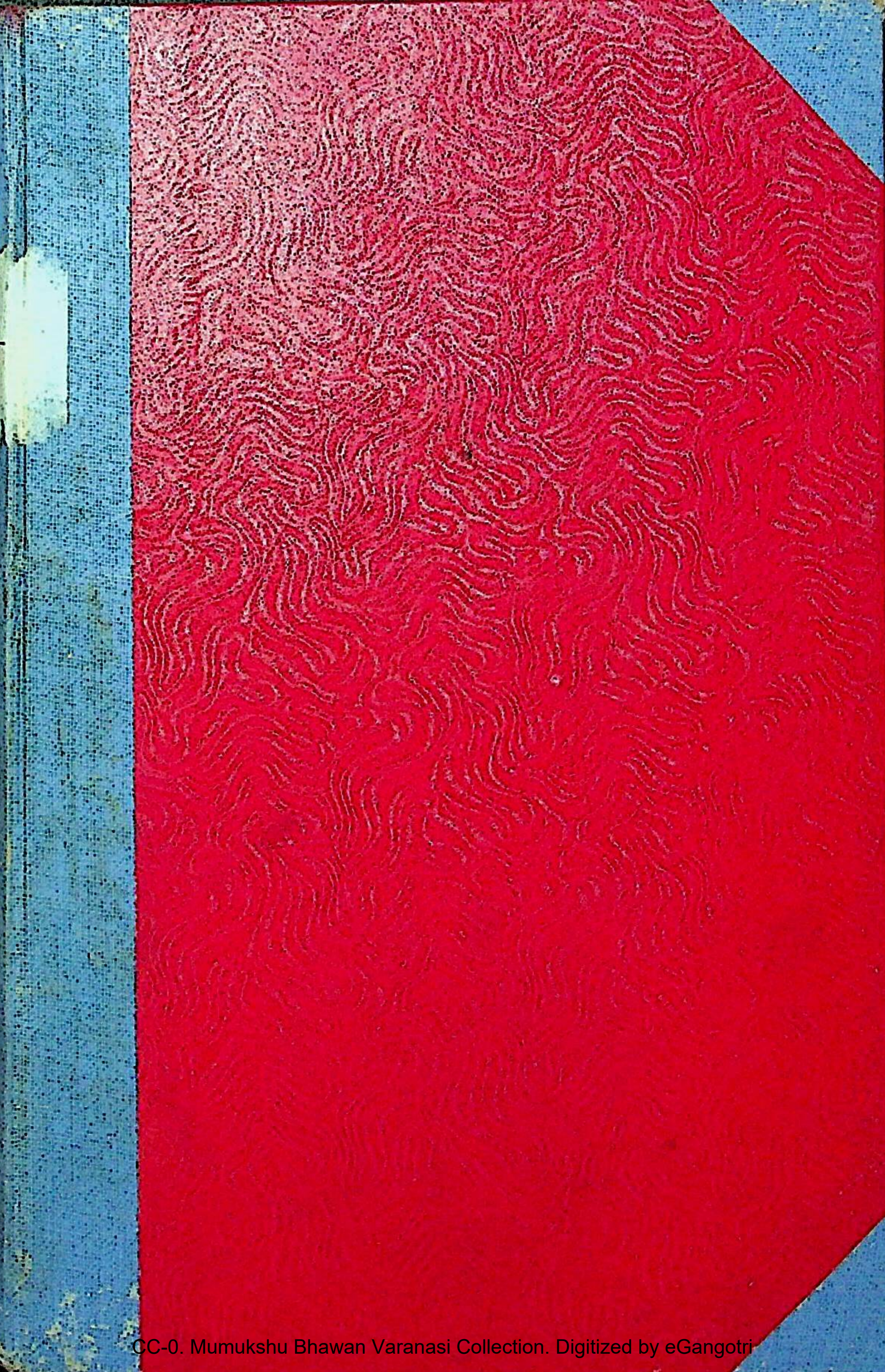
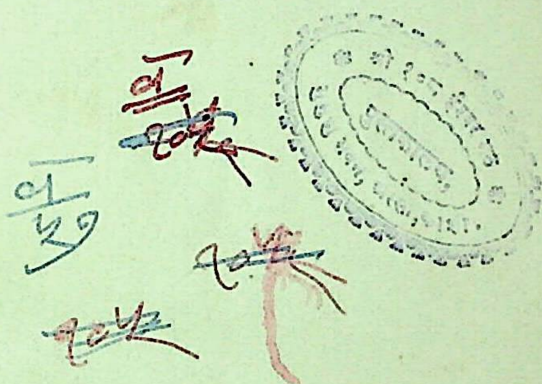

॥ श्रीः ॥

॥ शिवाभ्यां नमः ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भूमानन्दसरस्वतीश्रीच-
रणानुग्रहलब्धसारस्वतपदैः यतिकुलोत्तंसश्रीमद्रामा-
नन्दतीर्थमुखारविन्दनिर्गतशारीरकसूत्रभाष्यार्थ-
तत्त्वैः श्रीमदद्वैतानन्दाख्ययतिसार्वभौमैः
विरचितं

श्रीमच्छारीरकसूत्रभाष्यव्याख्यानं

॥ ब्रह्मविद्याभरणम् ॥

परमानन्दाविर्भावलक्षणमोक्षप्रयोजकाद्वितीयब्रह्मज्ञानपरिप-
न्थिकुमत्युद्भावितकुयुक्त्युत्सारणपूर्वकं वाचस्पत्यक-
ल्पतरुपरिमलाद्यनेकप्राचीनप्रबन्धार्थसङ्ग्राहकं
श्रीमच्चम्पकारण्यवास्तव्यश्रीमहामहोपाध्याय-
विरुदाङ्कित श्री राजुशास्त्र्य परनामक-
श्रीमत्त्यागराजचरणानुग्रहलब्धब्रह्म-
विद्यावैशद्येन श्रीगोष्ठीपुराभिजनेन

हरिहरशास्त्रिणा

संशोधितं

कोनेरिराजपुरग्रामवास्तव्येन

वि. साम्बशिवार्येण

कुम्भघोणस्थस्वकीय-

श्रीविद्यामुद्राक्षरशालायां
मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं प्रापिता
समुल्लसतितमाम् ।

—:(*):—

मूल्यं रूप्यदशकं (प्रापणव्ययः द्वादश कलाश्च)

॥ अद्वैतानन्दबोधेन्द्राः ॥

एते हि [illegible] सर्वज्ञसुताः [illegible] कुलमनुवि-
राजमाने त्रिभुवनविख्याते [illegible] निबद्धानुभूयमानतारकापदेशपरिपूतदक्षिणभरतखण्डे देशे पञ्चाशानिधाने कौण्डिन्यगोत्रमनायमाश्रिनः पार्वतीनाम्न्यां पाणिगृहीत्यां उदभवन्नात्मनीताप-तिप्रथाः प्रथमाश्रमे। तदुक्तमेभिरेव स्वकृतौ शान्तिविवरणे । यथा—"जगदीशस्य कृपाभरात् समुदभूद्यः पार्वतीगर्भतः प्रेमेशस्य सुतः श्रुतिप्रवचने धीरस्स सीतापतिः । आदेशात् गुरुचन्द्रचूडयमिनस्सर्वज्ञपीठाधिमोदावते किल शान्तिवार्तिककथाख्यां सुखदायते ॥" इति—अथ बाल्य एव दशहायनमाश्रमे प्रथम एव वीमाराः आसेतुशीताचलमाहितभ्रमणः आसादितन्यायमीमांसाप्रावीण्यः प्रयन्नदत्तश्रीभूमानन्दापरपर्यायचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीमनुगृहीतश्रीकाञ्चीशारदामठाधिपत्यः प्रत्यरुणाचलं प्रपन्ने परमपदं गुरौ प्रतिवर्षाणि प्रचलिताः तत्सगर्भ्यानां श्रीरामानन्दसरस्वतीनां सकाशात् उपात्तसमग्रशारीरकसूत्रभाष्यः तान्त्रिककुलमार्गनिर्वापणपटुः प्रधर्षितश्रीहर्षप्रमुखसकलविद्वन्मण्डलः प्रतिष्ठाप्य सगर्भ्यान्द्वैतमभि [illegible] काश्मीरानागत्य आरब्धसर्वसम्पाद्योत्कर्षाणां अवकृतसहायसकृतशतसहस्रमहालिङ्गमन्तराधायार्चिरमात्मपेवेति वृद्धाः । तथाहि शान्तिविवरणपरिसमाप्तौ ॥ "भूमानन्दपराभिधानविलसच्छ्रीचन्द्रचूडाश्रमिप्रेक्षाऽवाप्तसमस्तविस्तरतया श्रीकामकोटीश्वरः । व्याख्यायाखिलशान्तिवाक्यपत्रिगदात्मार् दिव्यं पदं दत्ते प्रत्यरुणाचलं स्वगुरवे नाम्नास्य भूमाश्रितम् ॥" इति॥ सर्वज्ञश्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रकृतौ गुरुरत्नमालिकायामपि—"अभिचारकगुप्तपादमाश्रित्य गुहयांदिपराभवाग्रभूमिम् । कलये हृदि संश्रितं स्वभासा विलयं चिद्गिरनीह चिद्विलासम् ॥" इति ॥ श्रीहर्षकृतौ स्थैर्यविचारप्रकरणे—"तत्रैवं दुर्दान्तमन्येऽपि बुधजनताग्राह्यशोभामुचोः कृत्वोत्तरन्धारापरम्परमतेर्गुप्तनाम्नः शतारोः । चेष्टाविध्वंसकानां प्रतिनिबुधयमोत्तमानां ज्ञानागम्यानां ज्ञानभाजां विभवमभिदधे चिद्विलासाख्यसूत्राम् ॥" तेनैवान्यत्रापि—क्षोणीन्द्रश्रीमणिरत्नाविविकचधरकाञ्चीपदाब्जसथकामाख्याक्षयासितगात्रोऽप्यभ्युच्चयः । प्रत्यक्संविद्विलासवृन्दासोमार्धचूडालयोरैक्योक्ताविह भारतीं मदयतां श्रीचिद्विलासो मम ॥" इति च अयमेव चिद्विलासः आनन्दबोधाचार्यः अद्वैतानन्दः इत्यादीनि नामान्तराण्यपि पुण्यश्लोकमतर्याभिः प्रबन्धैरधिगम्यन्ते । विस्तरतश्चास्य चरितमपि पुण्यश्लोकमञ्जर्याम्—"प्रेमेशस्य पिनाकिनीतटभुवस्सूनुस्स सीतापतिः स्नात्वा सप्तदशायुराश्रममधात् श्रीचन्द्रचूडान्मुनेः । खण्डं खण्डनखण्डखण्डनकृताबौद्धपुदण्डागमाचार्यस्त्वरिहिण्डताजलनिधिं विध्वस्तविभ्रम्भराम् ॥ [illegible] विश्वाभिनोऽद्वैतं चिरां सम्मतं सिद्धार्थिन्यपि हायने शुचिदशम्यद्वि श्रितश्रीस्सभाम् । अस्मिन्नेव स मुनिः [illegible] समन्ताद्विरिम्यादीष्वपि चिद्विलासनियमीश्चिरोन्मि साक्षादसौ ॥" एवं चिद्विलासापरनामा श्रीमदद्वैतानन्दबोधेन्द्रः श्रीहर्षाभिनवगुप्तपादादिवादिमदावलम्बारसिंहः ब्रह्मविद्याभरणविरचनायेनकप्रबन्धकर्ता [illegible] एव" ॥ इति ॥ अन्ते च तत्कृतीनाम्—"श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भूमानन्दसरस्वतीश्रीचरणानुग्रहलब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासीन्यादिगुणरत्नलाञ्छितयतिकुलोत्तंस-श्री[illegible]मुखारविन्दनिर्गतशारीरकसूत्रभाष्यार्थस्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जनमुदितस्य श्रीमदद्वैतानन्द[illegible]" [illegible]
[illegible]ध्यते ॥ उदाहृतवचनैरेव श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिपतिरासीत् प्रदक्षिणिक्सकल[illegible]
हर्षाभिनवगुप्तपण्डितश्रीहर्षसमकालिक इत्यपि सिद्धम् । एतेनायं इतः प्राक् सप्तशतसंवत्सरेभ्य आ-

सीत् कालश्चास्य संयमनसिध्योर्मध्ये पुण्यश्लोकरीत्या कल्यादि ४२६८ संवत्सरादि ४३०१ संवत्सरपर्यन्तं चतुस्त्रिंशदब्दाः पीठाधीश्यस्य समभूदिति सर्वतोभद्रम् । एतत् कृताश्च प्रबन्धाः— शान्तिविवरणब्रह्मविद्याभरणगुरुप्रदीपनामानः त्रय एव श्रूयन्ते येष्वयमेक एव प्रसिद्धः प्रथीयांश्च । अस्त्यत्र किंवदन्त्यपि— "आनन्दबोधार्यकृताः प्रबन्धाः परं प्रकाशं न गता बुधानां । यद्ब्रह्मविद्याभरणामृताब्धौ मग्ना न पश्यन्ति परं प्रबन्धम् ॥" इति अयं च प्रबन्धः ब्रह्मसूत्रभाष्यविवरणात्मा समग्रचतुरध्यायीभामतीनिगूढभावप्रकाशनपरश्च अद्वैतिनामत्यन्तोपकारक इति च प्रबन्धत एव भवति प्रत्यक्षं विचक्षणानाम् । अन्ये तु कतिपये कर्तारममुष्य कृतिरत्नस्य कमप्यवांचमेव नियमिनमितः प्रागब्दार्लिशत्यन्तरएव स्थितं आमनन्ति प्रमाणयन्ति च पूर्वेषां कतिपयानां वृद्धनियमिनां विसंभवाक्यान्येव । मन्यन्ते च ते भिन्नमेव तद्यत् किञ्चित् ब्रह्मविद्याभरणं नाम प्रागुदितवाक्यैरात्मबोधेन्द्रादिनिरूपणैश्च प्रतिपादितमिति । तदत्र निर्णये प्रामाणिकाः प्रपञ्चवृत्तान्तविमर्शनशीलाः पण्डिता एव शरणीकरणीया इत्यलम् । इदं च श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यादिबिरुदाङ्कितश्रीमज्जगद्गुरुश्रीकामकोटिपीठाधीश्वरश्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणकरुणालोकप्रोत्साहितैः सप्रयत्नमान्तं सुसंशोध्य प्रकटितमिति प्रमोमुदीतुतमां प्रेक्षावतां मन इति सर्वं शिवम् ॥

अस्य च मातृकाः पञ्चषाः परिशोधनार्थमार्जिताः यासु तिस्र एव समग्राः अन्यास्तु असमग्राः । तत्र क—चिह्नितं कडप्पाडिस्ट्रिक्ट प्रोयत्तूर. डि- वेंकटाचलशास्त्रिणां अन्तिकादागतमतिशुद्धं अधितालपत्रमान्ध्रपां अतिरमणीयलेखलिखितं द्वितीयतृतीयाध्यायमात्रम् । ख—चिह्नितं श्रीस्वयंप्रकाशानन्दतीर्थसंगृहीतात् गौरीमायूरपरिसरगतारयपुरस्थापितात् पुस्तकालयादाहृतं शुद्धं सुविशदहस्तलेखञ्च ग्रन्थलिप्यां तालपत्रे लिखितं समग्रम् । ग—चिह्नितं कुंभघोणपरिसरवर्तिश्रीवटारण्यस्थलस्थापितात् पुस्तकालयादानीतं अतिविशदहस्तलेखं अनुंकाकलं ग्रन्थलिप्यामसमग्रञ्च । घ— चिह्नितं सुप्रसिद्धषड्दर्शनीपारदृश्वनां महामहोपाध्यायश्रीत्यागराजमखिराजानामालयादानीतं आदिमाध्यायप्रथमपादान्तं अधितालपत्रमतिविशदग्रन्थलिप्यां लिखितमसमग्रम् । ङ—चिह्नितं अतिसमृद्धसुप्रसिद्धशेङ्गालिपुरवास्तव्यानां कर्मठकुलतिलकश्रीवैद्यनाथदीक्षितानां आश्रमादुपाहृतं द्वितीयाध्यायमात्रमधितालपत्रं ग्रन्थलिप्यां लिखितमसमग्रञ्च । च—चिह्नितं श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीदक्षिणामूर्तिश्रीचरणेभ्यः वाराणसीनगरादासादितं चतुर्थाध्यायमात्रं अधिकाकलमालिखितं ग्रन्थलिप्यामसमग्रञ्च । इमाश्च सार्धमेतन्नगरनिवासिमद्धश्रीनारायणीयसदनस्थितविद्यामन्दिराख्यविद्याकोशस्थितप्राचीनान्ध्रमातृकासाहाय्येन च सर्वतस्सुसंशोधितपाठाः प्रायश ऐकरूप्यमेव पाठेषु प्रतिपन्ना इति ख—चिह्नितपुस्तकपाठरीत्यैव प्रकटितमखिलमिति विदां कुर्वन्तु विद्वांसः ॥

ॐ

॥ अध्यायचतुष्टयार्थनिरूपणम् ॥

प्रतिपाद्यविषयाः	अध्यायसङ्ख्या
सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः,	१
साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिस्साङ्ख्यादिप्रयुक्ततर्कैः श्रुत्यन्तरैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः,	२
मोक्षसाधनानां वैराग्यत्वंतत्पदार्थशोधनब्रह्मोपासनयज्ञशमदमश्रवणमननादीनां निरूपणम्,	३
ब्रह्मसाक्षात्कारवतां पुण्यपापनिवृत्तिलक्षणमुक्तेः, म्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रदर्शनस्य, सगुणब्रह्मविदः उत्तरमार्गाभिगमनस्य, निर्गुणब्रह्मविदः विदेहकैवल्यप्राप्तेः, सगुणब्रह्मविदः ब्रह्मलोकस्थितेश्च निरूपणम्,	४

॥ ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थनिरूपणम् ॥

प्रतिपाद्यविषयाः	अध्यायाङ्काः	पादाङ्काः
सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	२
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	३
अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणां समन्वयः,	१	४
साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः,	२	१
साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वनिरूपणम्,	२	२
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनाम्, उत्तरभागेण च जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः,	२	३
लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः,	२	४
जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनिरूपणम्,	३	१
पूर्वभागेण त्वंपदार्थस्य उत्तरभागेण तत्पदार्थस्य च शोधनम्	३	२

प्रतिपाद्यविषयाः	अध्यायाङ्काः	पादाङ्काः
सगुणविद्यासु गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणम्,	३	३
निर्गुणज्ञानस्य बाहिरङ्गसाधनभूतानाम् आश्रमयज्ञादीनाम् अन्तरङ्गसाधनभूतानां शमदमश्रवणादीनां च निरूपणम्,	३	४
श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणम्, उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापलेपविनाशलक्षणाया मुक्तेरभिधानम्,	४	१
म्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारनिरूपणम्,	४	२
सगुणब्रह्मविदो मृतस्य उत्तरमार्गाभिगमनम्,	४	३
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तेः, उत्तरभागेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितेर्निरूपणम्,	४	४

॥ समन्वयाध्यायाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ॥

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
१	(जिज्ञासाधिकरणे) ब्रह्मणो विचार्यत्वम्,	१	१
	तत्र (प्रथमवर्णके) कर्तृत्वादिबन्धस्य अध्यासनिरूपणपूर्वकं ब्रह्मात्मैक्यरूपविषयस्य बन्धनिवृत्तिरूपप्रयोजनस्य च सम्भवकथनम्,	"	"
९१	(द्वितीयवर्णके) वेदान्तशास्त्रस्य पूर्वतन्त्रेणागतार्थत्वकथनम्,	"	"
९१	(तृतीयवर्णके) साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणस्सम्भवकथनम्,	"	"
७०	(चतुर्थवर्णके) ब्रह्मणः आपातप्रसिद्धिसम्भवेन विषयादिलाभकथनम्,	"	"
७३	(जन्माद्यधिकरणे) ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्,	२	२
८८	(शास्त्रयोनित्वाधिकरणे) ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम्, १ वर्णके, ब्रह्मणो वेदैकमेयता, २ वर्णके,	३	३

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
९४	(समन्वयाधिकरणे) वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं १ वर्णके, वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वं २ वर्णके	४	४
१४१	(ईक्षत्यधिकरणे) प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्,	५—११	५
१६९	(आनन्दमयाधिकरणे) आनन्दमयस्य परमात्मत्वं १ वर्णके, ब्रह्मणः आनन्दमयजीवाधारत्वं २ वर्णके,	१२—१९	६
१८२	(अन्तरधिकरणे) आदित्यान्तर्गतहिरण्मयपुरुषस्येश्वरत्वम्,	२०—२१	७
१९०	(आकाशाधिकरणे) परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्,	२२	८
१९३	(प्राणाधिकरणे) ब्रह्मणः प्राणशब्दवाच्यत्वम्,	२३	९
१९७	(ज्योतिरधिकरणे) परब्रह्मणः ज्योतिश्शब्दवाच्यत्वम्,	२४—२७	१०
२०७	(इन्द्रप्राणाधिकरणे) ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्,	२८—३१	११

॥ समन्वयाध्यायाख्यप्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे ॥

२१९	(सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे) ब्रह्मणः मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यत्वम्,	१—८	१
२२८	(अत्त्रधिकरणे) ब्रह्मणः जगदत्तृत्वम्,	९—१०	२
२३०	(गुहाधिकरणे) चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्,	११—१२	३
२३६	(अन्तराधिकरणे) छायाजीवदेवतात्मनो हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्,	१३—१७	४
२४३	(अन्तर्याम्यधिकरणे) प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्,	१८—२०	५
२४७	(अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे) प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्,	२१—२३	६
२५३	(वैश्वानराधिकरणे) ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्,	२४—३२	७

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्प-र्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरण-सङ्ख्या
	॥ समन्वयाध्यायाख्यप्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे ॥		
२६३	(द्युभ्वाद्यधिकरणे) सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधान-भोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये ईश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्,	१—७	१
२७०	(भूमाधिकरणे) प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्,	८—९	२
२८०	(अक्षराधिकरणे) प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्,	१०—१२	३
२८४	(ईक्षतिकर्माधिकरणे) अपरपरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वम्,	१३	४
२८८	(दहराधिकरणे) दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशशब्दवाच्यत्वम्,	१४—१८	५
३०२	(उत्तराधिकरणे) अक्षिपुरुषत्वेनापाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तच्छब्दवाच्यत्वम्,	१९—२१	६
३०९	(अनुकृत्यधिकरणे) जगत्प्रकाशकत्वेन उपलभ्यमानयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशकत्वम्,	२२—२३	७
३१३	(प्रमिताधिकरणे) जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्,	२४—२५	८
३१७	(देवताधिकरणे) देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम् ,	२६—३३	९
३४३	(अपशूद्राधिकरणे) शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन शूद्रनामभाक्त्वारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः,	३४—३८	१०
३५४	(कम्पनाधिकरणे) प्राणत्वेनाम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव तादृशप्राणशब्दवाच्यत्वम्,	३९	११
३५७	(ज्योतिर्दर्शनाधिकरणे) ब्रह्मणः ज्योतिश्शब्दवाच्यत्वम्,	४०	१२

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
३५९	(अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणे) ब्रह्मणः आकाशशब्दवाच्यत्वम्,	४१	१३
३६३	(सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणे) ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वम्,	४२—४३	१४

समन्वयाध्यायाख्यप्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
३६९	(आनुमानिकाधिकरणे) कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्,	१—७	१
३८७	(चमसाधिकरणे) श्रुतिप्रतिपन्नप्रकृतिस्मृतिसम्मतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्,	८—१०	२
३९१	(सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणे) प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्नानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम्,	११—१३	३
४००	(कारणत्वाधिकरणे) ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वम्,	१४—१५	४
४०४	(जगद्वाचित्वाधिकरणे) प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्,	१६—१८	५
४१२	(वाक्यान्वयाधिकरणे) संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्,	१९—२२	६
४२२	(प्रकृत्यधिकरणे) ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम्,	२३—२७	७
४३१	(सर्वव्याख्यानाधिकरणे) परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्,	२८	८

इति प्रथमाध्यायः ।

अविरोधाध्यायाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे।

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
४३३	(स्मृत्यधिकरणे) साङ्ख्यस्मृत्या वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वम्,	१—२	१
४३६	(योगप्रत्युक्त्यधिकरणे) योगस्मृत्यापि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वम्,	३	२
४३७	(नविलक्षणत्वाधिकरणे) वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वारापि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वम्,	४—११	३
४४३	(शिष्टापरिग्रहाधिकरणे) काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामबाध्यत्वम्,	१२	४
४४४	(भोक्त्रापत्त्यधिकरणे) भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाध्यत्वम्,	१३	५
४४५	(आरम्भणाधिकरणे) ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्,	१४—२०	६
४५६	(इतरव्यपदेशाधिकरणे) सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य न हिताहितभाक्त्वदोषः,	२१—२३	७
४५७	(उपसंहारदर्शनाधिकरणे) अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसम्भावना,	२४—२५	८
४५८	(कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे) ईश्वरस्य उपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्,	२६—२९	९
४६०	(सर्वोपेताधिकरणे) ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्वम्,	३०—३१	१०
४६१	(लीलाकैवल्याधिकरणे) नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादकत्वम्,	३२—३३	११
४६२	(वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणे) कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य जगत्संहरतश्च वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः,	३४—३६	१२

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
४६४	(सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणे) निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः,	३७	१३

॥ अविरोधाध्यायाख्यद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे ॥

४६९	(रचनानुपपत्त्यधिकरणे) साङ्ख्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम्,	१—१०	१
४७४	(महद्दीर्घाधिकरणे) असद्वशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वम्,	११	२
४७९	(तदभावाधिकरणे) परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्,	१२—१७	३
४८९	(समुदायाधिकरणे) ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसम्मतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्,	१८—२७	४
५०१	(उपलब्ध्यधिकरणे) विज्ञानवादिबौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिखण्डनम्,	२८—३२	५
५०९	(एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणे) जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनम्,	३३—३६	६
५१४	(पाशुपताधिकरणे) तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वम्,	३७—४१	७
५२०	(पाञ्चरात्राधिकरणे) जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्,	४२—४५	८

॥ अविरोधाध्यायाख्यद्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे ॥

५२४	(वियदधिकरणे) वेदान्तिमते आकाशस्यानित्यत्वकथनम्,	१—७	१
५२९	(मातरिश्वाधिकरणे) स्वरूपवतो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनम्,	८	२
५२९	(असम्भवाधिकरणे) सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं, जगज्जनकत्वं च,	९	३
५३०	(तेजोऽधिकरणे) कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजःसृष्टिः,	१०	४

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
१३२	(अबधिकरणे) वेदोक्ततेजोरूपाद्ब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः,	११	५
१३२	(पृथिव्यधिकरणे) छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नान्नस्य पृथिव्यर्थकत्वम्,	१२	६
१३३	(तदभिध्यानाधिकरणे) पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः,	१३	७
१३५	(विपर्ययाधिकरणे) लयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकथनम्,	१४	८
१३६	(अन्तराविज्ञानाधिकरणे) प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावान्न तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः,	१५	९
१३७	(चराचरव्यपाश्रयाधिकरणे) वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भाक्तत्वम्,	१६	१०
१३८	(नात्माश्रुत्यधिकरणे) जीवजननस्यौपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्यत्वम्,	१७	११
१३९	(ज्ञाधिकरणे) जीवस्याचिद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तच्चिद्रूपत्वसिद्धिः,	१८	१२
१४३	(उत्क्रान्त्यधिकरणे) जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्सर्वगत्वप्रतिपादनम्,	१९—३२	१३
१४९	(कर्त्रधिकरणे) जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनम्,	३३—३९	१४
१५१	(तक्षाधिकरणे) जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्वम्,	४०	१५
१५२	(परायत्ताधिकरणे) जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वम्,	४१—४२	१६
१५३	(अंशाधिकरणे) औपाधिककल्पनैर्जीवेशयोर्जीवानां च परस्परं व्यवहारव्यवस्था,	४३—५३	१७

॥ अविरोधाध्यायाख्यद्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ॥

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
१६१	(प्राणोत्पत्त्यधिकरणे) इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्पन्नत्वम्,	१—४	१
१६२	(सप्तगत्यधिकरणे) इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वम्,	५—६	२
१६५	(प्राणाणुत्वाधिकरणे) साङ्ख्यसम्मतेन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां परिच्छिन्नत्वकथनम्,	७	३
१६६	(प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणे) प्राणस्य अनादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसाधनम्,	८	४
१६६	(वायुक्रियाधिकरणे) प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनम्,	९—१२	५
१६८	(मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणे) प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता, आध्यात्मिकी तु तस्याल्पताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति,	१३	६
१६९	(ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे) इन्द्रियगणस्य देवताधिष्ठानाधीनत्वकथनम्,	१४—१६	७
१७०	(इन्द्रियाधिकरणे) विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वम्,	१७—१९	८
१७१	(संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे) सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वात् तस्यैव तन्निर्मातृत्वम्,	२०—२२	९

इति द्वितीयाध्यायः ।

साधनाध्यायाख्यतृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ॥

१७८	(तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे) जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतोगमनम्,	१—७	१
१८८	(कृतात्ययाधिकरणे) कर्मान्तैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरादवरोहणम्,	८—११	

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
५९१	(अनिष्टादिकार्यधिकरणे) पापिनां याम्यलोकगमनम्,	१२—२१	३
५९४	(तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणे) अवरोहिणो जीवस्य वियदादिसमानत्वम्,	२२	४
५९६	(नातिचिराधिकरणे) स्वर्गादवतरतः व्रीह्यादिप्रतिपत्तेः प्राक् अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थानपूर्वकं वर्षधारादिभिस्सह भूसम्बन्धप्रतिपादनम्,	२३	५
५९७	(अन्याधिष्ठिताधिकरणे) सस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म, किंतु संश्लेषमात्रमिति,	२४—२७	६

साधनाध्यायाख्यतृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे ॥

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
६०९	(सन्ध्याधिकरणे) स्वप्नसृष्टेर्मिथ्यात्वकथनम्,	१—६	१
६१०	(तदभावाधिकरणे) नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां समुच्चितानां सुषुप्तिस्थानत्वं, हृत्स्थब्रह्मणः एकत्वं च,	७—८	२
६१४	(कर्मानुस्मृत्यधिकरणे) स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य समुद्बोधः, नापरस्येति,	९	३
६१६	(मुग्धाधिकरणे) मूर्छायाः जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वम्,	१०	४
६१६	(उभयलिङ्गाधिकरणे) ब्रह्मणः नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वम्,	११—२१	५
६२६	(प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणे) ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनम्,	२२—३०	६
६३१	(पराधिकरणे) ब्रह्मणः अन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनम्,	३१—३७	७
६३३	(फलाधिकरणे) कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं, नापूर्वस्येति,	३८—४१	८

॥ साधनाध्यायाख्यतृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे ॥

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
६३७	(सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे) सर्ववेदान्तेषूपासनानामेकत्वं, छान्दोग्यबृहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाग्निविद्योपासनयोः विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वं च,	१—४	१
६४५	(उपसंहाराधिकरणे) गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वम्,	५	२
६४६	(अन्यथात्वाधिकरणे) छान्दोग्यकाण्वशाखयोः उद्गीथविद्याभेदकथनम्,	६—८	३
६५४	(व्याप्त्यधिकरणे) ब्रह्मदृष्टेः हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोः एकत्वसम्पादनम्,	९	४
६५५	(सर्वाभेदाधिकरणे) वसिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वम्,	१०	५
६५८	(आनन्दाद्यधिकरणे) आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन सर्वशाखासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावाच्च तेषामुपसंहर्तव्यत्वम्,	११—१३	६
६६०	(आध्यानाधिकरणे) पुरुषज्ञानस्य संसारकारणाज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरुषस्यैव वेद्यत्वम्,	१४—१५	७
६६२	(आत्मगृहीत्यधिकरणे) ईश्वरस्यैवात्मशब्दवाच्यत्वम्, न विराज इति,	१६—१७	८
६६६	(कार्याख्यानाधिकरणे) प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोः अनग्नतानुध्यानाचमनयोः अनग्नतानुध्यानस्यैव विधेयत्वम्,	१८	९
६६७	(समानाधिकरणे) काण्वानामग्निरहस्यब्राह्मणबृहदारण्यकयोः पठितायाश्शाण्डिल्यविद्याया एकविद्यात्वम्,	१९	१०
६६८	(सम्बन्धाधिकरणे) अहरित्यादित्यगतस्य, अहमित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुषस्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषात् तन्नामविशेषस्य युक्तत्वम्,	२०—२२	११
६६९	(सम्भृत्यधिकरणे) विद्यैकत्वाभावात् सम्भृत्या-		

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
	दीनां गुणानां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसंहार्यत्वम्,	२३	१२
६७०	(पुरुषविद्याधिकरणे) तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वम्,	२४	१३
६७२	(वेधाद्यधिकरणे) वेदमन्त्रप्रवर्ग्यादीनां विद्यानङ्गत्वम्,	२५	१४
६८४	(हान्यधिकरणे) अर्थवादत्वेन पुण्यपापयोरुपायनस्य हानावुपसंहर्तव्यत्वं (१) वर्णके, पुण्यपापविधूननस्य हानार्थकत्वमेव, न चालनार्थकत्वं (२) वर्णके,	२६	१५
६८८	(साम्परायाधिकरणे) मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृते सुकृतदुष्कृतक्षयः,	२७—२८	१६
६८९	(गत्यर्थवत्त्वाधिकरणे) उपासकस्यैवार्चिरादिमार्गो, न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था,	२९—३०	१७
६९१	(अनियमाधिकरणे) सर्वासूपासनासूत्तरमार्गविधानम्,	३१	१८
६९२	(आधिकारिकाधिकरणे) ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्नियता, न तु पाक्षिकीत्यस्य प्रतिपादनम्,	३२	१९
६९३	(अक्षरध्यधिकरणे) आत्मस्वरूपलक्षकाणां निषेधानां परस्परोपसंहर्तव्यत्वम्,	३३	२०
६९४	(इयदधिकरणे) 'ऋतं पिबन्तावि'ति, 'द्वा सुपर्णावि'ति च मन्त्रयोर्विद्यैकत्वम्,	३४	२१
६९५	(अन्तराभूतग्रामाधिकरणे) एकशाखास्थयोरुषस्तकहोलयोः ब्राह्मणयोर्विद्यैक्यप्रतिपादनम्,	३५—३६	२२
६९९	(व्यतिहाराधिकरणे) 'तद्योऽहंसोऽसौयोऽसौ सोऽहमि'त्यत्र व्यतिहारस्य उपासनार्थत्वेन मतेर्द्वैविध्यम्,	३७	२३
७००	(सत्याद्यधिकरणे) सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्,	३८	२४
७०१	(कामाद्यधिकरणे) दहराकाशहार्दाकाशयोः गुणानाम् उपसंहर्तव्यत्वम्,	३९	२५
७०२	(अलोपाधिकरणे) उपासकस्य भोजने उपस्थिते प्राणाहु		

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
	तिलोपाभावः,	४०—४१	२६
७०४	(तन्निर्धारणानियमाधिकरणे) उद्गीथकर्माङ्गभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वम्,	४२	२७
७०७	(प्रदानाधिकरणे) संवर्गविद्योक्ताधिदैववाय्वध्यात्मप्राणयोरनुचिन्तनस्य पृथक्त्वम्,	४३	२८
७११	(लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे) मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रत्वस्वीकारः,	४४—५२	२९
७१९	(शरीरेभावाधिकरणे) भौतिकस्यात्मत्वनिराकरणपूर्वकतदन्यस्यात्मत्वप्रतिपादनम्,	५३—५४	३०
७२१	(अङ्गावबद्धाधिकरणे) ऐतरेयगतोक्थोपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौषीतक्यामपि समानत्वम्,	५५—५६	३१
७२३	(क्रतुवज्ज्यायस्त्वाधिकरणे) विराड्रूपवैश्वानरस्य कृत्स्नस्यैव ध्यातव्यत्वम्, न तु व्यस्तस्येति,	५७	३२
७२४	(नानाशब्दाधिकरणे) अनुष्ठातव्यशाण्डिल्यदहरादिविद्यानां वेद्यब्रह्माभिन्नत्वेऽपि शब्दादिभेदात् भिन्नत्वम्,	५८	३३
७२५	(विकल्पाधिकरणे) आत्मनस्सगुणोपासनायाम् एकस्य द्वयोर्बहूनां च उपासनानां वैकल्पिकत्वकथनम्,	५९	३४
७२६	(यथाकामाधिकरणे) विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वम्,	६०	३५
७२६	(यथाश्रयभावाधिकरणे) विकल्पसमुच्चययोर्याथाकाम्यम्,	६१—६६	३६

॥ साधनाध्यायाख्यतृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ॥

७२९	(पुरुषार्थाधिकरणे) आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं, न क्रत्वर्थत्वम्,	१—१७	१
७३९	(परामर्शाधिकरणे) ऊर्ध्वरेतोरूपाश्रमाणामस्तित्वव्यवस्थापनम्, लोककामिनां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं च,	१८—२०	२

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
७३८	(स्तुतिमात्राधिकरणे) उद्गीथावयवस्य ओङ्कारस्य ध्येयत्वम्,	२१—२२	३
७४१	(पारिप्लवाधिकरणे) औपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावकत्वम्,	२३—२४	४
७४२	(अग्नीन्धनाद्यधिकरणे) आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम्,	२५	५
७४४	(सर्वापेक्षाधिकरणे) विद्यायास्स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्,	२६—२७	६
७४६	(सर्वान्नानुमत्यधिकरणे) आपदि सर्वान्नाभ्यनुज्ञानम्,	२८—३१	७
७४८	(आश्रमकर्माधिकरणे) विद्यार्थिनामाश्रमधर्माणां च यज्ञादीनां सकृदनुष्ठानम्,	३२—३५	८
७५०	(अन्तराधिकरणे) अनाश्रमिणो ज्ञानसम्भावनम्,	३६—३९	९
७५२	(तद्भूताधिकरणे) आश्रमिणामवरोहाभावनिरूपणम्,	४०	१०
७५२	(आधिकारिकाधिकरणे) भ्रष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तसद्भावः,	४१—४२	११
७५३	(बहिस्तूभयथाधिकरणे) भ्रष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तस्य आमुष्मिकशुद्धिजनकत्वं, तादृशशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वं च,	४३	१२
७५४	(स्वाम्यधिकरणे) उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्,	४४—४६	१३
७५७	(सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे) मौनस्य विधेयत्वम्,	४७—४९	१४
७६१	(अनाविष्कुर्वदधिकरणे) बाल्यस्य भावशुद्धित्वम्, न वयःकामचारोभयत्वम्,	५०	१५
७६३	(ऐहिकाधिकरणे) इहवा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तेः पाक्षिकत्वम्,	५१	१६
७६४	(मुक्तिफलानियमाधिकरणे) सालोक्यादिमुक्तीनां जन्यत्वेन सातिशयत्वं, निर्वाणमुक्तेश्च निरतिशयत्वम्,	५२	१७

इति तृतीयाध्यायः ॥

॥ फलाध्यायाख्यचतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे ॥

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
७६९	(आवृत्त्यधिकरणे) श्रवणादीनामावर्तनीयत्वम्,	१—२	१
७७०	(आत्माधिकरणे) ज्ञात्रा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो ग्राह्यत्वम्,	३	२
७७०	(प्रतीकाधिकरणे) प्रतीकेऽहंदृष्ट्यभावः,	४	३
७७२	(ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणे) अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधियः कर्तव्यत्वम्,	५	४
७७३	(आदित्यादिमत्यधिकरणे) कर्माङ्गेष्वादित्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्,	६	५
७७६	(आसीनाधिकरणे) उपासनायामासनस्य नियतत्वम्,	७—१०	६
७७७	(यत्रैकाग्रताधिकरणे) ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानामनियमः,	११	७
७७८	(आप्रायणाधिकरणे) उपास्तीनामामरणमावृत्तिः,	१२	८
७८०	(तदधिगमाधिकरणे) ज्ञानिनः पापलेपाभावः,	१३	९
७८२	(इतराधिकरणे) ज्ञानिनः पुण्यलेपाभावः,	१४	१०
७८३	(अनारब्धाधिकरणे) सञ्चितयोरिवारब्धयोः पुण्यपापयोः ज्ञानोदयसमये विनाशाभावः,	१५	११
७८३	(अग्निहोत्राद्यधिकरणे) अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणे विद्योपयोगित्वेन मोक्षप्रयोजकत्वम्,	१६—१७	१२
७८५	(यदेवाधिकरणे) सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणस्तारतम्येन विद्यासाधनत्वेन मोक्षप्रयोजकत्वम्,	१८	१३
७८६	(भोगाधिकरणे) अधिकारिणां प्रारब्धकर्मणः उपभोगेन क्षयानन्तरं मुक्तिसद्भावः,	१९	१४

फलाध्यायाख्यचतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे ।

७८७	(वागधिकरणे) वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो, न स्वरूपेण,	१—२	१

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
७८९	(मनोऽधिकरणे) मनसः प्राणे वृत्तिद्वारा प्रविलयः,	३	२
७८९	(अध्यक्षाधिकरणे) प्राणस्य जीवे लयानन्तरं पुनर्भूतेषु लयः,	४—६	३
७९२	(आसृत्युपक्रमाधिकरणे) ज्ञान्यज्ञानिनोरुत्क्रान्तेरपि साम्यम्,	७	४
७९३	(तदापीत्यधिकरणे) तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि वृत्तिद्वारा लयः,	८—११	५
७९५	(प्रतिषेधाधिकरणे) देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेधः,	१२—१४	६
७९८	(परसंपत्त्यधिकरणे) तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः,	१५	७
७९९	(अविभागाधिकरणे) तत्त्वविदो वागादीनां निश्शेषेण परमात्मनि लयः,	१६	८
७९९	(तदोकोऽग्राधिकरणे) उपासकस्योत्क्रान्तेर्विशेषवत्त्वम्,	१७	९
८०१	(रश्म्यधिकरणे) निशायामपि मृतानां रश्मिप्राप्तिः,	१८—१९	१०
८०१	(अयनाधिकरणे) दक्षिणायनमृतस्यापि उपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः,	२०—२१	११

फलाध्यायाख्यचतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे ।

८०२	(अर्चिराद्यधिकरणे) अर्चिरादिकेनैव मार्गेण ब्रह्मलोकगमनम्,	१	१
८०४	(वाय्वधिकरणे) संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकयोः सन्निवेशयितव्यत्वम्,	२	२
८०५	(तडिदधिकरणे) विद्युत उपरिष्टात् वरुणादीनां सन्निवेशेन अर्चिरादिमार्गस्य व्यवस्थितत्वम्,	३	३
८०६	(आतिवाहिकाधिकरणे) अर्चिरादीनामातिवाहिकत्वम्,	४—६	४
८०७	(बादर्यधिकरणे) उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनम्,	७—१४	५

पृष्ठसङ्ख्या	प्रतिपाद्यविषयाः	सूत्रसङ्ख्या, तत्पर्यन्तसङ्ख्या च	अधिकरणसङ्ख्या
८११	(अप्रतीकालम्बनाधिकरणे) प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाप्रापणम्,	९—१६	६

फलाध्यायाख्यचतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

८१३	(संपद्याविर्भावाधिकरणे) मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वम्,	१— ३	१
८१४	(अविभागाधिकरणे) मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वम्,	४	२
८१४	(ब्राह्माधिकरणे) मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे,	५— ७	३
८१५	(सङ्कल्पाधिकरणे) अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्यवस्तूनां सृष्टौ मानससङ्कल्पस्यैव हेतुत्वम्,	८— ९	४
८१६	(बादर्यधिकरणे) एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छिकत्वम्,	१०—१४	५
८१७	(प्रदीपाधिकरणे) सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्,	१५—१६	६
८१८	(जगद्व्यापाराधिकरणे) ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्याभावेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः, अनावृत्तिश्च,	१७—२२	७

इति चतुर्थाध्यायः ।

इति ब्रह्मसूत्राधिकरणार्थसूचिका ।

—o0[:*:]0o—

॥ श्रीः ॥

॥ अद्वैतमञ्जरी ॥

अथ

॥ ब्रह्मविद्याभरणम् ॥

वागीशाद्यास्सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

शङ्कराश्लेषविलसदानन्दामृतनिर्भराम् ।
विश्वोत्तंसितपादाब्जां ब्रह्मविद्यां विभावये ॥

वेदान्तनिकुरुम्बेण तात्पर्येण प्रकाशितः ।
स्वात्मानन्दैकरस्येन कल्याणाय शिवोऽस्तु नः ॥

स्वानन्दाम्बुधिमग्नचित्तमनिशं निर्धूतमायामलं
कारुण्यार्जवशान्तिसौरभमयं देव्या गिरां सेवितम् ।
रागानन्दमुनिं मुनीन्द्रनिकरैरासेवितं सर्वदा
चित्ते सङ्कलयामि वेदशिरसस्तत्त्वावबोधाप्तये ॥

॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अनेन सूत्रेण साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिपाद्यते । एतत्सूत्रावतारिकारूपेण 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना सर्वे वेदान्ता आरम्यन्त इत्यन्तेन भाष्येण कर्तृत्वादिबन्धस्याक्षेपसमाधानाभ्यां मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । कथमिदमुपपद्यते । पदविधया वा वाक्यविधया वा यत्सूत्रेणार्थस्संगृह्यते, स एव भाष्ये विशदतया प्रतिपादनीयः । बन्धमिथ्यात्वं तु सूत्रेण न कथञ्चिदपि संगृहीतं, संगृहीतमिति वदामः । सूत्रे ब्रह्मपदं विषयनिर्देशकम् । तेन च प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव विवक्षितम् । यथा चैतत्तथोत्तरत्र स्पष्टं भविष्यति । न च बन्धमिथ्यात्वं विना जीवब्रह्मैक्यं सम्भवति । विरुद्धकर्तृत्वाकर्तृत्वध-

र्माक्रान्तयोरैक्यायोग्यत्वात् । कर्तृत्वमिथ्यात्वे तु न तदकर्तृत्वेन विरुध्यते । विषमसत्ताकयोर्भावाभावयोश्शुक्तौ रजतत्वतदभावयोरिव समावेशसम्भवात् । अवच्छेदकभेदेन संयोगतदभावयोरिव कर्तृत्वतदभावयोरपि समावेशोपपत्तौ मिथ्यात्वमेव किमर्थं तदुपपादनाय प्रतिपाद्यत इति तु न शङ्कनीयम् । प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणान्तर्गतैः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः असङ्गो न हि सज्जते' 'कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' 'स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीवे'ति 'निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः । दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः' ॥ सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।' इत्यादिभिश्श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्जीवत्वावच्छेदेनापि सङ्गाभावं, तस्य चान्योपाधिकस्यात्मनि मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयद्भिःप्रकारान्तरेण तदुपपादनस्य निराकृतत्वात् । अतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपविषयोपपादकतया सूत्रसूचितं बन्धमिथ्यात्वमिति भाष्यमपि तत्प्रतिपादकं तेन सङ्गतम् । अध्यासभाष्येण चेत्थमधिकरणं सूच्यते । 'वेदान्तमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयं न वे'ति विषयसम्भवासम्भवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः नारम्भणीयमिति । विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यायोगेन जीवब्रह्मैक्यं विषयो न सम्भवति । न 'चाहं कर्ताऽहं भोक्ते'ति प्रतीयमानो जीव एव विषयः । तस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य तेनैव रूपेण विचारविषयत्वासम्भवात् । न च विभुत्वनित्यत्वादिना जीवरूपस्य सर्वज्ञत्वादिना ईश्वररूपस्य वियदादिसर्गप्रकारस्योपासनाभेदाभेदादिप्रकारस्य च प्रमाणान्तरानधिगतस्य विचारविषयत्वं मुमुक्षूणामुपपद्यते । अद्वैतमते प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतया तदुपयोगितयैवान्यस्य सर्वस्य विचारणीयत्वेन तदसम्भवे इतरविचारस्य व्यर्थतापत्तेः । अथ 'अहं करोमि भुञ्जे' इत्यादिप्रत्यक्षस्य 'स्थूलोऽहं कृशोऽह'मित्यादिविसंवादिप्रत्यक्षसजातीयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कतात्पर्योपेतागमविरुद्धस्य 'उपलभ्याप्सु चेत् गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितम् ॥' इति वचनविरुद्धस्य 'सुरभि जलं सुरभिः पवन'इति प्रत्यक्षस्य पार्थिवावयवसंसर्गेणेवान्तःकरणतादात्म्येनौपाधिकधर्मावगाहितया भ्रमत्वोपपत्तौ स्वाभाविकासङ्गत्वप्रतिपादकागमबाधितानां कर्तृत्वादीनां न ब्रह्मात्मैक्यविरोधित्वमिति विषयसम्भवेन विचारारम्भानुपपत्तिरिति चेन्न । प्रत्यक्षागमयोर्विरोधे हि प्रत्यक्षस्योपजीव्यतया तदनुसारेणागमस्यैव नयनमुचितम् । इतरथा वेदान्तार्थबोधस्यैवानुन्मेषप्रसङ्गात् । कर्तृत्वादीनामिव वर्णपदतत्प्रत्यक्षादीनामपि बाध्यत्वापत्त्या शुक्तिरजतादिवत् कार्याक्षमत्वापत्तेः ।

च तेषां तात्त्विकत्वापहारेऽपि व्यावहारिकत्वं नापह्नियते । तावन्मात्रेण च कार्यक्षमत्वमुपपन्नमिति नोपजीव्यविरोधः । उपजीव्यस्य व्यावहारिकत्वस्यानुपमर्दात् उपमर्दितस्य च तात्त्विकत्वस्यानुपजीव्यत्वादिति वाच्यम् । पदार्थेषु तात्त्विकत्वव्यावहारिकत्वविभागस्य श्रौतबाधनिर्धारणात् प्रागसिद्धेः । तन्निर्धारणे हि सति बाधितानां पारमार्थिकत्वानुपपत्त्या प्रातिभासिकत्वेऽर्थक्रियाकारित्वानुपपत्त्या च शुक्तिरजतवैलक्षण्येन व्यावहारिकत्वं नाम धर्मान्तरमर्थक्रियाप्रयोजकं स्वीकर्तव्यम् । तथा च प्राप्तमितरेतराश्रयत्वम् । बाधे सति व्यावहारिकत्वार्थक्रियाकारित्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकत्वम् । तत्त्वे चोपजीव्यविरोधपरिहारेण बाध इति । न चोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिलिङ्गैः तात्पर्यस्य निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयत्वनिर्धारणेन तन्निर्वाहार्थं प्रत्यक्षस्यातत्त्वावेदकत्वसिद्धौ उक्तगत्या व्यावहारिकत्वं कल्प्यत इति साम्प्रतम् । उपजीव्यप्रमाणविरुद्धार्थे तात्पर्यकल्पनस्यैवानुन्मेषात् । अर्थान्तरतात्पर्यकत्वे उपक्रमादिसहितवाक्यस्वारस्यभङ्गापत्तिरिति चेत्, इष्टत्वात् । तत्रापि प्रत्यक्षस्वारस्यभङ्ग आपन्नः । गृह्यमाणं ज्ञानं स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमात् प्रमाणत्वेनैव गृह्यते । तथा च प्रथमोपस्थितप्रामाण्यबाधोऽपि । न च चरमोपस्थितोपजीवकस्वारस्यानुसारेण प्रथमोपस्थितोपजीव्यस्वारस्यबाधो न्याय्यः । अपि तु आगमस्वारस्यबाध एव । उपजीवकगतत्वाच्चरमोपस्थितत्वाच्च । अत एव 'आदित्यो यूपः यजमानः प्रस्तर'इत्यत्र स्वारसिकार्थस्य प्रत्यक्षबाधेन तेजस्वित्वक्रतुनिर्वर्तकत्वगुणमादाय सामानाधिकरण्यमिति स्वीक्रियते । स्तावकवाक्येषु तथा स्वीकारेऽप्यज्ञातार्थज्ञापकेषु न प्रत्यक्षानुसार इति चेन्न । 'सोमेन यजेत'क्ष्णलं श्रपयेत्' इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय मत्वर्थलक्षणोष्णीकरणपर्यन्तत्वयोस्स्वीकारात् भवद्भिरपि तत्त्वमस्यादौ भागत्यागलक्षणायास्तदर्थमेव स्वीकाराच्च । अपि च प्रत्यक्षप्रामाण्यज्ञानं निरवकाशम् । श्रुतिस्तु लाक्षणिकार्थेऽपि सावकाशा । अतः 'सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायेनापि प्रत्यक्षप्रामाण्यज्ञानमेव बलीयः । न च व्यावहारिकप्रामाण्ये सावकाशम् । एतत्परिभाषाया अद्वैतिपरिकल्पितायाः वस्तुव्यवस्थापकत्वासम्भवात् । ननु, 'स्थूलोऽहं कृशोहं मनुष्योऽहमन्धोहं बधिरोऽहं मूकोऽह'मिति शरीरेन्द्रियधर्माणां भासमानानामात्मनि तत्तद्धर्म्यध्यासपूर्वकत्वं वक्तव्यम् । अतो विसंवादिस्थूलोऽहमित्यादिप्रत्यक्षजातीयस्य करोमीत्यादेरप्यन्तःकरणतादात्म्याध्यासपूर्वकं तद्धर्मावगाहित्वमेवोचितम् । एवं च सम्भाविताप्रामाण्येन कथं तद्विपरीतायाश्श्रुतेरन्यथानयनम् । किं च

'सुरभि जल'मिति प्रत्यक्षस्यैवागमेन तद्बाध एवोचितः । उपजीव्यत्वप्रथमोपस्थितिनिरवकाशत्वानामसम्भावितप्रामाण्ययोस्सन्निपात एव प्राबल्यप्रयोजकत्वम् । 'आदित्यो यूप' इत्यादौ चान्यथानयने गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति चेन्न । स्थूलोऽहमित्येव रूपेण शरीरात्माभेदावगाहिज्ञानस्यैवासम्प्रतिपत्तेः आत्मशरीरयोरभेदज्ञानस्य तद्भेदाग्रहजन्यत्वेन तद्भेदग्रहे सत्यसम्भवात् आत्मशरीरयोर्भेदग्रहः प्रसिद्ध एव मम शरीरमित्यभिज्ञारूपः । प्रत्यभिज्ञयापि तद्भेदो गृह्यते । 'य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एव स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवा' मीति । न च शरीरमेवात्र प्रत्यभिज्ञायत इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाया अवस्थाद्वयानुयायिवस्तुविषयत्वात् । शरीरयोश्च परिमाणभेदेन भिन्नतयानुयायित्वासम्भवात् अवयवोपचयापचयाभ्यां स्थौल्यकार्श्यादिरूपः परिमाणभेदो वाच्यः । अवयवोपचये आगतैरवयवैः पूर्वसिद्धावयविनिवेशायोगैस्तत्सहायेनावयव्यन्तरमारभ्यते । अपचये तु अवयवविश्लेषेणासमवायिकारणसंयोगनाशात् पूर्वावयविनि नष्टे अवशिष्टैः खण्डोऽवयव्यारभ्यत इति शरीरयोर्भेदेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वासम्भवः । अतः प्रत्यभिज्ञाबलात् अनुयाय्यात्मा स्वीकर्तव्यः । शरीरं च नानुयायि । अतः प्रत्यभिज्ञाबलादपि तद्भेदोऽवगतः । स्वप्ने च देवशरीरमात्मानमनुभूय जाग्रति मनुष्यशरीरं पश्यन्नपि प्रत्यभिजानाति 'स्वप्ने य एवाहं देवशरीरमात्मानमन्वभूवं, स एवाहं मनुष्यशरीरमात्मानमनुभवामीति । तत्र च देहयोर्भेदः स्पष्टमनुभूयते । न च तावतात्मनोऽवस्थाद्वये ऐक्यं शरीरयोर्भेद इत्येतावत् सिध्यति तत्रापि परिमाणभेदात् द्रव्यभेद आनुमानिकः । स्वप्नजाग्रच्छरीरयोस्तु भेदः प्रत्यक्षः । ताभ्यामात्मनो भेदस्त्वानुमानिक एव । येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते, तत्तेभ्यो भिन्नम् । यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथाचायं तस्मात्तथेति आनुमानिकभेदग्रहश्च नापरोक्षभ्रमविरोधीति वाच्यम् । भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारनियतत्वं शुक्तित्वसाक्षात्कारेण रजतभेदसाक्षात्करात् तावत् स्वीकर्तव्यम् । प्रकृते द्वाभ्यां भेदकस्यैकत्वस्यात्मनि साक्षात्कारात् भेदसाक्षात्कारोऽप्यवश्यंभावी । एवं बाह्यान्तःकरणाध्यासोऽपि न सम्भवति । तत्रापि 'मम चक्षुः, मम श्रोत्रं, मम मन' इति भेदग्रहस्य सत्त्वात् । कथं च बहुत्वेनावधृतानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां प्रत्यभिज्ञावधृतैकत्वे आत्मन्यध्यासः । बहुत्वैकत्वलक्षणवैलक्षण्यग्रहस्याभेदभ्रमपरिपन्थित्वात् । तथा च 'मनुष्योऽह'मित्याद्यभेदग्रहो न सम्भवति । येन तदृष्टान्तेन करोमीत्यादेरप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितया श्रुतितो दौर्बल्यं शंसयेत । तत्सिद्धमुपजीव्यप्रत्यक्षस्वारस्यानुसारेण श्रुतिस्वारस्यभङ्ग इति । न चैवं 'सुरभि

जलमि'त्यादिप्रत्यक्षस्याप्यागमेन बाधो न स्यादिति शंक्यम् । जले हि सौरभाश्रयचन्दनादिसम्पर्कः, पवने च पुष्पवाटिकातो निर्गत एव तथा प्रत्यय इति तत्रापि सौरभाश्रयपुष्पावयवसम्पर्कस्सम्प्रतिपन्नः । तत्राकुशलानां सौरभासंसर्गाग्रहसम्भवात् जलादौ तदारोपसम्भवतीति युक्तं स्मृतेस्तत्र विवेचकत्वम् । न चैवं कर्तृत्वाद्याश्रयभूतं किंचिद्द्रव्यं संप्रतिपन्नम् । येन तदुपाधिकः कर्तृत्वादिप्रत्ययस्स्यादात्मनि भ्रमरूपः । ननु मनुष्योऽहमित्यादिप्रत्ययाभावे कथं सामानाधिकरण्यव्यवहारश्शब्दाभिलापरूपः । मनुष्योऽहमिति व्यवहर्तव्यज्ञानाभावे व्यवहारानुपपत्तेः । न च नायं व्यवहारस्सामानाधिकरण्यावगाही । किं तु शरीरसम्बन्धावगाही । अर्श आद्यच्प्रत्ययसम्भवात् अन्धादिशब्दानां विकलाङ्गवाचिनां गणे पाठात् । मनुष्यादिशब्दानां तु आकृतिगणत्वात् सङ्ग्रहो भविष्यति । अचश्च—'तदस्यास्त्यस्मिन्नि ति मतुबि'तिविहितमत्वर्थीयतया सम्बन्धवाचकत्वमुपपन्नमिति वाच्यम् । 'गच्छामि कृश्यामि कुणिरह' मित्यादिव्यवहाराणां तथा निर्वाहासम्भवात् । तत्राध्यासस्यागत्या आश्रयणे 'अन्धोऽह' मित्यपि तथैवास्तु । न च तथा सति विकलाङ्गवाचिनां गणपाठो व्यर्थस्स्यादिति वाच्यम् । स्वरार्थतया पाठोपपत्तेः । वर्णवाचिनां हि नीलादिशब्दानां मतुब्लोपेनैव सम्बन्धबोधोपपत्तौ गणपाठस्य स्वर एव प्रयोजनमित्यङ्गीकरणीयम् । तत्तुल्यमन्धादिशब्देष्वपि । न च शुक्लैः प्रासादैर्धवले नगरे 'शुक्लं नगर' मिति प्रयोगश्शुक्लगुणयुक्तप्रासादवैशिष्ट्यबोधक इति सम्बन्धद्वयबोधनाय प्रत्ययद्वयमावश्यकमिति वाच्यम् । तत्र सन्निवेशविशेषविशिष्टा गृहा एव नगरमित्यभ्युपगमे साक्षादेव सम्बन्धश्शुक्लत्वस्येति न प्रत्ययद्वयापेक्षा । गृहाधिकरणस्य स्थलस्यैव नगरत्वे तु परम्परासम्बन्धस्यैकेनैव बोधनात् । न प्रत्ययद्वयापेक्षा । अन्यथा 'अश्वेतनगरगपुष्पयज्ञ' मित्यादौ का गतिः । अतस्सामानाधिकरण्यव्यवहारोपपादकतया देहेन्द्रियाद्यध्यासः स्वीकर्तव्य इति चेन्न । भेदग्रहेणाध्यासानुपपत्तौ व्यवहारस्य गौणत्वोपपत्तेः । गृहीतभेदयोर्हि सिंहमाणवकयोः 'सिंहो माणवक' इति व्यवहारो गौण इति सर्वसम्प्रतिपन्नम् । अध्यासवादिनापि हि कायव्यूहवतां योगिनामपरोक्षीकृताद्वैतात्मतत्त्वानां जीवन्मुक्तानां च सः व्यवहारो गौणोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तस्मात् मनुष्योऽहमिति दृष्टान्तेनाप्रामाण्यशङ्कया अनुन्मेषान्निर्णीतप्रामाण्येनोपजीव्यतया प्रबलेन प्रत्यक्षेणागमस्याद्वैतात्मावबोधकत्वविरोधादर्थान्तरपरत्वमेव स्वीकर्तव्यमिति विषयाभावः । विषयाभावे च प्रयोजनमपि न सम्भवति । विषयप्रमा हि साक्षात्प्रयोजनम् । न चासम्भावित

विषये प्रमा सम्भवति । परमप्रयोजनं च प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयाज्ञाननिवृत्तिपूर्वं
जीवस्य नित्यसिद्धब्रह्मात्मनावस्थानम् । न च तदपि सम्भवति । प्रमाणाभा
ब्रह्मात्मताया एवासम्भवात् । श्रुतेरन्यपरत्वस्य दर्शितत्वात् प्रमाणान्तरस्य च
सम्भवात् । अतो विषयप्रयोजनयोरभावेन शास्त्रं नारम्भणीयमित्यभिप्रेत्य विष
यप्रयोजननिर्णयोपयोगिनमध्यासमाक्षिप्य परिहरति—'युष्मदित्यादिना नैसर्गिक
कोऽयं लोकव्यवहार' इत्यन्तेन भगवान् भाष्यकारः । अत्र युष्मत्प्रत्ययगोचर
त्वं युष्मच्छब्दोल्लेखिप्रत्ययगोचरत्वं विषयस्य शरीरादेः । अस्मत्प्रत्ययगोचरत्व
मस्मच्छब्दोल्लेखिप्रत्ययगोचरत्वं विषयिण आत्मनः । अनेन च विरुद्धप्रवृत्ति
निमित्तकशब्दप्रतिपाद्यत्वेन भेदग्रहो दर्शितः । यद्यपि इदंशब्दोल्लेखिप्रत्यय
गोचरत्वमेव जडस्य वक्तुमुचितम् । सम्बोध्यचेतनस्यैव हि युष्मच्छब्दोल्लेखि
प्रत्ययगोचरत्वं, तथापि इदंशब्दोल्लेखिप्रत्ययगोचर एव स्वभिन्नत्वगुणयोगादत्य
न्तविरोधख्यापनाय तथोपचरितम् । इदमस्मच्छब्दयोर्हि 'इमे वयं अयमहमस्मी'
लौकिकवैदिकसामानाधिकरण्यव्यवहारप्राचुर्यात्तथाविरोधो न स्फुरति । युष्मदस्म
च्छब्दयोस्तु प्रचुरसामानाधिकरण्यप्रयोगाभावात् स्फुरति विरोधः । अनेन
'ममेदं शरीरमि' तिप्रतीतिर्दर्शिता । तमःप्रकाशवत् विरुद्धस्वभावयोः तथाव
योरिति यावत् । भेदाग्रहाभावसिद्ध्यर्थं विरुद्धस्वभावग्रहणमेव प्रतिपादनीयमि
तथा व्याख्यातम् । विरुद्धस्वभावत्वं च परस्परानात्मत्वम् । इतरेतरभावानुप
त्तौ सिद्धायां तादात्म्यप्रतीत्यनुपपत्तौ सिद्धायाम् । एवं च यत् सिद्धान्ति
च्यते शरीरात्माभेदभ्रमवत् कर्त्रात्माभेदभ्रमोऽपि सम्भवतीति, तत् निरस्तम् । '
मेदं शरीरमि'त्यादि भेदग्रहे जाग्रति शरीरात्मनोरभेदभ्रम एव न सम्भवति । तद्ध
र्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः इतरेतरभावो धर्माणां व्यत्यासः, तदध्यासा
नुपपत्तिःधर्म्यभेदाध्यासाभावादेव धर्माध्यासाभावे अर्थसिद्धे पुनः प्रतिपादनं श
विशेषनिराकरणार्थम् । ननु, मास्तु धर्म्यभेदाध्यासः । तदभावेऽपि जपाकुसुम
दाध्यासरहिते स्फटिके जपाकुसुमारुणिम्न इव शरीरे आत्मधर्मस्य चैतन्य
देरध्यासः किं न स्यात् । न च तदभेदाध्यासस्तत्प्रतिबिम्बो वा तदगृही
भेदस्तद्धर्माध्यासप्रयोजकः । स्फटिके चास्ति जपाकुसुमप्रतिबिम्बः स्फटिक
गृहीतभेदः । शरीरेचात्माभेदाध्यासनिराकरणादगृहीतभेदश्शरीरे आत्मप्रतिबि
वक्तव्यः । सोऽपि न सम्भवति । नीरूपस्य आत्मनः प्रतिबिम्बासम्भवात्
रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति हि नियम इति वाच्यम् । नीरूपस्यापि गगन
जले प्रतिबिम्बदर्शनेन नियमभङ्गात् । अथ जले न गगनप्रतिबिम्बः । अपि

आलोकप्रतिबिम्ब एव । गगनप्रतिबिम्ब इति भ्रममात्रम् । अतो न नियमभङ्गः । ननु, नायं नियमस्साधुः । प्रतीत्यनुसारी हि नियमः कल्पनीयः । न तत्त्वप्रयोजकनियमानुसारेण गगनप्रतिबिम्बप्रतीतेरप्रामाण्यं कल्पयितुं युक्तम् । अन्यथा रूपवत एव चाक्षुषत्वमिति स्वगतरूपचाक्षुषविषयत्वमेव द्रव्यस्येति च नियमं परिकल्प्य 'विशालं नभः' नीलं नभः 'नीलं सलिलमि'त्यादिप्रतीतीनामप्यन्यविषयत्वपरिकल्पनापत्तेः । यदि च रूपवदेव चाक्षुषमिति स्वगतरूपचाक्षुषविषयत्वमेव द्रव्यस्येति न नियमः । किं तु स्वगतेनान्यगतेनारोपितेन वा रूपेण सम्बद्धस्य चाक्षुषत्वम् । तादृशरूपचाक्षुषविषयत्वमेव द्रव्यस्येत्युच्येत, तदा रूपवत एव प्रतिबिम्ब इत्यपि नियमो मास्तु । यथाकथञ्चिद्रूपोपहितस्य प्रतिबिम्ब इत्येवास्तु । तथा चाकाशस्याप्यालोकरूपोपधानेनारोपितरूपोपधानेन च प्रतिबिम्बसम्भवे किमिति तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते । एवमात्मनोऽपि शरीररूपोपधानेन प्रतिबिम्बोऽस्तु । दृश्यते हि दर्पणादिगतनैल्याद्युपधानेनापि मुखादिप्रतिबिम्ब इति चेन्न । येनापि हि गगनप्रतिबिम्ब इष्यते, तेनाप्यालोकप्रतिबिम्बस्तावदभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा वैशाल्यप्रतीत्यनुपपत्तेः । यत्र रूपं प्रतिभासते, तत्रैव परिमाणभानमिति नियमात् । एवं चालोकप्रतिबिम्बे भासमानस्य वैशाल्यस्य गगनप्रतिबिम्बगततया भानमिति भ्रमोऽपि स्वीकार्यः । तद्वरमालोकस्यैव प्रतिबिम्बोऽस्तु । तत्रैव गगनप्रतिबिम्बत्वभ्रममात्रम् । तलमलिनत्वादिकं चालोकप्रतिबिम्ब एवाध्यस्यताम् । कल्पनालाघवात् । एवं च रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति न नियमभङ्गः । रूपोपहितस्य प्रतिबिम्ब इति कल्पने त्वनन्तरसम्प्रतिपन्न आकाशप्रतिबिम्ब एव मूलम् । स तु न सम्भवति । गौरवपराहतत्वादित्युक्तम् । बहिस्त्वाकाशस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् 'विशालं नभः नीलं नभः' इति प्रतीतेर्यथार्थत्वेन गौरवमिति तदुपपत्तये रूपोपहितस्य चाक्षुषत्वमित्येव स्वीक्रियते । तथा च नीरूपस्यात्मनो न प्रतिबिम्बसम्भवति । एवमपि गगनप्रतिबिम्बत्वभ्रमाश्रयः यथा जले आलोकोऽस्ति । तस्मिंश्च गगनधर्मस्य तलमलिनत्वस्यारोपे स एव बाह्यगगनसदृशः तलमलिनत्वादिविशिष्टगगनत्वप्रकारकप्रत्ययविषयो भवति । तादृशालोकेन कूपस्य भेदाग्रहशालिनां च कूपे तलमलिनत्वादिकमित्यपि भ्रमो भवति । एवं शरीरे आत्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमाश्रयः कश्चिदस्ति चेत् तत्रात्मधर्मस्य चैतन्यादेरध्याससम्भवेत् । तस्य चैतनत्वेनागम्यमानस्य शरीरात् भेदाग्रहे सति तत्रापि तद्धर्माध्याससम्भवेत् । न तु शरीरे आत्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमाश्रयः कश्चिदस्ति । एवं चाभेदाध्यासाभावेऽपि जपाकुसुमारुणिम्न इवात्मधर्मस्य चैतन्यादेरध्यासोऽस्त्विति क-

थमुच्यत इति चेन्न । रूपोपधानेन प्रतिबिम्ब इति पक्षे जलान्तर्गततया अप
गगनप्रतिबिम्बः कल्पनीय इति बाह्य एवाकाशे प्रतिहतैर्नायनरश्मिभिः संसृष्टे
लान्तर्गतत्वमारोप्यत इतिवदन्तं प्रतिवक्तुं न शक्यते । बाह्यगगने चालोकरूप
पहिते सर्वसम्प्रतिपन्नतया भवताप्यभ्युपगता वैशाल्यप्रतीतिर्भ्रम इत्यपि वक्तुं
शक्यत इति कथं गौरवम् । प्रत्युत भवत एव गौरवम् । तलमलिनत्वस्य गग
नगततया सर्वप्रतीतिसिद्धस्य प्रतिबिम्बप्रत्यये आलोकगततया आरोप्यस्य स्वी
कारात् । यन्मते चापूर्व एव प्रतिबिम्बो जले उत्पद्यते । तत्रापि न वैशाल्यम
गगनप्रतिबिम्बगततया भानं भ्रमः । आलोकरूपोपहितस्यैव प्रतिबिम्बाभ्युपगमा
त् । न च प्रतिबिम्बद्वयाभ्युपगमात् गौरवम् । येनापि ह्यालोकप्रतिबिम्ब एव ग
गनप्रतिबिम्ब इति स्वीक्रियते, तेनाप्यालोकप्रतिबिम्बाधिष्ठानो गगनप्रतिबिम्ब उ
त्पद्यत इति वक्तव्यम् । अनिर्वचनीयवादाभ्युपगमात् । तदस्तु जलाधिष्ठान ए
किमनया कुसृष्ट्या । अपि च गगनप्रतिबिम्बाभ्युपगमे बिम्बसदृशः प्रति
इति तलमलिनताप्रत्यये नापूर्वं किञ्चित् कल्पनीयम् । तदनभ्युपगमे त्वालोक
तिबिम्बे अक्लृप्तस्तदध्यासः कल्पनीय इति विपरीतं गौरवम् । तस्मान्नीरू
स्याप्याकाशस्य रूपोपधानेनेवात्मनोऽपि रूपोपधानेन प्रतिबिम्बे न कदाचि
नुपपत्तिः । तथा च स्फटिके जपाकुसुमारुणिम्न इव धर्म्यध्यासाभावेऽपि ध
आत्मधर्मस्य चैतन्यादेरध्यासः किं न स्यादिति शङ्का । तन्निराकरणं च त
र्माणामपीत्यनेनेत्थं विवक्षितम् । वेदान्तिनो हि 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभ
मञ्जस्यादेवमि'ति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्यान्तःकरणाद्यैक्याध्यासमापन्नस्य तद्धर्मानुवि
धायित्वमेव तत्र प्रतिबिम्बितत्वमिति गतम् । न तु मुख्यं सूर्यप्रतिबिम्बादिव
तदुपपत्तिश्च तत्रैव स्फुटीभविष्यति । अन्तःकरणाद्यैक्याध्यासश्च न सम्भवती
त्युक्तम् । अतो न तद्धर्माध्यासः । धर्म्यभेदाध्यासाभावेऽपि नीलं सलिलमिति
ले नैल्याध्यासो दृश्यते । एवं प्रकृते किं न स्यादिति शङ्कायां—युष्म
ति । अन्यत्र यथा कथञ्चिदस्तु नाम । परस्परधर्म्यभेदाध्यासपूर्वक एव
डयोः परस्परधर्माध्यास इति वदता सिद्धान्तिना तथा शङ्कितुमेव न शक्य
भावः । एवं देहात्माध्यासरूपं दृष्टान्तं निरस्य तेन सम्भावनीयं बुद्ध्या
रैक्याध्यासमपि निरस्यति । इत्यलोऽस्मत्प्रत्ययगोचर इति । अत्र विष
ब्दोऽन्तःकरणप्रतिपादकः । तद्विपर्ययेणेति । उत्तरत्राध्यास इत्यनेन
ध्यते । एकत्रात्माधिष्ठानं, अन्यत्र जडोऽधिष्ठानमित्यध्यासयोर्वैपरीत्य
मिथ्येतिभवितुं युक्तमिति । न सम्भवतीति यावत् । तथापि

परिहारस्यायमाशयः—श्रुतितदन्यप्रमाणविरोधे हि श्रुतेरेव प्राबल्यं वैदिकैरभ्युपगन्तव्यमित्युत्सर्गः । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । इति स्मृतेः । न चेदं वचनं आगमैकसमधिगम्यस्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावादौ तत्प्राबल्यप्रतिपादनपरम् । न तु प्रत्यक्षसाधारणात्मविषय इति वाच्यम् । तथासङ्कोचकल्पने प्रमाणाभावात् एकविषयानेकविरुद्धप्रमाणसन्निपाते निर्णयोपयोगितया प्राबल्यप्रतिपादनेनापेक्षितार्थसमर्पकत्वे सम्भवति विरुद्धप्रमाणान्तराप्रसक्त्याप्यर्थत्वापादकस्यागमैकसमधिगम्यविषयकत्वस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च । उपजीव्यप्राबल्यन्यायश्च न प्रकृते सम्भवति । सामान्यन्यायस्य 'उपजीव्योपजीवकयोरेवोपदेशानुपदेशत्वे विपरीतं बलाबलमि'ति विशेषन्यायेन बाधात् । न चाप्रयोजकत्वम् । अनुपदेशस्य दुष्टत्वसम्भवात् । स च दोषः क्वचिदप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वम् । क्वचिद्विलम्बितप्रवृत्त्यादिकम् । तद्यथा कुण्डपायिनामयने श्रुतस्य 'यो होता सोऽध्वर्युरि'ति वाक्यस्य विरुद्धार्थकयोर्होत्रध्वर्युशब्दयोस्सामानाधिकरण्यनिर्वाहार्थं प्रथमश्रुतहोतृशब्दानुसारेणाध्वर्युशब्देन लक्षणयोपस्थापिते अध्वर्युकार्ये होतृविधायकत्वे स्थिते यूपपरिव्याणे करणस्य 'परिवीरसी'ति मन्त्रस्यान्यत्राध्वर्युप्रयोज्यस्यापि अत्र वचनानुसारेण होत्रा प्रयोगः प्राप्नोति । अतिदेशानुसारेण च होतृकार्यान्तर्गते 'युवा सुवासा' इति वर्तमानतानुवादिमन्त्रे होता प्राप्नोति । न चोभावपि मन्त्रौ होत्रा प्रयोक्तुं शक्यौ । परिव्याणसङ्कल्पमारभ्य तत्समाप्तिपर्यन्तः कृत्स्नोऽपि वर्तमानकाल इति तावन्तं कालं वर्तमानतानुवादी मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । परिव्याणाव्यवहितपूर्वक्षणे करणमन्त्रः समापनीय इत्येककाले समावेशात् । तत्रान्यतरबाधे वर्तमानतानुवादिमन्त्रबाध एवाश्रितः । तत्र होतुरतिदेशः तत्कार्यस्य च प्रत्यक्षेण 'यो होता सोऽध्वर्युरित्यनेनोपजीव्यः । प्राप्तोभयानुवादेन सम्बन्धमात्रविधानात् । होतृप्राप्त्यर्थं होतृकार्यमप्युपजीव्यम् । पदार्थानां कार्यमुखेनैव विकृतिषु प्राप्तेस्स्वीकारात् । न चात्र सावकाशनिरवकाशन्यायः । 'वचनस्य 'परिवी रसी'तिमन्त्रातिरिक्तेऽप्याध्वर्यवे सावकाशत्वात् । अत उपजीव्यस्यापि विलम्बितप्रवृत्तिकतया शीघ्रप्रवृत्तिकेन उपदेशेन बाध इत्येव स्वीकर्तव्यम् । एवं प्रकृतेऽपि सम्भाविताप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षादेरुपदेशेन तद्विपरीतेन बाधो भविष्यति । एवमुपजीव्योपजीवकयोरेव तात्पर्यलिङ्गसहितस्य उपजीवकस्य तद्रहितादुपजीव्यात् प्राबल्यमभ्युपगन्तव्यम् । अद्वैतविषयकोपक्रमाणामिदमेव प्रयोजनम् । यत् प्रमाणान्तरानुसारेण 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यस्यार्थान्तरशङ्कानिराकरणम् । न च तथा प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकत्वमेव स्वीकर्तव्यमित्यत्र किञ्चिन्निर्व-

न्धकारणमस्ति । अतोऽन्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितप्रत्यक्षविरोधं तिरस्कृत्य ता
र्थग्रहे न काचिदनुपपत्तिः । अत एव लाघवरूपतात्पर्यलिङ्गसहकृतत्वेन 'हि
ण्यगर्भस्समवर्तताग्र'इत्याघारमाघारयतीति विधिना हिरण्यगर्भ इतिमन्त्रस्यान्य
नयनमाश्रितम् । इदं वचनं वायव्यपशावाम्नायते । प्रकृतौ च द्वावाघारौ प्र
थमः प्राजापत्यः, द्वितीयः ऐन्द्रस्समन्त्रकः । तत्रैव च मन्त्रजन्यादृष्टम्
तु प्रथमेऽमन्त्रके । तत्र यद्याघारसामान्यप्रतिपादकेनानेन विधिना मन्त्रवि
स्वारस्यानुसारेण 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ इत्यर्थवादस्वारस्यानुरोधेन च प्रथमा
र एव मन्त्रो विधीयेत, तदादृष्टं किञ्चित् परिकल्पनीयम् । तस्य प्रथ
घारोपकारकत्वं, तत्र मन्त्रजन्यत्वसामान्यं तद्विशेषश्चेति बहु कल्पनीयं स्यात्
द्वितीयाघारे तद्विधाने तु प्रकृतौ तस्य मन्त्रसामान्यादृष्टसम्बन्धः क्लृप्त इ
विधेर्मन्त्रविशेषसम्बन्धमात्रपरत्वमिति लाघवरूपतात्पर्यलिङ्गोपेतेन द्वितीयाघारे म
विधानेन विनियोज्यतया विनियोगविध्युपजीव्यस्यापि स्वरसतो हिरण्यगर्भ
काशकस्य लक्षणयैन्द्रप्रकाशकत्वं स्वीकृतम् । तत्सिद्धं प्रबलश्रुतिप्रमाणा
सारेण वर्णपदादिस्वरूपमात्रोपजीवनमभ्युपगम्यानपेक्षितलौकिकप्रमाणगततत्त्वावे
त्वबाधेऽपि न कदाचिदनुपपत्तिः । एवं च यत् प्रामाण्यज्ञानस्य प्राथम्यं द
बल्ये प्रयोजकमुक्तं, तत् विपरीतम् । तत्रैव हि प्रथमस्य प्राबल्यम् । यत्रोत्तरं
तदपेक्ष्यते । यथा 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स्वान्देवतामार्च्छत्स पर्यदीर्यत
एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तन्निरवपदित्युपक्रमेणासञ्जातविरोधिना दातुरिष्टि
बोधे सति एकवाक्यतापन्नानां सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति व्युत्पत्त्या तदपेक्ष
णस्य 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेदिति तदु
हारम्य तद्विरोधेन प्रतिग्रहीतुरिष्टिरित्येवंरूपार्थबोधकत्वानुपपत्त्या णिजर्थान्त
दातुरेवेष्टिरित्येवंरूपार्थबोधकत्वमुपेयते । अनपेक्षत्वे तु स्वप्रमाणानुसारेण लब्धात्म
स्योत्तरज्ञानस्यैव प्राबल्यम् । यथा बहिष्पवमानार्थं हविर्धानात् बहिर्निर्गच्छताम
तान्वारम्भाणां विच्छेदे कुतश्चिन्निमित्तात् प्राप्ते प्रायश्चित्तमाम्नायते 'यद्युद्गा
च्छिद्येत अदक्षिणं तं यज्ञं परिसमाप्य पुनर्यजेत तत्र तद्दद्यात् यत् पूर्वत्र दा
स्यात् यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसं दद्यादि'ति । तत्र विरुद्धयोः क्रमेणापच्छेदे क
तया प्राप्तयोस्समुच्चयासम्भवादन्यतरबाधेऽवश्यं स्वीकर्तव्ये पूर्वनैमित्तिकज्ञानानपे
स्वप्रमाणप्राप्तेनोत्तर नैमित्तिककर्तव्यताज्ञानेन पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताज्ञानबाध
श्रितः । लोके 'इदं रजतमि'ति पूर्वज्ञानस्योत्तरेण ' नेदं रजतं शुक्तिरेवे'ति
बाधदर्शनात् । तथाचोत्तरेण श्रौतात्मज्ञानेन प्रत्यक्षप्रामाण्यज्ञानस्यैव बाधो

ष्यति । ननु, उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानबाधे नेदमुदाहरणम् । न ह्यत्र पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताज्ञानं भ्रमरूपम् । अस्मिन्नपि प्रयोगे पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताया उत्पन्नत्वात् । सातूत्तरनैमित्तिककर्तव्यतया नाश्यते । बदरे पूर्वोत्पन्ना श्यामतेवोत्तरोत्पन्नया रक्ततयेति चेन्न । तत्तत्क्रतुप्रयोगे तदेव कर्तव्यम् । यत् तत्प्रधानोद्देशेन कर्तव्यतया विधीयते, तदेव च प्रयोगविधिना कर्तव्यतया विधीयते । यदङ्गविधिभिः प्रधानोपकारकतया विनियुज्यते । न च विरोध्युत्तरनिमित्ताक्रान्ते क्रतौ पूर्वनिमित्तसम्बन्धिनोऽङ्गत्वं बोध्यते विधिना । विचारदशायां नैमित्तिकशास्त्रद्वयं पर्यालोच्य तदर्थयोर्नैमित्तिकयोर्विरुद्धयोः क्रमेण सम्पन्नयोस्समुच्चयासम्भवं लौकिकन्यायेन उत्तरेण पूर्वस्य बाध्यत्वं चानुसन्धाय विरोध्युत्तरनिमित्तरहितक्रतावेवाङ्गत्वबोधे विधेस्तात्पर्यं निर्धार्यत इति तादृशप्रयोगे पूर्वस्य नैमित्तिकस्याङ्गत्वाभावे कर्तव्यतापि नास्ती'ति विरोध्युत्तरनिमित्तं भविष्यतीति द्रागेव पुरुषैर्निर्णेतुमशक्यतया तद्दोषोपपन्नत्वेन जायमानः पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताप्रत्ययो भ्रम एवेति पश्चात् उत्तरनिमित्तसम्पाते तन्नैमित्तिककर्तव्यताज्ञानेनोत्तरभाविना शास्त्रानुमतेन च पूर्वं बाध्यत इति युक्तमुदाहरणम् । मीमांसकमर्यादामतिलंघितया च वक्तव्यं बदरश्यामतोपमितं किं पूर्वनैमित्तिककर्तव्यत्वं कृतियोग्यत्वं तावत् उत्तरनैमित्तिकेनापि न नाश्यते । कृत्युपहितत्वं तु निष्पन्नमेव न भवति । प्रधानवैकल्यप्रयोजको यदनुष्ठानाभावस्तत्त्वमिति चेन्न । अनुष्ठानाभावस्य वैकल्यप्रयोजकत्वं नाम यस्मिन् प्रयोगे पूर्वनैमित्तिकानुष्ठानाभावः सति निमित्ते तत्र सर्वत्रापि परमापूर्वाजनकत्वमिति व्याप्तिरूपं वक्तव्यम् । तत्र विरोध्युत्तराभाव इति विशेष्यते, न वा । यदि विशेष्येत विरोध्युत्तरनिमित्तवति क्रतौ वैकल्यप्रयोजकत्वरूपं कर्तव्यत्वमेव नास्ति । द्वितीये तु नियमभङ्गः । विरोध्युत्तरापच्छेदवति तदनुष्ठानाभावेऽपि वैकल्यस्याभावात् । अथाङ्गत्वं कर्तव्यत्वमुच्यते, तदपि न । अङ्गत्वं सन्निपत्योपकारजनकत्वं, आरादुपकारजनकत्वं वा । उभयत्रापि योग्यत्वविवक्षायां तदुत्तरेण न नाश्यते । फलोपहितत्वं तु नोत्पन्नमेव । न चागमापायिभूतमखण्डं कर्तव्यत्वं नाम धर्मान्तरं कल्प्यत इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तस्मात् न श्यामरक्ततान्यायः प्रकृत उपन्यासार्हः । किं तु शुक्तिरजतज्ञानन्याय एव । ननु, भवतोऽप्युत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य किंरूपो बाधो विवक्षितः । ध्वंसो वा स्वरूपतो, विषयतश्चाभावो वा । नाद्यः । तस्य विभुविशेषोत्तरगुणमात्रसाधारणस्य द्विक्षणमात्रावस्थायिनां कालसाधारणस्य वा विरोध्युत्तरज्ञानासाधारणत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः । लब्धात्मकयोर्ज्ञानविषययो-

रभावबोधासम्भवात् । उत्पत्तिप्रतिबन्धस्तु उत्तरज्ञाने असम्भावित एव चाप्रामाण्यबोधनं पूर्वज्ञाने उत्तरज्ञानेनैवेति नियमः । प्रतिबिम्बादिभ्रमस्थले क्षाणामुपर्यग्रताज्ञानादिना पूर्वेणाप्युत्तरज्ञाने अप्रामाण्यबोधनात् । तस्मात् पू ज्ञानाद्व्यावृत्तं विरोध्युत्तरज्ञानासाधारणं बाधकत्वं निर्वक्तव्यमिति चेदुच्यते विषयस्य तात्त्विकत्वाभावबोधनद्वारा पूर्वज्ञानस्याप्रामाण्यबोधनमेव बाधकत्व तच्चोत्सर्गत उत्तरज्ञानस्येति तावन्मात्रेणापच्छेदन्याय प्रवृत्तिः । यत्र पूर्वप्रमाण प्रवृत्तिसंवादः उत्तरज्ञानस्य तद्विसंवादो लोके वेदे च न्यायतः पूर्वस्यैव ल्यं, तत्र उत्सर्गः परित्यज्यते । यथा वृक्षाणामूर्ध्वाग्रत्वज्ञाने । यथा वा श्रु लिङ्गादौ । तत्र ज्ञानस्य बाधकत्वे श्रुतिलिङ्गादौ लोके निरुपाधिकभ्रमस्थले त्पत्तिप्रतिबन्धः । उत्तरस्य त्वप्रामाण्यबोधकत्वमेव । सोपाधिकभ्रमस्थले पूर्व पि तथैव । वेदान्तवाक्यानां चोत्तरत्वेन स्मृतिन्यायाभ्यां प्राबल्येन च लौकिक णबाधकत्वमास्थेयम् । उक्तगत्या व्यावहारिकत्वेन सावकाशस्य प्रामाण्य स्य न सावकाशनिरवकाशन्यायविषयता । अस्तु वा निरवकाशता । 'स्थूलोऽहमि'त्यादिभ्रमे प्रामाण्यावगाहिन इव कर्त्रादिज्ञाने प्रामाण्यावगा ऽपि न क्वचिदप्यवकाशः कल्पनीयः । विशेषशास्त्रापवादापर्यालोचनामूलत्व द्विषयेऽपि सामान्यशास्त्रातिदेशाभ्यां जनितस्य ज्ञानस्य न कश्चिदपि संवादी विषयः कल्प्यते । प्रातिभासिकत्वोपपत्तेरिति तद्वत् प्रकृतेऽपि । 'स्थूलोऽहमित्यादिभ्रमोऽसम्प्रतिपन्नः । भेदस्य गृहीतत्वादिति । तत्र 'मम रीरं मम चक्षुरित्या'दिरूपेण भेदग्रहः न 'स्थूलोऽहमित्यादिरूपस्याभेदग्रह विरोधी । रूपान्तरेण भेदग्रहस्य रूपान्तरेणाभेदग्रहापारपन्थित्वात् । चैत्र स्वरूपतो भेदे गृहीते तयोरपि व्यत्यासेन भ्रमविषयत्वदर्शनात् । अपि सम्बन्धग्रहो न साक्षात् भेदग्रहः । स च स्थूलस्य शरीरं घटस्य स्वरूप देऽपि दृश्यत इति कथं ततो भेदनिश्चयः । न च द्वाभ्यां शरीराभ्यां ल्यवार्द्धकयोरेकत्वेन प्रत्यभिज्ञारूपात् भेदकसाक्षात्कारात् आत्मनि भेदो इति वाच्यम् । परिणामवादे ह्यवयवोपचयापचयाभ्यां न शरीरभेदः । ए शरीरस्यापचयो नामावयवविश्लेषावस्था । उपचयस्त्ववयवान्तरसंश्लेषावस्थेति द्वयानुयायितया शरीरस्यैव 'य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं, स एवाहं विरे प्रणप्तॄननुभवामी'ति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वोपपत्तेः । न चानुभवितृत्वा न्याः प्रत्यभिज्ञायाः न शरीरविषयत्वं सम्भवति । तथा चानुभवितृत्वबो कमस्त्विति शंक्यम् । तदपि हि 'य एवाहं बाल्ये पुष्टः पितरावन्वभूवं

एव स्थविरे कृशः पृणप्तृननुभवामी'ति पुष्टत्वादिशरीरधर्मसामानाधिकरण्येनानुभूयते । अत एवारम्भवादे शरीरभेदे सत्यपि न प्रत्यभिज्ञया एक आत्मा सिध्यति अवस्थाद्वयानुयायी । 'य एवाहं कृशः, स एव स्थूल' इति शरीरेऽपि प्रत्यभिज्ञादर्शनात् । तथा सत्यपि भेदे आत्मनि प्रत्यभिज्ञेति शङ्का समुन्मिषेत् । 'य एवाहं स्वप्ने देव, स्स एव मनुष्य इति प्रतीतिस्तु 'यदेव रजतं सैव शुक्तिरिति वत् स्वप्नशरीरस्य मिथ्यात्वेन सर्वसम्प्रतिपन्नतया बाधायां सामानाधिकरण्यावगाहिनीति शङ्काकलङ्किता न स्थापितया देहादात्मनि भेदनिर्णयोपयोगिनी । बहुत्वेन गृहीतानां देहेन्द्रियाणां एकस्मिन्नात्मन्यभेदभ्रमोऽपि न विरुद्धः । रूपान्तरेण वैलक्षण्यग्रहस्य रूपान्तरेणाभेदभ्रमाविरोधित्वादेव । यथाधीयानानधीयानयोश्चैत्रमैत्रयोस्समीपस्थिते देवदत्ते अधीयानो मैत्र इति द्वयोरेकस्मिन्नभेदारोपः, एवमेकस्मिन्नात्मनि बहूनां देहेन्द्रियाणामारोपोपपत्तेः । भेदकसाक्षात्कारश्च दोषविशेषे न भ्रमविरोधि । शङ्खत्वसाक्षात्कारेऽपि पीतिमभ्रमदर्शनात् । एवं जीवन्मुक्तानामपि प्रारब्धदोषविशेषात् सम्भावितो 'मनुष्योऽह'मिति भ्रमः पामराणामपि नास्तीति साहसमात्रम् । चार्वाकव्यतिरिक्तानां च सर्वेषामप्येतस्य भ्रमत्वेन विप्रतिपत्तिः । ततश्च बहुष्वपि प्रदेशेषु दृष्टाप्रामाण्यस्याहंप्रत्ययस्य कर्तृत्वाद्यंशेऽप्यप्रामाण्यसम्भवात् तत्र प्रामाण्यज्ञानस्य न क्वाप्यवकाशः कल्पनीयः । ततश्च श्रुत्यनुसारेण 'अहं कर्ता अहं भोक्तेति' प्रत्यक्षस्यौपाधिकत्वे सिद्धे तत्र मम मनः कामयत इति प्रत्यक्षसिद्धः 'कामस्सङ्कल्प' इत्यादिश्रुतिसिद्धश्च मनोरूप उपाधिस्सम्भवति । तत्सिद्धं श्रुतितदन्यप्रमाणयोर्विरोधे प्रमाणान्तरस्यान्यथानयनम् । कथं तर्हि 'सोमेन यजेते'त्यादिषु सोमादिपदानां लक्षणा । उच्यते—तात्पर्यविषये श्रुतेः प्रमाणान्तरेण नान्यथाकरणम् । 'सोमेन यजेते'त्यत्र विशिष्टभावनैव तात्पर्यविषयः । तस्याश्च सोमयागसंसर्गघटितत्वात् तात्पर्याविषयीभूतोऽपि स प्रतीयते । तथा च करणीभूतयागेन समानपदोपात्तेनावरुद्धायां भावनायां करणतया पदान्तरोपात्तस्य सोमस्य पार्थक्येनान्वयासम्भवात् यागभाव्यकभावनामध्याहृत्य तस्यां सोमस्य करणतया सोमेन भावयित्वा यजेतेति णकारेण वचनव्यक्तिकल्पने अध्याहारविरुद्धत्रिकद्वयापत्तिदोषाभ्यां यजिसामानाधिकरण्येन वाक्यभेदपरिहारायान्वये वक्तव्ये अभेदस्य तात्पर्याविषयीभूतस्य प्रत्यक्षबाधिततया प्रत्यक्षसिद्धसाध्यसाधनभाव एव वक्तव्य इति तत्र मत्वर्थलक्षणा । आदित्यो यूप इत्यादौ च स्तुतिविशिष्टवाक्यार्थ एव तात्पर्यं न मुख्यसंसर्गे इति तत्र प्रत्यक्षानुसारः । तात्पर्याविषयस्यापि यथा शब्दात् प्रत्ययः, तथा देवताधि-

करणे वर्णयिष्यते । 'तत्त्वमसीति वाक्ये च निर्विशेष एव तात्पर्यमिति तदर्थमेव भागत्यागलक्षणाश्रयणं न प्रत्यक्षानुरोधाय । ननु, कृष्णलं श्रपयेदित्यत्र प्रकृ तितः प्राप्तस्य द्वारलोपान्निवर्तमानस्य पाकस्यैव प्रतिप्रसवविधिरिति तस्यैव तात्पर्यविषयता स्वरसतोऽवगम्यते । तत्र कथं प्रत्यक्षानुरोधेनोष्णीकरणे लक्षणाश्रयणे तात्पर्यविषये श्रुतेः प्राबल्यमिति नियमनिर्वाहः । उच्यते—तात्पर्यविष श्रुतेः प्राबल्यमित्युत्सर्गः । स त्वानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति रीत्य क्वचित् प्रत्यक्षस्यात्यन्तागतिकत्वे परित्यज्यते । तत्र हि विकृत्यभावः प्रवृत्ति संवादी न प्रातिभासिकः । किं तु व्यावहारिकः । तत्र पाकोऽपि यदि व्यावहारिकः कल्प्येत, तदा समानसत्ताकयोः विरोध इति प्रपञ्चतदभावन्या येन सत्ताभेदं परिकल्प्य तात्त्विके पाके स्वीकृते अद्वैतावबोधकप्रबलानेकवाक्यविरोधः । तत्स्वीकारेऽपि तत्प्रत्यक्षत्वनिर्वाहाय तस्यावृतत्वेन व्यवहाराविषयत्वं वक्तव्यम् । तथा च तद्बोधने वाक्यवैयर्थ्यमपि स्यात् । प्रातिभासिकत्वे तु शुक्तिरजतादिवदपरोक्षस्स्यादिति प्रत्यक्षस्यात्यन्तागतिकत्वपरिहाराय वाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय चोष्णीकरणे लक्षणा । तस्मात् प्रबलस्य प्रमाणस्य सति सम्भवे दुर्बलप्रमाणानुसारेणान्यथानयनायोगादद्वैतात्मबोधकत्वे न काचिदनुपपत्तिः श्रुतेरिति विषयसम्भवेन तत्प्रतीतिद्वारा मोक्षरूपस्य प्रयोजनस्यापि सम्भवादारम्भणीयं शास्त्रम् । नन्वारम्भणाधिकरणे शास्त्रस्य प्राबल्यं तदनुसारेण प्रत्यक्षनयनमित्येतत् सर्वं व्यवस्थापयिष्यते । पुनः किमिति इह तन्निरूपणम् । उच्यते—वक्ष्यमाण एवार्थश्शास्त्रारम्भोपयोगितया इह स्मारितः । अथवा बहुशो दृष्टप्रामाण्येन प्रत्यक्षेणात्मनि कर्तृत्वादिकं सत्यमेवेति न विस्रम्भणीयम् । अपि तु श्रुतिर्यादृशमात्मतत्त्वं बोधयति, तथैव स्वीकर्तव्यमिति प्रतिपादनायैव तत्त्ववेदकत्वात् प्रच्युतस्य व्यावहारिकत्वेन कार्योपयोगिता तत्र प्रतिपादनीया अक्षरार्थस्तु अन्योन्यात्मकतामध्यस्याहमिदमिति व्यवहारः, अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य ममेदमिति व्यवहार इति योजना । अहमिदमित्यनेन मनुष्योऽहमितिशब्दाभिलापरूपो व्यवहारः, इतिशब्देन प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिरूपश्च विवक्षितः । ममेदमित्यनेन मम सुखं मम रूपं इतिशब्देन च प्रवृत्त्यादिरित्येवंरूपो विवक्षितः । व्यवहारपर्यन्तभावनमध्यासाभावे व्यवहारो न स्यादिति उपपत्तिसूचनाय । न च गौणः । मुख्यत्वस्य तत्र सर्वानुभवसिद्धत्वात् । नाप्ययं परम्परासम्बन्धेनात्मनि मनुष्यत्वावगाही । उत्सर्गप्राप्तस्य साक्षात्सम्बन्धस्य परित्यागानौचित्यात् साक्षात्सम्बन्धावगाहित्वानुभवाच्च । न च विवेकिनां साक्षात्सम्बन्धस्य बाधितत्वात्

परम्परासम्बन्धाविषयत्वं स्वीकर्तव्यमिति वाच्यम् । तेषामपि प्रारब्धादिदोषवशेन तादात्म्याध्यासानुवृत्तौ तन्मूले साक्षात्सम्बन्धावगाहिनि व्यवहारे बाधकाभावात् । विवेकमूलकस्तु 'नाहं मनुष्यो न च देवयक्षो भिक्षुश्च नाहं निजबोधरूपः' । इत्येव । विदुषामपि लौकिकव्यवहारे लोकसाम्यं भाष्यकार एव वक्ष्यति 'पश्वादिभिश्चाविशेषादि'ति । लोकानां व्यवहारो लोकव्यवहारः अध्यासव्यवहारक्रिययोर्लौकस्समानः कर्तेति क्त्वाप्रत्ययः । अध्यासे निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेनेति । मम शरीरमिति विवेके सत्यपि नाहं मनुष्य इत्येवंरूपस्यापरोक्षस्य विवेकस्याभावात् अध्यास उपपद्यत इति तात्पर्यम् । चार्वाकनिराकरणार्थम् अत्यन्तविविक्तयोरिति । धर्मिणोर्विवेकस्तादात्म्याभावः । धर्माणां विवेकस्संसर्गाभावः । नन्वितरेतराविवेकशब्दोदितो भेदाग्रहो धर्म्यारोप्योपस्थितिकालिक एवाध्यासहेतुः । अध्यासप्राचीना चोपस्थितिः प्रमारूपैव वक्तव्या । सा चाद्वैतवादिनो न सम्भवतीति अत उक्तम्—सत्यानृते मिथुनीकृत्येति । प्रमारूपैवोपस्थितिरुपयुज्यत इति न नियमः । अप्रयोजकत्वादित्यारोप्यसमर्पकेणानृतशब्देन सूचितम् । मिथुनीकरणमुपस्थितिविषयत्वम् । ननु, नाप्रयोजकत्वम् । अध्यासप्राचीनोपस्थितेरपि भ्रमत्वाङ्गीकारे साप्युपस्थितिर्भ्रममूलेति पूर्वपूर्वभ्रमानवस्थितिस्स्यात् । न, प्रवाहानादित्वान्न दोषः । प्रलये प्रवाहविच्छेदेन तथाकल्पनायोगात् । न च तदापि पूर्वकल्पीयाध्याससंस्कारसत्त्वान्नानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । तथासति क्वचित्संस्कारः, क्वचिदध्यास इति वैरूप्यापत्तेरित्यत आह—नैसर्गिक इति । व्यवहारनैसर्गिकत्वोक्त्या तत्कारणस्याध्यासस्य नैसर्गिकत्वमाक्षिप्तमिति प्रकृतशङ्कानिराकरणलाभः । सर्वत्रापि पूर्वपूर्वाध्याससंस्कारसचिवात् भेदाग्रहादुत्तरोत्तराध्यास इति न वैरूप्यमिति भावः । नैसर्गिकत्वं अनादित्वं तत्प्रवाहान्तर्गतव्यक्तीनां न सम्भवति । जन्यत्वात् । नापि प्रवाहस्य । तस्य क्रमिकोत्पत्तिशालिव्यक्तिव्यतिरेकाभावात् । तत् कथं नैसर्गिकत्वम् । उच्यते । द्विविधमनादित्वं स्वरूपेण प्रवाहतश्च । आद्यमजन्यानामेव । द्वितीयं तु जन्यानाम् । तच्च द्वयोर्व्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरव्यक्तिगतजातियुक्तव्यक्तिं विना पूर्वकालस्यावर्तनम् । अस्तिचाध्याससंस्कारव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरव्यक्तिजातीयया कया चित् व्यक्त्या पूर्वकालस्यापि युक्तता । ननु, प्रलये निराश्रयसंस्कारो नोपपद्यते । न चान्तःकरणादिकं तदाश्रयः । तेषां सर्गश्रवणेन तदानीमसत्त्वावगमात् । नाप्यात्मा । उपाधिव्यतिरेकेण शुद्धस्य तदाश्रयत्वायोगादित्यत उक्तम्—मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । अनृताज्ञाननिबन्धन इत्यर्थः । व्यवहारोपादानत्वं च संस्काराध्यासद्वारा विवक्षितमज्ञानस्य । त-

था च प्रलये अज्ञानस्य तदुपहितचैतन्यस्य च सत्त्वान्नाश्रयानुपपत्तिरिति भावः। सत्यानृते मिथुनीकृत्य अत्यन्तविविक्तयोः धर्मधर्मिणोरितरेतराविवेकेनान्योन्यस्मि- न्नन्योन्यात्मकतां अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तो नैसर्गिकोऽहमिदं ममे- दमिति लोकव्यवहार इति योजना। सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यनेनान्तःकरणादे- र्मिथ्याभूतस्यापि पूर्वपूर्वाध्यासविषयत्वमुक्तम्। तन्न सम्भवति। असतोऽनृतस्य प्रतीत्ययोगात्। ननु, देहेन्द्रियादयो नात्यन्तमसन्तः। किन्तु अनिर्वचनीयाः स- दसद्विलक्षणाः। अतो न प्रतीत्यनुपपत्तिरिति चेन्न। पदार्थानां सदसद्विलक्षण- त्वायोगात्। सद्विलक्षणत्वं ह्यसतः, तद्विलक्षणत्वं च सतः। एवं च यथा सदस- त्त्वं एकस्य विरुद्धत्वान्नाङ्गीक्रियते। एवमुभयविलक्षणत्वमपि विरोधादेव नाङ्गी- करणीयम्। तस्मात् सर्वं सदेव। भासमानत्वात् आत्मवत्। न च शुक्तिरज- तादौ व्यभिचारः। तेषामपि सत्त्वाभ्युपगमात्। इदन्त्वेन भासमानं हि वस्- त्वात्मकं शुक्त्यवयवैरजतावयवैश्चारब्धं शुक्तित्वरजतत्वधर्मशालि। तच्च दोषा- भावदशायां शुक्तित्वेन प्रतीयते। रजतत्वेन न प्रतीयते। शुक्तित्वज्ञानेन प्रति- बन्धात्। तत्रापि शुक्त्यवयवानां भूयस्त्वम्। अल्पत्वं रजतावयवानाम्। अत- लोके शुक्तिरित्येव व्यवहारः। दोषेण च शुक्तित्वज्ञाने प्रतिबद्धे रजतत्वेना- प्रतीयते। दोषापगमे शुक्तित्वज्ञानेन रजतव्यवहाराभाव एव बाध इत्यु- एवं मरुमरीचिषु तोयभ्रमेऽपि द्रष्टव्यम्। अतो नाध्याससम्भव इत्यभिप्रा- शिनाति। आह कोऽयमिति। परिहरति। स्मृतिरूप इति। ननु, आ- परिहृत्य लक्षणकथनमसङ्गतम्। न च लक्षणकथनेनैव तद्गतैः पदैराक्षे- धानं लभ्यत इति पृथक्तदकरणमिति वाच्यम्। तादृशपदानुपलम्भात्। क्षणत्वमप्येतस्य न सम्भवति। स्मृतिरूपत्वं हि यद्यपीदं रजतमित्यनुभवा- जायमानायां स्मृतौ त्वस्ति। तथापि परत्रेति पदं न सम्भवति। तथा- रूपेषु भ्रमेषु स्मृतिरूपपदवल्लक्षणमसम्भावि। किं च परत्रेतिपदेन यदि पू- देशादन्यदेशत्वं विवक्षितं, तदाहङ्काराद्यध्यासेष्वव्याप्तिः। यस्मिन्नेव दे- पूर्वं दृष्टा अहङ्कारादयस्तत्रैवाध्यासात् यदि सत्य इत्यर्थः, तदा जडे आत्म- स्यान्योन्याध्यासमतेऽभ्युपगमात्तत्राव्याप्तिः। जडस्यानृततया सत्ये पूर्व- भास इति लक्षणासङ्गतेः। पूर्वदृष्टत्वं चाव्यापकम्। शुक्तिरजतादेरपूर्वस्या- पगमात्। एवं पीतशङ्खविभ्रमेऽपि। ननु, पीतश्शङ्ख इति न शुक्ति- वदपूर्ववस्तुविषयको भ्रमः। किं तु नायनरश्मिगतस्य पित्तद्रव्यस्य र- ह शङ्खे संसृष्टस्य यः पीतिमा साक्षात्सम्बन्धेन तद्विषयकः। तस्य

दर्शनं सम्भवतीति न तत्र पूर्वदृष्टपदाव्याप्तिरिति चेत् । पित्तपीतिम्नः यतया दर्शनासम्भवात् । अन्यथा कनकलिप्तशङ्खस्य पीतिम्नोऽन्यैर्गृह्यमा- न्तु पित्तद्रव्यलिप्तशङ्खस्य पीतिम्नोऽन्यैर्गृह्यमाणत्वापत्तेः । न च दूरो- स्य विहगस्य तद्विषयकपूर्वदर्शनधाराशालिना पुरुषेणैव ग्रहणम् । नान्ये- एवमेतस्य पुरुषविशेषेणैव ग्रहणमिति वाच्यम् । तथासति तच्चक्षुस्सं- चक्षुषा पुरुषेण तद्ग्रहणवत् तादृशेनैतस्यापि ग्रहणं स्यात् । पक्षिणोऽन्तराल- इव चक्षुश्शङ्खयोरन्तरालदेशेऽपि तादृशदर्शनं स्यात् । अत एव दोषयुक्तपुरु- यथा सद्दतस्य ग्रसणमित्यपि परास्तम् । अन्तराले ग्रहणापत्तेरेव शङ्खसमीपदेश एव नाक्षग्रहणयोग्यत्वं, नान्यत्रेति कल्पनं तु पित्तद्रव्यगतपीतिमैव गृह्यत इत्यत्र प्र- शुक्तिरजतारं विनानुचितम् । नील्यादिसम्पर्करहिते स्वच्छजले ‘नीलं सलिल’मिति तं हि वस्तुक्तगतेरसम्भवाच्च । तस्मादपूर्वस्यैवोत्पत्तिरित्यव्याप्तं पूर्वदृष्टपदम् । ननु पू- तत्र दोषपदं पूर्वदृष्टसजातीयपरम् । तथा च नोक्तदोषः । न च पित्तदोषयुक्तस्य ग- ज्ञानेन प्रतिर्गतस्य पीतिमभ्रमे सजातीयपूर्वदर्शनासम्भव इति वाच्यम् । जन्मान्तरीयस्य नाम् । अपि सम्भवादिति चेत् । एवमपि येनकेनचिद्धर्मेण साजात्यस्य सर्वसाधारणत्वा- रजतार्थावर्तकं पदं व्यर्थमापद्यते । ननु येन प्रकारेणाध्यासः, तेन प्रकारेण पूर्वदर्शनं विवक्षितम् । न च तथापि व्यर्थता । न हीदं लक्षणान्तर्गतम् । किं त्वध्यासकारण- निरूपणपरमिति चेन्न । संसर्गाध्यासे तदसम्भवात् । संसर्गांशे निष्प्रकारकतया प्रकारेणेत्येवंरूपस्यासम्भवात् । सन्ति च केवलसंसर्गाध्यासाः । यथा दर्पणे मुखाध्यासः । तत्र हि दर्पणं मुखं वा परस्परमध्यस्यत इति नानिर्वचनीयख्यातौ वक्तुं शक्यम् । तयोर्व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकाध्यासानिर्वाहात् । किं तु तयोराधाराधेयभाव एव । न च सोऽधुना केनचित्प्रकारेणानुभूयते । येन तत्सजातीयस्य तत्समानप्रकारोपस्थितिः कारणमिति निरूह्येत । एवं ‘रक्तः पट’ इत्यत्रापि कुसुम्भादिगतस्य रक्तिम्नः पटे साक्षात्सम्बन्धस्याभावात् सोऽध्यस्यते । यदि तु दर्पणे अपूर्वमेव मुखमुत्पद्यत इति मतम् । पटे च रञ्जकद्रव्यसम्बन्धात् वर्णान्तरमेव रञ्जकद्रव्यवर्णेन सदृशं तदुत्कर्षापकर्षानुगतोत्कर्षापकर्षशालि पटेन साक्षात्सम्बद्धं जायत इति तत्र न स्याप्यध्यासः । अपूर्वमुखाध्यासे च तत्समानप्रकारप्रतिबिम्बसजातीयमुखविषयोपस्थितिस्सम्भाव्यत इति उच्यते, तदापि चूर्णलिप्ते घटे वर्णान्तरोत्पादासम्भवात् शुक्लो घट इति साक्षात्संसर्गविषयतयाध्यासावश्यम्भावात् तत्रोक्तकारणासम्भवः । न च तत्रापि चूर्णोपादानभूतेषु पाषाणेषु वह्निसम्पर्कात् श्वैतिम्न इवापूर्वस्यात्रापि तथाविधस्योत्पत्तिः तस्य किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र वह्न्यपगमेऽपि तस्यानुवर्तमानतया

तथाङ्गीकारेऽपि चूर्णापाये तदनुपलम्भेन तथाङ्गीकारायोगादेतादृशेषु संसर्गाध
नोक्तं कारणं सम्भवति । शुक्तिरजताध्यासेऽपि संसर्गांशे तन्न सम्भवति । न
सर्गातिरिक्ताध्यास एव तस्य कारणत्वमिति शङ्कनीयम् । कुत्राप्यसम्भावितस्य
क्तिविशेषस्य स्वप्ने सजातीयपूर्वदर्शनासम्भवात् असम्भाविते वस्तुनि जन्मान्त
स्यापि तस्य कल्पयितुमयोगात्।तस्मात्कथमेतदध्यासलक्षणमुपपद्यत इति चेत्,
ते । इमामेवानुपपत्तिं मनसि निधायाध्यासो नाम 'अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्यवोचा
नुवादव्याजेनैतस्यार्थं स्फुटीकरिष्यति भाष्यकारः । तेन ह्यारोप्याभावस्याधिष्ठा
तिपादनादेकत्र समानसत्ताकयोः प्रतियोगितदभावयोर्विरोधाद्विषमसत्ताकत्वसू
रोप्याभावस्य च वस्तुतोऽधिष्ठानातिरेकानभ्युपगमादाधिष्ठानविषमसत्ताकस्य
ध्यास इति फलितोऽर्थः । तदनुसारेण स्मृतिरूपपदं स्मर्यमाणवस्तुसादृश्यप्रति
कम् । तत्सादृश्यं च प्रतीतिकाले असत्त्वम् । परत्रेति तु अधिष्ठान इत्यर्थक
तथा चाधिष्ठाने अपरोक्षतया भासमानस्य स्वरूपतोऽसत्त्वायोगादधिष्ठानस्य या
शं सत्त्वं, तादृशसत्त्वराहित्ये प्रतिपादितेऽधिष्ठानविषमसत्ताकावभासत्वं लक्षणं
वस्यति । नन्विदमपि स्वप्नविभ्रमे न सम्भवति । तत्राधिष्ठानासम्भवात् । न च
साक्ष्येवाधिष्ठानम् । तस्य पारमार्थिकत्वेन प्रातिभासिकस्वप्नपदार्थान्प्रति केवल
धिष्ठानत्वायोगात् । अध्यस्तरजतादौ प्रातिभासिके व्यावहारिकशुक्त्यवच्छि
व तस्य तथात्वात् 'अहं गजो मयि गज' इति प्रतिभासापत्तेश्चेति चेन्न ।
नान्तःकरणतद्धर्माणां व्यावहारिकपदार्थानवच्छिन्ने तत्राध्यस्तानां प्रातिभासि
भ्युपगमेन प्रातिभासिकाध्यासे व्यावहारिकपदार्थावच्छिन्नस्यैव साक्षिणोऽधि
त्वमिति नियमस्याप्रयोजकस्यानभ्युपगमात् । 'अहं गजो मयि गज' इति प्र
क्वचिदिष्टैव । सर्वत्र तु न भवति । दोषवैचित्र्यात् । अविद्यादीनां प्रातिभासि
चानावृतचैतन्यविषयतानियतस्वरूपत्वं प्रातिभासिकत्वम् । तादृशाविषयतया
चित्सम्बद्धत्वं व्यावहारिकत्वमिति मतमनुसृत्य द्रष्टव्यम् । यन्मते त्वविद्यातिरि
षाजन्यत्वं व्यावहारिकत्वम् । अविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वं,
विद्यान्तःकरणतद्धर्माणामपि व्यावहारिकत्वम् । एवं च स्वप्नस्याप्यधिष्ठा
पारमार्थिकेन साक्षिणा विषमया मिथ्यात्वरूपया सत्तया समन्वयाल्लक्षणानु
ननु, सिद्धान्ते ब्रह्मण एव सत्ता नान्यस्येत्यभ्युपगमात् कथं स्वाप्नेष्वात्म
विलक्षणा सत्तेति चेत्, उच्यते—लक्षणे सत्ताशब्देन तारत्वादिवदुत्कर्षविशेष
केचनाखण्डोपाधिभूता विवक्षिताः । न च तत्र प्रमाणाभावः । श्रुत्या हि
सत्तातो ब्रह्मण उत्कृष्टा सत्ता निर्दिश्यते । 'सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं ते

मितिप्रत्यक्षेण शुक्ते रजतसत्तातो विलक्षणा सत्ता गृह्यते, रजतापेक्षया शुक्तिरस-
ने । एवं स्वाप्नशुक्तिकादिषु तस्यामेवावस्थायामध्यस्तरजते सत्तावान्तरभेदः प्रती-
सिद्धो द्रष्टव्यः । यद्गतमवभास्यं, तदधिष्ठानम् । ततश्च जडेऽपि ब्रह्माधारत्वमा-
पेतमिति तदधिष्ठानम् । जडसत्तातश्च ब्रह्मसत्ता उत्कृष्टेति अधिष्ठानविषमसत्ता-
भासत्वं जडे ब्रह्माध्यासेऽप्यस्तीति लक्षणसमन्वयः । एवं तत्र तत्र लक्ष-
ोजना द्रष्टव्या । ख्यात्यन्तरवैषम्यं च स्वपक्षे अनेन सूच्यत इति तासा-
देयत्वसूचनद्वारा प्रकृतापेक्षपरिहारोऽपि सूचितः । तार्किकपक्षे ह्यधिष्ठान-
ास्यस्य रजतादेर्हट्टादिकं तत्समानसत्ताकं रजतम् । सत्ख्यातिमते च शु-
वाधिष्ठानम् । किं तु रजतं शुक्तिसमानसत्ताकम् । आत्मख्यातिमते आत्मा-
ष्ठानं तत्समानसत्ताकं चारोप्यम् । अख्यातिमते तु तार्किकवदेव सर्वम् । असं-
ग्रहः परं विशेषः । तेषु मतेषु अधिष्ठानविषमसत्ताकत्वाभावः । असत्ख्या-
था । शून्यवादिनां निरधिष्ठाना । तान्त्रिकाणां केषां चित् साधिष्ठाना
दारोप्या । आद्याया अधिष्ठानपदेन व्यावृत्तिः । अपरायास्त्ववभासप-
। यद्यपि लक्षणे अवभासपदं ज्ञानसामान्यपरम् । ज्ञानसामान्यान्तर्गतपरोक्षज्ञा-
पयत्वं चासतोऽपि सम्भवत्येव, तथापि रजताद्यध्यासेष्वपरोक्षेष्ववभासपदं
स्तुगत्या अपरोक्षावभासपरं पर्यवस्यतीति तेन तद्व्यावृत्तिः । पूर्वदृष्टपदं च
क्वचित्पूर्वमारोप्यसजातीयोपस्थितिः अपेक्षितेत्येतावन्मात्रपरं सच्छङ्काविशेषनिरा-
करणार्थम् । सा चैवं समानसत्ताकयोरारोप्यविशेषाधिष्ठानसामान्यांशयोरैक्यज्ञा-
नजन्यसंस्कारोऽध्यासेनापेक्षितः । शुक्तिरजताध्यासे तथादर्शनात् । प्रकृते च न
सम्भवति । आत्मना समानसत्ताकस्यान्यस्याभावादिति । अप्रयोजकत्वान्नायं नियमं
स्साधुः । अपूर्वव्यक्तिविषयस्वप्ने तदभावात् व्यभिचारदुष्टश्च । इदं च लक्षणम-
निर्वचनीयस्य आरोप्यस्योत्पत्तिं स्वीकृत्य लक्ष्येषु सङ्गमनीयम् । न च सदस-
द्विलक्षणत्वं विरुद्धम् । सद्विलक्षणत्वं हि बाध्यत्वम् । असद्विलक्षणत्वं च स-
स्वरूपत्वम् । तच्च सम्भवत्येव शुक्तिरजतस्य । लब्धस्वरूपं हि तत् । अन्यथा
शशशृङ्गादिवदपरोक्षत्वानुपपत्तेः । बाधश्चैकावच्छेदेन स्वोपादाने त्रैकालिकोऽ-
भावः । सोऽपि रजतस्य नेदं रजतमिति प्रमाणसिद्धः । तदा परं विरोधस्स्यात् ।
यदि सद्विलक्षणत्वं निस्स्वरूपत्वम्, असद्विलक्षणत्वं सस्वरूपत्वमिति एवं विवक्षि-
तं स्यात् । न तु तथा विवक्षितम् । प्रकारान्तरस्य दर्शितत्वात् । न च सोऽपि वि-
रुद्धः । स्वोपादाने त्रैकालिकाभावस्यायोगादिति वाच्यम् । प्रतीत्यनुसारेण हि
विरुद्धत्वमविरुद्धत्वं च व्यवस्थापनीयम् । एवं च यथा पुरुषत्वनि भूतले 'दण्डी

पुरुषो नास्ती'तिप्रतीत्या प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यैव प्रतियोगिनोऽभावेनो
विरोधः । एवं समानसत्ताकस्यैव तेन सह विरोध इति नियमः । एतदन
सत्ख्यातिवादिनोक्तं–शुक्तित्वाधिकरणे इदमि रजतत्वं वर्तत इति, तत् प्रत्युहि
यदि तत् प्रतिभासकाल उत्पद्यते, तदा अस्मन्मतप्रवेशः । यदि तु त्रैकाले
कथं विरोधपरिहारः । न च तत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । 'इदं रजतमिति'रो
तात्कालिकरजतमादायापि सम्भवात् । न च तत्र प्रसिद्धरजतोत्पादिका के
सम्प्रतिपन्ना । ननु, त्रिवृत्करणश्रुतिबलात् शुक्त्यारम्भकद्रव्येण सह तैजस त्रि
तया शुक्त्यारम्भकाले तैजसैरवयवै रजतमारभ्यत इति न सामग्र्यनुपपत्तिः
च शुक्ते रजतसंसर्गोऽनुपपन्नः । द्रव्यान्तरेण सहात्यन्तिकस्य द्रव्यान्तरसंसर्गस्य
दर्शनादिति वाच्यम् । नीवारेषु व्रीहिसंसर्गस्यात्यन्तिकस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् 'र
एवं दर्शपूर्णमासयोर्नित्यतयावश्यकर्तव्यत्वे यदा सकला व्रीहयो न लभ्यन्ते,
कलान्नीवारगतानुपादाय यष्टव्यमिति व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्र इति चेन्न ।
तैजसैरवयवैश्शुक्तिकायां रजतमारब्धं भवेत्, तदा रजतयुक्तमृदादिदाहे
रिशेषवत् शुक्तिदाहे रजतपरिशेषोऽपि स्यात् । औषधपुटसंयुक्तस्य दाहे
रजतस्य न परिशेषः । किं तु भस्मीभावः । एवं शुक्तिसंयुक्तस्यापीति
नं तु शुक्तौ सार्वकालिकरजतमस्तीत्यत्र प्रामाणावतारं विनानुचितम् ।
रणश्रुतिभिर्महाभूतानां संसर्गं प्रतिपादयन्ती न तत्र रजतपरिणामे प्रमाणम्
क्वचिन्नीवारादौ तथादृष्टमिति अन्यत्रापि तथाभ्युपगन्तुं युक्तं असति प्रमाणे
नीवारेषु व्रीहयो विद्यन्ते । रूपरससंस्थानविशेषनियतस्य व्रीहित्वस्य नी
चिदपि अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । तर्हि कथं तेषां प्रतिनिधित्वं, कथं
भिस्समानधर्मत्वम् । एवं दर्शपूर्णमासयोः 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
नित्यत्वमुपश्रुत्य तत्र च केन चिन्निमित्तेन मुख्यद्रव्यासम्भवं भाविनं
अनुसन्धाय विचारावस्थः पुरुषः व्रीहिभिर्यजेते'ति नियमशास्त्रस्य
स्याशक्त्या तस्यां दशायामप्रवृत्तिमालोच्य नित्यचोदनाया द्रव्याक्षेपक
कुण्ठितामनुसन्दधानः यदि कथञ्चिदपि मुख्यशास्त्रानुग्रहो भवेत्,
नादृत्य न यत्किञ्चित् द्रव्यं आक्षेप्तव्यमिति निर्धार्य व्रीहिषु याद
अवयवाः, तादृशरसयुक्ता अवयवा नीवारेष्वपि विद्यन्त इति स्मर
त्रानुग्रहो मुख्यशास्त्रस्यानुसर्तव्य इति मुख्यस्य पयसोऽलाभे नालिके
दशा लोके सन्निधाप्यत इति लौकिकन्यायसनाथाया नित्यचोदनाया
सदृशद्रव्याक्षेपकत्वं निर्धार्य व्रीहीणामलाभे नीवारा एव प्रतिनिधि

ोगिनोऽभ्नोति । 'व्रीहीनवहन्तीत्या'दिशास्त्राणां चापेक्षानुसारेण पुरोडाशादिहविस्स-
ः । ए दनद्वारा अपूर्वजनकपदार्थोद्देशेन संस्कारविधायकतया यववन्नीवाराणामपि
तत् प्रत्युहिभिस्साधर्म्यम् । परं तु यवेषु 'व्रीहीणां मेधसुमनस्यमान इति मन्त्रो न
यदि तु त्रर्तते । मुख्यया वृत्त्या तत्प्रकाशनसामर्थ्याभावात् । उद्भूतसादृश्याभावेन गौ-
रजतमिति।ारोपयोरप्यसम्भवात् । नीवाराणां तु सम्भवति व्रीहित्वारोपेण प्रकाशनम् ।
त्पादिका के हि यो यस्य स्थाने प्रतिनिधीयते. स तेन शब्देन व्यवह्रियते । य
सह तेन विष्णुस्थाने प्रतिनिहिता प्रतिमा विष्णुशब्देनेति प्रतिनिधेर्मुख्यशब्दभाक्त्वस्य-
न्यनुपपत्तिरुत्पत्तिसिद्धत्वात् । अतो न पूर्वमीमांसकव्यवहारपर्यालोचनया शुक्तौ रजतं
त्यान्तरसंसर्गिकमस्तीति । अस्तु वा यथाकथञ्चित्तत्र रजतावयवसमावेशः तावन्मात्रेण
तिपन्नत्वात् 'रजत'मिति प्रतीतेः प्रमात्वम् । रजतत्वजातेरवयवावयविसाधारण्यात् दधि-
लभ्यन्ते,त्रादिवत् । वल्मीकनीवारादिषु घटत्वव्रीहित्वाद्यवगाहिषु भ्रमेषु का गतिः । घ-
त्वव्रीहित्वादिजातेरवयविविशेषमात्रोपरक्तत्वात् । तत्राख्यातिस्वीकारे च सैव सर्वत्रा-
तु । किमनया कुसृष्ट्या अव्यापिकया । अख्यातिरपि न सम्भवतीत्यनुपद-
म वक्ष्यते । 'निरधिष्ठानासत्ख्यातिरि'ति शून्यवादिमतं तु तर्कपाद एव नि-
करिष्यते । रजतमिदमित्यत्रापरोक्षतया इदंपदार्थे अधिष्ठाने निस्स्वरूपमेव र-
तं प्रतीयत इति मतं तु अनुभवविरोधादेवानादरणीयम् । लब्धस्वरूपस्य र-
तस्यानुभवसिद्धत्वात् । सिद्धान्ते तु दोषसहिता अविद्या शुक्तिगता रजतत्वेन
रेणमत इति तस्य लब्धात्मकत्वान्नानुभवविरोधः । न चोत्पत्त्यङ्गीकारे
स्त्वज्ञानेन च नाशाङ्गीकारे शुक्तिरजतसम्बन्धितया तयोरनुभवोऽपि स्यादिति
ाच्यम् । प्राक्सिद्धशुक्तितादात्म्येनाध्यस्ते शुक्तीदंत्वसंसर्गस्येव शुक्तिप्राक्सिद्ध-
त्वसंसर्गस्यापि आरोपिततयोत्पत्त्यनुभवानुपपत्तेः । बाधेन त्रैकालिकाभावप्रतियो-
गित्वस्य ग्रहात् तदधिकरणे नाशासम्भवेन तदनुभवानुपपत्तेः । परिणाम्युपादा-
मेव कार्यनाशाधिकरणम् । न विवर्तोपादानम् । न चैवं तत्र नाशानङ्गीका-
तस्य नित्यतापत्तिः । बाधेन हि सहाज्ञानेन परिणामिना रजतस्य सदस-
द्व्यवहारायोग्यत्वापादनेनाधिष्ठानमात्रपरिशेषतासम्पादनात् । अत एवान्यथाख्या-
तिरपि निराकृता । तात्कालिकरजतमादाय प्रतीत्युपपत्तौ देशान्तरस्थरजतप्रती-
तिकल्पनानुपपत्तेः । नापि देशान्तरस्थस्यासन्निकृष्टस्य भानं सम्भवति । न च-
रजतानुभवजन्यः संस्कारः, स्मृतिर्वा तत्र प्रत्यासत्तिः । तथासति वह्न्यनुभव
जन्यसंस्कारस्मृत्योः परामर्शस्य वा सत्त्वेन 'पर्वतो वह्निमानि'ति प्रत्यक्षप्रसङ्गात् ।
चानुमितिसामग्र्या तत्प्रतिबन्धः । विशेषदर्शनाधीनसंशयोत्तरप्रत्यक्षानुसारेण

समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रबलत्वात् । न च लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या एवानुमितिसामग्रीतः प्राबल्यम् । अलौकिके तु अनुमितिसामग्र्या एवेति पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे स्थाणौ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानिति विशेषदर्शनानन्तरं पुरुष एवेति प्रत्यक्षं न स्यात् । तत्र लौकिकसामग्र्या असम्भवात् । न च तत्रानुमितिरूप एव भ्रमः, न प्रत्यक्ष इति शङ्क्यम् । पुरुषं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् । अस्तु वान्यत्रोपनीतभानम् । प्रकृते तु न सम्भवति । न हि चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने चन्दनत्वांशे यथा प्राकट्यं, तथा सौरभांशेऽपि विद्यत इति सर्वानुभवसिद्धम् । एवं रजतांशेऽपि अलौकिकत्वेऽभ्युपगते सौरभवत् अप्राकट्यमेव स्यात् । अपि च यत्र यदनुभवः तत्र वा यदवच्छेदेन यस्यानुभवस्तदवच्छेदकतया उपस्थिते वा संस्कारादेरुपनयत्वम् । शुक्तौ तु रजतं प्राङ्नानुभूतम् । नापि शुक्तिगतेदंत्वावच्छेदेनेति कथं तत्रोपनीयेत । न च त्वया दोषस्याक्लृप्तं रजतस्वरूपे कारणत्वं कल्पनीयम् । तदपेक्षया व्यवहितरजतसाक्षात्कार एव तस्य कारणत्वकल्पनमुचितम् । तथासति अपूर्वरजतानङ्गीकारात् लाघवं भवतीति वाच्यम् । स्यादेवं, यदि दोषस्याक्लृप्तमर्थं प्रति कारणत्वं कल्प्येत । न त्वेतदस्ति । येनापि हि देशान्तरस्थं रजतं भासत इत्युच्यते, तेनापि शुक्तिरजतोभयनिरूपितं तादात्म्यमत्रैवोत्पद्यत इत्यवश्यमभ्युपेयम् । तस्यान्यत्राप्रसिद्धेरत्राप्यनुत्पत्तावपरोक्षता न स्यात् । स्वप्ने चापूर्वव्यक्तिगोचरे तत्रैव विषयस्योत्पत्तिरुपेया । तस्यान्यत्राप्रसिद्धेः । किं बहुना । स्वाप्निकानां पदार्थानां मिथ्यात्वं सन्ध्यधिकरणे निरूपयिष्यते । तेषां च 'अथ रथान्रथयोगान् पथस्सृजत' इति श्रुतिपर्यालोचनया तत्रैवोत्पत्तिः । न तत्र सर्वत्र दोषस्य कारणत्वं क्लृप्तमेवेति नाक्लृप्तकल्पनमपि । येन दोषस्यासन्निहितरजतसाक्षात्कारजनकत्वं कल्प्यते । तेन ज्ञानप्रत्यासत्त्याद्यजन्यरजतचाक्षुषत्वेन रजतचक्षुस्सन्निकर्षस्य रजतालोकसंयोगस्य च कारणत्वं क्लृप्तं परित्यक्तव्यम् । दोषस्य चासन्निहितचाक्षुषजनकत्वं तत्प्राकट्यप्रयोजकत्वं च कल्पनीयमिति भूयस्यनुभवविरुद्धा कल्पनापद्यते । अर्थोत्पादकत्वं तु अन्यत्र क्लृप्तमेव । उत्पन्नस्य च प्रमात्वकुण्ठिततया अपरोक्षतायां न काचिदनुपपत्तिः । सर्वत्रापरोक्षे प्रमात्वकुण्ठनस्यैव मन्मते प्रयोजकत्वादत्रैव लाघवम् । न च 'मैत्रे चैत्रोऽय'मिति भ्रमस्य प्रसिद्धचैत्रविषयकत्वं अवश्यं वक्तव्यम् । प्रातिभासिकचैत्रज्ञानात् प्रसिद्धचैत्रार्थिप्रवृत्तेरयोगात् । रजतसामान्यज्ञानाद्धि रजतसामान्यार्थिप्रवृत्तिः सम्भवति । नैवमन्यव्यक्तिज्ञानात् अन्यव्यक्त्यर्थिप्रवृत्तिस्सम्भवतीति वाच्यम् । मैत्रे चैत्रभ्रमान-

न्तरं चैत्रो मे स्यादितीच्छापूर्विका प्रवृत्तिः । सा तु चैत्रत्वप्रकारकज्ञानाद्भवति । ज्ञानस्य स्वसमानप्रकारकेच्छाद्वारा प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । न चैवं 'तदेवेदं रजत'मिति प्रत्यभिज्ञा कथमुपपद्यते । प्रत्युत्पन्ने पुरोवर्तिनि तत्ताया अभावात्तत्रान्यथाख्यात्यङ्गीकारेऽन्यत्रापि सैवास्त्विति वाच्यम् । तत्तांशे परोक्षत्वेनान्यथाख्यात्यङ्गीकारेऽप्यापरोक्ष्यस्य प्रमात्रवकुण्ठनं विनासम्भवात् 'इदं रजत'मित्यादावनिर्वचनीयत्वोपपत्तेः । अत्रापि वा संसर्गारोपाभ्युपगमात्तस्मिन्नंशे अनिर्वचनीयत्वोपपत्तेः । तत्तांशे तु सर्वप्रत्यभिज्ञासाधारण्येन स्मृतिरूपत्वं सिद्धान्ते इष्टमेव । 'पर्वतो वह्निमा'नित्यनुमितिरूपभ्रमे तु दोषबलाद्वह्निरुत्पद्यत इति न कुत्राप्यन्यथाख्यातिः । शशशृङ्गमिति विकल्पस्त्वसत्ख्यातिरेव । दोषाभावदशायामपि जायमानत्वात् । तं केचिदिति । नन्वत्र मतान्तरोपन्यासः किमर्थः । न तावत् सम्मत्यर्थः । विरुद्धत्वात् । नापि निराकरणार्थः । दूषणानभिधानादिति चेन्न । भ्रमस्सर्वसम्प्रतिपन्न इत्येतावन्मात्रे संवादार्थः । यद्यपि सोऽप्यंशोऽख्यातिवादिनोऽसम्प्रतिपन्नः, तथापि तमंशं साधयित्वा सम्प्रतिपत्त्यर्थः । विषयांशे तु केचिदित्यस्वरसोद्भावनाद्दूषणार्थः । तत्रात्मख्यातिमते रजतमात्मधर्मः दोषबलादिदन्त्वेन प्रतीयते । न तु बहिरेव रजतमुत्पद्यते । तथासति 'नेदं रजतमि'ति बाधो द्वयोः कल्पनीयः । भ्रमविषयस्य रजतस्य धर्मिणः तद्धर्मस्येदंत्वस्य चानिर्वचनीयमते उभयोरपि कल्पितत्वोपगमात् । मन्मते त्विदंत्वमात्रस्य बाधः, न रजतस्य । तस्यात्मधर्मस्य सत्त्वाभ्युपगमात् शून्यवादिव्यतिरिक्तानां सर्वेषां सौगतानामप्यन्तरार्थेषु सत्त्वे विप्रतिपत्त्यभावात् । तत्रेदंत्वरूपे बाधिते तदान्तरत्वेन पर्यवस्यति । तं केचिदन्यत्र शुक्तौ बाह्यायामन्यधर्मस्याध्यासः । आत्मधर्मस्य रजतस्य योऽवभासस्स एवाध्यास इति वदन्ति । एतदपरे न क्षमन्ते । रजतस्यान्तरत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यान्तरत्वेन कुत्रापि भ्रमस्थले प्रमास्थले वा के चिद्रजतमनुभवन्ति । तथा हि सति 'अहं रजतं, मयि रजतमि'ति वा प्रत्ययस्स्यात् । 'इदं रजत'मित्येव तु सर्वत्र प्रत्ययः । ननु, सर्वत्र मास्तु आन्तरत्वम् । भ्रमस्थले तु तथा किं न स्यात् । इदंत्वस्य बाधादिति चेन्न । इदंत्वं सन्निहितत्वम् । तत्बाधे असन्निहितत्वं पर्यवस्यति । तच्चापणादिगतस्य प्रसिद्धमेव । अतो न बाधेनात्माकारत्वं व्यवस्थापयितुं युक्तम् । न चापणादिगतस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः । न ह्यख्यातिवादे तस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपगम्यते । किं तु पूर्वानुभववशात् रजतस्य स्मृतिः । पुरोवस्थितस्य शुक्त्यादेर्दोषबलाच्छुक्तित्वेनावभासाभावश्चक्षुस्सान्निकर्षवशादिदन्त्वेन ग्रहणम् । दोषवशादेव च विषयज्ञानयोर्विद्यमानोऽपि भेदो न गृह्यते । तावन्मात्रेण चेदं रजतमिति व्यवहारो रजतार्थि-

प्रवृत्तिश्च । न त्वनिर्वचनीयान्यथाख्यातिमतवदपूर्वो विषयः, विशिष्टज्ञानं वा, संसर्गा-वगाहि किञ्चिदभ्युपगम्यते । असंसर्गाग्रहेण प्रवृत्त्युपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवात् । अपि च तन्मते क्वचिन् ज्ञानस्याप्रामाण्येऽभ्युपगते ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनात् सर्वत्राप्रामाण्यशङ्काप्रसरो भवेत् । तथा च न कुत्रापि पुरुषो निष्कम्पं प्रवर्तेत । निष्कम्पप्रवृत्तिमात्रे अप्रामाण्यशङ्काविरहस्य, प्रामाण्यनिश्चयस्य वा प्रयोजकत्वात् । सति संशये उभयोरसम्भवात् । न चैवं दोषाभावस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं मास्तु । असंसर्गाग्रहेण सर्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । तत्र संवादिप्रवृत्त्यात्मककार्यवैलक्षण्यस्य साधारणेनासंसर्गाग्रहेणासम्भवात् । असाधारणकारणापेक्षायां संसर्गोपस्थितिर्विलक्षणं कारणं कल्प्यते । न च तत्कल्पने किञ्चिदनाश्वासादिरूपं बाधकमस्तीत्यतो भ्रमो नाम न ज्ञानान्तरमस्ति । भ्रमत्वप्रसिद्धिस्तु विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वमात्रेण द्वयोरेव ज्ञानयोरुपपद्यते । भेदग्रहश्च भेदाग्रहाभावः । तस्मिन् सति प्रवृत्तिर्नजायते । भेदाग्रहस्य कारणस्याभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । प्रवृत्त्यभाव एव च बाध इत्युच्यते । तदिदमाह केचित्तु यत्र यदध्यास इति । अन्येषां वादिनां प्रसिद्धिः । तद्विवेकाग्रहनिबन्धनः तयोरिदंरजतयोः विवेकस्य भेदस्याग्रहणं निबन्धनं स्वरूपं यस्य भेदाग्रहस्य, स एव भ्रम इत्यर्थः । अत्रायमस्वरसः—भेदाग्रहात् प्रवृत्तिरिति मतमसङ्गतम् । प्रवृत्तौ प्रवृत्तिविषयज्ञानं इष्टोपस्थितिश्च कारणं, न भेदाग्रहमात्रमिति परस्यापि संप्रतिपन्नम् । तत्र भेदाग्रहोऽप्यधिकं कारणं किमर्थमिति पृष्टे परेणेत्थं वक्तव्यं । यत्रेदं यत्किञ्चिद्रजतं तदिति पुरोवर्तिनो देशात् भिन्नदेशे रजतं गृह्यते । तत्रेष्टोपस्थितौ सत्यामपि पुरोदेशे न प्रवर्तते । पुरोवर्तिनो रजतस्य चासंसर्गाग्रहात् । अतोऽसंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमिति । तथासति इष्टाभेदग्रहस्य निवृत्तिप्रतिबन्धकतया तदग्रहो निवृत्तौ कारणमिति इदं रजतमित्यत्र तव मते उभयोस्समावेशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्तटस्थ एव पुरुषो भवेत् । यदि तु भावाभावयोर्मध्ये भावस्य लघुत्वात् इष्टभेदग्रह एव निवृत्तौ कारणं, तदा प्रवृत्तावपि इष्टाभेदग्रह एव कारणमस्तु । यदि तु भ्रमस्थले इष्टाभेदग्रहस्याप्रसिद्धतया तदभावो न सम्भवतीत्युच्येत तदा प्रमास्थले इष्टभेदग्रहस्याप्रसिद्धतया तदभावोऽपि न सम्भवतीति तुल्यम् । यदि पुरोवर्तिनीष्टभेदग्रहविषयत्वाभाव एव प्रयोजकः, तत्र च नानुपपत्तिः । घटादाविष्टभेदग्रहविषयत्वस्य प्रसिद्धतया रजते तदभावस्य सुलभत्वादिति उच्येत, तदा इष्टाभेदग्रहविषयत्वस्य रजते प्रसिद्धतया पुरोवर्तिनि शुक्त्यादौ तदभावः कारणमिति अख्यातिवादिना प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्ताटस्थ्यं वा

स्वीकर्तव्यं, प्रवृत्तौ पक्षपाते विशिष्टज्ञानस्य निवृत्तौ कारणत्वं वदता प्रवृत्तावपि तथैव स्वीकर्तव्यम् । लाघवयुक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अपि च येन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वमुच्यते, तन्मते एकमेव कारणं संसर्गविषयत्वकल्पनेनैवासंसर्गग्रहस्थलव्यावृत्तिसिद्धेः । परेण तु प्रतिबन्धकाभावतया असंसर्गाग्रहः कारणान्तरं कल्पनीयमिति महत् गौरवम् । अपि च रङ्गरजतयोः 'इमे रजते' इत्यत्रांशद्वये तुल्यतयोल्लेखेऽपि रङ्गांशे असंसर्गाग्रहः, रजतांशे संसर्गग्रह इति वदतानुभवानुसारः परित्यक्तः । तदस्तु रजतांशेऽप्यसंसर्गाग्रहः । मास्तु च कुत्रापि विशिष्टज्ञानम् । अर्धजरतीयस्यान्याय्यत्वादित्येव स्वीकर्तुं युक्तम् । अथ न तथा युक्तम् । तथात्वे संवादिप्रवृत्तिरूपकार्यवैलक्षण्यं न स्यादित्युच्यते, तदा प्राप्तमपरमपि गौरवम् । विशिष्टज्ञानजन्यतायां प्रवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवे तत् परित्यज्य संवादिविषयप्रवृत्तित्वस्य तथात्वकल्पनात् । प्रवृत्तिमात्रे इष्टासंसर्गाग्रहः कारणं, संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं कारणमिति प्रकारद्वयकल्पनाच्च । मन्मते तु सर्वत्र प्रवृत्तित्वेन लघुना विशिष्टज्ञानत्वेन एकेनैव कार्यकारणभावग्रहात् नास्ति गौरवमिति स्पष्टमेव । प्रवृत्तौ संवादित्वं हीष्टफलसमर्थवस्तुविषयत्वम् । तच्चार्थसत्तासमाजग्रस्तमिति न कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । न चैवंसति भ्रमरूपं विशिष्टज्ञानं किञ्चित् कल्पनीयमिति तवापि गौरवमिति वाच्यम् । तस्य लाघवतर्कनिष्पन्नकार्यकारणभावग्रहमूलकतया फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अपि च निर्धूमे वह्निमति पर्वते जायमानायां वह्निविषयकसदनुमितौ यत्र 'वह्निव्याप्यधूमवानि'ति परामर्शः, तत्र परेण पक्षे धूमासंसर्गग्रहविषयत्वाभाव एव कारणं वाच्यमित्यनुमितिमात्रे हेतोः पक्षासंसर्गाग्रह एव कारणत्वेन स्वीकर्तव्यः । वैरूप्यकल्पनाया अनुचितत्वात् । तथा च 'इदं रजतमि'ति भ्रमस्थले इष्टसाधनताव्याप्यरजतत्वासंसर्गाग्रहस्येदमंशे सम्पन्नतया कारणानुसारेण 'इदमिष्टसाधनमि'ति भ्रमरूपानुमितिः केन वारयितुं शक्या । प्रत्यक्ष इवानुमितावर्थसत्ताया अनपेक्षितत्वात् । अन्यथा भूतभविष्यतोरनुमितिर्न स्यात् । एवं रजतत्वांशे असंसर्गाग्रहवादिनोऽपि इष्टसाधनतांशे भ्रमरूपविशिष्टज्ञानं गलग्रहन्यायेन प्राप्नोत्येव । तत्किमादावेव पलायनेनेति रजतत्वांशेऽपि तदस्तु । अपि च सत्यरजतस्थले नेदं रजतमिति ज्ञानस्य न रजतासंसर्गविषयत्वं वक्तुं शक्यत इति तत्रापीष्टासंसर्गाग्रहस्य सत्त्वात् प्रवर्तेत । अथ स्वातन्त्र्यं तत्र नास्ति । तच्च भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं तत्र वक्तव्यम् । तन्पृथक्भूतं कारणं, उत इष्टविशेषणतया असंसर्गाग्रहे स्वीक्रियते । तत्र न तावद्द्वितीयः ।

'नेदं रजतमि'ति भ्रमस्थले भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितेष्टभेदाग्रहस्य द्वितीयपक्षे पर्यवसितस्य कारणस्य विद्यमानत्वात्। अयं हि विशिष्टाभावो 'नेदं रजतमि'ति भ्रमस्थले इष्टभेदग्रहरूपस्य विशेष्यस्याभावमादाय इष्टस्य भेदप्रतियोगित्वेन उपस्थिततया भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वरूपविशेषणाभावमादाय च सिध्यतीति यदर्थं विवक्षितं, तत् न सिध्यति। अपि चैतद्विवक्षाभावे 'नेदं रजतमिति प्रमास्थले प्रवृत्तिर्न प्रसज्यते। भेदग्रहस्य सत्त्वेन तदभावस्याभावात्। विवक्षायां तु तत्र विशेष्यसत्त्वेऽपि भेदप्रतियोगित्वेनोपस्थिततया विशेषणाभावमादाय विशिष्टाभावस्सिध्यतीति तत्रापि प्रवृत्तिः प्रसज्यत एव। किं बहुना भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितेष्टभेदग्रहस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदभाव एव न प्रसिध्यति। इष्टभेदग्रहस्थले इष्टस्य भेदप्रतियोगित्वेन उपस्थितिनियमात्। तथा अनुपस्थितेष्टभेदाग्रहस्य दुस्सम्पादत्वात्। प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धौ तादृशविशिष्टाभावस्य कारणत्वं दूरोत्सारितमिति न द्वितीयकल्पः सङ्गच्छते। अथेष्टभेदाग्रह एकं कारणम्। इष्टस्य भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमपरं कारणमित्याद्यः पक्षः स्वीक्रियते, तदा गौरवं तावत् स्पष्टमेव। 'इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञाने च प्रवृत्तिर्न स्यात्। भेदप्रतियोगित्वेनोपस्थिततया तदभावस्याभावात्। अथ पुरोवर्तिगृह्यमाणसंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वम्। इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीत्यत्र तु घटगृह्यमाणसंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेन उपस्थितावपि पुरोवर्तिगृह्यमाणसंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेन नोपस्थितत्वमस्ति। अतो नानुपपत्तिरिति चेन्न। तथासति नेदं रजतमिति भ्रमस्थले अख्यातिवादिनो भेदे पुरोवर्तिगृह्यमाणसंसर्गत्वस्य वक्तुं अशक्यतया भेदप्रतियोगित्वेनोपस्थितिरूपस्य विशेष्यस्य सत्त्वे केवलाभावस्य वक्तुं अशक्यत्वेपि पुरोवर्तिगृह्यमाणसंसर्गकत्वरूपविशेषणाभावमादाय विशिष्टाभावः प्राप्नोतीति तत्र प्रसज्यत एव प्रवृत्तिः। अथ पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वम्। तच्च नेदं रजतमिति भ्रमेऽपि न सम्भवत्येव। तत्र हि यथा पुरोवर्तिगृहीतसंसर्गको न भवति भेदः, तथा पुरोवर्तिगृहीतासंसर्गकोऽपि न भवति। ततश्च पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेनोपस्थितत्वात् रजतस्यानुपस्थितत्वरूपस्यातन्त्र्यं तत्र नास्तीति न प्रवृत्तिः। रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीत्यत्र तु रजतभेदसंसर्गाभावरूपस्य रजताभेदस्य पुरोवर्तिनि गृहीततया पुरोवर्तिन्यगृहीतासंसर्गको न भवति रजतभेद इति भेदप्रतियोगित्वेनोपस्थितिरूपविशेष्यस्य सत्त्वेन केवलाभावस्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेनोपस्थितिरूपस्य विशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽभावस्सम्भवतीति न तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न। परमते यथा 'नेदं रजत-

मि'ति अधिकरणसंसर्गग्रहं विना सप्रतियोगिकभेदग्रहरूपो ऽसंसर्गाग्रहः, एवं 'रजतमिदं ने'ति प्रतियोगिसंसर्गग्रहं विना साधिकरणकभेदग्रहरूपोऽ संसर्गाग्रहस्संभवतीति तत्र प्रवृत्तिस्स्यात । स्वातन्त्र्यस्य तत्रापि सम्भवात् । तत्र हि पुरोवर्तिन्यधिकरणे गृहीतसंसर्गत्वेन पुरोवर्तिन्यग्रहीतासंसर्गको भवति भेदः । रजते च तत्प्रतियोगित्वस्याग्रहात् पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमस्तीति । अथ भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमित्यनेन भेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभावो विवक्षितः । एवं च निष्प्रतियोगिकोपस्थितिस्थले यथा रजते भेदप्रतियोगित्वसंसर्गग्रहो नास्ति, एवं भेदप्रतियोगित्वासंसर्गग्रहोऽपि नास्तीति तत्र भेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानतया तदभावो नास्तीति न तत्र स्वातन्त्र्यम् । रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीत्यत्र भेदप्रतियोगित्वसंसर्गग्रहसत्त्वेनासंसर्गाग्रहाभावो यद्यपि न विद्यते, तथापि भेदे पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकत्वं नास्तीति पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभावरूपं स्वातन्त्र्यं तत्र सम्भवतीति न काचिदनुपपत्तिरिति चेन्न । एवमपीदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति भ्रमस्थले अभेदग्रहस्य वक्तुमशक्यतया पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गको भवति भेदः, तत्प्रतियोगित्वेनोपस्थिते रजते प्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहो विद्यत इति विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि सत्त्वान्न विशिष्टाभावरूपं स्वातन्त्र्यं सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । अपि च 'रङ्गरजतयोरिदं रजतं नेदमि'ति विपरीतभ्रमस्थले रङ्गे प्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्र पुरोवर्तिनि रङ्गे अगृहीतासंसर्गको भवति रजतभेदः । तत्प्रतियोगित्वेन च रजतस्योपस्थितत्वात् पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रह एव विद्यत इति न तदभावरूपं स्वातन्त्र्यं सम्भवतीति । किं बहुना 'इदं रजतमि'ति प्रसिद्धभ्रमस्थलेऽपि नोक्तस्वातन्त्र्यसम्भवः । तत्र पुरोवर्तिन्यां शुक्तौ अगृहीतासंसर्गकभेदस्य रजते प्रतियोगित्वं यथा न गृह्यते, तथा प्रतियोगित्वासंसर्गोऽपि न गृह्यत इति पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहसत्त्वान्न तदभावरूपं स्वातन्त्र्यं सम्भवतीति तत्रापि प्रवृत्तिर्न स्यात् । यच्चोक्तं क्वचित् ज्ञानस्याप्रामाण्ये सर्वत्रापि प्रामाण्यसंशयापत्त्या निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति, तन्न । परस्यापि क्वचिद्विद्यमानासंसर्गाग्रहाङ्गीकारे सर्वत्रापि तत्संशयापत्त्या निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति तुल्यम् । अतः परेणापि निष्कम्पप्रवृत्तिरित्थमुपपादनीया । तत्र यदि परतस्त्ववाद आश्रीयते, तदा तदनुसारेण । स च वाद इत्थं—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यम् । इदं च सर्वेषामपि सम्प्रतिपन्नम् । यद्यपि सिद्धान्ते इदं शुक्तिरजतज्ञानसाधारणम् । तदप्रामाण्यं चाभ्युपगम्यते, तथाप्यनेनोपाधिना सिद्धान्ते

तत् प्रमाणमेव उपगम्यते । प्रवृत्तावपि तावदेवोपयुज्यते । तज्ज्ञानेनैव तद्भावत्त्वाज्ञानप्रतिबन्धसम्भवात् । अप्रामाण्याभ्युपगमस्तु बाध्यत्वाभिप्रायेण । परतस्त्वमते च न प्रामाण्यज्ञानं प्रवृत्तौ कारणं शक्यते वक्तुम् । अनवस्थापातात् । तथा हि प्राथमिकानुव्यवसायेन प्रामाण्यघटकीभूतस्तद्वत्तांशो न गृह्यते । अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुसारात् । घटकाज्ञाने तद्धटितं प्रामाण्यमपि न गृह्यते । किन्तु समीपोपसर्पणानन्तरं वह्नित्वप्रकारकज्ञानविषयीभूते दाहादिसामर्थ्योपलम्भे इदं ज्ञानं दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकमिति प्रतीते तेन विशिष्टेन धर्मेणानुमीयते । एवं यथासम्भवं तत्र तत्रान्येऽप्युपायास्सम्भवन्तीति अभ्युपगमः । तत्र यदि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूताप्रामाण्यप्रतीतिविघटकतया प्रामाण्यज्ञानस्य कारणत्वमभ्युगम्येत, तदा प्रामाण्यग्रहकारणीभूतलिङ्गज्ञानेऽपि अप्रामाण्यज्ञानस्य प्रामाण्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तदनुमितौ लिङ्गज्ञानप्रामाण्यज्ञानमपि कारणं भवेत् । एवं तत्र तत्र प्रामाण्यानुमितौ तत्तल्लिङ्गज्ञानप्रामाण्यज्ञानमपीत्यनवस्था । अतोऽप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रवृत्तौ कारणम् । स च कुत्रचित्स्वारसिकः । यत्र त्वप्रामाण्यज्ञानं केनचित् कारणेनावतरति, तत्र प्रामाण्यज्ञाने यत्नानुसरणमिति सर्वत्र प्रामाण्यज्ञानानपेक्षणात् नानवस्था । एवं यदि त्वयाप्युत्पन्ने ज्ञाने यत्र स्वारसिकः असंसर्गाग्रहत्वज्ञानाभावः, तत्र तावतैव प्रवृत्तिः । यत्र तु दोषसहकृतसामग्रीजन्यत्वज्ञानेनासंसर्गाग्रहत्वज्ञानं, तत्र यत्नान्तरमनुसरणीयमिति प्रवृत्तौ प्रामाण्यज्ञानस्य कारणत्वं परित्यज्य उच्यते । तदन्यस्यापि तुल्यम् । यदि च भावाभावयोर्मध्ये भावस्यैव लघुत्वात् अप्रामाण्यज्ञानविघटकतया प्रामाण्यज्ञानस्यैव प्रवृत्तौ कारणत्वमुच्यते, तदा तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमनवस्थापरिहारायाभ्युपेयम् । तदित्थं ज्ञानस्वप्रकाशत्वे अस्वप्रकाशत्वे वा यत्र सविषयकं ज्ञानं भासते, तत्र सर्वत्र तद्गतं प्रामाण्यं गृह्यत एवेति उत्सर्गः । परस्त्ववादिनापि हि वह्निज्ञाने भासमाने वह्नित्वप्रकारकत्वं, तज्ज्ञाने यद्विशेष्यं तद्विशेष्यकत्वं च भासत इति अभ्युपगतमेव । प्रकारविशेष्ययोः परं वैशिष्ट्यमात्रं न भासत इत्युच्यते, तन्निर्बन्धमात्रम् । योग्यस्याभानकल्पनाया विरुद्धत्वात् । अयोग्यत्वे च कदापि न भासेतेति प्रामाण्यग्रह एव लुप्तो भवेत् । न चैवं जलादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति वाच्यम् । यथा दोषवशाद्योग्यत्वेऽपि स्थाणुत्वांशे निश्चयो न भवति । एवं प्रामाण्यांशेऽपि सम्भवात् । एवं च सति चक्षुरुन्मीलनानन्तरं 'इदं जलं जलत्वेन जानामी'ति व्यवहारोऽपि सङ्गच्छते । अत्र हि जले जलत्ववैशिष्ट्यं, ज्ञाने च जलविशेष्यकत्वे सति जलत्वप्रकारकत्वं च व्यवह्रियते । इदमेव च जलज्ञानस्य प्रामाण्यम् । स्वतःप्रामाण्यानभ्युपगमे चायं व्यवहारो न स्यात् ।

अपि च तदनभ्युपगमे अनुमानेनापि तद्ग्रहीतुं न शक्यते। तत्र लिङ्गानिरूपणात्। न चेदं वह्निज्ञानं प्रमाणम्। दाहसमर्थे वह्न्यर्थिप्रवृत्तिजनकत्वादित्येवंरूपं अनुमानं सम्भवतीति वाच्यम्। एवमपि ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञाने प्रामाण्यानुमितौ तादृशं लिङ्गं न सम्भवति। एतादृशलिङ्गज्ञानं हि प्रवृत्त्यनन्तरं यत्र फलजननसामर्थ्योपलम्भः, तत्रैव। ज्योतिष्टोमादिवाक्ये तु प्रवृत्तेः प्रागेव प्रामाण्यनिर्द्धारणमपेक्षितम्। अन्यथा निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि गुणजन्यत्वलिङ्गकानुमानं सम्भवति। प्रमाया गुणजन्यत्वस्यैवासम्प्रतिपत्तेः। तत्र गुणशब्देन किं चक्षुर्गतं, रूपं विवक्षितं, उत भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षस्थूलावयविसन्निकर्षो वा, यावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षो वा, विशेषणवद्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो वा, अर्थयाथार्थ्यज्ञानं वा। तत्र न तावच्चक्षूरूपं तथा सम्भवति। तस्य हि चाक्षुषप्रमायां गुणत्वं वक्तव्यम्। तत्तु न सम्भवति। तस्यास्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात्। न च व्यञ्जकतेजोरूपत्वेन आलोकरूपवत् तस्य जनकत्वमिति वाच्यम्। उद्भूतस्यैव तथाविधस्य जनकत्वात्। चक्षूरूपस्य चानुद्भूतत्वात्। उद्भूतानुद्भूतसाधारण्येन लाघवाद्व्यञ्जकरूपत्वेनैव जनकत्वेऽपि तादृशगुणजन्यत्वस्य सर्वप्रमासाधारण्यं न सम्भवति। अत एव भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षो न गुणः। तस्य स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां कारणत्वेऽपि सर्वत्र तज्जन्यत्वस्य प्रामाण्यानुमितिलिङ्गत्वासम्भवात्। न च तस्यामपि तस्य कारणत्वम्। भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षाभावेऽपि यत्किञ्चित्प्रदेशे सन्निकर्षमात्रेण तदवच्छेदेन स्थूलावयविप्रत्यक्षदर्शनात्। न च सर्वावयवावच्छेदेन स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां स कारणमिति वाच्यम्। यदवयवावच्छेदेन यत्र सन्निकर्षः, तदवयवावच्छेदेन तस्य प्रत्यक्षत्वमिति विशेषकारणादेवोपपत्तौ पृथक्कारणत्वकल्पनायाः अयोगात्। नापि स्थूलावयवावच्छेदेन सन्निकर्षः स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां गुणः। द्व्यणुकाद्यवच्छेदेन सन्निकर्षे भ्रमस्यापि अनुदयेन तस्य प्रमायां असाधारणकारणरूपगुणत्वानुपपत्तेः। नापि यावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षो गुणः। तस्यापि भ्रमसाधारणत्वेन प्रमां प्रत्यसाधारणकारणगुणत्वानुपपत्तेः। न हि यावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षं विना परमते भ्रमोऽपि सम्भवति। यदि तु दोषवशादसन्निकृष्टस्यैव रजतादेर्भानं सम्भवतीत्युच्यते, तदा निधिशास्त्रोक्ताञ्जनादिवशादसन्निकृष्टस्यैव निधेर्भानं सम्भवतीति. यावद्विषयसन्निकर्षः प्रमायामपि गुणो न स्यात्। न च विशेषणवद्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो गुणः। लोहितस्स्फटिक इति भ्रमेऽपि परम्परासम्बन्धेन विशेषणवतो विशेष्यस्य सन्निकर्षोऽस्तीति तस्यापि न प्रमां प्रति असाधारण्यम्। न च येन सम्बन्धेन विशेषणवत्तावगाहिज्ञानं, तेन सम्बन्धेन विशेषणव-

द्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो न भ्रमसाधारण इति वाच्यम् । यत्तत्पदघटितत्वेनाननुगतस्यानुगतधर्मावच्छेदेन कार्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । परेण यावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमायामेव गुणत्वाङ्गीकारेणाऽव्याप्तिकत्वाच्च । नापि प्रमामात्रे अर्थयथार्थज्ञानं कारणम् । घटादिप्रमायां व्यभिचारेण तस्य कारणत्वानुपपत्तेः । यदि तु वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य शाब्दप्रमायां कारणत्वात् 'यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः बाधकं विना तत्, सामान्ययोरि'ति न्यायेन प्रमामात्रेऽर्थयथार्थज्ञानस्य कारणत्वं कल्प्यते । यत्र चास्मदीयं तादृशं ज्ञानं न सम्भवति, तत्रैश्वरीयं तत् स्वीक्रियत इत्युच्यते, तदा शाब्दभ्रमे वक्तृवाक्यार्थभ्रमस्यापि कारणत्वकल्पनात् 'यद्विशेषयोरि'ति न्यायात् भ्रममात्रं प्रति भ्रमस्य कारणत्वं प्रकल्प्य यत्रास्मदीयभ्रमो न सम्भवति, तत्रेश्वरभ्रमस्य कारणत्वं कल्प्यत इतीश्वरे भ्रमोऽपि सिध्येत् । ननु, तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः । तदपेक्षया तदभाववज्ज्ञानं लघु । तदेव भ्रमे कारणमस्तु । तदाश्रयतायां चेश्वरस्य न कोऽपि विरोधः । एवं च सति प्रमायामपि तद्वत्ताज्ञानमेव कारणमस्त्विति आपादनन्तु नानिष्टम् । तावतापि प्रमाया गुणजन्यत्वसिद्धेः तदाश्रयतया ईश्वरसिद्धेश्चेति चेन्न । तदभाववज्ज्ञानस्य विशेषणविषयस्य प्रमायामपि कारणतया तदभाववज्ज्ञानत्वेन भ्रमासाधारणकारणत्वानुपपत्तेः । न च तदभाववद्विशेष्यकज्ञानं भ्रमे कारणम् । विशेषणज्ञानस्यापि प्रमाप्राचीनस्य रजतमित्येवंरूपस्य रजताभाववद्विशेष्यकत्वात् । नापि तदभाववद्भ्रमविशेष्यविशेष्यकज्ञानं कारणम् । तदपेक्षया भ्रमत्वस्यैव लघुतया कारणतावच्छेदकत्वसम्भवेन तद्घटितं गुरुकारणतावच्छेदकमुपेयम् । अतो 'यद्विशेषयोरिति न्यायेन प्रमामात्रे यथार्थज्ञानं कारणं वक्तुं न शक्यत इति न गुणजन्यत्वलिङ्गकानुमानं सम्भवति । ननु, पित्तादिदोषे न श्वैत्यादिप्रमा, तदभावे तत्प्रमेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्तदोषस्य तत्प्रमाप्रतिबन्धकत्वं, तदभावस्य कारणत्वं च तस्यामुपेयम् । एवमन्यत्रापि यथायथं दोषतदभावयोस्तत्तत्प्रमाप्रतिबन्धकत्वं कारणत्वं चाभ्युपेयमिति दोषाभावजन्यत्वलिङ्गकमनुमानं सम्भवतीति चेन्न । दोषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि तदभावस्य कारणत्वासम्भवात् । न हि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वम् । किं तु सत्यां सामग्र्यां कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वम् । इतरथा व्यभिचारादिज्ञानानामनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावप्रसङ्गात् । अव्यभिचारज्ञानस्यैव तद्विरोधिनोऽनुमितौ कारणत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारज्ञानाभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेऽपि कारणत्वानङ्गीकारात् । अत एवोत्पत्तावपि परतस्त्वं परास्तम् । भ्रमप्रमासाधारणज्ञानसामग्रीतोऽधिकसामग्रीजन्यत्व-

मेव प्रमायाः परतस्त्वम् । सा चाधिका सामग्री गुणो वा दोषाभावो वेति ते वदन्ति । तच्चोक्तगत्या न सम्भवतीति । न चैवं जन्यप्रमात्वमाकस्मिकं स्यादिति शङ्कनीयम् । जन्यज्ञानत्वं भ्रमप्रमासाधारणज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यम् । नाकास्मिकम् । प्रमात्वं तु तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं यत्तच्छब्दार्थघटितत्वात् अननुगतं नानुगतं किञ्चित् कारणमपेक्षते । ततश्च भ्रमप्रमासाधारणज्ञानसामग्र्यतिरिक्तकारणानपेक्षत्वरूपमुत्पत्तावपि प्रमायां स्वतस्त्वं सिध्यति । ननु, ज्ञप्तिस्वतस्त्ववादिनापि यत्र दोषवशादप्रामाण्यसंशयः, तत्र न ज्ञानग्राहकसामग्र्यैव प्रामाण्यं गृह्यत इत्यभ्युपगतम् । तत्र च तन्निश्चयार्थं दोषासहकृतसामग्रीजन्यत्वलिङ्गकानुमानं अन्यद्वा प्रामाण्यनिश्चायकं किञ्चिदुपेयमिति तदेव सर्वत्र प्रथमप्रामाण्यज्ञाने परतस्त्ववादिनोऽपि भविष्यतीति चेन्न । योग्यधर्मस्य प्रामाण्यस्य सर्वत्र धर्मिग्राहकेण ग्रहणमित्युत्सर्गेण इदञ्जलञ्जलत्वेन जानामीति व्यवहारानुसारिणा प्रथमप्रामाण्यज्ञानस्यापि धर्मिग्राहकसामग्रीजन्यत्वसिद्धौ सर्वत्र यत्नान्तरानुसरणस्यानुचितत्वात् । ततश्च प्रामाण्यस्वतस्त्वसिद्धौ नाख्यातिवादिना सर्वत्रानाश्वासदोष आपादयितुं शक्यते । ननु, ज्ञानस्वप्रकाशत्वमते स्वतस्त्वन्नोपगमन्तुं युक्तम् । घटज्ञानेन हि स्वगतं घटत्वप्रकारकत्वे सति घटत्ववद्विशेष्यकत्वरूपं प्रामाण्यं स्वस्वरूपञ्चावभासत इत्युपगमे तत्र प्रामाण्यप्रकारकत्वे सति प्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वं प्रामाण्यान्तरमपि भासत इत्यापन्नम् । न चैतद्युज्यते । तथा सति तत्रानन्तप्रामाण्यसमावेशेन तेषां सर्वेषामपि भानकल्पनमनुभवविरुद्धं आपद्यत इति चेन्न । स्वप्रकाशवादिना प्रामाण्यस्वतस्त्वं हि 'घटं घटत्वेन जानामी'ति व्यवहारानुसारेण कल्प्यते । अयं च व्यवहारः आद्यं यत् घटत्वांशे प्रामाण्यं, तत्रैव । नैवं प्रामाण्यांशेऽपि ज्ञानस्य यत् प्रामाण्यं. तत्रापि 'इदं प्रमाणज्ञानं प्रमाणत्वेन जानामी'ति व्यवहारोऽस्ति । अतो घटांशे प्रमाण्यग्रहे तज्ज्ञाने यत्प्रामाण्यप्रकारकत्वप्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वं प्रामाण्यांशे ज्ञानप्रामाण्यघटकं, तदयोग्यमिति कल्प्यते । अतो नानन्तप्रामाण्यग्रहापादनं सम्भवतीति । एवं मतान्तरेष्वस्वरसं सूचयित्वा स्वमतमुपसंहरति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव तद्विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति । अधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्विषमसत्ताकरजतात्मकतामनिर्वचनीयतां आचक्षत इत्यर्थः । न चान्येत्वित्युक्त्या मतान्तरोपन्यासोऽयमिति शङ्कनीयम् । स्वमतोपन्यासेऽपि हि भाष्ये तथा व्यवहारो दृश्यते आत्मा स भोक्तुरित्यपर इत्यादौ । रजतमिथ्यात्वं लोकप्रसिद्ध्यापि द्रढयति । तथा च लोक इति । अत्र वियदादेर्ब्रह्मण्यारोपं सम्भावयितुं भाष्यो दृष्टान्तः । एकस्यैव ब्रह्मणो जी-

वेश्वररूपेण भेदे अपरो दृष्टान्तः । ननु, नायं व्यवहारः रजतादेर्मिथ्यात्वं प्रतिपादयति । किं तु शुक्तिभानस्य रजतभानतुल्यतां(म्) । क्रियासादृश्यप्रतिपादकत्वात् वतिप्रत्ययस्येति चेन्न । अयं हि व्यवहारो नात्र रजतं मिथ्यैव रजतमिति तात्पर्येणेति सर्वलोकप्रसिद्धम् । अतः प्रयोगानुसारेण सादृश्यार्थयोरपि वतिप्रत्यये वशब्दयोर्दूरादागच्छन्देवदत्त इव देवदत्तवत् इत्यादावुत्कटकोटिकसंशयरूपसम्भावनार्थत्वमुपेयते । एवं प्रयोगानुसारेण अत्रापि वतिप्रत्ययस्य मिथ्यात्वमर्थो भविष्यतीति न काचिदनुपपत्तिः । अत्र शुक्तिग्रहणं वस्तुगतिमनुरुध्य । भ्रमदशायां शुक्तिकोल्लेखस्यासम्भवात् । एवं प्रत्यक्षप्राबल्यानुसारेण भासमानस्यानृतत्वानुपपत्त्या च कृतयोरध्यासाक्षेपयोः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यव्युत्पादनेनारोपितस्य भानसमर्थनेन च परिहारो दर्शितः । इदानीं स्वप्रकाशस्य निरंशस्य ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वं न सम्भवतीति आक्षेपः क्रियते । कथं पुनरिति । अयमाशयः—अपरोक्षाध्यासे आरोप्यवस्तुविनिर्मुक्ततया अधिष्ठानसामान्यांशगोचरं अपरोक्षज्ञानं विशेषांशाज्ञानं च अपेक्षितम् । 'इदं रजतमित्यध्यासेषु तथा दर्शनात् । न सर्वात्मनैव भासमानत्वम् । न वा सर्वात्मनैवाभासमानत्वम् । इदं च प्रत्यगात्मनि अन्तःकरणाध्यासे न सम्भवति । यस्य हि सांशस्य ज्ञानान्तरेण जन्येन भानं, तस्यांशभेदसम्भवात् । करणदोषेण विशेषांशज्ञानप्रतिबन्धे सति सामान्यांशगोचरमिन्द्रियेण ज्ञानं जायत इति युक्तम् । प्रत्यगात्मा तु निरंशः । नापि जन्यं ज्ञानं तद्विषयम् । तन्मते तस्य स्वप्रकाशतया स्वरूपभुतेन नित्यज्ञानेनैव भानाभ्युपगमात् । अतो नित्यज्ञानस्य करणदोषवशात् सामान्यांशमात्रावगाहित्वं विशेषांशानवगाहित्वमिति तावद्वक्तुं न शक्यते । तदिदमाह—प्रत्यगात्मन्यविषय इति । बुद्ध्यादिभ्यस्सांशेभ्यः प्रातिलोम्येन निरंशत्वरूपेण अञ्चति वर्तते इति प्रत्यगात्मा निरंश इति यावत् । अविषय इत्यनेनाध्यासोपयुक्तसामान्यांशमात्रग्रहणराहित्यमुक्तम् । ततश्च नाध्यास इत्यर्थः । उक्तमर्थं लोकदृष्ट्या साधयति—सर्वो हीति । पुरोवस्थिते अपरोक्षविषये सामान्यात्मना गृहीते । ननु सिद्धान्ते आत्मनस्स्वरूपज्ञानविषयत्वमेव न स्वीक्रियते । वृत्तिज्ञानवियत्वं तु स्वीक्रियेते । परमार्थतस्सांशत्वाभावेऽपि काल्पनिकं सांशत्वमप्यस्ति । बुद्ध्यादिसहितत्वमेकोंऽशः । तद्विनिर्मुक्तत्वमपरोंऽशः । उभयानुस्यूतं स्वरूपमात्रं सामान्यांशः । ततश्च पूर्वपूर्वाध्यासविषयीकृते अहमित्येवंरूपेण भासमाने आत्मनि बुद्ध्यादिविनिर्मुक्तांशाग्रहणादुत्तरोत्तराध्यास उपपद्यत इत्यत आह—युष्मत्प्रत्ययापेतस्येति । युष्मत्प्रत्ययः युष्मच्छब्दोल्लेखिप्रत्ययः इदमित्येवंरूप इति यावत् । तदपेतः इदमित्येवम-

प्रतीयमानः । ततश्च यदि वृत्तिविषयत्वं स्वीक्रियेत । इदमित्येवं प्रतीतिस्स्यात् । घटादीनां वृत्तिविषयाणां तथा दर्शनात् । नापि बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वांशाग्रह इति वक्तुं शक्यते । तत्र मते अरोपिताभावस्याधिष्ठानमात्रतया आत्मस्वरूपे गृह्यमाणे तदग्रहासम्भवात् । अपि च वृत्तिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमाने आत्मनो विषयत्वमिति सिद्धान्तविरोधः । न च स्वरूपज्ञानाभिप्रायेण विषयत्वमिति न विरोध इति वाच्यम् । वृत्तिज्ञानाभ्युपगमे तावन्मात्रेणैवात्मव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तं स्वरूपभूतं स्वप्रकाशं ज्ञानमित्यभ्युपगमस्यैव निर्मूलत्वापत्तेः । अपि च आत्मनस्स्वाश्रितवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे कर्तृकर्मविरोधस्स्यात् । अतो नात्मन्यध्यासस्सम्भवतीति भावः । परिहरति—उच्यत इति । यत्तावदुक्तमात्मनो विषयत्वे अविषयत्वं न स्यात् । कर्तृकर्मविरोधश्च स्यादिति, तन्नेत्याह—न तावदिति । यथा घटवति भूतले नीलघटो नास्तीत्युक्त्या नैकान्तेन घटाभावो विवक्ष्यते । एवं स्वरूपज्ञानविषयत्वाभावोक्त्या अहंप्रत्ययविषयत्वेनाभ्युपगते आत्मनि नैकान्तेन विषयत्वाभावो विवक्षितः । नापि कर्तृकर्मविरोधः । स्वरूपज्ञानं प्रति न मुख्यं विषयत्वरूपं कर्मत्वं विवक्ष्यते । स्वविषयत्वेन स्वप्रकाशत्वानभ्युपगमात् । एकस्मिन्विषयविषयिभावविरोधात् । किं तु स्वरूपज्ञानजन्यव्यवहारविषयत्वरूपममुख्यं विषयत्वम् । वृत्तिविषयत्वं तु मुख्यमुपेयते । येन हि ज्ञानं निरूप्यते, स एव ज्ञानस्य विषय इत्युच्यते । अहमितिज्ञानं चात्मना निरूप्यत इति यथा घटज्ञाननिरूपकतया घटो विषयो भवति स्वज्ञानस्य । एवमात्मापि अहमितिज्ञानस्य । आत्मनो वृत्तिविषयत्वमपि नास्तीति तत्र तत्र ग्रन्थकृतां व्यवहारस्तु तदप्यात्मनि न पारमार्थिकमिति कृत्वा । व्यावहारिकं तदिष्यत एव । न चेदमप्यनुपपन्नम् । एकस्मिन्नेव ज्ञाने तस्यैव विषयत्वं तस्यैवाश्रयत्वमिति । दृश्यते हि 'अहं सुखी'त्यादिप्रत्यये तस्यैव विषयत्वं तस्यैवाश्रयत्वमिति । न च दृष्टेऽनुपपत्तिः । न च तत्र रूपभेदेन परिहारः । अहंत्वेनाश्रयत्वं, सुखित्वेन विषयत्वमिति । प्रकृतेऽपि तर्हि अहंत्वेन विषयत्वं, वृत्तिपरिणामित्वेनाश्रयत्वमिति न काचिदनुपपत्तिः । न च वृत्तिविषयत्वे इदमित्येव प्रत्ययस्स्यात् नाहमिति । न च चैतन्याविषयत्वमहमित्याकारे प्रयोजकम् । 'घटोऽयं स्फुरती'त्यादिप्रत्ययानां चैतन्यविषयत्वेऽपि अहमित्युल्लेखाभावात् । अतो वृत्तिविषयत्वे कथमहमित्युल्लेख इति वाच्यम् । वृत्तिविषयत्वं हि नेदमित्युल्लेखे प्रयोजकम् । किं तु अन्तःकरणशबलितात्मभिन्नत्वमेव । तच्छबलितत्वं तु अहमित्युल्लेखे प्रयोजकम् । श्रीकृष्णाद्यवतारेषु भगवतस्तथाविधव्यवहारः यथा शरीरित्वप्रयोजकपुण्यपापाद्यसंसर्गेऽपि शा-

रीरित्वम् । एवमहं सर्वस्य प्रभव इत्युपपद्यते । अस्मदादिव्यवहार एव ह्येत-त्प्रयोजकमिति न काचिदनुपपत्तिः । न च तथाव्यवस्थायां प्रमाणाभावः । 'अ-हङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ।' इति स्मृत्या 'अहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च' तिवाक्येनान्तःकरणचतुष्टयान्तर्गततया प्रतिपादिताहङ्कारतादात्म्यभ्रमरूपमोहस्यैवा-हमित्यभिमानप्रयोजकत्वाम्नानात् । नन्वहमितिवृत्तिविषयत्वाङ्गीकारे तावतैवात्मत्व-व्यवहारोपपत्तौ किमिति स्वप्रकाशरूपत्वमात्मन इष्यत इत्यत आह—अपरोक्षत्वा-च्चेति । प्रत्यगात्मरूपायाः प्रसिद्धेरपरोक्षत्वादित्यर्थः । अयमाशयः—आत्मा हि जन्तुमात्रस्य सन्देहविपर्ययपरोक्षापरोक्षप्रमास्थले तदभावदशायां च एकरूपतया अपरोक्षो निर्णीतः । प्रथते आन्तराश्च ज्ञानादयस्सहोत्पत्तिविनाशाभ्यां अव्य-भिचरितप्रकाशाः तदेतत्सर्वं स्वप्रकाशं ज्ञानादिसाक्षिणं विहाय प्रकारान्तरेणो-पपादयितुं न शक्यते । तथा हि तार्किकमते तावदनुव्यवसायगम्यं ज्ञानम् । न चोत्पन्ने ज्ञाने नियमेन तदनुव्यवसायोऽस्तीति शक्यते वक्तुम् । तथासति आ-न्तरज्ञानधाराणामविच्छेदप्रसङ्गेन बाह्यव्यवहार एव लुप्तस्स्यात् । एवं ज्ञानो-त्पत्त्यादिकमपि कदाचिदेव प्रकाशमानं स्यात् । न च तन्मते ज्ञानोत्पत्तिः प्र-त्यक्षीकर्तुं शक्यते । प्रत्यक्षे हि विषयस्य कारणत्वं वक्तव्यम् । ततश्च ज्ञा-नोत्पत्त्यनन्तरक्षणे तद्विषयेण प्रत्यक्षेण भवितव्यमित्यापन्नम् । तस्यां च दशा-यामुत्पत्तेरभावः । तस्याः क्षणिकत्वात् । विषयाभावकाले च ज्ञानं न तत्र प्राकट्यप्रयोजकम् । एवमात्मनोऽपि नाव्यभिचरितप्रकाशत्वं शक्यं तन्मते वक्तुम् । न हि स्वगतविशेषगुणानवगाहिद्रव्यप्रत्यक्षं तन्मते सम्भवति । तथा च आत्मनः अव्यभिचरितप्रकाशत्वाय आन्तरपदार्थज्ञानधाराभ्युपगमे बाह्यपदार्थज्ञा-नलोप एव स्यात् । न चानुभवानुसारिणात्मादीनामव्यभिचरितप्रकाशत्वं नास्ती-ति शक्यते वक्तुम् । अनुभवापलापे च शून्यवादिमतमेवास्थेयम् । किमर्द्धजर-तीयेन । अपि च देवतादिध्यानकाले नानुव्यवसायश्शक्यते वक्तुम् । ध्यानसाम-ग्र्या इच्छाघटितत्वेन ध्येयव्यतिरिक्तध्यानान्तर्गतवृत्तिविषयानुव्यवसायप्रतिबन्धक-त्वात् । ततश्च 'एतावन्तं कालं ध्यायन्नेवासमि'ति अनुसन्धानं अनुपपन्नं स्या-त् । अतस्साक्षिरूपः प्रकाशस्सर्वदात्मतद्धर्मावभासकोऽनुस्यूतोऽस्तीति स्वीकर्तव्य-म् । ननु, प्रभाकरमते ज्ञानं स्वप्रकाशम । तत्र चात्मा आश्रयतया भासते, घ-टादिकं च विषयतया । तन्मते ज्ञानाकारश्च 'घटमहं जानामी' त्येवंरूपः । त-थाचात्मनि किञ्चिज्ज्ञानं सदा वर्तत एवेति ज्ञानात्मनोरव्यभिचरितप्रकाशत्वमुप-पद्यत इति न नित्यसाक्ष्यभ्युपगन्तव्य इति चेन्न । तन्मतेऽपि सुखादीनामव्यभि-

चरितप्रकाशता न स्यात् । ज्ञानोत्पत्तिश्च न प्रत्यक्षा स्यात् । अपि च तन्मते भासमानतायां बहूनि प्रयोजकानि कल्पनीयानि । आत्मनि ज्ञानाश्रयत्वं, ज्ञाने ज्ञानाभिन्नत्वं, घटादौ ज्ञानविषयत्वम् । तदपेक्षया वरं ज्ञाने क्लृप्तं ज्ञानाभिन्नत्वमेव सर्वत्र भासमानतायां प्रयोजकमाश्रयितुम् । तच्च वेदान्तिन एवोपपद्यते । आत्मनो ज्ञानरूपत्वाङ्गीकारात् । विषयाणां च ज्ञानरूपब्रह्माध्यस्तत्वाङ्गीकारात् । न चैतत् नित्यज्ञानाभ्युपगमं विना वक्तुं शक्यते । अनित्यज्ञानस्यात्माभेदासम्भवात् । विषयाणां च जन्यज्ञानाध्यस्तत्वायोगात् । अध्यासे हि अधिष्ठानं प्रागेवाध्यासात् भासमानतया लब्धसत्ताकमपेक्षितम् । न चैतज्जन्यस्य घटप्रत्यक्षस्य सम्भवति । तस्य घटजन्यस्य घटात्प्रागेव लब्धसत्ताकतया भासमानत्वानुपपत्तेः । एवं च सति सर्वत्र 'घटः स्फुरति ज्ञानं स्फुरति आत्मा स्फुरती'ति व्यवहारः स्फुरणतादात्म्यविषयक उपपन्नो भवति । परमते चात्मनि ज्ञानाश्रयताविषयकः, ज्ञाने तदभेदविषयकः, घटादौ ज्ञानविषयताविषयक इति वैरूप्यं भवेत् । ननु, वेदान्तिनोऽपि भासमानतायां नैकरूपं प्रयोजकं सम्भवति । न हि यथात्मनः स्वरूपैक्यं ज्ञानेन स्वीक्रियते, एवं विषयाणामप्यध्यस्तानां पारमार्थिके न । स्वरूपैक्यासम्भवात् । अतः क्वचित् स्वरूपैक्यं क्वचिदाध्यासिकं तादात्म्यं भासमानतायां प्रयोजकमिति नैकरूपं प्रयोजकं सम्भवति । एवं 'स्फुरती'तिव्यवहारोऽपि आत्मांशे स्वरूपैक्यं, विषयांशे आध्यासिकं तादात्म्यमवगाहत इति नैकरूप इति चेन्न । अभेदो हि द्विरूपः । स्वरूपैक्यरूपः, सत्तावच्छेदकभेदाभावरूपः तादात्म्यापरपर्यायश्च । तत्र यद्यपि स्वरूपैक्यं ज्ञानविषययोर्न भवति, तथापि तादात्म्यं सम्भवत्येव । यो हि भेद इदमिति स्पष्टसामानाधिकरण्यव्यवहारप्रयोजको न भवति, स सत्तावच्छेदक इत्युच्यते । विषयज्ञानयोर्भेदस्तु 'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति ज्ञानस्वरूपात्मना सामानाधिकरण्यव्यवहारप्रयोजक इति न सत्ताया अवच्छेदकः । तादृशतादात्म्यं च ज्ञानं प्रत्यगात्मविषययोस्समानमिति न वैरूप्यम् । न चैवं ज्ञानतादात्म्यस्य सार्वकालिकत्वाद्विषयाणां सदैव भासमानता स्यादिति वाच्यम् । भासमानतायां ज्ञानाभेदो हि साधारणं कारणं तद्विषयेषु चाक्षुषवृत्त्यादिकं विशेषकारणमपेक्षते । नित्यसाक्ष्यभ्युपगम एव च सुषुप्तिनिरोधसमाधिकालयोरात्माव्यभिचरितप्रकाश इति वक्तुं शक्यते । न हि सुषुप्तौ जन्यज्ञानं सम्भवति । तस्यां दशायां 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति बाह्यान्तःकरणलयाम्नानात् । इन्द्रियाणां प्राणशब्देोदितानां विज्ञानं ज्ञानजननानुकूलां शक्तिं विज्ञानेन स्वरूपभूतेनादाय निरुध्य शेत इति हि तदर्थः । न च तस्यां दशायाम् इन्द्रियाणां लयेऽपि अहंवृत्तिसम्भ-

वति अविद्यावृत्तिरूपा । अन्यथा 'सुखमहमस्वाप्स'मिति परामर्शो न स्यात् । अहं-वृत्त्यभावे अहन्तायाः प्रागननुभूतायाः परामर्शविषयत्वायोगात् । तत्रापि हि सुषुप्तौ आत्मा अव्यभिचरितप्रकाश इत्यत्रायमेव व्यवहारो लिङ्गमिति वाच्यम् । 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति तस्यां दशायां बाह्याभ्यन्तरविषयस्य जन्यज्ञानस्य प्रतिषेधात् । विशिष्य'चाहमिति ज्ञानं निषिद्धम् । नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानाति 'अयमहमस्मी'ति नो एवमेवेमानि भूतानीति । न चायमहमस्मीति अनेन ब्राह्मणोऽहमिति एवंरूपेण निषेधः, न त्वहमिति ज्ञानसामान्यरूपेणेति शङ्कनीयम् । एवं ह्यनेन ब्राह्मणादिशरीरज्ञानं नास्तीत्युक्तं भवेत् । तथासति तस्य शरीरस्य भूतान्तर्गततया नो एवेमानि भूतानीत्येव तज्ज्ञानप्रतिषेधसिद्धेः पृथङ्निषेधोऽनर्थक एव स्यात् । तस्मादहन्त्वज्ञाननिषेध एव तत्र क्रियते । न चैवं तज्ज्ञानाभावे तस्य परामर्शविषयता न स्यादिति वाच्यम् । न हि 'सुखमहमस्वाप्स'मिति ज्ञानमहन्त्वांशे परामर्शरूपम् । अपि तु तद्व्यतिरिक्तांश एव । सुषुप्तौ हि तज्ज्ञानं नास्तीत्युक्तम् । नापि तत्स्वरूपमस्ति । अन्तःकरणतादात्म्यापन्नो ह्यात्मा तदाश्रयः । न च तस्यां दशायामन्तःकरणमस्ति । इन्द्रियसामान्यस्य लयाम्नानात् । 'गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन' इत्यत्र केषां चिदिन्द्रियाणां ग्रहणं सर्वोपलक्षणार्थम् । 'तदेषां प्राणाना'मिति सामान्योपक्रमात् । 'एतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्त इति स्वस्वायतनरूपेषु गोलकेषु पुनर्जाग्रदारम्भे जीवाधीनाया विशेषेण प्रतिष्ठारूपाया उत्पत्तेराम्नानाच्च । अहन्तायास्तु तत्कालसञ्जातायाः अनुभव एव 'सुखमहमस्वाप्स'मिति । न चैकस्य ज्ञानस्य क्वचिदंशे परामर्शरूपत्वं, क्वचिदंशेऽनुभवरूपत्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशे स्मृतिरूपत्वस्यांशान्तरेऽनुभवरूपत्वस्य चेष्टत्वात् । एवं निरोधसमाधावपि सर्ववृत्तिनिरोधस्य श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रप्रसिद्धतया तस्यामपि जन्यज्ञानासम्भवेन 'एतावन्तं कालं निरुद्धचित्त एवास'मिति परामर्शानुसारेण निरोधसाक्ष्यभ्युपगन्तव्यः । ततश्च नित्यज्ञानसिद्धौ ज्ञानमुत्पन्नं, ज्ञानं विनष्टं, अहं ज्ञानवानित्यादिव्यवहारो वृत्तिज्ञानोपाधिक इत्यवगन्तव्यम् । नन्वेवमात्मनो नित्यं प्रकाशमानत्वे तन्निष्ठज्ञानविषयत्वासम्भवात् कथमध्यासः । न च स्वरूपेण भासमानत्वेऽपि निरतिशयानन्दत्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तत्वाद्याकारेणाभासमानत्वात्तेन रूपेणाज्ञानविषयत्वमस्तीति वाच्यम् । न हि तव मते निरतिशयानन्दत्वादिकं स्वरूपाद्व्यतिरिच्यते । तथा च स्वरूपे भासमाने कथं तेषामभासमानता । अपि च तेषां स्वरूपाद्व्यतिरेके अखण्डाकारवृत्तावपि तेषां न भानं स्यात् । तस्याः

स्वरूपमात्रविषयत्वात् । एवं चाखण्डाकारवृत्तिदशायां यावत्स्वरूपं भासते, तावदेवाधुनापि भासत इति आधुनिकस्वरूपप्रकाशस्याज्ञानानिवर्तकत्वे अखण्डाकारवृत्तिरप्यज्ञानानिवर्तिका स्यात् । अपि चाधुना यावदेव स्वरूपं भासते, तावदेव मोक्षदशायामपि । अतश्चाधुनिकस्य स्वरूपभानस्यापुरुषार्थत्वे मोक्षस्यापि पुरुषार्थता न स्यात् । तस्मादद्वैतवादिनः स्वप्रकाशात्माभ्युपगमो विरुद्ध इति चेन्न । भासत एवाधुनाप्यात्मस्वरूपम् । तच्च भानं नाज्ञानविरोधि । न ह्यधिष्ठानस्वरूपभानमात्रमारोपविरोधीति शक्यमुपगन्तुम् । तथा सति 'इदं रजत'मिति भ्रमो न स्यात् । तत्रापीदन्ताया अधिष्ठानस्वरूपभूताया भानात् । नाप्यधिष्ठानासाधारणरूपभानम् । इदन्ता च न तथेति । शङ्खः श्वेत इत्यधिष्ठानासाधारणस्वरूपभानेऽप्यज्ञानानिवर्तनात् । नाप्यधिष्ठानासाधारणापरोक्षज्ञानं तथेति । तथासति 'इदं शुक्तिरित्याप्तोपदेशात् अज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात् । न च सोपाधिकभ्रमेष्वपरोक्षज्ञानं, अन्यत्र तु परोक्षमपरोक्षं वा अज्ञाननिवर्तकमिति शुक्तिरजतादिभ्रमाणां परोक्षापरोक्षसाधारण्येन ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्तकम् । पीतशङ्खादिविभ्रमेषु तु अपरोक्षज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति शक्यते वक्तुम् । न हि शुक्तिरजतादिभ्रमव्यावृत्तं पीतशङ्खादिभ्रमेष्वनुगतं सोपाधिकभ्रमत्वं निरूपयितुं शक्यते । शुक्तिरजतादिभ्रमेऽपि सादृश्यादिदोषस्यैव उपाधित्वसम्भवात् । न हि पित्तादिदोष एवोपाधिः । न सादृश्यादिदोष इत्यत्र किंचिद्व्यवस्थापकमस्ति । तस्मात् प्रमाणानुसारेण यादृशभ्रमे यत् ज्ञानं प्राप्नोति निवर्तकतया, तत्तथैव स्वीकर्तव्यम् । आत्मविषयाज्ञाननिवर्तकतया च शास्त्रबलाद्वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानमेव निवर्तकमास्थीयते तदपि ह्यधिष्ठानतत्त्वावगाह्येवेति । लोकेऽपि ह्यधिष्ठानतत्त्वावगाह्येव ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति तावता लोकदृष्टनिवर्त्यनिवर्तकभावानुसारः । न स्वर्गयागादिसाध्यसाधनभाववदत्यन्तमदृष्टरूपता । लोके च न सर्वज्ञानं अधिष्ठानतत्त्वावगाहि आरोपनिवर्तकम् । शङ्खश्वैत्यानुमितौ व्यभिचारात् । ततस्तत्रापरोक्षज्ञानमेव पैत्त्यभ्रमनिवर्तकमिति लोकादेवावगम्यते । प्रपञ्चविभ्रमे तु स्वरूपप्रकाशस्य प्रपञ्चविभ्रमेण सहानुवर्तमानतया तस्य विभ्रमानिवर्तकत्वे विशेषकारणापेक्षायां स विशेषः वेदान्तवाक्यजन्य आत्मसत्तानिश्चयरूपो वृत्तिविशेषः प्रपञ्चविभ्रमविरोधीति शास्त्रबलादवधार्यते । ननु, च विभ्रमे यावदेव स्वरूपं भासते, तदनधिकविषयकस्याखण्डाकारज्ञानस्य कथं निवर्तकता । भ्रमाधिकविषयस्यैव तस्य तन्निवर्तकतया लोके दर्शनादिति चेन्न । भ्रमानधिकविषयाणामपि तन्निवर्तकत्वदर्शनात् । यथा तटाकतीरे घोष इति येन केन चित् कपालेन तुषोपवापः कर्तव्य इति च भ्रमवतः पुरुषानुद्दिश्य तीरत्वमात्रप्रकारकेण तात्पर्येण प्रयुक्तात् 'गङ्गायां

षोप' इति वाक्यात् कपालत्वमात्रप्रकारकेण तात्पर्येण प्रयुक्ताच्च 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती' तिवाक्याच्च तीरे घोषः कपालेन तुषोपवापः कर्तव्य इत्येन बोधो दृश्यते । न हि तत्र भ्रमे भासमानयोस्तीरकपालयोश्शाब्दबोधे कोऽपि विशेषो गृह्यते भ्रमाधिकविषयः । तर्हि चेत् सामग्रीविशेजन्यत्वेन शाब्दबोधस्य भ्रमनिवर्तकत्वम् । स च सामग्रीविशेषश्शाब्दबोधात् प्राक् तीरस्य गङ्गासम्बन्धित्वेनोपस्थितिः । कपालस्य पुरोडाशसम्बन्धित्वेनोपस्थितिः । दृश्यते ह्यन्यत्रापि सामग्रीवैचित्र्यादेव विषयवैलक्षण्याभावेऽपि किंचिज्ज्ञानं कार्यविशेषप्रयोजकं किंचिज्ज्ञानं नेति । तद्यथा अयं प्रशस्त इत्युक्ते न तथाप्रतीतिर्भवति । यथा सदसदनेकगुणकीर्तनपूर्वकं लक्षणया प्राशस्त्योक्तौ । अत एव वेदे न कण्ठत एव प्रशस्त इत्येवंरूपेण कर्म स्तूयते । किं तु सदसदनेकगुणकीर्तनपूर्वकं लक्षणयैव । तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानेऽपि हि निष्प्रपञ्चत्वोल्लेखिनी प्राचीना वाच्यार्थविषयिणी उपस्थितिरस्त्येव । अपि च लोके भ्रमाधिकविषयस्यैव भ्रमनिवर्तकत्वं दृष्टं अस्तु नाम । तस्मिन् भ्रमनिवर्तके सामग्रीविशेषजन्यत्वमपि दृष्टमेव । एवं च वक्ष्यमाणया रीत्या वेदान्तानामखण्डार्थत्वसिद्धौ तस्य च ज्ञानस्य प्रपञ्चविरोधित्वे शास्त्रबलात्सिद्धे तदनुसारेणापि सामग्रीविशेषजन्यत्वमेव निवर्तकतायां प्रयोजकमाश्रयणीयम् । लोके उभयथापि सम्भवात् । न तु तद्विरोधेन भ्रमाधिकविषयत्वम् । ततस्साक्षिणि स्वतो भासमानेऽपि नाविद्यासम्बन्धविरोध इति नाध्यासानुपपत्तिः । एवं च यत्पूर्वपक्षिणोक्तं निरंशस्वप्रकाशे कथमध्यास इति, तदपाकृतम् । स्वप्रकाशस्यापि अविद्यासम्बन्धाविरोधितया अध्यासाधिष्ठानत्वोपपत्तेः । यद्यपि साक्षिस्वरूपभूतानन्दस्सदा भासत एव । अत एव निरतिशयित आत्मनि प्रेमा । तथापि तत्रानाद्यविद्यावशात् दुःखाद्यपुरुषार्थसम्बन्धोऽपि आरोपितः । तथा तारतम्यापन्नतत्तद्विषयसम्पर्कजनितवृत्तितादात्म्याध्यासात् साक्षिण्यपि तारतम्यमध्यस्तम् । ततश्चानन्दे अनुभूयमानेऽप्यन्य इतः अधिक आनन्दोऽस्तीति भ्रमः समयानवाप्त इत्येवं भ्रमान्तरम् । ततश्चाकृतार्थतेति । तत्त्वज्ञानेन तु अविद्यायां निवर्तितायां उक्तभ्रमविनाकृतं केवलं स्वरूपं भासत इति संसारमोक्षयोर्वैलक्षण्यम् । संसारदशायां हि दुःखं अनवाप्तत्वभ्रमरूपानन्दानवाप्तिश्च । मोक्षदशायां तु दुःखाभावः, अनवाप्तत्वभ्रमनिवृत्तिरूपानन्दावाप्तिश्च । न च मोक्षदशायामविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमे ब्रह्मातिरिक्ताया निवृत्तेर्विद्यमानतया द्वैतापत्तिरिति वाच्यम् । अधिष्ठानपारिशेषाभ्युपगमेन ब्रह्मातिरिक्तपदार्थानभ्युपगमात् । एतदुक्तं भवति । आरोपितपदार्थानां हि यथा घटादीनां स्वोपादाने परिणामवादरीत्या उपादान-

स्यैवावस्थान्तरापत्तिरूपः । आरम्भवादे ध्वंसात्मको नाशः । तदभिव्यञ्जकं च कपालतच्छकलादिकम् । नैवं विधः शुक्त्यादौ रजतादीनाम् । न हि तत्र रजतस्य तत्त्वज्ञानबाधितस्य किंचिच्छकलादिकमुपलभ्यते । येन घटादिनाशतुल्यता स्यात् । किं तु यथा कालत्रयेऽपि शशशृङ्गस्य सदसद्व्यवहारायोग्यत्वरूपं निस्वरूपत्वम् । नापि तेन निस्वरूपेण शशशृङ्गेण कस्य चिद्वस्तुनः सद्वितीयत्वम् । एवं तत्त्वज्ञानेन प्राक् लब्धस्वरूपस्य रजतस्य निस्वरूपत्वमापाद्यते । न च तत्र तत्त्वज्ञानापादितनिस्वरूपेण रजतेन भावाभावव्यवहारायोग्येन शुक्तेस्सद्वितीयता । तदेतत् सर्वानुभवसिद्धम् । एवमात्मतत्त्वज्ञानेनापि अविद्यादेः कृत्स्नस्य निस्वरूपतापादनात्तत्त्वज्ञानोत्तरमधिष्ठानपरिशेषेण न द्वैतापत्तिः । तथा च श्रुतिः—'अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थम्मन्यन्ते, स आत्मा स विज्ञेयः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि'त्याद्यधिष्ठानपरिशेषतां दर्शयति । अतः स्वप्रकाशत्वे न काचिदनुपपत्तिः । एवं च यत् पूर्वपक्षिणोक्तं विषयत्वाभावेऽध्यासो न स्यादिति तदप्यपाकृतम् । न ह्यारोपेऽधिष्ठानस्य विषयतया भानमपेक्षितम् । गौरवात् । किं तु भानमात्रम् । तच्च स्वप्रकाशस्य स्वत एव । जडस्य तु ज्ञानविषयतयेत्यन्यदेतत् । भाष्ये आत्मनोऽपि विषयत्वप्रतिपादनं तु वस्तुगतिमनुरुध्य तदपि वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण । यच्चोक्तं आरोप्यविनिर्मुक्ततया आरोपात् पूर्वमधिष्ठानज्ञानमपेक्षितमिति, तन्न । नीलिमारोपात् पूर्वमारोप्यविनिर्मुक्ततयाकाशभानाभावेऽपि नीलिमारोपदर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अप्रत्यक्षेऽपीति । यद्यप्युपरि नीलिमारोपेण मध्ये चालोकगतवैशद्यारोपेणाकाशः प्रत्यक्षः, तथापि तद्विनिर्मुक्ततया केवलः प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । तलं अवाङ्मुखकटाहाकारत्वम् । 'अहम्ममे'तिप्रतीतेरध्यासत्वं अविद्यात्वप्रसिद्ध्या दृढयति । तमेतमिति । तथा च स्मृतिः—'अहम्ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानये'ति । ननु, साक्षिस्वरूपभूतं ज्ञानमज्ञानाविरोधि । एवं वृत्तिरपि नाज्ञानविरोधिनी । तस्या अन्तःकरणपरिणामरूपायाः जडत्वात् । अतः कथं अविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्य केवलसाक्षिणो विरोधित्वाभावेऽपि यथा केवलानां सौरकिरणानां तृणादिदाहकत्वाभावेऽपि सूर्यकान्तमणिनिष्ठानां तद्दाहकत्वम् । एवं वेदान्तजन्यवृत्तिनिविष्टस्य साक्षिणोऽविद्यानिवर्तकता भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह—तद्विवेकेन चेति । तयोरात्मानात्मनोः आत्मा सत्यः, अनृतोऽनात्मा इत्येवंरूपेण विवेकेन सम्पन्नं यद्वस्तु स्वरूपभूतं आत्मस्वरूपं अवधारणात्मकवृत्त्यभिव्यक्तं, सैव विद्येत्यर्थः । एवं च यच्छा

स्त्रानारम्भवादिनोक्तं । कर्तृत्वभोक्तृत्वयुक्तस्य कथं तद्राहित्यमिति, तत्तस्य मिथ्यात्वनिरूपणेन परिहृतमित्याह—तवैवं सतीति । पूर्वोक्तमध्यासकृतत्वं व्यवहारस्य शङ्काविशेषनिराकरणेन व्युत्पादयितुं पुनरुपक्षिपति । तमेतमविद्याख्यमिति । नन्वविद्यायाः दोषरूपत्वात् दुष्टपुरुषसंयुक्तानां इन्द्रियादीनां प्रमां प्रति कारणत्वासम्भवात् प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यप्रसिद्धिः कथं, कथं वा श्रुतिस्मृत्यादीनां शास्त्रत्वप्रसिद्धिः । अलौकिकार्थप्रमापकं हि शास्त्रमित्युच्यत इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—कथमिति । अविद्यावत्पुरुषविषयाणि तादृशपुरुषाश्रयाणि तत्प्रमातृकाणीत्यर्थः । ततश्च 'शुक्तिरजतादिज्ञानजनकमप्रमाणं, अन्यत् प्रमाण'मिति सर्वलोकप्रसिद्धव्यवस्थानुपपत्तिरिति भावः । प्रामाण्यं द्विविधम् । संवादिप्रवृत्तिजननयोग्यज्ञानजनकत्वलक्षणं, अबाधितवस्तुविषयकज्ञानजनकत्वलक्षणं च । आद्यं लौकिकवैदिकप्रमाणसाधारणम् । द्वितीयं तु ब्रह्मप्रमाणस्यैव । शुक्तिरजतज्ञानजनकस्य तु नोभयथापीति न तत्र प्रमाणत्वव्यवहारः । एतादृशप्रमाणप्रेरकतायामहङ्काराध्यासरूपदोषोऽनुकूल एव । न प्रतिकूलः । असङ्गस्यात्मनः अहङ्काराध्यासं विना प्रमाणप्रेरकत्वासम्भवात् । तादृशप्रामाण्यपरिपन्थित्वं बाधस्यैव । स च यावद्ब्रह्मज्ञानन्नास्ति लौकिकप्रमाणानामिति व्यावहारिकं प्रामाण्यं तेषामुपपद्यते । वेदान्तानां तु न कदापि प्रमेयबाधोऽस्तीति तत्त्वावेदकत्वं तेषामुपपद्यते इत्यभिप्रेत्य परिहरति । उच्यत इति । प्रमातृत्वं हि प्रमाणप्रेरकत्वं, प्रमां प्रत्याश्रयत्वं च । उभयमप्यध्यासाधीनम् । कूटस्थस्य स्वत एव प्रेरणारूपव्यापारासम्भवात् । प्रमा च चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टोऽन्तःकरणपरिणामः । स न केवलस्यात्मनः सम्भवति । अपरिणामित्वात् । चैतन्यप्रतिबिम्बश्च न केवलेनान्तःकरणेन सम्भवति । अतः प्रमास्वरूपोपयोगितया अन्तःकरणात्मनोरध्यास एषितव्यः । प्रमा चेन्द्रियाणां प्रेरणे फलम् । ततश्चेन्द्रियप्रवृत्तौ प्रेरणा, प्रमा चात्मन्यपेक्षितेति, तदुभयोपयोगितयाध्यासः प्राप्नोतीत्याह—देहेन्द्रियादिष्विति । आदिशब्देनान्तःकरणं गृह्यते । प्रमातृत्वं प्रत्यन्तःकरणमाश्रयकोटौ निविष्टं इन्द्रियादि उपकरणतया । प्रमाणप्रवृत्तौ प्रमातृत्वमुपयुज्यते इत्युक्तम् । प्रमाणप्रवृत्तिस्तर्हि किमर्थेत्यपेक्षायामाह—न हीति । इन्द्रियपदं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । प्रत्यक्षादीत्यादिपदमनुमित्यादिसङ्ग्राहकम् । अत्र सम्भवे व्यवहारः कर्ता, अनुपादाने प्रमातेत्यनुपादायेत्यस्य सम्भवतीत्यनेन नान्वयः । किं तु अनुपादाय यो व्यवहारः प्रमातुः, स न सम्भवतीत्यन्वयो ग्राह्यः । तथासति 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाल' इति अनुशासनानुगुण्यं भवति । नन्विन्द्रियाणां प्रवृ-

त्तौ प्रमात्रोपादानं किमर्थमपेक्षितमित्याशङ्क्य जडानां प्रवृत्तिश्चेतनप्रेरणां विना न सम्भवतीत्याह—न चाधिष्ठानमन्तरेणेति। अधिष्ठानं चेतनव्यापारविषयत्वम्। ननु, शरीरमेव प्रेरकमस्त्वित्याशङ्क्य तस्य जडतया चेतनतादात्म्यं विना प्रेरकत्वं न सम्भवतीत्याह—न चानध्यस्तात्मभावेनेति। उक्तया रीत्या प्रमातृत्वोपयोगितया श्रुतिस्मृतिसिद्धासङ्गत्वनिर्वाहायाध्यास एषितव्यः इत्याह—न चैतस्मिन्निति। ननु, प्रत्यक्षादिव्यवहारस्याध्यासमूलत्वे विवेकिनां तद्व्यवहारो न स्यात्। शास्त्रजन्यज्ञानरूपस्य विवेकस्याध्यासविरुद्धत्वादित्याशंक्याह—पश्वादिभिश्चेति। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । यथाहीति । द्विविधा हि विवेकिनः। केचिद्देहातिरिक्तात्ममात्रपर्यवसितविवेकाः। केचिदशनायाद्यतीतात्मपर्यन्तविवेकाः। तत्र आद्यो विवेकः कर्तृत्वादिभ्रमविरोधी न भवत्येव । ततश्च न तस्य ज्योतिष्टोमादिप्रवृत्तिविरोधित्वम् । तेन च शरीरतादात्म्याध्यासस्यानपोदितत्वात् पश्वादितुल्यतया इष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्तिर्लौकिकी, अनिष्टसाधनताज्ञाने निवृत्तिश्च, मनुष्योऽहमित्याद्यभिलापश्च उपपद्यते । सति हि दोषे जातमपि देहातिरिक्तात्मज्ञानं न देहतादात्म्याध्यासविरोधि। अत एव देहातिरिक्तात्मज्ञानवन्तोऽपि अस्माकमिदमिष्टसाधनमिति वदन्तः अंगुल्या शरीरमेव निर्दिशन्ति लौकिकव्यवहारेषु । विवेककृतस्तु तेषां व्यवहारः नाहं मनुष्यो देहपातोत्तरं परलोके फलं भविष्यतीति । अशनायाद्यतीतात्मज्ञानं तु तेषां लौकिकवैदिकप्रवृत्त्युपयोग्येव न भवति । प्रत्युत दृढस्तन्निश्चयः अविश्वासापादकतया वैदिकप्रवृत्तिविरोध्येव । येषामपि दृढोऽशनायाद्यतीतात्मनिश्चयः, तेषामपि प्रारब्धदोषवशात् देहे आत्माध्यासोऽनुवर्तत इति तत्कृतो 'ब्राह्मणोऽहं भुञ्ज'इत्यादिव्यवहार उपपद्यत इति घट्टार्थः । वेदस्यापि लौकिकप्रमाणानुवादित्वं दृश्यत इत्याह—ब्राह्मणो यजेतेति । ननु, 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादौ ब्राह्मणादिशब्दानां साक्षात्सम्बन्धेन ब्राह्मणत्वप्रकारकात्मविशेष्यकज्ञानजनकत्वे हि अध्यासजनकत्वं भवेत । ब्राह्मणत्वादेः शरीरगततया आत्मनि साक्षात्सम्बन्धाभावात् । न त्वेतदस्ति । ब्राह्मणादिशब्दानां साक्षात्परम्परासम्बन्धौदासीन्येन यत्र ब्राह्मणत्वं वर्तते, तत्प्रतिपादकत्वस्य शरीरप्रतिपादकत्ववत् शरीरविशिष्टप्रतिपादकत्वस्य वा व्युत्पत्तिसिद्धत्वात । न च तथात्वेऽध्यासजनकत्वं परम्परासम्बन्धेन ब्राह्मणत्वस्य ब्राह्मणशरीरवैशिष्ट्यस्य वा आत्मनि विद्यमानत्वात् साक्षात्परम्परासाधारण्येन ब्राह्मणत्वाश्रयप्रतिपादकत्वं वा, ब्राह्मणशरीरविशिष्टप्रतिपादकत्वं वा, कथं व्युत्पत्तिसिद्धम् । इत्थं—सन्ति तावन्नीलादिशब्दाः । ते च नीलं रूपमिति गुणेऽपि प्रयुज्यन्ते, नीलो घट इति गुणिन्यपि । तत्र चोभयत्रापि शक्तिरेव । उभयत्रापि अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विना बोधकत्वस्य प्रयोगप्राचुर्यस्य च तुल्य-

तया गुण एव शक्तिः, गुणिनि तु लक्षणेति नियन्तुमशक्यत्वात् । यैरपि गुणिनि लक्षणेत्युच्यते, तेषामपि मते गङ्गायां घोष इतिवत् नेयं लक्षणा । किं तु निरूढेति तैरपि वाचोयुक्त्यन्तरेण गुणिनो मुख्यार्थत्वं स्वीकृतप्रायमेव । तत्र च नीलादिपदेषु यद्येकैव शक्तिरभ्युपेयते, तदा यत्र नीलत्वं वर्तते, तत्र सर्वत्र नीलपदस्य शक्तिरुपेया । तच्च परम्परया घटेऽपि वर्तत इति नीलगुण इव घटेऽपि नीलत्वप्रवृत्तिनिमित्तेनैव नीलशब्दस्य शक्तिरित्येकैव शक्तिः । एवं च नीलशब्दस्य प्रकारशब्दतया प्रकारिपर्यन्तत्वदर्शनेन अन्येऽपि प्रकारशब्दाः प्रकारिपर्यन्ता इत्युपेयते । न चैवं रूपादिशब्दानामपि प्रकारशब्दतया द्रव्यपर्यन्तता स्यात् । प्रकारो नाम अपृथक्सिद्धो धर्म इत्युच्यते। अपृथक्सिद्धत्वं च तेन सह तस्य भवति । यो यस्माद्विश्लिष्य न तिष्ठति । नीलादयश्च न द्रव्याद्विश्लिष्य तिष्ठन्ति । अतस्तद्वाचकाश्शब्दाः प्रकारशब्दा इत्युच्यन्ते । तच्च रूपादिशब्देऽपि तुल्यमिति प्रकारशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वे रूपादिशब्दानामपि तत् प्राप्नोतीति वाच्यम् । न हि सर्वेषां प्रकारशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वम् । किं तु येषां प्रवृत्तिनिमित्तं प्रकारिणि वर्तते, तेषामेव तत्पर्यन्तत्वम् । नीलत्वादीनां च 'नीलो घट इति प्रती'त्यनुसारेण परम्परासम्बन्ध-आधारतानियामक इत्युपेयते । अतो नीलादिशब्दाः प्रकारिपर्यन्ताः । रूपत्वादीनां परम्परासम्बन्ध आधारतानियामको न भवति । 'रूपं घट' इति प्रतीतेरभावात् । अतो न तेषां प्रकारिपर्यन्तत्वम् । एवं च ब्राह्मणादिशब्दानामपि प्रकारशब्दतया प्रकारिपर्यन्तत्वमेकयैव शक्त्या सिध्यति । ब्राह्मणादिशरीरमपि आत्मविश्लेषे विशीर्णं भवतीत्यात्मना अपृथक्सिद्धं भवतीत्यात्मनि प्रकारः । न चैवं शरीरादिशब्दानामपि आत्मपर्यन्तत्वं शङ्कनीयम् । रूपत्वादिवत् शरीरत्वस्यापि परम्परासम्बन्धो नाधारतानियामकः । 'शरीरमह'मिति प्रतीतेरभावात् । ब्राह्मणत्वस्य तु परम्परासम्बन्धो नीलत्ववत् भवत्याधारतानियामकः । 'ब्राह्मणोऽह'मिति प्रतीतेः । यदि तु नीलशब्दस्य द्रव्ये नीलत्वप्रवृत्तिनिमित्तशक्त्यपेक्षया नीलगुणप्रवृत्तिनिमित्तकं शक्त्यन्तरमेवोपेयमित्युच्यते । अन्यथा नीलिमेत्यादौ नीलगुणप्रत्ययो न स्यात् । भावप्रत्ययानां प्रकृतिप्रतिपाद्यप्रकारवचनत्वात् । नीलत्वप्रवृत्तिनिमित्तकशक्तिपक्षे तस्यैव प्रकृतिप्रतिपाद्यप्रकारकतया नीलगुणस्य तदभावेन भावप्रत्ययार्थता न स्यात्। गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपक्षे तु न काचिदनुपपत्तिरिति तदापि प्रकारशब्दस्य प्रकारिपर्यन्तत्वं दृष्टमेवेति ब्राह्मणादिशब्दानामपि शक्तिद्वयकल्पनया उभयवाचकतायां न काचिदनुपपत्तिः । 'ब्राह्मणोऽह'मिति प्रयोगस्यात्रापि विद्यमानत्वात् । एवं च 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादिश्रुतेः प्रमाजनकत्वे सम्भवति न भ्रमजनकत्वं कल्पयितुमु-

चितमिति चेन्न । प्रकारशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वमिति नियमस्तावत् न सम्भवति । शरीरादिशब्दानामपि तथात्वेन शरीरिपर्यन्तत्वस्य रूपादिशब्दानां रूपिपर्यन्तत्वस्य च प्रसङ्गात् । न च येषां शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं धर्मिपर्यन्तं, तेष्वेव प्रकारशब्देष्वयं नियमः । रूपादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं तु न धर्मिपर्यन्तम् । तत्र परम्परासम्बन्धस्याधारतानियामकत्वाभावादिति वाच्यम् । नीलत्वादीनां परम्परासम्बन्ध आधारतानियामकः, न रूपत्वादीनामित्यत्र नियामकाभावात् । न च 'नीलो घट'इतिवत् रूपं घट इति प्रतीतिर्नास्ति । अतस्तथा व्यवस्थाश्रीयत इति युक्तम् । किमियं प्रत्यक्षप्रतीतिः, उत शाब्दी नीलत्वघटयोराधाराधेयभावावगाहिनी । न तावत् प्रत्यक्षप्रतीत्या तयोराधाराधेयभावोऽवगाह्यते । अपि तु नीलगुणे नीलत्वम् । गुणस्य च घटे समवायः । तथा रूपत्वस्य रूपे । रूपस्य च घटे सम्बन्ध इति कोऽत्र विशेषः । न च नीलत्वघटयोराधाराधेयभावानवगाहने 'नीलो घट' इत्युल्लेखो न स्यादिति वाच्यम् । तादृशोल्लेखो हि प्रत्यक्षप्रतीतेस्समानाधिकरणनीलघटरूपशब्दद्वयानुरागकृतः । न तु नीलत्वाधारताकृतः । तयोस्सामानाधिकरण्यं तु नीलशब्दस्य द्रव्ये शक्तत्वादेव । अत एव शाब्दप्रत्ययोऽपि नाधारतानियामकः । तस्यापि गुणविशिष्टद्रव्यविषयत्वात् । प्रमाणान्तरसिद्धं सम्बन्धमादाय हि लौकिकशब्दानां बोधकत्वम् । न तु स्वत एव किञ्चिदर्थसाधकत्वम् । अतो 'नीलो घट' इति शब्दसामानाधिकरण्यात् न नीलत्वघटयोराधाराधेयभावः । नीलशब्दस्य च द्रव्ये शक्तिः नीलत्वप्रवृत्तिनिमित्तेनैकैवास्तु । गुणप्रवृत्तिनिमित्तेन भिन्ना वास्तु । न तत्र निर्बन्धः । परं तु नीलिमेत्यादिप्रयोगानुसारेण गुणप्रवृत्तिनिमित्तायाः शक्तेरावश्यकत्वे तयैव सामानाधिकरण्यव्यवहारोपपत्तावुत्सर्गतः प्राप्तस्साक्षात्सम्बन्ध एव नीलत्वप्रवृत्तिनिमित्तकशक्तिघटक इति न तस्यां परम्परासम्बन्धोऽपि घटक आश्रयितुं युक्तः । एवं च 'नीलो घट' इत्युल्लेखिन्याः प्रत्यक्षप्रतीतेस्तयोश्शब्दयोस्सामानाधिकरण्यस्य च नीलत्वघटयोरक्लृप्ताधाराधेयभावकल्पनां विनैवोपपत्तौ न तदपूर्वं कल्पनीयम् । गौरवात् । अपि च प्रकारशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताश्रये सर्वत्र शक्त्यभ्युपगमे नीलिमशब्दस्यापि घटपर्यन्तता स्यात् । तत्र हीमनिच्प्रत्ययो नीलगुणाभिधायकः । भावप्रत्यया हि सर्वनामतुल्याः प्रकारतासम्बन्धेन प्रकृतिजन्यामुपस्थितिं प्रयोगोपाधिं कृत्वा तं तमर्थं साक्षादेवाभिदधति । ततश्चात्रेमनिच्प्रत्ययो नीलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य नीलगुणाभिधायी । स च प्रकारशब्दः तत्प्रवृत्तिनिमित्तं च परोक्तरीत्यैव घटेऽपि वर्तत इति तस्यापि घटपर्यन्तता स्यात् । एवमरुणिमादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम् । अतो न प्रकारशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वमिति नियमस्सम्भवति । ननु, मास्त्वयं

नियमः । उत्सर्ग एवाग्रमस्तु । स च क्वचित् रूपादिशब्देषु बाधकवशात् परित्यज्यते । तावन्मात्रेणापि मनुष्यादिशब्दानां आत्मपर्यन्तता सिध्यतीति चेन्न । न हि क्वचित् सहचारदर्शनमात्रेण बहुषु रूपरसादिशब्देषु व्यभिचारे सत्यपि उत्सर्गः कल्पयितुं शक्यते । अन्यथा नीलादिशब्ददृष्टान्तेनैव एकसम्बन्धिवाचकस्य शब्दस्य सम्बन्ध्यन्तरपर्यन्तत्वमित्युत्सर्गं प्रकल्प्य गङ्गायां घोष इति प्रयोगेऽपि गङ्गाशब्दस्तीरं शक्त्यैव बोधयतीति वक्तुं शक्यमिति लक्षणैव दत्तजलाञ्जलिस्स्यात् । तस्माद्येषां नीलारुणादिशब्दानां धर्मिपर्यन्तत्वं दृष्टं, तेषामेव तद्व्यवस्थितम् । ननु, दृष्टान्तेन असत्यनुशासने प्रकारशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वं प्रकल्प्यान्यत्रापि शक्यं सञ्चारयितुम् । ननु, मास्तु प्रकारशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वम् । तथापि यथा नीलशब्दस्य द्रव्यपदसामानाधिकरण्यात् द्रव्ये शक्तिः कल्प्यते । एवं ब्राह्मणादिशब्दानामप्यात्मनि शक्तिः कल्पनीया । आत्मपदसामानाधिकरण्यनिर्वाहायेति चेन्न । यथा रजतपदस्य शुक्तौ शक्त्यन्तराभावेऽपि रजताभेदभ्रममादाय रजतमिदमिति सामानाधिकरण्यं व्यवह्रियते । तथा मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्यस्याभेदभ्रममादायोपपत्तौ न शक्त्यन्तरं कल्पनीयम् । विवेकिनामपि तादृशभ्रम उपपादित एवेति तेषामपि व्यवहारो न शक्त्यन्तरकल्पकः । अभेदभ्रमश्च मनुष्यत्वाकारेणैव न शरीरत्वाकारेणेति प्राक् निरूपितम् । अतो न शरीरपदसामानाधिकरण्यव्यवहारः । एवं च 'मनुष्योऽहमि'ति व्यवहारवत् 'शरीरमहमि'तिव्यवहाराभावान्मनुष्यत्वस्य परम्परासम्बन्ध आधारताप्रयोजकः । न शरीरत्वस्येति कल्पनमपि निरस्तम् । क्लृप्तेन सकलवैदिकसम्मतेन मनुष्यत्वाकारेण तादात्म्यभ्रमेणोपपत्तौ 'मनुष्योऽहमि'तिसामानाधिकरण्यस्याक्लृप्ताधाराधेयभावप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । एवं च शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणि मनुष्यादिशब्ददृष्टान्तेन शक्तिरित्यपि कल्पनमपास्तम् । मनुष्यशब्दस्योक्तगत्यात्मनि शक्तिकल्पनं विनैव 'मनुष्योऽहमि'ति सामानाधिकरण्यस्योपपादिततया दृष्टान्तस्यासिद्धेः । न च तथासति 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादिश्रुतेः भ्रमजनकतया अप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम् । बोध्यबुद्ध्यनुसारेण तत्प्रसिद्धार्थानुवादकतया लोकसिद्धभ्रमानुवादकतामात्रेणाप्रामाण्याप्रसक्तेः । दृश्यते हि लोकसिद्धभ्रमानुवादकत्वमन्यत्रापि । 'य उदगान्महतोऽर्णवाद्विभ्राजमानस्सरिरस्य मध्यात् समावृषभो रोहिताक्षस्सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनात्वि'ति वस्तुगत्या मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नप्यादित्यस्समुद्रतीरवासिनां समुद्रात् उद्गत इव प्रतिभातीति तद्भ्रमसिद्धं समुद्रादुद्गतत्वं श्रुत्या अनूद्यते । तथा तं मेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्तीति प-

श्चाग्निविद्यागतवाक्यमपि लोकप्रसिद्धशरीरतादात्म्यभ्रमानुवादकम् । यः दिष्टं गतः, स एवाग्नौ प्रक्षेप्तुं नीयत इति हि तदर्थः । एवं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥' इत्यादीन्यपि उदाहार्याणि । अत्र वारिस्थत्वं भ्रमप्रसिद्धमनूद्यते । न च यन्मते परम्परासम्बन्धेन शक्तिद्वयेन वा 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादिवाक्यं प्रवर्तते, तत्र प्रमितिसिद्धार्थानुवादकत्वमित्युत्सर्गोऽनुसृतो भवति । तत्र तु स परित्यक्तस्स्यादिति वाच्यम् । परस्यापि हि साक्षात्सम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकज्ञानजनकत्वमित्युत्सर्गपरित्यागः प्राप्त एव । परं तु 'क्वचिदाधारतानियामकः परम्परासम्बन्धः, क्वचित् ने'ति कल्पनं शक्तिद्वयकल्पनं बोध्यम् । अतिक्लेशश्चेत्यधिकम् । ततश्च 'ब्राह्मणो यजेते'ति वाक्यं वर्णाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तत इति सिद्धम् । 'अविलुप्तब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ।' इत्याश्रमाध्यासः । 'तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेदि'ति वयोऽवस्थयोरध्यासः । अध्यासमुदाहर्तुं पूर्वोक्तं लक्षणं स्मारयति—अध्यासो नामेति । उदाहरति—तद्यथेति । यद्यपि भेदग्रहस्य विद्यमानतया पुत्रादिधर्माणां शरीरधर्माणां कृशत्वादीनामिव नाध्यासः आत्मनि सम्भवति, तथापि पुत्रादिकृतशरीरोपचारजनितं स्वात्मनि सुखभाक्त्वं पुत्रादिसाकल्यवैकल्यप्रयुक्तसाकल्यवैकल्ययोग्यमध्यस्य सुखवैकल्यसाकल्याभ्यां तद्विशिष्टस्यात्मनो वैकल्यसाकल्ये अनुसन्दधानः पुत्रे विकले अहमेव विकलः सकले सकल इति व्यवहरतीति बाह्यधर्मप्रयुक्तसाकल्यवैकल्याध्यास एव बाह्यधर्माध्यासो विवक्षितः । अहं प्रत्ययिनं अहङ्कारम् । अध्यासस्यानन्तत्वमात्मतत्त्वविज्ञानं विना नाशरहितत्वम् । एवं कर्तृत्वादिबन्धस्याध्यासत्वं प्रसाध्य तत्प्रसाधनफलभूतां विषयप्रयोजनयोस्सिद्धिमाह—अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायेति । अहमित्यभिमानस्य प्रवृत्तिजननद्वारा अनर्थहेतुत्वं प्रसिद्धमेव । बन्धस्य सत्यत्वे हि तत्त्वज्ञाननिवर्त्यता न स्यात् । निष्प्रपञ्चात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं च न स्यात् । मिथ्यात्वे तु शुक्तिरजतादिवत्तत्त्वज्ञाननिवर्त्यता सिध्यति । रजतसंसर्गे विद्यमानेऽपि 'नेदं रजत'मिति तत्त्वज्ञानवत् निष्प्रपञ्चात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानमपि भवतीति सफलं बन्धमिथ्यात्वनिरूपणम् । आरभ्यन्ते अध्यापकैः पठ्यन्त इत्यर्थः । नन्वत्र वेदान्तजन्यज्ञानस्य साक्षात्कारात्मकप्रतिपत्तिरूपस्यात्मैकत्वविषयकस्यानर्थात्मकबन्धनिवृत्तिः प्रयोजनमुच्यते । नैतदुपपद्यते । वेदान्तजन्यज्ञानस्य शाब्दबोधात्मकस्य प्रमाणस्वभावपर्यालोचनया साक्षात्कारत्वानुपपत्तेः । तदनुपपत्तौ चानर्थनिवर्तकत्वमपि न सम्भवति । अपरोक्षाध्यासरूपे अहङ्काराद्यनर्थे अपरोक्षज्ञा-

नस्यैव निवर्तकत्वात् । ननु, च ज्ञानस्यापरोक्षत्वं न करणविशेषप्रयुक्तम् । किं तु अपरोक्षार्थसम्बन्धप्रयुक्तम् । ततश्च 'यत् साक्षात् अपरोक्षात् ब्रह्मे'तिशास्त्रात् ब्रह्मणो नित्यापरोक्षतया वेदान्तजन्यमपि अपरोक्षब्रह्मसम्बन्धितया ज्ञानमपरोक्षमेव भविष्यतीति चेन्न । अपरोक्षार्थसम्बन्धिज्ञानमपरोक्षमिति वदता अर्थस्यापरोक्ष्यं किंरूपं विवक्षितमिति वक्तव्यम् । न तावदपरोक्षज्ञानविषयत्वम् । इतरेतराश्रयापातात् । नापि चैतन्याभिन्नत्वम् । व्यवहितस्यापि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वाभाविकचैतन्याभेदशालितया तादृशघटस्याध्यासिकचैतन्याभेदशालितया चापरोक्षत्वापातात् । नाप्यभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वं तत् । अभिव्यक्तिश्चावरणनिवृत्तिः । सा व्यवहिते वृत्तिसंसर्गाभावात् न सम्भवतीति युक्तं वक्तुम् । तादृशचैतन्येन यदि वास्तविकोऽभेदो विवक्षितः । तदा पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एव । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्याभिव्यक्ततया तेन व्यवहितचैतन्यघटयोर्वास्तविकस्याभेदस्य विद्यमानत्वात् । नापि तादृशचैतन्येन स्फुरदभेदो विवक्षितः । व्यवहिते विद्यमानोऽप्यभेदो न स्फुरतीति युक्तम् । तथासति सुखादीनामपरोक्षता न स्यात् । तेषां संसर्गाध्यासाभ्युपगमेनाभेदस्य स्फुरत्ताया अभावात् । नापि निवृत्तभेदोपाधिकचैतन्याभेदशालित्वम् । व्यवहितेचान्तःकरणावच्छेदतदनवच्छेदरूपभेदोपाधेर्विद्यमानतया न निवृत्तभेदोपाधिकाभेदशालित्वमिति युक्तम् । तथासति चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिदशायां चैतन्यस्यापरोक्षता न स्यात् । तदा अविद्याया भेदोपाधेर्विद्यमानत्वात् । नापि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदशालित्वम् । आनुकूल्यस्य चैतन्यविशेषणत्वे व्यवहितघटादौ पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एव । स्वव्यवहारानुकूलेन जीवचैतन्येन वस्तुगत्या अभेदस्य विद्यमानत्वात् । स्फुरत्ताविवक्षायां च सुखादौ दोषस्तदवस्थ एव । आनुकूल्यस्याभेदविशेषणत्वे तु असम्भवः । अनुमेयस्य वृत्तिकृतचैतन्याभेदाभावेऽपि व्यवह्रियमाणतया व्यभिचारेण व्यवहारे जीवचैतन्याभेदस्यानुकूलत्वाभावात् । नापि निवृत्तावरणचैतन्याभेदशालित्वं तत् । निवृत्तावरणत्वस्यापरोक्ष्यज्ञानाधीनज्ञानत्वेनापरोक्ष्यस्य तद्घटितत्वेऽन्योन्याश्रयात् । तस्मात् नापरोक्षार्थसम्बन्धित्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वम् । अर्थापरोक्ष्यस्यैव दुर्ज्ञानत्वात् । तस्मादेवं ज्ञानापरोक्षत्वं वक्तव्यम् । स्वाविषयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञाने अपरोक्षत्वम् । विशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञानेऽव्याप्तिवारणाय स्वाविषयविषयकेति । विशेषणस्यापि विशिष्टज्ञानविषयत्वात् नाव्याप्तिः । न चैवमपि 'दण्डी' ति विशिष्टज्ञानात् प्राक् 'दण्डकुण्डले' इति यत्र विशेषणज्ञानं, तत्र कुण्डलस्य विशिष्टज्ञानाविषयत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वाविषयविषयकत्वं यस्य ज्ञानस्य वस्तु-

गत्या जनकतावच्छेदककोटिनिविष्टम् । तज्जन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तज्ञानस्य च कुण्डलविषयत्वं न तथेति तादृशज्ञानजन्यत्वेऽपि न दोषः । ईश्वरज्ञानस्योपादानगोचरज्ञानत्वेन 'बहुस्यामि' ति सङ्कल्परूपेण वा जनकत्वेन तज्जन्यतयाऽव्याप्तिवारणायानीश्वरेत्यपि विशेषणीयम् । तथा सगुणध्यानजन्यस्य 'मनसैतान् कामान् पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोक' इति श्रुतिसिद्धस्य ब्राह्मलौकिकपित्रादिकाम' साक्षात्कारस्य स्वाविषयविषयकोपासनारूपज्ञानजन्यतया तत्राव्याप्तिवारणाय अदृष्टाद्वारकेत्यपि विशेषणीयम् । न च सगुणोपासनाया अप्युपास्यसाक्षात्काररूपदृष्टद्वारतया पुनरपि स दोषस्तदवस्थ इति शङ्कनीयम् । न हि तत्र तावन्मात्रमेव द्वारम् । पारलौकिकफलतया दृष्टमपि तत्र द्वारभूतमस्त्येव । न चैवं कोलाहलस्थलीयस्वपुत्रादिशब्दसाक्षात्कारस्य बुभुत्साद्वारा साक्षात्कारगतेष्टसाधनताज्ञानजन्यतया तत्राव्याप्तिरिति शङ्कनीयम् । बुभुत्सया अन्यथासिद्धस्य तस्य साक्षात्काराजनकत्वात् । बुभुत्सापि शब्दान्तरगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धिका । तस्मिन् प्रतिबद्धे स्वसामग्रीवशादेव पुत्रादिशब्दसाक्षात्कार इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापि । न चैवमपि सर्वं व्याप्तिज्ञानं अनुमितिकारणम् । व्याप्तिज्ञानत्वादित्येवमनुमितिस्थले अनुमितेस्सर्वव्याप्तिगोचरतया कारणीभूतव्याप्तिज्ञानविषयोऽपि व्याप्तिविशेषो विषयो भवतीति तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । 'यत्र यत्र व्याप्तिज्ञानत्वं, तत्र तत्रानुमितिकारणत्वमि'ति व्याप्तिज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकानुमितिकारणत्वत्वव्याप्यतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वत्वादिविषयतया अनुमितेः तदविषयतया च नातिव्याप्तिः । न चैवमपि साध्यतावच्छेदकव्याप्यतावच्छेदकविषयकव्याप्तिज्ञानमिति पक्षीकारे स दोषस्तदवस्थ इति शङ्क्यम् । तत्र साध्यतावच्छेदकव्याप्यतावच्छेदकयोस्सामान्यधर्ममात्रेण विषयीकारात्सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया यस्स्वविषयो न भवतीति विवक्षया तद्दोषवारणसम्भवात् । न चैवमप्यभावज्ञानेऽतिव्याप्तिः । तस्य ज्ञानाभावजन्यतया ज्ञानाजन्यत्वादिति वाच्यम् । न हि तत्रानुपलब्धिरूपज्ञानाभावमात्रं कारणम् । किं तु योग्यतासहकृतम् । योग्यता च भेदसाक्षात्कारे प्रतियोगितादात्म्यज्ञानप्रसञ्जनरूपा ,संसर्गाभावस्थले प्रतियोगिसंसर्गज्ञानप्रसञ्जनरूपेति तर्करूपायाः योग्यतायाः स्वाविषयविषयतया तज्जन्ये अभावज्ञाने नातिव्याप्तिः । न चैवं प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशेऽतिव्याप्तिः । चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात् । प्रत्यभिज्ञायाश्च तत्तांशे स्मृतिरूपतया न दोषः । इदं च नित्यानित्यज्ञानसाधारणमपरोक्षत्वमिति न कोऽपि दोषः । तादृशज्ञानजन्यव्यवहारविषययोग्यत्वं च अर्थस्य अपरोक्षत्वम् । शाब्दज्ञानस्य च स्वाविषयविष-

यकशब्दतच्छक्त्यादिज्ञानजन्यतया नोक्तलक्षणसङ्गतिरिति नापरोक्षत्वम् । ततश्च कथं वेदान्तजन्यज्ञानस्य अपरोक्षत्वमुच्यत इति चेत् सत्यम् । यद्यपि शाब्दादपरोक्षज्ञानं उक्तगत्या न सम्भवति, तथापि निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानानन्तरं तत्समानविषयिण्या आदरदीर्घकालनैरन्तर्ययुक्तया भावनया संस्कृतेन चित्तेन अविद्यानिवर्तकः आत्मविषयकस्साक्षात्कारो जायते । मनसश्च कर्तृत्वादिविशिष्टात्मसाक्षात्कारकारणत्वं क्लृप्तमेव । विशुद्धात्मसाक्षात्कारे तु 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये' ति श्रुतिप्रामाण्यादुपासनाजनितसंस्कारो विशेषसहकारी'ति कल्प्यते । यद्यपि भावनाजनितस्य विधुरादिगतकामिनीसाक्षात्कारस्य प्रायशो विसंवादो दृश्यत इति, अत्रापि शुद्धात्मसाक्षात्कारे भावनाविनिष्पन्नतारूपसाधारण्याद्विसंवादशङ्का भवेत्, तथापि सा शङ्का निर्णीतप्रामाण्यस्वसमानाकारौपनिषदात्मज्ञानानुसन्धानेनोन्मूलनीया । न हि समानाकारयोः ज्ञानयोः किञ्चित् ज्ञानं संवादि, किञ्चित् नेति प्रतिपन्नम् । एवं परैर्निराकृतं शाब्दापरोक्षं तथैवानुसरतां भामतीमतानुयायिनां पक्षे परम्परया शाब्दज्ञानस्यानर्थनिवर्तकत्वमिति भाष्यार्थो द्रष्टव्यः । विवरणानुयायिनस्तु न शाब्दापरोक्षनिराकरणं सम्मन्यन्ते । तथा हि अपरोक्षार्थगोचरव्यवहारजनकत्वयोग्यज्ञानत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वम् । न तु स्वाविषयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वम् । अयमस्मात् परः अयमस्मात् अपरः इति कालकृतपरत्वापरत्वप्रत्यक्षयोः स्वाविषयविषयकबहुतरतपनपरिस्पन्दाल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वावगाह्यपेक्षाबुद्धिजन्ययोरव्याप्तेः, अयमेकोऽयमेक इति अपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिसाक्षात्कारे अव्याप्तेश्च, विशिष्टमातापितृजन्यत्वज्ञानजन्ये ब्राह्मणत्वादिसाक्षात्कारेऽव्याप्तेश्च । न चोपदेशोपनीतं विशिष्टमातापितृजन्यत्वमपि ब्राह्मणत्वसाक्षात्कारविषय इति न विशिष्टमातापितृजन्यत्वज्ञानस्य स्वाविषयविषयत्वमिति । न ह्युपनीतं सर्वं सर्वत्र भासत इति नियमः । तथासति परामर्शोपनीतस्यापि लिङ्गादेर्लैङ्गिकभानविषयतापत्त्यानुमितौ सर्वत्रातिव्याप्त्यापत्तेः । स्वपदघटिततया अननुगतं च अर्थापरोक्ष्यघटितमपि ज्ञानापरोक्ष्यं वक्तुं न शक्यत इत्युक्तमिति चेन्न । भवेदेतदेवम् । यद्यर्थापरोक्ष्यं दुर्निरूपं स्यात् । अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नतया भासमानत्वमर्थापरोक्षत्वमित्येवंरूपेण सुनिरूपमेव हि तत् । न च सांसर्गिकाध्यासविषयेषु 'अहं सुखी इच्छामो'त्येवमाकारेण प्रतीयमानेषु साक्ष्यभिन्नतया भासमानत्वाभावात् अव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषामहन्त्वाकारेण चैतन्यस्य संसर्गाधिष्ठानत्वेऽपि स्फुरणात्मना तादात्म्याध्यासोपपत्तेः । तथा च 'सुखं स्फुरती'त्यनुभवः । इत्थं चाकारभेदेनाध्यासवैलक्षण्यं शरीरत्वाका-

रेण संसर्गाध्यासविषये मनुष्यत्वाकारेण तादात्म्याध्यासविषये च शरीरे । ततश्च स्फुरणाभिन्नतया भासमानेषु सुखादिषु नाव्याप्तिः । न चानुमेयादावतिव्याप्तिः । अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नतया भासमानत्वाभावात् । न चैवमभिव्यक्तिरत्रावरणनिवृत्तिः । तत्रचापरोक्षज्ञानं प्रयोजकम् । ततश्चापरोक्षार्थगोचरव्यवहारजननयोग्यत्वलक्षणस्य ज्ञानापरोक्ष्यस्यावरणनिवृत्तिप्रयोजकतयान्योन्याश्रय इति शङ्कनीयम् । अर्थस्याभिव्यक्तिर्हि न निरुक्तज्ञानापरोक्ष्याधीना । किं तु केषां चिदर्थानामविद्यान्तःकरणतद्धर्मतदवच्छिन्नचैतन्यानां स्वत एव । बाह्यघटादीनां तु वृत्तिसंसर्गाधीना । ततश्च बाह्ये घटादौ यत् ज्ञानं स्वकारणमहिम्ना योग्यविषयसंसर्गेणोदेति, तत् तत्रावरणनिवर्तकम् । गन्धादेस्तु चाक्षुषवृत्तावयोग्यत्वादेव वृत्तिसंसर्गेऽपि नावरणनिवृत्तिः । एवं धर्माधर्मादावपि । नचैवं हृदयादिगोचरानुमितेः अन्तःकरणस्य हृदयस्थितिदशायां जायमानायास्तत्संसर्गेण निष्पत्तेः आवरणनिवर्तकता स्यात् । न च तस्य धर्मादिवदयोग्यत्वमेव । तथासति विशसनादिना बहिर्निर्गतस्याप्यभिव्यक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । न हि हृदयादिगोचरानुमितिः स्वकारणमहिम्ना विषयसंसृष्टा । यत्करणजन्या यद्विषया वा जायमाना विषयेण नियततया संसृष्टैवोदेति, सा खलु स्वकारणमहिम्ना विषयसंसृष्टेत्युच्यते । चक्षुरादिकरणिका करणमाहात्म्यात् नियतविषयसंसर्गा । प्रत्यग्विषया तु विषयमहिम्ना । न हि काचिदपि वृत्तिः प्रतीचा संसर्गरहिता जायते । तस्य वृत्तिपूपादानत्वात् । हृदयगोचरा त्वनुमितिः न तथा । न ह्यनुमानं वृत्तिसंसर्गे प्रयोजकम् । वह्न्याद्यनुमाने व्यभिचारात् । नापि हृदयरूपविषयमहिम्ना । हृदयात् बहिर्निर्गतान्तःकरणावयवावच्छेदेन जायमानायाः हृदयविषयवृत्तेः हृदयसंसर्गनियमाभावात् । ततश्च वेदान्तजन्यज्ञानस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्य विषयमहिमाधीनतत्संसर्गशालितया निरतिशयानन्दगोचरावरणनिवर्तकता । प्रतीचश्चाभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपात्मना अपरोक्षार्थतया तद्विषयव्यवहारजननयोग्यस्य वेदान्तजन्यवृत्तिरूपस्य वा स्वरूपभूतस्य वा ज्ञानस्यापरोक्षत्वं च । ततश्च 'दशमस्त्वमसी'तिवाक्यजन्यमपि ज्ञानं साक्षिविषयतया अपरोक्षम् । एवं पर्वताद्यंशे अनुमितेरप्यपरोक्षत्वम् । न चैवमावरणनिवृत्तौ ज्ञाने अपरोक्षत्वातिरिक्तस्य विषयसंसर्गस्य प्रयोजकतायाः स्वीकारात् किमर्थं वेदान्तजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वप्रसाधनमिति शङ्कनीयम् । यद्यदावरणनिवर्तकं, तत् सर्वमपरोक्षमिति नियमः प्रकृते बाधितो माभूदिति । 'नेदं रजतं, किं तु शुक्तिरि'तिपरोक्षज्ञानं तु विक्षेपांशाज्ञानमात्रनिवर्तकम् । न त्वावरणमपि निवर्तयति । न चैवमध्ययन-

गृहीतवेदान्तजन्यज्ञानस्यापि साक्षिगोचरस्य श्रवणादेः पूर्वमज्ञाननिवर्तकता स्यात् । अपरोक्षत्वादिति वाच्यम् । निदिध्यासनपर्यन्तं तत्तद्दोषप्रतिबद्धस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । तत्र च श्रवणनिवर्तनीयो दोषः 'इदं वाक्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरं न सम्भवती'ति प्रमाणासम्भावनारूपः । मनननिवर्तनीयश्च विरुद्धतया भासमाने प्रतीचि कथं ब्रह्माभेद इति प्रमेयासम्भावनारूपः । निदिध्यासननिवर्तनीयस्तु कर्तृत्वाध्यासस्य स्वरसवाहितारूपो विपरीतभावनात्मकः । अतो निदिध्यासनान्तैस्साधनैः प्रतिबन्धकेष्वपनीतेषु जायमानं वेदान्तवाक्यजन्यं ज्ञानमविद्यां नाशयत्येव । न च यन्मते मानसं ज्ञानमविद्यानिवर्तकं, तस्य निदिध्यासनानन्तरं वेदान्तवाक्यानुसन्धानं नापेक्षितम् । शाब्दापरोक्षवादिनस्तु तत्कल्पनं निर्मूलमिति शङ्कनीयम् । 'ओमित्यात्मानं युञ्जीते'त्यादिभिः शास्त्रैस्तापनीयश्रुत्यादिपर्यालोचनया महावाक्यसमानार्थस्य प्रणवस्य ध्यानकालेऽप्यनुसन्धानप्रतिपादनेनाखण्डाकारचरमवृत्तिकालेऽपि तदनुस्मरणस्य श्रुतिसम्मतत्वात् । अस्मिंश्च पक्षे भाष्यं न परम्पराभिप्रायं व्याख्येयम् । एवं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतिप्रतिपन्नमुपनिषदेकगम्यत्वं 'आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमि'त्याचार्याधीनस्य शाब्दज्ञानस्य जन्मान्तरनिवृत्तप्रायसकलदोषपुरुषविशेषे प्रारब्धमात्रावशेषरूपजीवन्मुक्तिसाधनत्वं, 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयती'ति दृशिधातूपात्तसाक्षात्काररूपत्वं, 'तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविती'ति विशिष्टज्ञानरूपत्वं चोपपद्यते । 'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् । ज्ञाने त्वनाहते तस्मिन् सर्वं ब्रह्ममयं भवेत् ॥' इति बृहन्नारदीयवचनं 'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः । तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥' इति वाक्यवृत्तौ भगवत्पादवचनं च सङ्गच्छते । ब्रह्मणश्च मनोगम्यत्वं 'यन्मनसा न मनुत' इति श्रुत्या निषिद्धम् । न च सा श्रुतिः 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इति श्रुत्यनुसारेणाशुद्धमनोविषयेति वाच्यम् । 'येनाहुर्मनो मत'मिति वाक्यशेषस्य मनोमात्रपरतया तदैकरूप्याय पूर्वत्रापि मनोमात्रग्रहणस्योचितत्वात् । दृश्यत इति श्रुतिस्तु मनस उपादानतया कारणत्वाभिप्राया भविष्यति । दृश्यते च तावन्मात्राभिप्रायान्यत्रापि तृतीया 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती'त्यादौ । न हि चाक्षुषादिज्ञाने मनसः करणत्वं सम्भवति । एवं वेदान्तप्रमाणकेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारे भविष्यति । न च शब्दगम्यत्वमपि निषिद्धं 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति । तत्र हि प्रवृत्त्यभावरूपा निवृत्तिः प्रतिपाद्यते । वाचश्चार्थे प्रवृत्तिश्शक्तिरूपेति तन्निषेधेऽपि लक्षणयौपनिषदत्वे न काचिदनुपपत्तिः । ननु, वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति कथमुच्यते । प्रपञ्चसृष्ट्यादीनां त-

दनुगुणतया ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादिगुणवृन्दस्य तत्र तत्र प्रतिपादनदर्शनादित्याशङ्क्याध्यारोपप्रक्रियथापवादशेषभूतानां तद्वाक्यानां प्रत्यगभिन्नब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति वक्ष्यमाणैर्न्यायैः स्पष्टं भविष्यतीत्याह—यथा चायमर्थ इति । ननु वेदान्तानामेव ब्रह्म प्रतिपाद्यम् । तत् कथमस्य शास्त्रस्य विषय इत्याशङ्क्य साक्षाद्विषयत्वासम्भवेऽपि वेदान्तद्वारा विषयो भविष्यति सूत्ररूपस्य शास्त्रस्य तात्पर्यनिर्णयानुकूलयुक्तिज्ञानं साक्षात्प्रयोजनम् । युक्तयो विषयः । युक्तिज्ञानमेव मीमांसेत्युच्यते । मीमांसाया वेदान्तवाक्यं विषयः । तात्पर्यनिर्णयः प्रयोजनम् । वाक्यस्य च ब्रह्म विषयः । तज्ज्ञानं प्रयोजनमिति परम्परया सूत्राणां ब्रह्म विषय इत्यभिप्रेत्याह—वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्येति । व्याचिख्यासितस्येत्यनेन स्वग्रन्थस्य सूत्रार्थज्ञानं साक्षात्प्रयोजनमिति दर्शितम् । आदिमं सूत्रमित्यनेन विषयादिप्रतिपत्तिद्वारा कृत्स्नशास्त्रोपोद्धातसङ्गतिर्दर्शिता । सूत्रपदानि व्याचष्टे—तत्रेति । ननु, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथे'ति बहुष्वर्थेष्वनुशिष्टस्य कथं सहसानन्तर्यार्थत्वनिश्चय इत्याशङ्क्यार्थान्तराणामनुपपन्नत्वं प्रकृते दर्शयति—नाधिकारार्थ इत्यादिना । जिज्ञासा हि ज्ञानेच्छा । शास्त्रेण च तत्प्रतिपादने क्रियमाणे तदारम्भार्थकत्वं सूत्रस्थाथशब्दस्य भविष्यति । न च तदस्तीत्यभिप्रायेणाह—ब्रह्मजिज्ञासाया इति । ननु, जिज्ञासाशब्दस्य विचारेऽपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते 'तद्विजिज्ञासस्व स विजिज्ञासितव्य' इत्यादिश्रुतौ । न च तत्रेच्छा प्रतिपाद्या । तस्या विध्यनन्वयित्वात् । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति च भाष्यकारप्रयोगः । ततश्च जिज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वपक्षे तस्य सूत्रैः क्रियमाणतया तदारम्भार्थकत्वमथशब्दस्योपपद्यते । न चारभ्यत इत्यनुक्त्वापि विचारे क्रियमाणे तदारम्भस्य ज्ञातुं शक्यतया तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तथा सति 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वे'त्यादावपि वक्ष्यामि व्याख्यास्यामीत्यादिप्रतिज्ञाकरणं व्यर्थं स्यात् । तत्र यदि त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र वर्तते । आत्मीयां मतिमादाय स्थितमत्र विधेहि तत् ॥' इति नटीं प्रति सूत्रधारवचनेऽहं वच्मीत्यस्य वैयर्थ्यं माभूदिति वचनसामान्यप्रतिपादकस्य वच्मीत्यस्य उपदेशात्मकवचनविशेषे लक्षणां स्वीकृत्य तदर्थस्यावश्यवक्तव्यताद्योतनफलकत्वमुपेयते, तथाहं सखा भर्ता वा गुरुसमीपत आज्ञारूपोपदेशग्राह्यमपि अर्थं लालित्येन प्रतिपादयामीति विशेषपरं सदधुनैवावश्यं सावधानतया ग्राह्यमिति द्योतयतीति न वैयर्थ्यं, तर्हि प्रकृतेऽप्यधिकारमात्रपरस्याथशब्दस्याधिकारिविशिष्टारम्भाविशेषलक्षणामुपेत्याधिकार्यभावादनारम्भणीयमिति शङ्कानिवृत्तिद्योतनफलकत्वमुपेयमिति

चेन्न । आनन्तर्यार्थत्वे तत्प्रतियोगिविवेकादिप्रतिपादनद्वारा अधिकारिविशेषलाभफलकत्वे सम्भवत्यधिकारिसामान्यफलकस्यारम्भार्थकत्वस्यानुचितत्वात् । ननु, मङ्गलार्थता तर्ह्यस्तु । न च तस्यानन्वयः । ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति स्तुतिपरत्वोपपत्तेः इत्याशङ्क्य शास्त्रारम्भे तदुपयोगितयाधिकारिबोधनसम्भवेन व्यर्थप्रायस्तुतिपरत्वं कल्पनीयमित्याह—मङ्गलस्य चेति । ननु, शास्त्रादौ मङ्गलमाचरितव्यम् । ततो मङ्गलार्थत्वे न व्यर्थतेत्याशङ्क्य सत्यं मङ्गलमाचरितव्यम् । तदर्थं न मङ्गलप्रतिपादनमपेक्षितम् । न हि मङ्गलप्रतिपादनमात्रेण मङ्गलाचारसिद्धो भवति । अपि तु तदनुष्ठानेन । तच्चाथशब्दोच्चारणं तदनुसन्धानं वा । तथा च स्मृतिः 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इति । अत्र हि माङ्गलिकाविति 'तदस्य प्रयोजनमि'त्यधिकारविहितठक्प्रत्ययान्तम् । ततश्च तदनुसन्धानस्य तदुच्चारणस्य वा मङ्गलत्वे विषयतया तत्राथशब्दस्य कारकत्वात् । मङ्गलप्रयोजनकत्वमुपपद्यते । तथानन्तर्याद्यर्थान्तरपरत्वेऽपि सिध्यतीत्याह—अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्द इति । एतेन भाष्यकृता मङ्गलं कुतो न कृतम् । न च निबद्धं ग्रन्थादाविति शङ्का निरस्ता । नित्यसन्ततात्मतत्त्वानुसन्धानेन हि भगवता भाष्यकृता मङ्गलं न कृतमिति न शङ्कनीयम् । ग्रन्थतो निबन्धनं च शिष्याणामाचारप्रदर्शनार्थम् । ततश्चाथशब्दव्याख्यानेनैवाचारप्रदर्शनं स्फुटं भविष्यतीति न तदर्थं निबन्धनं कृतम् । ननु, पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वं अथशब्दस्य दृष्टम् । यथा 'आत्मा नित्यः, अथानित्य' इति विप्रतिपत्तिवाक्ये । नन्वत्र प्रकृतापेक्षां किं तेनैव रूपेणाथशब्दः प्रतिपादयति, उत तां प्रयोगोपाधिं कृत्वा प्रकृतमनित्यशब्देन विशेष्यतयाऽपेक्ष्यमाणमात्मानमेव प्रतिपादयति । नाद्यः । तथासत्यनन्वयात् । आत्मा नित्यः पूर्वप्रकृतापेक्षा अनित्य इति किं केन सङ्गतं स्यात् । नापि द्वितीयः । तथासति आत्मा नित्यः, आत्मा अनित्य इति एकस्मिन्वाक्ये विशेष्यस्य द्विरुपादानं व्यर्थं स्यात् इति चेन्न । द्वे एते वाक्ये एकेनात्मा नित्य इत्युक्ते अन्येनाथ अनित्य इति हि प्रयुज्यते । ततश्च विप्रतिपत्तिरूपत्वमप्युपपद्यते । तत्राथशब्दस्य प्रकृतापेक्षां प्रयोगोपाधिं कृत्वा आत्मप्रतिपादकत्वं दृष्टम् । तद्वत् प्रकृते किं न स्यादित्याशङ्क्य तथासति अत्र जिज्ञासयापेक्ष्यमाणं स्वहेतुतयाक्षिप्तत्वात् प्रकृतं च विवेकादिकमेव पर्यवस्यति । ततश्चानन्तर्यार्थत्वपक्षे योऽर्थस्सिध्यति, सोऽस्मिन् पक्षेऽपि सिध्यतीति प्रतिपादयति—पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्चेति । परं तु विप्रतिपत्त्यारम्भ एव तदर्थं त्वथशब्दप्रयोगस्साधुः । वृद्धव्यवहारानुसारादिति फल-

त इतिशब्दगतेन काक्वा सूच्यते । एवं कस्य चित् प्रष्टुरप्रस्तुतत्वात् ब्रह्मजिज्ञासा कृत्स्नेति प्रतिपादनस्यानर्थक्यात्, तथासति अधिकार्यलाभाच्च प्रश्नकात्र्न्यर्थियोरप्यनुपपन्नत्वं द्रष्टव्यम् । नन्वानन्तर्यार्थत्वपक्षेऽपि वेदाध्ययनमेव तत्प्रतियोगिभूतमस्तु। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिना हि स्वाध्यायस्य यद्यत् प्रयोजनं, तत्सर्वमध्ययनेनैव संपादनीयमिति नियमिततया वेदान्तवाक्यानुसन्धानजन्यस्य तत्तात्पर्यनिर्णयद्वारा तदर्थावबोधफलकस्य च वेदान्तविचारस्य वेदान्तविषयकदृढसंस्कारापेक्षतया स्वाध्यायप्रयोज्यस्याध्ययननियमापेक्षत्वात् धर्मविचारवत् ब्रह्मविचारेऽपि अध्ययनानन्तर्यस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्य तथापि तत् न पुष्कलकारणम् । विचारद्वयसाधारणत्वात् । अतो विशेषकारणमन्यदपि वक्तव्यमित्याशयवानाह— स्वाध्यायेति । स्वाध्यायपदं तदध्ययनपरम् । नन्विति। अत्र किं कर्मावबोधस्य पुष्कलकारणत्वं शङ्क्यते, किं वा तदन्तर्गतिमात्रम् । नाद्यः । विवेकादीनामन्येषामपि श्रुतिस्मृतिसिद्धानां विद्यमानत्वात् न कर्मावबोध एव सामग्री वेदान्तविचारे । न द्वितीयः । तत्रापि किं विविदिषाद्वारा ब्रह्मविचारोपयुक्ततया तदानन्तर्यमथशब्दार्थतया विवक्षितम् । उत ब्रह्मविचारकालेऽपि कर्मणां करणीयतया तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । नाद्यः । आनन्तर्योक्तिद्वाराधिकारिविशेषणसमर्पको ह्यथशब्दः । ततश्च कर्मावबोधानन्तर्ये तद्बोधस्य कर्मविचारं विना असिद्धेर्विचारितकर्मत्वमधिकारिविशेषणं लभ्यते । न च विविदिषोपयुक्तस्य विचारितकर्मत्वस्याधिकारिविशेषणत्वमत्र वक्तव्यमधिकारं विना कृतमकृतमितिशङ्कानिराकरणद्वारायं निर्णय उपयुज्यते । तदेवाधिकारिविशेषणम् । वेदान्तविचारे च उत्कटविविदिषादिनिर्णयेनैव तादृशशङ्काया निराससम्भवात् न विविदिषाप्राचीनस्य विचारितकर्मत्वस्य पृथङ्निर्णयोऽपेक्षितः । तस्य विविदिषाद्वारैव विचारोपयुक्तत्वात् । द्वितीये तु कर्मसहितवेदान्तविचारस्य ततः प्राक् कर्मविचारं विना कर्तुमशक्यतया वेदान्तविचारारम्भे कर्मसमानकाले विचारितकर्मत्वनिर्णय उपयुक्तो भवेत् । न तु तदस्ति । कर्मानुष्ठानसहित एव ब्रह्मविचारस्स्वकार्योपयुक्त इत्यत्र प्रमाणाभावात् । ननु, विविदिषावाक्येन कर्मणां मोक्षार्थत्वविधानात् ज्ञानैकसाध्ये मोक्षे तद्द्वारा कर्मोपयोगस्य वक्तव्यतया ज्ञानसाधनैश्श्रवणादिभिस्समुचितानि कर्माणि भविष्यन्तीतिचेन्न । विविदिषावाक्यं विविदिषार्थमेव कर्माणि विधत्त इति 'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' इत्यादिभिस्सूत्रैर्निरूपयिष्यते । तस्मात् कथं कर्मविचारतदवबोधानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्येति चेत्, उच्येत । अत्र हि येनास्मिन् जन्मनि कर्मविचारः कृतः । तेनैव वेदान्तविचारः कर्तुं शक्यते । नान्येनेति शङ्का

को मन्यते । तथाहि अस्मिन् शास्त्रे निर्विशेषब्रह्मविद्यायाः निरूपणं सविशेषब्रह्मविद्यायाः दहरोपासनादिरूपायाः कर्मानवबद्धायास्तदवबद्धायाश्चान्तरादित्यादिविद्याया भविष्यति । निरूपणं च तदनुष्ठानार्थम् । तत्र कर्मावबद्धोपासनस्य कर्मसमुच्चयस्स्पष्ट एव । दहराद्युपासनानामपि 'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवे'त्यधिकरणे कर्मसमुच्चयो निरूपयिष्यते । निर्विशेषविद्यानुष्ठानकालेऽपि 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' । इति निर्विशेषब्रह्मवित्त्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धानां जनकादीनां कर्मदर्शनात् कर्मकर्तव्यतावगम्यते । न च कर्मणैव हि संसिद्धिमिति वाक्यं विद्यानुष्ठानकाले न जनकादिषु कर्म प्रतिपादयति । किं तु तेषु विविदिषोपयुक्तं कर्म प्रतिपादयतीति समञ्जसम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'तिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन विविदिषोपयुक्ते कर्मणि ब्राह्मणानामेवाधिकारात् । न च विविदिषाकामस्याधिकारिणोऽर्थसिद्धस्योद्देश्यतया न ब्राह्मण्येन विशेषणं युक्तमिति वाच्यम् । 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'त्यत्र राजकर्तृकप्रयोगविधिपक्षे राजकर्तृके प्रयोगे तदन्यस्यासामर्थ्येनाधिकारासम्भवात् । यथा राजत्वस्यार्थादधिकारिकोटिप्रवेशः, फलयागविधिसम्बन्धपक्षे प्राप्तयागोद्देशेन फलसम्बन्धस्य राजत्वजातेश्च कर्त्रवच्छेदद्वारा विधानासम्भवेऽपि फलसम्बन्धमात्रविधिं स्वीकृत्य कर्तृविशेषापेक्षायां स्वाराज्यकामपदं राजानुवादकपदसमभिव्याहारेण वस्तुगत्या तत्परमेव पर्यवस्यतीति स एवार्थात् कर्ताधिकारी च भविष्यतीति वा स्वीक्रियते, तद्वत् प्रकृतेऽपि भविष्यतीति अतो विविदिषार्थे कर्मणि ब्राह्मणानामेवाधिकाराज्जनकादिषु दृश्यमानं कर्म मोक्षार्थमेव भविष्यतीति ज्ञानैकसाध्ये मोक्षे ज्ञानाङ्गतया तस्य निवेशो वक्तव्य इति निष्प्रपञ्चब्रह्मसाक्षात्कारोपयुक्तायां तदुपासनायां कर्मसाहित्यं सिद्धं भवति । अपि च प्रत्यवायपरिहारार्थमपि उपासनाकाले नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि कर्तव्यानि । ततश्च वेदान्तशास्त्रनिरूपणीया सर्वाप्युपासना कर्मसमुच्चितैवेति तत्तदुपासनाफलकामेनाधिकारिणा वेदान्तविचारमात्रेण कर्मसमुच्चिततत्तदुपासनायाः कर्तुमशक्यतया कर्मविचारोऽपि कर्तव्यः प्राप्नोतीत्युभयोरेकः कर्ता सिध्यति । अपि च पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकपुरुषाध्येतव्यताप्रयोजकमेकग्रन्थत्वमपि शक्यं व्युत्पादयितुम् । अथातोधर्मजिज्ञासेत्यत्र हि अथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते । अतश्शब्देन कृत्स्नस्य विवक्षितार्थत्वमुच्यते । तदनुसारेण धर्मशब्दः कृत्स्नवेदार्थपर इत्येव वक्तुमुचितम् । कृत्स्नवेदाध्ययनस्य कृत्स्नवेदार्थविचार एवानन्तर्योक्तिरुचिता । तदेकदेशाध्ययनमेव धर्मशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वे आनन्त-

र्थप्रतियोगितया वक्तुमुचितम् । उपनिषदध्ययनानन्तर्यस्य धर्मविचारेऽनुपयोगात् । एवं कृत्स्नवेदविवक्षितार्थत्वहेतुरपि धर्मशब्दस्य वेदार्थपरतां न्यायतौल्यादुपदर्शयति । धर्मस्य हि वेदविवक्षितत्वाद्विचारणीयत्वे उच्यमाने यो यो वेदविवक्षितः स विचारणीय इति प्राप्नोति । ततश्च उपनिषदर्थस्यापि विचारणीयता प्राप्नोति । वेदविवक्षितत्वाविशेषात् । अथवा धर्मशब्दः अलौकिकश्रेयस्साधनताप्रवृत्तिनिमित्तकस्सन् ज्योतिष्टोमादिवत् ब्रह्मणोऽपि शक्त्यैवाभिधायकः । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत' इति श्रुत्या ब्रह्मणोऽपि श्रेयस्साधनताबोधनात् । ननु, श्रेयस्साधनतामात्रार्थत्वे श्येनादीनामपि तथात्वात् धर्मता स्यात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि वक्तव्यम् । ततश्च न ब्रह्मसाधारण्यम् । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति वचनेन ब्रह्मणोऽपि बलवदनिष्टानुबन्धित्वादिति चेन्न । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं किं साधनविशेषणं, उत श्रेयोविशेषणम् । आद्येऽपि किं तदविनाभूतत्वं बलवदनिष्टानुबन्धित्वं, उत तज्जननयोग्यत्वम् । नाद्यः । श्येनादीनामपि प्रायश्चित्ते सति नरकाजनकतया तद्विनाभूतत्वात् धर्मता स्यात् । द्वितीये तु सर्वेभ्यः कामेभ्यः दर्शपूर्णमासाविति वचनानुसारेणाभिचारफलकत्वस्यापि सिद्धौ नित्यप्रयोगेऽपि सत्यामभिचारकामनायां वैरिविपत्तिफलकत्वस्यापि सम्भवात् बलवदनिष्टजननयोग्यत्वमस्तीति धर्मता न स्यात् । नापि श्रेयोविशेषणं तदिति द्वितीयः पक्षः । तथासति श्येनादीनां धर्मता स्यात् । तज्जन्यश्रेयसोऽनिष्टानुबन्धनाभावात् । तस्मादेवं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं वक्तव्यम् । बलवदनिष्टप्रयोजकश्रेयोगतोद्देश्यताप्रतियोग्यनुष्ठाननिष्पन्नभिन्नताविशिष्टत्वम् । तच्च श्रेयस्साधनविशेषणम् । उद्देश्यताया अनिष्टप्रयोजकत्वं स्वजन्ययागानुष्ठानद्वारकं बोध्यम् । ततश्च यदा वैरिविपत्तिकामनां विना दर्शपूर्णमासावनुष्ठीयेते, तदा तत्प्रयोगफलपापक्षयगतोद्देश्यताया नरकप्रयोजकत्वाभावेन तत्प्रतियोग्यनुष्ठाननिष्पन्नस्य कर्मणो निरुक्तं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमस्त्येवेति न दोषः । वैरिविपत्त्यर्थप्रयोगे तु निरुक्तं नास्तीति श्येनादिवत् तस्याधर्मत्वमेव । निरुक्तं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं ब्रह्मणोऽप्यस्ति । तस्यानुष्ठेयत्वाभावेनानुष्ठाननिष्पन्नभिन्नतायास्सत्त्वात् । ततश्च निरुक्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन धर्मशब्दः कर्मब्रह्मसाधारणो भविष्यति । ततश्च 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञा कर्मब्रह्मसाधारणीति सिद्धम् । एवमेकप्रतिज्ञाक्रोडीकृतत्वात् अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्यानावृत्तिश्शब्दादित्यन्तमन्तर्गतेन सङ्कर्षकाण्डेन सह विंशतिलक्षणीरूपमेकं शास्त्रं सिध्यति । ननु, सङ्कर्षेण षोडशलक्षणी कर्ममीमांसा

जैमिनिकृता चतुर्लक्षणी ब्रह्ममीमांसा बादरायणकृता । जैमिनिबादरायणयोश्च विरुद्धसिद्धान्ताभिनिवेशोऽवगम्यते । 'शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ।' 'परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति ही'तिसूत्राभ्यां ब्रह्मसन्यासापलापं जैमिनिमतत्वेनानूद्य 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । 'अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुते'रितिसूत्राभ्यां ब्रह्मसन्यासस्वीकारः बादरायणमतत्वेन दर्शितः । 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' 'तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपी'ति सूत्राभ्यां ब्रह्मसन्यासयोरुपगमो जैमिनिमतत्वेनापि दर्शित इति चेन्न । 'विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसमि'तिन्यायेन सांख्यमतवत् जैमिनिमतमपि पूर्वोत्तरवचनविरोधेनानादेयमिति सूचनाय तद्दर्शनोपपत्तेः । ततश्च विरुद्धसिद्धान्ताभिनिविष्टकविकृतग्रन्थयोः कथमेकत्वम् । अपि च ग्रन्थयोरप्यस्ति विरोधः । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत ' इत्यक्रियार्थानामप्रामाण्यमाशंक्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि'ति तेषामेव विधिस्तावकत्वेन प्रामाण्यं व्यवस्थापितं जैमिनिना । इदं वेदान्तवाक्यसाधारणमपि प्रतीयते । आम्नायशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् । बादरायणेन तु 'शास्त्रयोनित्वादि'ति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं उपक्षिप्य 'तत्तु समन्वयादि'ति सूत्रेणार्थवादाधिकरणोक्तं वेदान्तेषु क्रियाशेषत्वं पूर्वपक्षीकृत्य स्वातन्त्र्येण ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिष्ठापितम् । तथा नवमे देवतानिराकरणं जैमिनितन्त्रे दृश्यते । बादरायणेन तु देवताविग्रहादिकं मन्त्रार्थवादादिप्रामाण्याभ्युपगमेन 'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवादि' त्यत्र व्यवस्थापयिष्यते । तत् कथं एवं सत्येकग्रन्थत्वमिति चेत, न तावद्विरुद्धमताभिनिविष्टकविकृतत्वमेकग्रन्थत्वविरोधि । विरुद्धाभिप्रायशालिनोरपि कञ्चिदर्थविशेषमुद्दिश्य समयबन्धपूर्वकमेकप्रबन्धनिर्मातृतोपपत्तेः । दृश्यते हि विरुद्धमताभिर्निविष्टयोः वामनजयादित्ययोः काशिकाख्यैकप्रबन्धनिर्मातृत्वम् । ग्रन्थतस्तु विरोधो नास्त्येव । 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति हि द्वे प्रतिज्ञे । एका विंशतिलक्षणीसाधारणी । तस्यां धर्मशब्दः कर्मब्रह्मसाधारणः । द्वितीया तु कर्मकाण्डमात्रविषया । तस्यां धर्मशब्दः कर्ममात्रपरः । प्रतिज्ञाद्वयं चावृत्त्या एकेन सूत्रेण सुसम्पादमेव । सूत्राणामावृत्त्या अनेकार्थत्वस्यालङ्कारत्वात् । अत एव 'अथातश्शेषलक्षणमि'ति सूत्रं 'द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत् किञ्चन लक्षणम् । तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातश्शेषलक्षणम्॥' इति अवशिष्टदशाध्यायीप्रतिज्ञापरत्वेन व्याख्याय तृतीयाध्यायप्रतिज्ञापरत्वेनापि व्याख्यातम् । 'शेषः परार्थत्वादि'ति सूत्रं तु द्वितीयप्रतिज्ञायां लक्षणप्रतिपादनपरतया सङ्गतम् । तद्वत् 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति सूत्रं

द्वितीयप्रतिज्ञायां लक्षणप्रतिपादकतया समनुगतं भविष्यति। तत्र च कर्मणि चोदनायाः प्रामाण्ये प्रतिज्ञाते तत्प्रामाण्यनिरूपणं प्रथमाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञायते । तस्य निमित्तपरीष्टिरिति तदनुसारेण 'आम्नायस्ये'ति सूत्रे चोदनासमभिव्याहृतानामेव सिद्धार्थपरत्वेन प्रतीयमानानामप्रामाण्यमाशङ्कय 'विधिना त्वेकवाक्यत्वा'दिति सूत्रेण तेष्वेव विधेयस्तावकत्वमुच्यत इति न वेदान्तविषयकशास्त्रयोनित्वात्तत्तुसमन्वयादिति'सूत्रयोर्विरोधः । न 'देवता देवतान्तराभावादि'तिसूत्रेण न देवानां कर्मण्यधिकारः । स्वोद्देश्यदेवतान्तराभावादिति प्रतिपादयता मन्त्रार्थवादप्रामाण्यानुसारेण देवतादिकं जैमिनिना स्वीकृतमेवेति तदीयतन्त्रगतं नावमिकाधिकरणम् अपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम्। न देवता। तस्यास्तत्र गुणत्वादित्येवमर्थपरम् । न तु देवतास्वरूपादिनिराकरणपरम् । देवतायाश्च गुणत्वं देवतोद्देश्यकत्यागरूपे यागे उद्देश्यकारकत्वेनेति तत्सत्यपि फलदातृत्वे न प्राधान्येन तेन विरुध्यते । अतो न ग्रन्थतो विरोध इति सिद्धमेकग्रन्थत्वं विंशतिलक्षण्याः । एकश्च ग्रन्थः कृत्स्नः एकेनैवाध्येतव्यः। ततश्च पूर्वोत्तरमीमांसाध्ययनस्यैककर्तृकत्वे सिद्धे युगपदध्येतुमशक्यत्वात् क्रमापेक्षायां यथाग्निहोत्रयवागूपाकयोरर्थात् क्रम आश्रीयते । पूर्वं यवागूपाकः, ततोऽग्निहोत्रहोमः । यवागूपाकं विना यवागूरूपद्रव्यासिद्धौ होमस्यैवानिष्पत्तेः । तथा पूर्वमीमांसाया उत्तरमीमांसापेक्षणात् सैव पूर्वं कर्तव्या अर्थक्रमानुसारेण । पूर्वमीमांसागतः प्रामाण्यविचारः श्रुत्यादिविषयकः सर्वत्रापि वेदान्तविचारे अपेक्षितः। शब्दान्तरादिभिः कृतो धर्मभेदविचारः विद्याभेदविचारे अपेक्षितः । श्रुतिलिङ्गादितत्प्राबल्यविचारः प्रायशोऽपेक्षितः। सर्वत्र श्रुत्यादिभिः कृतः क्रमविचारः सृष्ट्यादिक्रमे अर्चिरादिमार्गक्रमे च अपेक्षितः । अतिदेशादिविचारोऽपि 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इत्यादिवाक्यार्थनिर्णये अपेक्षितः । 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' । 'कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्त'मित्यादौ सम्मतित्वेन पूर्वमीमांसागतन्यायानां उदाहृतत्वात् तदर्थज्ञानार्थमप्यपेक्षास्त्येव । तथा पाठानुसारेण क्रमस्सिध्यति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिना क्रमविशेषविशिष्टमक्षरराशिं स्वाध्यायशब्दोदितं अधीयीतेति विधाने व्युत्क्रमेणाध्ययने क्रियमाणे स्वाध्यायाध्ययनत्वासम्भवात् स्वाध्यायाक्षराणां यः क्रमः, तदनुसारी अध्ययनक्रम इति पर्यवसिते वर्णानां स्वतः क्रमासम्भवात् पाठोपाधिकः क्रमः प्राप्नोति । स च पाठो अध्ययनविधिना विधीयमानोऽध्येतृगतः अक्षरक्रमकल्पको न भवति । तस्यैवाद्यापि क्रमविशेषाज्ञानात् । किं तु अनादिसम्प्रदायागतः पूर्वपूर्वाध्यापकपाठः । ततश्च यथापूर्वपूर्वाध्यापकपाठानुसारेणाध्ययनक्रमः कल्प्यते, तथा तद-

नुसारेण विचारक्रमोऽपि कल्पनीयः ।तथा च कर्मकाण्डस्य पूर्वं पाठात् ज्ञानकाण्डस्यानन्तरं पाठात् तद्विचारयोरपि तथैव क्रमः प्राप्नोति । मुख्यक्रमानुसारेणापि विचारयोः क्रमः ।तथा हि आग्नेयैन्द्रहविषोः पुरोडाशसान्नाय्ययोः प्रयाजशेषाभिघारणे आग्नेयस्य प्रथममनुष्ठेयतया तदङ्गस्य प्रयाजशेषाभिघारणस्य प्रथममनुष्ठानम् । एवं स्वाध्यायाध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेदिति वचनव्यक्तिपक्षे अध्ययनस्यार्थज्ञानरूपफलं प्रतिकरणतया प्राधान्यात् पूर्वकाण्डाध्ययनस्य च प्रथमं कृतत्वात् तदङ्गभूतः प्रथमकाण्डविचारोऽपि प्रथमं कर्तव्यः । एवं प्रवृत्तिक्रमानुसारेणापि क्रमः । यथा 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ती'ति विहितानामेकस्मिन्काले प्राजापत्यानां साङ्गानां साहित्येनानुष्ठाने प्राप्ते पङ्क्तिपरिवेषणन्यायेन तदङ्गभूतानां उपाकरणादीनामेकमङ्गं प्रथमं सर्वेष्वनुष्ठाय द्वितीयं तदनन्तरं अनुष्ठेयमिति स्थिते, अङ्गसाहित्याय प्रथमाङ्गानुष्ठानावसरे यः पशुः प्रथमं संस्कृतः द्वितीयाङ्गानुष्ठानमपि तमारभ्यैव कर्तव्यमिति, तथाधीतेन वेदेनार्थज्ञानं भावयेदिति वचनव्यक्तिपक्षे अध्ययनस्य वेदं प्रत्यङ्गत्वात । यस्य भागस्याध्ययनरूपमेकमङ्गं प्रथममनुष्ठितं तमारभ्य विचाररूपं द्वितीयमप्यङ्गमनुष्ठेयमिति प्राप्नोति । तत् सिद्धं कर्मविचारानन्तरमेव ब्रह्मविचार इति । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं—**नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेष इति** । कर्मावबोधानन्तर्योक्त्या तत्कारणीभूतकर्मविचारानन्तर्यमपि अर्थादुक्तं भवति । **न धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्येति** । अयमाशयः । विचारयोरेककर्तृकत्वे सिद्धे क्रमसामान्यापेक्षायां क्रमविशेषनियामकान्यर्थादीनि वक्तुं शक्यन्ते । तत्र एककर्तृकत्वमेव नास्ति । यत्तावदुक्तं विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य विवक्षितत्वात् जनकादिषु दृश्यमानं कर्म मोक्षार्थमेवेति, तन्न । विविदिषावाक्येन यादृशा नित्यनैमित्तिककर्मप्रयोगाः पापक्षयार्थत्वेन प्रसिद्धाः, तेषां विविदिषासंयोगमात्रं क्रियत इति 'सर्वथापि त एवोभयलिङ्गा'दित्यत्र निरूपयिष्यते । ततश्च प्राप्तकर्मोद्देशेन फलसम्बन्धविधौ ब्राह्मणत्वस्य कर्तृविशेषणतया विधाने वाक्यभेदः स्यात् । न च तदनुवादमात्रेणाख्याताक्षिप्तः कर्ता वस्तुगत्या स एव पर्यवसितो भवति । 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति वाक्य इवेति युक्तम् । राजसूयस्यानिर्ज्ञातकर्तृविशेषतया कर्त्राकांक्षायां तथाभ्युपगमेऽपि त्रैवर्णिकतया निर्ज्ञातकर्तृकाणां भावनानां विविदिषावाक्ये विविदिषार्थत्वेन विधीयमानानां कर्तृविशेषानपेक्षतया अनुवादमात्रेण विशेषपर्यवसानासम्भवात् । तस्मात् तत्र ब्राह्मणपदं त्रैवर्णिकोपलक्षणमेव । ततश्च जनकादिषु दृश्यमानस्य कर्मणो विविदिषार्थत्वे न कोऽपि विरोधः । न च प्रत्यवायपरिहारार्थान्यग्निहोत्रादीनि निर्विशेषविद्यानुष्ठानकाले सम्भवन्ति । निर्विशेषविद्यानुष्ठाने श्रवणमनननिदिध्यासनरूपे परिव्राज एवाधिका-

रोऽवगम्यते 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'ति वचनेन । तत्र हि मोक्षार्थतया पारिव्राज्यविधानात् ज्ञानैकसाध्ये मोक्षे साक्षात्कारणत्वासम्भवेन द्वारापेक्षायां 'तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्यसेदिह बुद्धिमा'निति श्रुतिवचनेन 'निस्सारमेव संसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥' इति स्मृत्या च द्वारतया ज्ञानस्य प्रतिपादनात् तत्रापि प्रमाणसाध्ये द्वारापेक्षायां 'संन्यस्य श्रवणं कुर्या'दिति वचनेन श्रवणस्य द्वारताप्रतिपादनात् श्रवणे च दृष्टेन चित्तविक्षेपाभावेनोपयोगसम्भवे नादृष्टं कल्पनीयमिति अवघातविधिवत् प्रकारान्तरेण चित्तविक्षेपाभावसम्पादनं वारयन्नियमविधिः पर्यवस्यति । न चैवं 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति श्रुत्या 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते ॥'इति स्मृत्या च ब्राह्मणानामेव संन्यासविधानात् जनकादिष्वात्मविद्यादर्शनमनुपपन्नं स्यादिति वाच्यम् । तेषां 'दिने दिने च वेदान्तश्रवणात् भक्तिसंयुतात् । गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् ॥' इति पापक्षयार्थस्य प्रतिषेधाभावेन शूद्रादिवत् करणे प्रत्यवायाभावेन वेदान्तार्थनिर्णयरूपदृष्टप्रयोजनार्थस्य च सम्भवात् । तच्च जन्मान्तरे विद्यापरिपाकोपयुक्तं भविष्यति । संन्यासिनस्तु तत्त्वसाक्षात्कारोपयुक्तसकलवैदिकाङ्गसहितश्रवणाधिकारसम्भवात् असति प्रतिबन्धे अस्मिन्नेव जन्मनि विद्या परिपच्यते । दहराद्युपासनया देवत्वं गतानां तु वैदिककर्मकृतचित्तविक्षेपनिवृत्तेः स्वत एव विद्यमानतया स्वयन्दिने बर्हिपि लवननियम इव संन्यासनियमो न प्रवर्तत इति प्रैषाद्युच्चारणपूर्वकवैदिकलौकिककर्मपरित्यागात्मकसंन्यासनियमाभावेऽपि ब्रह्मलोक एव विद्यापरिपाकसम्भवात् क्रममुक्तिफलसगुणविद्याविधानान्यथानुपपत्त्या संन्यासं विनापि विद्यापरिपाक इति कल्पनोपपत्तेश्चापुनरावृत्तिश्रवणे न काचिदनुपपत्तिः । अतो विवेकादिसम्पन्नस्य मोक्षपर्यन्तश्रवणाधिकारिणः परिव्राजोऽग्निहोत्रादिकर्मसु अधिकाराभावेन तदकरणे प्रत्यवायाभावान्न निर्विशेषविद्यानुष्ठानकाले कर्माणि कर्तव्यानि । अतो न निर्विशेषविद्याधिकारिणि विचारितकर्मत्वस्योपयोगोऽस्ति । न चात्र सविशेषविद्यानां कर्मसमुच्चितानां निरूपणमस्तीत्येतावता विचारितकर्मत्वस्याधिकारे निवेशस्सम्भवति । निर्विशेषविद्याधिकारिणि हि न तस्योपयोग इत्युक्तम् । अतः पृथगधिकारं निरूप्य तेनाधिकारिणा सविशेषाधिकरणानां सङ्गतिर्वक्तव्या । न चैतद्वक्ष्यमाणाभिस्तत्तदधिकरणप्रस्तावे सङ्गतिभिस्सविशेषविचाराणां विवेकादिसाधनसम्पन्नाधिकारिकर्तव्यप्रधाननिर्विशेषविचारान्तर्गतिसम्भवे कल्पयितुं युक्तम् । ततश्च विचारद्वयस्य एककर्तृकत्वे प्रमाणाभावेन क्र-

मसामान्यापेक्षाया एवाभावात् अनियमेन क्रमविशेषाप्रसक्तेः न पाठादीनां क्रमनियामकानां प्रकृतयोर्विचारयोर्निवेशस्सम्भवतीत्याह—यथा चेति।'हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यादिवाक्यविहितानां हृदयाद्यवदानानामेकस्मिन् पशौ शेषिणि शेषभूतानां'चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्ये'ति वाक्येन पश्वर्थतया विहितस्य गोदोहनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गभूताप्प्रणयनाश्रितस्य दर्शपूर्णमासाधिकृताधिकारतया समानकर्तृकत्वे प्राप्ते, क्रमसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । पाठादिभिः पश्वङ्गैरवदानानां दर्शपूर्णमासाङ्गैर्गोदोहनस्यानन्तर्यनियमाख्यः क्रमविशेषस्स्वीक्रियते।नैवं कर्मब्रह्मविचारयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारित्वं वा अन्यदपि पूर्वतन्त्रप्रसिद्धं समानकर्तृकताप्रयोजकं किञ्चिदस्ति।प्रमाणाभावादित्यर्थः । अपि च पाठादिभिः विचारक्रमस्सम्पादयितुमपि न शक्यते । एकस्मिन् हि न्याये व्युत्पादिते व्यवहितविप्रकृष्टानि पूर्वोत्तरवाक्यानि निर्णीतानि भवन्ति।तत्र कथं यद्वाक्यं पूर्वमधीतं, तद्वाक्यमेव पूर्वं विचारणीयम्,अनन्तरमधीतमनन्तरं विचारणीयमिति नियन्तुं शक्यम्।अत एव हि जैमिनिबादरायणाभ्यां न पाठक्रमेणैव सूत्राणि प्रणीतानि। अन्यथा हि यथा वेदभाष्यादिषु श्रुतिक्रमेणैव व्याख्यानमारच्यते, तथाधिकरणक्रमोऽपि स्यात् । यच्चोक्तं वेदप्रामाण्यादिनिरूपणे पूर्वतन्त्रापेक्षास्तीति, तन्न। इहापि हि'अत एव च नित्यत्व'मिति वेदप्रामाण्यं, 'प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि'ति प्रत्यक्षानुमानशब्दाभ्यां श्रुतिस्मृतिव्यवहाराच्छ्रुतेर्निरपेक्षत्वं, स्मृतेर्वेदानुमानापेक्षत्वं स्वमूलतयेत्यपि प्रतिपादनात् स्मृतिप्रामाण्यं, तस्याश्श्रुतितो दौर्बल्यं,'नानाशब्दादिभेदादि'ति शब्दान्तरादिकं,'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्''आकाशस्तल्लिङ्गात्''तथा चैकवाक्योपबन्धात् प्रकरणा'दित्यादिभिः श्रुतिलिङ्गादीनां श्रुत्यादिबलीयस्त्वाद्य न बाध इति तेषां यथायथं प्राबल्यस्य,'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते' च वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यामि'ति क्रमप्रमाणस्य अतिदेशाद्येत्यतिदेशस्य च स्वरूपं सूत्रकृतैव निरूपयिष्यते। व्याख्यानेन स्पष्टीकरणं तु पूर्वोत्तरमीमांसासाधारणम् । तदुक्तमित्यादौ सम्मतित्वेनोपक्षिप्तानां न्यायानां त्ववगम इहैव व्याख्यातॄणां वचनैः स्पष्टीभविष्यति । अन्यथा बौद्धाधिकरणेषु तत्प्रक्रियासंग्राहकसूत्रार्थावबोधे का गतिः । न हि तदर्थं बौद्धशास्त्राध्ययनानन्तर्यमपि सूत्रगताश्शब्दार्थो वर्णनीयः।यच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोः शास्त्रैकत्वमुक्तं, तत् न सम्भवतीत्याह—फलजिज्ञास्यभेदाच्चेति । शास्त्रं हि वाक्यविशेषः । तस्यैकत्वे प्रयोजकमेतत्। 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्या'दिति सूत्रे यद्यर्थशब्दः प्रयोजनपरः, तदा एकफलत्वमेकवाक्यतायां प्रयोजकम् । यदा प्रधानविशेष्यपरः, तदा तदेकत्वमिति यथाश्रुतं तत्कृतं तदपि नास्तीति दर्शयितुम् उभयग्रहणम्। पूर्वोत्तरमीमांसयोरर्थभेद-

स्तद्ग्रन्थपर्यालोचनयावगम्यते । न चावान्तरार्थभेदेन अवान्तरवाक्यभेदे सत्यपि महावाक्यैक्यवद्धर्मब्रह्मरूपावान्तरार्थभेदे सत्यपि वेदार्थरूपो वा अलौकिकश्रेयस्साधनरूपो वा एको महावाक्यार्थो भविष्यतीति प्रकृते महावाक्यमेकमित्युच्यत इति वाच्यम्। ताद्दशैकवाक्यताग्राहकप्रमाणाभावात्। यत्तावदुक्तं प्रतिज्ञासाधारण्यं, तन्न सम्भवति। धर्मशब्दस्य प्रथमसूत्रस्थस्य चोदनासूत्रानुसारेण ज्योतिष्टोमादिमात्रपरत्वावगमात् । चोदनासूत्रं हि 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचकाः।'इत्यभियुक्तव्यवहारानुसारेण निर्णीतविधिपदैकार्थ्यचोदनाशब्दसहितमलौकिकविधिगम्यश्रेयस्साधनत्वमेव धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति । न चैतत् प्रथमसूत्रस्य प्रतिज्ञाद्वयपरत्वमभ्युपेत्य द्वितीयप्रतिज्ञान्तर्गतधर्मशब्दव्याख्यानपरमिति क्लिष्टकल्पनायां किञ्चिन्नियामकमस्ति । न च प्रथमसूत्रान्तर्गतधर्मशब्दस्य धर्मब्रह्मोभयसाधारण्ये कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यप्रतिपादकेनाथशब्देन कृत्स्नवेदविवक्षितार्थत्वरूपहेतुप्रतिपादकेनातशब्देन चावगते तन्निर्वाहाय तथा कल्पनीयमिति वाच्यम् । वेदविवक्षितार्थत्वहेतुर्हि यदि व्याप्त्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्स्यात्, तदा खलु वेदविवक्षितत्वाद्धर्मस्य विचारणीयत्वे उच्यमाने तत्सामान्याद्ब्रह्मणोऽपि विचारणीयत्वं प्राप्नोतीति धर्मशब्द उभयपरस्स्यात् । तत्र यदि यो यो वेदविवक्षितः, स विचारणीय इति व्याप्तिः प्रतिपाद्यते, तदा दृष्टान्तालाभः।यदि तु यो यो विवक्षितार्थस्सोऽधीतवेदविचारणीय इति व्याप्तिर्विवक्षिता, तदा असच्छास्त्रविवक्षितोऽप्यर्थोऽधीतवेदविचारणीय इत्यपि दूषणं प्राप्नोति । तस्मान्नायं व्याप्त्यभिप्रायेण प्रयुज्यते । किं तु विषनिर्हरणादिमन्त्रवत् प्रतीयमानेऽर्थे वेदतात्पर्याभावात् तद्विचारो व्यर्थः । प्रमाफलपर्यवसानासम्भवादिति शङ्कायामविवक्षाकारणाभावात् वेदस्य स्वार्थे विवक्षास्त्येवेति धर्मविचारः कर्तव्य इति एतावन्मात्रमुच्यते । न तु तत्र वेदस्य कृत्स्नत्वमप्याहत्यैवोच्यते। किं तु पूर्वकाण्डस्य विवक्षितत्वादिति विशिष्य नोच्यते। तथोक्तौ हि तद्व्यावर्त्यो वेदान्तभाग इति सोऽविवक्षितार्थ इति शङ्का प्रसरेत् । तत्सामान्यात् पूर्वकाण्डार्थोऽप्यविवक्षितोऽस्त्विति पुनः शङ्का प्रसरेदिति अथशब्देनापि धर्मविचारस्य वेदाध्ययनानन्तर्योक्तौ न वेदः पूर्वभागेन विशेषयितुं शक्यते । पूर्वभागमात्राध्ययनस्य स्वाध्यायविधिविहितत्वाभावेन तदानन्तर्योक्तिर्निर्मूला स्यादिति । ततश्च शङ्काविशेषोन्मेषो माभूदिति । अथातश्शब्दार्थयोः पूर्वभागानिवेशमात्रेण लक्षणसूत्रपर्यालोचनया प्रतीयमानं सूत्रार्थं परित्यज्यार्थान्तरकल्पनमनुचितम् । न च धर्मशब्दस्य धर्मब्रह्मोभयसाधारण्याभावे 'ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः। ते सर्वेऽपि वदन्त्येनं कृष्णं धर्मं सनातनम्॥' इति धर्मशब्दस्य परमेश्वरसाधारण्येन व्यवहारोऽनुपपन्नस्स्यादिति वाच्यम् । यथा 'प्रणमेषु

महीपेषु प्रसादो मूर्तिमानय'मिति मूर्तप्रसादरूपत्वेन स्तुतिपरम् । तथा सनातनधर्मत्वेन स्तुतिपरमेव । तत् न शक्तिनिर्णायकम् । अत एव बादरायणेनापि 'फलमत उपपत्ते'रित्यतश्शब्देन प्रकृतं ब्रह्म फलदातृत्वेनोपक्षिप्य तत्प्रतिद्वन्द्वितया जैमिनीयमतोपन्यासे ज्योतिष्टोमादिमात्रपरो धर्मशब्दः 'धर्मं जैमिनिरत एवे'ति प्रयुक्तः 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यास'न्निति सृष्ट्यारम्भे देवैः क्रियमाणे धर्मे प्रथमत्वव्यवहारोऽपि धर्मशब्दस्योभयसाधारणत्वं व्यावर्तयति । अन्यथा ततः पूर्वं ब्रह्मरूपधर्मस्य विद्यमानतया देवानुष्ठीयमानयज्ञस्य प्रथमधर्मत्वं न स्यादतो न धर्मपदशक्तिपर्यालोचनायामपि साधारणी प्रतिज्ञा लभ्यते । आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत'इति पूर्वपक्षसूत्रपर्यालोचनया वेदान्तर्गतसिद्धवस्तुप्रतिपादककृत्स्नवाक्यसाधारणमपूर्वपक्षः प्रतीयते।तदनुसारेण सिद्धान्तोऽपि सर्वसाधारण इत्येव प्रतीयते । न च तत्क्लेशेन व्याख्याय शास्त्रैकत्वसमर्थने किञ्चन प्रमाणमस्ति।न च यथाश्रुतजैमिनिसूत्रपर्यालोचनया विरोधेऽवगम्यमानेऽपि बादरायणेन तेषां स्वाविरुद्धमर्थान्तरं प्रकल्प्य तदेकग्रन्थतया सूत्राणि प्रणीतानीति कल्पनायां किं चित् नियामकमस्ति। तन्मतोपमर्दकतयैव सूत्रप्रणयनस्य स्वरसतः प्रतीयमानत्वात्। न च 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदास्स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥' इति मीमांसाया एकत्वेन व्यवहारोऽस्ति। तयोर्द्वित्वे पञ्चदशसङ्ख्याकत्वं विद्यास्थानानां स्यादिति वाच्यम्। तथात्वे पुराणानामप्येकग्रन्थता स्यात्। एवं न्याययोरप्येकग्रन्थता स्यात् । न चैकवेदार्थोपयोगितया तदिष्टमेवेति वाच्यम् । तथात्वे चतुर्दशत्वमपि विद्यास्थानानां न स्यात्। तस्मात् एकेन मीमांसात्वेन धर्मेण भिन्नग्रन्थयोः क्रोडीकारमभिप्रेत्य चतुर्दशत्वेन परिगणनमिति न तावतैकग्रन्थत्वसिद्धिः । अस्तु वैकग्रन्थत्वसिद्धिः । तथापि कथं कृत्स्नमेकेनाध्येयमिति सिध्यति । न ह्येको ग्रन्थः कृत्स्न एकेनाध्येय इत्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति । अपि तु यस्य यावानंश उपयुक्तः तेन तावदध्येयम् । न हि ज्वरनिवृत्तिकामेन तन्निवर्तकौषधपरिज्ञानाय ज्वरचिकित्सामारभ्य वाजीकरणान्तं वैद्यशास्त्रं पठनीयम् । तत्र तथा निर्बन्धकशास्त्राभावात् अधिकारिभेदाच्च न कृत्स्नचिकित्साशास्त्राध्ययनमेकेनेति यद्युच्येत, तत्प्रकृतेऽपि तुल्यम्। अधिकारिभेदस्य दर्शितत्वात् । कर्मावबोधकामस्तत्राधिकारी, ब्रह्मावबोधकामो वेदान्तविचारे इति न विचारशास्त्रद्वयमेकेन पठनीयमित्यत्र किञ्चिद्वचनमस्ति । स्वाध्यायविधिस्त्वक्षरावाप्तिपर्यन्तो न विचारद्वयस्यैककर्तृकत्वं प्रयोजयतीति 'अध्ययनमात्रवत' इति सूत्रे स्पष्टं भविष्यति । अतो व्यर्थमेकशास्त्रप्रसाधनं, नचोपपद्यत इति सिद्धम् । सङ्ग्रहवाक्यं विवृण्वन्

फलभेदं विवृणोति—अभ्युदयेति । कारणमभिलक्ष्य उदेतीत्यभ्युदयः उत्पद्यमानं स्वर्गादिकं, तत्फलकं धर्मज्ञानम् । ननु, यागादेरेव स्वर्गफलकत्वम् । तत्कथं धर्मज्ञानस्येत्याशङ्क्य स्वजन्ययागानुष्ठानद्वारा इत्याह—तच्चेति । ततश्च कर्मविचारस्यापि ज्ञानद्वारा स्वर्गादिकं फलम् । तच्चोत्पद्यमानतया अनित्यमित्यनित्यफलाद्विरक्तस्य न कर्मविचाराधिकार इति भावः । न च दृढविविदिषार्थं तत्राधिकार इत्यपि शङ्कनीयम् । जन्मान्तरकृतैः कर्मभिरपि तत्सिद्धिसम्भवात् । निश्श्रेयसेति । नितरां श्रेयो निश्श्रेयसं ब्रह्मस्वरूपभूतं नित्यं सुखम् । तत्फलकं ब्रह्मज्ञानम् । तच्च कर्मज्ञानवत् न स्वोत्पत्त्यनन्तरं फलात् प्राचीनमान्तरमनुष्ठानमपेक्षते । ततश्च मोक्षस्य न ज्ञानोत्पाद्यतया ज्ञानफलत्वम् । अपि तु कण्ठचामीकरवत् ज्ञानाभिव्यङ्ग्यतया । ततश्च ज्ञानफलस्य न कर्मफलवदनित्यत्वमिति भावः । मोक्षजनकब्रह्मज्ञानफलकत्वं विचारस्य चित्तदोषनिवृत्तिद्वारकं द्रष्टव्यम् । ततश्च विचारयोः फलभेदात् भेदः । जिज्ञास्यभेदमाह—भव्यश्चेति । उत्पद्यमानो भव्यः । भव्यत्वं विशदयति—न ज्ञानकाल इति । ततश्च ज्ञानजन्यचिकीर्षया यत्ने सति यागादिर्धर्मो भवति । ततश्च धर्मजिज्ञासासूत्रगतधर्मशब्दो वस्तुगत्या जन्यं यच्छ्रेयस्साधनं, तदेव प्रतिपादयतीति प्रथमसूत्रपर्यालोचनयैव विषयवैलक्षण्यं सिद्धं कर्मविचारे । एवं ब्रह्मविचारेऽपि कर्मविचारवैलक्षण्येन प्रथमसूत्रपर्यालोचनयैव विषयस्सिध्यतीत्याह—इहेति । भूतं निर्विकारम् । तदेव व्युत्पादयति—नित्येति । नित्यनिर्वृत्तत्वं सदा सिद्धस्वभावत्वम् । विकारायोग्यत्वादित्यर्थः । निर्विकारत्वात् न पुरुषव्यापारापेक्षा । पुरुषव्यापारजन्यधर्माश्रयस्यैव पुरुषव्यापारापेक्षा भवति । ननु, वेदान्तानामुपासनापरत्वात् उपासनायाश्च विधिबोधितश्रेयस्साधनरूपतया धर्मशब्दार्थत्वात् वेदान्तविचारोऽपि धर्मजिज्ञासासूत्रेण प्रतिज्ञातः । ब्रह्मजिज्ञासासूत्रं तु अथातश्शेषलक्षणमितिवदुपासनारूपावान्तरधर्मविचारप्रतिज्ञापरं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्चेति । चोदना कर्मब्रह्मकाण्डसाधारण्येनाज्ञातज्ञापकं वाक्यम् । तस्य प्रवृत्तिः तात्पर्येण बोधजननशक्तिः । तस्याः विषयवैलक्षण्येन विलक्षणत्वादित्यर्थः । उक्तशङ्कानिरासद्वारा समुच्चयद्योतनार्थश्चकारः । वेदान्तानां निर्विशेषप्रकरणगतानामखण्डवस्तुमात्रपरत्वं प्राधान्येन । न तूपासनापरत्वमिति समन्वयसूत्रे व्युत्पादयिष्यते । अतो वेदान्तार्थो धर्मजिज्ञासासूत्रे न संगृहीत इति भावः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—याहीति । लक्षणं प्रमाणम् । नियुञ्जाना प्रवृत्तिजनकं यागादिगतेष्टसाधनताज्ञानमादधाना । अवबोधयत्येव केवलमित्येवकारेण निर्विशेषवाक्यजन्यबोधस्य प्रवृत्तिजनकत्वं व्यावर्त्यते । ननु, निर्विशेषवाक्यानां शाब्दबोधविधिपरत्वमस्त्वित्याशङ्क्य

योऽर्थः प्रमाणजन्यज्ञानानन्तरं पुरुषयत्नमपेक्ष्य सिध्यति। तत्रैव प्रमाणानांप्रवर्तकत्वम्। न तु स्वजन्यज्ञान एव यत्नं विनैव प्रमाणव्यापारमात्रेण सिद्धत्वादित्याह--अवबोधस्येति। नित्यानित्यवस्तुविवेक इति। नन्वत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य वैराग्यं,तस्य शमादिसम्पत्, तस्या मोक्षेच्छा, तस्या ब्रह्मजिज्ञासा फलत्वेनावगम्यते। क्रमानुसारेण तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य नित्यवस्तुभूतमोक्षेच्छां विनैव अनित्ये वस्तुनि वैराग्यहेतुत्वं न सम्भवति । अनित्यपदार्थासक्तो हि यदि नित्यं स्वानुकूलं कंचित्पदार्थमवगम्य तमिच्छन् तदुपायं स्वकृतिसाध्यमवगच्छति । तदैवानित्याद्वस्तुनो विरक्तो भवति। नान्यथा। अस्तु तर्हि सत्यासत्यविवेको वैराग्यहेतुः। अनृतासक्तो हि सत्यवस्तुप्राप्तिमननुसन्धायैव भोग्यस्यानृतत्वज्ञानमात्रात् ततो विरज्यतीति नैतदपि सम्भवति । अनृततया स्वप्नपदार्थानवगच्छन्नपि कामुकस्तेषां सुखसाधनतां अवगम्य तदुपयोगिमन्त्रौषधसेवादौ प्रवर्तमानो दृश्यते । अपि च वैराग्यं नाम तस्मिन् तस्मिन् विषये तत्तद्विषयानुरागासमानकालीना तत्तद्विषयानुरागप्रागवस्थैव । तस्याश्च स्वतोऽसाध्यत्वेऽपि परिपाल्यतया साध्यत्वम् । तत्र चेच्छाप्रतिबन्धकस्यैवोपयोगः । इच्छाप्रतिबन्धकं च तत्तद्वस्तुनो बलवद्दुःखसाधनताज्ञानमेव। अतः कथं नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य वैराग्यहेतुत्वमिति चेत्, उच्यते। 'सांसारिकफलं सर्वमनित्यमि'ति ज्ञानवतः सांसारिकभोगवियोगावश्यम्भावे' नावश्यमेतस्माच्छोकाख्यं दुःखं भविष्यतीत्यनित्यवस्तुविवेको दुःखसाधनताज्ञानद्वारा वैराग्यहेतुः । तत्र च दुःखसाधनताज्ञानमपि न सर्वदा रागप्रतिबन्धकम् । आस्तिककामुकस्य तस्मिन् सत्यपि निषेधे प्रवृत्तिदर्शनात् । किं तु, तस्मिन् दुःखे असहिष्णुताख्यद्वेषदशायां तत्र च यस्य स्थिरभोगसम्भावनायामेव अस्मिन् भोगसम्पर्कजनितदुःखे तादृशो द्वेषः । स तदा ततो विरक्तो भवति । यस्य तु तदापि न स द्वेषः । नासौ स्थिरभोगसम्भावनायामपि ततो विरज्यति। पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । एवं च यस्य जन्मान्तरसुकृतवशात् दुःखमात्रे सदा तादृशो द्वेषः, तस्य कृतं स्थिरभोगसम्भावनया वैराग्यं प्रति तादृशपुरुषधौरेयाभिप्रायेण भाष्ये अयं क्रमः। एवं पदार्थानामसत्यतानिश्चयोऽपि वैराग्यहेतुः । यस्य हि कृम्यादिसादृश्येनानुसन्धीयमानान्नादिभोजनं जुगुप्साबीभत्सावैरूप्याद्यपरपर्यायचेतोविकारात्मकदुःखजनकम्। यस्य वा गर्दभयानादिकं सङ्कोचाख्यदुःखजनकम्। तादृशः पुरुषः ततो निवर्तेत इति सर्वलोकप्रसिद्धम् । एवमसत्यत्वेनानुसन्धीयमानवस्तुभोगो यस्य 'बुध्वाप्यत्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः। बध्नाति वासनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः॥' इति अभियुक्तकृतमुपालम्भमनुसन्दधान-

स्य तादृशदुःखजनकः ततो विरक्तो भवत्येव । न हि कस्यचित् निर्लज्जस्य श्वाग्रभोगेष्वपि कामना वर्तत इति ईश्वरानुग्रहलब्धसत्त्वशुद्धेरपि तथा भाव्यम् । एवं 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुतौ सत्यभूमप्रतिद्वंद्वित्वेन निर्दिष्टमल्पमसत्यं दुःखविनिर्मुक्तसुखयुक्तं न भवतीति प्रतिपादनात्तद्वाक्यमनुसन्दधानस्य पदार्थेष्वसत्यबुद्धौ दुःखसाधनताज्ञानं भवतीति पुरुषविशेषस्य विवेको वैराग्यं प्रति हेतुर्भवति । एवं पुरुषभेदेन वैराग्यहेतुः सांसारिकेषु विषयेषु यादृशो विवेकः सम्भावितः, स सर्वोऽपि इह विवक्षितः । तादृशविवेकश्च ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितैः कर्मभिः ईश्वरानुगृहीतस्य स्वत एव भवति अध्ययनात्प्रागपि कस्यचित् । अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य कस्यचित्तु कर्मविचारलब्धमतिकौशलेन । न तत्राग्रहः । तदभिप्रायेणोक्तं—प्रागूर्ध्वं च धर्मजिज्ञासाया इति । अयं च विवेको अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवती'ति एवमादिवाक्यं पश्यतः शङ्काकलङ्कित इव भवति । तथापि तद्वाक्यमन्यथा व्याख्येयमित्येतावन्मात्रम् अनित्यताप्रतिपादकवाक्यार्थे ईश्वरानुग्रहलब्धदृढविश्वासबलात् स्वत एव सम्भवति कस्यचित् । कश्चित्तु तावन्मात्रोपयोगिनं न्यायं स्वत एवानुसन्धत्ते । कश्चित् पुनः प्रथमसूत्राध्ययनेन सा शङ्कापोदिता भविष्यतीत्याप्तोपदेशं लब्ध्वा तदध्ययनेन तां शङ्कां निवर्तयतीति न कदाचिदनुपपत्तिः । एतेन आत्मा नित्यः सत्य इति वा विवेके शास्त्राध्ययनात् प्रागेव सञ्जाते तदध्ययनं व्यर्थं स्यादिति शङ्का निरस्ता । तादृशोऽप्यात्मा किमेकः, उत बहवः, सगुणो वा, निर्गुणो वा, ईश्वरभिन्नो वा, अभिन्नो वेत्येवमादिविचारणीयांशसद्भावात् । अत एव च संसारानित्यत्वे वा असत्यत्वे वा प्रागेव निर्णीते तदनित्यत्वप्रतिपादकानि तदसत्यत्वप्रतिपादकानि च उत्तराधिकरणानि व्यर्थानि स्युः । यदि तु तत्तदधिकरणनिवर्तनीयशङ्काविशेषनिराकरणपूर्वकं उत्पन्नस्यैव विवेकस्य दृढतासम्पादकानि, तर्हि तासु शङ्कासु अनिवर्तितासु अदृढो विवेकः कथं वैराग्यं सम्पादयेदिति शङ्का निरस्ता । अवशिष्टाश्शङ्काः उत्तरत्र निराकरिष्यन्त इति अध्यापकवचनेनैव तद्दार्ढ्योपपत्तेः । कथमन्यथा स्वर्गकामाधिकरणनिवर्तनीयकर्मनिष्फलत्वशङ्कासञ्जातकर्मविचारनिष्फलत्वशङ्कायां कर्मविचारः परम्परया स्वर्गादिफलोपयोगीति विचारशास्त्राध्ययनप्रवर्तको निर्णयो दृढो भवेत् । ततश्चोक्तरूपाद्विवेकात् सांसारिकभोगाद्विरक्तस्य शमादिसम्पत् । आदिपदेन 'तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यती'त्यादिश्रुत्युक्तानि गृह्यन्ते । ततो मुमुक्षुत्वम् । ननु, मुमुक्षायामधिकारिविशेषणत्वेन गृहीतायां ततः प्राचीना-

न्यर्थाल्लभ्यन्त इति पृथगुपादानं व्यर्थमिति चेन्न। मुमुक्षा हि निर्दुःखसुखाभिलाप एव। स च सर्वसाधारणो नाधिकारिविशेषणम् । अपि तु उत्कट इति वक्तव्यम्। तदुत्कटत्वं चाधिकारिणा अवश्यं निर्णेतव्यम्। अन्यथा सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकं श्रवणारम्भे उत्कटमुमुक्षाया अभावे च फलपर्यवसायिश्रवणासम्भवात् व्यर्थः प्रयासस्स्यादिति शङ्काकुलस्य श्रवणे प्रवृत्त्यसम्भवात् । उत्कटमुमुक्षा च सैवोच्यते । या विवेकादिपरम्परया सञ्जाता । अतस्तदुत्कटत्वाभिव्यञ्जकतया विवेकाद्युपन्यासोऽपि आवश्यकः । न च शमादीनां प्राक्सिद्धत्वे शमदमाद्युपेतस्स्यादिति विद्यानुष्ठानकाले तेषामनुष्ठेयत्वप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । प्राक्सिद्धानां तेषां विद्यास्वरूपोपयोगितया परिपालनावश्यम्भावेन तत्परिपालनोपयोगियत्नविशेषापेक्षणात् । स च यत्नो दोषदर्शनप्रसङ्ख्यानादिरूप इति तत्सिद्धमथशब्देन विवेकाद्यानन्तर्यमेवोच्यत इति'। अत्रेयमाशङ्का भवति । आत्मैव नित्यः । तद्व्यतिरिक्तं ब्रह्मलोकान्तं सकललौकिकवैदिककर्मसाध्यं फलमनित्यम् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो 'लोकःक्षीयत' इत्यादिश्रुतेः इत्येवंरूपेण नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्वैराग्यं भवतीत्युक्तम्। तन्न सम्भवति । 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति' 'अपाम सोमममृता अभूम' 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति' 'न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इत्यादिवाक्यैः कर्मफलानामपि नित्यत्वशोकरहितत्वप्रतिपादनात् । न च 'यत्कृतकं तदनित्य'मिति न्यायेन चिरकालस्थायित्वमात्रप्रतिपादनपराणि तानीति शङ्कनीयम्।वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादिति न केवलेन न्यायेन तस्यान्यथानयनम् । अपि तु न्यायोपोद्बलितश्रुत्यनुसारेण । तद्यथेहेत्यादिश्रुतिः 'यत्कृतकं तदनित्य'मिति न्यायं 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत' इत्यंशेनानूद्य कर्मफलस्यानित्यत्वं प्रतिपादयति । अत उपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गोपोद्बलिता तद्रहितात् 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिन' इत्यादिवाक्यात् विशेषरूपादपि सा बलवती । एवम् आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यामित्यपि वचनं न हवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति अन्वयव्यतिरेकरूपोपपत्त्यात्मकतात्पर्यलिङ्गोपोद्बलितं स्वर्गे लोक इति वाक्याद्बलीयः । विशिष्य च हिरण्यगर्भस्यैव भयादिकमाम्नायते सो बिभेत् स वै नैव रेम इत्यादि। तत्र का कथा अन्येषां तल्लोकंगतानां भयादौ। तस्मादक्षय्यवाक्यं आपेक्षिकामृतत्वाभिप्रायेण व्याख्येयम्। तथा चोपबृंहितं 'आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति' स्वर्गे लोक इति वाक्यञ्च न तत्र त्वमिति वाक्यशेषानुसारेण मृत्य्वशनायादिकृतं दुःखं वारयदपि पारत-

न्व्यादिकृतं न वारयतीति परिहारः । अमुमर्थं द्योतयितुं अतश्शब्दः । तत्र यद्यतश्शब्देनाथशब्दोक्तं साधनचतुष्टयं परामृश्यते, तदा अथशब्दोक्तस्यैव पुनरतश्शब्देन परामर्शं कृत्वा तस्य जिज्ञासां प्रति हेतुत्वं प्रतिपाद्यत इति वक्तुमयुक्तम् । आनन्तर्यप्रतिपादकेनैवाथशब्देनैतदर्थसिद्धेरिति शङ्का स्यात् । तन्निराकरणमेवं—अतश्शब्देन मुख्यया वृत्त्या साधनचतुष्टयसंपत्तिमात्रपरामर्शेऽपि लक्षणया लब्धात्मत्वेन तत् परामृश्यते । तेन चालब्धात्मकत्वशङ्का तदुपोद्बलकतया चाक्षय्यमित्यादिवाक्यं सूच्यते । तत्परिहारश्च लक्षितेन लब्धात्मकत्वेन लभ्यते । तदुपपत्तितया तद्यथेत्यादिवाक्यं सूच्यते । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह—अतश्शब्दो हेत्वर्थ इति । यस्माद्वेद एवेत्यादिवाक्यमाभिप्रायिकार्थकथनपरम् । ननु सांसारिकफलस्यानित्यत्वावधारणं वैराग्यद्वारा शमादिसम्पत्त्युपयुक्तमस्तु । आत्मनित्यत्वावधारणं तु क्वोपयुज्यत इत्याशङ्क्याह—तथा ब्रह्मज्ञानादिति । अयं भावः । आत्मनित्यतामवगत्य तस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति आनन्दरूपतामवगच्छन् 'तं कामयते तदुपायं च ज्ञानं 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति निर्धार्य तं जिज्ञासते । ततश्च मुमुक्षाद्वारा ब्रह्मजिज्ञासायामात्मनित्यत्वावधारणमुपयुज्यत इति । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मणे जिज्ञासेति केचिद्विगृह्णन्ति । तेषामयमाशयः । ब्रह्मणो हि निवृत्तावरणत्वेन फलरूपत्वम् । तज्ज्ञानोपयोगितया चतुर्थीसमास एषितव्यः । ननु 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै'रिति सूत्रेण किल चतुर्थीसमासो वक्तव्यः । तस्य चायमर्थः चतुर्थ्यन्तं पदं चतुर्थीप्रकृतिप्रतिपाद्यसाधनवाचिनार्थादिभिश्च शब्दैः समस्यत इति यूपदारु द्विजार्थः सूपः कुबेरबलि'रित्यादीनि चतुर्थीगर्भविग्रहा ह्युदाहरणानि । तदर्थेत्यंशस्य चेदं ब्रह्मजिज्ञासेत्युदाहरणं वक्तव्यम् । तन्न सम्भवति । विकृतिः प्रकृत्येति वार्तिकेन तस्य प्रकृतिविकारभाव एव नियमादिति चेन्न । तेनैवाश्वघासादिषु उपसङ्ख्यानमिति प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि अश्वघासादिशब्देषु चतुर्थीसमासस्य प्रतिप्रसूतत्वात् अश्वघासादेश्चाकृतिगणत्वात् ब्रह्मजिज्ञासाशब्दोऽपि तदन्तर्गतो भविष्यति । अत एव शास्त्रेण धर्मनियम इति वार्तिकव्याख्यानावसरे धर्माय नियम इति विग्रहो महाभाष्ये दर्शितः । तन्निराकर्तुं स्वाभिमतं विग्रहं दर्शयति—ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अयमाशयः । विकृतिः प्रकृत्येति वचनं ब्राह्मणसूप इत्यादौ चतुर्थीसमासव्यावृत्त्यर्थं पृथक् न कर्तव्यम् । सूत्रकृतैव प्रकृतिविकारभावस्य ज्ञापितत्वात् । तदर्थेत्युक्त्वा पुनरर्थादीन् पृथङ्निर्दिशति । तन्निर्देशो व्यर्थः प्राप्नोति । द्विजार्थः कुबेरबलिरित्यादीनामपि तादर्थ्यप्रतिपादकत्वेन तदर्थेत्येव समाससिद्धेः । पृथगर्थादिनिर्देशात तदर्थेत्यत्र विवक्षाविशेषं गमयति । तत्र प्रकृतिविकृतिमात्रे

तादर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् स एव तेन विवक्ष्यते । अतोऽतिप्रसङ्गाभावात् तद्वचनं न कर्तव्यमिति तद्वार्तिकं महाभाष्ये प्रत्याख्यातम् । कथं तर्ह्यश्वघास इत्याशङ्क्य तत्रापि चतुर्थीसमाससिध्यर्थं पृथग्वचनं न कर्तव्यम् । षष्ठीसमासेनैव तादृशरूपसिद्धेः स्वरे विशेषाभावाच्च । ततश्च महाभाष्यपर्यालोचनया अश्वघासादिषु षष्ठीसमास एवेति ब्रह्मजिज्ञासापदेऽपि स एवैपितव्यः । अत एव धर्माय नियम इति न विग्रहकथनम् । किं तु षष्ठीगर्भविग्रहेणैव व्युत्पादने क्रियमाणे सम्बन्धसामान्यप्रतिपादिकाया षष्ठ्याः तादर्थ्ये पर्यवसानाभिप्रायमिति तद्याख्यातृभिरुक्तम् । ननु, ब्रह्मशब्दस्ये'दं ब्रह्म इदं क्षत्र'मिति ब्राह्मणजातौ इदं ब्रह्मायाति, इदमागच्छतीति जीवे 'तस्मादेतत ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत' इति हिरण्यगर्भे प्रयोगो दृश्यते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति परमात्मनि च । अतस्सूत्रगतो ब्रह्मशब्दः किंपर इत्यत आह—ब्रह्म चेति । 'जन्माद्यस्य यत' इत्यत्र त्रिविधपरिच्छेदशून्यं मायिकसकलजगत्कर्तृत्वोपादानत्वलक्षितं सत्यत्वादिधर्मिमात्रस्वरूपं श्रुतिप्रमाणकं व्यवस्थापयिष्यते । तदेवात्र ब्रह्मशब्देन ग्राह्यमिति भावः । ननु, षष्ठीगर्भसमासेऽपि शेषषष्ठ्येव प्रकृते ग्राह्या । न कर्मषष्ठी । तथा हि सति ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातस्स्यात् । तथा च समन्वयादिविचारस्याप्रतिज्ञाततया शास्त्रे तत्कथनमसङ्गतं स्यात् । शेषषष्ठीपक्षे तु ब्रह्मसम्बन्धिविचारस्य प्रतिज्ञालाभात् समन्वयादिविचारस्यापि परम्परया ब्रह्मसम्बन्धित्वात् न तत्कथनमसङ्गतं भविष्यतीति यो मन्यते तं प्रत्याह—ब्रह्मण इति । कर्मणीति । अयमाशयः । येनापि शेषषष्ठीगर्भसमासः स्वीक्रियते, तस्यापि न साक्षात्प्रमाणादिविचारो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञया संगृहीतः । अपि तु सम्बन्धसामान्यस्य विशेषपर्यवसानावश्यंभावात् वक्ष्यमाणसूत्रपर्यालोचनया ब्रह्मस्वरूपतत्प्रमाणादिपर्यवसानं वक्तव्यमिति क्लेश एव । तथापर्यालोचनायां कर्मषष्ठीगर्भसमासपक्षेऽपि ब्रह्मकर्मकविचारप्रतिज्ञया प्रमाणादिविचारोऽपि प्रतिज्ञातो भवत्येव । प्रमाणादिविचारं विना ब्रह्मविचारस्य फलपर्यवसायित्वासम्भवात । फलपर्यवसायिब्रह्मविचारस्यैव प्रतिज्ञाविषयत्वात् । अपि च प्रमाणादिविचारोऽपीदं ब्रह्मणि प्रमाणम्, इदं ब्रह्मप्राप्तिसाधनम्, इदं ब्रह्मज्ञानफलमित्येवंरूपेण क्रियमाणो ब्रह्मविषयो भवत्येवेति न तेषामसङ्गतत्वम् । परं तु सविषयायाः जिज्ञासायाः कर्मांशे उत्थिताकांक्षत्वात् तत्परित्यज्य सम्बन्धांशे आकांक्षामुत्थाप्य ब्रह्मजिज्ञासापदस्य सम्बन्धसामान्यपरत्वकल्पनमनुचितमिति । ननु, कर्मषष्ठीपक्षे कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी वक्तव्या । तस्याश्च समासो निषिद्धः । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति । या हि पदविशेषं निमित्तीकृत्य षष्ठी वि-

धीयते । यथा 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्येतेनाविदर्थस्याज्ञानार्थस्य प्रवृत्त्याद्यर्थस्य जानातेः करणे षष्ठी सर्पिषो ज्ञानं सर्पिषा कारणेन प्रवृत्तिरित्येवं करणार्थे जानातियोगं निमित्तीकृत्य विहिता, तादृशी प्रतिपदविधानेत्युच्यते । ततश्च कृद्योगं निमित्तीकृत्य कर्तृकर्मणोर्विधीयमाना प्रतिपदविधाना भवत्येवेति कथं समासः । ननु, कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवबलात् समासो भविष्यतीति चेन्न । कृद्योगलक्षणाया अपि कर्मषष्ठ्याः 'कर्मणि चे'त्यनेन सूत्रेण निषेधात् । तस्मात् कर्मषष्ठीपक्षे समासो नोपपद्यत इति चेन्, उच्यते । 'कर्मणि च'ति सूत्रं न कर्मषष्ठीमात्रस्य प्रतिषेधकम् । तथासति 'तृजकाभ्यां कर्तरी'त्यनेन कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इत्येवमर्थकेनौदनस्य भोजकः, ओदनस्य भोक्ता इत्युदाहरणसिध्यर्थं पृथङ्निषेधो व्यर्थः स्यात् । ओदनस्य कर्मतया कर्मणि चेत्यनेनैव रूपसिद्धेः । अतः 'कर्मणि चे'ति सूत्रे चशब्द इतिशब्दसमानार्थकः । ततश्च कर्मणीति शब्दमुच्चार्य कर्तृनिषेधपूर्वकं या षष्ठी कर्मणि परिशेषिता, सा न समस्यत इति तदर्थो ग्राह्यः । ततश्च 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति सूत्रस्य विषये षष्ठीसमासो न भवतीति पर्यवसितोऽर्थः । नन्वयमपि तस्य विषयो भवत्येव । तस्य ह्ययमर्थः । उभयोः कर्तृकर्मणोः यत्र प्राप्तिः कृत्प्रयोगे, तत्र 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेनोभयत्र षष्ठीप्राप्तौ कर्मण्येव भवति, न कर्तरीति परिसङ्ख्यारूपा । ततश्चात्रापि साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य कर्तुः स्वशब्देनोपादाने सति उभयप्राप्तेरसम्भवात् उभयत्र षष्ठीप्राप्तौ 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति परिसङ्ख्या प्राप्नोत्येवेति चेन्न । 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'तिसूत्रे 'कृत्वोऽर्थप्रयोग' इति व्यवहितसूत्रात् प्रयोग इत्यनुवर्तते । ततश्च कर्तृकर्मगतविशेषप्रतिपादनतात्पर्यकप्रयोगे कर्मण्येवेति तदर्थः । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेति । अत्र हि आश्चर्यत्वसम्पादनायाजादिवैलक्षण्येन दुर्दोहत्वं कर्मणः प्रतिपादयितुं गोरूपेण निर्देशोऽपेक्षितः । तथा दोग्धुरकुशलत्वप्रतिपादनाय गोपालभिन्नत्वेन निर्देशोऽपेक्षितः । प्रकृते तु न कर्तृकर्मोभयगतविशेषप्रतिपादनपरं सूत्रम् । किं तु विचारे पुष्कलकारणविषयप्रयोजनानि दर्शयितुम् । अतो नायमुभयप्राप्तिसूत्रविषयः । ननु, तथासति 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छती'त्यत्र येनेति तृतीया न स्यात् । अन्तरङ्गप्रत्यासत्त्या गम्यमानस्यात्मनः यत्कर्तृकमन्तर्धाननिमित्तं दर्शनाभावमिच्छति तस्य कर्तुरपादानसंज्ञा भवति । यथोपाध्यायादन्तर्धत्ते इत्येवमपादानसंज्ञापरत्वेन कर्मगतविशेषप्रतिपादनतात्पर्यकत्वादिति चेन्न । तत्राप्यपादानसंज्ञां प्रति निमित्ततया दर्शनकर्तृत्वेनादर्शनकर्मत्वेन चान्तर्धानसम्बन्धितया कर्तृकर्मप्रतिपादनतात्पर्यकत्वसम्भवात् । अथवा कर्मणि प्रतिषेधे 'अकाकारयोर-

प्रतिषेध' इति वार्तिकवचनेन अप्रत्यया'दिति सूत्रेण प्रत्ययान्तेभ्यः अकारप्रत्ययो भवतीति विहिते अकारप्रत्यये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्य इति ण्वुल्प्रत्ययादेशे अके च भिभित्साभेदिका वा रूद्रस्य जगत इति उदाहरणयोः कर्मणि उभयप्राप्तौ इति प्रतिषेधो न प्रवर्तत इति प्रतिपादितम् । ततश्च ब्रह्मजिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वात् 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति प्रतिषेधो न प्रवर्तते । अतः 'कर्तृकर्मणोः कृती' त्येव प्रक्तो षष्ठी। तस्याश्च न समासनिषेधः । ननु, सुखं, दुःखाभावो वा साक्षादिच्छाविषयः, तत्साधनतया अन्यः तत्कथं ज्ञानस्य इच्छाविषयत्वम् । तत्राह— अवगतिपर्यन्तमिति । अवगतिरविद्यानिवर्तको वृत्तिरूपः साक्षात्कारः । तत्साधनं विचारजनितं तात्पर्यावधारणरूपं जिज्ञासेत्यत्र प्रकृतिप्रतिपाद्यमित्यर्थः । तत्र च हेतुमाह—फलविषयत्वादिति । सुखदुःखाभावविषया साक्षादेव फलविषया । तत्साधनविषया तु विशेषणविधया । तात्पर्यावधारणं च सत्तानिश्चयरूपशाब्दज्ञानद्वारा साक्षात्कारोपयोगि । तदिदमाह—ज्ञानेन हीति। अवगतेश्चाविद्यानिवर्तकतया पुरुषाभिलषितत्वमित्याह—ब्रह्मावगतिर्हीति । ततश्चायं सूत्रार्थः । साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं तद्धेतुका ब्रह्मजिज्ञासा भवतीति । जिज्ञासापदान्तर्गतज्ञाधातूपात्तं ब्रह्मणि-वेदान्ततात्पर्यावधारणमपि ब्रह्मकर्मकं भवत्येवेति तद्द्वारा जिज्ञासाया ब्रह्म विषयः । यद्यपि ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यावधारणेच्छारूपा ब्रह्मजिज्ञासोक्तश्रवणादिकया तात्पर्यनिर्धारणस्येष्टसाधनतामवगच्छत साधनचतुष्टयसम्पत्त्यभावेऽपि भवत्येव, तथापि न सा साक्षात्कारपर्यन्तविचारप्रयोजिका। किं तु साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरम् उत्कटजिज्ञासैव । कामुको हि सांसारिकफलासक्तः तज्जनितं दुःखमङ्गीकृत्यैव वैषयिकं सुखं बहुमन्यमानः तदुपयोगिनं इहामुत्र गमनरूपं संसारं न निविवृत्सति । विरक्तस्य तु संसारकृतोपयोगाभावात् तत्कृते दुःखे आत्यन्तिकद्वेषो भवति । ततस्तन्निवृत्तिं कामयते । ततश्च विरक्तस्य निरतिशयानन्दप्रेप्सारूपा मुमुक्षा संसारनिविवृत्सासहिता भवति । एषैवोत्कटमुमुक्षेत्युच्यते । तादृशमुमुक्षाप्रयुक्ता च जिज्ञासा सूत्रोपात्तेति न विवेकाद्यानन्तर्यानुपपत्तिः । तथा च जिज्ञासया स्वविषयप्रयोजकतया विचार आक्षिप्यते । तदभिप्रायेण जिज्ञासितव्यमिति उपसंहारवाक्ये तव्यप्रत्ययप्रयोगः । अत्राक्षिप्तविचारं प्रति जिज्ञासापदोपात्तं ज्ञानं साध्यम् । ज्ञानस्य चोक्तपरम्परया अधिकारिविशेषणीभूतमुमुक्षाविषयो मोक्षः फलम् । तथा च श्रुत्यर्थाभ्यामयं सूत्रार्थः पर्यवसितः । विवेकादिदार्ढ्यानन्तरं तद्दार्ढ्यस्य च तयथेहेत्यादिवचनपर्यालोचनयोपपत्तेः । परम्परया मोक्षसाधनीभूतवेदान्ततात्पर्यनिर्धारणाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति । तत्पुनरिति । ब्रह्मज्ञाने-

च्छा हि 'ब्रह्मज्ञानमिष्टसाधन'मिति ज्ञानं विना न सम्भवति। तज्ज्ञानं च विशेषणीभूतब्रह्मज्ञानं विना न सम्भवति । ब्रह्मज्ञानं च वेदान्तेभ्य एव वक्तव्यम् । तेषां च यदि निर्णयजनकत्वमिष्यते, तदा विचारं विनैव निर्णयस्य सिद्धत्वात् व्यर्थो विचारः । यदि तु तेभ्यः ब्रह्मनिर्णयो न भवति, तदा तदज्ञाने जिज्ञासैव न भवेत् । न च संशयरूपां प्रसिद्धिमादाय ब्रह्मजिज्ञासा समर्थयितुं शक्यते वेदान्तानां संशयजनकत्वानुपपत्तेः । ततः कथं जिज्ञासापूर्वको विचारः कर्तव्य इति शङ्काभिप्रायः । उच्यत इति । अस्मिन् हि शास्त्रे 'तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मे'ति जीवब्रह्माभेदबोधकवाक्यानि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमय'मित्यादीनि तत्पदार्थप्रतिपादकानि। 'असङ्गो ह्ययं पुरुषो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरतीत्यादीनि त्वम्पदार्थप्रतिपादकानि च वाक्यानि विचारयिष्यन्ते सपरिकरं कृत्स्नेन शास्त्रेण । तानि च विचारात्प्रागेवाधीतसाङ्गस्वाध्यायं प्रत्यर्थावबोधकान्येव। ततश्च ब्रह्मप्रसिद्धिः । एवं ब्रह्मशब्दादपि तत्पदार्थप्रसिद्धिः । तस्य हि ब्रह्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वम् । ततश्च यद्यन्यो जगत्कर्ता स्यात्, जगदुपादानं वा, ततस्तमादाय वस्तुपरिच्छेदप्राप्तेः ब्रह्मत्वं न स्यात्। अतो ब्रह्मैव जगत्कर्तृउपादानरूपं सिध्यत् तदुपयोगितया सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं सिध्यति। तस्यापि जगतः पारमार्थिकत्वे वस्तुपरिच्छेदराहित्यं न सिध्यतीति तस्य मिथ्यात्वमुपक्षिप्य परमार्थतः तद्राहित्यरूपं नित्यशुद्धत्वादिकम् उपक्षिपति ।तथा 'अह'मिति प्रत्ययेऽपि त्वम्पदार्थः प्रसिध्यति । न चैतावता विचारानारम्भः । यद्यपि विचारात्प्रागेव अशनायाद्यतीतो जीवस्सकलवेदान्तप्रतिपाद्यं परं ब्रह्मेति स्वरसतोऽधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य बोधो भवति, तथाप्यनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानवत् स बोधश्चितदोषवशात् आपातरूप इत्युच्यते । तत्र यथा जलज्ञाने अप्रामाण्यशङ्का, एवं प्रकृतेऽपि नानाविधाश्शङ्काः भवन्ति । तत्राहमितिप्रतीतिविषयश्शरीरमेवेति चार्वाकाः । इन्द्रियाण्येवेति तदेकदेशिनः । मन एवेति तादृशाः । क्षणिकविज्ञानमिति सौगताः । शून्यमिति तदेकदेशिनः। एते च सर्वे वेदाप्रामाण्यवादिनः । सर्वामेव वैदिकप्रतीतिमप्रमामेव वदन्ति । अस्ति देहादिविलक्षणः स्थिरः कर्तृत्वादिविशिष्ट इति नैयायिका मीमांसकाश्च । ते त्वविनाशितया जीवप्रतिपादकानि वाक्यानि यथाश्रुतान्येव व्याचक्षते । असङ्गत्वादिप्रतिपादकस्त्वागमो न यथाश्रुतो ग्राह्य इति वदन्ति । साङ्ख्यास्तु भोक्तैवात्मा । न कर्ता । भोक्तृत्वं च स्वप्रकाशचिद्रूपत्वमेवेति वदन्तः असङ्गत्वादिप्रतिपादक आ-

गमो यथाश्रुतार्थ एव । परं तु जीवानां भिन्नत्वात् तदैक्यप्रतिपादक आगमो न यथाश्रुतो ग्राह्य इति वदन्ति । एवं त्वम्पदार्थशोधकवाक्येषु वैदिकानामेव विप्रतिपत्तयः । मीमांसकास्साङ्ख्याश्च ईश्वरं नेच्छन्ति । ते सर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकमागममन्यथा व्याचक्षते । तार्किकादयोऽपीश्वरमभ्युपगम्य तस्य निर्विशेषतां जीवाभिन्नतां चानिच्छन्तोऽस्थूलादिवाक्यानि च तत्त्वमस्यादिवाक्यानि चान्यथा व्याचक्षते । सिद्धान्ते तु तानि यथाश्रुतान्येव । तत्र सिद्धान्तव्यतिरिक्तेषु पक्षेषु यानि यानि तत्तन्मतोपष्टम्भकतया वचनान्युदाह्रियन्ते याश्च युक्तयः तासामाभासत्वं प्रतिपादनीयम् । सिद्धान्तोदाहृतवचनानां युक्तीनां च तत्तदाशङ्कानिराकरणपूर्वकं व्यवस्थितत्वं च व्युत्पादनीयम् । तदभावे तत्तद्वादिवाक्यश्रवणक्षुब्धचित्तस्य स्वोद्भावितशङ्काभिश्च क्षुब्धचित्तस्य उत्पन्नमपि साङ्गाधीतवेदवाक्यजनितं ज्ञानं नानाविधशङ्कारूपचित्तदोषकलुषितम् आपातरूपमेव स्यादिति तात्पर्यार्थः । सर्वशक्तिसमन्वितमित्येतदनन्तरं वेदान्तेभ्यः प्रसिद्धमिति शेषः । ब्रह्मशब्दस्य हीति । अयं हिशब्दः चार्थे द्रष्टव्यः । तथासति उपपत्त्यन्तरोपन्यासपरता स्पष्टा भवति । सर्वस्यात्मत्वाचेति । सङ्ग्रहवाक्यमेतत् । तत्र ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिरित्यमुमंशमन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याचष्टे—सर्वो हीति । अहमस्मीति न प्रत्येतीति न । किं तु प्रत्येत्येवेति योजना । ततश्च विवक्षितार्थलाभः । नाहमिति न प्रतीयादित्यन्वयः । आत्मा स भोक्तुरिति । भोक्तुस्स्वरूपमीश्वर इति सिद्धान्तिन इत्यर्थः । वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणेति । यद्यपि सदेवेत्यादिवाक्यं प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकम् । ब्रह्मविषयकोपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्यात्मकब्रह्मविषयपरमतात्पर्यग्राहकलिङ्गसमन्वयादित्येवंरूपेण युक्त्यनुसन्धानात्मिका वेदान्तमीमांसापि तर्क एव, तथापि तत्र शङ्काविशेषनिराकरणाय गुणसूत्रैः प्रदर्श्यमाना युक्तयः उपकरणत्वेन विवक्षिताः । अथवा सूत्रकृता संगृहीतानां श्रुत्यादीनां तद्बलाबलस्य च संगृहीतस्य विशदीकरणाय अध्वरमीमांसाव्याख्यातृभिरुक्तं प्रमेयम् इह भाष्यकारादिभिरुद्गृह्यते । तदुपकरणभूतं द्रष्टव्यम् । एवं 'स्मरन्ति च' 'अपि च सत' 'तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः' 'आचारदर्शनात्' 'बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च' इति नरकादिप्रतिपादकतया कर्मसमुच्चयप्रतिपादकतया आरूढपतितबहिष्कारप्रतिपादकतया च स्मृत्या आचारा उपन्यस्ताः । स्मृतिषु च अनुमानशब्दप्रयोगात् वेदानुमापकत्वं दर्शितम् । श्रुतौ च प्रत्यक्षशब्दप्रयोगात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं दर्शितम् । तत्र च सर्वत्र तर्कशास्त्रोक्तमनुमानादिलक्षणमुपयुक्तम् । तदिह व्याख्यातृभिरुपन्यस्यते । एवमपशूद्राधिकरणे संवर्गविद्यायां जानश्रुतौ प्रयुक्तशूद्रशब्दः न जातिवचनः । किं तु व्यक्तिवचन इत्यु-

क्तम् । 'समाननामरूपत्वादि'ति सूत्रेण इन्द्रादिशब्दानां जातिवचनत्वमाश्रितम् । तत्र तर्कशास्त्रोक्तं जातिव्यक्त्यादिलक्षणनिरूपणं उपयुक्तम् । तत्सर्वमत्र व्याख्यातृभिर्विशदीक्रियते । तदिहोपकरणतया विवक्षितम् ॥ १ ॥

॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

विषयादिसम्भवात् ब्रह्मजिज्ञासा आरम्भणीयेत्युक्तम् । तामारभते भगवान् सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यत इति । २ ।

पूर्वोत्तराधिकरणयोस्सङ्गतिं वक्तुं वृत्ताधिकरणप्रमेयानुवादपूर्वकं उत्तराधिकरणमवतारयति—ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तमिति । स्वाभिमतं किञ्चिद्वस्तु असाधारण्येन निर्दिश्य तत्र प्रमाणोपन्यासः कर्तव्यः । अत एव चोत्तरत्र इदं ब्रह्मणि प्रमाणमित्येवं व्यवहारः । अतः प्रमाणोपन्यासात् प्रागेवासाधारण्याय लक्षणमुखेन ब्रह्म निर्देष्टव्यम् । अन्यथा हि प्रमाणोपन्यासोऽनाकाङ्क्षिताभिधानमेव स्यात् । ततः प्रथमसूत्रेण ब्रह्मस्वरूपतत्प्रमाणादिविचारेषु सर्वेषु प्रतिज्ञातेष्वपि लक्षणमुखेन ब्रह्मस्वरूपं प्रथमं निरूप्यते । तत्र च यत्र सर्वं विशेषजातं कल्पितं । यच्च सत्यज्ञानानन्दादिपदार्थेषु धर्मिभूतमखण्डं वस्तुगत्या, स एव ब्रह्मशब्दविशेष्यभूतोऽर्थः जन्मादिसूत्रेण प्रतिज्ञायते । तत्र 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तत्तु समन्वयादि'ति सूत्राभ्यां प्रमाणं सर्वे वेदान्ता इत्युपन्यस्यते । ईक्षत्याद्यधिकरणमारभ्यावान्तरकिञ्चिद्वाक्यपर्यालोचनया अन्यपरत्वमाशङ्क्य कृत्स्नेनाध्यायेन तत्रैवोपनिषदां प्रामाण्यमुत्सर्गापवादाभ्यां दृढीक्रियते। अत्रायं विशयः—'जगज्जन्मादिकारणत्वं सत्यादिष्वभिन्नमखण्डं धर्मिमात्रं च ब्रह्मलक्षणं सम्भवति वा, नवे'ति । तत्राद्यं तटस्थलक्षणमित्युच्यते । यो हि धर्मोऽसाधारणस्सन्नेव कदाचिद्धर्मिणा सम्बध्यते, स तटस्थलक्षणमित्युच्यते । यथा छत्रचामरादिकं राज्ञः । आद्यलक्षणे चायं तदर्थसंशयः—किं तत् विरुद्धम्, अविरुद्धं वेति । द्वितीये तु तदखण्डं स्वरूपं प्रसिद्धम्, अप्रसिद्धं वेति । ततश्च पूर्वाधिकरणेनाक्षेपिकी सङ्गतिः । ब्रह्म विचारणीयमित्युक्तम् । तत् न सम्भवति । विरोधाप्रसिद्धिभ्यां ब्रह्मलक्षणस्यैवासम्भवात् । लक्षणं विना प्रधानादिव्यावृत्ततया तन्निर्णयासम्भवात् तद्विचारस्य व्यर्थतापत्तेः। तत्र पूर्वः पक्षः—जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं न सम्भवति। निर्विशेषस्य तस्य जगत्कारणत्वासम्भवात् । न हि कृतकत्वं नित्यस्य वस्तुनो लक्षणं भवति । एवं सत्याद्यात्मत्वं स्वरूपलक्षणमित्युच्यते । यथा चन्द्रस्य प्र-

कृष्टप्रकाशत्वाभिव्यङ्ग्यं चन्द्रत्वं, तदपि न सम्भवति। तत्र किं सत्यत्वादिधर्म एव लक्षणं, उत तद्धर्मी । नाद्यः । विरोधादेव । न द्वितीयः । सत्यज्ञानानन्दादिप्वभिन्नस्य सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्य धर्मिणोऽप्रसिद्धत्वात् । न च श्रुत्यैव तादृशधर्मिमात्रप्रसिद्धिः । यज्जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म, तत् सत्यज्ञानानन्दात्मकमित्येवंरूपेण प्रवृत्तायाः श्रुतेः कारणत्वसत्यत्वादिरूपोद्देश्यताविधेयतावच्छेदकानेकधर्मसंसृष्टतया ब्रह्मबोधिकायास्सकलधर्मविनिर्मुक्तधर्मिमात्रबोधकत्वासम्भवात् । अपि च सर्वत्र धर्म एव लक्षणम् । तत्कथं धर्म्येव स्वरूपलक्षणमिति एतदभिप्रायेणाह—किं लक्षणं पुनरिति । सूत्रे यच्छब्देन सत्यादिलक्षणं संगृहीतम् । यतस्सत्यादिरूपादित्यर्थः । अयमत्र परिहाराभिप्रायः । यथा ह्यर्थवादवाक्येषु मुख्येऽर्थे उद्देश्यविधेयसंसर्गबोधे सत्यपि लक्षणीये स्तुतिरूपे न तत्संसर्गो भासते, तद्वत् सत्यादिवाक्येषु द्वारभूते वाच्यार्थे तद्भानेऽपि लक्षिते धर्मिमात्रे तन्न भासत इति लक्षणया धर्मिमात्रबोधकत्वमुपपद्यते । एवं च यथा 'पुरोडाशकपालेने'त्यत्र धर्मिमात्रलक्षणा, तद्वत् प्रकृतेऽपि स्वीक्रियत इति श्रुतितस्तत्प्रसिद्धिरुपपद्यते । नन्वेवमपि यथा लक्षितेन प्राशस्त्येन विधिपदोपात्तानां यागदेवतादीनां संसर्गो भासते, एवमत्रापि पर्यवसिते बोधे पदान्तरार्थसंसर्गभानं नियतमिति कथमेतस्य सकलधर्मातीतवस्तुमात्रबोधकता । यत्किञ्चिद्धर्मसंसृष्टतया बोधे तु न त्वदभिमतब्रह्मस्वरूपसिद्धिः । उच्यते—पर्यवसिते बोधे पदान्तरार्थसंसर्गभानमावश्यकमिति नियमोऽप्रयोजको नानुस्त्रियते । न च तथा ज्योतिष्टोमादिवाक्ये दृष्टमिति तावन्मात्रेण तथा स्वीकर्तुं युक्तम् । तथासति लौकिकवाक्यानां प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थत्व एव प्रामाण्यम् । न तु कविप्रतिभामात्रसिद्धे प्रमाणान्तररहिते दृष्टमिति ज्योतिष्टोमादिवाक्येष्वप्यलौकिकोऽर्थो न सिध्येत् । यदि तु तत्र वेदवाक्यानां तात्पर्यस्य गृहीतत्वात् लोकदृष्टनियमानादरेण तथाभूतोऽर्थस्स्वीक्रियते, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अपि च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति लक्षणवाक्येषु पदान्तरार्थसंसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वाभावो दृष्टः । न च लक्षणवाक्येऽस्मिन् प्रकृष्टप्रकाशपदं हेतुगर्भं विशेषणम् । चन्द्रपदं च चन्द्रेतरव्यावृत्ततया वा चन्द्रपदवाच्यतया वा चन्द्रपरम् । ततश्च प्रकृष्टप्रकाशोऽचन्द्रव्यावृत्त इति वा चन्द्रपदवाच्य इति वा तत्र बोधः । तत् कथं तस्य पदान्तरार्थसंसर्गागोचरतया चन्द्रस्वरूपमात्रबोधकतेति वाच्यम् । तस्य हि वाक्यस्य न प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यपरत्वम् । न वा चन्द्रेतरतारकादिव्यावृत्तिपरत्वम् । उभयोरपि प्रत्यक्षेण गृहीतत्वात् । नापि चन्द्रपदवाच्यत्वपरत्वम् । चन्द्रत्वमिति जातिविशेषः, तं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तदाश्रये चन्द्रपदं प्रवर्तत

इति प्रागेवाप्तोपदेशाल्लाभात् । न च तथापि व्यक्तिविशेषे तद्वाच्यत्वं न गृहीतमिति वाच्यम् । वस्तुतः प्रकृष्टप्रकाशाश्रयव्यक्तिविशेषस्यैव तदुपदेशविषयत्वात् । तस्मादज्ञातं चन्द्रत्वमेव वाक्यतात्पर्यविषय इति तदेव वाक्येन बोध्यते । ननु, चन्द्रत्वजातिरपि प्रत्यक्षेण गृहीता । प्रकृष्टप्रकाशत्वस्य तदभिव्यञ्जकस्य ग्रहणे सति तदग्रहणस्य वक्तुमनुचितत्वात् अभिव्यञ्जकसमानवित्तिवेद्यत्वाज्जातेः । अथ गृहीतापि चन्द्रत्वजातिर्नाज्ञाततावितिर्मुक्ता भवति । उपदेशं विना जातस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षस्याप्यापाततत्त्वोपपत्तेः । अत एवायं 'चन्द्रो न वे'ति संशयो दृश्यते । अथवाभिव्यञ्जकतया यदभिव्यञ्जकं गृहीतं, तत्समानवित्तिवेद्यत्वमेव जातेः । न त्वभिव्यञ्जकत्वाग्रहणदशायामपि । अत एव भास्वररूपत्वेन सुवर्णे गृहीते शीतस्पर्शवत्तया च करकायां गृह्यमाणायामपि भास्वररूपशीतस्पर्शयोस्तेजस्त्वजलत्वाभिव्यञ्जकताज्ञानाभावदशायां न तत्र तदुभयग्रहणम् । ततश्च उपदेशात्प्राक् प्रकृष्टप्रकाशे गृह्यमाणेऽपि न चन्द्रत्वजातिसाक्षात्कारः । उपदेशेन तु प्रकृष्टप्रकाशानुवादेन चन्द्रस्वरूपे बोधिते वाच्यार्थबोधदशायामुपस्थितं प्रकृष्टप्रकाशमेव चन्द्रत्वाभिव्यञ्जकं कल्पयतीति अर्थादभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावग्रहः । शाब्दस्तु चन्द्रस्वरूपग्रह एवेति चेत्, तर्हि प्राचीनोपदेशजनितं वाच्यत्वज्ञानमपि आपातरूपमेवेति शक्यं वक्तुम् । तत्रापि हि 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रपदवाच्यो न वे'ति प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्युपदेशात् प्राक्संशयोऽनुवर्तत एव । अभिव्यञ्जकताग्रहात्प्राक् प्रकृष्टप्रकाशे गृह्यमाणेऽपि चन्द्रत्वं न गृहीतमिति कल्पने तु अभिव्यञ्जकतापरमेव वाक्यमस्तु । स्वरूपमेव शाब्दं अभिव्यञ्जकतार्थीत्यत्र नियामकाभावादिति चेत्, उच्यते—तात्पर्यानुसारेण वाक्यार्थो वर्णनीयः । तत्र यदि वाच्यवाचकभावाभिप्रायेण यदि वा व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभिप्रायेण प्रश्नः, तदा तत्परत्वमेवास्तु । न तत्राग्रहः । यदा तु चन्द्रशब्दवाच्यत्वाश्रयो यो व्यक्तिविशेषः स क इति प्रष्टुरभिप्रायः, तदा तन्मात्रपरतैव प्रकृष्टप्रकाशवाक्यस्य । ननु, तदापि व्यक्तिविशेषबोधनार्थं प्रकृष्टप्रकाशत्ववैशिष्ट्यं बोधनीयमेव । अन्यथा व्यावर्तकोपस्थितिं विना व्यक्तिविशेषालाभात् । अपि च प्रष्टुर्यद्यत् बुभुत्सितं, तत्तावदवश्यं दातव्यमित्येव नियमः । न तु तदबुभुत्सितमवक्तव्यमित्यपि । अन्यथा काश्याः को मार्ग इति प्रश्ने तद्व्यतिरिक्तानां मार्गचिह्नानां गिरिनद्यादीनां निरूपणं न स्यात् । यदि तु मार्गप्रतिपत्त्युपयोगितया तदपि प्रष्टुर्बुभुत्सितमेव, तदा प्रकृष्टप्रकाशत्वमपि तथास्त्विति चेत्, उच्यते–यत्र हि बुभुत्सितवस्तुप्रतिपत्त्युपयोग्यज्ञातं भवति, तत्र प्रष्टुर्जिज्ञासा भव-

त्येवेति तादृशमार्गचिह्नादिषु वाक्यतात्पर्यस्य प्रश्नं विना स्वीकारेऽपि प्रकृते सम्बोधनीयेन प्रकृष्टप्रकाशसम्बन्धस्य जिज्ञासिते व्यक्तिविशेषेऽवगतत्वेन तदभिधाने न वक्तुस्तात्पर्यम् । परं तु तदनुवादं विना व्यक्तिविशेषस्य बोधयितुमशक्यतया तदर्थं द्वारतयाभिधानमात्रं तत्र प्रकृष्टप्रकाशस्य । यथा च तीरत्वप्रकारेणैव तीरविशेषोपस्थितिर्भवत्वित्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्य गङ्गायां घोष इति वाक्यस्य गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरबोधाजनकत्वेऽपि गङ्गापदवाच्यस्य प्रवाहविशेषस्य तीरान्तरे सम्बन्धाभावेन तदुपस्थापनशक्त्यभावात् तीरविशेष एव स्वरूपेण बोध्यते, तद्वत् प्रकृष्टप्रकाशसंसर्गतात्पर्यरहितस्यापि व्यक्त्यन्तरबोधकतायां सामर्थ्याभावादेव व्यक्तिविशेषोपस्थापकत्वमुपपद्यते । एवं चन्द्रत्वमात्रतात्पर्येण प्रयुक्तस्य प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवाक्यस्य पदान्तरार्थसंसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वेनाखण्डार्थत्वेऽभ्युपगम्यमाने तज्जन्यज्ञानस्य 'अयमसौ वा चन्द्र' इति संशयनिवर्तकत्वेन चन्द्रोऽस्तीतिवाक्यजन्यभानस्य तदनिवर्तकत्वेन च सामग्रीविशेषजन्यत्वमेव संशयादिनिवर्तकतायां फलबलात् प्रयोजकमास्थेयम् । न च वाक्यस्य पदान्तरार्थसंसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वमेव न सम्भवतीति शङ्कनीयम् । अकांक्षादिसामग्र्यां सत्यां तदजनकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । दृष्टं चार्थवादवाक्यानामवान्तरवाक्यविधया प्राशस्त्यरूपार्थबोधकतायां पदान्तरार्थसंर्गागोचरप्रमितिजनकत्वम् । इयांस्तु विशेषः—प्रकृष्टप्रकाशवाक्ये चन्द्रप्रादिपदिकोपात्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य चन्द्रे संसर्गो भासते । इह तु सत्यादिवाक्ये ब्रह्मणि ब्रह्मपदोपात्तस्य ब्रह्मत्वस्य संसर्गोऽपि न भासते । सर्वत्र ब्रह्मप्रकरणे आम्नातैः आथात आदेशो नेति नेति, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञं नाप्रज्ञं नप्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यादिवाक्यैर्ब्रह्मस्वरूपस्य सकलधर्मातीतत्वप्रतिपादनात् । न च मिथ्यात्वं तावता धर्माणां सिध्यति । मिथ्याभूतानामपि वाक्यार्थकोटौ निवेशे को दोष इति वाच्यम् । 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्, उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवती'त्यादिवाक्यैर्भेददर्शनस्य निन्दितत्वात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम'न्निति अनन्तपदेन मोक्षजनकज्ञानविषयतया सर्वधर्मातीतत्वस्य प्रतिपादनाच्च । अयं च मन्त्रः 'प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्र-

मगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ इति पराशरेण वस्तुमात्रबोधनपरतया व्याख्यातः । अत्र प्रत्यस्तमितभेदमित्यनन्तपदं, सत्तामात्रमिति सत्यपदं, अगोचरं वचसामिति 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । नबिभेति कुतश्चने'ति उपसंहारैकरूप्यमुक्तम् । अस्यात्मसंवेद्यं तत् ज्ञानमिति स्वप्रकाशनित्यज्ञानपरतया ज्ञानपदं, 'ब्रह्मसंज्ञितमिति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सङ्ग्रहवाक्येन लक्षणवाक्यस्यैकवाक्यत्वं च व्याख्यातम् । अत्र संज्ञितमिति संज्ञापदोपादानं वस्तुमात्रबोधकत्वेऽप्यार्थिकार्थपरतया नेयम् । ननु, सत्यत्वादिधर्माणां मिथ्यात्वे ब्रह्मणस्सत्यादिरूपता न सिध्येदिति चेत्, किं सत्यत्वादिवैशिष्ट्यं न सिध्येदित्युच्यते, सत्यत्वादीनां मिथ्यात्वे बाध्यत्वादिरूपधर्मान्तरं सम्भवेदिति वा । आद्ये इष्टापत्तिः । व्यावहारिकसत्यत्वादिवैशिष्ट्याङ्गीकारेऽपि परमार्थतस्तदनङ्गीकारात् । न द्वितीयः । न हि बाध्यत्वरूपं धर्मान्तरं ब्रह्मणि स्वीकृत्य शुक्तिरजतादिवत् सत्यत्वं निषिध्यते । किं तु 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितनिर्धर्मवस्तुस्वरूपपर्यालोचनया । तत्र कथं बाध्यत्वरूपधर्मसम्भवः । न च सत्यज्ञानानन्दादिपदार्थानां परस्परं प्रत्येकं च भिन्नतयाऽवगतानां कथमेकब्रह्मासाधारणरूपत्वसिद्धिरिति शङ्कनीयम् । अत एव ब्रह्मासाधारणस्वरूपप्रतिपादकवाक्यादभेदे त्रयाणां सिद्धे घटाद्युपाधिकसत्यभेदः, वृत्त्युपाधिको ज्ञानानन्दभेद इति, धर्मी तु सर्वत्रानुस्यूत एक इति च सिध्यति । यच्च धर्मिमात्रपरत्वे लक्षणवाक्यता न स्यादिति तदिष्टमेव । न हि सत्यज्ञानानन्दाभिन्नं धर्मिमात्रं मुख्यं लक्षणमिति वदामः । अपि तु तदवगम इतरव्यावृत्तिबुद्धावुपयुज्यत इति, तस्य लक्षणत्वोपचारः । न चैकवस्तुमात्रबोधकत्वे चन्द्रश्चन्द्र इतिवत् ब्रह्म ब्रह्मेतिवच्चासाङ्गत्यमिति युक्तम् । पर्यायपदानां शक्तिग्राहकवाक्यादन्यत्र सहप्रयोगस्याव्युत्पन्नतया तादृशसमभिव्याहारस्यासङ्गत्यम् । इह तु सत्यादिपदानां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकतया न सहप्रयोगानुपपत्तिः । सत्यशब्दे अबाध्यत्वं, ज्ञानानन्दपदयोस्तु ज्ञानत्वानन्दत्वरूपो जातिविशेषः । स च तार्किकमते पदार्थविशेषः सामान्यात्मकः । अस्मन्मते तत्तदुपाध्युपहितं ब्रह्मैवेत्यन्यदेतत् । न चैकधर्मिमात्रपर्यवसाने पदान्तरवैयर्थ्यम् । पदार्थोपस्थितिदशायामनेकधर्मविशिष्टैकधर्मिबोधकतया बाध्यत्वादिभ्रमव्युदासपूर्वकं व्यक्तिविशेषोपस्थापनोपयोगित्वात् । तत् सिद्धं सत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वम् । तत्त्वं च पदान्तरार्थसंसर्गागोचरप्रमितिपरवाक्यत्वम् । संसर्गागोचरेत्युक्ते प्रकृष्टप्रकाशवाक्येऽव्याप्तिः । तज्जन्यज्ञानस्य चन्द्रे चन्द्रत्वावगाहित्वात् । अतः पदान्तरेति ।

न च प्रकृष्टप्रकाशशब्दलक्षितधर्मिणः अभेदस्य चन्द्रपदार्थे भानात् तद्दोषतादवस्थ्यमिति शङ्कनीयम् । अभेदस्य स्वरूपमात्रतयोभयगतत्वाभावेन संसर्गरूपत्वाभावात् । अखण्डवाक्यतात्पर्यविषयीभूतज्ञानविषयत्वं चार्थस्याखण्डत्वम् । तथाचोक्तगत्या सत्यादिवाक्यस्य सर्वधर्मविनिर्मुक्तवस्तुमात्रबोधकतोपपत्तौ श्रुतिप्रसिद्धं स्वरूपलक्षणमिति सिद्धम् । एवं जगज्जन्मादिकारणत्वं 'यतो वे'त्यादिवाक्यप्रसिद्धं ब्रह्मलक्षणं नोक्तस्वरूपेण विरुध्यते । मायिकस्य जगत्कारणत्वस्यानृततया परमार्थतो निर्धर्मस्वरूपेण विरोधानुपपत्तेः । एवं च यथा यद्रजतमभात्,सा शुक्तिरित्यारोपितेन रजतेन शुक्तिर्लक्ष्यते, एवमारोपितेन जगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्म लक्ष्यते । आरोपितत्वेऽपि तस्य ब्रह्मण्येवासाधारणत्वात् । ननु, लक्षणद्वयोपन्यासस्य किं प्रयोजनम्, इदं—यथा चन्द्रं दिदर्शयिपुराप्तः प्रथमं दिगन्तरगतनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं वारयितुं शाखायां चन्द्र इत्यधिकरणतया सम्बन्धविशेषेण शाखामुपलक्षणमुपादत्ते । ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुषश्चन्द्रसमीपवर्त्तितारकादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूपं प्रकृष्टप्रकाशात्मकं बोधयति । एवं हि बोध्यबुद्धिस्सुखेन चन्द्रेऽवतारिता भवति । एवं 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्युपश्रुत्य-ब्रह्मशब्दस्यानेकत्र प्रयोगदर्शनात् मुमुक्षुभिर्ज्ञेयो ब्रह्मशब्दार्थः क इति बुभुत्सोर्जगत्कारणत्वोपन्यासेन येषु जीवादिषु जगत्कारणत्वं न सम्भवति, तेषां सज्यकोटौ निविष्टतया स्रष्टृत्वासम्भवात् तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धेरपि सम्भवजगत्कारणभावेषु प्रधानादिषु ब्रह्मभ्रममपनेतुं स्वरूपलक्षणं उपन्यस्यते । न हि जडानां प्रधानादीनां ज्ञानादिस्वरूपतोपपद्यते । ततश्चाद्यं लक्षणं केभ्यश्चिद्व्यावृत्तिनिश्चयपूर्वकं बुद्धिस्थिरीकरणार्थम् । द्वितीयं तु सकलभ्रमनिवृत्तिपूर्वकं वस्तुस्वरूपसत्तानिश्चयार्थम् । अपि च ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वानुपन्यासे 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति, स भूमेति' श्रुतिसहकृतेन ब्रह्मशब्देन त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु लक्ष्यत्वेन निर्दिष्टम् । स्वरूपलक्षणमात्रोक्तावेवंशङ्का भवेत् उक्तस्वरूपमपि ब्रह्म कथं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । जगतस्तदुपादानस्य तन्निमित्तस्य चान्यस्य वस्तुनो विद्यमानत्वात् । अतस्तन्निवृत्तये यज्जगज्जन्मादिकारणं, तद्ब्रह्मेति बोधनीयम् । ततश्च जगत्कारणमन्यदिति भ्रमः ब्रह्मण एव कारणताबोधादपगतो भवति । जगतश्चोपादानं ब्रह्मेत्यवगते जगदधिष्ठानं ब्रह्मेति पर्यवस्यति । तत्र ब्रह्मशब्दोपात्ते सर्ववस्त्वभावे बोधिते स्वाधिष्ठानगताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं जगतस्सिध्यतीति जगतोऽन्यस्य वस्तुनो विद्यमानतया कथं त्रिविधपरिच्छेद इति शङ्कानिवारणं लभ्यते । अत एव जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं ब्र-

स्वलक्षणत्वेन निर्दिश्यते । उत्पत्तिमात्रकारणत्वादिकमपि हि ब्रह्मासाधारणमेव। परं तु एकैकमात्रकारणत्वोक्तौ ततोऽन्यत्रान्यदेव कारणमस्त्विति । तेन च वस्तुपरिच्छेदप्राप्तिरिति शङ्का नापगता स्यात् । उत्पत्तिस्थितिलयानां त्रयाणामपि ब्रह्मकारणमिति प्रतिपादने तु न काचिदाशङ्का प्रसरति । अपि च 'असंसारि चेतनं किमपि नास्ती'ति मन्यमानस्य सर्वधर्मातीतमसंसारि ब्रह्म जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपमिति सहसा बोधयितुं न शक्यम् । अतः कार्यस्यांकुरादेः केन चित् कर्त्रा भवितव्यमिति लोकसिद्धार्थानुवादपूर्वकमसंसारिवस्तु लोकदृष्ट्या सम्भावनीयम् । तत्सम्भावनायां तस्य पारमार्थिकं स्वरूपं श्रुत्या सुबोधं भवतीति तटस्थतया स्वरूपेण च लक्षणतो ब्रह्मबोधनप्रयोजनम् अमुं सूत्रार्थं मनसि निधाय सौत्रपदानि व्याचष्टे—जन्म उत्पत्तिरिति । सूत्रे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति श्रुत्यनुसारेण जन्मादीनां त्रयाणां ग्रहणं विवक्षितम् । तत्र यदि अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्विवक्षितस्स्यात्, तदा स्थितिलययोरेव ग्रहणं प्राप्नुयात्। न त्रयाणाम्। अतस्त्रितयलाभाय तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासो विवक्षितः । तत्रापि यदि जन्म आदिः येषां ते जन्मस्थितिभङ्गा इति विग्रहे इतरेतरयोगद्वन्द्वघटितं विशेष्यं गृह्येत, तदा जन्मादयोऽस्य यत इति सूत्रापत्त्या यथाश्रुतसूत्रमसमर्थितं स्यात् । तन्माभूदिति समाहारद्वन्द्वघटितं विशेष्यं विवक्षितम् । तत्र हि 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवती'त्यनेनैकवचनं 'स नपुंसक'मित्यनेन समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च क्लीबं स्यादित्येवमर्थकेन नपुंसकलिङ्गं च सिध्यति । ततश्च जन्मादीति पदम् । ननु, जन्मनः किं कृत्स्नप्रपञ्चापेक्षया आदित्वम्, उत स्थितिभङ्गावपेक्ष्य । नाद्यः । जन्मनोऽपि प्रपञ्चान्तर्गततया स्वनिरूपितादित्वासम्भवात् । न द्वितीयः । तथासति त्रितयलाभासम्भवादित्याशङ्क्याह—जन्मनश्चेति । श्रुत्या वा तथा निर्देशे किमालम्बनमित्याशङ्क्याह—वस्तुवृत्तापेक्षं चेति । यद्यपि जन्मापि त्रितयान्तर्गतं, तथापि त्रितयमध्ये जन्म प्रथम भागो भवतीति तदादित्वेन त्रितयसमुदायो निर्देष्टुं शक्यत एवेति भावः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—श्रुतिनिर्देशस्तावदित्यादिना । नन्विदंशब्दस्य प्रत्यक्षसन्निहितवस्तुनिर्देशकत्वात् सूत्रे न सर्वजगत्कारणत्वलाभ इत्याशङ्क्याह—अस्येति । प्रत्यक्षादीति । 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्चे'ति प्रत्यक्षादिसन्निधापितसकलजगत्कारणत्वस्य श्रुतिषु प्रतिपादनात् तदनुसारेण सूत्रेऽपि तथैव ग्रहणमिति भावः । ननु, जन्मादिशब्देन त्रितयसमुदायस्य प्रतिपादनात् तस्यैव प्रकृत्यर्थेन जगता सह षष्ठ्या सम्बन्धः प्रतीतादितो भवेत् । न तु जन्मस्थितिभङ्गैस्समुदायिभिरित्याश-

ङ्क्चाह—पष्ठीति । यत्किञ्चिदेकोपाध्यवच्छिन्नाः पदार्था एव समुदाय इति समुदायसमुदायिनोर्भेदाभावान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु, सूत्रे यत इति पञ्चम्यन्तात्तसिल्प्रत्ययो वक्तुमयुक्तः । किमियं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतावविवापादानपञ्चमी, किं वा जाड्याद्बद्ध इतिवत् हेतुपञ्चमी । नाद्यः । 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रेण उत्पत्त्यर्थकधातुसमभिव्याहार एव तस्या विधानात् । इह तु जन्मादिशब्देन त्रितयसमुदायग्रहणात् । अपि च तथात्वे हेतुत्वस्याग्रहात् उपादाननिमित्तत्वयोरुभयोरपि ग्रहणं न स्यात् । नापि हेतुपञ्चमी । 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति गुणवाचकेभ्य एव तद्विधानादित्यत आह—यत इतीति । 'हेता'विति सूत्रेण हेत्वर्थे तृतीया विधीयते । 'अन्याभ्योऽपि दृश्यत इति ततोऽपि तासिल्प्रत्ययो भविष्यति । ततश्च यत इति सौत्रपदं तृतीयान्तात्तसिल्प्रत्ययेन सिद्धं कारणत्वसामान्यं प्रतिपादयति । अस्य च श्रुतिपर्यालोचनया उपादानत्वे सति निमित्ततायां पर्यवसानं लभ्यते । अथवा 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति सूत्रे विभाषेति योगविभागाद्वा अगुण इति प्रश्लेषाद्वा 'दण्डाद्घटः, पुत्रात्प्रमोदः, धूमाद्वह्निमा'नित्यादिप्रयोगनिर्वाहः तथेहापि भविष्यतीति भावः । ननु, 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमम्मानवमावर्तं नावर्तन्त' इत्यत्र प्रतिपद्यमाना इति पदेनोपस्थितस्य प्रतिपत्तिवर्तमानकालस्य मानवावर्तविशेषणत्वेन प्रयुक्तेनेममितिशब्देन स्वैयर्थ्यपरिहारार्थं मानवावर्तान्तरव्यावर्तको विशेषः प्रतिपादनीय इति साकांक्षेण परामर्शात् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्तो यस्मिन्मानवे गतास्तस्मिन्नेव मानवे नावर्तन्त इत्येवमर्थपर्यवसानाय मार्गप्रतिपत्तिसमानकालं 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति वर्मनार्थकत्वमिममितिशब्दस्य स्वीकृतम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त'इति श्रुतौ इमानीतिशब्दस्य सूत्रे चास्येतिशब्दस्य वर्तमानार्थतां स्वीकृत्य वर्तमानजगदुत्पत्त्यादिप्रतिपादकत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य श्रुताविमानीतिशब्दो नावर्तमानाद्वर्तमाने व्यावृत्तिबोधनार्थः । 'यतो वे'त्यादिवाक्यं हि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत' इति वाक्यप्रतिपन्नां सृष्टिमनुवदति । तच्च वाक्यं श्लोकान्तर्गतानन्तपदोपात्तत्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वप्रतिपादकम् । अतोऽतीतानागतवर्तमानसकलवियदादिकारणत्वेन प्रतिपादकं ब्रह्मण इति यतो वेत्यादिवाक्यमपि पुरोवादानुसारेणातीतादिसाधारण्येन सर्वजगत्कारणत्वप्रतिपादनपरम् । तत्र नेमानीतिशब्दोऽनीतादिभ्यो व्यावृत्तिबोधनार्थो वक्तुं शक्यते ; किं तु प्रत्यक्षादिसन्निधापितं जगत्प्रकारं परामृशतीति वक्तव्यम् । तथा च सत्येतादृशे जगति ब्रह्मणोऽन्यः कर्ता न सम्भवतीति कर्त्रन्तरव्यासेधेन सप्रयोजनं प्रकृतोपयोगि चेदंशब्दो विशेषणं भविष्यतीति तात्पर्येण श्रुतिसूत्रगतेदंशब्दोपात्तप्र-

कारं जगद्विशेषणैर्विशदयन् ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र विद्यमानस्य ब्रह्मपदस्य प्रथमान्ततया विपरिणामेनानुषङ्गं तत्पदाध्याहारं भवतिपदाध्याहारं च कृत्वा सूत्रवाक्यार्थं कथयति—अस्येत्यारभ्य वाक्यशेष इत्यन्तेन। नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येति विशेषणेन कर्तारं विना जगदुत्पद्यत इति निरीश्वरपक्षो व्यावर्तितः । घटो हि नाम्ना घट इत्येवंरूपेण कम्बुग्रीवाद्यात्मना रूपेण च यथा भविष्यति, तथा यतितव्यमिति सङ्कल्पपूर्वकं क्रियमाण एव तादृशनामरूपाभ्यां व्यक्तो भवति, तद्वदंकुरादिकमपि नामरूपव्यवस्थितं तदनुकूलसङ्कल्पाश्रयं कर्तारमाक्षिपतीति न निरीश्वरपक्षस्समञ्जसः। व्याकृतस्येत्यनेन उत्पत्तेः प्रागव्याकृतनामरूपसद्भावसूचनात् उत्पत्तेः प्राक् कार्यप्रागभाव एवेति परमाणुभ्योऽसदेव द्व्यणुकादिकं जायत इति तार्किकमतवैलक्षण्यं सूचितम् । श्रुतौ सृज्यसमर्पक इदंशब्दो बहुवचनान्ततया प्रयुक्तः । सूत्रे एकवचनान्ततया प्रयोगेण इदंशब्दोपात्तं सृज्यं यस्य दृष्ट्या एककार्यमिव भवतीति सूचनेन 'अयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि अस्यैव निश्वसितानी'ति वचनैकवाक्यतासूचनेनेदं सर्वमेककार्यवदप्रयत्नेनैव करोतीति सूचनेन एक ईश्वरः इदं सर्वं कथं कुर्यादिति शङ्का दूरत एव निरस्ता भवति । यो हि निश्वासवदप्रयत्नेनैव सर्वं करोति, तत्रेदं न करोतीति का शङ्का । ततश्च निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च भगवतस्सिद्धं भवति । अतस्सोऽप्यत्र यतश्शब्देनार्थो विवक्षित इत्यभिप्रेत्योक्तं—यस्मात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरिति । अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येत्यनेन जीवानां सृज्यकोटौ निवेशात् तेषां जगत्कर्तृत्वं न सम्भवतीत्युक्तम्। प्रतिनियतेति । किञ्चित्कार्यं प्रति देशो नियतो भवति । यथा कृष्णमृगादौ किञ्चित्प्रतिनियतः कालः । यथा रसालमञ्जरीणाम् उद्भेदे वसन्तरूपः । एवं निमित्तक्रिययोरपि यथायथं नैयत्यं द्रष्टव्यम्। एतादृशविभागाभिज्ञो हि तत्र कर्ता भवति । जीवैस्तु तत् मनसापि चिन्तयितुमशक्यम् । दूरे तत्करणशक्तिरित्यभिप्रेत्याह—मनसापीति । अनेन च भाष्येण 'कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य'मिति श्वेताश्वतरमन्त्रार्थः संगृहीतः । स्वभावादेव सर्वं भवतीति स्वभावपक्षः । नियतिरदृष्टं किमपि नियामकं नास्तीति यदृच्छापक्षः । योनिः प्रधानम्। पुरुषो जीवः। एते सर्वेऽपि निरीश्वरकारणपक्षाश्चिन्त्याः । तत्र प्रधानादिपूर्वपक्षा ईक्षत्यधिकरणमारभ्य निराकरिष्यन्ते । जीवपूर्वपक्षस्तु श्रुत्यन्तरावलम्बनः अन्यत्र न निराकृतः इहैव सूत्रसूचितेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेन निराचिकीर्षितः । तथा हि प्रश्नोपनिषदि—'अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमि-

मं वेदेत्युपक्रम्य तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष' इति पिप्पलादं प्रति भारद्वाजप्रश्ने षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याम्नायते । 'इहैवान्तश्शरीरे सोम्य पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपोमन्त्राः कर्म लोकालोकेषु नाम चे'ति । अत्र प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठाभ्याम् उत्क्रान्तिप्रतिष्ठावत्त्वं शरीरान्तस्स्थत्वं च जीवलिङ्गम् । तदनुसारेण प्राणादिनामान्तषोडशकलास्रष्टृत्वमपि जीवस्यैव स्वीकर्तव्यम् । ततश्च सर्वाणि कारणवाक्यानि जीवपराण्येव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयानि । न तु ब्रह्मपराणि । निर्धर्मकस्य जगत्कारणत्वविरोधादिति शङ्को मन्यते । परिहारस्तु सर्वासूपनिषत्सु सर्वज्ञत्वादिभिस्संसारिष्वसम्भवद्भिर्गुणैर्जगत्कारणं प्रतिपाद्यते । जीवाश्च हिरण्यगर्भादयोऽपि सृज्यकोटौ निवेश्यन्ते 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यादीभिर्वचनैः । न च तानि सर्वाण्येकेन वचनेनान्यथा नेतुं युक्तानि । न च निर्धर्मके जगत्कारणत्वादिविरोध इति प्रागेव व्युत्पादितम् । अतः प्रश्नोपनिषद्वाक्यमपि परब्रह्मपरमेव । तत्र जीवलिङ्गं जीवरूपेण ब्रह्मैव संसरतीत्यभेदाभिप्रायम् । अत एव ब्रह्मज्ञानैकसाध्यममृतत्वं प्रकृतषोडशकलपुरुषद्रष्टुः 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरि'त्यादिना 'स एषोऽकलोऽमृतो भवती'त्यन्तेन नदीसमुद्रविलयनदृष्टान्तपूर्वकं प्रतिपादितम् । 'एतावदेवाहमेतत् परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्ती'तिचान्ते उपसंहृतमिति । ननु, जन्मादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्येऽपि भावविकारा वृद्धिपरिणामापक्षयरूपाः प्रसिद्धाः । तेऽपि कुत आदिशब्देन न गृहीताः इत्याशङ्क्याह—अन्येषामपीति । वृद्धिस्तावदवयवोपचयरूपा उत्पत्तिरेव । परिणामोऽपि त्रिविधः—धर्मलक्षणो मृदादेर्घटादिरूपः, लक्षणलक्षणोऽतीतत्ववर्तमानत्वानागतत्वादिरूपः, अवस्थालक्षणः चिरातीतत्वादिवर्तमानत्वात्यन्तानागतत्वादिरूपः, तद्धर्मविशिष्टतया उत्पत्तिरेव । अपक्षयस्तु अवयवविश्लेषः नाशान्तर्गत एवेति त्रिष्वेवोत्पत्त्यादिष्वन्तर्भाव इत्यर्थः । ननु, 'यतो वे'त्यादिश्रुतिवाक्यं उदाहृत्यावशिष्टानां तेष्वेवान्तर्भाव इति क्लेशेन व्याख्याने किं प्रयोजनं, 'जायतेऽस्ति वर्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यती'त्येवं यास्कवचनमेव कुतो नोदाहृियत इत्याशङ्क्य तदुदाहरणे मूलकारणाज्जगदुत्पत्तिस्संगृहीता न स्यात् । तद्धि वचनं पौरुषेयं मूलप्रमाणमपेक्षमाणं 'यतो वे'त्यादिवाक्यं नोपस्थापयति । अर्थप्रत्यभिज्ञानाभावात् । अतः प्रत्यक्षमेव वक्तव्यम् । न च मूलकारणं तद्विषयः । तस्यालौकिकत्वात् । न च ऋषेस्तद्दर्शनं योगमाहात्म्यात् कल्पनीयम् । कल्पकाभावात्

'जायत' इति वचनस्य सृष्ट्यनन्तरं भौतिकेषु षड्भावविकारान् दृष्ट्वा प्रणीतमिति कल्पनस्य सम्भवात् । अतस्तदुदाहरणे मूलकारणाग्रहणशङ्कानिवृत्त्यर्थं योत्पत्ति ब्रह्मणस्सकाशाज्जगतः, या च तत्रैव ब्रह्मणि जगतास्स्थितिः, यश्च तत्रैव ब्रह्मणि प्रलयो जगतः, ते 'यतो वे'त्यादिवाक्योदाहरणपूर्वकं गृह्यन्त इत्याह—यास्केत्यादिना गृह्यन्त इत्यन्तेन । पूर्वोक्तजगद्विशेषणव्यावर्त्यमाह—न च यथोक्तविशेषणस्येति । अभावादिति शून्यवादिमतोपन्यासः । विशिष्टेति । तत्तत्कार्योचितेत्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रश्नोपनिषद्वाक्यजनिता जीवाशङ्कैव निराकरणीया । अन्यासां प्रधानादिगोचरशङ्कानामधिकरणान्तरेषु निराकरिष्यमाणत्वात्, तथापि यथा प्रधानादिभ्यो न सम्भवति, तथा संसारिणोऽपि न सम्भवतीत्युपमानोपमेयभावेन योजनीयम् । अस्मिन् सूत्रे यज्जगत उत्पद्यमानत्वमुक्तं, तदेव हेतूकृत्यादृष्टाद्वारकजन्यकृत्यजन्यानि जन्यान्यंकुरादीनि उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि । उत्पद्यमानत्वात् । घटवदिति प्रकारेण संसारिव्यतिरिक्तमीश्वरं साधयन्तीत्याह—एतदेवेति । ततश्च यत् स्वयं पूर्ववाक्ये यथोक्तविशेषणस्य जगतस्संसारिणस्सकाशादुत्पत्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं, तत् युक्तिकुशलानामपि सम्मतमिति भावः । मन्यन्त इति तन्मते अस्वरसोद्भावनम् । तद्यथा अनेन हि जगदुत्पत्त्युपयोगिकृत्यादिमान् एकः, तद्गतं कृत्यादिकं च नित्यं सर्वविषयं च यदि सिध्येत्, तदा खलु संसारिवैलक्षण्यं सिध्येत् । न तु तदस्ति । कार्यत्वहेतोस्तत्र सामर्थ्याभावात् । स हि तत्र कर्तारमपेक्षते । तदेकत्वे कृत्यादीनां नित्यत्वे च उदासीन एव लाघवतर्कसहकृतस्तदेकत्वादिकं साधयिष्यतीति चेन्न । एकत्वं किमेकत्वरूपसङ्ख्यावैशिष्ट्यमनुमितिविषयतया उपनयति, किं वा अनेकत्वाभाववैशिष्ट्यम् । नाद्यः । प्रत्येकं बहूनामप्यंकुरादिकर्तॄणामेकत्वसम्भवात् न विवक्षितार्थसिद्धिः । न द्वितीयः । न हि यदग्रे वस्तुलाघवपर्यवसितं स्वानुग्राह्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य विषयगौरवमापादयति तत् प्रमाणसहकारितया क्लृप्तं लाघवम् । अत एव पुरोवर्तिज्ञानस्येष्टभेदग्रहदशायां प्रवृत्तिजनकत्वाभावेन तादृशप्रतिबन्धकव्यावृत्तयेऽधिककारणविवक्षाप्रसक्तौ प्रवृत्तिकारणताग्रहविषयतयाग्रेऽप्यधिकरणप्रकारकज्ञानान्तरकल्पनाराहित्यरूपलाघवानुसन्धानं नेष्टभेदग्रहाभावमुपनयति । प्रवृत्तिरिष्टभेदग्रहविरोधिकारणजन्या । तत्प्रतिबद्धत्वादिति स्वानुग्राह्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य गुरुविषयतापादकत्वात् । अपि तु भाविगौरवं सोढ्वापि स्वानुग्राह्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य विषयलघुतापादकमिष्टभेदग्रहरूपमेव पुरोवर्तिज्ञानस्य कारणताकोटौ अवच्छेदकं कल्पनीयम् । भावरूपतया स्वरूपतो लाघवात् । सचीनज्ञानस्थले ज्ञानविच्छित्तिवेद्यतया उभयसम्मततयोपस्थितितोऽपि लघुत्वात् काभी-

रणतावच्छेदककोटौ निवेशकल्पनेन कारणान्तरकल्पनाभावरूपलाघवसम्भवाच्चेत्य-नुसन्धानमेवोक्तप्रमाणस्य पुरोवर्तिज्ञानेष्टाभेदविषयोपनायकं कल्प्यते। अतो न लाघवानुसारेणानेकत्वाभावविशिष्टकर्तृसिद्धिः । अपि च नात्र भाविगौरवमपि । न हि कर्तृमात्रसिद्धावपि एकः कर्ता न सिध्येदिति वदता क्लृप्तजीवव्यतिरिक्ता एव बहवः कर्तार आपाद्यन्ते। येन गौरवग्रस्ततया तदापादनमनुन्मिषितम् । किं तु क्लृप्ते-ष्वेव जीवेषु जगत्कर्तृत्वमस्तु । न चासम्भवः । तेषां जगत्कृतौ अस्मदादीनामसम्भवेऽपि महामहिमशालिनामगस्त्यविश्वामित्रादिसदृशानां तत्सम्भवात् । प्रसिद्धं हि विश्वामित्रागस्त्ययोरस्मदाद्यसम्भावितमप्यभिनवसर्गाम्बुधिचुलुकीकरणादिकम् । योगशास्त्रे च योगमाहात्म्यं सृष्ट्याद्युपयोगि प्रतिपादितम् । एवं च क्लृप्तानामेव जीवानां तत्कृत्यादीनां च जगदुत्पत्त्युपयोगित्वे धर्ममात्रकल्पनमेवापूर्वेश्वरतत्कृति-तद्गतजगदुपयोगित्वधर्मिकल्पनाद्वरम् । अतो विपरीतं गौरवमिति शङ्काकलङ्कितः हेतुः कथमलौकिकमर्थं साधयेत् । अपि च कर्त्रेकत्वसाधनविपरीतसाधनमपि जगत उपलभ्यते विचित्रमहाकार्यत्वरूपम् । यद्धि विचित्रं महत् गोपुरप्रासादादिकं, तत् सर्वं क्रमभाव्यसर्वविषयज्ञानादिभिरनेकैःशिल्पिभिः क्रमशः क्रियमाणं दृष्टम् । जगदपि विचित्रमहाकार्यत्वात्तथास्त्विति कथं नित्यसर्वविषयज्ञानादिमानेकः कर्ता सिध्येत् । अपि च कृत्यादिषु जन्यत्वे लाघवात् कृतित्वादिकमेव तत्र प्रयोजकम् । न तु जन्यकृतित्वादिकमपि । गौरवात् । ततश्च या या कृतिः, सा सर्वापि जन्येत्यादि व्याप्तिविरोधात् नित्यकृत्यादिसिद्धिः कथं स्यात् । अपि च यथा किञ्चित्कार्यं सम्प्रदानकं, किञ्चित् नेति, यथा किञ्चित्कार्यं सापादानकं, किञ्चित् नेति, तथा किञ्चित् सकर्तृकं किञ्चित् नेत्यस्तु । एवं च लोके कृतत्वेन घटादिव्यवहारः, अकृतत्वेनांकुरादिव्यवहारश्चोपपद्यते । नन्वेवं तार्किकोक्तानुमानस्यात्यन्तासङ्गतत्वे किमर्थं तन्मतोपन्यासः एतदेवानुमानमिति वाक्येन कृत इति चेदुच्यते । यद्यपि हैतुकस्य सा युक्तिर्निर्णयोपयोगिनी न भवति, तथाप्यौपनिषदस्य श्रुत्यर्थपरिशोधकतया निर्णयोपगिनी भवत्येव । जगतः कर्ता कश्चिदस्ति वा न वे'ति सन्दिहानं प्रति यत्र यत्र घटादिषु कार्यत्वमस्ति, तत्र सर्वत्र सकर्तृकत्वं दृष्टमिति कर्तृकारकस्य सम्प्रदानकारकवत् स्पष्टव्यभिचारानिर्णयाभावात् उक्तशङ्काशूके सत्यपि कार्यत्वं भूयोगृहीतसहचारतया कर्तुरस्तित्वकोटिमुत्कटामापादयति । तावन्मात्रेण सम्भावितमतिर्बोध्यः श्रुत्या सुखेन बोधयितुं शक्य इति । तदेकत्वतत्सर्वज्ञत्वाद्यंशे तु उपन्यस्तानेकयुक्तिविरोधात् सम्भावनापि न भवति । तथापि सर्वज्ञत्वैकत्वादिसंशये दुर्बलाया अपि एकत्वसर्वज्ञत्वकोटेर्यत्किञ्चित्तार्किकोपन्यस्तयुक्त्याभाससन्दृब्धायास्तावन्मात्रेण

श्रुतिसाहाय्यमाचरन्त्याः श्रुत्यनुवादात् दृढता भवति । सोऽयं वनसिंहन्यायो ह्रदनक्रन्यायश्च । ह्रदनक्रयोः सिंहवनयोश्च परस्परं वियुक्तयोर्धीवरशबराभ्यां प्रधर्षणीयता भवति । संयुक्तयोस्तु परस्परं साहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्षता भवति, तद्वद्युक्त्यागमयोरपि द्रष्टव्यमिति तात्पर्यार्थः । उक्तमर्थमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपादयति—नन्विहापीति । यथा हि चोदनासूत्रं 'यश्चोदनाप्रमाणकस्स धर्मः' 'चोदनाप्रमाणगम्यो धर्म' इति वचनव्यक्तिद्वयेन लक्षणप्रमाणोभयपरम् । एवं जन्मादिसूत्रमपि यज्जगज्जन्मादिकारणं,तत् ब्रह्मेति यज्जगज्जन्मादिकारणं, तत् ब्रह्मास्तीति वचनव्यक्तिद्वयेन लक्षणप्रमाणोभयपरम् । ततश्चानुमानमेव कार्यत्वलिङ्गकं तेन सूच्यताम् । ततश्च कथं तात्स्न्यस्वरससूचनमिति भावः । शास्त्रयोनित्वाधिकरणपर्यालोचनया प्रमाणतया श्रुतिरेव सूत्रितेति परिहरति—न वेदान्तेति । न चेहापि प्रमाणतया शास्त्रे उदाहृते शास्त्रयोनित्वाधिकरणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । विरुद्धत्वाशङ्कानिराकरणार्थत्वादस्य । वेदान्तवाक्यानीति । उत्तरसूत्रगतशास्त्रशब्दस्वारस्यादित्यर्थः । उत्तरसूत्रस्य वा शास्त्रे किमर्थं निबन्ध इत्याशङ्क्याह—वाक्यार्थेति । अध्यवसानेति । विचारितवेदान्तवाक्यजन्यशाब्दबोधरूपाध्यवसानेत्यर्थः । ब्रह्मावगतिः अविद्यानिवर्तको वृत्तिविशेषरूपः साक्षात्कार इत्यर्थः । नानुमानादीति । 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्त'मितिश्रुतेः अलौकिके तस्मिन् अनुमानायोगाच्चेति भावः । एवं तर्हि सर्वात्मना अनुमानानुपयोगस्स्यादित्याशङ्क्य प्रमेयासम्भावनानिवृत्तौ तदुपयोग इत्याह—सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति । अनुमानस्य साक्षात्कारोपयोगे प्रमाणमाह—श्रोतव्यो मन्तव्य इति । तस्करैर्गन्धारदेशेभ्यः पिहितनेत्रं पुरुषमानीय वने अतिसृष्टं स्ववृत्तान्तकथनपूर्वकं वने क्रोशन्तमुपलक्ष्य नेत्रपिधानदूरीकरणपूर्वकमस्यां दिशि गन्धारा इति साधुना कृतोपदेशं तदुपदिष्टदिशं पुरस्कृत्य गच्छन्तं प्रकृत्याम्नातं 'पण्डितो मेधावी'ति वाक्यं यथा प्रकृतः पुरुषः उपदेशस्य सम्यग्गृहीतत्वात् पण्डितः तत्रोहापोहसमर्थत्वान्मेधावी गन्धारदेशान् प्राप्नोति, एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो लब्धाचार्योपदेशः, तदुक्तार्थपरिष्कारकुशलश्च यो भवति, स एवात्मतत्त्वं वेदेति प्रतिपादयत् पूर्वोक्तस्य मेधावित्वस्यैवंशब्देन परामर्शात् आत्मतत्त्वापरोक्ष्ये युक्तिमभ्यनुजानाति । अत एव च सूत्रकृता प्रत्यक्षादिविषयविवेचिका युक्तयो द्वितीयाध्याये निबद्धाः । ननु, यथा जैमिनिना प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयस्यानृतत्वेऽपि न लौकिकव्यवहारविरोध इति निर्णयाद्युपयोगिनो न्यायास्स्वशास्त्रे उपेक्षिताः, एवं बादरायणेनापि कुतो नोपेक्षिता इत्याशङ्क्याह—न धर्मजिज्ञासायामिति । प्रमाणमिति । उपन्यसनीयमिति शेषः । ननु,

धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरेतादृशवैषम्ये किं नियामकमित्याशङ्क्याह—अनुभवावसानत्वादिति । धर्मजिज्ञासा हि स्वर्गादिरूपपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं स्वप्रमेयानुष्ठानावसाना । ब्रह्मजिज्ञासा तु मोक्षरूपपुरुषार्थावसानाय स्वप्रमेयस्य ब्रह्मणोऽप्रतिबद्धसाक्षात्कारपर्यवसाना । तत्र च प्रत्यक्षादिविषयविवेचनरूपमननाभावे आचार्योपदेशपूर्वकमुपासनया तत्त्वसाक्षात्कारेऽपि प्रत्यक्षादिविरोधानुसन्धानक्षुभितचित्तस्यायं साक्षात्कारो विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवत् न तत्त्वनिष्ठः । प्रत्यक्षविरुद्धेऽर्थे श्रुतितात्पर्यायोगेन मूलप्रमाणविकलत्वादिति शङ्काकलङ्कसम्भवान्मननापेक्षा । तथा च श्रुतिः 'तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्येति । अत आवश्यकमस्मिन् शास्त्रे युक्तिनिबन्धनम् । ननु, यथा विरुद्धयोस्समबलयोश्शास्त्रयोर्विकल्पमाश्रित्य विरोधः परिह्रियते, तद्वत् प्रकृतेऽपि सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोर्विकल्पसम्भवात् । प्रत्यक्षादिप्रमितसप्रपञ्चत्वस्य सत्यत्वेऽपि कादाचित्कि निष्प्रपञ्चतामादाय आत्मनि निष्प्रपञ्चत्वसाक्षात्कारोऽपि प्रमाणमस्त्वित्याशङ्क्याह—भूतेति । भूतं पुरुषेच्छानधीनम् । यद्धि पुरुषेच्छाधीनं, तद्विकल्प्यते । सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वे तु न तथेति भावः । सङ्गृहीतं हेतुद्वयं विवृणोति—कर्तव्ये हीत्यादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन । पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्चेत्येतद्विवृणोति—पुरुषेणेति । लौकिकमुदाहरति—यथाश्वेनेति । अन्यथा वेति । उन्मत्तसादृश्येनेत्यर्थः । वैदिकमन्यथाकरणमुदाहरति—अनुदित इति । ननु, वैदिकस्यापि कर्मणः पुरुषेच्छाधीनत्वे विधिप्रतिषेधौ व्यर्थौ स्यातामित्याशङ्क्याह—विधिप्रतिषेधाश्चेति । पुरुषेच्छासिद्ध्यर्थमेव इष्टसाधनताबोधी विधिरपेक्षितः करणाय । पुरुषेच्छाप्रतिबन्धाय अनिष्टसाधनताबोधी निषेधोऽकरणायापेक्षितः । अतो न तयोर्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु, विधिप्रतिषेधयोरेकस्मिन्नेव षोडशिग्रहादौ कथं निवेशस्स्यात् । विरुद्धत्वादित्याशङ्क्याह—विकल्पेति । यथा सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विरोधपरिहारायोत्सर्गापवादरूपः प्रकार आश्रीयते, तद्वद्विरुद्धयोस्समानकालयोरतिरात्रे षोडशिग्रहविधिनिषेधयोर्विरोधपरिहाराय विकल्प आश्रीयत इत्यर्थः । एवं कर्तव्ये विकल्पमाश्रित्य विरोधपरिहारमुक्त्वा सिद्धे वस्तुनि न विकल्पसम्भव इत्याह—न त्विति । एकः प्रकारविकल्पः । अपरो वस्तुस्वरूपविकल्पः । ननु, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सिद्धे वस्तुन्यपि विकल्प उपलभ्यते । नेत्याह—विकल्पनास्त्विति । अयं हि कोट्युपस्थित्यादिकारणवशाद्यादृशं वस्तुस्वरूपं, तद्विपरीतरूपावगाहिसंशय एव । न तु विकल्पः । तस्य निश्चयरूपत्वात् । अत एव 'व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमि'ति सन्दिहानं प्रति व्रीहिभिर्वा यजेत, यवैर्वा यजेते'तिवाक्यं विकल्पजनक-

मपि निश्चायकं भवति । विकल्पस्य प्रमारूपत्वेन पुरुषबुद्धिमात्रमुपयुक्तम् । किं तु यादृशं वस्तुस्वरूपं, तादृशावगाहित्वमपि । ततश्च कर्तव्ये वस्तुनि विरुद्धकोटिद्वयावगाहिनामपि ज्ञानानां वस्तुतत्त्वानुसारित्वात् प्रामाण्यमुपपद्यते । न सिद्धे वस्तुनि । तादृशज्ञानस्य तत्त्वानुसारित्वाभावादीत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तत्रैवमिति । वस्तुतन्त्रमेव सत् प्रमाणमित्यर्थः । अतोऽप्रतिबन्धसाक्षात्कारोपयोगितया युक्तिसूत्रणमावश्यकमिति भावः । ननु, यत्सिद्धार्थप्रतिपादकं, तत् प्रमाणान्तरमूलकं वाक्यं भवति । यथा नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीतिवाक्यम् । ततश्च वेदान्तानामपि सिद्धार्थबोधकत्वे प्रमाणान्तरमूलता प्रसज्येतेति शङ्कते—नन्विति । न हि भूतवस्तुविषयत्वं प्रमाणान्तरमूलतायां वाक्यस्य प्रयोजकम् । तथानियमे प्रमाणाभावात् । अपि तु अर्थं प्रमाणान्तरेणोपलभ्य तदनुसारेण रचितत्वम् । ब्रह्मणश्च प्रमाणान्तरायोग्यतया नार्थमुपलभ्य रचितत्वं ब्रह्मप्रतिपादकानां वेदान्तानां वक्तुं शक्यत इति परिहरति—नेति । संगृहीतं हेतुं विवृण्वन् प्रत्यक्षाविषयत्वमाह—स्वभावत इति । रूपादिहीनत्वात् 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूरि'त्यादिश्रुतेश्च न ब्रह्मण इन्द्रियविषयत्वमिति भावः । ततश्च 'यत् कार्यं, तत सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टकर्तृकमि'ति व्याप्तेरग्रहात 'कार्यं सकर्तृ'कमिति व्याप्तिग्रहेण नाभिलषितवस्तुसिद्धिरित्याह—सति हीति । एवं लौकिकशब्दागोचरत्वमपि यथायथं द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति । विजिज्ञासस्वेति मध्यमपुरुषापेक्षितसम्बोध्यचेतनप्रदर्शनार्थं सोपक्रमं वाक्यमुदाहरति—भृगुरिति । अधीहि अध्यापयेत्यर्थः । ननु, नानेन वाक्येनालौकिको वस्तुविशेषो ब्रह्मशब्दार्थ इति निश्चयसम्भवति । 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इति वाक्येनानन्दशब्देन प्रसिद्धानन्दानुवादेन पूर्वोक्तजगत्कारणतायाः पर्यवसानकरणात् । ततश्च, प्रसिद्धस्य लौकिकानन्दस्यादृष्टादिवच्छास्त्रप्रामाण्यात् कारणत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्याह—तस्य चेति । नानेन वाक्येन लौकिकानन्दमुद्दिश्य जगत्कारणता विधीयते । तथा सति शब्दासन्निहिततया लौकिकानन्दस्य तदनुवादे क्लेशस्स्यात्, तन्माभूदिति 'यतोवेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं जगत्कारणमुद्दिश्य तस्यानन्दस्वरूपता बोध्यते । तत्र च सत्यादिवाक्यैकवाक्यतया यज्जगज्जन्मादिकारणं सर्वज्ञत्वादिगुणगणोपबृंहितं, तत् सत्यादिरूपं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमिति वचनव्यक्त्या स्वाभिमतवस्तुस्वरूपसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—अन्यानपीति ॥ २ ॥

॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥

शास्त्रयोनित्वात् ।३।

'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदश्श्लोकास्सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीति वाक्यं विषयः । तत् किं वेदे स्वतन्त्रमीश्वरं कर्तारं प्रतिपादयति, उत नेति । तत्र पूर्वः पक्षः । न प्रतिपादयतीति । तथासति 'वाचा विरूपनित्यये'ति वचनावगतनित्यत्वविरोधापत्तेः । ननु, चोभयोश्श्रुतित्वाविशेषे नित्यत्वप्रतिपादकवचनानुरोधेनैव निश्वसितश्रुतेस्स्वार्थप्रतिपादनाक्षमत्वमिति कथं निश्चीयत इति चेत्, उच्यते । निश्वसितश्रुतिर्हि यथाश्रुता गृह्यमाणा यथा व्यासादिर्भारतादावादिकर्ता, तथा परमेश्वरोऽपि वेदे आदिकर्तेति प्रतिपादयतीति वक्तव्यम् । ततश्च भारतादिवद्वेदस्यापि पौरुषेयत्वं प्राप्नोति । ततश्च मूलभूतपौरुषेयज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यसंशये वेदस्यापि तथा सन्दिग्धता स्यात् । न च तत्कर्तुरीश्वरस्य सर्वज्ञतया निर्णीतत्वात् तस्मिल्लौकिकपुरुषवद्भ्रमादिपुरुषदोषाणां न शङ्कास्पदत्वमिति वाच्यम् । सर्वज्ञतया ईश्वरनिर्णयो ह्यनुमानान्न सम्भवतीत्युक्तम् । वेदादेव तन्निर्णये च प्राप्तमन्योन्याश्रयत्वं, 'वेदप्रामाण्यनिर्णये सर्वज्ञत्वादिनिर्णयः, तन्निर्णये च भ्रमादिशङ्कानिरासपूर्वकं वेदप्रामाण्यनिर्णय' इति । अतः कृत्स्नवेदाप्रामाण्यापादकं तद्वचनम् । नित्यत्ववचनं तु वेदापौरुषेयतां न विरुणद्धीति तदादर एवोचितः । न चापौरुषेयत्वेऽपि कथं प्रामाण्यनिर्वाहः । इदमेव ह्यपौरुषेयत्वं, यत् प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तदनुसारेण रचितत्वाभावः । न चैतावता प्रामाण्यं सम्भवति । तथासति काकतालीयसम्पन्नस्यालौकिककार्यगोचरस्य प्रमाणान्तरबाधरहितस्यार्थज्ञानं विना विरचितस्य 'नालिकेरसलिलपानेन स्वर्गो भवती'त्यादिवाक्यस्यापि वेदतुल्यतया प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । अस्मिन् हि वाक्ये पुरुषविशेषविनिर्मितत्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते । तस्य च वाक्यस्यार्थज्ञानं विना रचितत्वात् भ्रमवञ्चनादिमूलत्वासम्भवेऽपि प्रमादमूलत्वं सम्भवत्येव । न ह्यप्रमत्तस्तथा वाक्यं रचयति । अतस्स्वतन्त्रकर्तृकत्वेनानुसन्धीयमानेषु वाक्येषु प्रमामूलकत्वानुसन्धानं विना न प्रामाण्यनिर्णयः । वेदस्य तु तादृशपुरुषजन्यत्वे प्रमाणाभावात् न कर्तृगतदोषमूलत्वाशङ्का । नापि लौकिकबाधोपलब्धिरित्याकांक्षादिमत्तया योग्यवाक्यत्वेन ज्ञानजनकस्य उत्सर्गतः प्राप्तं प्रामाण्यमनपोदितमेव भवति । तस्मादपौरुषेयतया वेदप्रामाण्यनिर्वाहार्थं सम्प्रदायप्रवर्तकत्वाभिप्रायं निश्वसितवाक्यं व्याख्येयमिति । सिद्धान्तस्तु सत्यं वेदस्यापौरुषेयत्वेन प्रामाण्यम् । न तु तद्विरोधिनिश्वसितवाक्यम् । तेन हि

वाक्येन कश्चिदतिनिपुण उपाध्यायस्सुप्त्वोत्थितः अनायासेन वेदान् माणवकेभ्यः पूर्वं यथाध्यापितवान्, तथैवाध्यापयति पुनरपि । एवमीश्वरोऽपीति प्रतिपाद्यते । परं तु लौकिकाध्यापकस्य वेदप्राप्तिरुपाध्यायान्तराधीना । ईश्वरस्तु पूर्वकल्पेऽपि स्वयमेव उपाध्यायान्तरमनपेक्ष्य यथावस्थितान् वेदान् मन्वादिभ्योऽध्यापयामास । ततः प्रलये स्वस्मिन्नेव संस्कारावशेषान् वेदान् सृष्ट्यारम्भे यथावस्थितानेव स्मृत्वा मन्वादिभ्योऽध्यापयामासेति लौकिकोपाध्यायवदेव सम्प्रदायप्रवर्तकत्वमेवास्थीयते । न चैतावन्मात्रेण भारतादिवत् पुरुषबुद्धिप्रभवत्वं शङ्कितुं शक्यते । भारतादिकं स्वयं प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य हि तदनुसारेणापूर्वां वर्णावलीं मनसालोच्य रचितमिति भारतादिवचनैरेवावगम्यते । वेदे तु यद्यपि निश्वसितश्रुत्या 'अष्टादशानामेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनाम् । आदिकर्ता कविस्साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥' इति वचनेन सृष्ट्यारम्भे वेदकर्तृत्वावगमात् उपाध्यायान्तरानपेक्षत्वम्, आदिकवित्वेन च निरूपणात् विवक्षापूर्वकं कर्तृत्वमवगम्यते, तथापि पूर्वस्मिन् कल्पे यादृशी वर्णावली, यच्च तात्पर्यं, तदनुसन्धायास्मिन्नपि कल्पे तथैव करोतीति उपगम्यते । न चैतावता पूर्वकल्पीयक्रमादिसापेक्षतामात्रेण तस्य स्वातन्त्र्यं विहन्यते । न हि यादृशः कटः पूर्वं रचितः, तमाकारमनुसन्धाय क्रयादिव्यवहारार्थं तादृशमेव पुनः कटं सृजतः तत्र स्वातन्त्र्यविघातो भवति । एवं च सति 'धाता यथा पूर्वमकल्पयदि'त्यादिवचनमनुसृतं भवति । न चैतादृशेन ईश्वरकृतत्वेन 'वाचा विरूपनित्यये'ति वचनं विरुध्यते । तद्धि वचनं नाहत्यैव वेदस्य नित्यत्वं प्रतिपादयति । वर्णानां नित्यत्वेऽपि न वर्णा एव वेदः । अपि तु क्रमविशेषेण स्वरविशेषेण च विशिष्टाः । नित्यानां विभूनां च वर्णानां न देशतः कालतो वा क्रमस्सम्भवति । स्वरोऽपि न स्थानविशेषनिष्पत्तिप्रयुक्तः नित्येषु सम्भवति । अपि तु तदभिव्यञ्जकध्वन्युपाधिक एव स्वरादिस्स्वीकर्तव्यः । ततश्च विशेषणीभूतक्रमादस्तदुपाधेर्ध्वनेश्चानित्यतया कथं वेदस्स्वरूपेण नित्यस्स्यात् । तस्मात् प्रवाहनित्यताभिप्रायमेव तद्वचनमुपेयम् । तच्चास्माकमपि सम्मतमेव । न च वेदस्य परमेश्वरकृतत्वाभ्युपगमे सिद्धान्ते अपौरुषेयत्वाभ्युपगमो विरुध्यत इति वाच्यम् । तार्किकैर्हि यादृशं पौरुषेयत्वमभ्युपेयते, प्रमाया गुणजन्यत्वाभ्युपगमात् । ईश्वरप्रमाधीनं तन्मूलस्य वेदस्य प्रामाण्यम् । यथा कालिदासादिवाक्यार्थप्रमाधीनं तत्कृतस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं, नैवमुपेयते । तदभिप्राया सिद्धान्ते अपौरुषेयत्वोक्तिस्तत्र तत्र । ततश्च कर्तृज्ञानप्रामाण्यसंशये वेदेऽपि प्रामाण्यसंशयः । न चेश्वरस्य परमाप्तत्वं वेदप्रामाण्यनिर्णयं विनाभिगन्तुं शक्यमित्यादिपूर्वपक्षदु-

पणानाम् अनवसरः । न चेदमपौरुषेयत्वं मीमांसकमर्यादया उपेयते । ते हि सृष्टिप्रलयादिकमनङ्गीकृत्याध्यापकाध्येतृपरम्परामाविच्छिन्नां स्वीकृत्य स्वतन्त्रमीश्वरं नेच्छन्ति । येन निश्वासितश्रुतिर्विरुध्येत । तस्मादादिकर्तुरीश्वरस्याभ्युपगमात्तस्यापि पूर्वपूर्वकल्पानुसारेणैव वेदविरचनोपगमात् वेदस्य च योग्यवाक्यत्वेनैवासति बाधे प्रमाजनकत्वोपगमात् अनादितात्पर्योपगमाच्च न श्रुतिस्मृतिविरोधः, नापि सापेक्षत्वापादनमिति । ततश्च शास्त्रस्य वेदस्य योनित्वात् कारणत्वादिति सूत्रार्थः । अत्रेयं शङ्का भवति—निश्वसितश्रुतेर्वेदनित्यत्वश्रुतेश्चाविरोधोपपादनपूर्वकं वेदस्येश्वरकृतत्वप्रतिपादनं वियत्पाद एव सङ्गतम् । न त्वत्र । अपि च शास्त्रयोनित्वादिति हेतोस्साकांक्षता । साध्यालाभादिति । तां निराकर्तुमाह—जगत्कारणत्वेति । ततश्च पूर्वाधिकरणोपक्षिप्तसर्वज्ञत्वदृढीकरणार्थत्वात् नासङ्गतिः । सर्वज्ञमिति पदाध्याहारेण ब्रह्मपदानुषङ्गेण च सूत्रं पूरणीयं वेदकर्तृत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति । न चैवं सति पूर्वाधिकरणगुणसूत्रतापत्त्या अधिकरणान्तरता न स्यादिति शङ्क्यम् । पूर्वाधिकरणाक्षिप्तसर्वज्ञत्वे हेत्वन्तरसमर्पकतया तदुपयोगित्वेऽपि तस्यैवासिद्धस्य हेतोस्साधकतयाधिकरणान्तरत्वोपपत्तेः । निर्विशेषवस्तुविचारात्मके शास्त्रे सर्वज्ञत्वनिरूपणं क्वोपयुज्यते । पूर्वाधिकरणापेक्षितजीवव्यावृत्तिप्रतिपादने सर्वज्ञत्ववत् सर्वशक्तित्वमपि तद्व्यावृत्त्याद्युपयुज्यते इति तदपि कुतो न निरूप्यते । निरूपितप्रायमेव हि तदपि । 'अस्य निश्वासितमेतत्'दित्यत्र वैदिकप्रपञ्चोत्पत्त्यनन्तरम् 'अयं च लोकः परश्च लोकस्सर्वाणि च भूतान्यस्यैव निश्वासितानी'ति लौकिकप्रपञ्चस्यापि निश्वसितन्यायेन सृष्टिराम्नाता । ततश्च सर्वशक्तित्वमपि सिद्धम् । तदपि शास्त्रयोनित्वसूत्रेणेन सूचितमेव । आहत्य तु नोक्तम् । वेदांशे शङ्काविशेषस्यैव निराकरणीयस्य लोकांशे अभावात् । शास्त्रयोनित्वहेतुकं सर्वज्ञत्वसाधकं सूत्रप्रणीतमनुमानं प्रपञ्चयति—महत इत्यादिना सर्वज्ञत्वमित्यन्तेन । महत इत्यादि कारणं ब्रह्मेत्यन्तं हेतुवाक्यम् । न हीदृशस्येत्यादि सर्वज्ञादन्यतस्सम्भवोऽस्तीत्यन्तं व्यतिरेकमुखेन सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञापरम् । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रमित्यादि प्रसिद्धं लोक इत्यन्तम् उदाहरणवाक्यम् । किमु वक्तव्यमित्यादि श्रुतेरित्यन्तमुपनयः । तस्येत्यादि निगमनम् । महत इति ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वं विवक्षितम् । निरतिशयसार्वज्ञ्योपपादनात् । ग्रन्थतो महत्त्वविवरणम्—ऋग्वेदादेरिति । अर्थतो महत्त्वं विवृणोति—अनेकेति । 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदास्स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे'ति ॥ 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष'मिति षडङ्गानि । उपबृंहणीयाश्चत्वारो वेदाः । तत्र पुराणानि सृष्ट्यादिप्रतिपाद-

कथाख्यानि परकृतिपुराकल्परूपानर्थवादांश्च प्राधान्येनोपबृंहयन्ति । प्रसङ्गादद्वैतभागं कर्मभागं चोपबृंहयन्ति । न्यायशास्त्रं तु प्रमाणप्रमेयलक्षणनिरूपणेन पदार्थान्विविच्य ज्ञापयदुपबृंहयति । पूर्वोत्तरमीमांसे तु तात्पर्यनिर्णयद्वारोपयुक्ते। धर्मशास्त्रं तु श्रुतमनुमितं वा विधिभागम् उपबृंहयति । शिक्षा तु स्थानकरणादिनिरूपणद्वारा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विध्यर्थमुपबृंहयति । कल्पास्तु प्रयोगनिरूपणार्थं उपयुक्ताः । व्याकरणं तु अस्मिन्नर्थे इदं पदं साध्विति पदार्थान्व्याकरोति । निरुक्तं तु तेषुतेषु पदेषु यौगिकमर्थं प्रतिपादयति । छन्दश्शास्त्रं तु वेदगतान् गायत्र्यादिशब्दान् लक्षणमुखेन विशदयति । ज्योतिषं तु 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेते'त्यादिनोपात्तं कालविशेषं व्यवस्थापयति । तथा च तत्तदेकदेशव्याख्यानाय बहवो महर्षयः पुराणादिनिबन्धनप्रणेतारो यत्र प्रवृत्ताः, तस्य महार्थत्वं व्यक्तमेवेति भावः । प्रदीपवदिति । अनेन स्पष्टज्ञानजनकत्वं विवक्षितम् । तथा च न सन्देहाज्ञानविपर्यासजनकतया वेदस्याप्रामाण्यमिति । नन्वाधुनिकपुरुषपाणिगतवराटकसंख्याद्यप्रतिपादकतया कथं सर्वावद्योतकत्वमित्यत आह—सर्वज्ञकल्पस्येति । ईषदूनस्सर्वज्ञस्सर्वज्ञकल्पः । करणे कर्तृत्वोपचारात् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययो द्रष्टव्यः । सर्वज्ञकल्पस्य योनिरित्यनेन च शास्त्रस्य योनिः शास्त्रयोनिः, तस्य भावस्तत्त्वादिति सूत्रे विग्रहो दर्शितः । सर्वज्ञगुणान्वितस्येति । सर्वज्ञस्य कर्तुः सर्वविषयकज्ञानजननानुकूला कर्तृकारकशक्तिर्गुणः । वेदे तु तादृशज्ञानानुकूलकरणकारकशक्तिः । तयोश्च शक्त्योस्सर्वविषयज्ञानजननानुकूलशक्तित्वेन सादृश्यात् सर्वज्ञशक्तिरूपगुणसदृशगुणान्वितस्येत्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्रायं प्रयोगः वेदकर्तृत्वेन निश्वसितश्रुतिप्रतिपादित ईश्वरः वेदानधीनवेदार्थाधिकार्थगोचरज्ञानवान् । उपाध्यायान्तरमनपेक्ष्य कृत्स्नवेदकर्तृत्वात् । मन्वादीनामपि वेदार्थतदधिकवर्णावलीविशेषादिरूपार्थज्ञानं वर्तते । परं तु तद्वेदाधीनम् । ईश्वरज्ञानस्य तद्वैलक्षण्यद्योतनाय वेदानधीनेत्युक्तम् । ततश्च यस्य वेदं विना वेदार्थतदधिकार्थगोचरं ज्ञानं, तस्याधुनिकपुरुषविशेषपाणिगतवराटकसङ्ख्याज्ञानमपि कैमुतिकन्यायेन सिध्यतीत्यभिप्रेत्य भाष्ये न हि सर्वज्ञादन्यतस्सम्भवोऽस्तीत्युक्तम् । ननु, वेदं विनोक्तरूपज्ञानसिद्धावपि सर्वज्ञत्वं कथं सिध्यतीति चेदुच्यते । परमेश्वरस्य वेदकर्तृत्वेन निरुक्तसाध्यपर्यवसानम् । उपायान्तराभावात् स्वशक्तिमादाय पर्यवस्यतीति वक्तव्यम् । ततश्च यस्य शक्तिर्वेदार्थतदधिकार्थज्ञानजननक्षमा, तस्य इतरविषयमपि ज्ञानमस्तीत्यत्र को विवादः । न च सर्वज्ञ इत्येव कुतस्साध्यनिर्देशो न क्रि-

स्वत इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणव्याप्तेस्तत्र सामर्थ्याभावात् । आधुनिकोपाध्यायस्य वेदार्थज्ञानविधुरस्यापि वेदकर्तृत्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं कृत्स्नवेदकर्तृत्वम् । तदपि मन्वादिषु विद्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थम् उपाध्यायान्तरमनपेक्ष्येति । मन्वादीनां त्वीश्वर एव उपाध्यायः । यद्यप्युपाध्यायान्तरानपेक्षत्वेनैवाधुनिकोपाध्यायव्यावृत्तिर्लभ्यते, तथापि घुणाक्षरन्यायेन वेदसमानानुपूर्वीकं स्वत एव यदि कश्चिद्रचयेत्, तद्व्यावृत्त्यर्थं कृत्स्नेत्यपि विशेषणमावश्यकम् । अत्र सामान्यव्याप्तिमाह—यद्यद्विस्तरार्थमिति । अत्र यो विवक्षापूर्वकं यद्वाक्यं रचयति, स तदर्थतदधिकार्थज्ञानवा'निति व्याप्तिर्विवक्षिता । यथा व्याकरणादिकर्ता पाणिन्यादिरिति दृष्टान्तः । ज्ञैकदेशार्थमपीति व्याकरणविशेषणम् । तच्च वेदैकदेशार्थपरिष्कारोपयोगिव्याकरणकर्तुरपि पाणिनेर्लोके सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिरस्ति । ततस्सकलवेदकर्तुरीश्वरस्य सर्वज्ञत्वे का शङ्केति द्योतनाय । व्याप्तौ च विवक्षां विना वाक्यरचयितुश्शुकादेर्न वाक्यार्थज्ञानमस्तीति व्यभिचारव्यावृत्तये विवक्षापूर्वकत्वं विशेषणम् । तच्च भाष्ये पुरुषविशेषपदेन सूचितम् । अस्याश्च सामान्यव्याप्तेः पक्षे पर्यवसाने सति वेदस्यापि विवक्षापूर्वकं रचितत्वं लभ्यते । ततश्चास्त्वीश्वरस्य कृत्स्नवेदकर्तृत्वम् । तावता वेदरचने उपयुक्तं वर्णावलीज्ञानमेवेश्वरस्य सिध्येत् । न तु तदर्थज्ञानमपीति शङ्का निरस्ता । अर्थज्ञानं विना अस्माच्छब्दादयमर्थावगमोऽस्त्विति विवक्षाया असम्भवात् । न चार्थज्ञानपूर्वकं विवक्षापूर्वकं च वेदकर्तृत्वाभ्युपगमे वेदस्य सापेक्षत्वमिति वाच्यम् । वेदस्य विवक्षापूर्वकमीश्वरः कर्तेति निश्वसितश्रुत्या 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति श्रुत्या चावगन्तव्यम् । न तु प्रकारान्तरेण । ततश्च योग्यवाक्यत्वेन निर्दोषत्वेन च प्रागेव प्रामाण्यमवधारणीयम् । अतोऽनेन वाक्येन स्वोपजीव्यतया प्रागेवावधृतप्रामाण्या विवोतैनैव कर्ता प्रतिपादनीय इति तत्प्रतिपाद्यः परमेश्वरो निर्दोष एव सिध्यतीति तत्प्रमासापेक्षत्वेऽपि नाप्रामाण्यापादकसापेक्षत्वप्रसङ्गः । परं त्वीश्वरस्य निर्दुष्टतया परमाप्तत्वनिर्णयात्प्रागेव वेदप्रामाण्यनिर्णयस्यावश्यकतया न तदर्थमीश्वरज्ञानप्रामाण्यनिर्णयोऽपेक्षित इति वस्तुस्थितिः । ततश्च विवक्षोपयोगितया वेदार्थज्ञानमीश्वरस्य सिध्यतीति प्रकृतसाध्यसिद्धौ न कोऽपि विवादः । ननु, यदि वेदार्थज्ञानमीश्वरस्य स्वीक्रियते, तदा 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत् स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाक् शृणोत ग्रावाण' इत्यादिमन्त्रार्थवादप्रतिपाद्यासदर्थगोचरमपि तस्मिन् ज्ञानं प्राप्नुयात् । ततश्च कथं निर्दुष्टतयेश्वरसिद्धिः । असदर्थावगाहिज्ञानस्य दोषमूलत्वादित्याशङ्क्योक्तं—यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रमिति । अत्र 'प्रथने वावशब्दे' इति सूत्रेण वाऽनुपसर्गे उपपदे अशब्दधर्मिके प्रथने गम्यमाने स्तृणातेस्तृणातेश्च घञ् भवतीति

प्रति पदकेन 'ऋदो रबिति' सूत्रापवादभूते घञि कृते विस्तार इति स्यात् । तन्माभूदित्यर्थशब्दस्य वस्तुसामान्यवाचकस्य धर्मरूपवस्तुविशेषे पर्यवसानं कृत्वा विस्तररूपार्थो धर्मः यस्येति विगृह्य 'ऋदोरप्' इति सूत्रेण ऋकारादुकारान्ताच्चाप्प्रत्ययो भवतीति प्रतिपादकेनाप्प्रत्ययमाश्रित्य विस्तृतमित्यर्थं विस्तरमिति स्वीकर्तव्यम् । शास्त्रपदं हितसाधनताबोधकशब्दराशिपरम् । ततश्च हितसाधनं प्ररोचयितुं शब्दप्रपञ्च एव स्तेनादिवाक्यम् । न तु तत्र स्वार्थे तात्पर्यपर्यवसानमस्तीत्यभिप्रायः । न च प्ररोचनोपयोगिन्यसदर्थालम्बने तात्पर्यपर्यवसानविधुरे ज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने परमेश्वरस्याप्तत्वं विहन्यते, भ्रान्तत्वं वा प्राप्नोति । लोके हि औषधपानादिकं प्ररोचयितुं शिखावर्धनादिकमसदपि प्रतिपादयन्तो वृद्धाः परमाप्ता एव प्रमाणभूता एव च भवन्ति । तत् कस्य हेतोः । यथाकथञ्चित् बाल औषधं पिबत्विति तात्पर्यात् । एवं सर्वोऽपि जनः यथाधिकारं सन्मार्गे प्रवृत्तो भवत्विति असदर्थमाहरतोऽपीश्वरस्य परमाप्तत्वे प्रमाणत्वे च न काचिदनुपपत्तिः । किमु वक्तव्यमिति । अनेकेत्यादिविशेषणविशिष्टस्य ऋग्वेदाद्याख्यस्यास्येति श्रुतेर्यस्मात् सम्भवः, तस्य सर्वज्ञत्वादिकं किमु वक्तव्यमित्यन्वयः । 'अयं च लोकः परश्च लोक' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनालभ्यार्थकथनं सर्वशक्तित्वं चेति । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति हेतुसमर्थनोपयोग्यधिकरणे पूर्वपक्षे वेदस्येश्वरकृतत्वानभ्युपगमात् न कृत्स्नप्रपञ्चकारणत्वमीश्वरस्य । सिद्धान्ते तु तदङ्गीकारात् कृत्स्नप्रपञ्चकारणत्वं निर्व्यूढमिति—एवं शास्त्रकर्तेश्वर इत्यभिप्रायं सूत्रं व्याख्याय शास्त्रैकगम्यं ईश्वर इत्यभिप्रायेण सूत्रं व्याचष्टे । अथवेति । अत्र तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्त'मित्यादिशास्त्रं विषयः । तत् किं वेदैकगम्यत्वमीश्वरस्य प्रतिपादयति, उत नेति । एवं च सति यदि वेदैकगम्यो न भवेदीश्वरः । प्रमाणान्तरगम्यत्वादिति, तदा प्रमाणान्तरगम्ये वेदस्य तात्पर्याभावात्तद्विचारो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षे फलम् । सिद्धान्ते तु तद्वैपरीत्यम् । तत्र जगज्जन्मादिकारणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं परं ब्रह्म परमार्थगत्या त्रिविधपरिच्छेदशून्यं सत्यज्ञानानन्दात्मकं प्रत्यगभिन्नमिति प्रतिपादनार्थं शास्त्रं नापेक्षितम् । जगज्जन्मादिकारणत्वस्यानुमानेन सिद्धत्वात् तेनैव लाघवाद्यनुगृहीतेन सर्वज्ञत्वादेरपि सिद्धत्वात् भेदप्रपञ्चस्य दृश्यत्वहेतुना मिथ्यात्वसिद्धेः भेदमात्रमिथ्यात्वे च जीवब्रह्मणोरैक्यस्यापि सिद्धतया प्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्च 'अहमस्मि सदा भामि कदाचिन्नाहमप्रिय' इति सत्यादिरूपतायाः प्रत्यक्षसिद्धतया न शास्त्रेण किञ्चित्कृत्यमिति तं त्वौपनिषदमित्यादिवाक्यं यथाकथञ्चिन्नेयमिति पूर्वः पक्षः । सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरनुमानाद्यथा न भवति, तथा प्रागेवोक्तम् । न च दृश्यत्वहेतुमात्रेण

मूलभूतश्रुतिरूपप्रमाणाभावे भेदमिथ्यात्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधनिरासपूर्वकं निरूपयितुं शक्यम्। अतो मूलभूतं श्रुतिप्रमाणमेव परमात्मस्वरूपनिरूपणोपयोगि। उक्तानुमानं तस्मिन्मूलभूतप्रमाणे विद्यमाने तदर्थं सम्भावयत्तत्रोपयुज्यते। एतच्च सर्वमत्रवक्तव्यमेव नन्विहापीत्यादिभाष्येण प्रागुपपादितम्। ततश्चायं सूत्रार्थः—ब्रह्म शास्त्रप्रमाणम्। शास्त्रैकगम्यत्वादिति ॥ ३ ॥

॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ।४।

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्येवमादीनि वेदान्तवाक्यानि पूर्वाधिकरणे ब्रह्मप्रमाणतया व्यवस्थापितानि प्राधान्येन ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, किं वा अन्यशेषतयेति प्राधान्येन प्रतिपादने फलनिरपेक्षत्वयोस्सदसद्भावाभ्यां संशये, पूर्वः पक्षः—न स्वातन्त्र्येण ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। अपि तु अन्यशेषतया- ब्रह्मणोऽक्रियारूपस्य प्रतिपादने वेदान्तानां फलं न लभ्यत इति अमुमर्थं जैमिनीयसूत्रोदाहरणपूर्वकं दर्शयति—कथं पुनरिति। आम्नायस्येति। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादि'तिसूत्रे यो भागस्साक्षात्क्रियां न प्रतिपादयति मन्त्रार्थवादादिरूपः, तमुदाहृत्य विचारितं—किमयं स्वार्थपरः, उत नेति। तत्र पूर्वः पक्षः—स्वार्थपर एवेति। न च तत्प्रतिपादने प्रयोजनं न लभ्यते। क्वचिच्च 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मित्यादौ प्रमाणान्तरसिद्धार्थता। 'स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागि'त्यादौ च प्रमाणान्तरविरुद्धार्थता प्रतीयते। तत् कथं तत्परत्वमिति वाच्यम्। न ह्येतावता प्रतीयमानोऽर्थः परित्यक्तुं शक्यते, निष्फलत्वादिकं प्राप्नोतीति चेत्, तदप्यस्तु। न हि यथा निष्फलत्वादिकं न प्रसज्यते, तथा कृत्स्नोऽपि वेदो व्याख्येय इत्यत्र निर्बन्धे किञ्चिन्नियामकमस्ति। तस्मादर्थवादादयो यथाश्रुतार्था एवेति पूर्वपक्षप्रतिपादकमाम्नायस्येतिसूत्रम्। तथा चायमर्थः—वेदस्य क्रियाप्रयोजनकत्वात् तस्य च प्रयोजनस्य 'यजेते'ति विधिवाक्येष्वेव सम्भवात् क्रियारूपप्रयोजनरहितानां आनर्थक्यम्। प्रयोजनान्तरस्यासम्भवात्। अतोऽर्थवादादिकमनित्यं लौकिकवाक्यसदृशमिति। सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवम्। यदि प्रयोजनवदबाधितानधिगतार्थत्वमेव वेदस्येत्यत्र किञ्चिन्नियामकं न भवेत्, अस्ति तु नियामकम्। स्वाध्यायस्य ह्युत्सर्गतः प्राप्तप्रामाण्यसंरक्षणे सम्भवति न तत्परित्यागो न्याय्यः। 'अध्येतव्य' इत्यध्ययनविधिश्च प्रयोजनवदर्थपरतां स्वाध्यायस्य बोधयति। तच्च प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादकयोर्विधिप्रतिषे-

धयोरिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चार्थान्तरलक्षकत्वं विनैव लभ्यते । अर्थवादादीनां विधिनिषेधोपयुक्तार्थलक्षकत्वं विना न लभ्यत इति तत्समभिव्याहृतानां अर्थवादादीनां तदुपयुक्तस्तुत्यादिलक्षकतामुपेत्य प्रयोजनवत्त्वं प्रामाण्यं च समर्थनीयमिति । तथा च सूत्रं 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि'ति विधिग्रहणं निषेधस्याप्युपलक्षणम् । स्तुतिपदं निन्दाया अप्युपलक्षणम् । ततश्च विधिनिषेधयोः तावत्प्ररोचनाद्वेषयोरभावे प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्पादकत्वासम्भवात् । प्ररोचनाद्वेषापेक्षयोरर्थवादानां च प्रयोजनसाकाङ्क्षाणां स्तुतिनिन्दालक्षणप्ररोचनाद्वेषसम्पादकत्वसम्भवात् अवगतैकवाक्यतानिर्वाहार्थं यथायथं स्तुतिनिन्दालक्षणां प्राप्ता अर्थवादाः प्रमाणं स्युरिति सूत्रार्थः । एवं मन्त्राणामपि अध्ययनविधिपरिगृहीतानां प्रयोजनमपेक्षमाणानां प्रकरणादिना कर्मसु विनियोगेन कर्मोपकारकत्वेऽवगते किं दृष्टविधया कर्मोपकारकत्वं, उतादृष्टविधयेति सन्दिह्य येनाप्यनुष्ठेयार्थप्रकाशनं दृष्टप्रयोजनमुच्यते, तेनाप्युपायान्तरेण उपदेष्ट्रादिवचनेन सम्भवदप्यनुष्ठेयार्थप्रकाशनं मन्त्रनियमबलाद्व्यावर्त्यनियमांशे अदृष्टं स्वीकर्तव्यम् । ततश्चावश्यकत्वाददृष्टकल्पनस्य किमनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वकल्पनाक्लेशेन । ततश्च प्रयाजादिवन्मन्त्रोच्चारणमप्यदृष्टार्थमिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितम् । यद्यनुष्ठेयार्थप्रकाशनं कल्प्यं स्यात् । न तु तथा । शक्त्या लक्षणया वा लोकत एव तस्य क्लृप्तत्वात् । एवं च यस्मिन्नंशे दृष्टं न सम्भवति, तत्रैव नियमांशे अदृष्टं कल्पनीयम् । न तु सर्वत्र । तथा च मन्त्रविनियोगविधेर्लाघवं भवति । पाक्षिकाप्राप्त्यंशपरिपूरणमात्रफलकत्वात् । अदृष्टार्थत्वे त्वत्यन्ताप्राप्तप्रापकतया गौरवं स्यात् । तस्मादिषेत्वेत्यादीनां छिनद्मीति पदाध्याहारं कृत्वा अनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया कर्मोपकारकत्वमास्थेयमिति सिद्धान्तितम् । ततश्च सिद्धवस्तुप्रतिपादकवेदभागस्य क्रियापदशेषतया प्रयोजनवत्त्वं समर्थनीयम् । अपि च सिद्धस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरयोग्यतया सापेक्षत्वं प्रसज्यते । क्रियायाश्च धर्मत्वेन प्रमाणान्तरायोग्यत्वात् न तत्परत्वे सापेक्षत्वं प्रसज्यत इति । वेदान्तानां च स्वार्थपरत्वे क्रियापरत्वासम्भवात् क्रियापरत्वसिद्ध्यर्थं क्रियाशेषभूतदेवतादिस्तावकत्वं स्वीकर्तव्यम् । यदि तु कर्मप्रतिपादकविधिभ्यो दूरपठिततया तत्समभिव्याहाराभावात् न कर्मस्तावकत्वमित्युच्येत, तदा वेदान्तपठितोपासनाविध्येकवाक्यतामुपेत्य उपास्यसमर्पकतास्तु । ततश्चान्यपरेभ्यो वेदान्तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिर्देवताधिकरणन्यायेन वक्तव्या । न च प्रमाणान्तरविरोधे तन्न्यायप्रवृत्तिरिति तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रमाणान्तरविरुद्धार्थतया वाचं धेनुमुपासीतेतिवदारोपितजीवब्रह्माभेदमादायैवोपासनाविधिः पर्यवसितो भविष्यतीति न प्रत्यक्षादिबाधकत्वमपि वेदा-

न्तानां भविष्यति । उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्यन्तं सङ्ग्रहवाक्यम् । नही-त्यारभ्य तद्विवरणम् । परिनिष्ठितं क्रियानन्वितम् । सोऽरोदीदित्यादीनामिति । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्र्वशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतं हि-रण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सरात् गृहे रुदन्तीति वा-क्यमश्रुप्रभवरजतस्य बर्हिषि निधाने संवत्सरात्पुरा गृहे रोदनं भवतीति प्रतिपाद-नद्वारा रजतनिन्दायां पर्यवस्यति। तच्च बर्हिषि रजतं न देयमिति निषेधशेषभूतम्। आदिपदेन'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते'त्यादिवाक्यं संगृह्यते । स्तावकत्वेनेति । निन्दक-त्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। ननु यदि विधिपरत्वमेव वाक्यस्य वक्तव्यमिति निर्बन्धः, तदा वेदान्तानां यथाश्रुतार्थत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । सिद्धेऽपि ब्रह्मण्युत्पत्त्यादि-विधिसम्भवात्। अज्ञातज्ञापनं ह्युत्पत्तिविधिरित्युच्यत इत्याशङ्क्याह—न चेति । क्रियाविषयत्वादिति । यथा हि प्रयोजनपर्यवसानं भविष्यति । तथा वाक्यार्थो वर्णनीयः । न चाज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापने तस्य ज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यवसानाभावे प्रयो-जनं लभ्यते । अतो ज्ञातज्ञापनमपि क्रियाविषयमेव स्वीकर्तव्यम् । यथा अ-ग्निहोत्रं जुहुयादि'ति । तेन हि वाक्येनाग्निहोत्रनामिकायां होमरूपायां क्रि-यायां बोधितायां तस्य होमस्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इति वाक्येन स्वर्गसाधनतायां बोधितायां तज्जन्यस्य स्वर्गस्य तत्कर्तृस्वर्गकामपुरुषसम्बन्धे बो-धिते 'सायं जुहोति प्रातर्जुहोती'तिवाक्याभ्यामनुष्ठानविशेषे बोधिते तत्र पु-रुषः प्रवर्तते । नैवं सिद्धब्रह्मबोधमात्रेण प्रवृत्तिशेषतां विना पुरुषः प्रवर्तते। ततश्च चतूरूपस्य विधेर्यस्मिन् विषये अवकाशस्तत्रैव पुरुषः प्रवर्तते । स च क्रियायामेव । तत्र यद्यप्यग्निहोत्रं जुहुयादित्येव । यथा अग्निहोत्रहोमेन स्व-स्येष्टं भवति, तथा होमे व्याप्रयेतेति एकेनैव वाक्येन उत्पत्तिविनियोगा-धिकारप्रयोगाश्चत्वारोऽपि प्रकारा लभ्यन्ते । उत्पत्तिरज्ञातज्ञप्तिः । फलसाध-नताबोधनं विनियोगः। फलस्य कर्तृसम्बन्धबोधोऽधिकारः। तच्चात्मनेपदेन क्व-चित्, सर्वत्र च विधिबलात् । न हि तज्जन्यफलस्य स्वेन सम्बन्धाभावे तत्पुरु-षः करोति। अतो विधिना स्वस्य प्रवर्तकता निर्वाहार्थं तदाक्षिप्यते । अनु-ष्ठेयताबोधनं प्रयोगः । तथापि तत्तद्विशेषबोधनार्थं वाक्यान्तराणामावश्यकतया तेभ्य एव विनियोगादिलाभे'अग्निहोत्रं जुहुयादि'ति वाक्यं उत्पत्तिविधिरित्युच्यते। प्रयोगाद्यंशे वाक्यान्तरप्राप्तार्थानुवादकत्वात्तत्र तात्पर्याभावेन न विनियोगादिवि-धित्वेन व्यवह्रियते । अतोऽज्ञातज्ञापनरूपस्यापि विधेः फलवत्प्रवृत्तिपर्यवसायि-नः क्रियाविषयत्वमेव । न सिद्धवस्तुविषयत्वमिति भावः । तच्छब्दस्सूत्रे प्र-

कृतब्रह्मपरामर्शार्थः । अधिकारादेव ब्रह्मलाभेऽपि जन्मादिसूत्रे यादृशं ब्रह्मनिरूपितं, तादृशे ब्रह्मणि प्रमाणोपन्यासपरः उत्तरसन्दर्भ इति प्रतिपादनार्थं पुनःपरामर्श इति द्योतयन् शास्त्रयोनित्वादिति पदं द्वितीयव्याख्यानानुसारेण प्रथमान्ततया विपरिणम्य तदनुषङ्गेण सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्द इत्यादिना । पूर्वपक्षिणा क्रियाशेषतया ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । तद्व्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः । तथा च यज्जगज्जन्मादिकारणं वस्तुतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यं सत्यादिरूपं ब्रह्म, तत् क्रियाशेषतां विनैव शास्त्रयोनिवेदान्तादवगम्यते इति प्रतिज्ञा लभ्यते । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं मनसि निधाय शङ्कते—कथमिति । समन्वयादिति । सौत्रहेतुगतसम्पदलभ्यार्थकथनपूर्वकमुक्तशङ्कां परिहरति—समन्वयादिति । संशब्दस्तात्पर्यार्थकः । तात्पर्यं द्विविधम् । अस्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्विति वक्तृविवक्षारूपं गुणप्रधानपदार्थसाधारणम् । अपरं तु तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वरूपं प्रधानपदार्थसाधारणम् । यथा कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यप्रतिपाद्यायां भावनायाम् । तेन हि वाक्येन दर्शपूर्णमासनामकैर्यागैर्यथा स्वर्गो भवति, तथा व्याप्रियेतेति प्रतिपादिते यागकरणकस्वर्गभाव्यकव्यापारस्य सामान्येन जातां प्रतीतिं स्वकार्यभूतां प्रवृत्तिं जनयितुं भावनाविशेषमपेक्षमाणामन्यानि वाक्यानि भावनाविशेषरूपं समर्पयन्ति । स्वजन्यावान्तरवाक्यार्थज्ञानद्वारा तामुपकुर्वन्तीति यागकरणकभावनाप्रतीत्युद्देश्यत्वं कृत्स्नस्य वाक्यस्येति द्विविधे तात्पर्ये आद्यस्य तात्पर्यस्यान्वयादित्येव लाभे संशब्दो व्यर्थस्स्यादिति द्वितीयमेव तात्पर्यं संशब्देन विवक्षितम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो हि वाक्यस्यार्थेनान्वयः । यत्र वक्तुर्न विवक्षा, न तत्र वाक्यस्य प्रतिपादकता । तथा च तत्प्रतीत्युद्देशेन प्रतिपादकत्वादिति हेतुभागार्थः । एतादृशतात्पर्यं कथं ब्रह्मणीत्याशङ्क्य 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥' इति अभियुक्तप्रसिद्धतात्पर्यलिङ्गेषु 'गतिसामान्यादि'तिसूत्रोक्तं नानाशाखास्वेकेनैव रूपेण प्रतिपादनात्मकमभ्यासविशेषं दर्शयति । सदेवेति । नन्वत्र कथं सूत्रकृता 'समन्वयादि' ति सिद्धवत् परं प्रति हेतुरुपादीयते । यदि तु वक्ष्यमाणैरीक्षत्याद्यधिकरणैस्तत्तद्वाक्योदाहरणपूर्वकं तस्य साधयिष्यमाणत्वादित्यभिप्रायेण, तर्ह्युत्तराधिकरणेषूपक्रमोपसंहारादिकमेव प्रतिपादनीयम् । तेषामेव प्रकृताधिकरणहेतूकृतसमन्वयसाधकत्वात् । न तु श्रुतिलिङ्गादिकम् । तेषां गुणप्रधानपदार्थसाधारणत्वात् । ननु, उपक्रमोपसंहारादयोऽप्युच्यन्ते–'प्राणस्तथानुगमात्, वाक्यान्वयात्, आनन्दमयोऽभ्यासात्, कार्याख्यानादपूर्वम्, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्, अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति

स्वाप्ययात्, तद्धेतुव्यपदेशाच्च, ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ' इत्यादिषु तत्तत्सूत्रेषु । तर्हि श्रुतिलिङ्गादीनां किमर्थमुपदेश इति चेदुच्यते । यत्प्रतीत्युपयोगिश्रुतिलिङ्गादिकमादावन्ते च दृश्यते यस्मिन् पदनिकुरुम्बे, तद्वाक्यं तदुपक्रमोपसंहारमुच्यते । एवं श्रुत्यादीनां पौनःपुन्यं अभ्यासो नाम । ततश्चोपक्रमादेस्स्वरूपलाभोपयोगितया श्रुतिलिङ्गादिकमपेक्षितमेवेति, तदपि सूत्रकृता निरूप्यते । न चैवमावश्यकत्वाच्छ्रुत्यादिभिरेव उपपत्तावुपक्रमादिकं किमर्थमिति वाच्यम् । अनेकार्थसमावेशे निर्णायकतया तदावश्यकत्वात् । तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यमेकं लिङ्गम् । तेन चानेकार्थगोचरश्रुतिलिङ्गादीनामेकस्मिन् सन्दर्भे समाविष्टानामवगतैकवाक्यतानिर्वाहाय किमनुसारेण कस्य नयनं कर्तव्यमिति अपेक्षायां प्रबलानुसारेण दुर्बलस्य नयने स्थिते यद्विषये, उपक्रमोपसंहारैकरूप्यं लिङ्गं दृश्यते, तत् प्रबलमिति निर्धार्यते । एवमभ्यासादिष्वपि द्रष्टव्यम् । न चैवं श्रुतिलिङ्गादीनामुपक्रमोपसंहारादीनां च परस्परापेक्षतया किमपि न सिध्येदिति वाच्यम्। उपक्रमादिभिर्हि स्वरूपलाभार्थं श्रुत्यादिकमपेक्षितम् । श्रुत्यादिभिस्तु प्राबल्यनिर्णयार्थं उपक्रमादिकमपेक्षितमिति द्वारभेदान्नान्योन्याश्रयो दोषावहः । दृश्यते ह्युत्पत्तिप्रतीतिरूपद्वारभेदेन परस्परापेक्षत्वं वह्निधूमयोः । ननु, प्रकरणमहावाक्याभ्यां स्वरूपलाभार्थमेवोपक्रमादिकमपेक्षितम् । प्रकरणं नाम प्रधानाकांक्षा । एकार्थप्रधानकोऽनेकावान्तरवाक्यनिचयः साकांक्षो महावाक्यमित्युच्यते । तत्र च प्राधान्यमुद्देश्यप्रतीतिविषयतारूपं वक्तृतात्पर्यनिर्णायकैरुपक्रमादिभिरवगन्तव्यम् । लोके योऽर्थ उद्दिष्टो भवति, तमेवादावन्ते मध्ये च पुनः पुनः परामृशति । अतः प्राधान्यनिर्णयाधीनत्वात् प्रकरणमहावाक्यनिर्णयस्य कथं तेनोपक्रमादिसमुन्मेष इति चेत्, सत्यम् । अत एव श्रुतिलिङ्गावान्तरवाक्यानामेवोपक्रमादिसमुन्मेषकता कल्प्यते । एवमपूर्वत्वादीनामपि तात्पर्यनिर्णायकत्वम् । एतच्च सर्वमुत्तरेष्वधिकरणेषु स्फुटीभविष्यति । नन्वेवमपि सद्विद्यायाः 'सदेव सोम्येदमिति प्रतीकेन भाष्योदाहृतायाः कथं निर्विशेषे ब्रह्मणि तात्पर्यं निर्धारयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वेन क्रियाप्राधान्याभावेऽपि सविशेषस्य जीवभिन्नस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादनावगमात् । उपक्रमे हि 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते । आदेशशब्दो हि शासितृत्वपरः । आङ्पूर्वस्य दिशेरशासनार्थत्वात् । शासनं च जगन्नियमनानुकूलो व्यापारविशेषः आज्ञादिरूपः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च यद्यपि कार्यस्वरूपविशेषाकारमादाय न शक्यते, वक्तुम् । ज्ञातेऽपि ब्रह्मणि

कार्यं विशेषाकारेण हि न ज्ञायते, तथापि तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टं कारण-स्वरूपमेव कार्यमित्यारम्भणाधिकरणे निरूपयिष्यमाणं कार्यकारणानन्यत्वं स्वी-कृत्य ब्रह्मणि विदिते उपादानतया कार्यानुप्रविष्टो ब्रह्माकारो ज्ञात एवेति एतदभिप्रायं सत् ब्रह्मण उपादानतापरमिति स्वीकर्तव्यम् । ब्रह्मणश्च उपादान-त्वं यद्यपि विवर्तमाश्रित्य वक्तुं शक्यते, तथापि 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दृष्टान्ते परिणाम्युपादानप्रतिपादनात् परिणामितया ब्रह्म विवक्षितम् । अतस्सप्रपञ्चमेवो-पादानभूतं निमित्तकारणं च ब्रह्मावगम्यते । तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक-मेवाद्वितीयमि'त्यत्रापीदंशब्देन जगदुपादानात्तस्य सदेवेत्यनेन सृष्टेःप्रागपि सत्य-त्वावधारणात् अग्र इति कालस्य च तस्यां दशायां सत्ताप्रतिपादनात् तदनन्तरं तदैक्षतेति वाक्येन सृष्ट्यनुकूलज्ञानसङ्कल्पकृतीनां प्रतिपादनात् सविशेषपर एवोप-क्रमोऽवधार्यते । मध्ये च 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा इति प्रजाशब्दोदितानां जीवानां सच्छब्दोदितात् ब्रह्मणो मूलमूलिभावादीनामेव प्र-तिपादनमुपलभ्यते । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतके-तो' इति उपसंहारे च इदंशब्दोदितं तच्छब्देन परामृश्य 'तत्सत्यमि'ति सर्व-स्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वावधारणात् सम्बोध्यसंबोधकभावेन श्वेतकेतूद्दालकयोर्भेदप्रति-पादनेन जीवनानात्वावगमाच्च सप्रपञ्चतैवावगम्यते । अतस्सद्विद्याया उपक्रमोप-संहारपर्यालोचनया परमार्थतस्सप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरत्वावगमात्तदनुसारेण 'तत्त्व-मसी'ति वाक्यमपि जीवब्रह्मभेदाविरोधेनैव व्याख्येयम् । तथा हि 'अनृक्षरा ऋ-जवस्सन्तु पन्था' इति यथा बहुवचनस्य स्वादेशः, यथा वा 'उत यत् सुन्वन्ति सामधेनीस्तदन्वाहे'ति यत्तद्भ्यां सप्तम्या लुक् भवति 'सुपां सुलुगि'ति सूत्रेण, यथा वा गायत्रीं छन्दसां मातेत्यत्र विभक्तिव्यत्ययेन प्रथमार्थे द्वितीया, तथा त-त्त्वमसीत्यत्रापि चतुर्थ्याः स्वादेशादीनामन्यतमं स्वीकृत्य तस्मै त्वमर्पणीय इत्यर्थ-स्स्वीकार्यः । 'ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीते'ति श्रुतेः पञ्चम्या वा स्वादेशादीनामन्यतमं स्वीकृत्य तस्मात्त्वमुत्पन्नोऽसीत्यर्थस्स्वीकर्तव्यः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः । षष्ठ्या वा तत्त्रितयं स्वीकृत्य त-स्य त्वमसि तत्स्वामिकोऽसीति यावदिति प्रतिपादनीयम् । 'सकारणं करणाधि-पाधिप' इति श्रुतेः । सप्तम्या वा तत्त्रितयमुपेत्य तस्मिंस्त्वमसीत्यर्थो ग्राह्यः । सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा इति श्रुतेः । शरीरशरीरिभावा-भिप्रायं वा सामानाधिकरण्यं भविष्यति । मनुष्योऽहमित्यादिवत् 'यस्यात्मा शरी-

रमि'तिश्रुतेः । अघोरापापकाशिनीत्यत्रापापकाशिनीति प्रश्लेपवत् अतत्त्वमसीति वा स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्रापि प्रश्लेपो भविष्यति । तस्मात् सद्विद्यायास्सप्रपञ्चजीवभिन्नब्रह्मपरत्वावगमात् कथं प्रत्यगभिन्ननिष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वमिति चेत्, उच्यते—'उत तमादेशामि'त्युपक्रमो न ब्रह्मणश्शासितृत्वं प्रतिपादयति। तथात्वे कर्तरि घञं स्वीकृत्य तत्परत्वं वक्तव्यम् । न च तदुपपद्यते । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्तरि तस्य पर्युदासात् । न च करणार्थकस्यैव कर्तर्युपचारो भविष्यतीति सांप्रतम् । तथाक्लेशकल्पनायां मूलाभावादक्लेशेनैवोपपत्तौ तदयोगाच्च । उपदेशेऽपि हि आङ्पूर्वस्य दिशेः प्रचुरः प्रयोग उपलभ्यते—आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः उभयमादिष्टं भवति अध्यात्मं चाधिदैवतं च 'अथात आदेशो नेति नेति' गुह्या एवादेशा मधुकृतः तदादिष्टेन मार्गेणेत्यादौ । यद्यपि उपदेशादेशयोर्भेदेन प्रयोग उपलभ्यते 'एष आदेशः एष उपदेश इति, तथापि आदेशशब्देन उपदेशसामान्ये प्रतिपादिते गोबलीवर्दन्यायेन उपदेशशब्दश्चोदनात्मकोपदेशपरो भविष्यति । 'एषा वेदोपनिषत् एतदनुशासनमि'त्युत्तरत्र तथैव दर्शनात् उपदेशार्थत्वस्वीकारे च कर्मणि घञं स्वीकृत्य उपदेशैकगम्यत्वेन ब्रह्मोपक्रान्तमिति लभ्यते । न च 'अकर्तरि चे'तिसूत्रे संज्ञायामिति ग्रहणात् प्रकृते कर्मणि घञ् न सम्भवतीति वाच्यम् । को भवता दायो दत्तः, को भवता लाभो लब्ध इति प्रयोगोपपत्तये असंज्ञायामिति प्रश्लेपस्याप्युपगमात् । अवश्यं चोपक्रमे उपदेशैकगम्यत्वं वक्तव्यम् । श्वेतकेतुं स्वपुत्रं गुरुकुलात् सर्वान्वेदानधीत्य गृहमागतं स्तब्धं मानिनं प्रति उद्दालकस्य स्तब्धतापनोदनार्थोऽयं प्रश्नः—उत तमादेशमप्राक्ष्य इति । तत्र स्तब्धस्य मानिनः किमत्र प्रष्टव्यं, स्वत एवायमर्थ,ऊहितुं शक्यत इति शङ्का मा भूदिति । एवं च 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'त्युपसंहारस्याप्युपक्रमानुगुण्यं लभ्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च विवर्ताभिप्रायेणैव व्याख्येया । न तु परिणामाभिप्रायेण । वाक्यशेषानुसारात् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति विकारानृततापरम् । वाचाया आरम्भणं आलम्बनम्। विकारो घटशरावादिः । तर्हि वाक् च तदालम्बनं च विकार इति द्वयं प्राप्तम् । नेत्याह—नामधेयं घटश्शराव इति नाममात्रम् । न तु तत्र वस्तुसत्तास्तीति द्योत्यते नामधेयपदेन । दृष्टं च नामपदस्याभासताद्योतकत्वं—'यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकमि'ति । लोकेऽपि पुत्राभासे पुत्र इति नामधेयं, नात्र पुत्रत्वमस्तीति । कथं तर्हि सन् घट इत्यादिव्यवहार इत्यत आह—मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । मृत्तिकात्मनैव घटादिकं सत्यम् ।

न तु स्वरूपेणेत्यभिप्रायः । एवकारार्थप्रधानं चेदं वाक्यं गुडजिह्विकान्यायेन मृदः सत्यत्वानुवादपूर्वकं विकारानृततप्रतिपादनाय । एवम् उत्तरेष्वपि लोहादिदृष्टान्तेषु द्रष्टव्यम् । अमुमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति एवं सोम्य स आदेशो भवति । एवंशब्देन च वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् आदेश एव सत्यमिति प्रतिपादितं भवति । इत्थं तैजसानां पदार्थानां त्रिवृत्करणनिरूपणावसरे स्पष्टमेव प्रतिपादितं— 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति । अत्रापागादग्नेरग्नित्वमिति स्पष्टमेव विकारोपमर्दो दर्शितः । अतस्स्वरसतो वाचारम्भणश्रुत्या विकारानृतत्वमवधार्यते । इत्थमेव विष्णुपुराणेऽपि प्रतिपादितं—'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्स्थितम् ॥' इति । ज्ञानस्वरूपस्यैव परमात्मनोऽर्थाकारता भ्रमसिद्धेति हि श्लोकार्थः । तथा 'वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम् । यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तस्य कुतो हि तत्त्वम्॥' इति विकारवर्गे आदिमध्यान्तवर्जितं पारमार्थिकं वस्तु नास्ति । अन्यथा भवतो वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । तथा 'मही घटत्वं घटतः कपालं कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैस्स्वकर्मस्तिमितात्मचोधैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥ सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् । ' इत्यादीनि प्रपञ्चानृतताप्रतिपादकानि वचनानि दर्शनीयानि । अतो विवर्तमभिप्रेत्यैव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिपादनीयम् । न तु परिणामाभिप्रायेण । मृदादिदृष्टान्ताश्च उपादानस्वरूपे ज्ञाते तदात्मनोपादेयं विज्ञातं भवतीत्येवमभिप्रायाः । न तु परिणामाभिप्रायाः । एवं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मित्यत्रापि निष्प्रपञ्चमेवात्मतत्त्वमुपक्षिप्यते । अत्र हि सच्छब्दो न सत्ताश्रयतया इदंशब्दार्थे पर्यवसितः । अपि तु ब्रह्मपरः । 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृतः ।' इति स्मृतेः तदैक्षतेति तच्छब्देन सत्पदार्थमाकृष्य ईक्षणादिपूर्वकस्रष्टृताप्रतिपादनात् 'सन्मूलास्सोम्येमाः सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा' इति स्पष्टं तेन पदेन ब्रह्मण एव प्रतिपादनाच्च । एकमेवाद्वितीयमिति च सत्पदार्थविशेषणम् । उत्तरत्र ईक्षणादिभिस्तस्यैव विशेषणात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यत्र सच्छब्दस्य स्थाने आत्मपदमुपक्षिप्य एक इति पुल्लिङ्गेन तस्यैव विशेषणाच्च । ततश्च 'अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिसिद्धं यदेकमेवाद्वितीयं सकलद्वैतशून्यं सत्तामात्रमात्मरूपं तद्व्यतिरेकेण सृष्टेः प्रागिदं नामरूपात्मकं किमपि नासीदिति एवकारार्थप्रधानेन सदेवेत्यनेन प्रतिपाद्यते । अत्र 'नेति नेतीतिश्रुतिसिद्धार्थकथनपूर्वकं प्रलयनिरूपणं प्रलयकालस्य तदाधे-

यस्य प्रपञ्चसूक्ष्मरूपस्य च। वस्तुतस्सत्तां निराकर्तुं प्रलयोपक्षेपश्च सृष्ट्युपक्षेपवत् प्रपञ्चः कदाचित् सूक्ष्मावस्थः कदाचित् स्थूलावस्थ इत्यनेकविकारात्मको वाचारम्भणश्रुतिप्रतिपादितेन न्यायेनानृत इति प्रतिपादनार्थः। यदाहुः—'मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥' इति । तस्मात् उपक्रमे तावदुपदेशैकगम्यं निष्प्रपञ्चमात्मतत्त्वं सोपपत्ति प्रतिपादितम् । मध्येऽपि जीवब्रह्मणोरभेदः परामृश्यते ।'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति । यद्यपि च परमात्मनः 'यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर-इत्यन्तर्यामिरूपेणाप्यनुप्रवेशोऽस्ति, तथापि स नेह विवक्षितः। जीवेनेति विशेषणात्। एवमुपसंहारोऽप्युपक्रमानुगुण एवोपलभ्यते 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति ।ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मिति हि 'इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यन्तरानुसारात् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमानुसाराच्च । एष आत्मा अस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा ततो भावप्रत्यये कृते भावप्रत्ययस्य प्रकारीभूतप्रकृत्यर्थपरत्वात् बहुव्रीह्यर्थविशेषणीभूतात्मपरामर्शकत्वेन एष आत्मा इदं सर्वमिति प्रतिपादयति । एष आत्मा इदं सर्वमित्येव वक्तव्ये सामानाधिकरण्यमात्मात्मीयभावेनौपचारिकमिति शङ्का माभूदिति द्योतनाय बहुव्रीहिभावप्रत्यययोरुपादानम्। तथासति बहुव्रीहिणैव मुख्यया वृत्त्यात्मात्मीयभावे लब्धे पुनर्भावप्रत्ययरूपयत्नान्तरकरणं व्यर्थं स्यादिति तर्केण सा शङ्कापोदिता भविष्यतीति । तच्च सामानाधिकरण्यं 'मृत् घट' इति परिणामाभिप्रायेण। 'रजतं शुक्तिरित्यारोपितबाधाभिप्रायेणेति द्वेधापि सम्भवतीति तन्निर्धारणार्थं 'तत्सत्य'मिति वाक्यम् । तत्र हि तच्छब्दः प्रकृतमात्मानं परामृशति । तस्यैव तात्पर्यविषयतया अस्मिन् सन्दर्भे प्राधान्यात् स आत्मेतिवाक्ये तस्यैव परामर्शेन तदैकार्थ्यानुसाराच्च । ततश्च तच्छब्देनात्मानं परामृश्य तस्य विशिष्य सत्यताप्रतिपादनमनात्मनोऽनृततां बोधयत् पूर्वोपक्षिप्तं सामानाधिकरण्यं बाधायामेव व्यवस्थापयति । ततश्च तत्त्वमसीति वाक्यं स्वस्वारस्यानुसारेणोपक्रमस्वारस्यानुसारेण च यथाश्रुतमेव । न तु विभक्तिलोपादिना क्लेशेन व्याख्येयम् । अपि च स्वस्वारस्यपरित्यागेन विभक्तिलोपाद्याश्रयणे व्यामोह एव शङ्कावसरप्रदर्शितवचनव्यक्तिभिः । न हीयमेव वचनव्यक्तिस्स्वीकर्तव्या, नेयमिति किञ्चिन्नियामकमस्ति । ननु, शरीरशरीरिभावेन योजनास्वीकारे स्वारस्यापरित्यागात् सैव स्वीकर्तव्येति भेदपक्षेऽपि निर्धारणं लभ्यत इति चेन्न। शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वस्य प्रागेव निराकृतत्वात् । अपि च शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वस्वीकारेऽपि न तत्त्वमसी-

ति वाक्यं यथाश्रुतार्थं सम्भवति । न ह्यत्र त्वं शब्दस्येश्वरशरीरभूतजीववाचकस्येश्वरे वृत्तिरभ्युपेयते । त्वंशब्दार्थस्य तच्छब्दार्थे विशेषणत्वाभावात् । किं तु तच्छब्दस्यैव प्रकृतपरमात्मपरामर्शकस्य त्वंशब्दार्थे अभेदसम्बन्धेन विशेषणसमर्पकता । अन्यथा असीति मध्यमपुरुषो न स्यात् । त्वं शब्दार्थस्येतरविशेषणत्वे आकांक्षाभावेनाख्यातसामानाधिकरण्यायोगात् । युष्मच्छब्दस्याख्यातसामानाधिकरण्य एव 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम' इति सूत्रेण मध्यमपुरुषो विधीयते । अतस्त्वंशब्दार्थस्य विशेष्यत्वमभ्युपैतव्यम् । तत्र च परमात्मपरस्य तच्छब्दस्य वृत्तिः शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वाभ्युपगमेऽपि न सम्भवति । ईश्वरस्य जीवं प्रति शरीरत्वाभावात् अतो मध्यमपुरुषोपपत्तये त्वंशब्दार्थविशेष्यकमेव सामानाधिकरण्यमुपेयम् । एवम् 'अहं ब्रह्मास्मी'ति सामानाधिकरण्यमप्युत्तमपुरुषोपपत्तये जीवविशेष्यकमेव स्वीकर्तव्यम् । दृश्यते हि त्वमहंशब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे मध्यमोत्तमपुरुषयोर्व्यत्यासः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति व्यतिहारवाक्ये । तथान्यत्रापि 'यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं स्या अहं स्युष्टे सत्या इहाशिष इति । ततश्चासीति पदानुसारेण त्वंशब्दार्थविशेष्यके सामानाधिकरण्ये स्थिते शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वमिति व्युत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि स्वारस्यहानेरवर्जनीयतया शङ्कावसरप्रदर्शितवचनव्यक्तिभिर्व्यामोह एव प्राप्नोतीति जीवब्रह्मणोस्स्वरूपाभेदमुपेत्यैव यथाश्रुतार्थोऽभ्युपैतव्यः । ननु, सिद्धान्तेऽपि एकधर्मिपर्यवसिततया त्रयाणां पदानाम् अखण्डार्थत्वाभ्युपगमेन मध्यमपुरुषस्वारस्यं परित्यक्तमेव । क्रियाकारकभावेनान्वयानभ्युपगमात् कृत्स्नवाक्यस्वारस्यमपि परित्यक्तमेव । सर्वेषां पादानां लक्षणोपगमादिति चेत्, न ह्येतावता मध्यमपुरुषप्रयोगोऽसाधुर्भवति । आलम्बनीभूते वाच्यार्थे अभेदसंसर्गेण तत्पदार्थप्रकारकत्वंपदार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेन मध्यमपुरुषोपपादनसम्भवात् । इत्थमेव हि स्तुतिपर्यवसितेष्वर्थवादेषु मध्यमादिपुरुषाणां गतिः । ननु, च तत्र कथमभेदेन वाच्यार्थवर्णनं कर्तुं शक्यम् । विरुद्धधर्माक्रान्तयोर्नाहं सर्वज्ञ इति भेदेनावगतयोश्चाभेदबोधनासम्भवात् । यदि च विरुद्धधर्माणां भेदस्य च मिथ्यात्वेन पारमार्थिकाभेदबोधने विरोधो नास्तीत्युच्येत, तदा वाच्यार्थपर्यवसानमस्तु । किमखण्डवस्तुलक्षकत्वेनेति चेत् , न हि वयं वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या अखण्डे वस्तुनि लक्षणां स्वीकुर्मः । किं तु ब्रह्मप्रकरणे सर्वत्र भेदप्रपञ्चनिषेधनिन्दावाक्यैरद्वितीयवस्तुमात्रे वाक्यतात्पर्यस्य पर्यवसिततया तदुपपादनाय । ततश्चालम्बनीभूतेऽर्थे

पदस्वारस्यं न परित्यक्तमेव। पर्यवसितस्तु वाक्यार्थस्तात्पर्यानुसार्येव ग्राह्य इति तदपरित्यागात् न कुत्रापि स्वारस्यहानम्। महावाक्यार्थवर्णनस्य तात्पर्यानुसारेणैव स्वारसिकत्वात्। दर्शपूर्णमासमहावाक्यार्थस्य श्रुतिलिङ्गाद्यनेकप्रमाणानुसारेण तत्तत्पदलक्षणाध्याहारादिभिर्वर्ण्यमानस्यापि न स्वारसिकतापगता भवति। तत् कस्य हेतोः, तात्पर्यानुसारित्वात्। तथा प्रकृतेऽपि भविष्यति। ततश्चोपक्रमोपसंहारपरामर्शैर्गतिसामान्येन च सद्विद्याया निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वे स्थिते मध्ये यानि सृष्ट्याद्युपयोगिगुणप्रतिपादकानि वाक्यानि, तान्यध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते इति न्यायमनुसृत्य तदुपयोगितयैव व्याख्येयानि। 'सन्मूला इति वाक्यं च न मूलमूलिभावादिना भेदप्रतिपादनपरम्। अपि तु 'तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे'त्युपक्रमानुसारेण अस्ति सर्वप्रजानामुत्पत्तिस्थितिलयेष्वाधारभूतं सद्वस्त्वित्येतावन्मात्रपरम्। तस्य च सद्वस्तुन 'एकमेवाद्वितीय'मिति प्रागेव स्वरूपं निर्णीतमि'ति तदनुसारेणान्यपरात् वाक्यात् प्रतीयमानो भेदो व्यावहारिको भविष्यतीति न किञ्चिदेतत्। तत्त्वमसीत्यादौ सम्बोध्यसम्बोधकभावेनार्थात् प्रतीयमानो भेदो न शास्त्रार्थः। एवमुपक्रमोपसंहाराद्यनेकप्रमाणसिद्धतात्पर्यानुसारेण सद्विद्यायामद्वैतात्मतत्त्वमेव प्रतिपाद्यत इति मनसि निधाय बादरायणेनापि मोक्षधर्मेषु श्वेतकेतुसुवर्चलोपाख्यानेनाद्वितीयात्मवस्तुपरतया सद्विद्योपबृंहिता। एवं हि तत्रोपाख्यायते—देवकन्या सुवर्चला जन्मान्तरसिद्धसहजब्रह्मात्मतत्त्वानुभावा तादृशं पतिमिच्छन्ती श्वेतकेतुं पितृसमीपतो लब्धात्मतत्त्वावबोधमुपश्रुत्य तं वृतवती। पित्रापि तस्मै निवेदिता। ताभ्यां दम्पतिभ्यां ब्रह्मनिष्ठाभ्यां वैदिककर्मानुष्ठानयुक्तं गार्हस्थ्यमाश्रित्य स्थितमिति। तत्र तयोरित्थं ब्रह्मोद्यकथारूपस्संवादः प्रवृत्तः। 'ततः कदाचित् भर्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला। पप्रच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे तद्द्विजोत्तम। तामाह भगवान्स्वामी त्वया ज्ञातो न संशयः। द्विजोत्तमोऽहं सुभगे सत्यव्रतपरायणः। सा तमाह महात्मानं पृच्छामि त्वद्दिशायिनम्। तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचैनां सर्वज्ञो मुनिपुङ्गवः। मनसैव समायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि। तन्मिथ्यागोत्रसद्भावे वर्तते देहबन्धनः। त्वमप्यहमहं सर्वमहमिस्त्येव वर्तते। नात्र तत्परमार्थं तद्यन्मां त्वमनुपृच्छसि। अत्र सद्विद्यायां तत्त्वमसीत्यसकृत्पित्रोपदिष्टः श्वेतकेतुः कथमात्मानं बुध्यत इति जिज्ञासमानया सुवर्चलया कस्त्वं द्विजोत्तमेति प्रश्नः कृतः, तत्प्रश्नाभिप्रायमवगच्छतापि श्वेतकेतुना क्रमेण सा तमर्थं बोधनीयेति मत्वा तत्रोत्तरमुक्तम्। द्विजोत्तमेति संबोधयन्त्या त्वया ब्राह्मणोऽहमित्यवगतमेव। किमत्र प्रष्टव्यमिति ततस्सुवर्चलया देहोपाधिकत्वेना-

त्मनि कल्पितं प्रत्यक्षं ब्राह्मण्यं न पृच्छामि । किं तु द्विजोत्तमोऽहमित्यहंशब्देन देहादिविक्तं यमात्मानं हृद्देशायिनं निर्दिशसि, तं प्रच्छामीत्युक्ते तत्रोत्तरमुक्तं—अहंशब्दो मनश्शबलितात्मस्वरूपे प्रवर्तते । मनश्शबलितात्मस्वरूपं च मिथ्या । ब्राह्मणकुलोत्पन्ने देहोपाधिके आत्मनि ब्राह्मण्यमिव । अतः आत्मतत्त्वजिज्ञासुभिर्नाहंशब्दार्थः प्रष्टव्यः । अपि चाहंभावस्सर्वसाधारणः प्रत्यक्षसिद्धः । अतः परमार्थवस्तुजिज्ञासा चेत्, नाहम्भावः प्रश्नार्हः । तदनन्तरं कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तं अहम्भावं यद्यनृतं त्वमवगच्छसि, तर्हि कर्तृत्वपूर्वकं वैदिकं कर्म कथमाचरसीति पृष्टे लोकसङ्ग्रहार्थं वैदिककर्माचरणमित्युक्तम् । तदनन्तरं सर्वैरात्मनि प्रयुज्यमानस्याहंशब्दस्य कथं तदर्थता न स्यादिति मनसि निधाय शब्दार्थसम्बन्धप्रश्ने कृते न संयोगादिश्शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । अपि तु वाच्यवाचकभाव इत्युत्तरमुक्तम् । तदनन्तरं दम्पत्योरियं प्रश्नोत्तरपरम्परा । सुवर्चला । सदाहङ्कारशब्दोऽयं व्यक्तमात्मनि संश्रितः । न वाचस्तत्र वर्तन्त इति मिथ्या भविष्यति । श्वेतकेतुः—अहंशब्दो ह्यहंभावे नात्मभावे शुभप्रभे । न वर्तन्ते परे चिन्त्ये वाचस्सगुणलक्षणाः । सुवर्चला । अहम्भावोऽत्र को नाम ह्यात्मभावस्तथैव च । तन्मे ब्रूहि यथान्यायमेवञ्चेन्मुनिसत्तम ॥ श्वेतकेतुः—मृण्मयो हि घटाभासस्तादृग्भाव इहेष्यते । अहम्भावः परे चिन्त्ये ह्यात्मभावो महान् परः ॥ न वाचस्तत्र विद्यन्त इति नैव विरुध्यते। अत्र शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धोऽस्ति चेत् कथमहंशब्द आत्मवाचको न स्यादिति प्रश्ने कृते अहंशब्दो नात्मनि मुख्यया वृत्त्या प्रवर्तते । किं तु अहमर्थ इत्युत्तरमुक्तम्। ततः को नामाहमर्थादन्य आत्मेति पृष्टे मृदि घटाभासवदात्मन्यहंभावोऽप्याभास इत्यहमर्थादात्मनो विवेकं दर्शयित्वा कल्पिताकारोपधानेन प्रवर्तमानश्शब्दो न शुद्धाधिष्ठानपर्यन्तं प्रवर्तते । रजतोपधानेन प्रवर्तमानश्शुक्तौ रजतशब्द इव । अतः कल्पितोपाधिनिमित्तोऽहंशब्दो न शुद्धात्मनि मुख्यया वृत्त्या प्रवर्तत इति न विरुध्यत इत्युपसंहृतम् । ततोऽहंकाराद्विविक्त आत्मैव प्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्मेति सिद्धवत्कृत्य यथाकाशस्य प्रपञ्चाश्रयत्वेऽपि तदसङ्गित्वम् । एवं ब्रह्मणोऽप्यसङ्गित्वे श्वेतकेतुना प्रतिपादिते पुनः प्रश्नोत्तरे, सुवर्चला । निर्विकारं ह्यमूर्तं च निरंशं सर्वगं तथा । दृश्यते च वियन्नित्यं तादृगात्मा न दृश्यते ॥ श्वेतकेतुः—त्वचा स्पृशति वै वायुमाकाशस्थं पुनःपुनः । तत्स्थं गन्धं तथा घ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा ॥ तमोरश्मिगणं चैव मेघजालं तथैव च । वर्षतारागणं चैव नाकाशं दृश्यते पुनः ॥ आकाशस्याप्यथाकाशं सद्रूपमिति निश्चितम् । सदर्थे कल्पितं सर्वं तत् सत्यं विष्णुरेव च। यानि नामानि गौणानि ह्युपचारात् परात्मनि । न

चक्षुषा न मनसा न चान्येन परो विभुः । चिन्त्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या वाचा वक्तुं न शक्यते । एतत्प्रपञ्चमखिलं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् । इति । अत्राकाशवत् प्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म कुतो न दृश्यत इति प्रश्ने आकाशस्थस्य वाय्वादेरेव ग्रहणमस्ति । न तु विविच्याकाशस्य । यदा लौकिकाकाश एवेयं गतिः, तदा कैव कथा परमात्मनि ततोऽपि सूक्ष्मे । ततस्सदर्थे कल्पितं सर्वम् । तच्च सद्रूपं सर्वाधिष्ठानत्वाद्व्यापकम् । तत्रोपाधिमाश्रित्य प्रवर्तमानाश्शब्दाश्शुद्धे साक्षात् न प्रवर्तन्त इत्युत्तरमुक्तम् । अस्यां प्रश्नोत्तरपरम्परायां 'मृण्मयो हि घटाभास इति दृष्टान्तोक्त्या वाचारम्भणश्रुत्यर्थः, सत्स्वरूपमित्यात्मशब्देन प्रकृतस्य जीवस्य सद्रूपत्वोक्त्या तत्त्वमसीति वाक्यार्थः, 'सदर्थे कल्पितं ह्येतत्तत्सत्यं विष्णुरेवचे'त्यनेन 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मे'ति श्रुत्यर्थश्च निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलो दर्शितः । तत्सिद्धं सद्विद्यायास्तात्पर्यग्राहकैर्लिङ्गैः क्रियाशेषतां विनैव निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वम् । आत्मा वा इदमिति । यथा चास्य वाक्यस्य निष्प्रपञ्चपरमात्मपरत्वं, 'तथात्मगृहीति'रित्यधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । तदेतदिति । मधुब्राह्मणे पृथिव्यादिपर्यायेषु यत् सर्वात्मतया प्रतिपादितं तदेतत् ब्रह्म अपूर्वं कारणरहितम् । अनपरं कार्यरहितम् । किं बहुना । आन्तरबाह्यसर्वद्वैतवर्जितं सर्वानुभवरूपोऽयं आत्मापि ब्रह्मैवेति । यद्विज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रागुपक्षिप्तं, तद्व्यतिरेकेण पुरस्तात् किमपि नास्तीत्याह—ब्रह्मैवेति । निश्चित इति । निश्चायकैरुपक्रमादिभिरुपेत इत्यर्थः । श्रुतेति । श्रुतितात्पर्यविषयीभूतेत्यर्थः । यत्तु, पूर्वपक्षिणोक्तं कर्तृस्तावकता वेदान्तानां भविष्यतीति, तन्न । 'तत् केन कं पश्ये'दित्यादिवाक्यानां कर्तृत्वादिनिषेधकानां तत्स्तावकत्वस्याप्रतीतेरित्याह—न च तेषामिति । यत्तु सिद्धवस्तुपराणां प्रमाणान्तरमूलत्वमिति, तन्न । तथासति क्रियाप्रतिपादकानामपि 'तृप्तिकामः पचेदि'ति दृष्टान्तेन प्रमाणान्तरमूलकता किं न स्यात् । यदि त्वलौकिकश्रेयस्साधनताकारस्य प्रमाणान्तरायोग्यतया 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादीनां न प्रमाणान्तरमूलत्वं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—न च परिनिष्ठितेति । हेयोपादेयेति । हेयत्वोपादेयत्वेत्यर्थः । सर्वक्लेशप्रहाणादिति । पूर्वपक्षिणा हि यथा प्रयोजनं लभ्यते, तथा वाक्यार्थो वर्णनीय इत्युक्तम् । तदभ्युपगम्यत एव । परं तु वेदान्तानां कर्मविध्येकवाक्यत्वेन साक्षात्तन्न लभ्यते । अपि तु प्रवृत्त्यादिद्वारा प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वे तु तज्जनितज्ञानेन सर्वानर्थमूलाया अविद्याया निवृत्तेस्साक्षादेव प्रयोजनं लभ्यत इति भावः । यत्तु पूर्वपक्षिणोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मप्रतिपादकानां पदानां भविष्यतीति पक्षान्तरमुक्तं,

तत्र यानि दहरशाण्डिल्याद्युपासनाप्रकरणगतानि, तेषामुपासनाविधिशेषता उपगतैव। यानि तु निष्प्रपञ्चात्मप्रकरणगतानि, तेषान्नोपासनाविधिशेषत्वम्। सर्वत्र तदश्रवणात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति' क्वचिन्निर्विशेषब्रह्मप्रकरणे ध्यानविधिश्रवणेऽपि अहेयोपादेयजीवब्रह्मैक्ये प्रतिपादिते सति तज्ज्ञानमात्रेण क्रियाकारकात्मकस्यानर्थस्य निवृत्तेः प्रयोजनपर्यवसाने सति नोपक्रमाद्यवगतप्राधान्यभङ्गेन ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मप्रतिपादनम्। किं तु ब्रह्मप्रतिपत्त्युपयोगितया ब्रह्मशेषतयैव ध्यानादिप्रतिपादनम्। तदपि च ध्यानं भेदवासनानिवृत्तिपर्यन्तमेव। न तु तदनन्तरमपि। ततश्च निवृत्तभेदवासनस्य-पुरुषस्योपदेशमात्रेण सकलद्वैतनिवर्तकात्मसाक्षात्कारसिद्धेस्तं प्रति ध्यानविधिर्निरालम्बन एवेत्याह—देवतादिप्रतिपादनस्येत्यादिना प्रतिपद्येतेत्यन्तेन। यद्यप्यर्थवादवाक्यानां स्वार्थपरत्वं त्यक्तं विधेयस्तावकतया च विधिपरत्वमभ्युपगतं, तथापि तेषां तत्स्वार्थे प्रयोजनानवाप्तेरुपगतम्। वेदान्तानां तु स्वार्थे प्रयोजनलाभेनार्थवादेषु स्वार्थपरित्यागो द्रष्टव्य इत्येतावता स्वार्थः परित्यक्तुं न शक्यत इत्याह—यद्यपीति। ननु, वेदान्तवाक्यं सिद्धब्रह्मप्रमितिजनकमित्यनुमितिर्न सम्भवति। तथाभूतस्य वैदिकवाक्यान्तरस्यादर्शनात्। तादृशानुमित्यभावे च कथं ब्रह्मप्रमाजनकत्वमिति यदि कश्चिच्छङ्केत, तं प्रति तादृशानुमित्यभावेऽप्याकाङ्क्षायोग्यतादिमत्तया ब्रह्मबोधकता सम्भवत्येवेत्याह—न चेति। अनुमानगम्यं सच्छास्त्रस्य प्रमाजनकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः। एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वे प्रयोजनं न लभ्यत इति लौकिकपदानां कार्यानन्विते शक्तौ सत्यामपि क्रियापदैस्सत्यादिपदानामन्वयः स्वीकर्तव्यः। ततश्च सत्यादिरूपस्य ब्रह्मणः प्रत्यगभेदेनोपासनाकरणिका या भावना, तस्यामेव वेदान्तानां तात्पर्यात् प्रत्यक्षादिविरुद्धेंऽशे आरोपमादायैवोपासनं सम्पादनीयमिति शङ्का सिद्धवस्तुपरत्वेऽपि प्रयोजनं लभ्यत इति व्युत्पादनेन परिहृता। एकदेशिनस्तु कार्यान्वित एव पदानां शक्तिरन्यपरेभ्योऽपि वाक्येभ्यः ब्रह्मसत्ता च सिध्यतीति वदन्ति। तन्मतमनुवदति—अत्रापर इति। तेषामयमाशयः। लौकिकपदार्थव्युत्पत्त्यनुसारेण वेदे वाक्यार्थो वर्णनीयः। लौकिकी च व्युत्पत्तिः पदानां कार्य एव। तत्रैवाद्यव्युत्पत्तिग्रहसम्भवात्। न हि कोशादिभ्य आद्यव्युत्पत्तिग्रहस्सम्भवति। अत्यन्ताव्युत्पन्नस्य कोशाद्यर्थज्ञानासम्भवात्। ततश्च प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहाराधीन आद्यशक्तिग्रहो वर्णनीयः। स च व्युत्पित्सोरेवं भवति। प्रयोजकवृद्धस्य 'घटमानय, गाम्बधान' इत्यादिशब्दोच्चारणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धेन कृतं घटानयनं गोबन्धनं च

पश्यतो घटानयनगोबन्धनयोः कार्यतया स्वीयस्तन्यपानादिदृष्टान्तेन कृतिचिकीर्षयोर्मध्यमवृद्धगतयोरनुमाने सति चिकीर्षायाः कार्यताज्ञानमूलकत्वात् नूनमनेनानयनबन्धनयोः कार्यतावगतेति बुद्धिर्भवति । तस्यां च बुद्धौ शब्दोच्चारणातिरिक्तस्य कारणस्यासम्भवात् प्रयोजकवृद्धोच्चारितश्शब्द एव कारणमिति निर्णये अशक्तस्य कारणतासम्भवादेतादृशश्शब्दः कार्यविशेषे आनयनादौ शक्त इति निर्णयो भवति । ततश्च आवापोद्वापाभ्यां यथायथं कार्यसामान्यं प्रथमावगतमविहायैव तेषु तेषु समभिव्याहारविशेषेषु तत्तत्कार्यविशेषप्रत्ययः । ततश्च कोशादिभ्योऽपि उपजीव्यप्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण कार्यान्वित एव तत्तत्पदार्थे शक्तिग्रहः । न तु तदनन्विते । ननु, कार्यान्विते शक्तिरित्यपि नियमो न सम्भवति । देवदत्तो गच्छतीत्यादौ गम्यादेः कार्यान्वितार्थप्रतिपादकत्वासम्भवादिति चेन्न । कार्ये पदानां शक्तिरित्येव नियमः । न तु कार्यान्विते । तच्च कार्यं क्वचित् स्वातन्त्र्येण प्रतिपाद्यते, क्वचिच्च कारकादिसम्बन्धितयेत्येवं स्वीक्रियते । न चायमपि नियमो न सम्भवति । कस्यायं पुरुषो राज्ञ इति कार्यानन्वितार्थप्रतिपादकानामपि समभिव्याहाराणां भूयसामुपलम्भादिति वाच्यम् । तत्रापि स आकारणीय इत्यादिपदाध्याहारेणैव शाब्दबोधजनकता । तदभावे तु पदार्थासंसर्गाग्रह एव । आद्यव्युत्पत्त्यनुरोधात् । ननु, कार्यं विहायापि आद्यव्युत्पत्तिग्रहस्सम्भवति । मात्रादयोऽङ्गुल्या घटादिकं निर्दिश्यायं घट इति यदा शब्दं प्रयुञ्जते । तदा हि बालस्य 'घटशब्दवाच्योऽयमि'ति प्रतीतिर्भवति । न च तदापि कथमेषा प्रतीतिः । अङ्गुलीनिर्देशपूर्वकशब्दोच्चारणं तत्र तत्र विषये शक्तिग्रहार्थमिति बालेन प्रागपरिज्ञानादिति वाच्यम् । यद्यपि बालेनांगुलीनिर्देशेन उच्चारणकालेऽयमर्थो न ज्ञातः एषोऽङ्गुलीनिर्देशश्शब्दोच्चारण सहितश्शक्तिग्रहार्थ इति, तथापि तादृशं निर्देशं बहुधा दृष्ट्वा 'अयं शब्द एतदर्थसहचरितं इति' ज्ञातमेव । तेन च सम्बन्धेन 'सम्बन्धिदर्शनात् सम्बन्ध्यन्तरेस्मृतिरि'ति न्यायेन घटशब्दोच्चारणे बालस्य घटबोधो जायते । ततस्तद्बोधनिर्वाहकतया तस्मिन्नर्थे शक्तिं कल्पयतीति चेन्न । बालस्य प्राग्बोधो घटादिविषयकः घटशब्दोच्चारणे साहचर्यसम्बन्धमादाय प्रवृत्तः न तत्रोत्तरभाविशक्तिकल्पनमुपयुज्यते । अर्थज्ञानात् प्रागेव शक्तिज्ञानस्यापेक्षितत्वात् । नाप्युत्तरभावितत्तदर्थज्ञानाय । यथाप्राक्छक्तिग्रहं विनैव साहचर्यज्ञानमात्रेणार्थबोध उपपन्नः। उत्तरत्रापि तथैवोपपादनसम्भवात् । अथापि स्यात्, 'पुत्रस्ते जात' इति वाक्यात् सिद्धेऽप्याद्यव्युत्पत्तिग्रहस्सम्भवति । व्युत्पित्सुर्बालो यदा देवदत्तगृहे पुत्रजन्म दृष्ट्वा वार्ताहारेण सह देवदत्तसमीपमागच्छति, तदा देवदत्त 'पुत्रस्ते जात' इति वा-

र्तािहारवाक्यश्रवणानन्तरं हर्षपूर्वकं देवदत्तं स्नानं कुर्वाणमुपलभ्य हर्षपूर्वकस्नान-करणे देवदत्तस्य किन्निमित्तमित्यालोचयन् 'मया देवदत्तस्य गृहे दृष्टं यत् पुत्रजन्म, तत् नूनमनेन ज्ञात'मिति निश्चिन्वन् तज्ज्ञाने कारणान्तरस्याभावात् 'पुत्रस्ते जात'इति शब्द एव तज्ज्ञाने कारण'मिति निश्चयवान् भवेदिति। न स्यात् । बालेन दृष्टेषु बहुषु पदार्थेषु सत्सु इतरपदार्थज्ञानमेव कुतो हर्षपूर्वकस्नानकारणत्वेन न कल्प्यते । यदि तेषां हर्षपूर्वकस्नानकारणत्वं तेन न गृहीतमित्युच्यते, तदेदमपि कथं गृहीतमिति वक्तव्यम् । न ह्यत्यन्ताव्युत्पन्नस्य पुत्रजन्म श्रुत्वा हर्षपूर्वकं स्नान्ति । 'पुत्रजन्म च हर्षकारण'मित्युपदेशजानां ज्ञानं सम्भवति । ततश्च केषुचिच्छब्देषु व्यवहारानुसारेण व्युत्पन्नस्याप्तोपदेशेन पुत्रजन्म हर्षकारणं, तच्छ्रुत्वा च स्नान्तीति निश्चयवत एव तथानुमितिपूर्वकं शब्दशक्तिग्रह इति वक्तव्यम् । ततश्चाद्यव्युत्पत्तिग्रहस्य कार्यव्युत्पत्तिस्थल एव वक्तव्यतया तदनुसारेण 'पुत्रस्ते जात' इति वाक्यमपि अतस्स्नानं कर्तव्यमिति अध्याहारसंयुक्तमेव तदर्थप्रतिपादकमित्यपि निश्चिनोति । तत्सिद्धं सर्वेषां पदानां कार्यबोधकतयैव शाब्दज्ञानजनकत्वमिति । अतो लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण वेदान्तानामपि कार्यपरत्वमेव । न तु सिद्धब्रह्ममात्रपरत्वम् । ततश्च वैदिकलिङां धात्वर्थातिरिक्तकार्यप्रतिपादकतायाः स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारेण निर्णीततया वेदान्तेष्वप्युपासीतेति लिङा धात्वर्थातिरिक्तमेव कार्यं प्रतिपादनीयम् । कार्यं च कृतिसाध्यम् । कृतिश्च सविषया । सा च साक्षाद्धात्वर्थमेव यागपाकादिकं जनयति । अपूर्वं तु न तथेत्यपूर्वस्य कृतिजन्यतायां मध्ये घटकापेक्षायां कृतेर्विषयापेक्षायां च यथा 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र विषयतया घटकतया च याग एवान्वेति, तथा प्रकृतेऽप्युपासीतेत्यत्रोपासनमेव कृतेर्विषयापेक्षायां घटकापेक्षायां चान्वेति । कृतिविषय एव चापूर्वविषय इत्युच्यते । घटक एव च करणमित्युच्यते। यदाहुः—'कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः । कार्ये संघटिताकारं करणत्वेन सम्मतः ॥' इति। ततश्चोपासनाविषयके कार्येऽवगते उपासनायाः ज्ञानसन्तानरूपायास्सविषयतया विषयापेक्षायामात्मा विषयतया 'आत्मेत्येवोपासीते'ति वाक्ये श्रुतस्सम्बध्यते । ततश्चात्मनोऽपूर्वापरपर्याये विधौ परम्परया विषयता । तदिदमुक्तम्—प्रतिपत्तिविधिविषयतयेति । ततश्च किंरूप आत्मेत्यपेक्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादिवाक्यजातं तत्स्वरूपबोधकतयोपयुक्तं भवति । ननु, सत्यादिवाक्यस्योपासनाविध्येकवाक्यतां प्राप्तस्य सत्यादिरूपब्रह्मानबोधकत्वम्, उत तदेकवाक्यतामनापन्नस्य । नाद्यः । उपासनानियोगे हि सत्यादिपदार्थस्य

साक्षात् परम्परया वा विषयत्वेनान्वयो वक्तुं न शक्यते । स्ववाक्यगताभ्यां उपासनात्मभ्यामवरोधात् । न द्वितीयः । कार्यान्वयं विना वाक्यस्याबोधकत्वात् । अतो न सत्यादिरूपब्रह्मस्वरूपलाभ इति चेन्न । उपासनानियोगो हि स्वविषयतयावगतस्यात्मनस्स्वरूपनिर्धारणमपेक्षते । सत्यादिपदार्थाश्च तत्प्रकरणपठिता वाक्यार्थभावमपेक्षमाणाः स्वशेषितयोपासनानियोगेनैवान्वयं प्राप्नुवन्ति । तथा चोभयाकाङ्क्षा निवृत्ता भविष्यति । शेषशेषिभावेनान्वय एव च ग्राहकग्रहणमिति प्राभाकरैर्व्यवह्रियते ! ततश्च यद्यपि सत्यादिपदार्थस्य न साक्षादुपास्यकोटौ निवेशः । तत्कोटेस्समानवाक्योपात्तेनात्मनावरुद्धत्वात्, तथापि स्वान्वितानां सत्यादिपदार्थानां उपास्यस्वरूपापेक्षायामवगतान्वयनिर्वाहार्थमुपासनानियोग एव तेषामात्मविशेषणतामाक्षिपतीत्युपादानापरपर्यायविध्याक्षेपरूपप्रमाणसहकृतो वेदान्तवाक्यनिचयः सत्याद्यात्मकमुपास्यं समर्पयतीति न काचिदनुपपत्तिः । न च नियोगपरेभ्यो वाक्येभ्यः ब्रह्मसिद्धिः देवताधिकरणन्यायेन वक्तव्या । स च प्रमाणान्तरविरुद्धे न प्रवर्तत इति कथं प्रत्यगभिन्नं निष्प्रपञ्चं ब्रह्म एकदेश्यभिमतं शास्त्रेण सिध्येदिति साम्प्रतम् । सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोश्शुक्तिरजतन्यायेन एकस्यैव ब्रह्मणो जीवेश्वरात्मना भेदस्यौपाधिकाकाशभेदन्यायेन चोपपादयितुं शक्यतया प्रमाणान्तरविरोधपरिहारसम्भवात् । ततश्च 'यूपे पशुं बध्नाति, यूपपष्टाश्रीकरोति, यूपं तक्षति, खादिरो यूपो भवती'त्यादिवाक्यपर्यालोचनया पशुनियोजनयोग्यः काष्ठविशेषः यूपशब्दार्थः । 'अग्नीनादधीत, नक्तं गार्हपत्यमादधाति, दिवाहवनीय'मित्यादिवाक्यपर्यालोचनया आधानविशेषसंस्कृतोऽग्निराहवनीयादिशब्दार्थ इति च पशुनियोजनादिपरेभ्यो वाक्येभ्योऽवगम्यते । तथा उपासनाविधिपरादेव वाक्यात् ब्रह्म सिध्यति । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकमिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वादिति । विधिरूपं शास्त्रं प्रवृत्तिप्रयोजनकम् । प्रवृत्तिश्च कार्यताज्ञानाधीनेति प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यं प्रतिपाद्यते । निवृत्तिप्रयोजनकं निषेधशास्त्रम् । निवृत्तिश्च तत्तत्क्रियाप्रागभावपरिपालनानुकूलो यत्नविशेषः । सोऽपि कार्यताज्ञानाधीन इति 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यत्र कलञ्जभक्षणप्रागभावपरिपालनविषयकं कार्यं प्रतिपादनीयम् । ततश्च सर्वं शास्त्रं कार्यप्रतिपादकमेवेति वेदान्तानामपि कार्यप्रतिपादकत्वं स्वीकृत्य तच्छेषतयैव ब्रह्मप्रतिपादकता आस्थेयेति भावः । शास्त्रतात्पर्यविदां वेदतात्पर्यविदाम् । अनुक्रमणं वेदार्थसङ्ग्राहकवचनजातम् । 'दृष्टोही'ति 'चोदनेती'ति च शबरस्वामिवचनम् । वेदस्य कार्यप्रतिपादनमेव दृष्टं प्रयोजनमिति चोदनासूत्रे चोदनाशब्दः कार्या-

नुकूलप्रवृत्तिजनकशब्दपर इति च वाक्यद्वयस्यार्थः । तस्येत्यारभ्य जैमिनिसूत्रावयवाः । 'कार्यस्य ज्ञानजनको विधिरि'ति । तत्तत्र सिद्धे पदार्थे विद्यमानानां कार्यप्रतिपादकेन पदेन सह समभिव्याहारो द्रष्टव्य इति वेदस्य कार्यपरत्वात् अतत्पराणां आनर्थक्यमिति च सूत्रावयवार्थः । एतद्वचनपर्यालोचनया लिङादिभिः साक्षात्कार्यं प्रतिपाद्यते । अवशिष्टो वेदभागस्तच्छेषभूतः । अन्यथानर्थक्यं स्यादिति स्पष्टमेव प्रतीयते । ननु, नियोगः पुरुषकृतिसाध्यतयावगतः कृतिमपेक्षते । पुरुषकृतिश्च स्वविषये 'मयेदं कर्तव्यमि'ति ज्ञानं विना न भवति । तत ज्ञानं साश्रयम् । यश्च तादृशज्ञानाश्रयः, स एव नियोज्यः । अतो नियोगो नियोज्यमपेक्षते । पुरुषस्य च भाविनि कार्ये 'कर्तुं शक्यं एतन्मये'ति ज्ञानं तदैव भवति । यदा लोकवेदसिद्धकारणकलापवत्ताज्ञानं स्वस्मिन् भवति । लोकतश्च कार्यमात्रे 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायेन तत्तत्कार्यजन्यफलकामना कारणमिति इहापि नियोज्यविशेषणतया फलकामनायां लोकतस्सिद्धायां कामनाविषयीभूतं फलमिदमिति विशिष्य निर्धारणं कथं भविष्यतीत्यत आह—सति चेति । नन्वग्निहोत्रादौ स्वर्गादिकामनायां नियोज्यविशेषणतया श्रुतत्वादस्तु तत्र नियोगस्य निराकाङ्क्षता । प्रकृते त्वमृतत्वकामना नियोज्यविशेषणतया न श्रुतेति चेत, सत्यं न श्रुता । किं तु यथा 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती' त्यत्र रात्रिसत्रस्य नियोज्यविशेषणतया फलकामनायामपेक्षितायां 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा' इत्यर्थवादावगतायाः प्रतिष्ठाया एव 'प्रतितिष्ठासन्ती'ति सन्नर्थविपरिणामं यच्छब्दस्य व्यवहितान्वयं चाश्रित्य 'ये प्रतितिष्ठासन्ति, त एता रात्री रुपेयुरि'ति लिङर्थकल्पनेन फलत्वं स्वीकृत्य प्रतिष्ठाकामना रात्रिसत्रनियोज्यविशेषणतया कल्प्यते । तथा 'येनाहं, नामृता स्यां, किमहं तेन कुर्यां, यदेव भगवान् वेद, तदेव मे ब्रूही' ति अमृतत्वसाधनप्रश्नोपक्रमादेतावद्रे खल्वमृतत्वमिति तदुपसंहाराच्च अत्मावा अरे द्रष्टव्य इति विहितोपासनायां योऽमृतत्वकामः, तेनात्मा द्रष्टव्य इति वचनव्यक्त्या अमृतत्वकामना अधिकारिविशेषणं भविष्यति । ननु, वेदान्तेषु यद्यमृतत्वकामस्य ब्रह्मोपासनं विधीयते, तर्ह्यस्मिन्वेदान्तमीमांसाशास्त्रेऽपि तदुपासनमेव प्राधान्येन विचारणीयं स्यात् । ततश्चोपासनस्यापि धर्मत्वाविशेषात् 'अथातो धर्मजिज्ञासे' ति प्रतिज्ञयैव ब्रह्मोपासनाविचारोऽपि प्रतिज्ञातस्स्यात । न च जैमिनिना उपासनारूपं ज्योतिष्टोमादिरूपं च धर्मं विचार्यत्वेन प्रतिज्ञाय उपासना न विचारितेति वक्तुं शक्यम् । अतोऽस्मिञ्छास्त्रे प्राधान्येन विचारणीयस्यार्थस्य शास्त्रान्तरेणैव विचारिततयैतच्छास्त्रारम्भो व्यर्थः

प्रसज्येत । अपि च उपासनाजन्यत्वे मोक्षस्य स्वर्गादिवदनित्यता च स्यादिति शङ्कते । नन्विति । नार्हत्येवमिति । 'अथातो धर्मजिज्ञासेत्य'त्र धर्मपदं यद्यपि साधारण्येन बाह्यं ज्योतिष्टोमादिकं आन्तरं च उपासनादिकं प्रतिपादयति, तथापि जैमिनिना कृतेऽपि विचारे उपासनाया अनिरूपितत्वादस्मिञ्छास्त्रे वक्ष्यमाणानां न्यायानां तत्रासूत्रितत्वाच्च । तत्रत्यो धर्मशब्दो नोपासनापरः । किं तु तद्व्यतिरिक्तधर्मपरः । न चोपासनासाध्यत्वेनानित्यता मोक्षस्य । 'यत् कृतकं तदनित्यमि'ति लोकसिद्धन्यायस्य अमृतत्वश्रुतिबलादेव बाधनोपपत्तेरिति भावः । कार्यविधिप्रयुक्तस्येति । कार्यरूपो यो विधिः, तदाक्षिप्तस्येत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मणो ब्रह्मादिशब्देभ्य एवावगमात् न विधिप्रयुक्तत्वं, तथापि सत्याद्यात्मना विधिप्रयुक्तत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । आत्मा वा अरे इत्यादिना । यथा च सत्याद्यात्मकस्य ब्रह्मणः विधिप्रयुक्तत्वं, तथा प्रागेव व्युत्पादितम् । सोऽन्वेष्टव्य इति । अन्वेषणं विचारः । जिज्ञासा तु साक्षात्कारात्मकं यद्विशेषज्ञानं, तदिच्छासाध्यस्साक्षात्कारानुकूलो विचारादन्यो ध्यानरूपो व्यापारः । आत्मेत्येवोपासीतेति । अत्रेतिशब्दः 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स' इत्यत्रेव द्वितीयार्थे । तथा चात्मानमेवोपासीतेत्यर्थः । आत्मानमेव लोकमिति । आत्मोपासनासाध्यं फलं, मोक्षोऽप्यात्मस्वरूप इत्यभिप्रेत्य लोकमित्यात्मविशेषणम् । शास्त्रदृष्टोऽदृष्ट इति । शास्त्रादवगतः प्रमाणान्तरानवगत इत्यर्थः । एवं कार्यपरत्वाभावे वेदान्तानां बोधकता न स्यादिति निरूप्य तथासति फलवत्त्वं च न स्यादित्याह—कर्तव्येति । ब्रह्मस्वरूपज्ञानमात्रेण मोक्षरूपफलादर्शनात् प्रकृते नायं सर्प इतिन्यायो न प्रवर्तत इत्युक्त्वा तावन्मात्रेण फलसिद्धौ श्रवणानन्तरं मनननिदिध्यासनविधिवैयर्थ्यं च स्यादित्याह—श्रवणादिति । श्रवणमात्रेणैव ब्रह्मज्ञानस्य सिद्धत्वादिति भावः । एकदेशिना मोक्षस्योपासनासाध्यत्वं वदता उपासनाया मानसधर्मत्वात् मोक्षोऽप्युपासनासाध्यो धर्मफलमित्युक्तं भवेत्, तत्तु न सम्भवति । मोक्षस्य धर्मफलविलक्षणत्वात् । अतस्तदुपपत्तये ज्ञानफलत्वमेव मोक्षस्योपेयमिति प्रतिपादयन्नेकदेशिमतं निराकरोति । नेति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । शारीरमित्यादिना । जैमिनिना 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय 'चोदनालक्षणोऽर्थो' धर्म इति सूत्रेण अलौकिकश्रेयस्साधनं बलवदनिष्टाननुबन्धिधर्मशब्दप्रतिपाद्यमिति यथाश्रुतसूत्रपर्यालोचनया प्रतिपादितमित्यवगम्यते । उत्तरत्राधर्मस्यापि विचारिततया तस्यापि प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं सूत्रद्वयेऽपि अधर्म इति पदच्छेदं

कृत्वा आद्यसूत्रेणाधर्मविचारप्रतिज्ञा । द्वितीयसूत्रे अर्थशब्दस्य विपरीतलक्षणया अनर्थ इत्यर्थं स्वीकृत्य बलवदनिष्टसाधनमधर्मलक्षणं च लम्भनीयम् । धर्मफलं च कृत्स्नं अधर्मफलसहितमेव । न चाहंग्रहोपासनारूपधर्मवशादत्रैव सकलपापक्षयानन्तरं अर्चिरादिमार्गप्राप्त्या ब्राह्मलौकिकसुखानुभवकाले नाधर्मफलगन्धोऽस्तीति कथं कृत्स्नं धर्मफलमधर्मफलसाहितम् । ततश्च न हवा इति श्रुतिर्ब्राह्मलौकिकशरीरव्यतिरिक्तविषया व्याख्येयेति वाच्यम् । तत्रापि 'स वै नैव रेमे सोऽबिभेदि'ति वचनपर्यालोचनया हिरण्यगर्भस्यापि दुःखावगमेन तदन्येषां कैमुतिकन्यायसिद्धतया अहंग्रहोपासकानामपि सशरीरताप्रयुक्तं किञ्चित्पापमनुवर्तत एव । अतः कर्माधीनशरीराणां पापफलमप्रियं नियतमेवेति 'न हवा' इति श्रुतिर्यथाश्रुतार्थैव । अयमर्थः ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रसिद्ध इत्यन्तेन भाष्येण दर्शितः । धर्माधर्मफलयोस्साहित्येऽपि मनुष्यलोकादारभ्योर्ध्वगतेषु पापफलं स्वल्पम् । पुण्यफलमधिकम् । अधोगतेषु पापफलमधिकम् । पुण्यफलं स्वल्पम् । मनुष्यलोकेषूभयफलं समानमित्येवं रूपं तारतम्यम् । धर्मफलेऽपि साधनादितारतम्याद्धर्मतारतम्येन फलतारतम्यम् । न चाहंग्रहोपासकानां सर्वेषां उपासनारूपस्य धर्मस्य क्वचिदुपासने अधिका गुणाः क्वचित् न्यूनाः । येन च बाल्यमारभ्य उपासनं कृतं, येन च मध्यमे वयस्युपासनमारब्धं तेन सर्वेणापि प्रायणपर्यन्तमेव कर्तव्यम् । तथा च कालन्यूनताधिक्ये एवं रूपेण तारतम्ये सत्यपि 'विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादि'ति तुल्यफलता निरूपयिष्यते । अतः कथं साधनतारतम्यात् फलतारतम्यम् । न च साधनतारतम्यात् फलतारतम्यमित्यपि नियन्तुं शक्यम् । दुर्बलेन बलवता च क्रियमाणे लौकिककार्ये आयासतारतम्ये सत्यपि बुद्धिमता अबुद्धिमता च क्रियमाणे वेदाध्ययने आयासतारतम्ये सत्यपि वेतनवेदग्रहणयोस्तारतम्यादर्शनात् । अतः कृत्स्नं धर्मफलं साधनतारतम्यात् तरतमभावयुक्तमिति वक्तुमशक्यमिति साम्प्रतम् । साधनतारतम्यात् फलतारतम्यमित्युत्सर्गः । तस्य क्वचिद्दुर्बलबलवत्कृतसाधनस्थले प्रमाणानुसारेणापवादे सत्यपि अहंग्रहोपासकानां सर्वेषामपि साधनतारतम्येऽपि फलतारतम्यं नास्तीत्यत्र प्रमाणविशेषानवतारात् न तत्रापवाद आश्रीयते । तथा च श्रुतिः—अहंग्रहोपासकानामपि 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयती'ति फलतारतम्यं दर्शयति । यस्य ईषदपरिपक्वमुपासनं, तस्य सलोकता । अन्यस्य सायुज्यमिति हि तदर्थः । एवं गुणादितारतम्येऽपि द्रष्टव्यम् । 'विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादि'त्यत्र तुल्यताप्रतिपादनं तु ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपं सर्वेषामुपासकानां साधारणमित्येवमभिप्रायम् । अत एव 'एवं

मुक्तिफलानियम इत्यत्र भाष्य एव गुणादितारतम्याधीनं ब्राह्मलौकिकफलतारतम्यं निरूपयिष्यते। तत्सिद्धं धर्मफलं तरतमभावयुक्तम् । अमुमर्थं 'मनुष्यलोकादारभ्ये'ति भाष्यं प्रतिपादयति । इष्टं श्रौतं पूर्तं स्मार्तं दत्तं दानम् ।सम्पतत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकमिति सम्पातः पुण्यम् । यावत् पुण्यं वर्तते, तावत् स्वर्गे लोक उपित्वा अनन्तरं निवर्तन्ते । अस्माद्वचनात् पुण्यफलस्य कालकृतं तारतम्यं अवगम्यते । यद्यप्यहंग्रहोपासनानां परमात्मविषयाणां 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादि'ति सूत्रेण क्रममुक्तिफलकता निरूपयिष्यते, तथापि साधनतारतम्याधीनमवान्तरफले भोगरूपे तारतम्यमस्त्येव श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धमित्युक्तम् । तत्र शरीरावच्छेदेनैवानुभूयमानस्य सुखस्य दुःखसम्पृक्ततायां श्रुतिमुदाहरति—न ह वै सशरीरस्येति । कर्मफलस्य सशरीरता 'तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते, एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते । पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वान्येषां वा भूतानामि'त्यादिश्रुतिप्रसिद्धा । एवं कर्मणा बध्यते जन्तुः, 'आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुने'त्याद्यास्स्मृतयो यथासम्भवमुदाहार्याः । 'यत् कृतकं तदनित्यं, तरतमभावापन्नसाधनायत्तं फलं तरतमभावापन्नमि'त्यादयो न्यायाश्चोदाहर्तव्याः । मोक्षस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह—अशरीरं वावसन्तमिति । तथा 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' 'स एषोऽकलोऽमृतो भवती'त्यादिवचनैर्यदशरीरत्वं मोक्षाख्यं प्रसिद्धं, तदेवेह प्रियाप्रियासंस्पर्शप्रयोजकतया उपादीयत इति भावः । ननु, मोक्षस्योपासनारूपधर्मकार्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने अन्येषां धर्मकार्याणां शरीरादिसम्बन्धप्रयुक्तत्वदुःखसम्प्रयुक्तत्वतारतम्यानित्यत्वादिदोषदुष्टतया तत्तुल्यता मोक्षेऽपि स्यादित्यापादनं न सम्भवति । 'अशरीरं वाव सन्तमि' त्यादिश्रुतिविरोधादेव । न हि धर्मकार्यत्वमात्रेण सामान्येन अन्यत्र दृष्टं सर्वमापादयितुं शक्यम् । यत्किञ्चित्सामान्यमादाय सर्वत्र सर्वस्यापादयितुं शक्यतया अतिप्रसङ्गापादकत्वात् । न च नित्यस्य मोक्षस्योपासनारूपधर्मसाध्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । मोक्षो हि ध्वंसविशेषः । देवदत्तस्य हि मोक्षो देवदत्तशरीरतत्प्रागभावासमानकालिको देवदत्तशरीरध्वंसः । मरणमात्रस्य मोक्षत्वव्यावर्तनाय देवदत्तशरीरतत्प्रागभावासमानकालिक इति विशेषणम् । देवदत्तशरीरासमानकालिक इत्युक्ते प्रलयकालिकदेवदत्तशरीरध्वंसेऽतिव्याप्तिस्स्यात् । ततः तत्प्रागभावेत्यादिविशेषणम् । तावत्युक्तेऽपि देवदत्तोपान्त्यशरीरध्वंसो यदि कदाचित् चरमशरीरोत्पत्तिकाले तदुत्पत्त्यनन्तरं वा स्यात्,तदा तत्रातिव्याप्तिः, तद्यावर्तनाय श-

रीरेति विशेषणम् । अन्यदीयशरीरतत्प्रागभावासमानकालिके देवदत्तशरीरध्वंसे-ऽतिव्याप्तिवारणाय आद्यं देवदत्तपदम् । देवदत्तमुक्तिकालिकेऽन्यदीयशरीर-ध्वंसे देवदत्तमोक्षत्ववारणाय द्वितीयं देवदत्तपदम् । स च ध्वंसः कर्मजन्योऽपि नित्यो भविष्यतीत्युपासनाजन्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने कोऽपि दोषो नास्तीत्यभिप्रेत्य शङ्कते—अशरीरत्वमेवेति । तस्य स्वाभाविकत्वादिति । अयमाशयः—मोक्षो हि 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिपर्यालोचनया स्वप्रकाशानन्दस्वरूपब्रह्मात्मकोऽवगम्यते । अतो न शरीरध्वंस एव मोक्षः । सुखस्यैव पुरुषार्थतया ध्वंसस्यापुरुषार्थत्वाच्च । अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादौ च न शरीरध्वंसो निर्दिश्यते । अपि तु शरीरमिथ्यात्वघटकीभूतो योऽधिष्ठानात्मकोऽत्यन्ताभावः, स एव निर्दिश्यते । न च तस्याप्युपासनारूपधर्मसाध्यता सम्भवति । स्वाभाविकत्वादिति । स्वाभाविकत्वे अशरीरत्वस्य श्रुतिमुदाहरति । अशरीरमिति। अत्र शरीरावस्थानकाल एवाशरीरत्वप्रतिपादनात् काल्पनिकं सशरीरत्वं, स्वाभाविकमशरीरत्वमिति, गम्यते । महान्तं परिच्छेदत्रयशून्यम् । विभुं सर्वाधिष्ठानतया सर्वपदार्थसंसृष्टम् । शुभ्रः कलङ्करहितः । ननु, ब्रह्मस्वरूपस्यापि मोक्षस्य कर्मसाध्यता किं न स्यात् । अनादेरपि हि दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्तसाध्यतादर्शनात् । न च प्रायश्चित्ताभावे अग्रिमक्षणे दुःखरूपः तद्ध्वंसः प्रसक्त इति प्रायश्चित्तपरिपाल्यत्वरूपे तत्साध्यत्वे सत्यपि ब्रह्मणः ध्वंसाप्रसक्तेः । न तादृश्यपि साध्यता सम्भवतीति वाच्यम् । तथासति मोक्षस्य ज्ञानसाध्यतापि न स्यात् । यदि तु ज्ञानाभवे 'ब्रह्मस्वरूपभूत आनन्दो मम नास्ती'ति भ्रमसिद्धं तदसत्त्वं प्रसक्तम् । अतो यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं, यदभावे यस्याभावः, तत्तस्य साध्यमिति ज्ञानाभावे ब्रह्मासत्त्वस्य भ्रमसिद्धस्य प्रसक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वमुपपद्यत इत्युच्यते, तर्हि तथैवोपासनात्मकधर्मसाध्यता किं न स्यादिति चेन्न । एवं हि सति यथा दुःखोत्पत्तिप्रतिबन्धकतया प्रायश्चित्तपरिपाल्यत्वं तत्प्रागभावस्य । एवं मोक्षस्याप्यारोपितासत्त्वनिवृत्त्यात्मना साध्यता वक्तव्या । तत्र च न कर्मापेक्षा । आरोपितपदार्थव्यावृत्तेरधिष्ठानसाक्षात्कारमात्रायत्तत्वात् । अमुमर्थं मनसि निधाय उपसंहरति—अत एवेति । स्वाभाविकत्वादेवेत्यर्थः । यत्तु, श्रुतिविरोधे सति सामान्यतो दर्शनमात्रेण मोक्षस्य दुःखसंपृक्तत्वाद्यापादनं न सम्भवतीति, तन्न । येन हि वक्ष्यमाणया रीत्या मोक्षस्यापूर्वजन्यत्वे अनेकश्रुतिविरोधे सत्यप्याद्यव्युत्पत्तिग्रहस्य कार्यस्थल एव दर्शनमात्रेणोपासनापूर्वजन्यत्वमुपपद्यते, तं प्रति तदापादनं सम्भवत्येव । ननु, नित्यस्य ब्रह्मणो मो-

स्वरूपस्योत्पाद्यत्वासम्भवेऽपि प्रकारान्तरेण साध्यता स्यादित्याशङ्कां निराकर्तुं नित्यं वस्तु द्वेधा विभजते—तत्रेति । परिणामो नाम उपजनापायशालिन्योऽवस्थाः । पृथिव्यादीति । पार्थिवी कदाचित्तृणवृक्षाद्यवस्थां प्राप्नोति । पुनस्तृणादिनाशे मृदवस्थाम् । अवस्थाद्वयेऽपि पृथिव्यनुस्यूतैव । अतस्सा परिणामिनित्या । एवं सर्वेषु परिणामिनित्येषु द्रष्टव्यम् । साङ्ख्यानां गुणा इति । सत्वरजस्तमांसि गुणाः । ते हि प्रलये साम्यात्मिकां प्रधानावस्थां प्राप्नुवन्ति। सृष्टौ तु गुणप्रधानभावेन सुखदुःखमोहाद्यात्मकतां प्राप्नुवन्ति । अवस्थाद्वयेऽपि गुणा अनुस्यूता एव । इदं त्विति । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं कूटस्थमचलं ध्रुवमि'त्यादि श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया कूटस्थनित्यत्वमिति भावः । ननु, कूटस्थनित्यत्वाभ्युपगमे 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि'ति श्रुत्या कार्यवर्गस्यानृततया न पारमार्थिककूटस्थताविरोध इत्यभिप्रेत्योक्तम्। पारमार्थिकमिति। कूटस्थनित्यतया न विकार्यतया साध्यत्वमित्याह—सर्वविक्रियारहितम्। प्राप्यकर्मतानिवृत्तये—व्योमवदिति । ननु, प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि अशनायादिदोषसम्भवात् दोषापनयनेन संस्कार्यता स्यादित्यत आह—नित्यतृप्तमिति । अशनायादिकं परमार्थतो नास्त्येव । आरोपितानां च तेषां निवृत्तिर्नोपासनामपेक्षते । अधिष्ठानसाक्षात्कारमात्रायत्तत्वात् । अथ गुणाधानेन संस्कार्यता स्यात्तत्राह—निरवयवमिति । किं प्रकाशाख्यो गुण आधातव्यः, उत ततोऽन्य एव । नाद्यः । स्वयञ्ज्योतिषः स्वतस्सिद्धप्रकाशत्वात् । निरवयवत्वं धर्मरहितत्वम् । ततश्च नान्योऽपि गुण आधातुं शक्यत इति भावः । यत्रेत्यादिना 'अन्यत्र धर्मादि'ति श्रुतिर्व्याख्याता । धर्मात्तत्कार्याच्च अन्यत् । एवमधर्मात्तत्कार्याच्चान्यत् । तदिदमुक्तम्—यत्र धर्माधर्मौ सहकार्येणेति । कृताकृतं वर्तमानम् । भव्यं भविष्यत्। तदिदमुक्तम्—कालत्रयं चेति । स्वपक्षे सूत्रस्वारस्यमाह—अत इति । यत उपासनासाध्यो मोक्षो न भवति, अतस्सूत्रकृता ब्रह्मैव विचार्यतया प्रतिज्ञातम् । उपासनासाध्यत्वे तु मोक्षस्य तदनुष्ठानोपयोगितया प्राधान्येन तद्विचार एव प्रतिज्ञातस्स्यादिति भावः । एवमुपासनासाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वादिदोषजातमापाद्योपासनाविषयकापूर्वसाध्यत्वाभ्युपगमे कालान्तरभाविता मोक्षस्य वक्तव्या । तथा च ज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणे मोक्षप्रतिपादकानि वचनानि विरुध्येरन्नित्याह—अपि चेति । परावरे उत्कृष्टनिकृष्टसर्ववस्त्वात्मके । तदात्मानमेवावेदिति । ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वं किंविषयकज्ञानादित्यभिप्रायेण 'किमु तद्ब्रह्मावेत्, यस्मात् तत्सर्वमभवदि'ति पृष्टे, तदात्मानमेवावेदित्युत्तरम् । तद्वैतादिति । तत् ब्रह्म एतत् प्र-

त्यग्रूपं पश्यन्वामदेवः ऋषिः 'अहं मनुरभवमि'त्यादिसूक्तं सर्वात्मकत्वप्रकाशकं प्रतिपेदे इत्यर्थः । अनेन सूक्तेन वामदेवस्य सर्वात्मकत्वं प्रकाश्यते । ततश्च प्रत्यगभिभिन्नब्रह्मज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायां स्वस्य सर्वात्मकत्वं साक्षात्कृत्य तत्प्रकाशकं सूक्तं स्मृतवानिति पर्यवसितोऽर्थः । तिष्ठति गायत्योर्मध्ये । तदर्थयोर्मध्य इत्यर्थः । एवमपूर्वद्वारत्वे मोक्षस्योच्यमाने अव्यवहितफलताप्रतिपादकवचनविरोधमुपन्यस्य अविद्यानिवृत्तिद्वारताप्रतिपादकवचनाविरोधमुपन्यस्यति— त्वं हि नः पितेति । भारद्वाजादीनां षण्णामृषीणां ब्रह्मोपदेशानन्तरं गुरुं प्रति प्रार्थनावचनमेतत् । परं पुनरावृत्तिशून्यम् । पारं अविद्याविनिर्मुक्तम् । तारयसि प्रापयसि । अतोऽत्यन्तहितकारितया त्वमेवास्माकं पितेत्यर्थः । श्रुतं ह्येव म इति । इदं ब्रह्मविद्यार्थमुपसन्नस्य नारदस्य सनत्कुमारं प्रति प्रार्थनावचनम् उपक्रमगतम् । शोकं शोकनिदानभूतं तम इत्यर्थः । तरति अतिक्रामति नाशयतीत्यर्थः । शोकस्य पारं तारयत्विति । शोकातीतमात्मानं प्रापयतु । तस्मा इति । तत्रैवेदमुपसंहारवचनम् । मृदितकषायाय निरस्तान्तःकरणदोषाय । मोक्षे अविद्यानिवृत्तिः द्वारभूतेत्यत्र वृद्धसम्मतिमाह—दुःखजन्मेति । मिथ्याज्ञानमनात्मसु देहादिष्वात्मत्वज्ञानम् । तस्य कार्यं रागादिर्दोषः । रागादेः पुण्यपापानुकूला प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेः कार्यं तासु तासु योनिषु जन्म । तत्कार्यं दुःखम् । अक्षोत्तरत्वं सूत्रनिर्देशक्रमानुसारेण द्रष्टव्यम् । ततश्च कारणनाशात् कार्यनाशः । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिश्चैतत्सूत्रप्रणेतुस्तार्किकवृद्धस्य मते षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानात् भवति । सिद्धान्ते तु प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारात् भवतीत्याह—मिथ्याज्ञानापायश्चेति । किञ्च येनोपासनमेव मोक्षाय विधीयत इत्युच्यते, तेनेदं वक्तव्यम् । किमिदं जीवब्रह्मणोरभेदेनोपासनं सम्पद्रूपम् । यथा ब्रह्मणो मनसि विश्वदेवोपासनम् । तस्य सम्पद्रूपता च कर्मसम्बद्धोपासनारूपतया । कर्मसम्बन्धोपासनं हि 'अथ सम्पद' इति श्रुतिव्याख्यानावसरे बृहदारण्यकभाष्ये तद्वार्तिके च वर्णितं सम्पत्त्वेन । अल्पेषु कर्मस्वग्निहोत्रादिषु शास्त्रानुसारेण महतां कर्मणां बुद्ध्या सम्पादनं महतां कर्मणां यत् फलं, तत्कामनया क्रियमाणं सम्पदुपासनम् । अथवा महान्ति अश्वमेधादीनि कर्माणि कार्त्स्न्येनानुष्ठातुमशक्तानां सम्भवदङ्गसाहित्येनानुतिष्ठतां अङ्गलोपकृतवैगुण्यपरिहारार्थं शास्त्रानुसारेण फलसिद्धये तदङ्गाश्रितं क्रियमाणमुपासनं साङ्गस्य कर्मणो यत् फलम्, तत्फलसम्पादकतया सम्पन्नामकं भवतीति । तथा च वार्तिकं—'फलवत्कर्मणां क्वापि किञ्चित् सामान्यसंश्रयात् । सम्पत्तिर्महतां सम्पदल्पीयः कर्मसूच्यते । यदि वा तत्फलस्यैव कि-

श्चित्सामान्यसंश्रयात् । सम्पादनं भवेत् सम्पदग्निहोत्रादिकर्मणि । नातिभारोऽस्ति नो बुद्धेश्शास्त्रं चेत, तत्परं भवेत् । विदुषां श्रेयसोऽतोऽध्वा न क्वचिन् प्रतिहन्यते ॥' इति । ततश्च 'यथा याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता वै विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयती'ति वचनेन कर्मगोपनसाधने ब्रह्मणो मनसि विहितमुपासनं यथा सम्पद्रूपं, तथा कर्मकर्तृतया कर्माङ्गभूत आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति वचनेन विधीयमानमुपासनं सम्पद्रूपम् । अथवा अध्यासरूपं कर्मसम्बन्धं विहायैवान्यस्मिन्नन्यदृष्टिरध्यासः । यथा 'मनो ब्रह्मेत्या'दिना विधीयमानमध्यासरूपं, एवं 'तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मी'ति विधीयमानं अध्यासरूपम् । 'आरोप्यप्रधाना सम्पत्, अधिष्ठानप्रधानोऽध्यास' इति अध्याससम्पदोर्विभागः कल्पतरौ दर्शितः । अथवा विशिष्टक्रियानिमित्तम् । यथा वायुर्वावसंवर्गः यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येती, यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति, यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति, यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणम्मनः प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्त इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्वि'ति प्रलयविशेषे अग्न्यादिनिवृत्तावपि वायोर्विद्यमानतया स्वापकाले वागादिनिवृत्तावपि प्राणस्य विद्यमानतया तयोः 'वृजीवर्जन' इति धातुनिष्पन्नेन वृङ्क्त इत्यनेन वर्जनापरपर्यायसंहरणक्रियाकर्तृत्वेन संवर्गत्वं निरूप्यते । न रूपेण ध्येयत्वं विवक्ष्यते । तथा 'अहम्ब्रह्मास्मीत्या'दिवाक्यैश्शरीरादिबृंहणरूपया क्रियया जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनम् । अथवा पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्यादिवाक्यैर्विधीयमानमीक्षणमाज्यसंस्कारतया यथा कर्माङ्गं, तथा आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिवाक्यैर्विधीयमानमात्मदर्शनं क्रतुकर्तृसंस्कारभूतम् । तत्रानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य यथा क्रतुकर्तृसंस्कारकतया क्रत्वङ्गत्वं नास्ति, तथा 'पुरुषार्थोऽतश्शब्दादि' त्यधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । सम्पत्पक्षेऽध्यासपक्षे चारोपितो जीवब्रह्मणोरभेदः । विशिष्टक्रियानिमित्तत्वपक्षे च न कथञ्चिदपि जीवस्य परमात्माभेदः । अपि तु यच्छरीरादिपरिणमयितृत्वं जीवस्य, तत्त्वेन उपासनम् । जीवे ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यस्य परिणामात्मकबृंहणक्रियाप्रयोजककर्तृत्वप्रयुक्तत्वात् । तेषु च सर्वेषु गतिसामान्यादिरूपतात्पर्यलिङ्गोपबृंहितजीवब्रह्माभेदप्रतिपत्तिपरवाक्यविरोधः । तज्ज्ञानाच्चाविद्यानिवृत्तिद्वारा ब्रह्मात्मतावस्थितिरूपफलप्रतिपादकवाक्य-

विरोधश्च स्यादित्याह—न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपमित्यादिना न सामञ्जस्येन उपपद्येरन्नित्यन्तेन । हृदयग्रन्थिरिति । 'हृदि ह्येष आत्मा तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति च तस्माद्धृदयमि'ति श्रौतनिर्वचनानुसारेण हृच्छब्दप्रतिपाद्यमनोविशिष्ट आत्मा हृदयशब्दार्थः । ततश्चान्तःकरणैक्याध्यासमापन्न आत्मैव कर्तृत्वादिबन्धापादकतया ग्रन्थिः । न पुरुषव्यापारतन्त्रेति । उपासनात्मकं हि ज्ञानं यागादिवत् पुरुषकृतिसाध्यम् । न तु प्रमाणज्ञानम् । अनाहार्यभ्रमवत् तस्य पुरुषकृत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात् । ज्ञानं द्विविधं आहार्यमनाहार्यं च । उभयमपि प्रमाणरूपं अप्रमाणरूपं च । 'योषा वाव गौतमाग्निरि'त्यप्रमाणरूपमाहार्यज्ञानम् । यथावस्थितदेवतास्वरूपध्यानं तु प्रमाणरूपमाहार्यम् । उभयविधमप्याहार्यं पुरुषकृतिसाध्यम् । अनाहार्यभ्रमरूपं तु पुरुषकृत्यसाध्यमपि दोषमात्रायत्तं न वस्तुसत्तामपेक्षत इति न वस्तुतन्त्रम् । घटादिगोचरप्रमाणज्ञानं तु अनाहार्यतया न पुरुषकृतिसाध्यम् । किं तु यादृशमाकारमुल्लिखति, तस्य व्यावहारिकीं सत्तामपेक्षत इति वस्तुतन्त्रमित्युच्यते । एवं ब्रह्मज्ञानमप्यनाहार्यज्ञानकरणत्वेन क्लृप्ताच्छब्दप्रमाणात् जायमानमसति बाधे प्रमाणरूपं यादृशमाकारमुल्लिखति, तस्य सत्तामपेक्षत इति वस्तुतन्त्रमित्युच्यते । अतो न प्रमाणरूपं ब्रह्मज्ञानं विधेयमिति न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यत इति शक्यं वक्तुम् । एवं विधेयज्ञानविषयतया शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यत इति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं, तत्र प्रमाणज्ञानं विधातुं न शक्यत इत्युक्तम् । ज्ञानविषयत्वमपि यदि वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यविषयत्वं, तदा विरोध इति वक्तुं तं पक्षमुपक्षिप्य निषेधति । न चेति । अविदितादधि अविदितादन्यत् । ननु, न प्रमाणज्ञानं विधेयमित्युच्यते । किं तु निदिध्यासितव्य इत्यादिभिर्वाक्यैरुपासनारूपं ज्ञानमेव विधेयम् । तच्छेषतया च ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्योपक्रमाद्यवधृतब्रह्मप्राधान्यनिर्वाहाय कृत्स्नोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मप्रधानमेव । 'निदिध्यासितव्य' इत्यादिवाक्यैस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगितयैव उपासना विधीयते । तस्य च साक्षात्कारद्वारा ब्रह्मण्येव शेषतया ब्रह्मप्राधान्यविरोधिता नेत्यमुमर्थं मनसि निधायोपासनाविषयत्वमपि यद्युपासनावृत्त्याभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वं, तदा श्रुतिविरोधमाह—तथोपास्तिक्रियेति । 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः । न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादि'ति पूर्ववाक्येनाविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य ज्ञानाविषयत्वे शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो न स्यात् । शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वं हि शास्त्रप्रमाणकत्वमिति शङ्कते—अविषयत्व इति । शास्त्रजन्यवृत्तिप्रतिफलितचैतन्याविषयत्वेऽपि अविद्यानिवृत्त्युपयोगितया शास्त्रजन्यवृत्तिविषयः

त्वमुपेयते । अतो न विरोध इति परिहरति । न अविद्याकल्पितेति । यस्यामतमिति । अत्र मतत्वामतत्वादीनां विरोधपरिहारार्थं मननवृत्तिप्रतिफलितचैतन्याविषयत्वममतत्वप्रतिपादनालम्बनम् । मननवृत्तिविषयत्वं मतत्वप्रतिपादनालम्बनं व्याख्येयम । एवमविज्ञातत्वादावपि । एवं च यत्पूर्वपक्षिणोक्तमुपासनासाध्यस्यापि मोक्षस्यामृतत्वश्रुतिबलादेव नित्यता भविष्यतीति, तन्न । नित्यस्यापि मोक्षस्य कण्ठचामीकरन्यायेन अप्राप्तत्वभ्रमव्युदासेन साध्यत्वोपपत्तौ 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतिपरिगृहीतस्य 'यत् कृतकं, तदनित्यमि'ति न्यायस्य बाधं विनैव अमृतत्वश्रुतिनयनोपपत्तौ तद्विरोधस्यानुचितत्वादित्यभिप्रेत्याह—अत इति । इदं तु पारमार्थिकमित्यादिना यद्ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्य उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वमुक्तं, तत्प्रपञ्चयति । यस्य तूत्पाद्यो मोक्ष इत्यादिना क्रियाया गन्धमात्रस्यापि अनुप्रवेशः इह नोपपद्यते इत्यन्तेन । गुणाधानेनेति । यथा मुखस्य ताम्बूलचर्वणादिना । दोषापनयनेनेति । स्नानादिना शरीरादेः । परमार्थगत्या ब्रह्मणि गुणाधानं न सम्भवति । वस्तुतो निर्धर्मत्वादित्याह—अनाधेयातिशयेति । परमार्थगत्या ब्रह्मणि दोषाभावात् दोषापनयनमपि न सम्भवति । तदाह—नित्यशुद्धेति । ननु, निर्धर्मकस्यापि ब्रह्मणोऽपारमार्थिकदोषापनयनेन स्वरूपाभिव्यक्तिरूपः संस्कारः सम्भवतीति शङ्कते—स्वात्मधर्म एव सन्निति । जन्यधर्मानाश्रयत्वेऽपि नित्यो धर्मो मोक्षाख्यो भविष्यतीत्यभिप्रायेण धर्मशब्दः । स्वरूपपरो वा । आरोपितावरणस्य ज्ञानेनैव निवृत्तेः क्रियापेक्षैव नास्ति । अपेक्ष्यमाणापि अविकार्यब्रह्मगता न सम्भवति । अन्याश्रया तु क्रिया अन्यत्र मलनिवृत्तौ नोपयुज्यते । यद्यपीष्टकाचूर्णस्य दर्पणेन संयोगविभागप्रचयानुकूलो व्यापारो हस्तचालनतदनुकूलयत्नादिरूपोऽन्यगतोऽपि भवति, तथापि मलापकर्षणे पुरुषव्यापारस्य द्वारीभूतो यस्संयोगविभागप्रचयः, स दर्पणगतो भवत्येव । नैवं ब्रह्मणि सम्भवतीति परिहरति—न क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरिति । देहगतया क्रियया देहिनः संस्कारदर्शनादन्यगतया क्रिययान्यस्य संस्कारो न सम्भवतीति न नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्य तत्राप्यन्तःकरणाध्यासविशिष्टस्यैव स्नानाचमनादिप्रयोजकयत्नाश्रयतया देहैक्याध्यासमापन्नस्य च स्नानाद्याश्रयतया प्रत्यक्षसिद्धतया नोक्तदोष इत्याह—नन्वित्यादिना । विशिष्टस्यैव क्रियाजन्यफलभोक्तृत्वे श्रुतिमाह—तयोरिति । जीवपरमेश्वरयोर्मध्ये जीवः कर्मफलं पिप्पलशब्दोदितमत्ति । ईश्वरस्तु शुद्धसाक्षिरूपः परमार्थगत्या अभुञ्जान एवाभिचाकशीति । स्वप्रकाशतया वर्तते । भोक्तेत्याहुरिति । इतिः द्वितीयार्थे । भोक्तारमाहुरित्यर्थः ।

आत्मेन्द्रियेत्यत्रात्मशब्दः शरीरपरः । एको देव इति । यथा आकाशादिनिविडेषु भित्त्यादिषु अन्तरननुप्रविश्यैव सर्वभूतसंयोगितामात्रेण व्यापको भवति । नैवं परमात्मा । अपि तु सर्वेषां भूतानां अन्तरात्मा । सर्वाधिष्ठानस्यात्मनः अन्तर्बहिः सर्वत्र सम्बन्धोऽस्तीति भावः । सर्वभूताधिवासत्वं सर्वपरिपालकत्वम् । तच्च पुण्यपापात्मककर्मफलव्यवस्थापकतयेति प्रतिपादयितुं—कर्माध्यक्ष इति । य एको देवः सर्वव्यापित्वादिधर्मविशिष्टः, स एव जीवरूपेण सर्वेषु भूतेषु गूढ इति योजना । ईश्वररूपेण सर्वव्यापित्वादयो गुणाः प्रसञ्जिताः । तन्निषेधार्थं—निर्गुण इति । जीवरूपेण सर्वभूतगूढत्वं सर्वभूताभिमानशालित्वं यत् प्रसक्तं, तद्व्यावृत्त्यर्थं—साक्षीति । तस्य व्याख्या—चेता केवल इति । अभिमानरहित एव सन् तदवभासक इत्यर्थः । सपर्यगादिति । शुक्रमित्यादौ प्रथमार्थे द्वितीया । शुक्राद्यात्मकः स पर्यगात् व्याप्तवानित्यर्थः । शुक्रः स्वप्रकाशः । अस्नाविरं स्नावाः सिराः, तद्रहितम् । अव्रणं अस्नाविरमित्येव कायनिषेधे सिद्धे पुनस्तन्निषेधो लीलाधृतदिव्यविग्रहस्यापि अनृततप्रतिपादनार्थः । तथा च विश्वरूपधरस्य परमात्मनो वचनं 'मायाह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां द्रष्टुमर्हसि ॥' इति शरीरोपादानभूताविद्याराहित्याय । शुद्धमिति । तन्निमित्तराहित्याय—अपापविद्धमिति । यत् पूर्वमुक्तं—अनाधेयातिशयत्वं निर्विशेषत्वं च ब्रह्मणः, तत्रैतौ मन्त्रौ प्रमाणमित्याह—इति चैतौ मन्त्राविति । पूर्वमात्मनो वृत्तिप्रतिफलितचैतन्याविषयत्वेऽपि वृत्तिविषयत्वमुक्तं, तदत्रोपसंहृतम् । ज्ञानमेकं मुक्त्वेति । तत्र लब्धावसरो ध्यानान्तर्गतानां मानसवृत्तीनां ज्ञानरूपाणां क्रियात्वेन यथाविधेयता । एवं प्रमाणवृत्तीनामपि किं न स्यात् । ततश्च ज्ञानविधिशेषतयैव ब्रह्मप्रतिपाद्यत इति शङ्कते—ननु ज्ञानमिति । यथा हि ध्यानान्तर्गतवृत्तीनां च प्रमाणवृत्तीनां च मानसत्वाविशेषेऽपि एकत्र वस्त्वनपेक्षा । अन्यत्र तदपेक्षा । एवं ध्यानवृत्तीनां पुरुषकृतिसाध्यत्वेन विधेयत्वेऽपि न प्रमाणवृत्तेर्विधेयता । पुरुषकृतिसाध्यत्वादित्याह—न वैलक्षण्यादिति । यत्रेति । येत्यर्थः । वषट्करिष्यन् होता । किं चिज्ज्ञानं यथावस्थितवस्त्वनुसार्यपि वस्तुनिरपेक्षत्वेऽपि । तदभिप्रायेण यस्यै देवताया इति सन्ध्यां मनसेति चोदाहरणद्वयम् । किञ्चित्पुनर्ध्यानं वस्त्वननुसार्यपि भवति । तदनुसारेण पुरुषो वा वेत्युदाहरणम् । अतो ध्यानस्य वस्त्वनुसारे तदननुसारे च न निर्बन्धः । कृतिसाध्यत्वं तु नियतमेवेति विधेयत्वमुपपद्यते । प्रमाणज्ञानं तु कृत्यसाध्यतया न विधेयमिति तात्पर्यम् । ज्ञानस्याविधेयत्वे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति तव्य प्रत्ययः किमर्थ-

रस्यादिति चेत् यो हि पुरुषः बाहिर्मुखः प्रवर्तते, तस्यात्मज्ञानानुकूलवेदान्तवाक्यश्रवणादौ स्वदभिलषितं यद्दुःखं विना सुखेनावस्थानं तस्मिन्नात्मदर्शनमेव साधनं न बाह्यवस्तुदर्शनमिति प्रतिपादनायात्मैव दर्शनार्हः नान्यदिति प्रतिपादयन् रुच्यतिशयं सम्पादयतीति अर्हार्थो भविष्यति । अमुमर्थं शङ्कासमाधानाभ्यां व्युत्पादयति । तद्विषय इति । आत्मानं चेद्विजानीयादितिलिङ् ज्ञाने श्रूयते । अनियोज्यविषयत्वादिति । नियोज्यरहितत्वात् विषयरहितत्वाच्चेत्यर्थः । ममेदं कार्यमित्यवगतिमान्नियोज्यो भवति । कृतिसाध्यश्च विधिविषयो भवति । ज्ञानस्य च कृत्यसाध्यत्वात् नोभयमपि सम्भवतीति भावः । ज्ञानस्याविधेयत्वेऽपि तत्र श्रूयमाणानां लिङादीनां हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादकत्वं अर्हार्थत्वं च यथायथं भविष्यति । प्ररोचनायेति व्युत्पाद्य यदेकदेशिनोक्तं—ज्ञानांशेऽधिपरत्वाभावे प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनकता वाक्यस्य न स्यादिति, तत्रेष्टापत्तिमाह—यद्पीत्यादिना । शरीरमनुसंज्वरेदिति । स्थूलसूक्ष्मकारणरूपशरीरत्रयाध्यासमापन्नो बाह्यानि वस्तूनि कामयमानो जन्तुः काम्यमानपदार्थालाभे तापमनुभवति । आत्मैक्यसाक्षात्कारेण तु तदध्यासनिवृत्तौ न तापत्रयमनुभवतीत्यर्थः कार्यविधिप्रयुक्तमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति यदेकदेशिनोक्तं, तदनूद्य निराकरोति—यद्पीति । तन्नेति । विधिशेषतयैव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति किं कार्यान्वित एव पदानां शक्तिरिति नियतमनुसृत्योच्यते, उत वेदान्तवाक्यपर्यालोचनयैव कार्यशेषतया ब्रह्मावगम्यते । नाद्यः । कार्यान्विते शक्तिरिति नियमासम्भवात् । तथात्वे सिद्धार्थपराणां काव्यानां बोधकता न स्यात् । न चाद्यव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण तत्रापि कार्यवाचकपदाध्याहार एव । तदभावे तु असंसर्गाग्रह एवेति वाच्यम् । आद्यव्युत्पत्तिस्थले बालेन स्वप्रवृत्तिदृष्टान्तेन प्रयोज्यवृद्धे कार्यान्वितपदार्थज्ञानमनुमितमिति तत्रैव शक्तिर्गृह्यत इति वक्तव्यम् । तथा सति स्वस्य यथा कार्यान्वितपदार्थज्ञानं शुद्धपदार्थज्ञानपूर्वकम् । एवं प्रयोज्यवृद्धस्य कार्यान्वितपदार्थज्ञानमपि शुद्धपदार्थज्ञानपूर्वकमित्यनुमितिरपि सम्भवति । ततश्च कार्यान्वितपदार्थज्ञानमूलतया अनुमितं बन्धुद्धपदार्थज्ञानं तत्रैव शक्तिग्रहः बालस्य किं न स्यात् । शक्तिग्रहोपयोगिकार्यान्वितार्थज्ञानानुकूला शुद्धपदार्थोपस्थितिरेव प्राभाकरैः निमित्तावस्थोच्यते । यथोक्तं निबन्धनपञ्चिकायां—'ऋजुविमलायामनन्वितावस्था हि सम्बन्धोपायतां गच्छन्ती वाक्यार्थप्रतिपत्तौ निमित्तम् । एवं हि सम्बन्धग्रहणम् । अयमर्थोऽनेन शब्देनाकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यार्थान्तरान्वितस्सन् अभिधीयत इति । अत्रायमर्थ इत्यनन्वितावस्थस्य शुद्धस्य गवादेरुपस्थितिरुक्ता । ननु, या प्रयोज्यवृद्धगता शुद्ध-

पदार्थोपस्थितिरनुमिता, सा यद्यपि शब्दजन्यैव कारणान्तरानिरूपणात्, तथापि न सा साक्षात्प्रवृत्तिकारणम् । किं तु कार्यान्वितपदार्थोपस्थितिरेव । या च निमित्तावस्थारूपा पदार्थोपस्थितिः, सा तु बालस्य प्रत्यक्षरूपैव । अतो नोपस्थितिमात्रं शुद्धपदार्थस्य वर्तेत इति कृत्वा तत्र शक्तिर्ग्रहीतुं शक्यते । अतः प्रवृत्तिजनिका-शब्दजन्योपस्थितिः कार्यान्वितविषया या बालेनानुमिता तस्यामेव शब्दस्य शक्ति-र्बालेन कल्प्यत इति चेत्तर्हि ममेदमिदानीं कार्यमित्येव ज्ञानं साक्षात्प्रवृत्तिजनकमिति तत्रैव ज्ञाने वाक्यस्य शक्तिग्रहस्स्यात् । अथोच्येत शब्दादयमर्थः । कार्य इति ज्ञाने जाते मदंशादिघटितं कार्यताज्ञानं अनुमित्यात्मकं भविष्यतीति न मदंशाद्यन्विते तत्र शक्तिः शब्दस्य कल्प्यत इति, तर्हि शुद्धा एव पदार्थाः पदैरुपस्थाप्यन्ते शक्त्या । कार्यान्वयज्ञानं तु कार्यवाचकपदसमभिव्याहारात् भविष्यतीति न कार्यान्वयेऽपि पदानां शक्तिः कल्पनीया । अपि च कार्यान्विततया बालेन पदार्थज्ञानमनुमितमिति तत्र शक्तिग्रहकल्पने कर्मकारकाद्यन्वितपदार्थज्ञानमपि बालेनानुमितमिति तत्कारकान्वितेऽपि शक्तिस्स्यात् यदि तु तत्तत्कारकान्वयव्यतिरेकेणापि शाब्दबोधदर्शनात् न तत्तदन्वये शक्तिः कल्प्यते । तथा सति कार्यान्वयं विहायापि सिद्धार्थमात्रे वाक्यप्रयोगदर्शनात् । तदन्वयेऽपि शक्तिर्मास्तु । यदि तु आद्यव्युत्पत्तिग्रहस्थले कार्यान्वयो नियत इत्येतावन्मात्रेण तदन्विते शक्तिः कल्प्येत । तथा सति प्रथमव्युत्पत्तिग्रहस्थले प्रमाणान्तरजन्योपस्थितिविषयत्वं नियतमिति प्रमाणान्तरजन्योपस्थितिविषयेष्वेव शक्तिः पदानां स्यात् । यदि तु प्रमाणान्तरजन्योपस्थितिः शक्तिग्रहे निमित्तमात्रं न तु शक्त्यवच्छेदिका, तर्हि कार्यान्वयोऽपि तथास्तु । तस्मात् प्रमाणान्तरोपस्थितिविषयत्वमुपाधीकृत्य यथा लौकिकवैदिकपदार्थसाधारण्येन शक्तिग्रहः तथा कार्यान्वयमुपाधीकृत्य केवलसिद्धार्थप्रतिपादककाव्यादिसाधारण्येन शुद्ध एव पदार्थे शक्तिः । न तु कार्यान्वित इति न सिद्धपदार्थसमभिव्याहारेषु कार्यपदाध्याहारो वा, असंसर्गाग्रहो वा कल्पयितुं शक्यते । वृद्धव्यवहारविरोधात् । अपि च कार्यान्वयं विहायापि आद्यव्युत्पत्तिग्रहो भवतीति आद्यव्युत्पत्तिग्रहे सर्वत्र कार्यान्वयो नियत इत्येतदपि नास्ति । मात्रादिभिरङ्गुल्या निर्दिश्य घटादिशब्दोच्चारणे स्तनन्धयस्य तत्र शक्तिग्रहदर्शनात् । न चाङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं शब्दोच्चारणं शक्तिग्रहार्थमिति बालेन प्रागज्ञातमिति कथं शक्तिग्रह इति वाच्यम् । फलबलेन जन्मान्तरीयसंस्कारोद्बोधकल्पनात् । अङ्गुल्या घटादिकं निर्दिश्य शब्दोच्चारणे क्रियमाणे बालानामनन्तरं तत्तच्छब्दस्य तस्मिंस्तस्मिन् अर्थे व्यवहारदर्शनेन अन्यो बालोऽवधारयति । अङ्गुलीनिर्देश-

पूर्वकं शब्दोच्चारणं शक्तिग्रहार्थमिति । स च तत्संस्कारयुक्तो जन्मान्तरं प्राप्य-मात्रादिभिरङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं व्युत्पाद्यमानो जन्मान्तरीयसंस्कारस्योद्बोधादयम-ङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं शब्दप्रयोगः शक्तिग्रहार्थ इति स्मृत्वा तत्र शक्तिं गृह्णातीति । प्रवाहानादितया तथा व्युत्पाद्यमानस्य आद्यशक्तिग्रहः उक्तप्रकारेण सिद्धार्थेऽपि भवति । एवं पुत्रस्ते जात इति वाक्यप्रयोगकालेऽपि हर्षपूर्वकस्नानाचरणं दृष्ट्वा पुत्रजन्म हर्षपूर्वकस्नानाचरणे निमित्तमिति जन्मान्तरसंस्कारोद्बोधात् यस्य स्मृतिर्भवति तेन पुत्रस्ते जात इति वाक्यं पुत्रजन्मप्रतिपादकमिति निर्णीयत एव । अतः प्रथमव्युत्पत्तिग्रहः सिद्धस्थलेऽपि भवतीति न कार्यान्वित एव पदानां शक्तिः । यत्राख्यातपदान्वयः तत्र परं तत्प्रयुक्तकार्यान्वयो भासत इति अन्यलभ्यत्वादपि न पदानां तत्र शक्तिः कल्पनीया । नन्वेवमन्वितेऽपि पदानां शक्तिर्न स्यात् अन्यलभ्यत्वाविशेषादिति चेदस्तु को दोषः । अथ कथमन्यलभ्यत्वम् । आख्यातपदवत् कार्यांशे पदान्तरस्यान्वयांशे अभावात् । ननु, मास्तु पदान्तरं पदार्थोपस्थापकैरेव पदैराकांक्षादिसाचिव्यादशक्त्य एवान्वयः पदार्थानामनुभाव्यते । न च प्रमाणभूतस्य शब्दस्य प्रमेयेनान्वयेन सहासम्बन्धे कथं बोधकतेति वाच्यम् । धूमरूपेणानुमानप्रमाणेन व्याप्तिरूपसम्बन्धाभावेऽपि यथा पक्षसाध्य-संसर्गोऽनुभाव्यते, तथा शब्देनापि शक्तिरूपसम्बन्धाभावेऽपि अन्वयबोधो भविष्य-ति । यदि तु तत्र पक्षधर्मताबलात् तद्भानमिति तदा प्रकृतेऽप्याकांक्षादिबलादन्व-यभानमस्तु । न च शब्दस्य वृत्तिविषय एव बोधजनकतेति वृत्तिं विना कथमन्व-यस्य शाब्दबोधविषयतेति वाच्यम् । भूतले घटो न, भूतलं घटो नेत्यत्यन्ताभावस्थ-ले घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्यान्योन्याभावस्थलेऽधिकरणाधेयभावस्य प्र-तियोग्यनुयोगिभावस्य चाशक्यस्यैव शब्दात्प्रतीतेरिति चेन्न । वृत्त्यविषये शब्द-स्याबोधकत्वात् । न च प्रकारतया विशेष्यतया वा यस्योपस्थितिश्शाब्दे तस्यैव वृत्तिविषयत्वम् । न तु शाब्दविषयस्य सर्वस्यापीति वाच्यम् । गौरवेण प्रकार-ताद्वैर्नियमशरीरे प्रवेशयितुमशक्यत्वादनुमाने नायं नियम इति न तत्र पक्षसंसर्गां-शेऽपि व्याप्तिरपेक्ष्यते । साध्यांश एव हेतोर्व्याप्तिरपेक्ष्यते । नान्यत्र । शब्दे तु विशिष्यस्वप्रमेयवृत्तिरपेक्ष्यत इति नियमः । अत एव पक्षसाध्ययोस्संसर्गबोधने शब्देन क्रियमाणे मतुप्प्रयुज्यते 'पर्वतो वन्हिमानि' ति । न च 'भूतले घटो ने'ति निषेधे प्रतियोग्यनुयोगिभावोऽशक्य एव भासत इति वाच्यम् । अनुयोगितायां नञश्शक्तिस्वीकारात् । अत एवाभावपदे अनुयोगिताया अशक्यतया तत्प्रति-पादनाय घटशब्दानन्तरं तत्र षष्ठीप्रयोगो दृश्यते । ततश्च घटानुयोग्यभाव इ-

ति शाब्दबोधः शक्यविषय एव । एवं भूतलं घटो नेति नञा भूतलाधेयो घटानुयोगी भेद इति प्रतिपादनार्थमाधेयतानुयोगितासम्पुटित एव भेदोऽभिधीयते । अन्यथा भूतले घटस्य भेद इति प्रयोग इव षष्ठीसप्तमीप्रयोगः प्रसज्येत । अतश्शाब्दबोधविषयस्य वृत्तिविषयत्वं नियतमिति अन्वयांशे शक्त्यभावे कथं तद्बोधस्स्यादिति चेत्, उच्यते—शक्त्यभावेऽप्यन्वितस्य लक्षणया बोधो भविष्यति । ततश्च देवदत्तः पचतीत्यत्र पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति वा देवदत्तकर्तृकः पाकानुकूलो व्यापार इति वा यथायथं मतभेदेन तत्तद्रूपेण विशिष्टः प्रधानपदार्थो लक्षणीयः । एवं च गुणभूतपदार्थानां तत्तत्संसर्गाणां च भेदेऽपि प्रधानपदार्थैक्याद्वाक्यभेदः । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि' त्यत्र प्रधानपदार्थैक्यस्यैवैकवाक्यताप्रयोजकता विवक्षिता । इयं च विशिष्टे वाक्यार्थे लक्षणा प्रधानपदस्यैव । यदि पदस्यैव वृत्तिर्लक्षणेति निर्बन्धः । यदित्वर्थवादवाक्यानुसारेण सर्वेषामपि सम्भूयाप्यर्थलक्षकत्वमुपेयते । तदा सर्वाण्यपि वाक्यान्तर्गतानि पदानि विशिष्टार्थं लक्षयन्तीत्यस्तु । न तत्र निर्बन्धः । ननु, तथा सति लक्ष्यस्यान्वयस्य शक्यैः पदार्थैः सम्बन्धो वक्तव्यः । शक्यसम्बन्धरूपत्वात् लक्षणायाः । न चान्वयेनान्वयान्तरमस्ति । शक्यार्थग्रहणानुपपत्तिश्च लक्षणाबीजम् । ततश्च शक्यानामर्थानां शाब्दे भानं प्राप्नोति । यथा अर्थवादपदानां प्राशस्त्यलक्षणास्थले । किं च शक्यसम्बन्धोऽपि ज्ञात एव लाक्षणिकपदार्थोपस्थितौ प्रयोजकः । इह तु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तदज्ञाने तेन सह वाक्यार्थसम्बन्धज्ञानम् । उच्यते—अन्वयस्यान्वयान्तरं नास्तीत्येतदसङ्गतम् । 'एतस्यानेन पदार्थेन सहायमन्वय' इति प्रतीतिसिद्धोऽस्ति कश्चिदन्वयेन सह पदार्थानां सम्बन्धः । सोऽत्र लक्षणा भविष्यति । लाक्षणिकशाब्दबोधस्थले मुख्यार्थभानं तु जहल्लक्षणायामेव । न त्वजहल्लक्षणायाम् । मुख्यान्वयानुपपत्तिर्न लक्षणायां सार्वत्रिकं प्रयोजकम् । 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र तदभावात् । अपि तु तात्पर्यानुपपत्तिः । सा च प्रकृतेऽप्यस्ति । विशिष्टवाक्यार्थोद्देशेनैव वाक्यप्रवृत्तेः । अपूर्वस्यापि वाक्यार्थस्य यथा हरिद्रायां नद्यां घोष इत्यत्र नदीपदसामानाधिकरण्येन हरिद्रापदं नदीविशेषनामेति निश्चित्य तत्र घोषाधारतानुपपत्त्यनुसन्धानेन प्रागज्ञातमेव हरिद्रानदीतीरं हरिद्रानदीसम्बन्धित्वेनानुसन्दधाति, तथापूर्वमपि वाक्यार्थमन्वयरूपमाकांक्षादिबलादुपस्थितं पदार्थसम्बन्धित्वेनानुसन्धास्यतीति शाब्दत्वासिद्धये लाक्षणिकत्वाभ्युपगमे न काचिदनुपपत्तिः । अतोऽन्यलभ्यत्वात् नान्वयांशेऽपि शक्तिस्स्वीकर्तुमुचिता । एतेन यत्प्राभाकरैरुच्यते लोके कार्यताप्रतिपादकत्वस्य लिङादिषु निर्धारितत्वात् वेदे स्वर्गकामपदसमभिव्याहारेण कामिका-

यतया अस्थिरे यागे अन्वयायोग्यतानुसन्धाने तदन्वययोग्यमपूर्वमेव लिङादिप्रतिपाद्यमिति, तदपि निरस्तम् । आक्षेपलभ्यस्य तस्य शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः । अपूर्वद्वारा स्वर्गजनकत्वानुसन्धाने कामिकार्यत्वस्य यागेऽपि अन्वयबोधोपपत्तेश्च । अपि च लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिदर्शनात् यत् ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः, तत्र लिङादेश्शक्तिः वक्तव्या । कः पुनः प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयः । तत्र केचिदाहुः— 'स्वस्तिः पथ्यमश्नीया'दित्यादावाप्तोपदेशे पथ्याशनविषयकमाप्ताभिप्रायमवगम्य- गां बधानेत्यादौ चाज्ञादिरूपमाचार्याभिप्रायमवगम्य पुरुषप्रवृत्तिदर्शनात् आज्ञादिरूपः पुरुषव्यापार एव प्रवर्तकज्ञानविषयः इति स एव प्रेरणात्वेन लिङादिभिः प्रतिपाद्यते । एवं च सति पुरुषाशयविशेषाणां प्रार्थनादीनां अनुगतत्वाभावेन लिङादीनामनेकार्थता स्यादित्यपि शङ्का निरस्ता । यद्यपि पथ्यमश्नीयादित्यादौ सुहृदुपदेशे उपदेष्टुरभिसन्धिगोचरस्य फलस्याभावेन तदीयाशयविशेषोऽयं पथ्याशने प्रवर्ततामित्येवंरूपो विधिरित्युच्यते । उपदेष्टुस्स्वप्रयोजनाभिसन्धौ तु उत्कृष्टत्वे तदीयाशयविशेष आज्ञेत्युच्यते । निकृष्टत्वे तु प्रार्थनेत्युच्यते । तथा च विधित्वादिकमननुगतमेव, तथापि तेषु सर्वेषु प्रवर्तनात्वापरपर्यायं प्रेरणात्वमस्तीति तेन रूपेण शक्तेरुपगमात् । सा च प्रेरणा यद्यपि पुरुषाशयविशेषरूपा । वेदे पौरुषेयत्वं वदत ईश्वराशयविशेषरूपा शक्या वक्तुम् । अपौरुषेयत्ववादिनस्तु तथोपपादनं न सम्भवति, तथापि लिङः प्रेरणात्वेन शक्तिग्रहाद्वैदिकैरपि लिङादिभिराकृत्यधिकरणन्यायेन प्रेरणात्वे अभिहिते तदाश्रयाकाङ्क्षायां लिङादिगत एव प्रवर्तनाख्योऽपूर्वो धर्मः कल्प्यते । स च घटादिव्यक्तयोऽपि यथा घटादिशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति । घटत्वादिप्रतिपादनद्वारा तथाप्रवर्तनात्वप्रतिपादनद्वारा लिङादिप्रतिपाद्यो भवति । अथवा नापूर्वो व्यापारः प्रवर्तनात्वाश्रयतया कल्पनीयः । किं तु लिङादिषु क्लृप्त एवाभिधाख्ये व्यापारे लिङ्वाच्यत्वं प्रवर्तनात्वाश्रयत्वं च कल्पनीयम् । लाघवादिति सर्वथापि नापूर्वं लिङादिप्रतिपाद्यम् । तज्ज्ञानस्य लोके प्रवृत्तिजनकत्वादर्शनात् । प्रवर्तना च प्रवृत्तिप्रयोजको धर्मः । ततश्च तस्य प्रयोज्यतासंसर्गेण समानपदोपात्तायां भावनायामन्वयः । लिङादिभिर्हि लिङ्त्वादिना प्रवर्तना प्रतिपाद्यते । आख्यातत्वेन भावनापरपर्यायः पुरुषव्यापारः प्रतिपाद्यते । ननु, कथमाख्यातेन व्यापारः प्रतिपाद्यते । यावता पच्यादिधातुभिरेव स प्रतिपादितः । पचिधातुर्हि विक्लित्त्यनुकूलं व्यापारं प्रतिपादयति । एवं गमिधातुरुत्तरदेशसंयोगानुकूलम् । त्यजिधातुः पूर्वदेशविभागानुकूलम् । तत्र च विक्लित्त्यादिकं फलम् । तदनुकूलो व्यापारश्च धातुभिरेव प्रतिपादित इति कथमाख्यातस्य व्यापारप्रतिपादकतेति चेत्, उच्यते—उभयं धातुभिः

प्रतिपाद्यत इति वक्तुमशक्यम् । गौरवात् । तर्हि व्यापार एव प्रतिपाद्यताम् । फलं तु द्वितीयार्थो भविष्यति । न च फलानामननुगतत्वात् द्वितीयार्थता नोपपद्यत इति सर्वनामन्यायेन धातूपात्तव्यापारफलत्वेन क्रोडीकृतानां पच्यादिधातुसमभिव्याहारेण विक्लित्तित्वादिरूपेण प्रतिपादकता भविष्यतीति चेन्न । तथात्वे त्यजिगम्योः पर्यायता स्यात् । एक एव हि व्यापारः पूर्वदेशविभागानुकूल उत्तरदेशसंयोगानुकूलश्च । अतस्तत्र पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगरूपफलप्रतिपादकतयैवापर्यायता वक्तव्या । अतस्तदैकरूप्याय सर्वधातूनां फलप्रतिपादकतैवास्तु । न तु व्यापारप्रतिपादकता । स त्वाख्यातेनैवाभिधीयते । न चैवं द्वितीयाया वैयर्थ्यम् । फलाधारताप्रतिपादकतोपपत्तेः । न च तथासति सप्तमीतो विशेषो द्वितीयाया न स्यात् । आधारताप्रतिपादनतौल्यादिति वाच्यम् । कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारता हि सप्तमीप्रतिपाद्या । फलनिरूपिताधारता तु द्वितीययेति भेदोपपत्तेः । कर्तृतृतीयया तु क्रियानिरूपिताधारता प्रतिपाद्यत इति तस्यापि वैलक्षण्यम् । नन्वेवं धातूपात्तव्यापारव्यधिकरणफलशालित्वं कर्मत्वमिति कर्मत्वलक्षणं वक्तुं न शक्यते । फलस्यैव धात्वर्थत्वेन धातूपात्तव्यापारेत्यंशस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । न च धातूपात्तफलशालित्वमेव तदिति वाच्यम् । तथासति 'देवदत्तश्शेत इति प्रयोगे शीङ्धातूपात्तस्य विशेषविज्ञानाभावरूपस्य फलस्य देवदत्ते सत्त्वेन तस्य कर्मतापत्तेः । न चैकस्य कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तिः । 'आत्मानमात्मना जानाती'ति प्रयोगदर्शनात् । न च तत्र भेदकल्पनया तथा प्रयोग इति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि भेदकल्पनया सकर्मकप्रयोगोपपत्तेः । न चाख्यातोपात्तव्यापारव्यधिकरणफलशालित्वं तदिति वाच्यम् । तथासति यजतीति प्रयोगे स्वर्गस्यापि कर्मता स्यात् । आख्यातोपात्तकर्तृव्यापारजन्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् । शेत इत्यादौ च तज्जन्यसुखस्यापि कर्मता स्यात् । अपि च फलस्यैव धात्वर्थत्वे विक्लित्त्यनुत्पत्तिदशायां पचतीतिप्रयोगश्चासाधुस्स्यात् । पाकस्यावर्तमानत्वादिति चेत्, उच्यते । आख्यातोपात्तव्यापारव्यधिकरणधातूपात्तफलशालित्वेन यद्विवक्षितं तत् कर्मेति । ज्ञाधातूपात्तं तु फलं पुरुषव्यापारव्यधिकरणं घटादौ प्रसिद्धमेव । तदाश्रयतया आत्मनो विवक्षायां कर्मता भवति । शीङ्धातूपात्तं तु फलं विशेषविज्ञानोपरमरूपं, न व्यापारव्यधिकरणं प्रसिद्धमस्तीति न तस्य सकर्मकता । यजिसमभिव्याहारे स्वर्गादेस्तु कर्मता न भवति । धातूपात्तस्वत्वनिवृत्तिरूपफलानाधारत्वात । 'यागेन स्वर्गं करोतीति निर्देशस्तु भवति । कृञ्धातूपात्तोत्पत्तिरूपफलाधारत्वात् पाकानुत्पत्तिदशायां पचतीतिप्रयोगश्च नासाधुः । न हि तत्र लडर्थवर्तमानत्वं प्रकृत्यर्थे फलेऽन्वेति । अपि त्वाख्यातोपात्ते व्यापारे । तस्य च वर्तमान-

त्वात् नानुपपत्तिः। न चैवमपि पाकानुत्पत्तिदशायां पाको वर्तत इति कथं प्रयोगः स्यात्। पाकसत्ताया अवर्तमानत्वादिति वाच्यम्। तत्र भावार्थकक्तप्रत्ययानां व्यापारवाचकताभ्युपगमेन तदुपपादनसम्भवात्। अवश्यं च भावक्तां व्यापारवाचकताभ्युपगन्तव्या। अन्यथा काष्ठैः पाक इति प्रयोगोऽनुपपन्न एव स्यात्। क्रियां विना कारकविभक्त्यनुपपत्तेः। न चास्मिन्पक्षे व्यापारविशेषाणां प्रतीतिर्न स्यात्। पच्यादिभिर्विक्लित्त्यादिफलस्यैव प्रतिपादनात्। न चाख्यातेनैव विक्लित्त्याद्यनुकूलानामधिश्रयणादिव्यापारविशेषाणां प्रतिपादनमस्तु। तथात्वे आख्यातस्यानेकशक्तिप्रसङ्गात्। अतो व्यापार एव धातुभिः प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् येनापि व्यापारप्रतिपादकता स्वीक्रियते, तेनापि फलविशेषाणां प्रतीतिः कथं समर्थनीया। द्वितीयया फलविशेषप्रतिपादनमिति चेत्, तथासति फलस्यैव धात्वर्थत्वमिति पक्षेऽप्याख्यातस्यैव व्यापारविशेषप्रतिपादकता। यथा च सर्वनामन्यायेन धातूपात्तव्यापारफलत्वेन क्रोडीकृतानां नानार्थतापादकता नास्ति, तथा धातूपात्तफलानुकूलव्यापारत्वेन क्रोडीकृतानां व्यापाराणामपि नानार्थतापादकता भविष्यति। यथा च धातुविशेषसमभिव्याहारे योग्यतया फलविशेषप्रतिपादनं, तथा धातुविशेषसमभिव्याहारे व्यापारविशेषप्रतिपादकता भविष्यति। अस्तु वा व्यापारवाचकतैव। न च त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः। अस्तु, को दोषः। अमुं ग्रामं परित्यज्यामुं ग्रामं गच्छतीतिव्यवहारे यथाश्रुते त्यजिगमिकर्मणोर्व्यत्यासस्तु न भवति। त्यजेः पूर्वदेशविभागद्योतकताभ्युपगमात्। तत्समभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन पूर्वदेशविभाग एव प्रतिपाद्यते। एवं गमावुत्तरदेशसंयोगे द्रष्टव्यम्। यदि तु विनिगमनाविरहात् फलं व्यापारश्चेति द्वयमपि धात्वर्थ इत्युच्यते। तथा नमास्तु न काचिदनुपपत्तिः। अस्मिंश्च पक्षे काष्ठैः पाक इतिप्रयोगस्सूपपाद एव। भावक्तां तु प्रकृत्यर्थप्रतिपादकतैव भविष्यति। प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमावत्। परं तु कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायेन कृत्प्रत्ययेन तस्य प्रकृत्यर्थस्यैव प्रतिपादनं लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्यत्वरूपं द्रव्यत्वं भविष्यतीति विशेषः। ननु, धातुप्रतिपाद्यत्वं यदि केवलव्यापारस्य, यदि वा फलविशिष्टव्यापारस्य पक्षद्वयेऽप्याख्यातस्य व्यर्थता स्यात्। न च तदनुकूलः पुरुषप्रयत्न एवाख्यातेन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्। रथो गच्छतीति प्रयोगे व्यापारानुकूलस्य यत्नस्याभावेनासाधुतापत्तेरिति चेत्, उच्यते आख्यातेन धातुप्रतिपाद्यव्यापारातिरिक्त एव व्यापारस्सामान्येन प्रतिपाद्यते। पचतीत्यत्र हि धातुना विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः प्रतिपाद्यते। आख्यातेन तु तदतिरिक्तश्चुल्लीसम्मार्ज-

नादिरूपः स्थाल्यवरोहणान्तो व्यापारनिचयो यः स सर्वोऽपि भावनात्वेन रूपेणाभिधीयते। भावनात्वं च जन्यत्वे सति जनकत्वम्। तच्च यद्यपि घटादावपि वर्तते तथापि यथा धेनुशब्दे धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं गोत्वं प्रयोगोपाधिः, तथाख्यातेऽपि जन्यत्वे सति जनकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पूर्वापरीभूतक्रियात्वं च प्रयोगोपाधिः। पूर्वापरीभूतत्वं च एकस्मिन् क्षणे अपर्यवसितस्वरूपत्वम्। तच्च प्रत्येकं क्रियाणां न सम्भवति। तत्तत्क्षणे पर्यवसितत्वात् प्रत्येकं क्रियाणाम्। किं तु सन्तन्यमानव्यापारनिचय एव। अतः स एव भावनात्वेनाकारेणाभिधीयते। भावनाशब्देन तु यद्यपि पूर्वापरीभूतमेव वस्तु प्रतिपाद्यते, तथापि तस्मिन् शब्दे जनकत्वापरपर्यायं भावनानुकूलत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु साध्यत्वापरपर्यायं जन्यत्वमपि। तावन्मात्रेण चाख्यातभावनाशब्दयोरदूरविप्रकर्षाभिधानमभियुक्तानाम्। तत्सिद्धं समानपदोपात्तायां भावनायां प्रवर्तनायाः प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वय इति। प्रवर्तनायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं च तत्र इष्टसाधनताक्षेपद्वारा। अत्रेदं वक्तव्यम्—यदि प्रवर्तनायामभिहितायामपि प्रवृत्तिजननार्थमिष्टसाधनताक्षेपोऽभ्युपगम्यते, तदा तस्या एव लिङर्थत्वमस्तु। प्रवर्तनाज्ञानस्यापीष्टसाधनताक्षेपकत्वेनाभ्युपगततया इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकताभ्युपगमात्, अन्यथा सिद्धस्य तस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तेश्च। न च प्रवर्तनया स्वस्य प्रवृत्तिजननार्थमेवेष्टसाधनत्वस्याक्षिप्ततया कथं द्वारभूतेन तेन नान्यथासिद्धत्वम्। अन्यथा अपूर्वेणान्यथासिद्धस्य यागादेरपि स्वर्गजनकता न स्यादिति वाच्यम्। युक्तमपूर्वेण यागादेरन्यथासिद्धिर्न भवतीति। यत्कारणं यागस्वर्गयोस्साध्यसाधनभावज्ञानमुपजीव्यैवापूर्वस्य तद्द्वारतयैव स्वर्गसाधनता कल्प्यते। तत्र च यदि यागस्य स्वर्गसाधनता न स्यात्। कस्य निर्वाहायापूर्वं स्वर्गसाधनं भवेत्। नैवमिष्टसाधनताज्ञानम्। तस्य प्रत्यक्षाधीनप्रवृत्तिस्थले स्वत एव प्रवृत्तिजनकतायास्सिद्धत्वात्ततश्च प्रत्यक्षाधीनप्रवृत्तिस्थले क्लृप्तकारणताकस्येष्टसाधनत्वस्यैव शब्दानन्तरभाविप्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तौ तत्रैव लिङादीनां शक्तिरस्तु। किं तदाक्षेपिकया प्रवर्तनया। अतः प्रवर्तनावादिनापि अवश्यापेक्षितव्यमिष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः तावन्मात्रज्ञानं च न प्रवृत्तिहेतुः। मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादाविष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानेन प्रवृत्तिप्रतिबन्ध्यदर्शनात्। अतो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थः। एवं तर्हि कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् कृतिसाध्यत्वमपि लिङर्थोऽस्त्विति चेत्, न। यद्यपि, कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तिजनकं भवति, तथापि तस्य प्रत्यक्षादिनावगन्तुं शक्यतया न विध्यर्थता। न चैवमिष्टसाधनतादेरपि लोके प्रत्यक्षादिना अवगन्तुं शक्यतया

विध्यर्थता न स्यादिति वाच्यम् । तस्य लोके प्रत्यक्षादिना अवगन्तुं शक्यत्वेऽपि वेदे तदसम्भवात् । कृतिसाध्यत्वं तु वेदेऽपि यागादौ प्रमाणान्तरावगम्यमेव । ततश्चास्तु नाम प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतया कृतिसाध्यत्वमपि विध्यर्थः, तथापि वेदे प्रमाणान्तरसिद्धतया तस्मिन्नंशेऽनुवादकतैव । अतो वेदे विधिप्रत्ययस्य कार्यतायां तात्पर्यमेव नास्ति । प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । अपि तु अज्ञाते बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्व एव । ननु, प्रत्यक्षादिसिद्धमपि कृतिसाध्यत्वं शब्देन बोध्यत एव । न च निष्प्रयोजनत्वं तत्प्रतिपादनस्य । तस्मिन् हि बोधिते स्वर्गकामिकृतिसाध्य एव यागादिः स्वर्गकामस्येष्टसाधनमिति बोधो भवति । तेन चान्यकृत एव यागः स्वस्येष्टसाधनमिति शङ्का अपोदिता भवति । तद्बोधनाभावे हि स्वफलसिद्ध्येऽन्यमपि पुरुषं प्रार्थनादिना यागादौ प्रवर्तयेत् । न चेयमपि शङ्का फलस्य कर्तृगामिताबोधकेनात्मनेपदेन निवारितेति वाच्यम् । एवमपि 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यादावात्मनेपदाभावेन शङ्कानिवारणालाभात् । नन्वग्नीनादधीतेति आत्मनेपदेन आधानस्य कर्तृगामिफलकत्वं बोध्यते । तच्च साक्षादाधानफलमग्निसंस्कारमादाय न सम्भवति । संस्कारस्याग्निगतत्वेनात्मगतत्वाभावात् । अतोऽग्निसाध्यक्रतुफलमादायैव तद्वचनं निर्वहणीयम् । ततश्चाधानकर्तुरेवाग्निसाध्यकर्मफलमिति फलस्य नान्यकृतकर्मसाध्यता वक्तुं शक्यत इति चेत्, एवमपि यान्यनग्निसाध्यानि जपहोमादीनि तेषां नाधानगतात्मनेपदेन कर्तृगामिता सिध्यति । अग्निसाध्यानामपि कर्तृगामिफलकत्वं न प्राप्नोत्येतावदेव हि तेन सिध्यति अग्निसाध्यानां कर्मणां फलमाधानकर्तुरेवेति । तावतापि स्वकृताधानसम्पादितेषु अग्निष्वन्येनकर्मानुष्ठाने कृतेऽपि स्वफलसिद्धिर्भवत्येवेति न यागादेः स्वर्गकामिकर्तृकता नियमेन प्राप्नोति । अतस्तत्सिध्यर्थं कृतिसाध्यत्वमपि प्रतिपादनीयमिति चेन्न । एवमपि स्वर्गकामिकृतिसाध्य एव यागः स्वर्गजनक इति सिध्यति । ततश्च योऽन्यार्थं स्वर्गं कामयते, सोऽपि स्वर्गकाम इत्यन्यदीयस्वर्गार्थिमन्यस्यापि अनुष्ठानं प्राप्नोति । तत्र यद्युच्येत अन्यदीयस्वर्गकामनया तदैव पुरुषः प्रवर्तते । यदि स्वर्गितया अन्य इष्टो भवति । ततश्च स्वर्गिपुरुषकत्वमेव तस्य फलं भवति । न चैतन्न्याय्यम् । स्वर्गकामिकृतिसाध्यो यागः स्वर्गकामस्येष्ट साधनमित्युक्तेस्स्वारसिकी स्वर्गकामाना स्वार्थस्स्वर्ग एव प्रतीयते । परं तु विधिश्रुत्युपात्तस्य फलस्य यत्र परम्पराग्राहकं प्रमाणमवतरति यथा श्राद्धवैश्वानरेष्ट्यादौ तत्र परं स्वरसतः प्रतीयमानोऽर्थः परित्यज्यते । तृप्तिविशेषशालिपितृकत्वं पूतत्वादिमत्पुत्रकत्वं च फलमुपेयते । प्रकृते तु तथाङ्गीकारे

प्रमाणाभावात् स्वार्थं स्वर्ग एव स्वर्गकामशब्दोपात्तो भवतीति यः स्वार्थं स्वर्गं कामयते, तत्कृतिसाध्यो यागः, तस्य फलसाधनमित्युक्ते अन्यकृतिसाध्य एव यागः स्वार्थं स्वर्गकामस्य फलं प्रयच्छतीति शङ्का निराकृता भवति । अतः कृतिसाध्यत्वमपि प्रतिपादनीयमिति चेन्न । यदि हि स्वर्गकामशब्देन स्वार्थस्वर्गकाम एव प्रतिपाद्यते, तदा आख्यातोपात्ते व्यापारे तस्य कर्तृतयान्वयात् यः स्वार्थं स्वर्गं कामयते, 'तत्कर्तृको व्यापारस्तस्येष्टसाधनमि'ति बोधे सत्यन्यकर्तृकस्य यागस्य स्वफलजनकत्वमितिशङ्कानिराकरणं सुकरमेव । तत्सिद्धं वेदे तात्पर्यगत्या लिङादिभिरिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं च प्रतिपादनीयम् । न तु कार्यत्वम् । नापि तेन रूपेणापूर्वमिति । 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'त्यत्र तु वाक्यान्तरेण नरकसाधनतावगमात् न बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशो बोध्यते । अपि तु इष्टसाधनत्वमात्रम् । ननु, विधिनैव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे बोधिते अर्थवादा व्यर्थास्स्युरिति चेन्न । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे अवगतेऽपि स्वर्गादितुल्यमनिष्टं नास्तीति न निर्णीतम् । ततश्च सुखदुःखयोस्तुल्यताशङ्कया पुरुषस्य नाभिरुचिस्स्यात् । अतोऽर्थवादैः फलतुल्यमनिष्टं नास्तीति बोधनीयम् । अतो नार्थवादानां व्यर्थता । अतः न विधीनामपूर्ववाचकत्वम् । नापि कार्यान्वित एव पदानां शक्तिः । अतो न कार्यशेषतया व्युत्पत्त्यनुरोधेन वेदान्तैः ब्रह्म प्रतिपादनीयमिति दूषणं मनसि निधाय वेदान्तवाक्यस्वरसादेव कार्यशेषतया ब्रह्मावगम्यत इत्यत्र दूषणमाह—औपनिषदस्य पुरुषस्येति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—योसावुपनिषत्स्वित्ति । उपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्याप्रतिपादकः । 'ब्राह्मीं वा वत उपनिषदं ब्रूमेति तस्यै तपो दमः कर्मे'ति प्रयोगात् । तपआदौ शेषिभूता ब्रह्मसंबन्धिनी च ब्रह्मविद्यैव हि भवति । ततश्च 'उपेतिशब्दः सामीप्ये निशब्दो निर्णयार्थकः । सदेर्विशरणार्थत्वमित्येषोपनिषत् भवेत् ॥' परमात्मानं सामीप्येन प्रत्यगभेदेन विषयीकृत्य निर्णयरूपा अविद्यां श्रृणाति नाशयतीति निर्वचनं उपनिषच्छब्दे द्रष्टव्यम् । ततश्च ब्रह्मविद्याप्रतिपादकेनोपनिषच्छब्देन प्रकृतभाष्ये तज्जनको वेदान्तभागः प्रतिपाद्यते निरूढलक्षणया । कार्यशेषता कार्यसम्बन्धित्वम् । तत्किं कर्तृतया, उत प्रयाजादिवदितिकर्तव्यतारूपतया उत, व्रीह्यादिवदवहननादौ उपासनाशेषितया इति विकल्पं मनसि निधाय निराकरोति असंसारीति कर्तृताया उत्पाद्यादीति शेषिताया स्वप्रकरणस्थ इतीतिकर्तव्यताया निराकरणं द्रष्टव्यम् । अनन्यशेष इति फलितार्थकथनम् । नासाविति कार्यान्विते शक्तेर्निराकरणात् नाधिगम्यत इति न शक्यते वक्तुम् । ननु, अथात आदेशो नेतिनेतीति प्रपञ्चेन सहात्मनोऽपि

निराकरणात् नास्तीति कथं न शक्यते वक्तुमित्यत आह—स एष नेतिनेतीति । स एष इति वाक्यं बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायगतं कस्मिंस्त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इत्यादिना प्राणापानव्यानोदानसमानानामुत्तरोत्तरप्रतिष्ठितत्वं कस्मिन्व्यानः प्रतिष्ठितः समान इत्यन्तेन निरूप्याम्नातं अथात आदेशो नेतिनेतीति चतुर्थाध्यायगतं तत्रैव । ततश्चायमर्थः यश्चतुर्थाध्याये 'नेति नेती'ति प्रतिपादितः, स एष आत्मा यः प्राणादौ समानान्ते जीवरूपेण प्रतिष्ठितः ततश्चाथात आदेश इति श्रुतिवाक्यस्यात्मपरिशेषतायां पर्यवसानस्य कृतत्वात् न तेनात्मापि निषिध्यत इति भावः । निराकरणसाक्षित्वादप्यात्मा निराकर्तुं न शक्यत इत्याह—आत्मनश्चेति । असाक्षिकस्य निराकरणस्यैवासम्भवादिति भावः । यदि उपनिषदां प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वं, तर्हि कथं प्रामाण्यम् । अनधिगतविषयालाभात् । प्रतीचोऽहमिति प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति शङ्कते—नन्विति । शुद्धस्य साक्षिणः प्रत्यक्षेण निर्णयान्नोक्तदोष इति परिहरति । नेति । वेदान्तप्रतिपाद्यस्यात्मनोऽहंप्रत्ययविषयकर्त्रादिसाक्षित्वेनोक्तशङ्कायाः प्रत्युक्तत्वादित्यर्थः । न केवलं वेदान्तप्रतिपाद्यस्वरूपस्य प्रत्यक्षानधिगतिः । तार्किकैरपि तस्य स्वरूपं ज्ञातुमशक्यमित्याह—नह्यहं प्रत्ययेति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनाश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥' इति वचनमभिप्रेत्य सर्वभूतस्थः सम इत्युक्तम् । ततश्च क्षणिकमनित्यं विज्ञानमात्मेति सौगतमतानधिगतिः शरीरपरिणाम इति दिगम्बरमतानधिगतिश्चोक्ता । 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थित' इति वचनमभिप्रेत्यैकइत्युक्तम् । ततश्च नानात्मवादितार्किकमीमांसमतानाधिगतिरुक्ता । 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यत' इति वचनमनुसृत्य कूटस्थनित्य इत्युक्तम् । ततश्च जीवोत्पत्तिवादिमतानधिगतिरुक्ता । सर्वस्यात्मा सर्वस्य पारमार्थिकस्वरूपम् । विधिशेषत्वं विधेयत्वं निषेध्यत्वं चेत्यर्थः । उपादेयत्वं कृतिसाध्यत्वं, तदभावात् न विधेयः । निवृत्तिविषयत्वं हेयत्वं, तदभावात् न निषेध्यः । सर्वबाधावधित्वात् सर्वस्य परमार्थिकं स्वरूपं आत्मेत्याह—सर्वं हि विकारजातमिति । तस्मादिति । यस्मात् सर्वविक्रियारहितो मुक्तस्वभाव आत्मा' तस्मात् 'पुरुषान्नपरं किञ्चिदि'तिवाक्यं परागतिरितिशब्देन परमप्राप्यत्वं प्रतिपादयदुपपद्यत इत्यर्थः । 'औपनिषदस्येति' यदुक्तं तत्र प्रमाणमाह — तंत्वौपनिषदमिति । एकदेशिना यत्संप्रदायविद्वचनमुदाहृतम् । तत्राह — यदपीति । यद्यपि तस्य वचनस्य जैमिनिमतानुरोधित्वात्तद्विरोधो न परिहर्तव्य एव । अपि तु न्यायविरोधे तदप्रमाणमित्येव वक्तु-

मुचितं, तथापि तद्वचनश्रद्धाजडान्प्रति तथोक्तिः । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वा'दित्यत्र किमर्थशब्दः अभिधेयवाची उत प्रयोजनवाची । नाद्य इत्याह—अपि चेति। ननु भूतोपदेशानामपि नानर्थक्यम् । तेषां विशेषणतया क्रियाप्रतिपादकत्वादित्यत आह—प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेणेति । नोपदिशतीति । क्रियां विनैवेति शेषः । को हेतुरिति । साक्षाद्विशेषणतया वा कार्य एव पदानां शक्तिरित्यस्य नियमस्य निर्मूलत्वादिति भावः । न हीति । कस्यैष इति प्रश्ने राज्ञोऽयमित्युत्तरे च उपदिश्यमानोऽर्थः न क्रिया, नापि तदन्वित इत्यर्थः । नन्वस्तु सिद्धेऽपि पदानां व्युत्पत्तिः । अथापि वेदस्य प्रयोजनवदर्थाभिधायकत्वात् तन्निर्वाहाय क्रियाप्रतिपादकता स्वीकर्तव्या । ततश्च सूत्रेऽप्यर्थशब्दः प्रयोजनपर इति द्वितीयं शङ्कते—अक्रियात्वेऽपीति । अपि च गुरुमते 'सोमेन यजेते'त्यादिषु वाक्येषु लिङा कार्यं प्रतिपाद्यते । तस्य च विषयापेक्षायां प्रकृत्युपात्तो याग एव विषयत्वेनान्वेति । न तु सोमादिरूपपदोपात्तः कृतिविषयो हि कार्यविषय इत्युच्यते । कृतेश्च द्विविधो विषयः । उद्देश्यो जन्यश्चेति । तत्र उद्देश्यो गुणद्रव्यादिसाधारणः । अत एव 'घटं करोती'ति घटस्योद्देश्यतया विषयत्वमस्तीति यत्नरूपा कृतिरेव कृञ्धात्वर्थ इति मते द्वितीयानिर्देश उपपद्यते । जानाति इच्छति करोतीत्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयायाः विषयतायां निरूढत्वाभ्युपगमात् । जन्यस्तु क्रियारूप एव । प्रकृते च कृतिविषयः कृतिकार्ययोः साध्यसाधनभावघटकोऽपेक्षितः । उद्देश्यविषयस्यापूर्वस्य स्वपदेनैव समर्पितत्वात् घटकश्च कृतिजन्य एव भवति । तत्र यदि सोमादीनां कृतिविषयत्वं स्वीक्रियते, तदा तेषामपि कृतिजन्यतासिद्ध्यर्थं व्यापारान्तरमपेक्षितं स्यात् । अतः साक्षात् कृतिसाध्यो यागादिरेव विषयतयान्वेति । ततश्च यत्र लिङा कार्यं निर्दिश्यते, तत्र क्रियारूपो विषयोऽपेक्षितः । अन्यथा कृतिसाध्यत्वेनावगतस्यापूर्वस्य निर्वाहो न भवतीति । एवं सति तत्रक्रियायां स्वीक्रियमाणायां 'ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादिनिषेधवाक्येषु कार्यप्रत्ययो न निर्वहति । क्रियारूपविषयालाभादित्याह—अपि चेति । तन्मते हि ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र नञर्थोऽभावः । स च हननरूपधात्वर्थं विशेष्यतयान्वेति । ततश्च हननाभाव इत्यर्थः। हन्तिसमभिव्याहृतेन नञा प्रतिपाद्यते अभाव एव निवृत्तिरित्युच्यते । लिङादिना च कार्यं प्रतिपाद्यते । ततश्च हननाभावविषयकं कार्यमिति वाक्यार्थं वर्णयन्ति । तदेतद्दुर्घटम् । अभावस्य क्रियात्वाभावेन घटकीभूतविषयतयान्वयासम्भवात् । ततश्च घटकीभूतविषयालाभेन 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति कार्यताप्रत्ययो निर्व्यूढ एव न भवतीति भावः । ननु यत एवं नञा प्रतिपादितस्याभावस्य कृतिं प्रति घटकीभूतविषयत्वासम्भवः-

अत एव नञोऽभावपरिपालने लक्षणोपेयते। यदि तु हननप्रागभावस्य नञा प्रतिपादितस्य परिपालनं नामोत्तरकालसम्बन्धित्वमेव, तदपि न साक्षात् कृतिसाध्यम्। तर्हि परिपालनानुकूलः वाङ्मनःकायानां निरोधाख्यो व्यापर एव लक्ष्यतामित्याशङ्क्याह—न चेति। अनुरागोऽन्वयः, निवृत्तिरौदासीन्यं निवृत्त्यौदासीन्यं तद्व्यतिरेकेणेत्यर्थः। अयमाशयः—निरोधाख्ये व्यापारे विषयतया निरूप्यमाणे लक्षणैव दोषः। न चेष्टापत्तिः। तथासति षाष्ठं प्रतिषेधाधिकरणं विरुध्येत। तत्र ह्ययमर्थो निरूपितः—'न कलञ्जं भक्षयेत्'। 'न सुरां पिबेदि'त्यादिवाक्यं किं निषेधार्थकमेव, उत 'तस्य व्रत'मित्युपक्रम्याम्नातं 'नेक्षेतोद्यन्तमिति वाक्यं यथा पर्युदासार्थकम्, एवमिदमपीति सन्दिह्य यथा 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यत्र नञीक्षतिभ्यामीक्षणप्रागभावानुकूलस्सङ्कल्पो नेक्षइत्येवं रूपः प्रतिपाद्यते, तथा 'न हन्तव्य इत्यत्रापि नञ् हन्तिभ्यां हननप्रागभावानुकूलः सङ्कल्प एव प्रतिपाद्यते। ततश्च स एव नियोगविषयो भवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा तथासति लक्षणा स्यात्। नेक्षेतेत्यत्र तु सा समाश्रिता। तस्य व्रतमित्युपक्रमात्। अतो न सङ्कल्पलक्षणेति सिद्धान्तितम्—तद्विरुद्ध्येतेति। अपि चाभावकार्यताज्ञानं न निवृत्तौ प्रयोजकम्। अनर्थसाधनताज्ञानं विना पुरुषस्य निवृत्तेरसम्भवात्। अतः लिङाद्यर्थभूतं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वमेव नञा निषिध्यते। तन्निषेधे हि कलञ्जभक्षणं दृष्टसुखापेक्षया तीव्रं चिरकालानुभाव्यं च दुःखं सम्पादयतीत्यर्थः लभ्यते कथम्। लिङर्थनिविष्टं बलवत्त्वं हि अनिष्टस्येष्टापेक्षया तीव्रत्वं चिरकालानुभाव्यत्वं च उभयविधानिष्टाननुबन्धित्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्। न चैवं तीव्रानिष्टचिरकालानिष्टयोर्मध्ये एकैकानिष्टाननुबन्धिन्यपि उभयविधानिष्टाननुबन्धित्वं वर्ततइति तद्व्यावृत्तिः कथं स्यादिति वाच्यम्। अन्यतरत्वेन क्रोडीकृत्योभयविधानिष्टाननुबन्धित्वबोधने तद्व्यावृत्तेरपि लाभसम्भवात्। ततश्चाख्यातेन कलञ्जभक्षणभावनागतं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टमिष्टसाधनत्वमिति बोधिते नञा च तदन्वयिना विशिष्टाभावे बोधिते इष्टसाधनत्वांशस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य निषेद्धुमशक्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभाव एव पर्यवसानमर्थवादैर्लभ्यते। निन्दार्थवादैः बलवदनिष्टानुबन्धित्वमेव लक्ष्यते। यत्र तु निन्दार्थवादो न लभ्यते, तत्र विशिष्टाभावबोधकेन नञा इष्टसाधनत्वांशनिषेधबाधसहकृतेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वाभावमादायैव पर्यवसानं स्वीक्रियते। न चैवं निन्दार्थवादं विनैव सामर्थ्यात् निषेधस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वपर्यवसानसिद्धौ अर्थवादवैयर्थ्यमेव स्यादिति वाच्यम्। निन्दार्थवादाम्नानस्थले स्वाध्यायविधिबलेन निन्दार्थवादैरेव पर्यवसानं लम्भनीयम्। न तु सामर्थ्यालोचनसहकृतेन निषे-

धेनेति नियमोपपत्तेः । नन्वेवमप्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिनिषेधयोः समानविषयत्वे का गतिः । न हि तत्रोक्तगतिस्सम्भवति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि विधिसिद्धत्वादिति चेत्, उच्यते विधिबाधं विना हि निषेधस्य नावकाशो लभ्यते, तत्र परमल्पबाधोपपत्तौ सर्वबाधो न न्याय्यः । तत्र चेष्टसाधनत्वान्तर्गतं नियतत्वमेव बाध्यते । इष्टसाधनत्वं हि इष्टनियतपूर्ववर्तित्वम् । तत्र पूर्ववर्तित्वांशबाधे सर्वात्मना वचनं बाधितं स्यात् । नियतत्वांशबाधे तु पाक्षिकानुष्ठानसम्पादकतया वचनं चरितार्थं भवति । ततश्च यथा 'व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत' इति वचनद्वयविरोधे उभयोरपि पूर्ववर्तितामात्रबोधकतास्थीयते । तद्वत् 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति वचनम् पूर्ववर्तितामात्रबोधकं भविष्यति । परं तु व्रीहियवस्थले वचनद्वयसार्थक्याय शास्त्रीयद्रव्यप्रयुक्त एवानियमः सह्यते । न तु लौकिकद्रव्यप्रयुक्तोऽपि तथात्वे वचनं विनैव व्रीहियवयोः प्राप्तत्वेन नियमपरवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । ततश्च 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति विशिष्टनिषेधो नियमांशविशेषणनिषेधमादाय पर्यवसितो भवति । नन्वतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'तिविधिः नियमांशे निषेधवाक्यस्य पर्यवसानेऽपि बाधितो भवति । ततश्च 'न कलञ्जं भक्षयेदि'ति वाक्यैकरूप्याय बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिषेधेनैव निषेधवाक्यस्य पर्यवसानं कुतो न स्वीक्रियते । न च तथासत्यनिष्टसाधनतावगमात् षोडशिग्रहे कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । यथा हि श्येने अनिष्टसाधनतावगमेऽप्यभिचारे उत्कटरागवशात् प्रवर्तते, तथा क्रतुफले उत्कटरागवशात् प्रवृत्तिर्भविष्यति । यथा च श्येनादिविधीनामिष्टसाधनतामात्रबोधेन पर्यवसानमेवं षोडशिग्रहविधेरपि भविष्यतीति चेत्, उच्यते । एवं हि सति षोडशिग्रहवाक्यस्य नरकं स्वीकृत्यापि क्रतूपकारार्थं पुरुषप्रवर्तकता वक्तव्या । तच्चासमञ्जसम् । विधेः प्रवृत्तिगौरवापत्तेः । श्येनादौ त्वैहिकफले पुरुषस्योत्कटो रागः सर्वलोकसिद्ध इतिन तत्र विधेः प्रवृत्तिगौरवम् । अपि च तत्र नरकप्रतिपादकस्पष्टवाक्यान्तरसद्भावात् तथा भवतुनाम । प्रकृते तु निषेधमात्रं तच्च नियमांशनिषेधमादायापि चरितार्थमिति न तेन षोडशिग्रहस्य नरकसाधनतापि कल्पनीया । एवं च शिष्टाविगानमपि समञ्जसं भवति षोडशिग्रहानुष्ठाने । अन्यथा श्येनादिवत्तस्यापि निन्दितता स्यात् । न चैवं षोडशिग्रहाभावेऽपि क्रतूपकारो भवतीत्यर्थपर्यवसाने षोडशिग्रहे कस्यापि प्रवृत्तिर्नस्यात् श्रमवैफल्यानुसन्धानात् । न च यस्य तदनुसन्धानं नास्ति, स प्रवर्ततामिति वाच्यम् । तथाप्याप्तोपदेशेनेयं गतिर्दृष्टा । स्वाध्यायविधिश्च षोडशिग्रहांशे प्रयोजनवदर्थावबोधफलको न स्यादिति साम्प्र-

तम् । अत एव हि तत्र षोडशिग्रहतदभावयोर्मुख्यामुख्यकल्पत्वं स्वीकर्तव्यम् । ततश्च शक्ताशक्तविषयतया व्यवस्थितविकल्पो भविष्यति । अथवा षोडशिग्रहानुष्ठाने फलभूयस्त्वकल्पनया व्यवस्थितविकल्पो भविष्यतीति न किञ्चित्सङ्कटम् । अतो निषेधवाक्येषु 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादिषु लिङाद्यर्थभूतबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वनिषेधे बलवदनिष्टसाधनतापर्यवसानं भवति । नान्यथा । अतोऽपि न निषेधवाक्येषु कार्यबोध इत्येतदभिप्रेत्याह—नञश्चैष स्वभाव इति । चशब्दो गुरुमताद्विशेषद्योतनार्थः । स्वसम्बन्धिन इति । लिङादिप्रतिपाद्यबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्य । तस्यैव व्युत्पत्त्यनुसारेणाकांक्षिततया अर्थद्वारा नञा सम्बन्धित्वात् । विशिष्टनञर्थनिषेधस्य विशेषणमादाय पर्यवसानेन निवृत्त्युपयोगमभिप्रेत्याह—अभावबुद्धिश्चेति । ननु, निवृत्तिरूपे औदासीन्ये यदि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावबुद्धिः परिपालकतयोपयुज्यते । निवृत्तेः प्रवृत्तिप्रागभावरूपाया अनादितथोत्पत्तावनुपयोगात्, तदा राज्यपरिपालने राजेव तत्परिपालनपर्यन्तमनुवर्तेत । तथा च तस्योत्तरत्र सार्वदिकत्वात् सर्वदैवाभावबुद्धिरनुवृत्ता स्यादित्यत आह—सा चेति । प्रवृत्तिप्रागभावस्य नाशो हि प्रवृत्तिरेव । ततश्च प्रवृत्तिसामग्रीनिवृत्तेरुत्तरकालसम्बन्धं व्यावर्तयति । प्रवृत्तिसामग्र्यन्तर्गतं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तद्विघटकतया तद्विषयीभूताभावज्ञानं निवृत्तावुपयुज्यते । तद्विघटकता तदुत्पत्तिप्रतिबन्धो वा उत्पन्ने तदप्रामाण्यापादकता वा ततश्च सकृदुदितेनैव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावज्ञानेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानविघटनोपपत्तेः । न यावन्निवृत्ति तस्यानुवर्तनप्रसक्तिः । ततश्च यथा कृषिप्रतिबन्धकं काष्ठादिकं क्षेत्रपतितं दग्धुं प्रयुक्तोऽग्निः प्रतिबन्धकनिरासेनोपशान्तः पुनर्नापेक्ष्यते, तथा इहापि भविष्यति । राज्ञस्तु तत्तद्देशकालोचितव्यवस्थाप्रयोजकतया परिपालकत्वात् युक्तं यावद्राष्ट्रमनुवर्तनमिति भावः । नञश्चैष स्वभाव इत्यारभ्य उपशाम्यतीत्यन्तेन स्वमते निषेधार्थं निरूप्य पुनः प्राभाकरमतेनैव हननाभावविषयकं कार्यमित्यर्थे निषेधवाक्येषु योग्यविषयालाभेन कार्यप्रतीत्यपर्यवसानं आपादयितुमुपसंहरति । तस्मादिति । निवृत्त्यौदासीन्यमेवेति । न त्वप्राप्तक्रियापरम् । अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्य इति । 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचने'त्यादिवाक्यविहिता धर्माः प्रजापतिव्रतशब्दप्रतिपाद्याः । नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । श्रुतब्रह्मणो हि यच्छ्रवणोपस्कृतं वेदान्तवाक्यजनितं ज्ञानं न तदविद्यानिवृत्तिद्वारा परमपुरुषार्थं सहसैव सम्पादयति अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितस्यानभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानस्येव निष्कम्पप्रवृत्तौ भेदवासनाप्रतिबद्धस्य वेदान्तजन्यज्ञानस्याविद्यानि-

वृत्तावसामर्थ्यात् । यथा च समीपोपसर्पणादिना संवादेनाप्रामाण्यशङ्कायां निवर्तितायां तत्कालोत्पन्नचाक्षुषज्ञानं निष्कम्पप्रवृत्तावुपयुज्यते, तथा ध्यानेन भेदवासनायां अपोदितायां तत्कालोत्पन्नवेदान्तवाक्यार्थज्ञानम् अविद्यां निवर्तयति । परं तु यावत्प्रारब्धं विक्षेपांशोऽनुवर्तते । अविद्याया अंशद्वयाभ्युपगमात् । स्वप्रकाशेऽपि आत्मनि 'नास्ति न प्रकाशते' इति व्यवहारजनक एकोंऽशः । स एवावरणशक्तिरित्युच्यते । कर्तृत्वाद्यनर्थप्रतिभासम्पादकोऽपरोंऽशः । स एव विक्षेपशक्तिरित्युच्यते ततश्च ध्यानपरिपाकनिवृत्तभेदवासनानामपि वेदान्तजनितेन प्रत्यग्ब्रह्मापरोक्ष्येणावरणशक्त्यंशे निवर्तितेऽपि आवरणशक्तिनिवृत्तिमात्रेण यथापूर्वं कर्तृत्वाद्यभिनिवेशयुक्ततया संसारित्वानुवर्तनाभावेऽपि प्रारब्धदोषेण विक्षेपशक्त्यंशे ज्ञानं निवर्तकं न भवति । तत्र प्रारब्धस्य प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् । विक्षेपांशानुवृत्त्या चाभिमान शून्यानामपि ब्रह्मविदां यथाकथञ्चित् कर्तृत्वादिप्रतिभासोऽनुवर्तते । सा चेयं व्यवस्था जीवन्मुक्तिशास्त्रलब्धा विद्वदनुभवसिद्धा च । अशरीरमित्यत्र शरीराभिमानाभाव एव प्रियाप्रियासंस्पर्शप्रयोजको विवक्षितः तत्र शङ्कते—शरीरे पतित इति। आत्मनो हि सशरीरत्वम् आध्यासिकमिति पूर्ववाक्यपर्यालोचनया अवगम्यते 'अशरीरं वाव सन्त'मिति अतश्चेदं पूर्ववाक्यं 'मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम् आत्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति । अत्र चाशरीर इति निषेधपूर्वकमेवात्मनोऽधिष्ठानमिति शरीरसम्बन्धः प्रतिपाद्यते । अतस्स मिथ्याभूत इति वक्तव्यम् । तादृशं सशरीरत्वं प्रियाप्रियसंस्पर्शप्रयोजकम् । आत्तो वै सशरीर इत्यनेन प्रतिपाद्यते । आरोपिताश्च रजतसर्पादयोऽवगते मिथ्यात्वे दोषविशेषेण भासमाना अपि न यथापूर्वं प्रियाप्रियसंस्पर्शप्रयोजका भवन्ति । तथा च जीवतोऽपि सशरीरतायां मिथ्यात्वनिर्णयेन यथापूर्वं प्रियाप्रियसंस्पर्शप्रयोजकता भविष्यतीति । आत्तो वा इति वाक्यार्थप्रतिद्वन्द्विप्रतिपादकेन अशरीरं वावेति वाक्येनापि शरीराभिमानराहित्यमेव प्रियाप्रियासंस्पर्शप्रयोजकतया प्रतिपाद्यत इत्याह—सशरीरत्वस्येति । एवं सशरीरत्वस्यारोपितस्य तत्त्वज्ञानदशायां प्रतिभासतोऽनुवर्तमानस्यापि न यथापूर्वं प्रियाप्रियसंस्पर्शप्रयोजकत्वमित्युक्तं, तन्न सम्भवति । तस्य जीवकृतधर्माधर्मनिमित्तत्वेनानृततानुपपत्तेरिति कश्चिच्छङ्कते—तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तमिति । यद्यपि स्वप्नगतशरीरवदनृतत्वं धर्माधर्मनिमित्तत्वेऽपि न विरुध्यते, तथापि तावन्मात्रेण सत्यमिति शङ्कितुरभिमानः । श्रुतिविरोधे सत्येव दूषणान्तरमाह—शरीरसम्बन्धस्येति शरीरावच्छेदेन ह्यात्मनः कर्तृत्वं अतः शरीरसम्बन्धं विना धर्माधर्मकर्तृत्वानुप-

पत्तिरित्यर्थः। ततश्च धर्माधर्मनिमित्तकत्वे शरीरसम्बन्धस्याभ्युपगम्यमाने परस्पराश्रय इत्याह—शरीरसम्बन्धस्येति। बीजांकुरवदत्र नान्योन्याश्रयः। येन बीजेन योऽङ्कुरो जन्यते, तद्बीजं स्वजनितांकुरादन्येनैवांकुरेण स्वस्मात् प्राचीनेन जन्यते। स्वजनितश्चांकुरस्स्वस्मात् अन्यदेव बीजं जनयति। एवं येन शरीरेण या धर्मव्यक्तिर्जन्यते, तच्छरीरं स्वजनिताभ्यां धर्माधर्माभ्यां अन्याभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां स्वस्मात् प्राचीनाभ्यां जायते। स्वजनितौ च धर्माधर्मौ अन्यस्यैव शरीरस्य प्रयोजकौ। एवं प्रवाहानादित्वात् नान्योन्याश्रय इति चेत्। तत्राह—अन्धपरम्परा चैषेति। वर्तमानयोर्हि बीजांकुरयोः जन्यजनकभावः प्रत्यक्षसिद्ध इति पूर्वमपि तथैवेति शक्यमनुमातुम्। शरीरस्य तु धर्माधर्मजत्वं न लौकिकप्रमाणायत्तम्। श्रुत्या तत्सिद्धिस्स्वीक्रियते चेत् तत एव मिथ्यात्वमपि प्राप्नोति। अतस्सत्यत्ववादिना श्रुतिं परित्यज्यैव वक्तव्यम्। ततश्च मूलप्रमाणाभावे धर्माधर्मजन्यत्वस्य शरीरे असिद्धेर्निर्मूलेयं कल्पना अन्धपरम्पराप्राप्ता अङ्गारशौक्ल्यज्ञानवदित्यर्थः। तस्य त्विति। यद्यप्यग्रहीतभेदस्य पुरुषस्य यः प्रत्ययः अन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययाविति पदेन सङ्गृहीतः, स भ्रम एव। न भ्रान्तिनिमित्तः तथापि भ्रान्तिपदेन भ्रान्तिजनिका सामग्री विवक्षिता। भ्रान्तिपदस्य यथाश्रुतार्थत्वे तु प्रत्ययशब्देन भ्रमानन्तरभाविशब्दजन्यः प्रत्ययो विवक्षितः। अकस्माद्रजतमिति। ननु, भ्रान्तेरुचितकारणजन्यत्वात् कथमकस्मादिति कारणं विनैव जातत्वमुच्यते। रजतैकपक्षपातिन्या भ्रमसामग्र्या अदृष्टरूपाया असम्भवात् अदृष्टापेक्षत्वमकस्माच्छब्देन विवक्षितम्। तथा हि पुरोऽवस्थिते द्रव्ये शुक्तित्वस्य विद्यमानतया चक्षुस्सन्निकर्षस्य लौकिकस्य विद्यमानत्वाद्रजतभ्रमात् प्राक् शुक्तित्वनिश्चय एव कस्मान्न भवति। न हि तस्यां दशायां 'शुक्तित्वं नास्ती'ति व्यतिरेकनिश्चयो वर्तते। न च शुक्तित्वोद्बोधकं तत्र नास्ति। तथा च विशेषणोपस्थितेरभावात् विशिष्टज्ञानमिति वाच्यम्। संस्कारोद्बोधकाभावेन विशेषणस्मृत्यसम्भवेऽपि सन्निकर्षस्य विद्यमानतया विशेषणांशे निर्विकल्पकानुभवसम्भवात्। अपि च यदेव रजतत्वे संस्कारोद्बोधकं शुक्लभास्वरत्वादिकं, तदेव शुक्तित्वांशेऽपि संस्कारोद्बोधकम्। तस्योभयसाधारणत्वात्। यदि तु दोषोऽप्यत्र विद्यते। तथा च न शुक्तित्वप्रमा। दोषस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रमायाम्। तदा तत्संशयोऽस्तु। तत्सामग्र्याः प्रकृते सम्भवात्। संशयसामग्री हि अक्षपादेन त्रिप्रकारा निरूपिता। 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शस्संशय' इति। समानो धर्मः साधारणा

धर्मः। अनेकस्माद्व्यावृत्तो धर्मः अनेकधर्म इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। सजातीयाद्विजातीयाच्चानेकस्माद्व्यावृत्तो धर्मः असाधारणो धर्म इत्यर्थः। ततश्च साधारणधर्मदर्शनमसाधारणधर्मदर्शनं विप्रतिपत्तिश्चेति कारणत्रयं संशये दर्शितं भवति। इदं च कारणत्रयं साधकबाधकप्रमाणानवतारदशायामेव प्रयोजकमित्याह—उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्चेति। उपलब्धिरेकस्यां कोटौ साधकं प्रमाणम्। अनुपलब्धिरन्यस्यां कोटौ बाधकं प्रमाणं तदभाव इत्यर्थः। यदा हि दीर्घत्वादिसाधारणधर्मदर्शनात् 'अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयो भवति, तदा यद्युत्तरक्षणे स्थाणुत्वकोटौ वक्रकोटरादिमत्त्वं स्थाणुत्वव्याप्यं गृह्यते। यदि वा पुरुषत्वबाधकं निश्चेष्टत्वादिकं गृह्यते, तदा न संशयः पुनरुद्भवति। विशेषापेक्ष इत्यनेन स्वयमवधारणापेक्ष इत्युक्तम्। ततश्च निष्कम्पप्रवृत्तिजनने अवधारणापेक्षत्वोक्त्या स्वस्यावधारणात्मत्वं नास्तीति द्योतितम्। ततश्चानवधारणात्मकं ज्ञानं संशय इत्युक्तं भवति। तत्त्वं च स्वरूपविशेषसम्बन्धेन जायमानज्ञानत्वं यथा अयं घट इति विशिष्टज्ञानस्य 'घटघटत्वसंसर्गा' इति समूहालम्बनतो विषयकृतविशेषाभावेऽपि विषयज्ञानयोस्स्वरूपसम्बन्धमादायैव समूहालम्बनात् भेदो वक्तव्यः, तथा निश्चयाद्व्यावृत्तस्वरूपसम्बन्धविशेष एव संशयत्वघटको भविष्यति। ततश्च 'इदं रजतमि'ति भ्रमस्थले चाकचक्यादिसाधारणधर्मदर्शनस्योभयकोटिसंशयप्रयोजकता भविष्यतीति कथं रजतमित्येककोटिक एव भ्रमः। न च रागाख्यदोषवशाद्रजतमित्येव भ्रमः स्यात्। रागस्य रजतविषयकस्य रजतभ्रम एव दोषत्वादिति वाच्यम्। वीतरागाणामपि रजतभ्रमदर्शनात्। ततश्च रजतकोट्येकपक्षपातिनः दृष्टकारणस्य निरूपयितुमशक्यतया अदृष्टमेव तदसाधारणं कारणं कल्प्यते। अदृष्टस्य कार्यैकोन्नेयतया यथाकार्यमेव तत् कल्प्यत इति न तत्राप्यव्यवस्थाशङ्कासमुन्मेष इति। निश्चितौ विषयस्य निश्चितत्वापादकौ। आत्मानात्मविवेकिनामिति। परोक्षनिश्चयस्यापरोक्षभ्रमविरोधित्वाभावादिति भावः। तद्यथेति। अहिनिर्ल्वयनी अहित्वक्। अत्र वल्मीकग्रहणेन दार्ष्टान्तिके शरीरसम्बन्धो द्योत्यते। वल्मीकपतिताहिनिर्ल्वयनी अहिना संयुक्तापि तदभिमानरहिता यथा भवति, तथा जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धवशात् आत्मना सम्बद्धमपि शरीरं न यथापूर्वमभिमानमयं भवति। प्राण एव प्राणनेनेत्यर्थः। 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवती'ति श्रुतेः। सचक्षुरचक्षुरिवेति। अत्र इवशब्दैरभिमानराहित्यं द्योत्यते। स्थितप्रज्ञलक्षणानि जीवन्मुक्तलक्षणानि। यस्य त्विति। श्रुतब्रह्मणोऽपि मनननिदिध्यासनपरिपाकविकलस्येति शेषः। श्रवणवदवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोरिति। यद्धि शास्त्रं यत्प्रतीतिमुद्दिश्य प्रवर्तते, तच्छास्त्रं, तत्प्रधानकम्। सत्यादिवाक्यं च यथा ब्रह्मप्रतीति-

मुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् ब्रह्मप्रधानकं, तथा श्रवणादिशास्त्रमपि तदुद्देशेनैव प्रवृत्तत्वात् ब्रह्मप्रधानकम् । यदि त्ववगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत, तदा यत्र विनियुज्यते ब्रह्म स एवार्थो ब्रह्मोपसर्जनकप्रतिपाद्यस्स्यात् । ततश्च कृत्स्नं वेदान्तवाक्यजातं तत्प्रतीत्युद्देशेन प्रवृत्तमिति स एवार्थः प्रधानं स्यात् । न त्वेतदस्तीत्याह—यदि ह्यवगतमिति । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हीति । ननु, वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधिपरत्वेऽपि पृथग्वेदान्तशास्त्रारम्भे कानुपपत्तिः । ननु, तथा सति 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति सूत्रे धर्मशब्देन वेदान्तार्थोऽपि संगृहीतस्स्यात् । अस्तु -को दोषः । एष दोषः वेदान्तार्थविचारोऽपि तत्रैव प्रतिज्ञातो भवतीति प्रतिज्ञातश्चार्थः कार्त्स्न्येन महर्षिणा जैमिनिना निरूपणीयः । ततश्च जैमिनिनैव धर्मस्य कर्मोपासनात्मनो निरूपणप्राप्तेः पृथक्छास्त्रारम्भे व्यर्थतेति चेत्, न तावता वेदाध्ययनानन्तरं कर्मोपासनारूपो धर्मो विचारणीय इत्येतावन्मात्रं लभ्यते । न तु जैमिनिनैव तद्विचारविषयीभूता न्याया ग्रथनीया इति प्राप्नोति । स्वयं तद्ग्रथनस्याप्रतिज्ञातत्वादिति चेत्, उच्यते । इदं हि सूत्रं स्वग्रन्थस्य योऽर्थः, तत्राधिकार्यादिनिरूपणपरमिति तावदविवादम् । तन्निरूपणं च तस्मिन् ग्रन्थे त्वध्येतॄणां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थम् । तत्र यद्यपि मुखतो वेदाध्ययनानन्तरं धर्मविचारः कर्तव्य इत्येतावदेव प्रतिपाद्यते, तथापि स्वग्रन्थे अधीतवेद एवाधिकारी धर्मज्ञानोपयोगिनो न्याया एव विषयीभूता इत्यादिकमर्थात् सिद्ध्यति । मुखतोऽर्थान्तरप्रतिपादनद्वारा स्वग्रन्थाधिकार्यादिप्रतिपादनं तु ग्रन्थकृतां शैली । ततश्च स्वेन क्रियमाणस्य सूत्रसन्दर्भस्य प्रतिपाद्यं धर्मजिज्ञासापदेन उपात्तमिति धर्मज्ञानोपयोगिन्यायजातमस्मिञ्छास्त्रे निबध्यत इत्यर्थात् सिद्ध्यति । ततश्च वेदान्तानामुपासनापरत्वे तदुपयोगिन्यायजातमस्मिन्नेव शास्त्रे ग्रथितमिति पृथक्छास्त्रारम्भो व्यर्थ एव प्राप्नोति । सिद्धब्रह्मपरत्वे तु नायं दोषः । धर्मशब्देन ब्रह्मणो सङ्गृहीततया तदुपयोगिनां न्यायानां तत्रनिरूपणाप्रसक्तेः । ननु, तत्रत्यधर्मशब्देन वेदान्तार्थसङ्ग्रहेऽपि वेदान्तार्थोपासनोपयोगिनां न्यायानां तत्राग्रथनात् कथं बादरायणकृतस्य निबन्धनस्योपासनोपयोगिन्यायनिरूपणोपयोगिनस्तेन गतार्थताच्यते । न च तावता जैमिनेरज्ञता प्राप्ता भवति यावता साकल्येन प्रतिज्ञातार्थानिर्वहणमिति वाच्यम् । समयविशेषपूर्वकमेकस्यामेव प्रतिज्ञायामुभाभ्यां व्यवस्थया न्यायविशेषनिबन्धनमिति कल्पनोपपत्तेरित्याशङ्क्य तथासति कृत्स्नशास्त्रार्थप्रतिज्ञायाः प्रागेव जातत्वादवशिष्टार्थस्य प्रतिज्ञेयं स्यात् । ततश्च यथाश्रुतासङ्गतिरित्याह—अथातःपरिशिष्टेति । ननु, ब्र-

शब्दस्य सूत्रगतस्य ब्रह्मोपासनापरत्वात् प्रकृतसूत्रेणैव सोऽर्थो लभ्यत इत्याशङ्क्य तथासति सूत्रस्थब्रह्मपदस्वारस्यभङ्ग इति मनसि निधाय स्वमते सूत्राक्षरस्यं वदन्नुपसंहरति—ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्विति । ब्रह्मप्रतीतिमुद्दिश्य शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् । ब्रह्मैव प्रधानमित्यमुमर्थं ब्रह्मप्रतीतेरुद्देश्यतासिद्ध्यर्थं तस्याः परमप्रयोजनोपयोगितां प्रतिपादयन्नुपसंहरति—तस्मात् अहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना इति । एतदवगतिपर्यन्ता इत्यर्थः । तावतैव कृतकृत्यत्वादिति भावः । न केवलं प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारे सति लौकिकवैदिकप्रमाणव्यापारो व्यर्थः । अपि तु विरोधान्निवोन्मिषिष्यतीत्याह—न हीति । बाधितानुवृत्त्या प्रवर्तमानान्यपि न यथापूर्वं प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे वृद्धसम्मतिमाह—अपि चाहुरिति । 'सद्ब्रह्मात्माहमि'त्येवं बोधे पुत्रदेहादिबाधनात् तद्विषयकममाहमित्यभिमाननिरासात् गौणात्मा पुत्रादिः मिथ्यात्मा देहादिः, तयोरसत्त्वे तद्विषयकरागासत्त्वे कार्यं लौकिकं वैदिकं वा कथं भवेत् । सर्वस्यापि कार्यस्य प्रमातृपूर्वकत्वेन ब्रह्मज्ञानानन्तरं तदभावादित्याह—अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानादिति । ननु, पाप्मदोषादिमतोऽपहतपाप्मना परमेश्वरेण सहैक्यं नोपपद्यते । ततश्च कथं 'सद्ब्रह्मात्माह'मिति ज्ञानमित्यत आह—अन्विष्टस्स्यादिति । प्रमाता विचारितश्चेत् वस्तुगत्या पाप्मादिदोषरहित इत्यर्थः । ननु, लौकिकवैदिकपदार्थानामनृतत्वे तज्ज्ञाने कथं प्रामाण्यबुद्धिरित्यत आह—देहात्मप्रत्यय इति । देहात्मज्ञानवदेव तत्र प्रामाण्यबुद्धिः । न तु वस्तुगत्या । सा च आत्मनिश्चयात्मकबोधपर्यन्तमनुवर्तत इत्यर्थः ॥

रामानन्दपदाम्भोजं प्लवं कृत्वा मनोहरम् ।
चत्वारोऽप्यर्णवा एते समुत्तीर्णा यथासुखम् ॥

॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ समाप्ता चतुस्सूत्रिका ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् । ५ ।

वृत्तानुवादपूर्वकं सङ्गतिमाह—एवमिति । पर्यवसानमुक्तमित्यन्तश्शास्त्रयोनित्वसमन्वयसूत्रार्थानुवादः । इत्युक्तमित्यन्तः जन्मादिसूत्रार्थानुवादः । ततश्च त्रिसूत्र्या जगत्कारणं सर्वज्ञं परमप्रयोजनरूपं वेदान्तप्रतिपाद्यमित्युक्तं, तन्न सम्भवति । जडस्य स्वप्रकाशानन्दपरमपुरुषार्थात्मकपरब्रह्मणस्सकाशात् भिन्नस्य प्रधानस्यैव वेदान्तप्रतिपाद्यत्वावगमादिति साङ्ख्यमतमाश्रित्य पूर्वपक्षप्रवर्तनादाक्षेपिकी सङ्गतिः ।

अत्र विप्रतिपत्तेस्संशयः । साङ्ख्या हि सत्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव जगत्कारणं, न कश्चिदधिष्ठातापेक्षित इति वदन्ति। तार्किकास्त्वीश्वराधिष्ठितान् परमाणून् मूलोपादानभूतान्मन्यन्ते । योगास्तु सेश्वरं प्रधानमिति । असदेवोपादानमित्यन्ये । अविद्योपाधिकं सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं चेति औपनिषदास्सिद्धान्तिनः । अस्मिंश्चाधिकरणे साङ्ख्यपक्षः सद्विद्यामवलम्ब्य प्रवृत्तो निराक्रियते। अन्येषां तु पक्षाणां तदुपन्यस्तवाक्ययुक्त्योराभासताप्रतिपादनपूर्वकं निराकरणं 'एतेन सर्वे व्याख्याता' इत्येवमादिषु भविष्यति । साङ्ख्यस्यापि पुनश्श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन युक्त्यन्तरावष्टम्भेन च प्रवृत्तस्य निराकरणमुत्तरत्र भविष्यति । तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते—प्रधानं ह्यनुमानगम्यम् । सृष्ट्याद्यं कार्यं स्वसदृशप्रकृतिकम् । कार्यत्वात् सम्मतवदिति अनुमानसम्भवात् । तत्र सदादिपदानां शक्तिग्रहस्सम्भवति । अतो वेदान्तानां तत्परत्वमेव । न तु ब्रह्मपरत्वम् । तस्य प्रमाणान्तरागम्यत्वेन तत्र पदानां शक्तिग्रहासम्भवात् तदाह—साङ्ख्यादय इति । अपि च तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे'ति श्रुत्या कार्यानुसारेण कारणमनुमेयमिति, तच्च तत्पक्षानुगुणम् । अनुमानसिद्धकारणानुवादित्वाभ्युपगमात् । न तु वेदान्तिनः । 'शास्त्रयोनित्वाभ्युपगमा'दिति । तदाह—सर्वेष्वेवेति । इदं च युक्तिद्वयं नातीव प्रयोजकम् । यूपादिशब्दवदलौकिके ब्रह्मादिशब्दानां सङ्गतिग्रहोपपत्तेः । लोकत एव गृहीतशक्तिकानां वाक्यार्थविधया ब्रह्मप्रतिपादकतोपपत्तेश्च । कथमन्यथा स्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावः सिध्येत । नापि 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेने'ति वचनविरोधः । वेदान्तैकगम्य एव ब्रह्मणि वेदान्तानां तत्र तत्र तात्पर्यद्योतनाय लोकसिद्धाया एव तस्या अनुवादात् । अतस्सर्वज्ञत्वस्य ब्रह्मण्यपि मुख्यत्वासम्भवेन गौणत्वे आवश्यके प्रायपाठानुसारेणेक्षणस्य सद्विद्यागतस्य प्रधान एव योजनीयत्वात्तदनुसारेण सर्वज्ञत्वमपि प्रधान एव योजनीयमिति मनसि निधाय सर्वज्ञत्वानुपपत्तिमेव पूर्वपक्षयुक्तितया दर्शयति—यानीत्यारभ्य कस्यचिदुपपन्नेत्यन्तेन । सर्वज्ञत्वानुपपत्तौ च न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमुपपद्यत इति सिध्यति । अपि चानेकात्मकस्येत्यनेन तु पूर्वपक्षावसानवाक्येन निरवयवस्य ब्रह्मणः परिणामासम्भवादुपादानत्वं तावन्न सम्भवतीति दर्शयिष्यते । ननु, सर्वज्ञत्वस्योभयत्र मुख्यत्वाभावे तुल्ये प्रधानगतमेव तत् ग्राह्यमित्यत्र 'गौणश्चे'दिति सूत्रे वक्ष्यमाणा या शङ्कावसरे युक्तिः, सैव नियामिका तत्र चेक्षणं ब्रह्मणि मुख्यं न सम्भवतीति व्युत्पादयिष्यते । तेनैव च सर्वज्ञत्वस्यापि ब्रह्मणि गौणत्वं प्राप्नोति । किमर्थमत्र पृथक् तन्निरूप्यते। परिणामासम्भवेऽपि विवर्तमादाय ब्रह्मण उपादानत्वं समर्थयिष्यते कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे । अत ईक्षति-

सूत्रानिवर्तनीयत्वेनेदं शङ्काद्वयं कथमुपक्षिप्यते, उच्यते 'गौणश्चेदिति' सूत्रे वक्ष्यमाणे-नास्मिन्नधिकरणे निवर्तनीया शङ्का । परं तु 'पुरुषार्थोऽतश्शब्दादि'त्यधिकरणवत् सिद्धान्तोपक्षेपपूर्वकमिदमधिकरणम् । अत आद्यसूत्रावतरणार्थं सूत्रान्तरनिवर्तनी-या शङ्कात्रापि लिखिता । प्रधानकारणपक्षेऽपीति । प्रधानमेव कारणमिति पक्षे-ऽपीत्यर्थः । असम्भवो ह्यत्र जगत्कारणत्वलक्षणस्य ब्रह्मणि शङ्क्यते । न त्वति व्याप्तिः । प्रधाने जगत्कारणत्वस्य यथा त्वया सर्वज्ञत्वादिकं क्लेशेन व्याख्येयं ब्रह्मणि, तथा मया प्रधानेऽपि तच्छक्यते व्याख्यातुमित्यपेरर्थः । सर्वशक्तित्वं तावदीति । कार्यस्य सूक्ष्मावस्था शक्तिरित्युच्यते । प्रधानस्य तदाश्रयतया सर्वशक्तित्वं सम्भवतीत्यर्थः । ज्ञानं नित्यं पुरुषस्वरूपं जन्यं वृत्तिरूपम् । तत्र वृत्तिरूपं ज्ञानं प्रधानपरिणामभूतान्तःकरणसत्त्वांशधर्मः । ततश्चान्तःकरणद्वारा प्र-धानस्य सर्वविषयकज्ञानाश्रयत्वं सम्भवतीत्याह—एवं सर्वज्ञत्वमिति । योगिना-मपि सर्वज्ञत्वव्यपदेशः सत्वगुणाविवेकादित्याह—तेन चेति । कार्यकरणवन्तः शरीरेन्द्रियवन्तः । सत्त्वस्य च सर्वविषयकज्ञानाकारपरिणामो निरतिशयतादशा-याम् । यदाहुः—'निरतिशयं सर्वज्ञताबीज'मिति । सत्त्वस्य निरतिशयता च र-जस्तमोभ्यामनभिभवः । ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञत्वं नित्यज्ञानमादाय वक्तुं न शक्यम् । नि-त्यज्ञानस्वरूपत्वेनाभ्युपगतस्य तदाश्रयत्वायोगात् । नापि जन्यज्ञानमादाय । केवलस्य निर्धर्मकस्य तदयोगात् । न च प्रलयदशायां ज्ञानजननोपयोगि नी देहेन्द्रियादिसामग्र्यपि विद्यते । ततश्च ब्रह्मणः सृष्ट्यारम्भकाले किञ्चि-ज्ज्ञत्वमपि न सम्भवति । दूरे सर्वज्ञत्वमित्याह—न केवलस्येति । ननु, सृष्ट्या रम्भकालेऽन्तःकरणादिपरिणामाभावेन प्रधानेऽपि कथं सर्वज्ञ व्यपदेश इत्याशं-क्य तदाप्यन्तःकरणसूक्ष्मावस्थामादाय सर्वज्ञानजननशक्तिर्वर्तत इति तामादाय स-र्वज्ञत्वव्यपदेशो भविष्यतीत्याह—सर्वज्ञानकारणभूतमिति । ननु, शक्त्यात्मना विद्यमानं सर्वज्ञत्वं न कर्तृत्वोपयोगि । अभिव्यक्तस्यैव तस्य कर्तृत्वोपयोगित्वादि-त्याशंक्य न कर्तृत्वोपयोगि सर्वज्ञत्वं प्रधानेऽस्तीत्युच्यते । अपि तु सर्वज्ञत्वश्रु-तेर्गतिरुच्यते । त्वयापि हि तथैव वक्तव्यमित्याह—अवश्यं चेति । त्वया किं नित्यज्ञानमादाय सर्वज्ञत्वव्यपदेशोऽभिव्यक्तसर्वज्ञत्वमादाय व्याख्यायते, उत वृत्तिज्ञानमादाय । नाद्यः । सर्वज्ञ इत्यत्र कृत्प्रत्ययेन स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते । स्वा-तन्त्र्यं च क्रियाश्रयत्वम् । कारकत्वं क्रियाजनकत्वम् । गच्छतीत्यादौ च यन्म-ते भावनापि धात्वर्थः, तन्मते धातूपात्तक्रियां प्रतीति विशेषणीयं आश्रयत्वे जन-कत्वेन । इदं च वैयाकरणमतम् । तन्मते चाख्यातेनैव आश्रयत्वं जनकत्वं च

धर्मिणा सहाभिधीयते । प्रथमान्तपदार्थेन तु सह तस्याभेद एव । एवं कृत्प्रत्ययेऽपि द्रष्टव्यम् । मीमांसकादीनां तु मते आख्यातेन भावनाभिधीयते । जनकत्वे सत्याश्रयत्वं प्रथमान्तपदार्थेन सहाख्यातार्थस्य संसर्गविधया भासते । कृत्प्रत्ययेन तु तन्मतेऽपि तदुभयाश्रयोऽभिधीयत एव । अभेदान्वयानुरोधात् । तन्मते च प्रत्ययोपात्तक्रियाश्रयत्वे सति जनकत्वमिति कर्तृत्वनिर्वचनं द्रष्टव्यम् । जानातीत्यादौ तु क्रियाया अभावात् मुख्यस्य कर्तृत्वस्याभावेऽपि लोके आश्रयत्वं जनकत्वं च ज्ञानादिनिरूपितं बोध्यत एव । अतस्सर्वज्ञ इत्यत्र लौकिकव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानजनकत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वं प्रतीयते । तदुभयं वेदान्तिना सर्वज्ञ इत्यत्र प्रकृतिभूतज्ञाधातुना नित्यज्ञानाभ्युपगमे वक्तुं न शक्यते । ब्रह्मण एव नित्यज्ञानस्वरूपत्वाभ्युपगमेन तदाश्रयत्वायोगात् नित्यं प्रति जनकत्वायोगाच्च । तदाह—ज्ञाननित्यत्व इति । सर्वज्ञ इत्यत्र ज्ञाधातुना न नित्यं ज्ञानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते । अपि तु वृत्तिरूपं ज्ञानम् । तर्हि सृष्ट्यारम्भकाले वृत्तिज्ञानसामग्र्या अभावात् तत्कालावच्छेदेन सार्वज्ञ्यं न स्यादित्याह—अथानिष्टं तदिति । ज्ञाधातुप्रतिपाद्यत्वेन नित्यं ज्ञानमनिष्टमित्यर्थः । उक्तस्यैवार्थस्य विवरणम्—अपि चेति । तथाहीत्यर्थे अपिचेति । अथवा पूर्ववाक्येन नित्यसार्वज्ञ्यं न सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र चेद्वेदान्ती इष्टापत्तिं वदेत्, काल्पनिकानां सर्वज्ञत्वादीनां नित्यत्वानुपगमात् । तदापि सृष्ट्यारम्भकाले कर्तृत्वोपयोगिसार्वज्ञ्यं त्वयोद्भूतं स्वीकर्तव्यम् । तच्च तवापि न सम्भवतीत्याह—अपि चेति । लोके सावयवानामेव उपादानत्वदर्शनात् त्रिगुणात्मना सावयवस्य प्रधानस्य उपादानत्वं सम्भवति । न तु ब्रह्मणः । निरवयवत्वादित्याह—अपि चेति । अतो जगत्कारणतया वेदान्तेषु प्रतिपाद्यमानं प्रधानमेव । न ब्रह्मेति पूर्वः पक्ष इत्याह—एवं प्राप्त इति । 'तत्तु समन्वया'दिति सूत्रे तच्छब्दः जन्मादिसूत्रे यादृशं ब्रह्म निरूपितं तादृशब्रह्मप्रतिपादकः । ततश्च जगत्करणताप्रतिपादकोऽपि भवत्येव । तावन्मात्रार्थतया इहानुपज्यते । प्रधानमिति पदमध्याह्रियते । अध्याहारोऽपीक्षतेरित्यनेन सूचितः । एतेन हीक्षणानुपपत्तिः सूच्यते । सा चाचेतने प्रधान इति । ततश्च प्रधानं न जगत्कारणमि'ति प्रतिज्ञा लभ्यते । तदाह—न साङ्ख्यपरिकल्पितमिति । सौत्रं अशब्दमितिपदं हेतुसमर्पकमित्याह—अशब्दं हीति । अशब्दत्वसाधकतया ईक्षतेरितिपदं योजयति—कथमिति । ततश्चायमर्थः—साङ्ख्यपरिकल्पितं प्रधानं न जगत्कारणम् । कारणत्वधर्मिनिर्देशकसदादिपदाप्रतिपाद्यत्वात् । तदप्रतिपाद्यत्वं च सदादिशब्दार्थस्य ईक्षणकर्तृत्वाम्नानादिति । इदं च

श्रुतिपर्यालोचनया प्रधानस्य जगत्कारणत्वं न सम्भवतीत्यनेन तात्पर्येण क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषमिति इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताष्षोडश कलाः प्रभवन्तीति पूर्ववाक्येन षोडशानां प्राणादीनां कलानां कर्तारं प्रस्तुत्य। ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देश इति । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देश' इत्यनेन धातुनिर्देशे श्तिपो विधानात् श्तिबन्तेन सूत्रेण ईक्षतेरितिपदेन यद्यपि मुख्यया वृत्त्या ईक्षतिधातुरेव प्रतीयते, तथापि अत्र लक्षणया ईक्षतेरिति पदं धात्वर्थपरं भविष्यति । ननु, किमर्थं लक्षणयार्थपर्यन्तता कल्प्यते । ईक्षतेरिति धातुरपि तत्र मुख्यया वृत्त्या सङ्गतः । तत्कारणतानिराकरण उपयुक्त एवेति चेदुच्यते । अर्थानुसन्धानं विना धातुमात्रं न प्रधानकारणतानिराकरण उपयुज्यते । अतः अर्थपर्यन्तत्वमाश्रितम् । यजतेरितिवदिति । 'इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमि'ति जैमिनिसूत्रावयवोऽयम् । तत्र यजतेरिति श्तिबन्तो यजिधात्वर्थलक्षकः । अयं तस्य सूत्रस्यार्थः । 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यादौ फलाय करणं निर्दिश्यते । न तु कृत्स्नेतिकर्तव्यता । यथा दर्शपूर्णमासादावितिकर्तव्यतायाश्च कार्त्स्न्यं दृष्टादृष्टाङ्गानां सर्वेषां निर्देशेऽवगन्तुं शक्यते। तत्र यद्यप्यदृष्टार्थानां अङ्गानां साकल्यं शास्त्रेण यावन्ति तानि निर्दिष्टानि तावद्भिरेव कल्पयितुं शक्यम् । दृष्टार्थानां तु तथा न सम्भवति । ततश्च दृष्टार्थान्यङ्गानि अपेक्षितानि सर्वाणि तत्र निर्दिष्टानि । सौर्यादौ न तानि तथा निर्दिष्टानि । यद्यपि क्रतुस्वरूपसम्पादकानि देवतादीनि निर्दिष्टान्येव, तथापि चरूत्पत्तिप्रकारो न निर्दिष्टः । ततश्च 'सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावये'दित्युक्ते कथं भावयेदित्याकांक्षा भवति। ननु, नायं नियमः करणनिर्देश इतिकर्तव्यताकांक्षा भवतीति । भोजनेन तृप्तिं कुर्यादित्यादौ तददर्शनादिति चेन्न। तत्र भोजनेतिकर्तव्यतायाः पात्रासादनादिरूपायाः लोकनिरूढत्वेन तत्रापेक्षायाः प्रसिद्धत्वाभावेऽपि 'पाकेन मण्डकान् कुर्यादित्यादौ तत्प्रकारानभिज्ञस्य भवत्येवाकांक्षा कथं पाकेन मण्डकाः कर्तव्याः इति, तद्वत् सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्र प्रकारस्यानिर्ज्ञातत्वात् भवत्येवाकांक्षा कथं भावयेदिति । तदिदमुक्तमितिकर्तव्यताया अविधेर्विधानाभावाद्यजतेः पूर्ववत्त्वं सौर्यादियागस्य यत्रेतिकर्तव्यता कृत्स्ना वर्तते, तत्पूर्वकत्वम् । लोकेऽपि हि पूर्वमोदनपाकं व्युत्पाद्यानन्तरदिने वैशेषिकाङ्गमात्रनिर्देशपूर्वकं कृसरं पचेति वदति, तदा बोध्यस्येत्थं बुद्धिर्भवति अवशिष्टेतिकर्तव्यता ओदनपाके या पूर्वं निर्दिष्टा, सैव भविष्यति । ततश्च जैमिनिसूत्रे यथा यजतिशब्दः सौर्यादियागपरः, तथात्रापि ईक्षतिशब्दः तदर्थपरो भविष्यति । एवं च यद्यपीक्षणा-

दित्येव वक्तव्यं, तथापि शब्दगतिपर्यालोचनया प्रधानकारणवादो निराक्रियत इति द्योतनाय शब्दप्राधान्येन निर्देशः । यस्सर्वज्ञ इति । सामान्यतो विशेषतश्च सर्वविषयकज्ञाननिरूपणार्थं पदद्वयं सर्वज्ञः सर्वविदिति । ज्ञानमयमिति । स्वार्थे मयट् । 'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति पूर्ववाक्ये निर्दिष्टं तपो यस्य ज्ञानरूपं इदं तपो रूपं ज्ञानं वृत्तिरूपम् । पूर्वमन्त्रे तपश्शब्दार्थस्य उपचयकारणताप्रतिपादनात् । न हि स्वरूपभूतेन ज्ञानेनोपचयस्सम्भवति । सृष्टिकाले च मायामयीवृत्तिर्ब्रह्मणः सम्भवत्येव । 'एतद्धिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म जायत' इति लिङ्गात् । नामरूपं भौतिकविषयम् । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरं निर्देशात् । ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्येति । साङ्ख्यमते त्रयाणां गुणानां मध्ये सत्वं लघु प्रकाशकार्यं चलो रजोगुणः प्रवृत्तिकार्यश्च गुरुस्तमोगुणः नियमनकार्यश्च । तत्र सत्वगुणस्य प्रकाशकत्वेऽपि चलस्वभावत्वाभावात् न ज्ञानाकारेण परिणमते । स्वतः रजोगुणेन चलस्वभावेन प्रेरितः ज्ञानाकारेण परिणमते । स च परिणामः चलस्वभावेन रजसा यावत् सर्वत्र चालयितुमारभ्यते, तावदेव तमसा प्रतिबध्यत इति भोगप्रयोजककर्मानुसारेण विषयव्यवस्था भवति । ततश्च प्रतिबन्धशक्तेस्तम एव यद्यप्याश्रयो भवति, तथापि प्रतिबन्धशक्त्या विषयतया रजोऽप्यपेक्षितमिति रजस्तमोव्यपाश्रयामित्युक्तम् । न च तमोव्यपाश्रयां प्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्ज्ञत्वव्यपदेशोऽस्तु नाम तथापि सत्वव्यपाश्रये सर्वज्ञत्वनिर्देशे कानुपपत्तिरिति वाच्यम् । लोके हि जीवानां सर्वज्ञत्वशक्तावपि न सर्वज्ञत्वेन व्यवहारः । तत्प्रतिबन्धोपयोगिनस्तमसस्तत्र विद्यमानत्वात् । एवं तमस्विनि प्रधाने शक्त्यापि सर्वज्ञत्वनिर्देशोऽनुपपन्न एव । अपि च यस्मिन् सति घटः प्रकाशते, घटोऽस्तीत्येवमादिव्यवहारो दृश्यते । तादृशो ऽर्थो जानात्यादिना प्रतिपाद्यत इति सर्वसम्प्रतिपन्नम् । सचार्थस्तार्किकादिमते आत्मविशेषगुण इति । स तु पक्षः आत्मनः कूटस्थत्वप्रतिपादकवचनविरुद्धः । कूटस्थत्वं हि निर्विकारत्वम् । उपजनापायशाली धर्म एव च विकार इत्युच्यते । इदं च साङ्ख्येनापि स्वीकृतमेव । सिद्धान्ते तु तादृशव्यवहारोपयोगिजानात्यर्थो वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्वरूपम् । तथाच श्रुतिः—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति विषयप्रकाशोपयोगितां नित्यस्वरूपचैतन्यस्य प्रतिपादयति । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' इति विषयप्रकाशकं ज्ञानं प्रस्तुत्य तत्र 'गन्धाय घ्राणं दर्शनाय चक्षुरि'त्यादिनेन्द्रियाणामपि विनियोगं वदति । प्रत्यक्षेण च 'घटमहं जानामी'त्येकरूपेणैव विषयप्रकाश उपलभ्यते । ततश्च साक्ष्युपरक्ता वृत्तिः ज्ञाधात्वर्थ इति सिध्यति । साङ्ख्यस्याप्येतत् सम्मतमेव ।

तदाह—अपि चेति । एतादृशं च ज्ञानं अन्तःकरणाविद्यादितादात्म्यापन्नस्य चेतनस्यैव । न तु केवलप्रधानस्येत्याह—न चाचेतनस्य प्रधानस्येति । तथा च तच्छक्तिरपि विशिष्टस्य चेतनस्यैव भविष्यतीति भावः । ननु, योगिनाम्मते ईश्वरोऽस्ति । तथा च सृष्टिकाले प्रधाने सर्वविषया काचित् सात्विकी वृत्तिर्जायते । तत्रेश्वरज्ञानप्रतिफलनात् प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं भविष्यतीति दृष्टान्तपूर्वकं शङ्कते—अथ पुनस्साक्षिनिमित्तमिति । तथा सति सृष्ट्यारम्भे जायमानां सात्विकीं वृत्तिं प्रति ब्रह्मणस्सिद्धान्तेऽप्यधिष्ठानतया तद्वृत्त्युपाधिकं सर्वज्ञत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य परिहरति—तथा च सतीति । यन्निमित्तमिति । जडस्य स्वसत्तायां स्फूर्त्तौ च ब्रह्मैव श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया प्रयोजकमिति भावः । पूर्वपक्षयुक्तमनुवदति—यत् पुनरुक्तमिति । सर्वज्ञ इत्यत्र किं प्रकृत्यर्थस्य मुख्यत्वं सिद्धान्ते अनुपपन्नमित्युच्यते, प्रत्ययार्थस्य वेति विकल्प्याद्यं निराकरोति—कथमित्यादिना दोषोऽस्तीत्यन्तेन । द्वितीयं शङ्कते—ज्ञाननित्यत्व इति । स्वातन्त्र्यव्यपदेश इति । स्वातन्त्र्यं च जनकतया आश्रयत्वम् । नित्यज्ञानस्वरूपे ब्रह्मण्युभयमपि न सम्भवतीति भावः । यद्यपि वृत्तिज्ञानोपाधिकं सम्भवतीति प्रागेवोक्तं, तथापि स्वरूपज्ञानमादाय शङ्का । तत्र नित्यस्याप्यौपाधिको जन्यत्वव्यपदेश इति सदृष्टान्तमुपपादयति—प्रततेति । धर्मिणादित्येन सहैव सदा सन्ततत्वं प्रततत्वम् । दहति प्रकाशयतीति । ननु, 'दहति, प्रकाशयती'त्यत्रादित्यसम्बन्धिन औष्ण्यस्य प्रकाशस्य च न जन्यत्वं विषयोपाधिकं प्रतिपाद्यते । दहतिर्हि भस्मतानूकूलं व्यापारं प्रतिपादयति । भस्मतारूपरसान्तरापत्तिविक्लित्तिवत् । तत्र च सूर्यकान्तादिद्वारा आदित्यरश्मिसंयोगः प्रयोजकः । ततश्च दहतीति भस्मतानुकूलसंयोगवानिति प्रतिपादयति । एवं प्रकाशयतीत्यत्रापि णिच्प्रकृत्या तमोनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते । न त्वादित्यप्रकाशः । तस्य घटादिगतत्वाभावेन तेषां कर्मता न स्यात् । णिचा चादित्यरश्मिसंयोगः । ततश्च प्रकाशयतीत्यत्रापि तमोनिवृत्त्यनुकूलसंयोगवानिति प्रतिपाद्यते । अतः कथमेतदादित्यसहजसिद्धयोरप्यौष्ण्यप्रकाशयोरादित्यजन्यतायामुदाहरणमिति चेत्, उच्यते । निदाघतप्तस्य पान्थस्यादित्यकिरणगतमूष्माणं स्वशरीरानुप्रविष्टादित्यकिरणभेदाग्रहात् स्वगतमनुभवतः अतिशयिततापविवक्षया यो दहतीति प्रयोगः यश्चादित्यप्रभासम्पर्केण घटादिगतां भास्वरताम् अविवेकात् साक्षात्सम्बन्धेन घटादिगतामनुभवतां प्रयोग 'आदित्यो मां दहती'ति आदित्यो घटं प्रकाशयतीति स इहोदाहरणम् । तत्र च स्वगतोष्मानुकूलसंयोगवानित्यर्थे पथिकस्य तात्पर्यं, 'घटादिगतभास्वररूपतानुकू ल

व्यापारवानिति च घटादिदर्शिनां तात्पर्यम् । अतस्तादृशस्थले सहसिद्धयोरप्यौष्ण्यप्रकाशयोरुपाधिसम्पर्ककृतं नित्यत्वमारोप्य यथा दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः, एवं नित्यज्ञानस्यापि दृश्यावच्छेदकृतमनित्यत्वमारोप्य सर्वज्ञ इति व्यपदेशो भवतीति भावः । न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति । यद्यप्युत्पत्तेः प्रागपि सूक्ष्मावस्थवस्तुयोग आध्यासिको ब्रह्मणोप्यस्ति, तथापि यथा आगन्तुको घटादिसंयोगः सहसिद्धस्यापि प्रकाशस्य जन्यतानिर्देशप्रयोजको विद्यते। नैवं ब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्य सूक्ष्मतापन्नवस्तुसंयोगः सृष्ट्यव्यवहितप्राक्काले आगन्तुकोऽस्ति । येन तस्यां दशायां ज्ञानजन्यतानिर्देशप्रयोजको भवेदिति भावः। मास्तु तस्यां दशायां ज्ञानजन्यतोपयोगी सूक्ष्मवस्तुसंसर्गः । ज्ञानाधेयत्वनिर्देशप्रयोजकस्तु भविष्यति । सूक्ष्मवस्तुनोऽपि ब्रह्माधिष्ठितत्वेन तच्छुरितस्वरूपज्ञानस्यापि तदाधेयत्वनिर्देशोपपत्तेः । दृश्यते च कर्तृप्रत्ययस्य जनकतांशं विहायाधारतामात्रे प्रयोग इत्यभिप्रेत्याह—नासत्यपीति । प्रकाशत इति । अयं च प्रयोग आदित्यमण्डलगतं भास्वररूपम् अभिप्रेत्य । न च तस्य विषयसम्पर्कोऽस्ति। तत्प्रभाया एव विषयसम्पृक्तत्वात् । अतो विषयोपाधिकजन्यताभावेऽपि प्रकृत्यर्थप्रकाशाश्रयतामात्रेण कर्तृव्यपदेशः । तथा सर्वज्ञ इत्यत्रापि भविष्यति । कर्मापेक्षायां त्विति । सूक्ष्मावस्थस्य वस्तुनस्तस्यां दशायां साक्षाद्ब्रह्मात्मकप्रकाशेन सम्बन्धस्यागन्तुकत्वाभावेऽपि वृत्तिद्वारकस्तत्सम्बन्ध आगन्तुको भवत्येव । तथा च वृत्तिद्वारा तत्सम्बन्धकर्मापेक्षायां त्वित्यर्थः । सुतरामिति । जनकतया ईक्षणाश्रयब्रह्मप्रतिपादकत्वादिति भावः । योगशास्त्रविद इति । 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति हि पातञ्जलं सूत्रम् । तत ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यगात्माधिगमो रागदोषाद्यन्तरायाभावश्च भवतीति सूत्रार्थः । ननु, नित्ये स्वरूपभूते ज्ञाने शरीरापेक्षाभावेऽपि वृत्तिरूपज्ञाने तदपेक्षा स्यादित्यत आह—अपि चेति । शरीराद्यभावेऽपि मायामयी वृत्तिर्भविष्यतीति भावः । न च तादृशवृत्त्यभावेन ब्रह्मणः प्रलयदशायां सर्वज्ञत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रलयदशायां सर्वज्ञत्वाभावेऽपि सृष्टिप्राक्काले सर्वज्ञत्वे न काचिदनुपपत्तिः । तावन्मात्रेण च 'यस्सर्वज्ञ' इति श्रुतिरुपपन्ना। कार्यं शरीरम् । करणम् इन्द्रियजातम् । स्वाभाविकी स्वशक्त्यधीना । ज्ञानबलक्रिया ज्ञानबलाभ्यां सहिता क्रिया । जवनो ग्रहीता सर्वाधिष्ठानतया सर्वसम्बद्धः । पश्यतीत्यादिना सर्वावभासकत्वं दर्शितम् । तदाह—स वेत्ति वेद्यमिति ॥९॥

उत्तरसूत्रमवतारयति — अत्राहेति । अयं भावः यदि तदैक्षत यस्सर्वज्ञ इत्यादौ प्रकृत्या नित्यमेव ज्ञानं विवक्ष्यते, तदा 'सविता प्रकाश-

त' इतिवत् आश्रयत्वमात्रं प्रत्ययार्थ इति वक्तव्यम् । तदपि दृश्यभेदोपाधिकम् । यदि तु वृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं प्रकृत्यर्थः । तदा जनकत्वमपि प्रत्ययेन वृत्त्युपाधिकं प्रतिपादयितुं शक्यम् । पक्षद्वये प्रत्ययेन प्रतिपाद्योऽर्थो ब्रह्मण्यौपाधिक एव प्रतिपादनीयः । एवं सति यथाकथञ्चित् । सर्वज्ञादिवचनं साङ्ख्यैनापि व्याख्यातुं शक्यते । योऽहि कार्यमालोचयति 'मयेदानीमिदं कर्तव्यमिति सोऽनन्तरमेव तत्कार्यं निर्वर्तयतीति कार्यालोचनकर्तरि प्रत्यासन्नकार्यत्वगुणोऽस्ति । प्रधानेऽपि प्रत्यासन्नकार्यत्वमस्ति । अतस्तं गुणमादायैक्षतेत्यादि प्रधाने योजयितुं शक्यम् । ततश्चैक्षतेत्यस्य प्रत्यासन्नकार्यताश्रय इत्यर्थः पर्यवस्यति । ननु, तथासति ईक्षतिधातुः प्रत्यासन्नकार्यतायां गौणः स्यादिति चेत, तत्रापि प्रत्यय औपचारिकस्स्यादिति तुल्यमेव । न च तथासति प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये किं गौणं स्वीकर्तव्यमित्यत्र विनिगमनाविरहः । 'तत्तेज ऐक्षते' त्युत्तरत्राचेतने तेजआदौ प्रकृत्यर्थगौणताया उभयसम्प्रतिपन्नत्वेन गौणेक्षतिप्रायपाठानुसारेण सतोऽपीक्षणं गौणमेवेति वक्तुं युक्तम् । अतो नेक्षणानुसारेण सच्छब्दार्थः प्रधानं न भवतीति वक्तुं शक्यत इति इमां शङ्काम् उद्भाव्य निराकर्तुं सूत्रम्—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

तत्र शङ्काभागः अवतारग्रन्थेन व्याख्यातः । परिहारभागं व्याचष्टे—तन्नेत्यादिना । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यनेन देवतापदनिर्दिष्टस्य सतः स्वरूपभूतो जीव इति प्रतीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य जीवः स्वरूपभूत इति वक्तुं शक्यम् । ततश्च न सच्छब्दार्थः प्रधानम् । किं तु ब्रह्म । अस्मिंश्च पक्षे सूत्रे आत्मशब्दः स्वरूपपरः धर्मपर्यन्तः सच्छब्दार्थं प्रति जीवस्य स्वरूपत्वप्रतिपादकाच्छब्दादिति तदर्थः । तदिदमाह—सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्येत्यादिना प्रयोग उपपद्यत इत्यन्तेन । प्रसिद्धेरिति । जीवशब्दस्य चेतने प्राणधारके रूढत्वादित्यर्थः । निर्वचनाच्च जीवप्राणधारणइत्यस्माद्धातोः कर्त्रर्थकृत्प्रत्ययेन योगादपि चेतनविशेषे वृत्तिरित्यर्थः । अपि च 'स आत्मे' त्यत्र तच्छब्देन प्रकृतं सत्पदार्थं परामृश्य तस्यात्मशब्देन चेतनत्वं प्रतिपाद्यत इति न सत्पदार्थस्य प्रधानत्वम् । अस्मिंश्चार्थे आत्मशब्दादिति सौत्रहेतुः स्पष्ट एव । तच्छब्देन प्रकृतं सत् परामृश्य तत्रात्मशब्दप्रयोगादिति । 'तत्त्वमसी'त्यनेन च त्वंशब्दनिर्दिष्टं जीवं प्रति तच्छब्दपरामृष्टस्य सतः स्वरूपत्वप्रतिपाद-

नात् । न ह्यचेतनं प्रधानं जीवस्य स्वरूपं भवति । अस्मिंश्चार्थे जीवं प्रति सतः स्वरूपत्वप्रतिपादकशब्दादिति सौत्रहेतुयोजना द्रष्टव्या । तदिदमाह—तथेत्यादिनोपदिशतीत्यन्तेन । तथा चोक्तगत्या सत्पदार्थस्य चेतनत्वनिर्णयात्, तत्र च मुख्यस्येक्षणस्य सम्भवाच्चरमश्रुतसापेक्षार्थप्रत्ययानुसारेण प्रथमश्रुतनिरपेक्षार्थप्रकृत्यर्थमुख्यत्वपरित्यागस्यानुचितत्वात् । लोके च 'देवदत्तो जानाती'त्यादौ औपाधिकाश्रयतामादायैव कर्तृप्रत्ययस्य व्यवस्थितत्वाच्च न प्रत्ययार्थमुख्यत्वाय प्रकृतेर्लक्षणाश्रयणीयेति परिहाराभिप्रायः । तेजआदिशब्दानां केवलजडप्रतिपादकतामाश्रित्य तत्र गौणमीक्षणमित्युक्तम् । इदानीं तु तत्रापि तज आद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति तत्रापीक्षणं मुख्यमेवेत्याह—तयोरपीति । उत्तरसूत्रमवतारयति—अथोच्येतेति । भवत्यात्मशब्द इति । गौण्या वृत्त्या वर्तितुं योग्यो भवतीत्यर्थः । 'तत्त्वमसी'त्यत्र हि जीवस्यात्मा सच्छब्दार्थ इत्युच्यते । तच्च प्रधानस्य सच्छब्दार्थत्वेऽप्युपपद्यते । जीवोपकारके प्रधाने तदात्मत्वोपचारात् । एवमनेन जीवेनेत्यत्रापि प्रधानोपकारकत्वाज्जीवस्य प्रधानं प्रत्येवोपचारेणात्मत्वं शक्यं वक्तुम् । अन्धपंगुन्यायेन प्रधानजीवयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावावगमात् । स आत्मेत्यत्र तु आत्मशब्दः प्रधाने 'भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चेति न्यायेन स्वभाववचनो भविष्यती'ति शङ्कार्थः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'ति क्रतुविषयो ज्योतिश्शब्दो द्रष्टव्यः—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।७।

तत्त्वमसीत्यत्र हि योऽर्थः प्रतिपाद्यते, तन्निष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते । तदर्थज्ञानं प्रस्तुत्य तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्य इति वचनात् । यावत् प्रारब्धात् न विमोक्ष्यते । तावानेव तन्निष्ठस्य मोक्षे विलम्ब इति हि तदर्थः । यदि च 'तत्त्वमसी'ति वाक्यं प्रधानजीवयोः तादात्म्यं प्रतिपादयेत्, तन्निष्ठतैव मोक्षकारणं स्यात्, न चैतदुपपद्यते । परमात्मनिष्ठाया एव श्रुतिषु स्मृतिषु च मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनात् । साङ्ख्यैरपि प्रकृतिविविक्तपुरुषज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वस्वीकारात् प्रकृतिपुरुषतादात्म्यज्ञानस्य तदस्वीकाराच्च । अतो न 'तत्त्वमसी'ति प्रधानतादात्म्योपदेशः । मुख्यया वृत्त्या तादात्म्योपदेशसम्भवे गौण्या तदसम्भवाच्चेति परिहारार्थः । अन्धगोलाङ्गूलन्यायेनेति । कश्चिद्वञ्चकः कञ्चनान्धं ग्रामप्राप्त्युपायं पृच्छन्तं पथि पतितमुपदिशति समीपस्थमनड्वाहं हस्ते गृहीत्वा

अस्य पुच्छं गृहीत्वा तिष्ठ।अयं नेष्यतीति। स तथैवाचरन्ननर्थमेव प्राप्नोति। न तु स्वाभिलषितम् । तथैतत्स्यात् । अनर्थं बच्छेंदिति । वा ऋच्छेत् इति प्राप्नुयादित्यर्थः । एवं च सति तप्तपरशुग्रहणेति। चोरत्वसन्देहे निर्णयार्थं तादृशसन्देहविषयं पुरुषमुद्दिश्य परशुमग्नौ प्रक्षिपन्ति । स चेदनृतं वदति 'नाहं चोर' इति तादृशपरशुग्रहणे दह्यते । यस्तु सत्यं वदति नाहं चोर इति । स तादृशपरशुग्रहणेऽपि न दह्यते। तत्र दाहाभावप्रयोजको नाहं चोर इति वाक्यस्य विषयो यथा सत्यः तादृशमेतदिति 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति। तत एवानृतमात्मानं कुरुते। सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यते अथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति। तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यते अथ मुच्यते। स यथा तत्र नादह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति वचनेन सदृष्टान्तं प्रतिपाद्यते । तथा च नायं गौण उपदेशः । अहमुक्थमस्मीति । उक्थं शस्त्रविशेषः । तत्र स्वाभेददृष्टेरनित्यं फलं यथा भवति, तथा प्रधानात्माभेदध्यानमपि क्रियात्वादनित्यफलमेव स्यादिति । अर्थवादकल्पितेनेति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्ये ज्योतिष्टोमशब्दः क्रतुनाम । तत्रार्थवादेन ज्योतिष्टोमपदस्य क्रतौ प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् । 'एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा' इति अनेन हि स्तोत्रसाधनीभूतऋक्सङ्ख्याविषयाणां त्रिवृदादीनां यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयतीति वाक्यसिद्धम्। प्रकृतावनुष्ठानेन स्वभ्यस्ता विकृतौ प्राप्तास्तां विकृतिं सम्यक्प्रकाशयन्तीति दीपकत्वगुणमादाय ज्योतिश्शब्दप्रतिपाद्यास्त्रिवृदाद्यास्तोमास्स्तोत्रीया ऋक्सङ्ख्या अस्येति बहुव्रीहिणा ज्योतिष्टोमशब्दो व्युत्पादितः । तदेकदेशो वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'ति वाक्ये क्रतौ प्रयुक्तः । 'गौणश्चेन्नात्मशब्दा' दिति सूत्रमीक्षतेर्गौणत्वाशङ्कानिराकरणपरमिति व्याख्यातम् । आत्मशब्दस्य गौणत्वाशङ्कानिराकरणपरतया 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा' दिति सूत्रं व्याख्यातम् । इदानीं तु प्रधानसाध्य एव स्वतन्त्रं प्रधानं न जगत्कारणमित्यत्र हेतूभवनक्षमो मोक्षोपदेश इत्यभिप्रेत्य तथैव 'तन्निष्ठस्ये' ति सूत्रं व्याचेष्ट—अथ वेति ॥ ७॥

ननु, यदि सच्छब्देन प्रधानं प्रतिपाद्येत तदा 'तत्त्वमसी'त्यत्रापि तच्छब्देन तस्यैव परामर्शस्स्यात् । तथा च मुमुक्षोः प्रधाननिष्ठतैवोक्ता स्यादिति दोषो न प्राप्नोति। यद्यप्यात्मनिष्ठैव साक्षात् मोक्षसाधनम्। न प्रधाननिष्ठा, तथापि स्थूलारुन्ध-

तीन्यायेनात्मनिष्टाद्वारा प्रधाननिष्ठाऽपि मोक्षोपयोगिनीति तदुपदेशो न कोऽपि दोष इति शङ्का । तन्निवृत्त्यर्थं सूत्रं—

हेयत्वावचनाच्च ।८। इति

तदवतारयति—कुतश्चन प्रधानमिति । सत्यपि हेयत्ववचन इति । अपि-शब्दोऽभ्युपगमवादद्योतनार्थः । वस्तुतो नास्त्येव हेयत्ववचनमिति भावः । अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्येति । यद्यपि सिद्धान्तेऽपि न सच्छब्दवाच्यब्रह्मविकारो भोक्तृवर्गः, तथापि स्वरूपाभेदाभ्युपगमात् ब्रह्मणि विदिते विदित एव भवति भोक्तृवर्गः । परमते न विकारो भोक्तृवर्गः प्रधानस्य नापि स्वरूपमिति तज्ज्ञानेन भोक्तृवर्गज्ञानं दुर्घटमेव ॥ ८ ॥

स्वाप्ययात् ।९।

यत्रैतदिति । यस्यां दशायां पुरुषस्य स्वपितीत्येतन्नाम भवति, तदा सता सम्पन्नो भवति स्वस्मिन् लीनः स्वमपीतः । अत्र स्वपितिपदं स्वशब्दापिशब्देतिशब्दघटिततया श्रुतौ व्याख्यातम् । स्वपितीत्यत्र च यद्यपि न व्याकरणानुसारेण तावन्तोऽवयवा विद्यन्ते, तथाप्यक्षरसादृश्यमादाय निर्वचनं द्रष्टव्यम् । अमुमर्थं हृदयादिशब्दनिर्वचनदृष्टान्तेनोत्तरत्र स्फुटीकरिष्यति । नन्वेतन्नामनिर्वचनानुसारेण जीवस्य स्वस्मिन् लयः सुषुप्तौ प्रतीयते । तावता सच्छब्दं प्रधानं न भवतीति कथं वक्तुं शक्यते । उच्यते । एतन्नामनिर्वचनोपक्रमोपसंहारमध्ये 'सता सोम्य-तदा सम्पन्नो भवती' तिवाक्यमाम्नायते । तेन च स्वशब्दार्थसच्छब्दार्थयोरैक्यं लभ्यते । न च नामनिर्वचनोपक्रमोपसंहारमध्यगतत्वमात्रेण स्वशब्दसच्छब्दयोरसामानाधिकरण्याभावे कथमेकार्थतावगन्तुं शक्यत इति वाच्यम् । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति हि वाक्यं नामनिर्वचनमध्ये किमर्थमाम्नातमिति प्रयोजनगवेषणायां सद्विद्यायां स्वपितिनामनिर्वचनस्य का प्रसक्तिरिति शङ्कानिवृत्तिरेव प्रयोजनम् । तत्प्रयोजनं च सत्सम्पत्तिरेव स्वाप्यय इति प्रतिपादने लभ्यते । सत्प्रकरणे स्वपितिनामनिर्वचनस्य ह्येतत्प्रयोजनं यल्लोकप्रसिद्धं सुषुप्तौ जीवस्य स्वपितीति नाम, तन्निरुक्तिपर्यालोचनया जीवस्य सुषुप्तौ सदर्थ आधारः । ततश्च यथा तेजआदिकार्यपर्यालोचनया सत्पदार्थसिद्धिः, तथा स्वपितिनामपर्यालोचनयापीति । एतत्प्रयोजनसिद्ध्यर्थं सता सम्पन्नो भवतीत्यनेन यत् प्रतिपाद्यते तदेव स्वमपीतोभवतीत्यनेन प्रतिपाद्यत इत्युभयोरपि वाक्ययोरैक्यार्थद्योतनाय नामनिर्वचनोपक्रमोपसंहारान्तर्गततया सता सोम्येति वाक्यमाम्नातम् । अतस्तत्र स्वशब्दसच्छब्दयोरैकार्थ्यं वक्तव्यम् । स्वशब्दस्य च जीवपर-

त्वात्तदभिन्नस्सच्छब्दार्थो न प्रधानमिति लभ्यते । तदिदमाह—स्वशब्देनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्य इति । ननु, स्वशब्दोऽपि प्रधानपरोऽस्तु । ततश्च स्वशब्दसच्छब्दयोरैकार्थ्येऽपि न दोषः । न च स्वशब्दस्यात्मवचनस्य कथं प्रधानपरत्वम् । आत्मीयवचनत्वोपपत्तेः । ततश्च 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नामे'तिपूर्ववाक्ये प्रस्तुतस्य पुरुषस्य लोकसिद्धस्वपितिनामकत्वेनानुवादात्तन्नामप्रतिपाद्यत्वस्य च सुषुप्तिदशायां जीवे प्रसिद्धेः पुरुषो जीवः सुषुप्तिदशायामात्मीये सच्छब्दप्रतिपाद्ये प्रधाने लीनो भवतीति पर्यवस्यति । न च नित्यस्य जीवस्य प्रधाने कथं लयः । तव वा कथमस्य ब्रह्मणि लयः । यदि तु जीवोपकरणानां ब्रह्मणि लये तदुपाधिको जीवोऽपि ब्रह्मणि लीनो भवतीत्युच्यते तन्ममापि तुल्यमित्याशङ्क्याह मनःप्रचारोपाधिविशेषसम्बन्धादिति । अयमाशयः । लयो हि अभेदाभिव्यक्तिरेव । घटो हि नाम अवस्थाविशेषापन्नं मृद्द्रव्यमेव । तत्र घटावस्थोपाधिविशेषात् कारणस्य मृद्द्रव्यस्य घटद्रव्यात् भेदव्यवहारो यथाकथञ्चित् प्रातिभासिकं भेदमादाय । तदुपाधिनाशे स्वाभाविकोऽभेदः परिशिष्यते । तथा च लयदशायाम् उपाधिनाशपूर्वकमवस्थाश्रयस्य द्रव्यस्याभेद एवाम्नातः पुराणे—'प्रणष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका । ततश्चापो हृतरसा ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्ति हि ॥' इत्यादिना सुषुप्तिदशायामपि 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'त्यस्य स्थाने कौषीतकीशाखायां 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'त्येकीभाव आम्नातः । सुषुप्तिदशायां च जीवस्य स्वाप्नजागरोपाधिलये तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्यांशस्याधिष्ठानात्मकशुद्धचैतन्येन सहाभेदाभिव्यक्तिस्सम्भवत्येव । सुषुप्तिदशानुस्यूततमोरूपोपाधेर्विद्यमानतया तावन्मात्रावच्छिन्नस्यांशस्य तस्यां दशायामभेदाभिव्यक्तिर्नास्तीति मुक्तिदशातो वैलक्षण्यं प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्सति सम्पद्य न विदुरिति भेदव्यवहारश्च सङ्गच्छते । न च तदवस्थाप्रहाण्या प्रधाने जीवस्वरूपाभेदोऽभिव्यज्यत इति शक्यं वक्तुम् । प्रधानजीवयोस्स्वाभाविकाभेदासम्भवादिति मनःप्रचारोपाधिविशेषसम्बन्धादित्यनेन इन्द्रियप्रणालिकया घटादिषु प्रचारो वृत्तिरूपो भवति । तादृशोपाधिविशेषसम्बद्धो जीवो जाग्रदवस्थापन्न इत्युच्यते । तादृशवृत्तिवासनोपाधिको जीवो मनोमात्रप्रधानत्वान्मनश्शब्दोदितः स्वप्नावस्थ इत्युच्यत इति प्रतिपादितम् । प्रलीन इवेति । सुषुप्तौ पूर्वावस्थाद्वयोपाधिविलयनेन तत्तदवच्छिन्नस्याभेदाभिव्यक्तौ स्थितायामपि तमोरूपोपाधेर्विद्यमानतया नातीवाभेदाभिव्यक्तिरितीवशब्देन द्योत्यते । अक्षरसामान्येन स्वपितीति नामनिर्वचनं व्याकरणमुल्लंघ्यापि प्रवृत्तमित्यत्र उदाहरणान्तरमाह—यथा हृदयशब्दनिर्वचनमिति । तस्य हृदयशब्दस्य । अशना

योदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलमिति । अप्तेजसोरिति शेषः । नयन्ते द्रवतां सम्पाद्य जीर्णतां नयते शोषम् । अत्र हृदि अयमिति विग्रहेण हृदयशब्द आत्मनि व्युत्पाद्यते । न चायमर्थो लोकप्रसिद्धः । रूढ्या हृदयशब्दस्य शरीरावयवविशेषवाचकत्वात् 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती'त्यादौ च तथैवार्थवर्णनात्। अशं नयतीत्यशनाया आपः उदं नयत इति उदन्या तेज इति गोनायाश्वनायादिशब्ददृष्टान्तेन व्युत्पादनं क्रियते । न चैतद्व्याकरणानुगुणम् । 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेष्वि'ति सूत्रेणार्थान्तर एव निपातनात् । 'योऽशनायापिपासे' इति श्रुतावपि तथैव स्वीकाराच्च, तथापि तत्र यथा शब्दप्रक्रियातदर्थयोर्लोकव्याकरणविरोधेऽप्यक्षरसामान्येन निर्वचनम्, एवमत्र लौकिकार्थमपरित्यज्यैव शब्दप्रक्रियामात्रमवयवार्थविशेषलाभार्थमाश्रितमिति द्रष्टव्यम् । तथा च पुरुषशब्दोदितस्य जीवस्य प्रधाने लयासम्भवात् स्वशब्देन नात्मीयं प्रधानमुच्यते । किं तु पुरुषशब्दोदितो जीव एव । एवं च सति 'यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवती'ति स्वशब्दस्य सर्वनाम्नः पूर्वप्रकृतप्रधानभूतपुरुषपरत्वमबाधितं भवति। अचेतनप्रधानपरत्वे तु तदपि बाधितं स्यात् । स्वशब्दोदितस्य च जीवस्य सत्पदार्थैक्यावश्यंभावे प्रधानपरत्वमपगतमेव भवतीति सिद्धं स्वाप्ययहेतोः प्रधानव्यावर्तकत्वम् ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् । १० ।

समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिरिति । यथा चैतत्, तथा आनन्दमयाधिकरणमारभ्य स्पष्टं भविष्यति । विशिष्य च 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते'रिति सूत्रेण भिन्नाभिन्नकारणावगतिमाशङ्क्य निराकरिष्यते। सर्वे प्राणा इति । सर्वाणीन्द्रियाणि यथायतनं यथागोलकं सुप्तौ यस्माद्यस्माद्गोलकाद्यदिन्द्रियं हृदयस्थ आत्मनि लीनं, तत्तदिन्द्रियं जाग्रदारम्भे तस्मिंस्तस्मिन् गोलके आत्मनस्सकाशात् अभिव्यक्तिं प्राप्नोति । प्राणेभ्योऽनन्तरं देवास्तत्रोपकर्तुमभिव्यक्ता भवन्ति । लोका विषयाः देवेषूपकुर्वत्सु अभिव्यक्ता भवन्ति ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च । ११ ।

पूर्वसूत्रेषु आत्मादिशब्दैश्चेतनस्य कारणत्वमवगम्यत इत्युक्तम् । इह तु साक्षादीश्वरवाचकैरेव शब्दैश्चेतनमीश्वरं प्रस्तुत्य जगत्कारणत्वं निरूप्यते । न तु चेतनसामान्यप्रतिपादकात्मादिशब्दैरेवेत्याह—स्वशब्देनैवेति । 'तमीशानं वरदं देव-

मीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेती'ति परमात्मनि योगरूढेनेशानशब्देन परमात्मा प्रस्तुतः 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति सर्वज्ञश्च प्रस्तुतः । ततश्च स कारण मिति मन्त्रगतेन स इति सर्वनाम्ना ईशानशब्दोदितः परामृश्यत इति स्वशब्देनैव सर्वज्ञेश्वरस्य जगत्कारणत्वं सिध्यति । ईशानशब्दश्च यथा परमेश्वरं समुदायशक्त्या प्रतिपादयति, तथा 'शब्दादेव प्रमित' इत्यत्र स्फुटं भविष्यति ॥ ११ ॥

॥ इतीक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् । १२ ।

ननूत्तरसूत्रारम्भः किं वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यप्रतिष्ठापनार्थः, उत प्रमाणान्तराणां ब्रह्मविषयाणां निरूपणाय, उत ब्रह्मणि प्रमाणान्तरविरोधपरिहाराय । नाद्यः । जन्मादिसूत्रमारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमन्तैस्सिद्धत्वात् । न द्वितीयः । औपनिषदस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरायोग्यत्वात् । न तृतीयः । न ह्येतादृशं किञ्चित् प्रमाणम् । यद्वेदान्तवेद्यं ब्रह्म नास्तीति विषयीकरोति । वेदान्तव्यतिरिक्तप्रमाणस्य ब्रह्मण्ययोग्यतया तदभावनिर्धारणसामर्थ्याभावात् । योग्यानुपलब्ध्या ह्यभावनिर्धारणं भवेत् । न च प्रमाणान्तरायोग्ये योग्यानुपलब्धिरवतरति । सत्यपि प्रमाणान्तरे तदयोग्यतया अनुपलब्ध्युपपत्तेः । न हि चक्षुषा शब्दाभावो निर्धार्यते । अतः किमुत्थानमुत्तरग्रन्थस्येति वृत्तानुवादपूर्वकमाक्षिपति—जन्माद्यस्य यत इति । सविशेषवाक्यानां निर्विशेषवाक्यानां विरोधे प्रसक्ते तत्परिहारार्थम् आविद्यकरूपप्रतिपादकानि सविशेषवाक्यानि परमार्थरूपप्रतिपादकानि निर्विशेषवाक्यानीति प्रतिपादनाय 'न स्थानतोऽपी'त्यधिकरणमारम्भणीयमित्याह—द्विरूपं हीत्यादिना द्विरूपतां प्रतिपादयन्ति वेदान्तवाक्यानीत्यन्तेन । विचित्य कृत्वा । यत् यः । अमृतस्य मोक्षस्य । प्रापकेषु मध्ये परम् उत्कृष्टं प्रापकम् । दग्धेन्धनम् अनलम् अङ्गारावशेषमिव । निरञ्जनम् अविद्यात्मकमलरहितम् । न्यूनमन्यत् सविशेषम् । सम्पूर्णमन्यत् निर्विशेषम् । यद्यपि वेदान्तवेद्ये परब्रह्मणि मानान्तरस्याप्रवेशात्तद्विरोधपरिहारार्थं विचारो नापेक्षितः, तथापि तत्त्वंपदार्थशोधकवाक्यैः प्रपञ्चस्यानृतताप्रतिपादनपूर्वकं पदार्थः शोध्यते । तत्र च प्रपञ्चसत्यताप्रतिपादकसाङ्ख्यादिस्मृतिविरोधः प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधश्च । ततश्चाविरोधसमर्थनार्थं द्वितीयोऽध्याय आरम्भणीयः । तत्र च साङ्ख्यादिस्मृतीनामनपेक्षत्वमेव व्यवस्थापयिष्यते । प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त्वाविद्यकत्वेऽपि व्यावहारिकत्वमादाय भविष्यतीति । तदाह—तत्राविद्यावस्थायामिति । तृतीयचतुर्थाध्यायाभ्यां चससाधनं फलं निरूपयिष्यत इत्या-

ह—तत्रेति । अभ्युदयार्थानि मनो ब्रह्मेत्येवमादीनि प्रतीकोपासनानि विद्युल्लोकपर्यन्ततत्तल्लोकप्राप्त्यर्थानि । न तु विद्युल्लोकादुपरिभूमिकासु प्रापकाणि । तत्तल्लोके अनुभूयमानं सुखमभ्युदयः । एतच्चाप्रतीकालम्बनान्नयतीत्यत्र स्फुटं भविष्यति । कर्मफलसमृद्ध्यर्थानि 'स एष परोवरीयानुद्गीथ' इत्यादिना कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु ब्रह्मदृष्टिरूपाणि यान्युपासनानि विहितानि, तेषामप्रतिबन्धेन कर्मफलोपयोगित्वं 'तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फल'मित्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यते । दहरादिविद्यानां स्वतन्त्राणां अहङ्ग्रहरूपाणां क्रममुक्तिफलकत्वं 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरमभिधाना'दित्यत्र व्यवस्थापयिष्यते । तदाह—कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानीति । ननु, सर्वास्वप्युपासनासु परब्रह्मण उपास्यस्यैकत्वादुपास्याभेदे उपासनाभेदानुपपत्तेः कथं फलभेद इत्याशङ्क्य परमात्मन एकत्वेऽपि परमात्मगुणानां व्यवस्थिततया तासु तासूपासनासूपास्यकोटौ निवेशात् तद्गुणोपाधिना परमात्मन औपाधिकभेदभिन्नस्यैव तासु तासूपासनासु व्यवस्थितत्वात् उपासनाभेदो 'नानाशब्दादिभेदा'दित्यत्र व्यवस्थापयिष्यते । ततो व्यवस्थितफलतोपपत्तिरित्याह—तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेद इति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—एक एव त्विति । गुणानुसारेण फलव्यवस्थायां प्रमाणमाह—तं यथेति । 'तं यथा यथे'ति वाक्येनैवकारार्थप्रधानेनोपास्यकोटावनिविष्टस्य फलता नास्तीति प्रतिपाद्यते । न च तत्प्रतिपादनं व्यर्थम् । अनुपास्यस्य फलत्वाप्रसक्तेः । यथा क्रतुन्यायेनोपास्यस्य गुणस्य फलत्वमित्येतावन्मात्रस्यैव प्राप्तेरिति वाच्यम् । यस्मिन्वाक्ये फलकोटावेव निविष्टाः केचन गुणा आम्नायन्ते, तेषामप्येतद्वाक्यपर्यालोचनया उपासनाकोटौ निवेशः सिध्यति । यथा क्रतुरिति । न चेदमपि न सङ्गतम् । जगत्कारणत्वादीनामुपास्यकोटौ निविष्टानाम् उपासकप्राप्यत्वाभावात् । तथा च वक्ष्यति 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणा'दिति । अन्यथा 'एको बहूनां यो विदधाति कामा'नित्येकत्वावधारणं विरुध्येतेति वाच्यम् । उत्सर्गस्य तत्क्रतुन्यायस्य सति बाधके सङ्कोचोपपत्तेः एकस्यैव चैतन्यस्य जीवेश्वरात्मत्वात् कथमुपास्योपासकभावः कथं वोत्कर्षापकर्षाविति शङ्कायां व्यवस्था वक्तव्या । सा च 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' देहयोगाद्वा सोऽपी'त्युत्कर्षापकर्षोपाधिवशाद्वक्ष्यते । तदाह शङ्कासमाधानाभ्यां—यद्यपीत्यादिना । एवमुपनिषत्सु किं वाक्यमाम्नातगुणविवक्षापूर्वकमुपास्यब्रह्मपरं, किं वा तद्विवक्षाया विशुद्धब्रह्मपरमिति । व्यवस्था न वक्तव्या । तदर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरम्भणीय इत्याह—एवं सद्योमुक्तिकारणमपीति । नन्वस्मिञ्छास्त्रे सगुणब्रह्मतदुपासनादिविचारः किमर्थः । न च वेदान्तविचारात्मकत्वादस्य शा-

स्त्रस्य तस्यापि वेदान्तान्तर्गततया विचार्यत्वमिति वाच्यम् । न हि वेदान्ता इत्येवा स्मिञ्छास्त्रे विचार्यन्ते । किं तु जिज्ञास्यनिर्विशेषब्रह्मप्रमाणत्वात् । ततश्च निर्विशेषवाक्यविचार एव प्राप्नोतीति चेत्, सत्यं तथापि सविशेषविचारोऽपि अपवादसङ्गत्या भविष्यतीत्युपासनानामपि चित्तैकाग्र्यसम्पादनद्वारा निर्विशेषज्ञानोपयोगोऽस्ति । सविशेषवाक्यमुदाहृत्य प्रतिपादितो न्यायो निर्विशेषवाक्येऽप्युपयुक्तो भवतीत्यादिभिस्सङ्गतिभिः सोऽपि विचारोऽस्मिञ्छास्त्रे युक्तः । पूर्वं गौणेक्षणप्रायपाठस्येक्षणश्रुतिलक्षकत्वापादकता नास्तीत्युक्तम् । तत्र माभूद्दुर्बलस्य प्रायपाठस्य प्रबलश्रुतिलाक्षणिकतापादकता । अनेकार्थसन्देहे प्रायपाठस्य निर्णायकता तु भविष्यति । ततश्च आनन्दमयशब्दस्य विकारे प्राचुर्ये च मयटः सम्भवादुभयथा सन्दिह्यमानस्य प्रायपाठानुसारेण विकारार्थता भविष्यतीत्यन्नमयादिशब्दानां विकारार्थमयडन्तत्वादिति सङ्गतिं मनसि निधाय वृत्तिकारमतेन प्रथममधिकरणमारचयति—तत्र संशय इति । ननु, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नि'ति मन्त्रे यत् ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वं गुहानिहितत्वरूपमुक्तं, तस्य अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति वाक्येन आनन्दमय एव पर्यवसानस्य कृतत्वात् सर्वान्तरमुपक्रान्तं ब्रह्मानन्दमय इत्यवगम्यते । न च तस्यान्नमयादिप्रायपाठेन बाधो न्याय्यः । सन्देहे हि प्रायपाठो नियामकः । इह तु यथेक्षणं श्रुत्या मुख्यमेव विवक्षितम् सद्विद्यायाम् । न तु तेजआदिगतगौणेक्षणप्रायपाठात् सद्विषयमपीक्षणं गौणं स्वीकृतं, तथा सर्वान्तरत्वलिङ्गानुसारेण ब्रह्मपरत्वमेवानन्दमयपदस्य स्वीकर्तव्यम् । ततश्च प्राचुर्यार्थ एव मयट् भविष्यति न तु विकारार्थः । ननु, सद्विद्यायां श्रुत्यर्थत्यागो माभूदिति प्रायपाठो नादृतः । इह तु नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वश्रुतिरस्ति । अतः कथं प्रायपाठत्यागः । न च प्रायपाठो नाम आम्नानसादेश्यरूपः स्थानविशेषः । सर्वान्तरत्वं तु लिङ्गम् । लिङ्गेन च स्थानबाधो वेधाद्यधिकरणे स्वीकृतः । 'सर्वं प्रविध्ये'त्यादिमन्त्राणामाभिचारोपयुक्तार्थप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गाद्विद्यासन्निधावाम्नातानामपि विद्यासु विनियोगमस्वीकृत्याभिचारिके कर्मणि विनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च सर्वान्तरत्वेनान्नमयादिप्रायपाठस्य बाधो भविष्यतीति वाच्यम् । यत्र हि लिङ्गस्थानयोर्विनियोगे शेषशेषिभावाख्ये विरोधः प्रसक्तो भवति, तत्र लिङ्गेन स्थानस्य बाधोऽस्तु नाम । येनापि वेधादिमन्त्राणां विद्यासु विनियोगः स्थानप्रमाणेनाश्रयणीयः, तेनापि विद्योपयुक्तार्थप्रकाशकतामादायैव तथा वक्तव्यम् । अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्राणाम् । न च विद्याप्रकाशकता वेधादिमन्त्राणामस्तीति लक्षणादिना साकल्पनीया । तत्र च क्लृप्तेनैवाभिचारोपयुक्तार्थप्रकाशनेन झटिति तत्र विनियोगाव-

गमात् विलम्बितप्रवृत्तिकं स्थानं बाध्यते। इह तु आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मप्रतिपादकता उतार्थान्तरप्रतिपादकतेति सन्देहे अर्थविशेषनिर्धारकतायां सर्वान्तरत्वप्रायपाठयोर्विरोधः । न तु शेषशेषिभावे श्रुतिलिङ्गादिसूत्रस्यापि जैमिनीयस्य प्राबल्यदौर्बल्यनिरूपकताविनियोगप्रमाणविषयैव । न त्वर्थसामान्यनिर्धारणोपयुक्तप्रमाणविषया । अत एव विनियोगातिरिक्तविषयं स्थानं वा लिङ्गं वा अन्यार्थदर्शनमित्येव मीमांसकव्यवहारः । न तु श्रुतिलिङ्गान्तर्गतं प्रमाणमिति । ततश्च सर्वान्तरत्वप्रायपाठयोरन्यार्थदर्शनलिङ्गत्वाविशेषात् किमनुसारेण कस्य नयनमिति चेत् उच्यते । विनियोगप्रमाणानामपि श्रुतिलिङ्गादीनां प्राबल्यदौर्बल्याधीन एव बाध्यबाधकभावः प्राबल्यदौर्बल्यनिर्णायकं च शीघ्रविलम्बितप्रवृत्तिकत्वम् । एवं प्रकृतेऽपि यत्र प्राबल्यनिर्णायकं भविष्यति तेन दुर्बलस्य बाधे कानुपपत्तिः । भवति चान्नमयादिप्रायपाठमपेक्ष्य सर्वान्तरत्वं प्रबलम् । उपक्रमे हि सर्वान्तरत्वं ब्रह्मगतमाम्नातम् । तस्य च पर्यवसानमानन्दमये दृश्यते । तत्रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वाभावे उपक्रान्तं सर्वान्तरत्वमपर्यवसितं स्यादिति तर्कसचिवं सर्वान्तरत्वम्। नैवं प्रायपाठपरित्यागे किञ्चिद्बाधकमस्ति, प्रत्युत सर्वान्तरवस्तुप्रतिपत्त्युपयोगितयैव अन्नमयादय आम्नाता इति स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थमपि अन्नमयादय आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वमुपहरन्ति । ततश्चोपक्रान्तं ब्रह्म सर्वान्तरत्वमपर्यवसितं स्यादन्नमयाद्यनुक्रमणं च व्यर्थं स्यादिति तर्कोपेतं सर्वान्तरत्वं प्रायपाठात् बलवदिति । अपि च प्रायपाठस्सजातीयानामेवेति नास्ति नियमः । अपि तु प्रायिकं सहचारमात्रम् । तेन च सति सन्देहे कोट्यन्तरस्योत्कटतामात्रमापाद्यते । परं तु बाधकाभावानुसन्धाने तत्कोटिनिर्णयसामर्थ्यम् । सर्वान्तरत्वं तु ब्रह्माव्यभिचरितम् । तच्च स्वत एव निर्णयसमर्थम् । ततश्च कोट्यन्तरनिर्णये शीघ्रप्रवृत्तत्वादपि प्रायपाठापेक्षया प्रबलत्वम् । ततश्च उभयोरप्यर्थविशेषनिर्णयोपयुक्तत्वेऽपि प्रायपाठस्य सहचारमात्रयुक्ततयास्मिञ्छास्त्रे प्रायपाठः स्थानाख्यं प्रमाणमिति व्यवह्रियते । सर्वान्तरत्वादिकं तु तत्तत्कोटिनियतं लिङ्गमित्युच्यते । एवं सर्वान्तरत्वस्य प्राबल्यं मनसि निधाय शङ्कते—सर्वान्तरत्वादिति । तर्हि जीवत्वे लिङ्गद्वयमस्तीत्याह—प्रियाद्यवयवयोगादिति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—मुख्यश्चेदिति । इत्यादि श्रूयत इति । आदिशब्देन 'मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।, इति गृह्यते । इष्टवस्तुदर्शनतत्प्राप्तितदुपभोगज्ञानं सुखानि प्रियमोदप्रमोदशब्दप्रतिपाद्यानि । सुखसामान्यमानन्दशब्दार्थः । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्येति । यद्यपि तस्यानन्दमयस्य एष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्येति यथाश्रुतयोजनया प्रतीयते । न चास्यां यथाश्रु-

तयोजनायामानन्दमयस्य शारीरत्वं सिध्यति। तथापि येनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमुच्यते तेन यथाश्रुतयोजना वक्तुं न शक्यते । तथा सत्यानन्दमयस्याप्यन्य आत्मास्तीति प्राप्नोति । तस्य उपक्रान्तं सर्वान्तरत्वं तत्रैव पर्यवसितं भवेदिति नानन्दमयो ब्रह्म स्यात् । अतः सिद्धान्तिना वृत्तिकृता तथा क्लिष्टयोजना स्वीकृता । तथाप्यानन्दमयस्य शारीरत्वं प्राप्नोति।शारीरशब्दश्च शरीरसम्बन्धमादाय प्रवृत्तो भवति।आनन्दमयस्याब्रह्मत्वापादकः शारीरत्वेन चाप्रियसम्बन्धोऽप्यनुमीयत इत्याह—न च सशरीरस्य स्त इति। न च सशरीरस्याप्रियसम्बन्धो नियत इति वक्तुं न शक्यते। अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ईश्वरस्यापि दिव्यशरीराभ्युपगमादिति शङ्क्यम्। निर्णीते हि ईश्वरत्वेऽकर्मनिमित्तं दिव्यं शरीरमिति कल्पना प्रसरति। इह तु नाद्यापीश्वरत्वं निर्णीतमिति उत्सर्गतः कर्मनिमित्त एव शरीरसम्बन्धः । तत्प्रयुक्तश्चौत्सर्गिकोऽप्रियसम्बन्धः केन वारयितुं शक्यते। ततश्च प्रियाप्रियसम्बन्धसशरीरत्वोपेतः प्रायपाठो भवति आनन्दमयस्याब्रह्मत्वनिर्णायकः। न च उपक्रान्तसर्वान्तरत्वापर्यवसानं दोषः । न ह्युपक्रान्ते सर्वान्तरत्वं प्रस्तुतम्। अपि तु गुहानिहितत्वम्। तच्च जीवेऽपि सम्भवति । जीवस्यापि विज्ञानमयान्तगुहानिहितत्वोपपत्तेः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । परस्मिन्नेव ह्यात्मनि आनन्दमयशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यत इति । नन्वत्र परस्मिन्नित्यनेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यगतं ब्रह्म विवक्षितम्, उतानन्दमयः । नाद्यः । तथा सत्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धिः । यदि त्वानन्दमयः, तथाप्यानन्दशब्दाभ्यासमात्रेण कथं ब्रह्मत्वसिद्धिः । आनन्दस्वरूपस्य जीवब्रह्मसाधारणत्वात् । न चानन्दमात्रस्य साधारणत्वेऽपि 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दिति प्रकृत आनन्दो जगत्प्राणनादिहेतुत्वेन 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवती'ति मुमुक्षुज्ञेयत्वेन च प्रतिपाद्यते । अतः स ब्रह्मासाधारणो भविष्यति। तथा चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति वाच्यम्। तावतानन्दमयस्य कथं ब्रह्मत्वम् । न हि जगत्प्राणनादिहेतुत्वेन निरूप्यमाण आनन्द आनन्दमय एवेति निर्णायकं विना आनन्दमयस्याभ्यास इति वक्तुं शक्यते।न च 'रसो वै स' इति वाक्ये सशब्देनानन्दमयस्य परामर्शात् आनन्दाभ्यास आनन्दमयविषय इति शङ्क्यम् । सोऽकामयतेति जगत्कारणवस्तुनिरूपणानन्तरं तदप्येष श्लोको भवतीति प्रक्रम्य प्रवृत्तं रसो वै स इति वाक्यं तदेकार्थमिति वक्तव्यम । सोऽकामयतेति च वाक्यं तस्यैष एव शारीर आत्मेति वाक्यनिर्दिष्टमात्मानं परामृशति । न च तदपि वाक्यं पूर्वपक्षावसरे दर्शितयोजनया आनन्दमयात्मपरमेवेति वाच्यम् । तादृशक्लिष्टयोजनाकल्पने नियामकाभा-

वात्। ततश्च यथाश्रुतयोजनया तस्यैष एवेति वाक्यं तस्यानन्दमयस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्येति आनन्दमयादन्यमेव ततोऽभ्यन्तरं आत्मानं दर्शयति। तादृशश्चात्मा यत्सत्त्वासत्त्वज्ञानात् सत्त्वासत्त्वे जीवस्य भवत इति प्रतिपादितमसन्नेव स भवतीति मन्त्रेण स एव पर्यवस्यति। ततश्चोत्तरसन्दर्भस्यानन्दमयभिन्ने सर्वान्तरे ब्रह्मण्येव पर्यवसानात् कथमानन्दमयस्याभ्यासानुसारेण ब्रह्मत्वमिति चेन्, उच्यते। तस्यैष एव शारीर आत्मेत्ययं मन्त्रः प्रथममन्नमयपर्याये नाम्नातः प्राणमयपर्यायमारभ्य समाम्नायते। तत्र यः पूर्वस्यान्नमयस्य शारीर आत्मा एष एव तस्य प्राणमयस्यात्मेति वक्तुं न शक्यते। अन्नमयस्य प्राणमयादन्यत्वेनात्मनोऽनाम्नानात्। 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इति प्राणमयस्यैव तं प्रत्यात्मत्वेनाम्नानात्। अतस्तत्र तस्य पूर्वस्यान्नमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष प्राणमय इति अर्थो वर्णनीयः। ततश्च तदैकरूप्यायोत्तरेष्वपि पर्यायेषु तथैवार्थः स्वीकर्तव्यः। ततश्चानन्दमयपर्यायाम्नातस्तस्यैष एवेति मन्त्रः पूर्वपक्षावसरदर्शितयोजनया आनन्दमयपर एवेति सोऽकामयतेति वाक्यमपि तस्यैव सर्वनाम परामर्शेन जगत्कारणत्वं व्युत्पादयति। ततश्च जगत्कारणत्वादिविशिष्टानन्दत्वेनाभ्यस्यमान आनन्दमयो ब्रह्मैवेति सिध्यति। यद्यपि आनन्दमयस्तल्लिङ्गादित्येव वक्तुमुचितम्। तथापि उत्तरत्रानन्दपदाभ्यासात्तस्य चानन्दस्य प्रकरणपर्यालोचनया 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दित्यौपसंहारिकब्रह्मपदसामानाधिकरण्येन श्रुत्यन्तरगतेन च विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येन ब्रह्मस्वरूपत्वावगमात्। तस्यानन्दमयविषयत्वे आनन्दमयस्य तेनापि ब्रह्मत्वं सिध्यतीति तावत्पर्यन्तधावनम्। रसो वै सः रसनीयः काम्यमानः सुखरूप इति यावत्। तादृशब्रह्मात्मरससद्भावे प्रमाणमाह—रसं ह्येवायमिति। अयं जीवः। तस्यह्यानन्दित्वं वृत्त्यभिव्यक्तानन्दस्वरूपमादाय वक्तव्यम्। ततश्च जीवस्य पुण्यमयवृत्तौ यत्स्वरूपं प्रतिफलति, तादृशं बिम्बभूतं आनन्दस्वरूपं किञ्चिदस्तीति हिशब्देन द्योत्यते। अन्यात् चेष्टासामान्यं कुर्यात्। प्राण्यात् श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं कुर्यात्। ततश्च जगच्चेष्टादिहेतुभूतः कश्चिदानन्दोऽस्ति। आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वादिति। ननु, नात्र सर्वान्तरत्वमुक्तम्। पर्यवसानगत्याऽपि उपक्रान्तं गुहानिहितत्वमेव लभ्यते। तदपि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधकम्। जीवस्यापि गुहानिहितत्वसम्भवादिति चेत्, उपक्रान्तं गुहानिहितत्वं ब्रह्मण एव। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति पूर्वार्धप्रतिपादितस्य ब्रह्मण एव 'यो वेद निहितं गुहायामि'ति विशेष्यतयान्वयात्। न च ब्रह्मण एव जीवरूपेणापि गुहानिहितत्वमस्ति। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य स एष इह

प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवती'त्यादिश्रुतेरिति वाच्यम् । अन्तर्यामिरूपेणापि तस्यानुप्रवेशोऽस्त्येव । 'यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर' इति श्रुतेः । ततश्च प्रकृते जीवरूपेणेति विशिष्य नियामकाभावेन उत्तरसन्दर्भे आनन्दमयं प्रस्तुत्य ब्रह्मधर्माम्नानेन अनुप्रविष्टस्य 'सच्च त्यच्चाभव'दिति सर्वात्मकत्वाम्नानेन च अन्तर्यामिरूपेणैव गुहानुप्रवेश इति स्वीकर्तव्यम् । ततश्च गुहानिहितत्वरूपसर्वान्तरत्वस्य परमात्मधर्मत्वेन उपक्रान्तस्य आनन्दमयान्तरत्वेन अन्यानाम्नानावगतानन्दमयपर्यवसानस्य भवत्येवानन्दमयब्रह्मत्वसाधकता । अयं मान्त्रवर्णिकसूत्रार्थ इहैव भाष्ये संगृहीतः । अतीतानन्तरोपाधिजनितेति । विज्ञानमयकोशस्य जीवरूपस्य बुद्धिरूपस्य वा प्रियादियोगसम्भवात् तदनुप्रवेशोपाधिकप्रियाद्यवयवकल्पना । दृश्यते चान्यत्रापि परमात्मनो जीवधर्मैरुपासना मनोमयः प्राणशरीर इत्यादौ । ततश्चानन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेण जीवलिङ्गस्यान्यथानयनं भवतीति भावः ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।१३।

आनन्दमयशब्दस्य विकारार्थकमयडन्तत्वात् कथं ब्रह्मणि वृत्तिरिति शङ्कासमाधानार्थमिदं सूत्रम् । ननु, 'तत्प्रकृतवचने मय'डिति प्रचुरतायां मयट् स्मर्यते । स इह भविष्यति तत् कथं मयडन्तस्य विकारार्थतामादाय ब्रह्मण्यनुपपत्तिराशङ्क्यत इति चेन्न । तत्प्रकृतवचने मयडिति सूत्रं वैयाकरणैरित्थं व्याख्यातम् । प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् प्रकृतस्य वचने प्रतिपादने विवक्षिते मयट् भवति । अत्र प्रकृत इत्येव सिद्धे वचनग्रहणाल्लोके मयडन्तैश्शब्दैः यादृशस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतिपादनं प्रसिद्धं, तत्त्वेन प्रकृत्यर्थस्य प्रतिपादने विवक्षिते मयट् भवतीति लभ्यते । लोके च प्राचुर्येण प्रस्तुते प्रकृत्यर्थे विवक्षित एव मयडन्तप्रयोगदर्शनात् प्राचुर्येण प्रस्तुतत्वं वचनग्रहणाल्लभ्यते । अस्मिंश्च पक्षे प्राचुर्येण प्रस्तुतत्वं प्रकृत्यर्थः । मयट् स्वार्थिक एव तदर्थद्योतकः । तस्य चोदाहरणं अपूपमयाः पर्वणि प्राचुर्येण प्रस्तुताः अपूपा इत्यर्थः । अस्तु वा प्राचुर्येण प्रस्तुतत्वं प्रत्ययार्थः । तथापि स विभक्त्यर्थसङ्ख्यावत् प्रकृत्यर्थविशेषणमेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । अपरस्तु प्रथमासमर्थात् प्रस्तुतत्वविशिष्टप्रकृत्यर्थसम्बन्धित्वेनान्यस्मिन्नर्थे गम्यमाने मयट् भवति । अस्मिंश्च पक्षे उच्यते अस्मिन्निति वचनमित्यधिकरणार्थल्युडन्तं वचनशब्दं स्वीकृत्यान्यपदार्थलम्भनं द्रष्टव्यम् । अन्नमयो यज्ञ इति तदुदाहरणम् । प्रस्तुतान्नाधिकरणीभूतो यज्ञ इति तदर्थः । अस्मिंश्च पक्षे न प्राचुर्यं प्रत्ययार्थः । अत्र पक्षद्वयेऽपि प्राचुर्य-

ण प्रस्तुतः आनन्दः आनन्दमयः, प्रस्तुतः अस्मिन्नानन्द आनन्दमय इति वा प्रस्तुतत्वगर्भमानन्दं स्वीकृत्यैवानन्दमयपदं व्याख्येयम् । शाब्दे चोत्सर्गतः शाब्दमेव प्रस्तुतत्वं वक्तव्यम् । न चात्र पूर्वास्मिन् ग्रन्थे आनन्दः प्रस्तुत इति कथं 'तत्प्रकृतवचन' इति सूत्रेण मयट् भविष्यति । अतो विकारार्थ एव मयडित्याह—तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति । नन्वानशब्दाद्विकारार्थको मयण्ण प्राप्नोति । 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयो'रिति सूत्रेण विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायामेव मयड्विधानात् 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति सूत्रेण तदनन्तरपठितेन वृद्धेभ्यः शरादिभ्यश्च शरदर्भमृत्कुटीतृणसोमवल्वजेत्येवंरूपेभ्यः भाषायामेव तयोरर्थयोर्नित्यं विधानात् । ततश्च द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रेण प्राणमनश्शब्दयोरेव विकारार्थे मयड्भविष्यति । न तु अन्नरसविज्ञानानन्दशब्देभ्यः । ततश्चान्नमयादिशब्दवदित्येतदनुपपन्नमिति चेत्, उच्यते । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति सूत्रे नित्यग्रहणाच्छन्दसि विकारावयवयोरर्थयोर्मयट् भविष्यति । तद्धि न वृद्धेभ्यः शरादिभ्यश्च नित्यत्वसिद्ध्यर्थम् । पुनर्विधानबलादेव नित्यत्वसिद्धेः । न च 'नित्यमेकाच' इति व्याकरणान्तरम् । स्त्रुच्यमित्यादि तदुदाहरणम् । योगविभागेन तदर्थसङ्ग्रहार्थमिह नित्यग्रहणमिति वाच्यम् । तथा सति शरादिगणे मृद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । ततस्तदेव व्याकरणान्तरानुसारेण सर्वेषामेकाचां उपलक्षणं सत् शरादित्वादेवैकाज्भ्यो मयट् नित्यं सम्पादयिष्यति । अतोऽतिरिच्यमानं नित्यग्रहणं भाषायां नित्यमेव । छन्दसि तूदाहरणानुसारेण यथासम्भवं विकल्पेन मयट् भवतीति ज्ञापयति । नन्वेवमपि वृद्धेभ्यः शरादिभ्यश्च छन्दसि मयटो ज्ञापकं भविष्यति । ततश्चानन्दशब्दस्य वृद्धत्वात् ततोऽस्तु नाम । विज्ञानशब्दे तु कथमिति चेत्, उच्यते । अन्नरसमयशब्दे तावद्विकारार्थ एव मयडवश्यं स्वीकर्तव्यः । 'अन्नात्पुरुष' इति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टान्नप्रभवत्वं रसद्वारकमिति व्युत्पादनार्थं हि 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति वाक्यम् । तत्र च नित्यग्रहणबलादेव मयट् सम्पादनीयः । अतस्तत् सामान्यापेक्षं ज्ञापकं भविष्यतिछन्दसि वृद्धेभ्यश्चावृद्धेभ्यश्च व्यवस्थितविकल्पेन मयट् भविष्यतीति । ततश्च विज्ञानमयेऽपि नित्यग्रहणेनैव मयट् भविष्यति । अथवा 'तत आगत' इत्यधिकारे 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य' इति सूत्राद्धेतुग्रहणेऽनुवर्तमाने मयट् चेति सूत्रम् । ततश्चायमर्थः । अपादानपञ्चम्यन्ताद्वस्तुगत्या हेतुप्रतिपादकाच्छब्दादागत इत्यर्थे मयट् भवति । ततश्चान्नरसाद्धेतोरागतोऽन्नरसमय इति । एवं विज्ञानानन्दशब्दाभ्यामपि मयट् द्रष्टव्यः । न चान्नमय इत्यादौ भृगुवल्लयुक्तानामाधिदैविकानां को-

ज्ञानां अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दशब्दैः प्रत्यभिज्ञानात्तद्विकारत्वं स्वीकृत्यान्नाद्धेतोरागत इति तद्धितविग्रहे 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रेण पञ्चमीं स्वीकृत्य मयडन्तता वक्तव्या । ततश्चागत इत्यस्योत्पन्न इत्यर्थः पर्यवस्यति । न च तदुत्पन्नस्तस्मान्मुख्यया वृत्त्या आगत इति वक्तुं शक्यत इति वाच्यम् । पाणिनिसूत्रे आगतत्वादिकं लोकबुद्ध्यनुसारेण गौणमुख्यसाधारणं विवक्षितम् । अत एव 'ध्रुवमपायेऽपादानमि'ति सूत्रे प्रागनभिव्यक्तं कार्यं व्यक्तीभवत् कारणाद्विश्लिष्यत इवेति चोरादिभ्यः चोत्पद्यमानं भयं तेभ्यो विश्लिष्टमिव भवतीति लोकबुद्ध्यनुसारेण 'ध्रुवमपायेऽपादनमि'ति सूत्रेणैव तेभ्योऽपायं वैवक्षिकमादाय चोरादीनामपादानसंज्ञा भवतीति 'भीत्रार्थानां भयहेतुरि'त्यादिसूत्राणि महाभाष्ये प्रत्याख्यातानि । कारणाच्च कार्यस्यागतत्वं लोकप्रसिद्धमेव । श्रुतावपि कुतो जात इत्यर्थे कुत एतदागादिति प्रश्नो दृश्यते । ततश्च स्वोपजनभूतात् स्नुघ्नादेरेव यदा मुख्यमागमनं विवक्षितं, तदैव स्नुघ्नात् स्वोपजनभूतादागतः स्नुघ्नमय इत्यादावेव 'तत आगत' इत्यधिकारपठितेन मयट् चेतिसूत्रेण मयट्प्रत्ययः । नतूपादानभूतादुत्पत्तौ विकारस्य विवक्षितायां मयडिति निर्बन्धो निर्मूल एव । अत एव कवयः प्रयुञ्जते— 'पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरूर्जितं दधदि'ति । अत्र हि 'तत आगत' इत्यधिकारपठितेन 'पितुर्यच्चे'ति सूत्रेण पित्र्यमिति । न हि अत्र मुख्यमागनमुपवीतस्य विवक्षितम् । असम्भवात् । अपि तु पितृब्राह्मण्यप्रयुक्तत्वमात्रम् । एवं मातृकमित्यत्रापि अगताधिकारीयेण ऋतष्ठञिति सूत्रेण ठञ्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अयं श्लोको जामदग्न्यविषयः । ततश्च 'मयट्चेति सूत्रेणापि अन्नरसमयविज्ञानमयानन्दमयशब्दा विकारार्थपर्यवसिताः । प्राणमयमनोमयशब्दयोस्तु विकारार्थत्वे न काचिदनुपपत्तिः । ततश्च विकारप्रतिपादकस्यानन्दमयशब्दस्य कथं ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति शङ्कार्थः । अन्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उच्यत इति । ननु, यस्मिन् पक्षे प्राचुर्येण प्रस्तुतत्वं, न तत्र प्रकृत्यर्थभिन्नधर्मिपर्यन्तत्वम् । यस्मिंश्च प्रकृत्यर्थभिन्नपर्यन्तत्वं, न तत्र प्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतत्वम् । तत् कथमन्नप्रचुरो यज्ञ इति चेन्न । यथा वचनग्रहणात् प्राचुर्येण प्रस्तुतत्वं लभ्यते, तथा प्राचुर्येण प्रस्तुतमस्मिन्नित्यर्थोऽपि वर्णयितुं शक्यते । लोकप्रसिद्ध्यनुसारात् । यद्यपि लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाऽपि वृत्तिकारादिभिः'तत्प्रकृतवचन' इत्यस्य प्राचुर्येण प्रस्तुते प्रकृत्यर्थे विवक्षित इत्येवार्थो दर्शितः । न तु तादृशप्रकृत्यर्थधर्मिपर्यन्तः, तथापि सम्भवदर्थान्तरमुदाहरणानुसारात् अस्त्वित्यभिप्रायः । एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्म आनन्दमयमुच्यत इति । न चानन्दस्य प्रस्तुतत्वासम्भवः । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामा'निति ब्रह्मानन्द-

स्य प्रस्तुतत्वात् । न च तत्र मुक्तस्य सर्वकामावाप्तिरुच्यते । न तु तत्र ब्रह्मानन्दावाप्तिरुच्यत इति शंक्यम् । मुक्तस्य सर्वकामावाप्तिरपि ब्रह्मानन्दानुभवरूपैव । न त्वन्यादृशी । न हि मुक्तेन तत्तत्पुरुषव्यवस्थिताः सर्वेऽपि असाधारण्येन सुखलवा अनुभूयन्त इति शक्यं वक्तुम् । अपि तु आनन्दावरणापगमे ब्रह्मानन्दस्स्वरूपभूतो मुक्तेनानुभूयते । सर्वे च लौकिकानन्दा वृत्त्यभिव्यक्तितारतम्योपेतब्रह्मानन्दस्वरूपा एव । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः । ततश्च यथा ब्रह्मस्वरूपे अवगते तदात्मना स्वमवगतमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपाद्यते, तथा समस्तलौकिकानन्दानुस्यूते ब्रह्मस्वरूपेऽनुभूयमाने तदात्मना सर्वे आनन्दाः अनुभूता एव भवन्तीत्येवं सर्वकामावाप्तिर्मुक्तस्य वर्णनीया । ततश्चायमर्थः—ब्रह्मात्मनावस्थितो मुक्तः युगपत् सर्वान् कामान् काम्यन्त इति कामा आनन्दाः, तानश्नुते अनुभवति । अत एव वाक्यशेषे मानुषानन्दमारभ्य हिरण्यगर्भान्तस्यानन्दस्य प्रतिपर्यायमाम्नातेन 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति वाक्येन मुक्तप्राप्यत्वं निरूप्य तत् कथमित्यपेक्षायां 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः' इत्याद्यन्तपर्यायसङ्कलनया सर्वस्यानन्दस्य एकत्वमवधारितम् । एकत्वं च सर्वेषामानन्दानां ब्रह्मात्मना । ततश्च ब्रह्मानन्दमनुभवता मुक्तेन सर्वेऽप्यानन्दास्तदभिन्नतया अनुभूता एव भवन्तीति उपक्रान्ता सर्वकामावाप्तिरुपपादिता भवति । ततश्च लौकिकसर्वकामानुस्यूततया ब्रह्मानन्दस्य प्रस्तुतत्वात् प्राचुर्येण प्रस्तुतत्वं लभ्यते । प्राचुर्यं व्याप्त्या संश्लेष एव । न तु महत्त्वमुत्कर्षो वा, अनेकत्वं वा । महान् घट उत्कृष्टो घट इति विवक्षिते प्रचुरो घट इत्यप्रयोगात् सङ्ख्यया अनेकत्वाभावेऽपि व्याप्त्यभिप्रायेणैव यवागूमयी लवणमयमन्नं इति प्रयोगाच्च । ततश्चानन्दमयपदस्योभयथा सम्भवे प्रायपाठं बाधित्वोपक्रान्तसर्वान्तरत्वानुसारेणौपसंहारिकाभ्यासानुसारेण च प्राचुर्यार्थतैवाश्रयणीया ॥१३॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।१४।

'आनन्दमयोऽभ्यासादि'ति सूत्रादानन्दपदमनुवृत्तं पूर्वसूत्रे प्राचुर्यादित्यत्र षष्ठ्यन्ततया विपरिणतं प्राचुर्यसम्बन्धिसमर्पकम् । तदर्थ इह सूत्रे तच्छब्देन परामृश्यत इत्याह—आनन्दहेतुत्वमिति । ननु, जीवं प्रति आनन्दहेतुत्वात् प्रचुरानन्दं ब्रह्मेति कथं सिध्यति । यथा हि प्रचुरधनोऽन्यान् धनवतः करोति, तथा निर्धनोऽपि तपस्वी अनुग्रहेणान्यान् धनवतः करोत्येवेति प्रकारद्वये लोक-

प्रतिपन्ने कथं धनिकदृष्टान्तेनानन्दहेतुत्वात् प्रचुरानन्दं ब्रह्मेत्याशङ्क्यानन्दमयशब्देन प्राचुर्यकोटेरवगमात् तत्र निर्णयापेक्षायां उत्तरवाक्यप्रवृत्तेर्निर्धनपुरुषानुग्रहलभ्यदृष्टान्तेनानुपस्थितार्थपरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति व्यापकानन्दस्यैव पूर्ववाक्ये निर्देशाच्च धनिकदृष्टान्तेनैवानन्दयातीतिवाक्यार्थो वर्णनीय इत्यभिप्रेत्य उपसंहरति — तस्मादिति ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।१५।

ननु, सूत्रे 'सत्यं ज्ञानमि'ति मन्त्रे निर्दिष्टो गुहानिहित एवात्मा आनन्दमय इत्युक्तम्। तद्व्याख्यानावसरे 'सत्यं ज्ञान'मिति मन्त्र एवोदाहर्तव्यः। किमर्थं ब्रह्मविदाप्नोतीति परमोक्रमः। यस्मादाकाशादी'ति वाक्येन मन्त्रानन्तराम्नातं 'तस्माद्वा एतस्मादि'ति वा किमर्थं संगृहीतम्। यच्च भूतानि सृष्ट्वेति 'सोऽकामयते' त्याद्यौपसंहारिकार्थग्रहणं वा किमर्थं कृतम्। किमर्थं च यस्य विज्ञानाय 'अन्योन्तर आत्मे'ति कोशवाक्यार्थसङ्ग्रहः। उच्यते—परमोपक्रमोपन्यासः तस्यार्थान्तरपरत्वे 'तदेषाभ्युक्तेति तस्मिन्नर्थे उदाहृतस्य मन्त्रस्यापि अर्थान्तरपरता भवेदिति शङ्कानिवारणार्थः। मन्त्राम्नातमेवात्मस्वरूपमानन्दमयवाक्ये गृह्यत इति कथं सृष्टिवाक्यैःभूयोभिर्व्यवधानादिति शङ्कायामसम्बन्धिपदव्यवधानमेवानुवृत्तिविघातकम्। सृष्टिवाक्यं तु न तथा। मन्त्रगतानन्तपदव्याख्यानार्थत्वात्। आनन्त्यं हि वस्तुपरिच्छेदराहित्येन निर्वहणीयम्। ततश्च वियदादेर्वस्तुनो विद्यमानत्वात्तत्परिच्छेदे कथं ब्रह्मण आनन्त्यमिति शङ्कायां वियदादेर्ब्रह्मविवर्तत्वात् न परिच्छेदो वस्तुतोऽस्तीति प्रतिपादयितुं वियदादिसृष्टिराम्नातेति नासम्बन्धिपदव्यवधानमिति सृष्टिवाक्योपन्यासेन दर्शितम्। एवं कोशवाक्यमपि उपक्रान्तगुहानिहितत्वव्युत्पादनार्थमिति न तदप्यसम्बन्धिपदमिति न तेन व्यवधानं दोषः। यथा प्रागनुपक्रान्तमेव 'सोऽकामयते'त्यादिना प्रतिपाद्यते, तथानन्दमयवाक्येनापि कुतो न प्रतिपाद्यत इति शङ्कायां तेनाप्यानन्त्यनिरूपणार्थं प्राक्सङ्ग्रहेण 'तस्माद्वा एतस्मादि' त्यनेन प्रतिपादिता या सृष्टिः सैवेह विस्तरेण प्रतिपाद्यत इति द्योतनाय 'सोऽकामयते'त्यादिवाक्यसङ्ग्रहः। तथा च सर्वापीयं वल्ली 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति सङ्ग्रहवाक्यस्य व्याख्यानभूतं 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिमन्त्रं व्याख्यातुं प्रवृत्ता। सङ्ग्रहे हि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वेद्यवेदनफलेषु संगृहीतेषु सत्यं ज्ञानमित्यनेन वेद्यं, तदेव गुहानिहितं यो वेदेति वेदनं, 'सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति च फलं प्रतिपाद्यते मन्त्रे-

ण। तत्र मन्त्राम्नातगुहानिहितस्य चानन्दमये पर्यवसानात स एव ब्रह्मेति पर्यवस्यति। ततश्चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वाभावे कोशवाक्यमनर्थकमेव स्यात । तदाह—अन्यथेति । मान्त्रवर्णिकमेव चेत्यत्र चशब्दार्थमाह—एतन्निष्ठैव चेति । तत्र चोपक्रान्तस्याधीहि भगवो ब्रह्मेत्यस्यानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति पञ्चमे पर्याये पर्यवसानस्य दर्शितत्वादिहापि पञ्चमपर्यायाम्नात आनन्दमयो ब्रह्मेति सिध्यतीति भावः ॥१५॥

नन्वानन्दमयस्याभ्यासात् ब्रह्मत्वमुक्तमसङ्गतम् । सोऽकामयतेत्युत्तरसन्दर्भस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेनैव सम्बन्धोपपत्तेः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टब्रह्मपुच्छकत्वेन जीवस्यानन्दमयस्यैव उपासनसम्भवात् । अस्तु वा स्रष्टृत्वादेरानन्दमय एवान्वयः । तस्य जीवत्वेऽप्यदृष्टद्वारा तत्सम्भवात् । निरतिशयानन्दत्वादिकमपि शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदिति भविष्यति । तन्निवारणार्थं—

नेतरोऽनुपपत्तेः । १६ । इति सूत्रम् ।

आनन्दमयं हि प्रकृत्येति । ततश्च सोऽकामयतेत्यादिपुल्लिङ्गयुक्तसर्वनाम्ना ब्रह्मणः परामर्शासम्भवात् तथा निर्दिष्टानन्दमय एव परामृश्यते । न च तस्यापि अदृष्टद्वारा कारणत्वं भवतीति शङ्क्यम् । कामनापूर्वकस्रष्टृत्वाम्नानात् तदाह—प्राक्छरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानमिति । सृज्यविषयकामनाभिध्यानम् । न च शास्त्रदृष्ट्या तत्सर्वं जीव एव सम्भवतीति शङ्कनीयम् । तथा सत्यानन्दमयशब्दोऽपि शास्त्रीयं यज्जीवस्य ब्रह्मात्मकं स्वरूपं, तत्पर एवास्तु । न जीवपर इति भावः॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च । १७ ।

रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्यतः पूर्ववाक्ये स इति सर्वनाम्ना आनन्दमयं परामृश्य तस्य रसत्वोक्तेरिहानन्दमय एव रसशब्देन प्रतिपाद्यते । अयमित्यनेन च लब्धृत्वेन प्रतीयमानो जीव इति जीवभिन्नत्वेनावगत आनन्दमयो ब्रह्मैवेति सिध्यति । सूत्रद्वयेनावगतो भेदः जीवब्रह्मणोर्न पारमार्थिकः । किन्त्वाविद्यक इति शङ्कासमाधानाभ्यां प्रतिपादयति—कथं तह्यात्मान्वेष्टव्य इत्यादिना । प्रतिपिध्यत एव तु परमार्थत इति । ननु, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिवाक्यं न जीवेशयोर्भेदनिषेधकम् । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेदेत्यादिना एष त आत्मेति च नियन्तृनियन्तव्यत्वादिना भेदप्रतीतेः । अतः तत्सन्निधावाम्नातमिदमपि वाक्यं जीवब्रह्मणोर्भेदमादायैव व्याख्येयम् । तथा चातोऽन्तर्यामिणस्सकाशात्तत्सजातीयोऽन्यो द्रष्टा नास्तीति वाक्यार्थः । न च तत्सजातीय इति पूरणं मध्येऽसङ्गतम् ।

द्रष्ट्रादिशब्दानां चाक्षुषज्ञानाश्रयवाचिनां कथमन्तर्यामिसजातीयान्तर्यामिरूपद्रष्टृपरत्वम् । यद्भेदो निषिध्येत इति वाच्यम् । सजातीय इति व्युत्पत्तिसिद्धम् । 'नाञ्वयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगति'रिति हि व्युत्पत्तिः । यथा इवशब्दयुक्तं सिंह इवायमिति वाक्यं सिंहान्यत् सिंहसदृशं वस्तु बोधयति, तथा नञ्युक्तमपि वाक्यमनश्वमानयेत्यादि अश्वसदृशमश्वभिन्नं वस्तु बोधयति । तथा ह्यनश्वमित्यादिवाक्यादर्थोऽवगम्यते । इदं च नञ्वदन्यशब्दस्यापि उपलक्षणम् । लौकिकव्युत्पत्तेः तत्रापि तुल्यत्वात् । न हि ब्राह्मणादन्यमानयेत्युक्ते घटादिरानीयते । अपि तु ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरेवानीयते।तथा च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यत्रापि अतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्तत्सदृश इत्येवावगम्यते । न च द्रष्ट्रादिशब्दविरोधः । न हि द्रष्ट्रादिशब्दाश्चाक्षुषादिज्ञानपराः । 'पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण' इति प्रयोगात् । किं तु रूपसाक्षात्कारादिवाचका दृश्यादिधातव इति द्रष्ट्रादिशब्दास्तदाश्रयपराः । तथा च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्युक्ते अन्तर्यामिणः सकाशात् भिन्नस्तज्जातीयो रूपालोचनवान् नास्तीत्यर्थोऽवगम्यते । ततश्चान्तर्यामिभेदनिषेध एव पर्यवस्यति ! न तु जीवस्यान्तर्यामिभेदनिषेधः । तस्य तत्सजातीयत्वाभावादिति चेत्, उच्यते । न सर्वत्र नञिवेति न्यायः प्रवर्तते । अपीतं घटमानयेत्यादौ तदप्रवृत्तेः । किं त्वनश्वमानयेत्यादौ विशेष्यस्यानिर्देशात् किं तदश्वभिन्नमित्याकांक्षायां प्रतियोगिसमर्पकेण पदेन तत्सदृशस्योपस्थित्या तदेवान्यत्वेन निर्णीयते । न तु यत्र विशेष्यनिर्देशेन निराकांक्षता । प्रकृते च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादौ द्रष्ट्रादिपदैर्विशेष्यस्य दर्शितत्वात् न तदाकांक्षेति न श्रुतिसङ्कोचकतया स न्यायः कुलधर्म इत्येवाश्रयितुं युक्तः । न च द्रष्ट्रादिपदानां जीवेश्वरसाधारणत्वम् । रूपसाक्षात्कारमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् । येन तत्रापि विशेष्यापेक्षायां नञिवेति न्यायप्रवृत्त्या ईश्वरे व्यवस्थापनं भविष्यति तेषां पदानाम् । दृश्यादिधातुषु हि चक्षुर्जन्यतावच्छेदकजातिविशेष एव प्रयोजकः । न च रूपसाक्षात्कारत्वादिरूप उपाधिः । गौरवात् रूपं पश्यतीतिप्रयोगासामञ्जस्याच्च । न हि इन्द्र इन्द्राणीपतिरिति पृथक् प्रयुज्यते । तत् कस्य हेतोरिन्द्रपदेन विनैव इन्द्राणी पतिरित्येतावतैव तल्लाभे पृथक्प्रयोगवैयर्थ्यात् । तद्वत् प्रकृतेऽपि पश्यतीत्येतावतैव रूपविषयकत्वे लब्धे रूपमिति पृथक्प्रयोगो व्यर्थ एव स्यात् । घटं पश्यतीतिप्रयोगोऽप्यसमञ्जस एव । न हि घटदर्शनं पटविषयमिति वक्तारो भवन्ति सत्यपि सम्भवे । तत् कस्य हेतोः घटदर्शनमित्युक्ते नियमावगमात् तद्वत् प्रकृतेऽपि स्यात् । श्रुतिरपि 'दर्शनाय चक्षुः चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्ये'वमादिरूपा चक्षुस्सम्बन्धितयैव दर्शनादिकं वदति । न हि वयं चक्षुर्जन्यत्वरूपोपाधिमेव प्रवृत्तिनिमित्तं वर्णयामः ।

येनेन्द्राणीन्यायेन पृथक् चक्षुरादिप्रयोगोऽनुपपन्नस्स्यात् । किं तु तज्जन्यतावच्छेदिकां जातिम् । अतस्तादृशप्रवृत्तिनिमित्ताभिव्यञ्जकतया 'दर्शनाय चक्षुश्श्रवणाय श्रोत्रमित्यादिप्रयोग उपोद्बलक एव । न च पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण इति विरोधः । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते'त्युपक्रमे जवनशब्दस्य तत्तत्पदार्थप्राप्तिमात्रपरत्वेन लाक्षणिकतया दर्शनादीनामपि गौणत्वोपपत्तेः । चक्षुरभावेऽपि दर्शनमित्यद्भुतमिव वक्तुं प्रवृत्ताया एतच्छ्रुतेरेव चाक्षुषत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्रैव तात्पर्याच्च । द्रष्ट्रादिशब्दानां चाक्षुषादिधर्मिजीवासाधारणत्वमेव । ईश्वरस्य ज्ञानं नित्यमेव जन्यमपि तदीयं स्वशक्तिपरिणामात्मकमेव । न तु चाक्षुषादिरूपम् । अपि च अत्र आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुतिप्रतिपादितानाम् 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित'मिति श्रुतिप्रतिपादितानां वा ग्रहणं न्याय्यम् । शब्दक्रमसङ्ख्याप्रत्यभिज्ञानात् । ते च जीवधर्मा एवेति द्रष्ट्रादिशब्दैः जीवस्यैव विशेष्यस्य समर्पितत्वात् प्रकृतादन्तर्यामिणः सकाशाद्द्रष्ट्रादिरूपो जीवोऽन्यो नास्तीत्येव प्रतीयते । यदि तु कुलधर्मता नञिवयुक्तन्यायस्यापि प्रकृते प्रवृत्तिर्वर्णनीयेत्याग्रहः, तदा जीवोऽपि परमात्मना सदृश एवेति द्रष्ट्रादिशब्दैः उपस्थिते जीव एवान्तर्यामिभेदो निषिध्यत इति श्लिष्यते । न चैष त आत्मेति भेदनिर्देशः । घटस्य स्वरूपं ममात्मा दृष्ट इत्यभेदेऽपि तथा प्रचुरव्यवहारदर्शनात् । अपि च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योतोऽस्ति मन्ता नान्योतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोन्यदार्तमिति च वाक्यशैली जीवान्तर्यामिभेदनिषेधपरैवावगम्यते । पूर्ववाक्येनोक्तगत्या भेदे निषिद्धे भेदाभेदयोस्साधारणस्य एषत आत्मेतिवाक्यस्यान्वयमुखेन भेदनिषेधनिगमनरूपतैवावगम्यते । अपि च एषत इति वाक्येन प्रसिद्धजीवमेतच्छब्देनानूद्य तस्यान्तर्याम्यभेद एव स्पष्टं प्रतिपाद्यत इति प्रतीयते । य आत्मनीत्यादौ च भेदनिर्देशे प्रकृतभाष्यमेव उत्तरम् । न चात्रापि शुद्ध एवात्मोच्यते । एतत्स्थाने शाखान्तरे 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्नित्याम्नानेनान्तःकरणचतुष्टयान्तर्गतविज्ञानोपाधिकस्यैवाभिधानोपगमात् । तत्सिद्धं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिवाक्यं जीवान्तर्यामिभेदनिषेधपरमिति । ननु, जीवब्रह्मणोरौपाधिकभेदे मायाविदृष्टान्तोऽसमञ्जसः । तत्र द्वितीयस्य शुक्तिरजतादिवत् काल्पनिकत्वात् जीवस्य च पारमार्थिकब्रह्मसदृशत्वादतः कल्पितभेदयोस्समानसत्ताकत्वं यत्र प्रसिद्धं तादृशदृष्टान्तमाह—यथा वा घटाकाशादीति ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ।१८।

सूत्रे अनुमीयत इत्यनुमानमिति कर्मव्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।१९।

अनेन सूत्रेणानन्दमयज्ञानान्मुक्तिप्रतिपादनात्तस्य ब्रह्मत्वं निर्धार्यते । न हि ब्रह्मविज्ञानादन्यतो मुक्तिः सम्भवति । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति श्रुतेः । ननु, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहे'त्युपक्रमगतं वाक्यमनुदाहृत्य किमर्थं यदा ह्येवेत्युपसंहारवाक्यमुदाहृतम् । उच्यते—उपक्रमे मुक्तिप्रतिपादकवाक्ये शङ्काविशेषं प्राप्तं परिहर्तुं तद्वाक्यं समर्थमित्यभिप्रायेण । अस्मिन्वर्णके हि प्रियमोदादिविशिष्टानन्दमयजीवोपासना पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु ब्रह्मोपासना । न तु निर्विशेषवस्तुप्रतिपादकं वाक्यं सिद्धान्तेऽपि । ततश्चानन्दमयसगुणब्रह्मोपासनात् कथं मुक्तिस्स्यादिति शङ्का । तन्निराकरणं तूपासनानन्तरं ब्रह्मलोकं गतस्यादृश्याद्यात्मकनिर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिर्भविष्यतीति क्रममुक्त्यभिप्रायं सर्वकामावाप्तिवचनमिति । यदा ह्येवैष इति । 'सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवदि'ति पूर्ववाक्ये अध्यारोपितस्य प्रपञ्चजातस्य निषेधार्थमिदं वाक्यम् । तत्र यद्यपि अदृश्य इत्येव सर्वारोपितनिषेधः सिध्यति, तथापि पूर्ववाक्योपात्तानामेवायं निषेध इति विधिनिषेधयोस्समानविषयताद्योतनार्थं आरोपान्तर्गतप्रतियोगिसमर्पकपदप्रत्यभिज्ञापूर्वकं गोबलीवर्दन्यायेन पुनर्निषेधः केषां चित् । आत्म्यं शरीरं आत्मीयमिति यावत्, तद्रहिते । निरुक्तम् इदमित्थमिति निर्वचनयोग्यं, तद्रहिते । निलयनं नितरां लयस्थानं, तद्रहिते । प्रतिष्ठां साक्षात्काररूपं तज्ज्ञानम् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेती'त्यभयहेतुत्वेनोत्तरत्र ज्ञानस्य कीर्तनात् । इहापि अभयहेतुत्वेन तत्रत्यभिज्ञानात्तदेव प्रतिष्ठाशब्दार्थ इति निर्णीयते । उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीति । अत्र भयहेतुत्वेन कीर्त्यमानं अभयहेतुविरुद्धमित्यवगम्यते । निर्विशेषात्मज्ञानस्याभयहेतुत्वोपपादनात् सविशेषात्मज्ञानं भयहेतुरित्यवगम्यते । ततोऽत्र वाक्येऽन्तरशब्दो भेदपरः । कुरुत इति क्रियासामान्यवाचकस्य क्रियाविशेषे ज्ञाने वृत्तिराश्रीयते । उदरमित्यत्र उत् अरमिति पदच्छेदः । अरमित्यल्पार्थे, उदित्यप्यर्थे । न ह्येतस्य वाक्यस्य पूर्वापरपर्यालोचनां विहायार्थविशेषो निर्धारयितुं शक्यः । 'ऋतं पिबन्ता'विति मन्त्रे ऋतादिपदाना-

मिवोदरं कुरुत इत्यंशस्य यथाश्रुतस्य प्रक्रमाननुगुणत्वात् । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह—एतदुक्तं भवतीति । एवमेकदेशिमतेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं तदुपासनापरे च सन्दर्भे निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनं क्रममुक्त्यभिप्रायमिति प्रतिपादनपरतया सूत्राणि व्याख्यायानन्दमयो जीव एव, कृत्स्नमपि वाक्यं निर्विशेषब्रह्मपरमेवेति प्रतिपादनपरतया सूत्राणि व्याचिख्यासुः प्रथममानन्दमयो न ब्रह्मेत्याह—इदं त्विह वक्तव्यमिति । विकारार्थमयट्प्रवाहे सतीति । सर्वान्तरत्वं तु नानन्दमये प्रायपाठबाधकं लिङ्गमस्तीति गूढोऽभिसन्धिः । गूढमभिसन्धिमनवगाह्य शङ्कते—मान्त्रवर्णिकेति । मान्त्रवर्णिकब्रह्मप्रत्यभिज्ञानादित्यनेन किमुपक्रान्तश्रुतात्मादिपदसामानाधिकरण्यमात्रं विवक्षितं, उत सर्वान्तरत्वमपि । नाद्यः । तथा सत्यन्नमयादिष्वपि 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इत्यात्मपदब्रह्मपदसामानाधिकरण्यमस्ति । तस्मादेतस्मादिति सर्वनामनी 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत' इति पूर्ववाक्यगतसर्वनामसमानार्थके आत्मपरे । एवं प्राणमयादिष्वपि प्रतिपर्यायं स्पष्टमेवात्मपदसामानाधिकरण्यम् । विज्ञानमयकोशे तु 'विज्ञानं देवास्सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुत' इति ब्रह्मपदाभ्यासः, उपक्रान्तसर्वकामावाप्तिरूपं फलं च प्रत्यभिज्ञायते । तथा च तेषामप्युपक्रान्तब्रह्मात्मत्वापत्तिः । न चास्तु तेषामपि ब्रह्मत्वम् । तथासति ब्रह्मानेकत्वप्रसङ्गेन सर्वश्रुतिषु ब्रह्मैकत्वनिर्धारणं विरुध्येत । न च तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदभिन्नस्योपासनापराणि कोशवाक्यानि भविष्यन्ति । प्रक्रान्तब्रह्मोपासनस्य प्रधानस्यानेकत्वे वाक्यभेदापत्तेः । न चान्नमयादिकोशेषु गुणभूतान्युपासनानि विधीयन्ते । आनन्दमयवाक्ये तु प्रधानोपासनम् । अतो न वाक्यभेद इति वाच्यम् । तथात्वे विनिगमनाविरहात् उपक्रान्तस्य ब्रह्मणस्तत्र सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादिति मनसि निधायाह—अन्नमयादीनामपीति । द्वितीयं शङ्कते । अत्राहेति । यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवेति । अभ्युपगमवादोऽयम् । वस्तुतस्तु ततोऽप्यान्तरो वाक्यगतिपर्यालोचनया अवगम्यत एवेति द्योतनाय—यद्यपीति । तथा ह्यानन्दमयस्य हि सर्वान्तरत्वं न साक्षादवगम्यते । अपि तु ततोऽन्तरस्यान्यस्यानाम्नानादिति वक्तव्यम् । तदास्याप्यात्मान्तराम्नानेन स एव ततोऽप्यन्तरोऽवगतो भविष्यति । आनन्दमयपर्यायोत्तरं हीदं वाक्यं समाम्नायते । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्येति । न चात्रैकदेश्युक्तरीत्या क्लिष्टार्थो ग्राह्यः । यथाश्रुतार्थग्रहणे अनुपपत्त्यभावात् । न च प्राणमये तस्यैष इत्यस्य यथा-

श्रुतार्थग्रहणं न सम्भवति । अन्नरसमयात्मानुक्तेरिति वाच्यम् । यस्मादन्नरसमय उत्पन्नः, स एव मूलकारणीभूतः तस्यात्मा भविष्यतीति 'तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्ये'त्यनुवादबलादवगन्तुं शक्यत्वात् । स च मूलकारणतया तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत इति निर्दिष्ट एव । ततश्च यः पूर्वस्येति षष्ठी जन्यजनकभावे । तथा च तस्य प्राणमयस्य एष एव शारीर आत्मेत्यत्रापि जन्यजनकभावे षष्ठी । शारीरपदं च तस्य जीवाभेदसूचकम् । अयं च जन्यजनकभाव उपादानोपादेयभावरूपेणापि भवतीति स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इति आत्मपदसामानाधिकरण्यं च उपपद्यते । ततश्च यदुपक्रमे सर्ववस्त्वनुस्यूततया सर्वान्तरत्वं परिपूर्णत्वमनन्तपदेन सूचितम् । यच्च तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत इत्यादिना विवृतं, तदानन्दमयादन्यस्यैवावगम्यते । गुहानिहितत्वरूपमान्तरत्वं यदि ब्राह्मेणैव रूपेण वक्तव्यं, तदाप्यानन्दमयस्य य आत्मावगतस्तत्रैव तत्पर्यवसानं कल्पनीयम् । तथा च तस्मादन्योऽन्तर आत्मेत्यश्रवणमात्रेण नानन्दमयस्य मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यम् । वस्तुतस्तु उपक्रमे यत् गुहानिहितत्वमुक्तं, तज्जैवेन रूपेण । तस्य चानन्दमये पर्यवसानं जीवत्व एव लिङ्गम् । द्विप्रकारेण हि ब्रह्मणो गुहानिहितत्वं पारमेश्वरेण रूपेण जैवेन च । तत्राद्यस्य परमे व्योमन्निति प्रतिपादनात् परमव्योमाश्रितं गुहानिहितं जैवमेव रूपं सिध्यति । अत्र हि परमव्योमशब्दः परमेश्वरपरः । भृगुवल्ल्यां समप्रपञ्चं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते'ति मन्त्रगतपरमव्योमशब्दव्याख्यानत्वेन तस्यास्सङ्गमितत्वात् । तदेव चानन्दमयपर्याये गुहानिहितं भविष्यति। अत्रापि हि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माश्रितत्वमवगम्यते । आधाराधेयभावेन चानन्दमयस्य ब्रह्मभेदोऽवगम्यते । ततश्च प्रियादिसम्बन्ध आनन्दमयेऽक्लेशेनैव वर्णयितुं शक्यते । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तु तदपि क्लेशेनैव वर्णनीयं स्यात् । तदाह— यत आनन्दमयं ब्रह्मत्येति । न च पूर्वेषु पर्यायेषु अन्नमयाद्यभिन्नत्वं तत्तदवयवानामवगतं इहाप्यानन्दमयपुच्छत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्मानन्दमय एव भविष्यतीति वाच्यम् । 'आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठे'ति प्राणमये तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्ष'इत्यादि मनोमयपर्याये च तत्तत्कोशभिन्नानामेवावयवानां प्रतिपादनात् सर्वथाप्यवयवावयविभावस्य भेदगर्भतया तदभेदप्रत्याख्यानाच्च । न च पूर्वेषु पर्यायेषु श्लोकानामवयवविषयत्वं दृष्टम् अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इत्यन्नमयपर्याये, प्राणं देवा अनुप्राणन्तीति प्राणमयपर्याये, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति विज्ञानमयपर्याये । एवं प्रकृतेऽपि भविष्यति । ततश्चासन्नेव स भवतीत्यानन्दमयपर्यायस्थस्य श्लोकस्य ब्रह्मपद-

घटितत्वात्तस्यानन्दमयविषयत्वे आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति वाच्यम् । मनोमयपर्यायगतस्य यतो वाचो निवर्तन्त इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तादृशनियमासिद्धेः । न च तत्रापि ब्रह्मविषयकाप्राप्त्याश्रयतया मनः प्रतिपादितमेवेति यथाकथञ्चिन्मनोविषयतया श्लोकस्य न नियमासिद्धिरिति वाच्यम् । तथासति प्रकृतेऽपि असन्नेव स भवतीति स इति शब्दपरामृष्टस्यानन्दमयस्य ब्रह्मविषयकसदसद्वेदनाभ्यां सदसत्त्वयोः प्रतिपादनमस्तीति श्लोकस्य यथाकथञ्चिदानन्दमयविषयत्वमस्त्येव । परं तु तदब्रह्मत्वसाधकमेव । न च विज्ञानमयकोश एव जीवरूपो निर्दिष्टः । ततोऽपि भिन्नत्वेनाम्नातस्यानन्दमयस्य कथं जीवत्वमिति वाच्यम् । बुद्ध्युपाधिको जीवो विज्ञानमयपर्याये उक्तः । अज्ञानोपाधिकस्त्वानन्दमय इति विवक्षोपपत्तेः । यथा हि विज्ञानमयशब्दो जीवविषयो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादौ, तथानन्दमयशब्दोऽपि जीवपरो द्रष्टव्यः सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुगिति । अत्र च सुषुप्तिलिङ्गाज्जीव एवानन्दमयः । एष सर्वेश्वर इत्युत्तरत्र सर्वेश्वरत्वाद्याम्नानं तु जीवस्यैव सत आनन्दमयस्य तदभेददृष्ट्यभिप्रायम् । एवं अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तां ज्योति'रिति जीवपर आनन्दमयशब्दः । शुद्धिर्हि प्रागशुद्धस्य सतोऽवगम्यते । अतः शुध्यन्तामित्युक्त्या अशुद्धेर्द्योतनादानन्दमयो जीव एवेति निर्धार्यते । अथवा विज्ञानमयशब्दो बुद्धिपर एव । बुद्धेरप्याधिदैविकविज्ञानविकारतया विज्ञानमयशब्दोपपत्तेः । एवं च सति जीवोपकरणीभूतमनोमयादिप्रायपाठो विज्ञानशब्देन तत्पर्यायाम्नातश्लोके तदभ्यासश्चोपपद्यते । विज्ञानशब्दो हि बुद्धावेव प्रायः श्रुतिषु प्रसिद्धः । बुद्धिं तु सारथिं विद्धीत्युक्त्वा विज्ञानसारथिर्यस्त्विति पुनस्तदनुकीर्तनात् । कथं तर्हि विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि चेति तस्य यज्ञादिकर्तृत्वप्रतिपादनम् । गुहाधिकरणोदाहरिष्यमाणपैङ्गिब्राह्मणवत् जीवस्य तदुपाधिककर्तृत्वबोधनोपयोगितया तच्छिरसि निक्षेपोपपत्तेः । अतो न विज्ञानमयकोशान्तरत्वमात्रेणानन्दमयस्य जीवभिन्नत्वं ब्रह्मत्वं वावगन्तुं शक्यते ननूपक्रान्तं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वेद्यं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र प्रतिपाद्यते । तन्निरूपणायैव । पञ्च कोशा अवतारिता इत्युक्तम् । तथासति यदेवोपक्रमे प्रधानतयावगतं, तदेव कथं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रानन्दमयशेषतया निर्दिश्यते । प्राधान्याप्राधान्ययोर्विरोधादित्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेनेति । उपक्रमावगतप्राधान्यानुसारेण अप्राधान्यद्योतकं पुच्छपदं तदानुगुण्येन व्याख्येयमित्यभिप्रायेण परिहरति—प्रकृतत्वादिति । ननूपक्रान्तं ब्रह्म आनन्दमय एवास्तु । ततश्च न पुच्छपदं यथाकथञ्चिद्व्याख्येयमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वान्दमयावयवत्वेनेति । एवं वदतापि ब्रह्मपुच्छं प्र-

तिष्ठेति वाक्यस्वारस्येन यदानन्दमयस्याब्रह्मत्वमवगम्यते, तत् बाधितमेव स्यात् । ततश्च पुच्छशब्दानुसारेण यदप्राधान्यमवगतं वर्तते, तदेव बाधनीयम् । तत्र च ब्रह्मशब्दानुसारेण प्रकृतब्रह्मप्रत्यभिज्ञानमनुकूलमित्याह—तथासतीति । एवमुपक्रमानुसारेण पुच्छशब्दावगतमप्राधान्यं बाध्यत इत्युक्तम् । इदानीमुपसंहारगतप्राधान्यद्योतकानेकप्रमाणानुसारेणापि तत बाधनीयमित्याह—अपि चेति । असन्नेवेति मन्त्रो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यनिर्दिष्टब्रह्मपरः । न त्वानन्दमयपरः। तदप्रत्यभिज्ञानात् । पूर्ववाक्यस्वारस्येन ब्रह्मभिन्नतयावगते तस्मिन् ब्रह्मपदलक्षणाप्रसङ्गात् प्रियादिविशिष्टस्याहमिति प्रतीयमानस्यासत्त्वशङ्कानास्पदतया तच्छङ्कानिवारणार्थं प्रवृत्तस्य मन्त्रस्य तद्विषयत्वे आनर्थक्यं च स्यात् । ततश्चायं मन्त्रो ब्रह्मप्रधानः । तत्स्तुतिलिङ्गात् । न च पुच्छपदानुसारेणानन्दमयपुच्छस्तुतिरानन्दमये पर्यवसितेति वक्तुं शक्यम् । एकं पुच्छपदमनुसृत्य ब्रह्मपदाभ्यासस्य ब्रह्मसत्त्वासत्त्वयोर्गुणदोषाभिधानस्य चानेकस्य ब्रह्मप्राधान्यलिङ्गस्य स्वारस्यभङ्गायोगात् । अपि चैतस्य मन्त्रस्य पुच्छपदानन्दमयविषयत्वे स एवैतन्मन्त्रे प्राधान्येन वेद्य इत्यसन्नेव भवतीति वेदनकर्तृत्वेन सर्वनाम्ना तस्य परामर्शोऽप्यसङ्गतस्स्यात् । वेदितृत्वस्य वेद्यत्वविरुद्धत्वात् । अस्मिन्मन्त्रे हि स इति पुल्लिङ्गं पूर्ववाक्यनिर्दिष्टानन्दमयपरामर्शकमेव । इदमपि च जीवत्वलिङ्गमिति ब्रह्मप्रधानेऽस्मिन् प्रकरणे जीवत्वमवगतं प्राधान्यं विहन्तीति नानन्दमयप्रधानोऽयं श्लोकः । ततश्चैतन्मन्त्रात् पूर्वपठितमपि पुच्छपदं ब्रह्माप्राधान्यद्योतकम् । उत्तरभाविभिरपि बहुभिः प्राधान्यद्योतकैः अन्यथाक्रियते । उपक्रमन्यायापेक्षयापि भूयोऽनुग्रहन्यायस्य प्रबलत्वात् । समसङ्ख्याकत्व एव हि उपक्रमोपसहारयोरुपक्रमप्राबल्यम् । पुच्छपदस्य गतिं वक्तुं शङ्कते—कथं पुनरिति । पुच्छपदमाधारत्वगुणयोगात् उपपद्यते । न च तथासति पुच्छपदेनैवाधारत्वस्य लब्धतया प्रतिष्ठापदं व्यर्थमेव स्यादिति वाच्यम् । स्थितिहेतुत्वं प्रतिष्ठापदार्थः । न च स्थितिहेतुत्वेनैवाधारत्वं लब्धमिति पुनःपुच्छपदेन किमर्थं तल्लक्षणेति वाच्यम् । 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी'ति जीवरूपेण प्रविष्टस्य ब्रह्मणः स्थितिहेतुत्वेनाम्नातेऽपि प्राणे ब्रह्माधारत्वाभावात् । एवमाधारभूतानामपि पीठादिनामन्नादीनां जीवनहेतुत्वादर्शनात् पुच्छपदेनाधारे प्रतिपादितेऽपि प्रतिष्ठापदेन 'कोऽह्येवान्यात् कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दिति वाक्यावगतस्थितिहेतुत्वप्रतिपादने न काचिदनुपपत्तिः । तदाह—नैष दोष इति । प्रतिष्ठापदं व्याचष्टे । परायणमपि-

ति । पदद्वयलभ्यमर्थं कथयति—एकनीडमिति । एकनीडत्वं प्रकृते आनन्दमयोपादानत्वे सति तत्प्राणनादिहेतुत्वम् । एवमन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इत्यत्र प्रकृतब्रह्मपर्यवसानमस्वीकृत्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र तदङ्गीकारे पुच्छपदावगतप्राधान्यमनुपपन्नं स्यादिति स्वपक्षदोषं परिहृत्य पुनरप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमे दूषणमाह—अपि चेति । ननु, सविशेषब्रह्मपरमेवेदं प्रकरणम् । न तु निर्विशेषब्रह्मपरम् । 'यथाह्यथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'त्यादौ हृदयपुण्डरीकान्तर्गततया ब्रह्म ध्येयमिति विवक्ष्यते, एवमिहापि विज्ञानमयान्तकोशरूपगुहान्तर्गततया ब्रह्मोपासनं विवक्षितम् । वेदेत्यस्य विविदिषापरिणामोपपत्तेः। तत्र च सत्यत्वादयो गुणा विवक्षिताः । ये च 'सोऽश्नुते सर्वान् कामानि'ति प्राप्यत्वेन कामा निर्दिश्यन्ते । तेऽप्युपास्यगुणा एव भविष्यन्ति । तत्क्रतुन्यायात् । एवं 'सोऽकामयते' त्यादयो गुणा, मध्येऽपि परामृश्यन्ते । यथा भीषास्माद्वातः पवते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेतीत्यादयो भूयांस उपसंहारेऽपि गुणा आम्नायन्ते । तद्विरोधे च 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति वाक्यं यथाकथञ्चित् ब्रह्मानन्दोऽपरिमित इत्येवमभिप्रायं सत् ब्रह्मानन्देयत्तापरिच्छेदकवाचां मनसा सह निवृत्तिप्रतिपादकं भविष्यति । अतः सविशेषपरत्वापादनं न दोष इत्यत आह—निर्विशेषमिति। अयमाशयः । यतो वाचो निवर्तन्त इति वाक्यं न ब्रह्मानन्देयत्तापरिच्छेदकवाङ्निवृत्तिप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मानन्दस्यापरिमितत्वं प्रतिपादयति । तथासति वाच इति ब्रह्मानन्देयत्ताप्रतिपादकवाग्विषयकं सत् संकुचितार्थं स्यात् । निवर्तन्त इति च पदस्वारस्येन प्रवृत्तिरप्यवगम्यते । प्रवृत्तस्य हि निवृत्तिरियत्तापरिच्छेदिकानां च वाचां प्रवृत्तिर्नास्तीति तदपि पदमसङ्गतमेव स्यात् । ततश्च वाच इत्यसङ्कोचेन सर्ववाग्विषयम् । न च तत्रापि सगुणानां वाचां शबलितस्वरूपपर्यन्तं प्रवृत्तानां विशुद्धस्वरूपपर्यन्तमप्राप्य निवृत्तिर्मनसा सगुणवस्त्ववगाहिज्ञानाश्रयेण सहेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि निर्गुणप्रतिपादकवाचां तादृशमनसा सह प्रवृत्तानां निवृत्तिर्नास्तीति सगुणवाग्विषयतया वाच इति संकुचितार्थं वक्तव्यमेवेति वाच्यम् । निर्गुणप्रतिपादकवचनजातस्य गुणानन्तमौपाधिकगुणजातस्य विद्यमानतया तस्यां दशायां अधिष्ठानमात्रपरिशेषेण विशुद्धस्वरूपाभावात् तासामपि वाचां मुक्तिदशाभिव्यङ्ग्यं यादृशं विशुद्धं स्वरूपं, ततो निवृत्तिरस्त्येवेति न वाच इत्यस्य सङ्कोचः । न वा निवृत्तिपदस्वारस्यपरित्यागः । न च प्रकरणाधीतानेकसगुणवाक्यानुसारेण 'यतो वाच' इत्यस्य एकस्य यथाकथञ्चिन्

व्याख्याने न दोष इति वाच्यम् । तात्पर्यग्राहकलिङ्गवतैकेनैवानेकबाधोपपत्तेः । इदं वाक्यमस्मिन् प्रकरणे द्विरभ्यस्यते मनोमयपर्याये ब्रह्मवल्ल्यन्ते च । तत्र कथमेकरूपेण द्विरभ्यस्यमानस्य वाक्यस्यान्यथानयनम् । उपक्रमे चानन्त्यं प्रतिज्ञातम् । तदुपपादकतया सृष्टिवाक्यप्रवृत्तिः । तत्र सृष्टितदुपयोगिगुणमात्रप्रतिपादने वस्तुपरिच्छेदस्य प्रसक्तेरानन्त्यमप्रतिपादितमेव भवेदित्यस्मिन् प्रकरणे सृष्टिवाक्यजातमपवादमपेक्षमाणमेव भवतीति 'यतोवाच' इति वाक्यं तदनुगुणमेव । न तु तत्प्रतिकूलम् । तदुद्देश्यसिद्ध्युपयोगित्वात् । तथा चोपक्रमोपसंहारैकरूप्यमपि तात्पर्यग्राहकं लिङ्गं यतो वाच इत्यस्य । मध्येऽपि चादृश्येऽनात्म्य' इत्यादिरपवाद उपलभ्यते 'उदरमन्तरं कुरुते' इति च भेदनिन्दा । अतो निर्गुणप्रकरणेऽस्मिन् आनन्दमये सगुणे उपक्रान्तब्रह्मपर्यवसानं कर्तुमशक्यम् । आनन्दं ब्रह्मण इति षष्ठी च निर्गुणप्रकणानुरोधात् 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् इति च पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया च घटस्य स्वरूपमित्यादिवदभेदसम्बन्धपरैव व्याख्येया । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्रापि न सहार्थे तृतीया । सहेत्यस्य हि न ब्रह्मेत्यनेनान्वयः । वैदिकसम्प्रदायागतः सहेत्यत्र विरामो हि ब्रह्मणेत्यनेनानन्वयं द्योतयति । ततश्च सहेत्येतत्सर्वान् कामानित्यनेनान्वेति । तथा च सहेति यौगपद्ये । ब्रह्मणेतीत्थंभावे तृतीया । तादात्म्येन च ब्रह्मास्नुवानस्य लक्षणम् । तथा च ब्रह्मात्मना सर्वान् कामान्युगपदश्नुत इति प्रतिपादने प्रकरणानुगुण्यम् । ब्रह्मणा सहेति प्रतिपादने तु निर्गुणप्रकणतिरोभावोऽपि स्यात् । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यावधृतं निर्गुणप्रकरणं च प्रबलम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति प्राप्यप्रापकभावेन भेदनिर्देशस्त्वापाततः । आप्नोतीत्यस्य भवत्यर्थकत्वात् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति हि श्रुत्यन्तरम् । अपि च 'असतोमासद्गमय, तमसोमा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मामृतं गमये'ति मन्त्राः । तेषां च ब्राह्मणं—'स यदाहासतोमासद्गमयेति मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमय अमृतं माकुर्वित्येवैतदाह—तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमय अमृतं माकुर्वित्येवैतदाह—मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र किञ्चन तिरोहितमिवास्तीति । अत्र मन्त्रद्वये गमयेत्यस्य कुर्वित्यर्थप्रदर्शनेन तृतीयमन्त्रे मृत्य्वादिपदानामव्याख्येयत्वेऽपि गमयेत्यस्य कुर्वित्यर्थपरतया व्याख्येयत्वमस्तीति द्योतयितुं नात्र तिरोहितमिवेतीवशब्दः प्रयुक्तः । परं तु पूर्ववदेव गमयेत्येतद्व्याख्यातुं शक्यत इति स्पष्टतया न व्याख्यातम । कचिद्व्युत्पत्तेर्दर्शितायाः सर्वत्रोहितुं शक्यत्वात् । एतत्पर्यालोचनया मोक्षप्रकरणे प्राप्त्यर्थ-

कानि पदानि तद्भावापत्तिपराणीत्यवगम्यते अतो 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिः सन्दर्भः सर्वोऽपि निर्विशेषब्रह्मपर एवेति । ननु, आनन्दमय इत्यत्रविकारार्थमयडन्तत्वे प्रायपाठः प्रयोजक इत्युक्तं, तन्न सम्भवति । अन्नरसमय इत्यत्र नित्यशब्दस्य नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रगतस्य सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेन मयड्विकारार्थ इत्यस्तु । अन्नात् पुरुष इति वाक्यानुसारात् 'तत आगत' इत्यधिकारगतेन 'मयट् चे'ति सूत्रेण वा भवतु । विकार एवागतत्वोपचाराश्रयणात् । विज्ञानमये तु किमर्थं एतादृशक्लेशानुसारेण विकारार्थमयडन्तता स्वीकर्तव्या । ततस्तत्र प्राचुर्यार्थ एव मयडस्तु । तथा च न विकारप्रायपाठ इत्यपि कश्चिद्वदेत् । तत्र यद्यपीत्थमपि वक्तुं शक्यम् । येनापि प्राचुर्ये मयट् स्वीकर्तव्यः तस्यापि क्लेशस्तदवस्थ एव । तथा हि यदि विज्ञानमयशब्दो जीवपरः, तदापि प्रचुरं विज्ञानं जीव इति वक्तुं न शक्यते । जीवोऽणुरिति मते व्याप्त्यात्मकस्य प्राचुर्यस्यासम्भवात् । प्रचुरं विज्ञानमस्मिन्नित्यपि वक्तुं न शक्यम् । जीवविज्ञानस्य संकुचितत्वात् । सिद्धान्तेऽप्यन्तःकरणोपाधिकस्य जीवस्य न प्रचुरविज्ञानरूपता । तस्य सामान्यतः शरीरमात्रपरिमाणत्वात् । विशेषतश्चान्तःकरणगोलकहृदयमात्रव्यापित्वात् । विज्ञानमयशब्देन च सिद्धान्ते बुद्ध्युपाधिकस्यैव जीवस्य ग्रहणात् बुद्धिरूपः कोशस्तु परमते विज्ञानशब्दे ग्रहीतुमिष्ट एव न भवति । सिद्धान्ते तु यद्यपि तद्ग्रहणमिष्टं, तथापि न तत्प्रचुरता । गोलकमात्रवृत्तित्वात् । इन्द्रियप्रणालिकयापि विषयेष्वेव व्याप्तिः । न तु सर्वत्र । एवं प्रचुरविज्ञानाश्रयत्वमपि नास्ति । प्रस्तुतत्वं तु न जीवतद्बुद्धितज्ज्ञानानां सम्भवति । प्रस्तुतत्वं हि प्रकृतत्वम् । इह च ब्रह्मैव प्रकृतम् । न त्वन्यत् । प्रस्तुतत्वगर्भमेव च प्राचुर्यं मयडर्थः । ततश्च क्लेशस्य प्राचुर्यपक्षेऽपि तुल्यतया प्रायपाठानुरोधी विकारार्थ एव मयट् विज्ञानशब्दे भविष्यति । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिह प्रकरणे अन्नरसमयकोशे लब्धवृत्तिकम् । तथा चोपस्थितत्वात् 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यनेन मयड्ग्रहणे न क्लेशः । एवं 'तत आगत इति मयड्ग्रहणेऽपि न क्लेशः । न हि विज्ञानमय इत्यत्रैवागतत्वेन विकार उपचर्यते । किं तु तत आगत इत्यत्रेव गौणमुख्यागतत्वं विवक्षितम् । 'ध्रुवमपायेऽपादान'मिति सूत्र इवापायपदं गौणमुख्यापायपरम् । अतो विज्ञानमय इत्यत्रापि विकार एव मयट् । अथापि कश्चित् प्राचुर्य एव मयडिति निर्बध्नीयात् । तत्र च विज्ञानं प्रचुरमस्मिन्नित्यर्थं वदेत्, तदनुसारेणानन्दमय इत्यत्रापि तत्समानार्थतां वदेत्, तथापि न ब्रह्मपरत्वमित्याह—अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वं गम्यत इति । अयं भावः । प्राचुर्यं

ह्याधिक्येन व्याप्तिः । आधिक्यं च किञ्चिदवध्यपेक्षम्। यश्चावधिस्तस्याल्पत्वं द्योत्यते । तत्र विज्ञानमय इत्यत्र स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमादाय पर्यवसानं प्राचुर्यस्य वक्तव्यम् । लोके ह्येषां ग्रामाणां मध्ये ब्राह्मणप्रचुरः को ग्राम इत्यत्र ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वं निरूपकमाधिक्यस्य प्रतीयते । तथैव प्रश्नतात्पर्यात् तदुत्तरेऽपि ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इति व्यधिकरणसमानजातीयाल्पत्वमेव निरूपकम् । एवं ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इत्यत्र तद्ग्रामगतशूद्राल्पत्वमपि वर्णितं भवति । तथा च तात्पर्यानुसारेण क्वचिद्व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वनिरूपितं प्राचुर्यं, क्वचित् समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितमिति द्वेधा सम्भवेऽपि विज्ञानमयशब्दस्य परमते जीवपरत्वान्न तत्र व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वमादाय पर्यवसानमाधिक्यस्य। जीवभिन्नेश्वरगतज्ञानस्यैवाधिकत्वात् । अतः समानाधिकरणेच्छादिवृत्तीनामल्पत्वमादाय पर्यवसानं वक्तव्यम् । ततश्च विज्ञानमय इत्यत्र समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमादाय पर्यवसानस्य कृतत्वात्तत्प्राये पठितानन्दमयशब्दस्य प्राचुर्यार्थत्वपक्षे समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमादाय प्राचुर्यस्य पर्यवसानमायातीति नायं परमेश्वर इति।उपसंक्रमितव्यान।मिति। तादात्म्यबुद्ध्युपगृहीतानां तत्परित्यागेनातिक्रमणीयानाम। तस्माद्वा एतस्मादित्यत्र पुल्लिङ्गेनात्मशब्देनेति। उपलक्षणमेतत्। तस्यैष एव शारीर आत्मेति आनन्दमयपर्यायपठितेन श्लोकेनानन्दमयं प्रत्यात्मत्वेन ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वात्। न चात्मशब्दो न ब्रह्मासाधारणः सर्वेष्वपि कोशेषु। तथा च न ब्रह्मणः पुल्लिङ्गेन स्वासाधारणशब्देन सन्निधानमिति वाच्यम्।'असन्नेव स भवती'ति मन्त्राम्नातस्य ब्रह्मपरत्वसिद्धौ ब्रह्मशब्दसमभिव्याहृतस्य तस्य ब्रह्मासाधारणत्वोपपत्तेः। न च तथासति 'असन्नेव स भवती'ति मन्त्रे वेदनक्रियाविशेषणस्य ब्रह्मणो न शाब्दं प्राधान्यं सम्भवतीति वाच्यम् । वेद्यत्वेनैवार्थप्राधान्योपपत्तेः । वेद्यत्वनिर्देशे हि कृत्स्नं प्रकरणं तद्वेदनोद्देशेन प्रवृत्तमित्युद्देश्यज्ञानविषयत्वरूपं प्राधान्यं प्राप्नोति। 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'ति मन्त्रेषु विशेष्यत्वेन निर्देशरूपमपि प्राधान्यमस्तीति सर्वनाम्ना परामर्शे न काचिदनुपपत्तिः । आनन्दमयपरामर्शवादिनापि आत्मशब्दोऽनुसर्तव्यः ! आनन्दमयपदस्य यौगिकतया तत्रात्मशब्दस्यैवान्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति पठितस्य विशेष्यसमर्पकत्वात् । अतो नोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनयाप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । एवमन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति वाक्यमुदाहृत्यानन्दमयपदं ब्रह्मपरमिति वृत्तिकारमताधिकरणपर्यवसानं कृतं, तन्निरस्तम् । इदानीं स्वयं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यमुदाहृत्य तद्वाक्यपर्यालोचनया ब्रह्मण आनन्दमयशेषत्वं न प्राप्नोतीत्येवमर्थपरतया सूत्रैरधिकरणमारचयति—सूत्राणि त्विति। अस्मिन् प्रकरणे

हि कोशवाक्येषु तत्तत्कोशानां पक्षित्वेनोपासनं विवक्षितम् । भूमविद्यायां नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं, तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति फलनिर्देशाख्यातयोस्सत्त्वेनोपासनाविवक्षावदिहापि 'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्येतयोः सत्त्वेनोपासनाविवक्षोपपत्तेः । तत्र च पुच्छशब्दः अन्नमयादिषु तत्तत्कोशैकदेशेषु पुच्छत्वदृष्ट्यभिप्रायः । नन्वन्नमयादयः पक्षित्वेन निरूपिताः । पक्षिणां च पुच्छं नास्ति । पश्चवयवविशेषवाची हि पुच्छशब्दः । 'पुच्छोऽस्त्री लोम लांगूल'मिति लांगूलापरपर्यायतया कोशकाराभिधानात् । तस्माद्वयांसि पुच्छेनैव प्रतितिष्ठन्तीत्यादिस्तु 'अकच्छः पुच्छकच्छश्चेत्या'दिवल्लम्बमानपश्चादवयवत्वेन गौणः प्रयोगः । अतः कथमिदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादिभिर्वाक्यैः पुच्छत्वेनावयवविशेषनिरूपणमिति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि पश्चाल्लम्बमानावयवत्वेनैवावयवविशेषाणां निरूपणं पक्षित्वोपासनाङ्गं भविष्यति । तथा च प्रायपाठानुसारेण पक्षित्वेन निरूपिते आनन्दमये ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यं पश्चाल्लम्बमानावयवदृष्टिविधायकं सत् आनन्दमयगुणतयैव ब्रह्म प्रतिपादयतीति प्रतीयते, उपक्रमोपसंहारैकरूप्यावधृतप्राधान्यस्य ब्रह्मणः ब्रह्मपदेन प्रत्यभिज्ञानात् स्वप्राधान्येनैव ब्रह्म प्रतिपादयतीत्यपि प्रतीयते । ततश्च संशय इत्याह—किमानन्दमयस्यावयवत्वेनेति । 'ईक्षतेर्नाशब्द'मित्यत्र प्रायपाठानुसारेणेक्षतिर्गौणो न भवति । श्रुत्यपेक्षया प्रायपाठस्य दुर्बलत्वादित्युक्तम् । इह तु सिद्धान्तेऽपि पुच्छशब्देनाधारत्वलक्षणात् प्रायपाठानुसारेण पश्चाल्लम्बमानावयवत्वविवक्षायां न श्रुतिविरोध इति सङ्गतिः । 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यत्रानन्दमयपदं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यं लक्षयति । प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकमिति साध्याध्याहारः । इदं च साध्यमभ्यासादिति हेतुबलादेव लभ्यते । तात्पर्यलिङ्गान्तर्गतस्याभ्यासस्य प्राधान्यसाधन एव स्वारस्यात् । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधनपरतया सूत्रव्याख्याने त्वभ्यासादिति हेतोः स्वारस्यं न लभ्यते, जीवानन्दविलक्षणत्वस्यापि ब्रह्मलिङ्गत्वेन तल्लिङ्गादित्येव निर्देशे तत्सङ्ग्रहोपपत्तेः । तदभ्यासपर्यन्तधावनस्य निष्फलत्वात् । प्राधान्यरूपे च साध्ये आनन्दमयस्यानन्वयात् । तेन पदेन ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेतिवाक्यलक्षणायां न काचिदनुपपत्तिः । न हि यथाश्रुतसूत्रार्थो ग्राह्य इत्येतावन्मात्रमनुत्सर्गमवलम्ब्य श्रुतिविरुद्धमपि आनन्दमयस्य स्वप्रधानत्वं वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मपुच्छमभ्यासादित्येव वक्तुमुचितत्वेऽपि लाक्षणिकानन्दमयपदप्रयोगोऽर्थान्तरग्रहणेन शङ्काविशेषं निराकर्तव्य इति द्योतनार्थः । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन स्वप्राधान्येन ब्रह्म प्रतिपाद्यते । न त्वानन्दमयशेषत्वेन । 'असन्नेव स भवती'ति मन्त्रे अभ्यासानुसारेण ब्रह्मणः प्राधान्यावगमात् । इहापि तस्यैव

मत्यभिज्ञानात् स्वप्रधानमेव ब्रह्म भविष्यतीत्युक्ते प्रायपाठसहकृतोपक्रमस्थपुच्छशब्दस्वारस्यानुसारेण 'असन्नेव स भवती'तिमन्त्रे ब्रह्मपदमानन्दमयलक्षकमस्तु । ततश्चासिद्धो हेतुरिति शङ्कायां आनन्दमयो न निगमश्लोकप्रतिपाद्य इति साध्याध्याहारेण सूत्रयोजना । तत्र चाभ्यासादित्यनेन निगमश्लोके ब्रह्मपदाभ्यासात् तत्रैव स इत्येनमितिपदेनानन्दमयस्य ब्रह्मपदार्थगोचरसदसत्त्वज्ञानाधीनसदसत्त्वाश्रयतयाभ्यासाच्च नैकमुपक्रमस्थपुच्छपदमनुसृत्यानेकपदबाधनेन निगमश्लोकस्यानन्दमयविषयत्वं कल्पनीयम् । भूयोऽनुग्रहन्यायादिति प्रतिपाद्यते । पुच्छशब्दस्य गतिं वक्तुम्—विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । इति सूत्रम् । तत्र विकारपदमवयवपरतया व्याचष्टे—विकारशब्द इति । अवयवशब्दादित्येव वक्तव्ये विकारपदप्रयोगः सूत्रे शङ्कान्तरद्योतनार्थः । इत्थं हि सिद्धान्ती वदति—ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र पुच्छपदमाधारलक्षकम् । तत्रेदं शङ्कान्तरं तथासति पुच्छपदस्याधारे निरर्थिका लक्षणा स्यात् । प्रयोजनं विना लक्षणाश्रयणं दोष इति आलङ्कारिका मन्यन्ते । अस्मिन्नर्थे विकारशब्दो दोषपरः । विपूर्वस्य कृञो विकृताननेत्यादौ दोषपरोऽपि प्रयोगो दृश्यते । प्राचुर्यादित्युत्तरम् । निरर्थिका लक्षणा न भवति । पूर्ववदानन्दमयेऽपि पक्षित्वेन निरूपिते किञ्चित् पुच्छं वक्तव्यमि'ति तत्सामान्याद्यात्रपुच्छपदप्रयोगः । तावताप्याधारो लक्षयितुं शक्यत इति। ननु,पूर्वत्रावयवपरः पुच्छशब्दः । इह त्वाधारतापर इति कथमर्थभेदे साम्यमवगम्यते । इहापि साम्यसिध्यर्थमवयवलक्षणैवाश्रयणीयेति चेदिति पुनरपि शङ्का । विवक्षितार्थानुसारेण समानशब्दप्रयोगमात्रेण साम्यापादनसम्भवेऽपि विवक्षितविरुद्धार्थग्रहणेन साम्यापादनस्यानुचितत्वात् अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमात्रेण साम्यस्य प्राचुर्यादिति परिहारार्थः । अत्र हि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छपदं न केवलं पूर्वपर्यायसाम्यमात्रार्थं प्रयुक्तम् । अपि तु शङ्काविशेषनिवृत्तयेऽपि । तथा ह्युपक्रमे ब्रह्मण आनन्त्ये प्रतिज्ञाते जडवर्गस्य तद्विवर्ततया वस्तुपरिच्छेदकत्वं नास्तीति सृष्टिवाक्यादवगमेऽपि जीवस्य ब्रह्मविवर्तत्वासम्भवेन तेन वस्तुपरिच्छेदशङ्कायां तस्यैव ब्रह्मणो गुहानिहितत्वं जीवरूपेणोक्तम् । तत्रापि ब्रह्मण एव गुहानिहितत्वोक्त्या जीवब्रह्मणोस्स्वरूपैक्यं कथं निर्धार्यते । उपक्रमे प्राप्यप्राप्तृभावेन निर्दिष्टयोर्जीवब्रह्मणोर्भेदावश्यंभावात् । अशनायाद्यभियुक्तस्य जीवस्य ब्रह्मणा स्वरूपैक्यासम्भवाच्चेति शङ्काद्वयं प्रसक्तम् । तत्रोपक्रमे प्राप्तिर्निगरादेरप्राप्तस्यैव न ब्रह्मणोऽप्राप्तस्यैव विवक्षिता । अपि तु कण्ठचामीकरन्यायेन प्राप्तस्यैवाप्राप्तत्वभ्रमापोहेनेति द्योतयितुं 'परमे व्योमन्नि'ति जीवाधारतया गुहा-

यामेव ब्रह्मसन्निधानमुक्तम्।अशनायादयश्चोर्मयो न जीवस्य स्वाभाविकाः । अपि त्वन्नमयादिविज्ञानमयान्तकोशोपाधिका इति दर्शयितुं विज्ञानमयान्तान् कोशान्निरूप्य तच्छिरस्येव विज्ञानं यज्ञं तनुतइति कर्तृत्वं निक्षिप्तम् । ततश्चायमर्थो भवति । अन्नमयादिकोशविशिष्टं चैतन्यं जीव इत्युच्यते योऽहमिति प्रतीयते । तत्र च विशेष्यस्वरूपभूतं चैतन्यं ब्रह्मैवेति विशुद्धचैतन्यांशमादाय स्वरूपैक्ये न काचिदनुपपत्तिः । तत्रेयं शङ्कोन्मिपति । एवं तर्हि विशिष्टजीवस्वरूपान्तर्गतमेव ब्रह्म । ततश्च कथं जीवस्स्वान्तर्गते ब्रह्मणि परमव्योमशब्दिते विद्यत इति वक्तुं शक्यते । यावता आसनादीनामाधाराणां स्वानन्तर्गतत्वदर्शनात् । तन्निवृत्तिश्चानन्दमयस्य जीवस्य पक्षित्वकल्पनया ब्रह्मणश्च पुच्छत्वकल्पनया निर्वर्त्यते । पक्षिणो हि शिरःपक्षाद्यवयवावच्छिन्नस्य पुच्छं स्वान्तर्गतमेवाधारः । 'तस्माद्वयांसि पुच्छेनैव प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतन्ति । प्रतिष्ठा हि पुच्छमि'ति श्रुतेः । इदं च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र पुच्छशब्देनाधारलक्षणायां प्रयोजनम् । पक्षिणः स्वान्तर्गतपुच्छ इव जीवस्य स्वान्तर्गते ब्रह्मणि स्थितिरित्यर्थद्योतनात् । एतादृशशङ्कानिवारणार्थं आनन्दमयस्य पक्षित्वनिरूपणप्रसक्तौ तद्दृढीकरणाय पूर्वेषां कोशानां पक्षित्वं निरूप्य तदाश्रितं प्रसङ्गात् किञ्चिदुपासनमपि दर्शितम् । ततश्च पूर्वेषु पर्यायेषु पुच्छपदस्यावयवविशेषपरत्वेपीहाधारतैव पुच्छपदस्याश्रयणीया । दृश्येते चार्थभेदेऽपि शब्दसाम्येन प्रायपाठनिर्वाहः प्राचुर्येण । तद्यथा 'इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था' इत्यत्रेन्द्रियादीनामव्यक्तपर्यन्तानां परत्वं पूर्वपूर्वमपेक्ष्यानुमानिकाधिकरणे वक्ष्यमाणया रीत्या अन्यदेव अव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्र तु पुरुषस्याव्यक्तात् परत्वं 'सा काष्ठा सा परागति'रिति वाक्यशेषानुसारेण परमपुरुषार्थरूपत्वम् । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति वाक्यशेषानुसारेण सर्वं प्रत्यात्मभूतत्वम्।अग्र्यबुद्धिग्राह्यत्वरूपं सूक्ष्मत्वम् । 'अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको लिङ्ग एवचे'ति वाक्यपर्यालोचनया व्यापकत्वरूपमेतत्सर्वमव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्रोत्कर्षपरेण परशब्देन विवक्षितम् । ततश्च तस्य सन्दर्भस्य सोपानारोहणन्यायेन पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्य परत्वबोधनपूर्वकं सर्वतः ब्रह्मेति परं ब्रह्मेति बोधयितुं प्रवृत्तस्यार्थभेदे सत्यपि परशब्दसाम्यमात्रेण प्रायपाठो निर्वहणीयः । एवं गार्गिब्राह्मणे ओतप्रोतप्रक्रियायां एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति ब्रह्मणि सर्वपदार्थाश्रयस्याव्याकृताकाशस्यान्यदेव ब्रह्माधीनसत्तास्फूर्तिमत्स्वरूपमोतप्रोतत्वमवादिब्रह्मलोकान्तानामुत्तरोत्तरमन्यदेवोतप्रोतत्वम् । ततश्चार्थभेदे सत्यपि ओतप्रोतशब्दैक्यमात्रेण प्रायपाठो निर्वहणीयः । तद्वत् प्र-

कृतेऽपि भविष्यति । तद्धेतुव्यपदेशाच्च । सर्वस्य विकारजातस्येति । अयं भावः । अन्नमयादिपर्यायेषु पुच्छशब्देनावयवलक्षणादिहापि ब्रह्मणः पुच्छशब्देनावयवत्वं कल्पनीयं साम्यसिध्यर्थमिति यो वदति, तस्य वैषम्यान्तरं दुरुत्तरं प्राप्नोति । पूर्वेषु पर्यायेषु हि इदं पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यैस्तत्तत्कोशैकदेश एव पुच्छत्वं निबद्धम् । न च मनोमयपर्याये 'तस्य यजुरेव शिर' इत्यादिनानवयवेष्वेव शिर आदिपुच्छान्तदृष्टयस्सम्पादिताः । प्राणमयकोशे चाकाश आत्मा । पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनवयव एवावयवात्मपुच्छत्वे सम्पादिते इति वाच्यम् । तत्रापि यजुरादिवृत्तिलक्षणोपपत्तेः । ब्रह्मणश्च नानन्दमयैकदेशत्वम् । तं प्रत्यपि कारणत्वाम्नानात् । ततश्च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रानेकदेशेऽपि ब्रह्मण्यानन्दमयपुच्छत्वाभ्युपगमे पूर्वपर्यायवैषम्यं प्राप्तमेव । तदाधारतालक्षणाप्रयुक्तं वैषम्यं कुतो न सह्यते । यदि मनोमयप्राणमयपर्याययोर्यजुरादिशब्दा यथा श्रुता एव । तथासति क्वचिदनेकदेश एव शिरआदिदृष्टिः, क्वचिदेकदेश इति वैषम्यवत् क्वचित् पुच्छशब्दः अवयवविशेषलक्षकः । क्वचिदाधारतालक्षक इत्यपि वैषम्यमस्तु । एतद्द्योतनार्थः सूत्रे च शब्दः । ततश्चोपसंहारिकैः प्राधान्यलिङ्गैः एकं पुच्छपदमप्राधान्यद्योतकं तदानुगुण्येनान्यथाव्याख्येयमित्युक्तम् । इदानीमुपक्रमानुसारेणाप्यन्यथा व्याख्येयमित्याह—सूत्रकारः । मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । मन्त्रवर्णे हि ब्रह्म स्वप्रधानमवगम्यते । तदेव च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मपदेन प्रत्यभिज्ञायते । अतश्चरमश्रुतं पुच्छपदं ब्रह्मपदानुसारेणाधारलक्षकं भविष्यति । नन्वानन्दमयं प्रति ब्रह्मणः पुच्छत्वेनावयवत्वाविवक्षायामानन्दमयोपासनं निरङ्गं स्यात् । पूर्वपर्यायेषूपासनाङ्गतया गौणलांगूलत्वविवक्षादर्शनादित्यत आह—नेतरोऽनुपपत्तेः । आनन्दमय इह पर्याये उपास्यो न भवति । उपक्रमोपसंहारावधृतज्ञेयब्रह्मतात्पर्यके प्रकरणे उपासनाविवक्षानुपपत्तेरिति । ननु यथा ब्रह्मप्रकरणेऽप्यन्नमयादिकोशेष्ववान्तरोपासनानि विवक्षितानि, तद्वत् प्रकृतेऽपि किं न स्यादित्यत आह — भेदव्यपदेशाच्च । भेदो वैलक्षण्यम् । पूर्वेषु पर्यायेषु फलनिर्देशः । इह तु नास्तीति वैलक्षण्यम् । ततश्च फलनिर्देशान्यथानुपपत्त्या तत्रोपासनाविवक्षायामपि आनन्दमयस्य फलनिर्देशं विनैव व्यपदेशान्नेहोपासनाविवक्षा । कामाच्च नानुमानापेक्षा । पूर्ववत् सोऽकामयतेति कारणप्रतिपादकवाक्यस्य प्रधानपरत्वनिराकरणार्थत्वेन व्याख्येयम् । ननु, आनन्दमयपर्याये फलनिर्देशो नास्तीत्यसङ्गतम् । सर्वकामावाप्तिरूपमेवोपक्रान्तं फलं तत्र भविष्यति । न च तत् ब्रह्मविद्याफलम् । नानन्दमयविज्ञानफलमि-

ति वाच्यम् । आनन्दमयपुच्छांशमादायानन्दमयोपासनाया अपि ब्रह्मविद्यात्वसम्भवात् । न चोपक्रमगतं मोक्षाख्यं फलं नानन्दमयोपासनातः सम्भवतीति वाच्यम् । मनोमयविज्ञानमयपर्याययोरपि यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचने'ति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुत' इति च मोक्षफलस्याम्नानात् । तत्र चेच्चित्तशुद्ध्यादिद्वारा तत्फलकता, तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु । तत्राह—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । उपक्रान्तं हि सर्वकामावाप्तिफलं ब्रह्मभावापत्तिरूपम् । तन्निर्विशेषं स्वतन्त्रं यत् ब्रह्म तद्विज्ञानादेव ! नानन्दमयशेषभूतब्रह्मविज्ञानात् । उपक्रमोपसंहारैकरूप्येण ब्रह्मविद्यायास्स्वातन्त्र्यावगमात् । उपक्रमे हि 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति स्वातन्त्र्यमवगतम् । उपसंहारेऽपि 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति मन्त्रे स्वातन्त्र्यमवगम्यते । कथमेतस्य ब्रह्मप्रधानस्य पूर्वोत्तरसन्दर्भस्यानन्दमयपुच्छविषयत्वं वक्तुं शक्यम् । न च मोक्षाख्यं फलमानन्दमयोपासनातः सम्भवति । न च मनोमयविज्ञानमयकोशप्रतिबन्दी । मनोमयपर्याये हि तस्य श्लोकस्याम्नानात् श्लोके च 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेती'ति च दर्शनात् मनोमयोपासनं ब्रह्मविद्यासाधकमिति स्वीक्रियते । एवं विज्ञानमयकोशेऽपि 'शरीरे पाप्मनो । हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुत' इति वचनात् ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धकीभूतकल्मषनिवृत्तिस्तत्फलमिति स्वीक्रियते । नैवमानन्दमये स्पष्टं फलमाम्नातम् । अतो नानन्दमयपर्याय उपासनाविवक्षा । सूत्रयोजना पूर्ववदेव । परं तु तत्रानन्दमया इति स्थाने ब्रह्मणीति द्रष्टव्यम् । यद्यपि च प्रधाननिराकरणोपयोगिपूर्वसूत्रमेतदानुन्तरं पठनीयम्, तथाप्येतत्सूत्रोक्तं मोक्षाख्यं फलं प्रधाननिराकरणेऽपि उपयुज्यत इत्येतस्मात्पूर्वं कृतम् । एतदधिकरणपूर्वपक्षे उपक्रमोपसंहाराम्नाततत्तद्गुणविशिष्टपुच्छकानन्दमयोपासना, तत एव च मोक्षाख्यं फलमिति सिध्यति । सिद्धान्ते तु निर्विशेषब्रह्मपरमेव कृत्स्नं प्रकरणम् । तद्विज्ञानादेव मोक्ष इति सिध्यति । अन्य-

॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥६॥ रूपमे-

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

तस्य नर्वतः

पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यशुक्लभारूपामृचमग्निवाय्वादित्यचन्द्रमआदिगतनीलभारूपं साम च प्रस्तुत्याम्नातं 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय' इत्याद्या 'य एवं वेदे'त्यन्तम् । तदनन्तरं च 'तस्य ऋक् साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथः ...धीनत्वेनोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे ...म् । मानाञ्चेत्यधिदैवत'मिति समाम्नातम् । 'अथाध्यात्म'मिति पुनः प्रस्तुत्य ...त् प्र-

दृश्श्रोत्राक्षिगतशुक्लभारूपामृचं प्राणचक्षुर्गतच्छायापुरुषमनश्चक्षुर्गतनीलभारूपं साम च निरूप्याथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतन्त्वेव ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयोऽथ य एवं विद्वान् साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एषः ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चे'ति समाम्नायते । आप्रणखात् प्रणखो नखाग्रं, तदभिव्याप्य 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीक'मिति कपेर्मर्कटस्य आस्ते उपविशत्यनेनेति आसः पश्चाद्भागः । तत्सदृशं रक्तवर्णमिति पर्य्यवसितोर्थः । पुण्यरीकं पद्मं यथा एवं तस्य मण्डलान्तर्वर्तमानस्य पुरुषस्याक्षिणी । कं जलं पिबतीति कपिः सूर्यः तेनासितं विकसितं कप्यासम् । कं पिबतीति कपिः पद्मनालः, तत्रास्त इति कप्यासम् । कं पिबतीति कपाः तस्मिन् कपि । सप्तम्या अलुक् समासे कप्यासम् । के अप्यास्त इति कप्यासं 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरि'ति लुप्ताकारापिपूर्वक आसिः । एवं पुण्डरीकविशेषणे कप्यासशब्दे वाक्यकारेण बह्व्यो व्युत्पत्तयो दर्शिताः । छान्दोग्यविवरणे भगवत्पादैः कपेर्मर्कटस्यास इत्येव व्युत्पत्तिः स्वीकृता । तथा व्युत्पादितेन च कप्यासशब्देन सादृश्यपरेण रक्तत्वं पुण्डरीकविशेषणं लभ्यत इति स्वीकृतम् । तत्र कपेर्मर्कटस्येति व्युत्पादने को गुणोऽभिमतः । अन्यासु च व्युत्पत्तिषु को दोषः । यतस्ताः परित्यक्ताः । प्रत्युत कपिशब्दस्य मर्कटपरत्व एवादित्यान्तर्वर्तिपुरुषाक्षिदृष्टान्तभूते पुण्डरीके मर्कटगुदभाग उपमानत्वेन स्वीकृत इति हीनोपमा स्यात् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोज'मिति कोशविरुद्धञ्च पुण्डरीकविशेषणं रक्तत्वं भवेत् इति चेदुच्यते । कपिशब्दस्य रूढ्यर्थग्रहणसम्भवे तत्रापि योगाश्रयणं न न्याय्यम् । आसशब्दश्च सर्वेष्वपि पक्षेषु यौगिक एव । यद्यपि कपिशब्दरूढ्यर्थपक्षे कप्यासशब्दस्तत्सदृशपरः, तथापि रूढिपूर्वकलक्षणापेक्षया योगार्थग्रहणं न न्याय्यम् । योगमपेक्ष्य रूढेः शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तन्मूलाया लक्षणाया अपि शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । अपि चादित्यपरत्वे कपिशब्दस्य योगोऽप्यतिक्लिष्टः । 'आदित्यकिरणसम्पर्कात् जलं शुष्यती'त्येतावन्मात्रमवलम्ब्यादित्यकिरणानां जलग्रहीतृत्वमुपचरणीयम् । जलग्राहकस्यार्कस्यागस्त्यस्येवादित्यकिरणानां जलादर्शनप्रयोजकत्वसामान्यात् । तस्मिंश्चौपचारिके ग्रहणे अयःपीताम्बुन्यायेन पानत्वमारोप्य किरणकर्तृके आदित्यकर्तृकता शुण्डा-

कर्तृके जलग्रहणे गजकर्तृकतेवाध्यसनीया । एवं कपिशब्देनादित्यं क्लिष्टया गत्या व्युत्पाद्य तद्विकसितत्वं पद्मानां क्लेशेनैव वक्तव्यम् । न हि रात्रौ मुकुलीभूतानि पद्मानि पुनः प्रातस्सूर्यो विकासयति । किन्तु किञ्चित्कालं मुकुलितानि विकासकावस्थां प्राप्तानि । न पुनर्मुकुलितानि भवन्ति फलितानीव पुनः पुष्पताम् । अत एव काननमात्रे सिम्हशार्दूलशरभादि, नदीमात्रे हंसचक्रवाकादे, नगरमात्रे अत्युन्नतगोपुरप्रासादादि, कीर्तौ धावल्यं, प्रतापे लौहित्यं, रात्रौ चन्द्रोदयमात्रे कुमुदविकासः, दिवा सूर्यकृतः पद्मविकास इति कविसमय इत्यालङ्कारिकाः । रात्रौ मुकुलता दिवा विकासः पद्मानामिति नियमोपगमेऽपि कालकृतोऽसौ, न सूर्यकृतः । अत एव रामायणे—कविप्रौढोक्तिसिद्धं दिवा गाढान्धकारं प्रस्तुत्य 'निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः । विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥' इति कालकृतत्वेन पद्मसङ्कोचविकासौ प्रतिपादिताविति । तथा विकसितत्वमपि आसशब्दतः क्लेशेन लम्भनीयम् । एवमाद्ययोगोऽतिक्लिष्टः । द्वितीयतृतीययोस्तु नालस्य जलग्रहणकर्तृतास्त्येव । ग्रहणे पानत्वमात्रमुपचरणीयम् । आसशब्दे च न क्लेश इति नातिक्लिष्टावेतौ । के जले अप्यास्त इति तुरीययोगस्त्वक्लिष्ट एव । सर्वेष्वतेषु योगेषु कशब्देनाप्रसिद्धमेव जलं ग्राह्यमिति निहतार्थत्वं तावदापतति । आद्येषु त्रिषु कपिशब्देन सूर्यो वा नालो वा ग्राह्य इति पुनरपि निहतार्थता । श्लेषयमकादिप्रयोजनं विना अप्रसिद्धार्थग्रहणं निहतार्थत्वम् । तदेव चावाचकत्वमित्यपि व्यवह्रियते । अपि चाद्ययोगे भगवदाश्रयभूतादित्ये कपिशब्दः प्रयुक्त इत्यश्लीलत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु योगयोर्नेत्रदृष्टान्तभूतपुण्डरीकाश्रये कपिशब्दः प्रयुक्त इत्यश्लीलता । अविवक्षितामङ्गलव्रीलाद्यर्थप्रत्यायकत्वं पदस्याश्लीलत्वम् । यथा ब्रह्मोपासनं कुर्विति वक्तव्ये ब्रह्महत्यां कुर्विति प्रयोगे निहतार्थत्वमश्लीलत्वं च । यथा वा 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इति गोघ्नशब्दस्य सम्प्रदाने अनुशिष्टत्वेऽपि मधुपर्कार्हेषु आचार्यादिषु प्रयोगे । काव्यपद्धतावेवैषां दोषत्वं, न वैदिकपद्धतावित्यभ्युपगमे तु रूढिमाश्रित्यैव कपिशब्दे कप्यासपदं व्याख्यातुचितम् । अपि च नास्मिन्पक्षे हीनोपमा । चक्षुरुपमानभूतपुण्डरीकोपमानत्वमात्रेण चक्षुषि हीनोपमानत्वाप्रसक्तेः । कवयो हि वर्ण्यमान एव हीनोपमानं प्रयुञ्जते । यथा 'महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसकृपस्सविष्टरे । श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥' अत्र इदूदयाश्रयाचलाभिमुखः सायङ्कालः वर्ण्यमानस्य श्रीकृष्णस्योपमानत्वेन निबद्धः । ननु, सायङ्कालस्य तमस्वित्वेऽपि न हीनत्वम् । अनादि

कर्मिभिस्त्वीकृतत्वादिति चेत्तर्हि अनादिवेदस्वीकृतत्वान्मर्कटपश्चाद्भागस्यापि न हीनत्वम् । अपि च कप्यासशब्देन रक्तिम्नः पुण्डरीकविशेषणत्वसिद्धौ तादृशपुण्डरीकोपमितं चक्षुररुणमिति सिध्यति । तच्चादित्यान्तर्वर्तिपुरुषस्य 'य उदगान्महतोऽर्णवाद्विभ्राजमानस्सरिरस्य मध्यात् समावृषभो रोहिताक्षस्सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनात्वि'ति मन्त्रानुमतम् । न च पुण्डरीकशब्दस्य न पद्ममात्रपरत्वम् । अपि तु सिताम्भोजपरत्वम् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजमि'ति कोशानुसारादित्युक्तं साधु । अनेकवृद्धव्यवहारविरुद्धस्य कोशवचनस्याप्रमाणत्वात् । शाबरे हि भाष्ये 'मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम' इति वाक्यविहितायामिष्टौ पौण्डरीकाणि बर्हींपि भवन्तीति बर्हिस्स्थाने पुण्डरीकाणां विधानेन तत्र प्रकृतितः प्राप्ते 'दर्भैस्तृणीत हरितै'रिति मन्त्रे दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदवत् रक्तपदोहः कर्तव्य इत्युक्तं नवमे । पार्थसारथिप्रभृतीनामपि तथैव सम्मतम् । वाक्यकारेणापि कप्यासपदं रक्तिमविशेषणपरतयाऽपि व्याख्यातम् । 'आकाशवापीसितपुण्डरीकमि'ति 'चिरलुप्ततपोधनाग्निमत्ता पुनरुत्तारणपादपुण्डरीक' इति च महाकविप्रयोगे पद्मत्वसामान्यमात्रैव पुण्डरीकशब्दः प्रयुक्तः । अन्यथा सितेति विशेषणवैयर्थ्यात् महापुरुषपादोपमानत्वानुपपत्तेश्च । पाणिपादतलनखनेत्रान्ततालुजिह्वाधराणां सप्तानां रक्तिमा हि महापुरुषलक्षणत्वेन सामुद्रिकाशास्त्रे परिगणितः । अतः उपजीव्यप्रयोगविरोधे कोशवचनमप्रमाणमेवेति युक्तम् । अनेनाभिप्रायेण छान्दोग्यविवरणे भगवत्पादैर्वाक्यकारेण बहुष्वर्थेषु प्रदर्शितेष्वपि कप्यासशब्दे रूढिपूर्वकलक्षणया 'य उदगादि'ति मन्त्रानुसारी कपेर्मर्कटस्यास इत्येवार्थः स्वीकृतः । न त्वन्ये । बहूनां दोषाणां तत्रोक्तत्वात् । तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथः तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गातेत्यस्यायमर्थः । गेष्णशब्दो हि सामगानामौक्थिक्याख्ये ग्रन्थे सामावच्छेदभूतप्रस्तावादिपर्ववाचकतया प्रसिद्ध इह ऋक्सामयोः प्रयुक्तः । गुणिनिष्ठगुणाभिधानात्मकस्तोत्राख्यगानसाधनत्वयोगात् उपपादनीयः । तत्तत्स्तोत्रान्तर्गततया समाम्नातानामृचां साक्षात्स्तुतिसाधनत्ववत् साम्ना स्तुवीतेति वचनानुसारेण साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्राख्यगीतिसाधनत्वं प्रस्तावादिसामभागानामपि सामान्तर्गततयेति स्तोत्रसाधनत्वगुणस्त्रयाणामपि साधारणः । ततश्च प्रकृतस्य पुरुषस्योन्नामकस्य तत्तत्कृतुगतेन्द्रादिस्तोत्रप्रकाश्यत्वं गुणः सिध्यति । तत एव चोद्गीथशब्दोऽप्युत्कर्षकगानसाधनत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य सामभक्तिविशेषे प्रयुज्यमान उपपद्यते । उद्गातृशब्दश्चोत्कर्षकगानकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य ऋत्विग्विशेषे प्रयुज्यमान उपपद्यत इति प्रकृतोन्नामकपुरुषे

ऋक्सामगेष्णत्वगुणविधौ हेत्वर्थवादः तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गातेति । सोऽमुनैवेत्यत्रामुनेति तृतीयेत्थंभावलक्षणे, तादात्म्येन च लक्षणत्वं विवक्षितमिति वक्तुं स एष इति पदद्वयं श्रुतौ । तथा चोपास्यदेवताभावं प्राप्त इति फलितम् । अथवा स एष इत्यस्याथानेनैवेत्यत्रान्वयो द्रष्टव्यः । धनसनयः धनलाभवन्तः । तत्र रूपवत्त्वादीनामनैश्वरधर्माणां सर्वपाप्मोदितत्वादीनां ऐश्वरधर्माणां बलाबलानवधारणात् संशयः । पूर्वत्र बहुभिः प्राधान्यलिङ्गैरेकस्याप्राधान्यद्योतकस्य पुच्छशब्दस्येव बहुभिरनैश्वरधर्मैः सर्वपाप्मोदितत्वं यथाकथञ्चिद्व्याख्येयमित्याभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति—संसारीतीति । ननु, स्वमहिमप्रतिष्ठस्य महिमैवाधार इति कथं 'स्वे महिम्नी'तिश्रुत्या निराधारत्वं सिध्यतीत्याशङ्क्य उदाहरिष्यमाणश्रुतिगतं स्वमहिमपदं न महिम्न आधारत्वप्रतिपादकम् । किं तु महिमातिरिक्ताधारराहित्यपरम् । स्वाश्रितस्य महिम्नस्स्वाधारत्वासम्भवादित्यभिप्रेत्याह—न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्येति । श्रुत्यन्तरमभिप्रेत्य सर्वव्यापिन इत्युक्तं संगृहीतं श्रुतिद्वयमुदाहरति— स भगव इत्यादिना । सर्वव्यापित्वं सर्वगतत्वं, तदपि सर्वाधिष्ठानतया सर्ववस्तुसंसृष्टत्वं स्वकार्याण्याकाशोऽपि व्याप्नोतीत्याकाशवदिति दृष्टान्तः । सर्वाधिष्ठानस्य परमात्मनो न कोऽप्याधारस्सम्भवतीति फलितोऽर्थः । सूत्रे अन्तरितिशब्दः आदित्येऽक्षिण चान्तर्विद्यमानपुरुषोपस्थापक इत्यभिप्रेत्याधिकारिक ब्रह्मपदसम्बन्धेन प्रतिज्ञां दर्शयति—य एषोऽन्तरादित्य इत्यादिना । नन्वत्र सिद्धान्ते सर्वपाप्मोदितत्वं सैवेति श्रुत्या सः अक्षिपुरुषः विधेयाभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गं ब्रह्म वेदाः गोबलीवर्दन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारो द्रष्टव्य इत्येवं व्याख्येया सर्ववेदात्मकत्वं ऋक्सामगीयमानेन्द्राद्यात्मतया ऋक्सामगीयमानत्वपर्यवसितऋक्सामगेष्णत्वलभ्यमिन्द्राद्यात्मत्वं वैणिकगीयमानराजाद्यात्मतया तद्य इमे वीणायां गायन्तीति श्रुतिसिद्धं वीणागीतिविषयत्वं निरंकुशैश्वर्यं चेत्येतानि पारमेश्वरलिङ्गानि उपन्यस्य रूपवत्त्वादीनि उपासनाभिप्रायेण यथाकथञ्चिद्योज्यानीत्युक्तम् । तत्र सर्वपाप्मोदितत्वादीनां प्राबल्ये किं नियामकम् । सर्वपाप्मोदितत्वमादित्यमण्डलाभिमानिनीवेऽपि हि वक्तुं शक्यमेव । देवानां पुण्यसम्बन्धे सत्यपि 'न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिपर्यालोचनया पापासम्बन्धस्य वक्तुं शक्यत्वात् । पाप्मशब्दो यद्यपि मुमुक्षुं प्रति पुण्यफलस्यापि अनिष्टत्वेनानिष्टसाधनतागुणयोगात् पुण्यसाधारणः क्वचित् प्रयुक्तः । दहरविद्यायां न सुकृतं न दुष्कृतमिति वाक्येन सुकृतदुष्कृताद्युत्तीर्णत्वं प्रतिपाद्य तस्यैवार्थस्य सङ्ग्रहेण कथनावसरे सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्युक्तत्वात्, तथापि प्रकृते लाक्षणिकार्थग्र-

हणे मानाभावात् पाप्मशब्दो यथाश्रुत एव । ननु, तत्तदर्थवादपुराणेतिहासपर्यालोचनया देवानामपि पापं तत्फलं दुःखं चास्त्येवेति प्रतीयते । अतो 'न हवा' इति श्रुतिः पापफलमल्पं देवानामित्यभिप्राया व्याख्येयेति चेत्तर्हि सर्वपाप्मोदितत्वश्रुतिरप्येवमेव व्याख्येया । न च प्रकृते आदित्यमण्डलवर्तिनः पुरुषस्य जीवत्वमुपेत्य सर्वपाप्मोदितत्वश्रुतेः किमर्थं यथाकथञ्चिद्व्याख्यानमाश्रीयते । अपि च तात्पर्यलिङ्गान्तर्गतं फलवचनं 'उदेति हवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'ति सर्वपाप्मोदयगुणे श्रूयते । ततश्च सर्वपापोदयस्य निरंकुशस्य फलतया प्रतिपादनात् तत्क्रतुन्यायेन गुणभूतं सर्वपाप्मोदितत्वमपि निरंकुशं भविष्यति । ततश्च तात्पर्यलिङ्गोपबृंहितस्य न यथाकथञ्चित् नयनमुचितम् । अत आदित्यान्तर्वर्तिपुरुषोऽक्ष्यन्तर्गतपुरुषश्च परमेश्वर एवेति वाच्यम् । आदित्यमण्डलान्तर्वर्त्तीश्वर इति पक्षेऽपि हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेशत्वादिविशिष्टशरीरसम्बन्धविरोधात् 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्ते न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'तिवचनपर्यालोचनया शरीरमात्रस्य पुण्यपापप्रियाप्रियसम्बन्धापादकत्वावगमात् । न च तात्पर्योपेतसर्वपापोदितत्वश्रुतिपर्यालोचनया परमेश्वरत्वसिद्धौ तस्य शरीरित्वावगमे 'न ह वै सशरीरस्ये'त्यादिवचनं जीवविषयं भविष्यतीति वाच्यम् । तथासति हि जीवत्वे सति सशरीरत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धप्रयोजकमित्यापतेत्, तदपेक्षया सशरीरत्वमेव लघु । ततश्च न हवा इत्यादिश्रुतिरपि लाघवरूपोपपत्तियुक्ता यथाश्रुतार्थैव वक्तव्या । तथा च रूपवत्त्वं कथमन्यथा नेतुं शक्यम् । एवं 'ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे देवकामानां च ये चामुष्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे मनुष्यकामानाञ्चे'ति समर्यादैश्वर्यप्रतिपादनमपि व्यवस्थितनिर्देशरूपोपपत्तियुक्तं सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्चाथानेनैव ये चैतस्मात् अर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चे'ति तत्क्रतुन्यायेन व्यवस्थितफलनिर्देशयुक्तं तात्पर्योपेतं कथमिवेश्वरे व्याख्यातुं शक्यम् । ततश्च प्रबलानेकजीवलिङ्गानुसारेण सर्वपापोदय एव यथा कथञ्चिद्व्याख्येयः । अपि च 'उदेति हवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'तिफलवचनानुसारेणैव सर्वपापोदयः संकुचितोऽवगम्यते । फलवाक्ये हि जीवगत एव सर्वपापोदयः प्रतिपाद्यते । न च जीवे निरंकुशः सर्वपापोदयस्सम्भवति । अपि चादित्यमण्डलाभिमानिन्या देवताया जीवन्मुक्तायाः प्रारब्धमात्रावशेषायाः न पापं विद्यते । ज्ञानाग्निदग्धत्वात् सर्वपाप्मनाम् । प्रारब्धं त्वधिकारोपयोगिपुण्यरूपमेव । तथा च निरंकुशोऽपि

सर्वपापोदयः तत्र वर्णयितुं शक्यत इति न सर्वपापोदयलिङ्गानुसारेण परमेश्वर इति निर्णयः सम्भवति । नापि सर्ववेदात्मत्वमृक्साभगीयमानेन्द्राद्यात्मत्वं वीणागीयमानधानिकपुरुषात्मत्वं च ब्रह्मलिङ्गमिति शक्यं वदितुं सर्वोपादानतया सर्वात्मके हि ब्रह्मणि विशिष्य ऋगाद्यात्मना सर्ववेदात्मत्वमुपासनार्थमुक्तमिति वक्तव्यम् । तच्चादित्यमण्डलस्येव तदभिमानिपुरुषस्यापि वक्तुं शक्यम् । मण्डलस्य हि सैषा त्रय्येव विद्या तपतीत्यृगाद्यात्मकत्वं तैत्तिरीयके समाम्नातं—'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपती'त्युपक्रम्य हि मण्डलतदर्चिस्तदन्तर्वर्तिपुरुषाणामृगाद्यात्मत्वं क्रमेण निरूप्य सैषा त्रय्येव विद्या तपतीत्युपसंहृतम् । इन्द्राद्यात्मत्वं तु परमेश्वरपक्षेऽपि न पारमेश्वरेण रूपेण सम्भवति । 'अधिकं तु भेदनिर्देशादि'तिन्यायेन परमेश्वरत्वावच्छेदेन व्यावहारिकभेदस्य स्वीकृतत्वात् । शुद्धचैतन्यात्मना अभेदस्तु देवतापक्षेऽपि वक्तुं शक्य एव । निरंकुशैश्वर्यं तु न श्रुतमेवेति कथमत्रेश्वरत्वनिर्णय इति चेदत्रोच्यते—जीवन्मुक्तेऽप्यादित्येन सर्वपापोदयो निरंकुशः । कर्मजन्यशरीराणां न ह्वा इति श्रुतिपर्यालोचनया अप्रियसम्बन्धसम्भवात् । न च कर्मजन्येत्यपि विशेषणं 'न ह्वा' इति श्रुतौ न विवक्षणीयम् । लाघवरूपोपपत्त्या शरीरमात्रस्यैव तत्प्रयोजकत्वावगमादिति उक्तमिति वाच्यम् । फलवचनरूपतात्पर्यलिङ्गोपेतया निरंकुशसर्वपापोदयप्रतिपादिकया सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदित इति श्रुत्या सर्वपापविरहस्य 'य आत्मापहतपाप्मे'ति श्रुतावीश्वरधर्मत्वेन प्रसिद्धस्येहावगमादीश्वरत्वे निर्णीते हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टशरीरश्रवणेन कर्मजन्येति शरीरविशेषणस्य तस्यां श्रुतौ अवश्यं वक्तव्यत्वात् लाघवरूपस्य तात्पर्यलिङ्गस्य लौकिकोपपत्तितया वैदिकेन फलवचनेन तात्पर्यलिङ्गेन बाधसम्भवात् । एवं रमणीयचरणा इति श्रुतिरपि जीवविषयैव व्याख्येया । अपि च श्रुतिपुराणादिषु परमेश्वरप्रकरण एव विग्रहाः समाम्नाताः । न च तेषां देवताधिकरणन्यायेन व्यावहारिकाणां सम्भवेऽपि वाग्वेनुतादात्म्यवदत्यन्तासत्त्वं न ह्वा इति श्रुतिमेकां यथाश्रुतामवलम्ब्य वक्तुं शक्यम् । अतो न सशरीरत्वमात्रं परमेश्वरत्वविरोधि । अपि तु स्वीयधर्माधर्मनिमित्तकमेव । न च फलवचनानुसारेणैव सर्वपापोदयः संकुचितः स्वीकर्तव्य इत्युक्तम् । अतः कथं निरंकुशस्सर्वपापोदय उपास्यगुणत्वेन लभ्यत इति वाच्यम् । यतः फलकोटौ जीवगतं संकुचितमपि पापोदयं सर्वपापोदयत्वेन श्रुतिरनुवध्नाति । ततोऽवगच्छाम उपास्यगुणभूते सर्वपापोदये श्रुतेस्तात्पर्यातिशय इति कथं तस्यापि संकुचितत्वं वक्तुं शक्यम् । अपि चैतदुपासनाफलभूतस्य पापो-

दयस्यापि निरंकुशत्वं क्रममुक्तिमादाय वक्तुं शक्यमिति तत्रापि सङ्कोचो नाश्रयणीयः । वृक्षापादानकं शकुन्तोद्गमनमिव पापापादानकं जीवोदयनं तु पूर्वपक्षिणोऽपि वक्तुमशक्यम् । वृक्षस्येव पापस्यामूर्तस्य विश्लेषावधित्वासम्भवात् । ततश्च यथा वृक्षोद्गतः पक्षी सर्वात्मना वृक्षासंस्पृष्टो भवति, तथा जीवोऽपीत्येव पूर्वपक्षिणा वक्तव्यम् । तत्तु वक्तुं न शक्यते । यत्किञ्चित्पापसम्बन्धस्य जीवे सम्भवात् । सिद्धान्तिना तु तच्छक्यं वक्तुम् । ऐश्वर्यं व्यवस्थया निर्दिष्टमपि सर्वाधिपत्य एव पर्यवस्यति । पूर्वपक्षिमते ह्यादित्यमण्डलाभिमानी जीव उपास्य इत्युपगमेऽपि तस्य चाक्षुषपुरुषाभेद एव । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा प्राविशद्'इति श्रुतेः । ततश्च परागर्वाग्लोकदेवमनुष्यकामेश्वरत्वमेकस्यैव प्राप्तम् । विभज्य निर्देश उपासनार्थं इत्येव वक्तव्यम् । तत् सिद्धान्तेऽपि तुल्यम् । आदित्ये चक्षुषि चैकस्यान्तर्यामिणः 'य आदित्ये तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन् इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । परं तु 'भीषास्मात् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति वचनपर्यालोचनया सांकुशमन्यायत्तत्वात् आदित्यादिदेवानामैश्वर्यमनन्यायत्तत्वात् निरंकुशं परमेश्वरस्य । न च प्रकृते सांकुशैश्वर्यग्रहणे प्रमाणमस्ति । लोककामेश्वरत्वमपि पारमेश्वरमेव पर्यवस्यति । सोऽमुनैवेत्यादिना फलनिर्देशोऽपि आर्थवादिकान्यवयवगतानि फलानि अवयविन्येवेति रात्रिसत्रनयेन सिद्धौ सर्वाधिपत्य एव पर्यवस्यतीति सोऽपि परमेश्वरग्रहण एव लिङ्गं, तत्क्रतुन्यायात् । अतो निरंकुशैश्वर्यं न श्रुतमेवेत्यसिद्धम् । ऋक्सामस्तूयमानेन्द्राद्यात्मत्वं वैणिकगीयमानधनिकपुरुषात्मत्वमपि बिम्बभूतस्येश्वरस्यैव । उपादानोपादेयभावोपपत्तेः । जीवस्य वस्तुगत्या अनुपादेयत्वेऽपि विशिष्टरूपेण तदुपपत्तेः । न तु जीवस्य जीवान्तरं प्रत्युपादानोपादेयभाव उपपद्यते । ततश्च यद्यपि शुद्धचैतन्यात्मना स्वरूपैक्यं सर्वसाधारणम्, तथापि तादात्म्यरूपस्वरूपसम्बन्धो न जीवस्य जीवान्तरेण । अपित्वीश्वरस्यैवेति । ऋक्सामगेष्णत्वादिकमपि पारमेश्वररूपमेव । अपिचेह ऋक्सामगेष्णत्ववीणागीयमानत्वोक्त्या विभूतिमत्पुरुषात्मत्वस्य विशिष्य प्रतिपादने श्रुतेस्तात्पर्यविशेषोऽवगम्यते । इन्द्रादिषु हि विभूतिमत्त्वोपयोगितया पारमेश्वरांशोऽनुप्रविष्टोऽस्ति । ततश्च विभूतिमतां स्तुत्यत्वे पारमेश्वरांश एव प्रयोजकः । इन्द्रादिस्तुतिश्च परमेश्वरस्तुतिरेव । तदंशप्रयुक्तत्वात् राजभटस्तुतिरिव राजस्तुतिः । अनेनाभिप्रायेण भाष्ये यद्यद्विभूतिमदितिवचनमुदाहृतम् । इदं च जीवपक्षे न सम्भवति । सर्वात्मके ब्रह्मणि ऋक्सामात्मत्वमपि संदेवोपासनार्थं नि-

दिष्टमिति वक्तुं शक्यम् । जीवे तदप्यसदेव । अत आदित्येऽक्षिण चोपास्यः परमेश्वर एवेति सिद्धम् ॥ २० ॥

॥ इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ।२१।

शालावत्यदाल्भ्यजैवलयस्त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः । ते होचुः उद्गीथे वै कुशलाःस्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इत्युपक्रम्य दाल्भ्यं प्रति शालावत्यप्रश्नमवतार्य का साम्नो गतिः कारणं स्वर इत्युत्तरिते तादृश्येव प्राणान्नाप्स्वर्गपर्यन्ता प्रश्नोत्तरपरंपरा । ततश्च प्रवृत्ता दाल्भ्यनिरूपिता सामगतिविश्रान्तिभूमिः स्वर्गलोकरूपा शालावत्येन दूषिता अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामेति । ततश्शालावत्यं प्रति शिष्यभावं उपगतस्य दाल्भ्यस्य प्रश्नः अमुष्य लोकस्य का गतिरिति अयं लोक इति होवाचेत्युत्तरम् । शालावत्येन सामगतिविश्रान्तिभूमित्वेन प्रतिष्ठात्वेन च निरूपिते प्रथिवीलोके अन्तवद्वैकिल शालावत्यसामेति जैवलिना दूषिते शिष्यभावमुपगतस्य शालावत्यस्य जैवलिं प्रति प्रश्नः अस्य लोकस्य कागतिरिति आकाश इति होवाचेति उत्तरं तनुदाहरति—इदमामनन्तीति । स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इतिउपसंहारो भाष्य इतिशब्देन संगृहीतः । पूर्वं तात्पर्यलिङ्गोपेततयानन्यथासिद्धेन सर्वपाप्मोदितत्वादिना ब्रह्मलिङ्गेन रूपवत्त्वादीन्यब्रह्मलिङ्गानि अन्यथासिद्धानि ब्रह्मण्येव व्याख्यातानि । इह त्वाकाशश्रुतेर्लिङ्गानुसारेणान्यथानयनं न सम्भवति । लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलीयस्त्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह—न च मुख्यसम्भव इति । ननु अन्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेति शालावत्यपक्षे अन्तवत्त्वदोषमुद्भाव्य जैवलिना आकाशः परिगृहीतः । अतस्सोऽनन्तरूप एव वक्तव्यः । तथैवचान्ते उपसंहृतं स एष परोवरीयानुद्गीथस्स एषोऽनन्त इति । अस्य लोकस्य का गतिरिति शालावत्यप्रश्नस्यापि सर्वलोककारणविषयत्वमेव वक्तव्यम् । पृथिवीकारणस्याब्रूपस्य प्रसिद्धत्वेन प्रश्नायोगात् । अत एवोत्तरेऽपि सर्वलोककारणमेव निरूप्यते । सर्वाणि हवा इमानि भूतानीति । न च भूताकाशपरिग्रहे सर्वमेतदुपपद्यते । तस्यान्तवत्त्वात् सर्वलोककारणत्वाभावाच्च । न चाकाशादेवेत्यवधारणमपि तत्र सम्भवति । आकाशस्य वाय्वादिजनने कालादृष्टादेरपेक्षितत्वात् भूयांसि च ब्रह्मलिङ्गानि उत्तरत्र श्रूयन्ते—सर्वभूतानि प्रति आकाशादेव समुत्पद्यन्त इति उत्पत्तिकारणत्वं, आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति लयकारणत्वं, परायणमिति स्थितिकारणत्वं ज्यायस्त्वम् । अतो भूयोऽनुग्रहन्यायेनैकस्य आकाशश्रुतेर्ब्रह्मलक्षकत्वे काऽनुपपत्ति-

रितिदिक्प्रदर्शनन्यायेन शङ्कते—ननु भूताकाशपरिग्रह इति । नैष दोष इति । अयमाशयः । सर्वभूतोत्पत्त्यादिलिङ्गैर्वाक्यशेषपठितैर्नाकाशश्रुतेरन्यथानयनं सम्भवति । सा हि तेभ्यः प्रथमं पठिता अभ्यासरूपलिङ्गोपेता प्रश्नोत्तरपरंपराविश्रान्त्यवगमितप्रधानस्थाननिविष्टा च । सर्वकारणत्वादीनि च न तात्पर्यलिङ्गोपेतानि चरमपठितानि चाकाशपदार्थधर्मतया तत्र गुणभूतानि । न च भूयोभिरपि अप्रधानैः प्रधानस्यान्यथानयनमेकस्याप्युचितम् । 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति लौकिको भूयोनुग्रहन्यायः । स तुल्यानामेव । न तु गुणप्रधानभावापन्नानाम् । आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदिति विशेषन्यायात् । अनन्तत्वन्त्वापेक्षिकमेव भविष्यति । यथा हि शालावत्येनाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामेत्यप्रतिष्ठितत्वदोषेण दाल्भ्यपक्षं दूषितवतापि स्वयं पृथिवीलोक आपेक्षिकप्रतिष्ठाशाल्येव निरूपितः । न हि पृथिवीलोको निरंकुशप्रतिष्ठाशाली । तत्प्रतिष्ठाभूतानामन्येषामपि जलादीनां विद्यमानत्वात् । तद्वदनन्तत्वमपि आकाशगतं वाय्वाद्यपेक्षं भविष्यति । तदपेक्ष्य चिरस्थायित्वात् । अस्य लोकस्य का गतिरिति शालावत्यप्रश्नस्तु पृथिवीमात्रकारणविषयः । शिष्यभावमुपगतेन हि दाल्भ्येन पूर्वममुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टे अयं लोक इति होवाच इतिशालावत्येनोत्तरिते पुनरप्यस्य लोकस्य का गतिरिति दाल्भ्यप्रश्नो दृश्यते । अत्रादश्शब्दस्स्वर्गपरः । न स्वर्गं लोकं अतिनयेदित्यादिवाक्यशेषात्तत्कारणतयोपदिश्यमानोऽयं लोकः पृथिव्येवेतः प्रदानं देवा उपजीवन्ती'ति श्रुतेः श्रुतावदइदंशब्दयोस्समभिव्याहारे तयोस्स्वर्गपृथिवीपरत्वप्रसिद्धेश्च । ततश्च यथा पूर्वमयं लोकोऽस्य लोकस्येत्यत्रेदंशब्दः पृथिवीपरः, तथा अस्मिन्नपि वाक्ये पृथिवीपर एव तदैकरूप्योपपत्तेः । न च पृथिवीकारणस्यापां प्रसिद्धत्वात् प्रश्नानुपपत्तिः । 'अस्य लोकस्य का गति'रिति दाल्भ्यप्रश्नस्य पृथिवीमात्रकारणविषयस्य दर्शनात् अप्रतिष्ठितत्वदोषमुद्भावितवान् शालावत्यः । प्रतिष्ठितं पृथिव्यम्ब्वतिरिक्तमपि पृथिव्याः कारणं वदेदित्यभिप्रायेण स प्रश्न इति चेत्, तर्हि अन्तवत्त्वदोषमुद्भावितवान् जैवलिरव्यतिरिक्तमनन्तं किञ्चित् पृथिवीकारणं वदेदित्यभिप्रायेण पृथिवीकारणविषय एव शालावत्यप्रश्नोऽस्तु । अतोऽस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नानुसारेणापि नाकाशश्रुतिरन्यथा नेया । 'सर्वाणि ह वा इमानी'ति वाक्यशेषस्त्वाकाशश्रुत्यनुसारेणैव नेयः । अतो नाकाशपदं ब्रह्मपरमिति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यपक्षं निन्दित्वेति । यत्तु, स्वर्गे अप्रतिष्ठितत्वदोषोद्भावनपूर्वकमुक्तं पृथिवीलोकप्रतिष्ठितत्वम् । इदमपि यथाकथञ्चिदाकाश एव व्याख्येयमित्युक्तं तन्न साधु । उद्गीथे कुशला बभूवुः उद्गीथे वै कुशलास्स्म उद्गीथे कथां वदाम इत्यु-

पक्रम्य स्वरादिपृथिव्यन्तं तेन तेन दोषेण निराकृत्यानन्तं वस्तूपक्षिप्य स एष परोवरीयानुद्गीथस्स एषोऽनन्त इति पर्यवसानकरणात् कृत्स्नोऽयं सन्दर्भो उद्गीथे-अनन्तवस्तुध्याननिरूपणपर इत्यवगम्यते पृथिव्यन्तवस्तुपरम्परा। तत्र दोषश्च न हि निन्दान्यायेन अनन्तवस्तुस्तुतिपर एव । ततश्चान्तवत्त्वदोषोद्भावनार्थमुपक्षिप्तस्य पृथिवीप्रतिष्ठितत्वस्य यथाकथञ्चिद्व्याख्यानेऽपि नानन्तत्वं यथाकथञ्चिद्व्याख्येयम् । तत्र दोषानुद्भावनात् कृत्स्नसन्दर्भस्य तत्रैव पर्यवसानाच्च। अपि च पृथिवीप्रतिष्ठितत्व न स्वर्गं प्रत्युपजीव्यत्वं, येन तदपेक्षितं स्यात् । पृथिव्युपजीव्यानामबादीनां विद्यमानत्वात् सर्वोपजीव्यत्वानुपपत्तेः किं तु स्थितत्वरूपम । अन्यथा अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामेति वचनेन स्वर्गस्याप्रतिष्ठितत्वोक्तिर्न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदि'ति पृथिव्याः प्रतिष्ठितत्वोक्तिश्चासङ्गता स्यात् । स्वर्गपृथिव्योरुपजीव्योपजीवकभावस्येतः 'प्रदानं देवा उपजीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति' इति परस्परं प्रतिपादनात् । तथा च पृथिव्याः प्रतिष्ठितत्वोक्त्या निश्चलत्वे विवक्षिते स्वर्गस्याप्रतिष्ठितत्वं चलद्रूपत्वं पर्यवस्यति । तच्च ज्योतिश्चक्रान्तर्गतस्य स्वर्गस्योपपद्यते । आर्यभटोक्तो भूभ्रमणवादो मत्स्यजिघृक्षुपक्षिवत् भुवो नित्यमधःपतनवादो यवनपरिकल्पितः जलान्तर्गतशुष्कालाबूवज्जैनपरिकल्पितभूप्लवनवादश्च पुराणविरोधादेतत्प्रतिष्ठितत्वोक्तिविरोधाच्च हेयः । त्रिष्वेतेषु पक्षेषूर्ध्वनिक्षिप्तकन्तुकादेर्हस्तप्राप्तिर्न स्यात् । अतश्च पृथिवीलोकप्रतिष्ठितत्ववदनन्तत्वमपि आपेक्षिकमित्यसङ्गतम् । एवमुपक्रान्तसर्वलोककारणत्वानुसारेणाप्याकाशो ब्रह्मेति सिध्यति। यथाह्यन्तवत्त्वदोषोद्भावनादस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्नस्यानन्तवस्तुविषयकत्वं कल्प्यते, तथा सर्वकारणत्वाभावेऽनन्तत्वमपि न स्यादित्यपि प्रष्टुरभिप्रायो भवत्येवेति तन्निर्वाहाय काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिवदजहल्लक्षणया सर्वकारणवस्तुविषयकत्वमपि प्रश्नस्य कल्प्यते । अत उपक्रान्तानन्तसर्वलोककारणत्वानुसारेणाकाशशब्दो न यथाश्रुतार्थः । अपि च उपक्रान्तमानन्त्यन्त्रिविधपरिच्छेदनिरसनेनोत्तरत्र व्युत्पाद्यते। तत्र कारणवाक्यैः वस्तुपरिच्छेदो ब्रह्मण उपादानत्वमुपाहरद्भिर्निराक्रियते। आकाशादेवेत्यवधारणं च ब्रह्मपक्षे मूलकारणीभूतनिमित्तान्तरव्यवच्छेदकत्वात् उपपद्यते । अवधारणस्य सजातीयव्यावर्तकत्वं हि व्युत्पत्तिसिद्धं मूलकारणस्य च ब्रह्मणस्तादृशमेव कारणं सजातीयं, न त्वन्तरं कालादृष्टादि । अतस्तद्व्यावर्तनेऽपि नैवकारास्वारस्यम्। भूताकाशपक्षे तु तस्यावान्तरकारणत्वात्तादृशमेव व्यवच्छेद्यम्। न च तत्सम्भवति। कालादेर्विद्यमानत्वात्। ततश्चैवकारोऽपि निमित्तान्तरमादाय प्राप्तं वस्तुपरिच्छेदं निराकुर्वन् आनन्त्यमेवोपपादयति सर्वभूतकारणत्वोक्त्या च सृष्ट्यादा-

वपि विद्यमानताप्रतिपादनेनानादित्वसूचनादनादिभावस्य ध्वंसायोगात्कालतोऽपि परिच्छेदोऽपाकृतो भवति । ज्यायस्त्वोक्त्या च देशतः परिच्छेदः । एवं च सर्वाणि ह्वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमपि सर्वकारणत्वादिकं निरंकुशमेव व्याख्येयम् । आपेक्षिकस्य तस्य ग्रहणे उपक्रान्तमनन्तत्वं व्युत्पादितं न स्यात् । स एषोऽनन्त इत्युदर्केऽपि ह्यानन्त्यं श्रुतम् । ततश्चानन्त्यमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यकारणत्वाद्युपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गोपेतं नान्यथा नेतुं शक्यम् । यद्यप्याकाशश्रुतिरभ्यस्ता, तथापि निरूढ्या ब्रह्मण्यपि व्याख्यातुं युक्ता । साचाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतिप्रसिद्धं सर्वगतत्वं गुणमादाय ब्रह्मपरा सत्युपक्रान्तमानन्त्यमेवोपोद्बलयिष्यतीति नानन्त्यं यथाकथञ्चित् नेतुं शक्यम् । उपक्रान्तान्तवत्त्वदोषनिरासालाभात् । न चाकाशशब्दप्रतिपाद्यं यत्, तत् प्रधानमिति प्रकृतसन्दर्भे निर्णये सत्यपि भूताकाशमेव प्रधानमिति द्रागित्येव निर्णयो भवति । परन्त्वाकाशपदस्य भूताकाशे शक्तत्वात् भूताकाश एव उत्सर्गतस्तेन प्रतिपाद्यते इति मतिः प्राप्ता यावन्न भवति, तावदेव भूयसीर्ब्रह्मलिङ्गप्रतिपादिकाःश्रुतीरुपलभ्य सा मतिः कुण्ठिता भवति । तथा च भूयोऽनुग्रहन्यायानुसरणेन प्रधानविरोध आपादयितुं शक्यः । अपि तु प्रधानप्रतिपादकपदस्य लक्षणामात्रम् । तच्च नानुपपन्नम् । अग्निरधीतेऽनुवाकमिति दर्शनात् । अत आकाशपदं ब्रह्मैव प्रतिपादयति । ततश्च तदेवेह प्रधानमिति सिद्धम् । ऋचो अक्षर इति । यस्मिन् सर्वे देवा अधिनिषेदुः तस्मिन् परमाकाशे ऋचः प्रतिष्ठिताः तदेव ऋक्प्रतिपाद्यमित्यर्थः । परमे व्योमन्नित्यत्र सप्तम्या लुग्द्रष्टव्यः । ओं खं ब्रह्म खं पुराणमिति । अत्रोङ्कारो ब्रह्मप्रतीकत्वेन विवक्षितः तद्वाचकत्वेन वेति सामानाधिकरण्यं ब्रह्मपदेन तस्य । खमिति तु विशेषणं ब्रह्मपदार्थस्य । तत्र खशब्दो न भूताकाशपर इत्याह श्रुतिः—खं पुराणमिति । चिरन्तनं वस्तु खशब्देनेह विवक्षितम् । तथा चाकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतिप्रसिद्धं नित्यत्वगुणमादाय खशब्दो ब्रह्मविशेषणम् ॥ २२ ॥

इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अत एव प्राणः । २३ ।

उद्गीथाध्याये धनाभावया कस्यचिद्राज्ञो यज्ञशालां प्रविष्टेन चाक्रायणेन ऋषिणा स्वज्ञानख्यापनाय प्रस्तावोद्गीथप्रतिहाररूपसामभक्तिदेवताविज्ञानरहितानां भवतां मम विदुषः सन्निधावार्त्विज्यं कुर्वतां मूर्धपातो भविष्यतीति शपतैव तत्तद्देवताविज्ञानं परीक्षितुं पृष्टानां प्रस्तोत्रुद्गातृप्रतिहर्तॄणां तत्तद्देवताविज्ञानराहितत्वात् भीतानां

तं प्रति शिष्यभावमुपगतानां कतमा सा देवतेत्येवं त्रयाणामपि प्रश्नमुपक्षिप्य प्रस्तावदेवता प्राणरूपा प्रतिपादिता प्राण इति होवाचेत्यादिना। आदित्य इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्तीत्युद्गीथदेवता अन्नमिति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतानि अन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्तीति प्रतिहारदेवता च । तत्र प्राणवाक्यं विषयः । पूर्वाधिकरणातिदेशत्वात् सङ्गतिः । पूर्वाधिकरणार्थमतिदिशति—तत्रेत्यादिना । अतिदेशस्य विशेषशङ्कानिराकरणार्थत्वात् तामाह—मुख्येऽपि प्राण इत्यादिना । ननु संवर्गविद्यागतेन वाक्येन वागादीनामेव प्राणे लयो निरूप्यते । न सर्वभूतानाम् । सोऽपि न मुख्यः । अपि तु प्राणवृत्तौ विद्यमानायां वागादिवृत्त्यभिभवमात्रेणौपचारिकः । प्रत्यक्षसंवादोऽपि तावत्येव । सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यत्र तु सर्वभूतलयः । अत्र भूतशब्दो यदि प्राणिवर्गपरः, यदि वा आकाशादिपञ्चमहाभूतपरः 'जगद्वाचित्वादि'त्यधिकरणे वक्ष्यमाणेन 'रूढयोः परस्परं कलहे योगो जागर्ती'तिन्यायेन भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या कार्यमात्रपरो वा सर्वथा सुषुप्तिमादाय प्राणपरतया वाक्यशेषो न सङ्गच्छते । इन्द्रियाणां भूतसारत्वं च प्राणिवर्गव्यवहारोपयोगित्वम् । न च तावन्मात्रमादाय सुषुप्ताविन्द्रियवृत्त्यभावात् प्राणिनां व्यवहारो नास्तीति सर्वभूतलयवचनं प्राणे यथाकथञ्चित् योजयितुं शक्यम् । तादृशक्लेशकल्पनायां प्रमाणाभावात् । न च प्राणश्रुत्यनुसारेण लिङ्गान्यथानयनम् । देवतोपक्रमानुसारेण प्राणपदस्य चेतनवस्तुपरत्वावश्यंभावेन प्राणश्रुतेर्मुख्यार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चादित्यान्नरूपाब्रह्मप्रायपाठात् प्राणपदस्याब्रह्मपरत्वं युक्तम् । येन वाक्यशेषो यथाकथञ्चित् योजनीयस्स्यात् । लिङ्गविरोधिनः प्रायपाठस्येक्षत्यधिकरण एव निरस्तत्वात् । अतोऽपिचेत्यादिना दर्शिता विशेषाशङ्कापि न युक्तेतिचेदुच्यते—सर्वभूतसंवेशनोद्गमनादिकं हि चरमपठितं लिङ्गं कथं प्रथमपठितप्राणश्रुतेरन्यथानयने समर्थं स्यात् । आदित्यान्नरूपाब्रह्मप्रायपाठश्च प्राणस्याब्रह्मत्वे लिङ्गम् । न चात्रेक्षणप्रायपाठवदप्रयोजकता । स हीक्षतिमुख्यार्थत्वविरोधी । एवं तेजआद्यब्रह्मप्रायपाठोऽपि । ततश्च सत्पर्यायगतेक्षतिश्रुतिमुख्यार्थताभञ्जकयोर्गौणिक्षणतेजआद्यब्रह्मप्रायपाठयोरनिर्णायकत्वेऽपि नादित्यान्नाब्रह्मप्रायपाठस्य प्रकृते निर्णायकता नास्तीति शक्यं वक्तुम् । ततश्च प्राणश्रुतिमुख्यार्थतानिर्वाहाय 'सर्वाणि हवा इमानि भूतानी'त्येतदपि प्राणाधिकरणकसंवेशनतदपादानकोद्गमनान्वययोग्यसर्वभूताभिप्रायमेव व्याख्येयम् । आदित्यान्नपर्याययोरपि हि तदुभयकर्मकगानप्रतिहरणक्रियान्वययोग्यपर

एव । सर्वभूतशब्दो यथायथं व्याख्यातव्यः । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्तीत्यत्र हि आदित्यकर्मकं गानं प्रतीयते । तत्र चादित्यशब्दो मण्डलपर एव । उच्चैस्सन्तमिति तल्लिङ्गात् श्रुतिभञ्जकब्रह्मलिङ्गाभावाच्च । एवं सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्तीत्यत्राप्यन्नशब्द ओदनपर एव । 'भिस्सास्त्रीभक्तमन्धोऽन्नमि'ति निघण्टुवचनात् प्रतिहरणशब्दोदितस्य भक्षणस्य ब्रह्मण्यनन्वयाच्च । तत्र च सर्वभूतशब्दो यत्किञ्चित्प्राणिपरः । न हि सर्वे प्राणिन आदित्यं गायन्ति न वौदनमभ्यवहरन्ति । वृक्षादिष्वदर्शनात् । अतस्तत्र यथादित्यान्नशब्दावब्रह्मपरौ, सर्वभूतशब्दश्च समभिव्याहृतक्रियान्वयिनि संकुचद्वृत्तिः, तथा प्राणशब्दोऽप्यब्रह्मपर एव श्रुत्या भवति । सर्वभूतशब्दश्च समभिव्याहृतक्रियान्वयिनि संकुचद्वृत्तिरस्तु । ततश्च कीदृग्विधः प्राणाधिकरणकः संवेशः, कीदृग्विधश्चोद्गमः तदन्वयीनि कानि सर्वभूतानीत्यपेक्षायां संवर्गविद्यावाक्यं प्रत्यक्षं चोदाहृतं भाष्ये । ततश्च प्राणश्रुत्यनुरोधेन सर्वभूतसंवेशनोद्गमनादिकं श्रुत्यन्तरपर्यालोचनया वाक्यशेषपर्यालोचनया च प्रकृते सौषुप्तं जाग्रदारम्भप्रयुक्तं च पर्यवस्यति । एतेन सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यवधारणं सुषुप्तिमादाय वक्तुं न शक्यते । सुषुप्तिदशायां ब्रह्मणोऽपि संवेशाधारतयान्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्यैवकारस्यानुपपत्तेरिति शङ्कापि परास्ता । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्तीति वाक्यशेषगतो ह्येवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदार्थः । अन्नातिरिक्तानामपूपादीनामपि जीवनोपयोगितयाभ्यवहरणीयानां विद्यमानत्वात् । अतस्तस्यायोगव्यवच्छेदार्थत्वमुपगम्य जीवन्त्येवेत्यन्वयो वक्तव्यः । तद्वत् प्रकृतेऽपि प्राणमभिसंविशन्त्येवेत्यन्वयेनायोगव्यवच्छेदार्थत्वे न काचिदनुपपत्तिः । न चायोगव्यवच्छेदार्थैवकारप्रायपाठेनान्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वं स्वरसतः प्रतीयमानं प्राणमेवाभिसंविशन्तीति वाक्यगतस्यैवकारस्य कथं परित्यज्यत इति शङ्कनीयम् । प्रबलप्राणश्रुत्यनुसारेणान्यथानयने आवश्यके प्रायपाठस्यार्थविशेषव्यवस्थापकत्वोपपत्तेः । न च देवतापदस्य चेतनपरत्वान्मुख्ये प्राणे तदर्थान्वयासम्भवात् प्राणश्रुतिमपेक्ष्यापि पूर्वपठितया देवताश्रुत्याभ्यस्तया प्राणश्रुतेर्लक्षणायां वक्तव्यायां वाक्यशेषप्रस्तारस्यानुसारेण ब्रह्मपर एव प्राणशब्दोऽस्त्विति वाच्यम् । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता' इत्यादौ तेजोबन्नेष्वचेतनेष्वपि देवताशब्दप्रयोगेण तस्य चेतनमात्रनैयत्याभावात् । अतो मुख्यप्राण एव प्रस्तावदेवतेति शङ्कितुरभिप्रायः । अत्रायं सिद्धान्ताभिप्रायः । देवताशब्दो हि चेतनवाचक एव । तस्य क्वचिदचेतने प्रयोगस्तु लाक्षणिकः । न च प्रकृते चरमपठितेन प्राणशब्देन तस्य लाक्षणिकत्वं स्वीकर्तुं

युक्तम् । नन्वन्नादित्यपर्याययोरपि देवताशब्दः पठ्यते । तस्य च न चेतनपरत्वम् । अपित्वादित्यमण्डलपरत्वमोदनपरत्वं च वक्तव्यम् । न च तत्रापि प्रथमश्रुतदेवतापदानुसारेणान्नादित्यपदयोरेव तदभिमानिदेवतापरत्वं कुतो नाभ्युपेयत इति शङ्क्यम् । सर्वभूतगानस्य प्रसिद्धे मण्डल एव सम्भवात् देवताया लोकाप्रसिद्धत्वेन सर्वभूतगानकर्मत्वानुपपत्तेः । एवं सर्वभूताभ्यवहरणीयत्वमपि न देवतायां सम्भवति । ततस्तत्र देवताशब्दो लाक्षणिक एव तत्प्रायपाठात् प्रकृतेऽपि लाक्षणिको भविष्यतीति चेन्न । तत्र वाक्यशेषस्य सर्वात्मना चेतनेऽनुपपत्त्या प्रथमश्रुतस्य देवतापदस्य लाक्षणिकत्वाभ्युपगमेऽपि प्रकृते देवतापदस्य चेतनब्रह्मपरत्वे वाक्यशेषस्य स्वारस्येनैवान्वयोपपत्तौ इहापि न देवतापदस्य लाक्षणिकत्वमुपेयम् । ततश्च वाक्यान्तरगतप्रायपाठरूपस्थानप्रमाणानुरोधिन्याश्चरमपठितायाः प्राणश्रुतेः स्ववाक्यगतलिङ्गरूपप्रमाणानुरोधिन्या प्रथमपठितया देवताश्रुत्या ब्रह्मपरत्वमेव निरूढ्या स्वीकर्तव्यमिति । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानामिति । नात्र 'रूढ्योः परस्परं कलहे योगो जागर्ती'ति न्यायः प्रवर्तते । आदित्यान्नवाक्यशेषे भूतशब्दस्य प्राणिनिकायपरत्वेनेहापि तत्परत्वस्यैव प्राप्तेः । न च स्ववाक्यावगतप्राणशब्देन प्राणकारणीभूतमहाभूतान्तर्गतवायुस्मरणात् महाभूतानामेव ग्रहणं प्राप्नोति । ततश्च पुनरपि कलह एवेति वाच्यम् । प्राणशब्देन प्राणिनामेव झटिति स्मरणसम्भवेन तस्य महाभूतकोटिपक्षपातित्वासम्भवात् । ततश्चेह प्राणिनामेव ग्रहणमिति यदि वदेत्, तदापि सर्वशब्दो मुख्यप्राणपरिग्रहपक्षे न व्यक्तिसाकल्यमादाय वक्तुं शक्यते । पूर्वपक्षोक्तरीत्या सुषुप्तिदशायामेकस्मिन् प्राणे सर्वप्राणिलयस्य गौणस्याप्यभावात् अतस्तत्तत्प्राणे तत्तत्प्राणिलयो वक्तव्यः । तत्र च सर्वशब्दोऽवयवसाकल्यमादाय व्याख्येयः सर्वः पटो रक्त इतिवत् । तदपि वक्तुं न शक्यते । शरीरमारभ्य चेतनपर्यन्तस्यावयविनः प्राणित्वाद्वृत्तिलयमादायाचेतनेन्द्रियलये यथाकथञ्चिद्व्याख्यातुं शक्येऽपि शरीरांशे वृत्तिलयस्याप्यभावेनावयवसाकल्येन लयासम्भवादित्याशयः । यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषयेति । अयमाशयः । नात्र भूतशब्दः प्राणिपरः । चेतनानां नित्यतया मुख्यसंवेशनोद्गमनासम्भवादतोऽत्र संवेशनोद्गमनश्रुतिस्वारस्येन महाभूतरूढिरेवोन्मिषति । श्रुतिस्वारस्यलाभे च प्राणिपरसर्वभूतप्रायपाठस्याप्रयोजकत्वादिति । तत्रापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्दं ब्रह्मेत्युपक्रमोपसंहारावधृतब्रह्मप्रकरणानुसारात् प्राणशब्दो ब्रह्मपर एव । सुषुप्तौ तत्र सर्वलयप्रतिपादनं तु प्रपञ्चस्य दृष्टिमात्रजीवित्वद्योतनेनातितुच्छत्वप्रतिपादनाय । 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मन' इति मनश्शब्दोदितस्य जीवस्य सुषु-

प्तौ प्राणशब्दोदितं ब्रह्मैव बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनं सम्बन्धाश्रय इति ॥ २३ ॥

इति प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । २४ ।

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरिति । विश्वतः पृष्ठेष्विति पदं न संकुचद्वृत्तीति द्योतनाय—सर्वत इति । सर्वोत्तरेष्विति पर्यवसितोऽर्थः । अनुत्तमेष्वित्यत्र न विद्यते उत्तमोऽन्यो यस्मादिति बहुव्रीहिः विवक्षित इति द्योतनायोत्तमेष्विति । पर इति छान्दसं पुल्लिङ्गं ज्योतिर्विशेषणे । दिवः परं सर्वोत्तरेषूत्तमेषु लोकेषु यज्ज्योतिर्दीप्यते इदमेव तद्यदिदं पुरुषेऽन्तर्विद्यमानं जाठररूपं ज्योतिः । इतिशब्देन 'तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिधाय निनदमिव नदथुरिवाग्नेर्ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतश्चेत्युपासीत चक्षुष्यश्श्रुतो भवति य एवं वेदे'ति संगृहीतम् । यत्रशब्दौ यदित्यर्थौ । नदथुरिति द्वितीयान्तम् । अस्मिञ्छरीरे हस्तादिसंस्पर्शेन यदुष्णिमज्ञानं एषा तस्य जाठरस्य दृष्टिः । कर्णौ पिधायांगुलीभ्यां निनदमृषभकूजितमिव ज्वलतोऽग्नेर्नदथुं शब्दमिव यदेतच्छृणोत्येषा तस्य श्रुतिरत्र तदुष्णिमस्पर्शज्ञानमेव तद्दृष्टित्वेनोपचरितं तच्छब्दश्रवणमेव च तदीयत्वेनोपचरितम् । उपचारफलं च जाठरस्य दृष्टत्वश्रुतत्वरूपगुणद्वयलाभः । सङ्गतिमाह—अर्थान्तरप्रसिद्धस्येति । ननु 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः आत्मैवास्य ज्योतिः वागेवास्य ज्योतिः मनो ज्योति'रित्यादिप्रयोगाज्ज्योतिश्शब्दोऽग्न्यादिवाचक एवेति कथं नियन्तुं शक्यत इत्याशङ्क्य लोके शार्वरतमःप्रतिद्वन्द्विन्येव ज्योतिश्शब्दस्य प्रचुरप्रयोगात् तत्प्रतिद्वन्द्वित्वस्याग्न्यादिष्वेव सम्भवात् तेष्वेव ज्योतिश्शब्दः शक्तः । आत्मादिषु प्रयोगस्तु लाक्षणिको भविष्यतीत्याह—तमोज्योतिरिति द्वीमाविति । चक्षुर्वृत्तिनिरोधकं चाक्षुषज्ञानप्रागभावपालनोपयुक्तमित्यर्थः । न हि रूपादिहीन मिति । भास्वररूपमेव दीप्तिशब्दार्थ इति भावः । प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवेति । प्राणिकर्मनिमित्तायाः सृष्टेः तद्भोगोपयुक्तपदार्थविषयत्वात् सर्वदाप्यनिवृत्तकृतस्य च तद्भोगानुपयुक्तत्वात् वाग्धेनूपासनावत् उपास्यामात्रेऽप्युपासनायास्सम्भवात् उपासनार्थमेव न तादृशपदार्थसृष्टिरपेक्षितेति भावः । तस्य भूरिति शिर इति । आदित्यमण्डलान्तर्गतस्य हिरण्यगर्भस्योपासनं प्रस्तुत्य तस्य व्याहृतिशरीरतासम्पादनाय प्रथमव्याहृतेः शिरस्त्वं निरूपयितुमिदं वाक्यम् । तत्र व्याहृतिरूपाक्षरस्य शिरसश्चैकत्वं सादृश्यम् । नन्वत्र यत्पदं सर्वनाम । सर्वनाम्नां च बुद्धिस्थत्व

मुपाधीकृत्य अर्थाभिधायकत्वम् । वेदे चाध्ययनक्रमानुसारेण यस्य बुद्धिस्थता सम्भाविता तत्परामर्शित्वं सर्वनाम्नां वक्तव्यम् । तदपि प्रधानमपेक्षितम् । ततश्च वेदे यत्पूर्ववाक्ये प्रधानतया प्रतिपाद्यते, तत्परामर्शित्वं सर्वनाम्नां व्युत्पत्तिबलादायाति । प्रकृते च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मणः पूर्वं प्रतिपादनात् तदेवेह यत्पदेन परामर्शनीयम् । ततश्च 'अथ यदतः पर' इतिवाक्यं यत्पदश्रुतिबलादेव ब्रह्मपरं भविष्यतीत्याशंक्याह—न च पूर्वस्मिन्निति । एतच्च 'छन्दोऽभिधानादि'ति उत्तरसूत्रशङ्काभागविवरणावसरे स्पष्टं भविष्यति । अथापि कथञ्चिदिति । छन्दोऽभिधानादिति सूत्रगतपरिहारांशाभिप्रायेण । एवमपीति । व्यपदेशोभेदादितिसूत्रगतशङ्काभागानुसारेण । वस्तुतस्तु सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वमेव व्युत्पत्तिसिद्धम् । बुद्धिस्थत्वं च बुद्धिविषयत्वम् । तच्च पूर्ववाक्यैरेवापेक्षितमिति कुतो लभ्यते । ततश्च गायत्रीवाक्यमपेक्ष्यापि सन्निहितेन ज्योतिःपदेन स्ववाक्यगतेन विषयीकृतस्य प्रसिद्धस्य ज्योतिष एव यत्पदेन परामर्शे न काचिदनुपपत्तिरिति न यत्पदपर्यालोचनयाप्यस्य ब्रह्मपरत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य उपसंहरति—तस्मादिति । तावानस्य महिमेति । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति पूर्ववाक्ये यत्प्रपञ्चजातमुक्तं, स सर्वोऽप्यस्य महिमा विभूतिः । अतो महिम्नः पुरुषो गायत्रीद्वारा निरूपितः । परमात्मा ज्यायानुत्कृष्टः । ज्यायस्त्वं व्युत्पादयति—पादोऽस्येति । सर्वाणि भूतान्यस्यैकदेशः यथा चतुष्पादयुक्तान् पदार्थान् तदेकपादपरिमितं वस्तु तस्मादल्पं भवति तद्वत् प्रपञ्चोऽप्यल्प इति द्योतनाय पादत्वकल्पनम् । अस्य परमात्मनो दिवि सत्यलोकोपरिभागे त्रिपात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मना अभिव्यक्तं स्वरूपं अमृतात्मकमस्तीति मन्त्रार्थः । तदेवेह द्युसम्बन्धाभिदिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायत इत्यादि । अयमाशयः । सर्वनाम्ना हि स्वाभिधानकाले यत् बुद्ध्यारूढं, तदेव प्रतिपाद्यते । तदपि शब्देनैव यत् बुद्ध्यारूढं, तदेव । न तु प्रमाणान्तरेणेत्युत्सर्गः । प्रबलबाधकोपनिपाते तु प्रमाणान्तरारूढं बुद्ध्यावारोक्ष्यमाणं वा यथाकथञ्चित् क्लेशेन परामृश्यते । अत एव प्रकृतपरामर्शासम्भव एव प्रक्रंस्यमाणपरामर्शकत्वमिति नीतिविदः । प्रसिद्धश्चैतत् लोके देवदत्तोऽस्ति, तमानय यज्ञदत्तो गच्छतीत्यादौ । अत्र पूर्वप्रस्तुतो देवदत्त एव सर्वनाम्नाभिधीयते । न तु प्रस्तोष्यमाणो यज्ञदत्तः । विशिष्य च यत्पदघटितवाक्यस्यानुवादकता यो ब्राह्मणो वेदवित्, तस्मै देयमित्यादौ प्रसिद्धा । प्रकृते यत्पदस्य सर्वनामतया प्रकृतवस्त्वपेक्षायां तद्घटितवाक्यस्य चानुवादकतया पुरोवादापेक्षायां द्युसम्बन्धप्रत्यभिज्ञातः पुरुष एव प्रकृतः सर्वनामाकांक्षां तद्घटितवाक्यस्य पुरोवादाकांक्षां च स्वप्र-

तिपादकमन्त्रद्वारा पूरयतीति स एवेह यत्पदेन परामृश्यते । तत्र स्ववाक्यगतं ज्योतिस्सन्निहितमपि अप्रयोजकम् । आकांक्षाशामकत्वाभावात् । ततश्च प्रकृतपुरुषपरामर्शकपूर्वपठितयत्पदस्वारस्यमनुरुध्य ज्योतिःपदमेव निरूढ्या पुरुषपरं भविष्यतीति । सन्दंशमाह—न केवलं ज्योतिर्वाक्य इति । शाण्डिल्यविद्यायाश्च ब्रह्मविषयत्वं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि'त्यधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । नन्वत्र, पूर्वं गायत्रीविद्या, तदनन्तरं ज्योतिर्विद्या, तदनन्तरं शाण्डिल्यविद्या । ततश्च मध्यपठितायाः ज्योतिर्विद्यायाः सन्दंशात्मकः प्रायपाठो ब्रह्मणेति सिद्धावपि तावन्मात्रेण कथं ज्योतिश्श्रुतिभङ्गः । श्रुतिविरोधिनः प्रायपाठस्यानियामकत्वात् । न चेह प्रयाजादौ अभिक्रमणन्यायेन सन्दंशपाठोऽवान्तरप्रकरणसम्पादकः । ततश्च ब्रह्मप्रकरणे प्राकृतज्योतिःप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादिति व्यर्थतापरिहाराय प्रकरणानुसारेण ज्योतिश्श्रुतेः ब्रह्मपरता भविष्यतीति वाच्यम् । प्रयाजाभिक्रमणे हि उभयतः प्रयाजाङ्गसन्दंशमात्रेण नावान्तरप्रकरणोन्मेषः । किंतु प्रयाजानामङ्गाकांक्षा अभिक्रमणस्य च 'अभिक्रामं जुहोती'ति वाक्येन होमान्वये अवगतेऽपि कोऽसौ होमविशेष इत्यपेक्षा । ततश्चोभयाकांक्षारूपं प्रकरणमस्त्येव । परन्तु प्रधानाकांक्षया अङ्गाकांक्षाया अभिभूतत्वात् उद्भूतया प्रधानाकांक्षया जुहोतिपदस्य प्रधानहोमपरत्वप्रसक्त्या प्रयाजप्रकरणस्य जुहोतिपदार्थानियामकत्वप्रसक्तौ श्रुत्यादिप्रमाणप्राप्ताङ्गसंदंशेन विद्यमानस्यैव प्रकरणस्योद्भवः सम्पाद्यते । नेह तथा । तिसृणामपि विद्यानां भिन्नत्वेन परस्परमपेक्षाभावात् । सत्यपि प्रकरणे ब्रह्मोपासनाङ्गतया प्राकृतज्योतिरुपासनविधानसम्भवाचेति चेत्, उच्यते—सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति शाण्डिल्यविद्यागतोपक्रमवाक्ये इदंशब्दः पठ्यते । नासौ सर्वपदार्थविशेषणम् । अपि तु ब्रह्मविशेषणम् । एतच्च शाण्डिल्यविद्याधिकरणे स्पष्टीभविष्यति । इदंशब्दश्च सर्वनाम तदैव ब्रह्मविशेषणं भवेत् । यदि पूर्वसन्दर्भे ब्रह्म प्रस्तुतम् । ततश्च गायत्रीवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेऽपि ज्योतिर्वाक्यस्यान्यपरत्वेन व्यवहितस्य गायत्रीवाक्यस्थस्य ब्रह्मणः सर्वनाम्ना परामर्शो न सम्भवतीति इदंशब्दो ज्योतिर्वाक्यगतब्रह्मसन्निधानमपेक्षते । अत इदंशब्दयुक्तसन्दंशादपि ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्म सिध्यति । प्रकरणादिति । प्रकृतपरामर्शकयच्छ्रुतिबलादित्यर्थः । तस्माद्यद्यत् कस्य चित् अवभासकमिति । ज्योतिश्शब्देन द्रव्यविभाजको यस्तेजस्त्वरूपजातिविशेषः, स एव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अपि तु व्यवहारप्रयोजकत्वमेव । न चात्र लाघवेन जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न्यायोऽवतरति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यन्ते सन्द-

र्भे प्रतिपर्यायमादित्यचन्द्राग्निवागात्मनां ज्योतिष्ट्वमुपन्यस्य पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ज्योतिःपदप्रयोगे व्यवहारजनकत्वस्यैव निमित्तस्य दर्शितत्वात् प्रसिद्धाग्न्यादिप्रयोगस्य तावतापि निर्वाहात् श्रुतिविरोधे न्यायस्यानादरणीयत्वात्। न च व्यवहारप्रयोजकेषु सर्वेषु प्रयोगाभावमात्रेण श्रुतिप्राप्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य परित्यागः सम्भवति । बर्हिराज्यादिशब्देषु संस्कृतमात्रे प्रयुज्यमानेष्वपि न्यायप्राप्तायाः संस्कृतासंस्कृतसाधारणायाः जातेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्। ततश्चोक्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन ब्रह्मणि ज्योतिश्शब्दः शक्त एव । एवं च यदतः परो ज्योतिरिति ज्योतिषः परत्वविशेषणेनापि ब्रह्मरूपता सिद्धा भवति । यद्यपि दिवो मर्यादात्वप्रतिपादनान्नायं परशब्द उत्कर्षपरः । अपि तु उपरिभावार्थकः, तथापि परंज्योतिरुपसम्पद्येत्यादौ परशब्दसमभिव्याहृतस्य ज्योतिषो ब्रह्मरूपतादर्शनादिहापि तदेकरूप्याय ब्रह्मरूपतेति ! अन्नाद इति । अन्नमत्तीत्यन्नादः दीप्ताग्निः वसु दीयमानमस्य वसुदानः द्रव्यदातेति यावत् । तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानमिति । तावानस्येतिमन्त्रे द्युसम्बन्धित्वं ब्रह्मणो दृष्टम् । प्रकृतवाक्ये च ज्योतिषो द्युसम्बन्धोऽवगतः । ततश्च यत्पदेन ज्योतिर्वाक्यस्यानुवादकत्वे सिद्धेऽनुवादस्य सन्निहितगामित्वाद्द्युसम्बन्धप्रत्यभिज्ञानाच्च ऋचि द्युसम्बन्धितया सन्निहितं त्रिपादमृतं ब्रह्मैव ज्योतिरिति सिध्यति । अयमर्थः पादशब्दापरपर्यायं चरणशब्दं प्रयुञ्जानेन सूत्रकृता दर्शितो भवति । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां प्रकरणादिति च यत् पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तं. तदेव शङ्कापूर्वकं विवृणोति—कथं पुनरिति । अर्थात् गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्शकयत्पदसामानाधिकरण्यसामर्थ्यात् ॥२४॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥२५॥

गायत्री वा इदं सर्वमिति ।गायत्रीमुपक्रम्येत्यादि । एवं हि श्रूयते—'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च या वै सा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी अस्यां हीदं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते या वै सा पृथिवी इयमेव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरं अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते यद्वैतत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषे हृदयं अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तमिति । अत्र सर्वभूतात्मत्वं मुख्यं यद्यपि मन्त्ररूपायाः गायत्र्याः न सम्भवति, तथापि गौणं

सम्भवत्येव उपासनार्थम् । इह च गौणमेव ग्राह्यं। ग्रामव्यवहर्तरि ग्रामरक्षके पुरुषे अयमेव सर्वो ग्राम इतिवत् सर्वभूतहिंसां माकुरु नरको हिंसकस्य भविष्यतीत्येवंरूपेण गानेन सर्वभूतत्राणहेतुत्वात् वागेव सर्वं भूतमिति वाचो यथाकथञ्चित् सर्वभूतात्मत्वोपपादनेन तदभिन्नाया गायत्र्या अपि सर्वभूतत्वं निरूप्यते । अतो वाक्यशेषानुसारेण सर्वभूतात्मत्वं गायत्र्या गौणं पर्यवस्यति । पृथिव्यात्मत्वमपि भूतप्रतिष्ठात्वसामान्येन व्युत्पाद्यते, शरीरहृदयात्मत्वमपि भूतैकदेशप्राणप्रतिष्ठात्वसामान्यात् । तच्च गौणसर्वभूतात्मत्वेन सर्वभूतप्रतिष्ठात्वमपि अर्थसिद्धं तादृशं भवतीत्येतदभिप्रायम् । अतो वाक्यशेषानुसारेणैव भूताद्यात्मत्वस्य गौणस्यैव प्राप्तेः नेदं गायत्र्या ब्रह्मत्वे लिङ्गम । सैषा चतुष्पदेति तु ऋग्ग्रहण एव स्वरसम् । टावृत्रीति ऋचि वाच्यायामेव विशिष्य टापो विधानात् । न च त्रिपदायाः गायत्र्याः चतुष्पादत्वमनुपपन्नं षड्विधेतिपदेन चतुर्विंशत्यक्षरायाः षड्भिष्षड्भिरक्षरैः चतुरंशान् प्रकल्प्य चतुष्पदात्वसमर्थनस्य दर्शितत्वात् । न च सैषेति वचनानुसारेण प्रकृतानामेव भूतादीनां पादत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । तथासति वाचा सह पञ्चपदात्वमपि प्राप्नोतीति चतुष्पदेति निर्देशोऽनुपपन्न एव स्यात् । कथमकस्मादिति । न च पुरुषसूक्ते ब्रह्मपरतयावगतस्य सर्वात्मताप्रकाशकस्यास्य मन्त्रस्य कथं छन्दोभिधायकत्वमिति वाच्यम् । उपक्रमेऽभ्यस्ताया गायत्रीश्रुतेः अन्यथानेनुमशक्यत्वेन छन्दःपरत्वे पूर्वत्र निर्णीते सति पुरुषसूक्ते ब्रह्मपरस्यापि तदेतदृचाभ्यनूक्तमिति वचनेनैव गायत्रीप्रतिपादकतया विनियुक्तस्यार्थान्तरत्वकल्पनोपपत्तेः । दृश्यते हि विनियोगभेदेन मन्त्राणामर्थभेदः । मन्त्रप्रतिपाद्यं सर्वभूतात्मत्वमपि पूर्ववदेवोपासनार्थं भविष्यति। पुरुषत्वं तु पूर्णत्वात् । त्रिपादस्यामृतं दिवीत्येतत्तु बाह्यशरीरहृदयाकाशान्तरत्वाभिप्रायं व्याख्येयम्। गायत्र्यामेव ऋगुदाहरणानन्तरं हीदं वाक्यं पठ्यते—'यद्वैतत् ब्रह्मेदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशोऽयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशोऽयं वाव सयोऽयमन्तर्हृदय आकाशो यो वै सोऽन्तर्हृदयआकाशस्तदेतत् पूर्णमप्रवृत्ती'ति । अत्र हि वाक्ये ब्रह्मशब्दो वेदैकदेशभूतायां गायत्र्यामुपपन्न एव । तस्या एव च गायत्र्यादशरीरबाह्यशरीरान्तराकाशहृदयाकाशाभेदस्य ध्यानार्थं प्रतिपादनात् द्युशब्दस्य चाकाशपरत्वेऽप्युपपत्तेः तदभिप्रायं त्रिपादमृतान्दिवीत्युपपन्नम् । तस्यामेवोपासनार्थं पूर्णत्वगुणविधानात् पूर्णत्वात् पुरुष इति निरुक्तानुसारेण पुरुषत्वमुपपन्नम् । गायत्र्युपहितेन रूपेण ब्रह्मध्यानोपदेशादित्यभिप्रायः । तथा चेतोर्पणनिगदादितिसूत्रांशं व्याचष्टे—तथेत्यादिना ।

परिहारभागगतसौत्रनञर्थमाह—न ह्यक्षरेति । न च वाक्यशेषानुसारेण तस्य गौणत्वम् । यथाश्रुतार्थस्वीकारेऽपि वाक्यशेषस्य गायत्र्यवच्छिन्नब्रह्मस्तावकत्वेन ब्रह्मोपाधिभूतायाः गायत्र्या वा वागात्मत्वस्योपासनार्थं प्रतिपादकत्वेनोपपन्नस्य गोणताप्रतिपादनपरत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मणस्सर्वात्मत्वं अनुपपन्नमिति वाच्यम् । न हि गायत्रीसम्बन्धावच्छेदेनैव सर्वात्मत्वं विवक्षितम् । अपि तु यस्मिन् ब्रह्मणि गायत्रीसम्बन्धो विद्यते, तस्य सर्वात्मत्वमिति । ततश्चात्राजहल्लक्षणया गायत्रीछन्दसोपहितं ब्रह्म गायत्रीपदेन लक्ष्यते। तथा हि दर्शनमित्यमुमंशं व्याचष्टे—तथान्यत्रापीति । तथा चेतोऽर्पणनिगदादिति सौत्रांशं गायत्रीछन्दस्साहश्येन लक्षिते ब्रह्मणि ध्यानोपदेशादित्यर्थपरतया मतान्तरेण व्याचष्टे—अपर आहेति । पूर्वस्मिन्व्याख्याने अजहल्लक्षणास्वीकाराच्छन्दसोऽप्युपास्यकोटौ उपाधितया निवेशोऽस्ति । इह तु व्याख्याने गौण्या वृत्तेः स्वीकारात् गायत्रीपदमुख्यार्थगतो यश्चतुष्पात्त्वगुणः, तद्विशिष्टतया ब्रह्म बोध्यते इति छन्दसो नोपास्यकोटौ निवेश इति वैलक्षण्यं द्योतयितुं साक्षादित्युक्तम् । विकारविनिर्मुक्तमेव ब्रह्म गायत्रीपदेन प्रतिपाद्यत इत्यन्वयः । तथा ब्रह्म चतुष्पादिति । तावानस्य महिमेति ऋक्पर्यालोचनयेति भावः । अस्मिन्व्याख्याने तथाहीति सूत्रांशं योजयति—तथान्यत्रापीति । ते वा एत इति । अधिदैवतं वायुस्तत्र लीयमानाग्न्यादयश्चत्वार इति पञ्चाध्यात्मं प्राणस्तत्र लीयमाना वागादयश्चत्वारः तेषां च परस्परमन्यत्वं ते दश । तत्कृतमिति । द्यूतं द्विविधम् । एकद्वित्रिचतुर्बिन्दुयुक्तपार्श्वचतुष्टयविशिष्टैकाक्षनिपातनं बह्वक्षनिपातनं च। तत्रैकोऽक्षो यत्र चतुर्बिन्दुयुक्तपार्श्वोपरिभावेन पतति यत्र वा न्युप्तेषु बहुष्वक्षेषु चतुष्कशो विभज्यमानेषु अन्तिमो भागः चतुस्सङ्ख्यो विशिष्यते तदुभयमपि द्यूनं कृत कृतसंज्ञमिति द्यूतशास्त्रमर्यादा । चतुस्सङ्ख्यायुतं च कृतं दशसङ्ख्यमित्यपि वक्तुं शक्यते । चतुर्षु हि त्रयोऽन्तर्भवन्ति, एवं सप्त, त्रिषु द्वावेवं नव, द्वयोरेकः एवं दश । वाय्वादयः प्राणादयश्च दशेति सङ्ख्यासाम्यात् कृतत्वोपचारः । यद्यपि चतुर्षु न मुख्यं दशत्वं, तथापि यथा दशस्वेकद्वित्रिचतुस्सङ्ख्याघटितत्वम् , एवं चतुर्ष्वप्येकद्वित्रिचतुस्सङ्ख्याघटितत्वमस्तीति दशत्वरूपं गुणमपि गौणमादाय कृतत्वोपचारो द्रष्टव्यः । वाय्वादीनां दशत्वात् विराट्त्वं कृतं हि 'दशाक्षरा विराडन्नं विराडि'ति श्रुतेर्दशत्वसङ्ख्यामन्तर्भावयदन्नमत्ती व । अतस्तत्त्वेनोपचरिता वाय्वादयोऽप्यन्नादिन इति । प्रकृते च वाय्वादिषु दशत्वसङ्ख्यासाम्यात् प्रयुक्तश्छन्दोवाचको विराट्छब्दो दृष्टान्तः । पूर्वं साक्षात्पदेन

उपक्षिप्तमर्थं स्पष्टयति—अस्मिन् पक्ष इति । अत्रापर आहेत्यस्वरसोद्भावनम् । तस्यायमाशयः । अजहल्लक्षणया मुख्यार्थस्यापि वाक्यार्थकोटौ विवक्षायां सम्भवन्त्यां तत्परित्यागेन गौणार्थग्रहणमन्याय्यम् । अपि चोद्भूतेन गुणेन सादृश्यं वक्तव्यम् । न च गायत्र्याश्चतुष्पदात्वमुद्भूतम् । न चाक्षरगणनया क्लिष्टगत्या सम्पादितस्य सादृश्यस्य गौणवृत्तिनिर्वाहकता व्युत्पन्ना । तथासति वराहशब्दस्य वायसार्थकत्वशङ्कानिरासपूर्वकं सूकरार्थत्वसाधनं यववराहाधिकरणोदाहृतेन 'वराहं गावोऽनुधावन्ती'ति वाक्यशेषेण कृतमसङ्गतं स्यात् । तत्र हि गावोऽनुधावन्तीति शब्दविवक्षितचतुष्पात्त्वसादृश्यं वायसे नान्वेतीति गोसदृशश्चतुष्पात् सूकर एव वराहशब्दार्थः । न तु द्विपाद्वायसः । क्लिष्टगत्या तु सादृश्यं गोनिरूपितं वायसेऽप्यस्तीति वक्तुं शक्यम् । एकैकस्मिन् भागे विद्यमानयोः पादयोः एकपादत्वविवक्षया द्विपात्त्वस्यापि सम्भवात् । एतेन इन्द्रश्शचीपतिर्बलेन पीडितः दुश्च्यवनो वृषा समुत्सु सासहिरिति क्वचित् गायत्री षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदापि दृष्ट एवास्ति । तामादाय गायत्रीशब्दश्चतुष्पात्त्वेन ब्रह्मणि गौणो भविष्यतीत्यपि शङ्का परास्ता । तस्याप्रसिद्धत्वेन तामादाय सादृश्यस्यानिर्वाहात् । न ह्यौत्पातिकी काचिद्द्विपदी गौर्जातेति तामादाय सादृश्यं निर्वाह्य वराहशब्दो वायसवाचक इति स्वीकृतम् । न च सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति वाक्यशेषेणैवास्मिन् प्रकरणे गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वकल्पनात्तदनुसारेण काल्पनिकं सादृश्यमादायापि गायत्रीपदस्य ब्रह्मणि वर्तनं भविष्यतीति वाच्यम् । 'भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवमि'ति सूत्रे तस्य वाक्यस्य ब्रह्मण्येव चतुष्पात्त्वकल्पनपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन ऋचि चतुष्पात्त्वकल्पनालाभात् । इदं तु स्यात् । गायत्रीशब्दश्चतुष्पात्त्वगुणेन ब्रह्मणि न वर्तत इत्युच्यते । अपि तु त्रिपात्त्वेन । स च गुणो गायत्र्यामृचि प्रसिद्ध एव । ब्रह्मणि तु त्रिपादस्यामृतन्दिवीति वाक्यशेषानुसारेण सम्पादितः । न चास्मिन्पक्षे क्लिष्टगत्या सादृश्यकल्पनाभावेऽपि गायत्र्युपहितब्रह्मलक्षणायां मुख्यार्थापरित्यागात् प्रसिद्धार्थानुसारिणी सा लक्षणा । त्रिपात्त्वगुणेन ब्रह्मणि गायत्रीपदस्य गौणवृत्तिकल्पने तु प्रसिद्धार्थत्यागात् प्रसिद्ध्यननुसारित्वम् । तच्च न युक्तमिति वाच्यम् । 'अत्ता चराचरग्रहणा'दित्यधिकरणे वक्ष्यमाणेन प्रसिद्धिवाक्यशेषानुसारिण्योर्लक्षणयोर्मध्ये वाक्यशेषानुसारिण्येव लक्षणा ज्यायसी, न प्रसिद्ध्यनुसारिणी'ति न्यायेन तस्यादोषत्वात् । इह च ब्रह्मणि त्रिपात्त्वकल्पनस्य गायत्रीशब्दो ब्रह्मणि कथं गौण इति शङ्कानिरास एव प्रयोजनमिति । न स्यात् । बहुषूपाधिषु सत्सु गायत्रीऋच एव उपाधित्वकल्पनं किमर्थमिति शङ्कानिरासार्थं

तस्मिन्नपि पक्षे वाक्यशेषगतत्रिपात्त्वकल्पनस्य उपपन्नत्वेन वाक्यशेषस्य गौणवृत्त्येकपक्षपातित्वाभावात् । तस्य भूरिति शिर इति अभेदानुसन्धान इव तदुपहितानुसन्धानेऽपि सादृश्योक्तेस्सम्भवात् । अस्तु वा अपर आहेत्यादिना उक्तः पक्षः । तस्मिन्नपि पक्षे न गायत्रीपदे ब्रह्मपरता हीयते इत्याह—सर्वथापीति ॥२९॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२६॥

न हि ब्रह्मानाश्रयण इति । न च प्रकृते भूतादय एव पादा ग्राह्या इत्यत्र नियामकाभावः । 'गायत्री वा इदमि'तिपूर्ववाक्ये सर्वभूताद्यात्मतया निरूपिताया गायत्र्याः सैषेतिपदपरामर्शाच्चतुष्पदेति पूर्वोक्तप्रकारस्यैव निगमनमेतदित्यवगम्यते । न च तथासति वागात्मतयापि गायत्र्या निरूपितत्वात् पञ्चपदेति वक्तव्यम् । 'वाग्वा इदं सर्वं भूतमि'ति वाक्यस्य हेतुवन्निगदार्थवादन्यायेन सर्वभूतात्मकत्वोपपादकतया अस्यां हीदं भूतं प्रतिष्ठितमिति वाक्यवत् भिन्नकक्ष्यारूढत्वेन तदर्थस्य षड्विधेतिपदेन सङ्ग्रहोपपत्तेः । षड्विधेत्यनेन हि वागात्मना यद्गानत्राणहेतुत्वरूपं प्रकारद्वयमुक्तं, यच्च पृथिव्यात्मना भूतप्रतिष्ठात्वभूतानतिक्रमणीयत्वरूपं प्रकारद्वयं, यच्च शरीरहृदयात्मना प्राणप्रतिष्ठात्वप्राणानतिक्रमणीयत्वरूपं प्रकारद्वयं, तदुच्यते । अतो न चतुष्पदेत्यस्य ब्रह्मणि प्रकृतसर्वात्मत्वनिगमनाभिप्रायत्वे न काचिदनुपपत्तिः । 'टाबृचीत्यनुशासनविरोधश्च नास्ति । आध्यासिकेनाभेदेन ऋगुपहिते ब्रह्मणि गायत्रीपदप्रयोगवत् ऋगनुशिष्टस्य टापोऽपि प्रयोगे अनुपपत्तेरभावात् । सौत्रचशब्दार्थमाह—अपि चेत्यादिना । न च गायत्रीपदमुख्यार्थानुरोधेन तावानिति मन्त्र एव ऋक्परोऽस्त्वित्युक्तं साधु । तावानिति मन्त्रस्य वा गायत्रीपदस्य वा स्वारस्यं भञ्जनीयमिति विशये अन्यत्र निर्णीतार्थस्य प्रकृते सम्मतित्वेन उदाहृतत्वात् । अभ्यस्तस्यापि गायत्रीपदस्यानिर्णीतार्थतया तदनुसारेणैव नयनोपपत्तेः । न च पुरुषसूक्ते सहस्रशीर्षत्वादिमहिमा प्रस्तुतः । इह तु सर्वभूतात्मत्वादिरिति कथं पुरुषसूक्ते मन्त्रस्य योऽर्थः स एवेह सङ्ग्रहीतुं शक्यत इति वाच्यम् । उभयत्रापि प्रपञ्चात्मतानिरूपणेन तावन्मात्रमेव ब्रह्मस्वरूपमिति शङ्कानिरासाय सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चः तस्य विभूतिभूतः तदेकदेश इव । परमात्मा तु त्रिपादमृतात्मकस्ततो ज्यायानित्यर्थस्याविशेषात् । यद्वैतद्ब्रह्मेति चेति । अत्र यत्पदेन प्रकृतं गायत्रीपदप्रतिपाद्यमाकृष्य ब्रह्मत्वसम्बन्धानुवादात् अवगम्यते गायत्रीशब्दो ब्रह्मपर इति । न च ब्रह्मपदस्य वेदपरत्वं मुख्यार्थत्वागमसङ्गादिति भावः । अपि च प्रकृतस्य गायत्रीपदप्रतिपाद्यस्य हृदयाद्याकाशा-

भेदेनोपासनं विधाय हृदयस्य प्रागादिषु चतसृषु दिक्षूर्ध्वं च पञ्च यानि छिद्राणि-तेषु प्राणव्यानापानसमानोदानानादित्यचन्द्राग्निपर्जन्याकाशदेवताभिश्चक्षुश्श्रोत्रवाग्मनोवायुसम्बन्धिनीभिः अधिष्ठितानुक्रम्य 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषास्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गलोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते इत्येवमाम्नायते । अत्र गायत्रीपदार्थं प्रति वेश्मत्वेन कल्पिते हृदये पञ्चसु छिद्रेषु द्वारत्वेन कल्पितेषु विद्यमानान् द्वारपालत्वेन ध्येयान् प्राणादीन् प्रति ब्रह्मपुरुषत्वाध्यासो गायत्र्या ब्रह्मताङ्गमयति । तदाह—ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इतीति । सुषिः छिद्रं । ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायामिति । तद्विवक्षा च गायत्र्या अब्रह्मत्वे नोपपद्यत इति भावः ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।२७।

तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानमस्तीति । न च यत्पदेनानुवादत्वे निर्णीते द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञानं सम्भवतीति वक्तुं युक्तम् । प्रधानभूतविभक्त्यर्थवैलक्षण्येन भेदावगमे सति प्रत्यभिज्ञाया अप्रधानप्रकृत्यर्थसम्पन्नाया अप्रयोजकत्वात् । न च विभक्त्यर्थसंख्यावदपादानत्वाधिकरणत्वादिकारकरूपोऽपि विभक्त्यर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणमिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थः प्रधानमितिव्युत्पत्तेः 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादि'तिपाणिनिसूत्रेणानुमोदितायास्संख्यादिषु सङ्कोचमात्रेण सर्वत्र सङ्कोचायोगात् कारकार्थप्राधान्येनैव शाब्दप्रत्ययाच्च । ततश्च विभक्त्यर्थस्वारस्येन पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्यत्र द्युलोकाधिकरणकं तदन्तर्गतमवगम्यते । इह तु परो दिव'इति द्युलोकानन्तर्गतं ततः परमवगम्यते पञ्चमीस्वारस्येन । अपि च पूर्वं त्रिपादमृतमितिशब्देन निर्दिष्टम् । इह तु ज्योतिश्शब्देन । अतः शब्दभेदादप्यर्थभेदोऽवगम्यते । अपि च 'अथ यदत' इत्यत्राथशब्दोऽधिकारार्थः । न च पूर्वं निरूपितस्यैव निरूपणमारभ्यत इति शक्यं वक्तुम् । न च यत्पदावगतं अनुवादत्वं प्रकृते निर्वोढुं शक्यते । अथ यदतः पर इति वाक्यप्रतिपाद्यस्य सर्वोत्तरलोकवर्तनादेः पूर्ववाक्येनाप्राप्ततया तदनुवादकत्वासम्भवात् । ततश्चोक्तेन प्रकारेणाथयदत इतिवाक्यस्य प्रकृतार्थपरत्वासम्भवे यच्छब्दोऽपि उत्सर्गप्राप्तं प्रकृतार्थपरामर्शित्वं विहाय प्रकरिष्यमाणार्थपरामर्शी भविष्यति । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इतिवत् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यत इत्यादि । अयं भावः—अत्र यत्पदेनावगतं यत् प्रकृतत्वं ज्योतिषः, यच्च तद्वाक्यस्यानुवादकत्वं द्युसम्बन्धोपोद्बलितं न तदथशब्दा-

दिभिरन्यथा कर्तुं शक्यते । अथशब्दो ह्यनेकार्थः । स च प्रकृते आनन्तर्यार्थं इत्यपि वक्तुं शक्यम् । अथशब्दं विनाप्यवगम्यमानस्य चानन्तर्यस्य पुनर्निर्देशो विशिष्टानन्तर्यद्योतनार्थः । तच्च वैशिष्ट्यं गायत्रीवाक्यसन्दर्भस्य ज्योतिर्वाक्यार्थोपयोगितायां पर्यवस्यत् यत्पदस्य प्रकृतार्थपरतामेव द्रढयति । यद्यपि विभक्त्यर्थः कारकं प्रधानं, तथापि न प्रकृत्यर्थावगतमैक्यं विरुणद्धि । सप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्यैव व्यपस्थापकः पञ्चमीप्रयोग इत्युपपत्तेः । यथा वृक्षाग्रे निर्दिष्टश्श्येनो वृक्षात् पर इति निर्दिश्यमानोऽपि नाभेदबुद्धिं विरुणद्धि। सप्तम्यन्तत्वनिर्देशेन हि वृक्षाग्रगतेषु पल्लवेषु निलीनोऽपि पक्षी प्रतिपादयितुं शक्यः । पल्लवानामग्रभागे स्थितः तैरनावृतोऽपि शक्यो निर्देष्टुं । ततस्साधारणः सप्तमीनिर्देशो भवति । पञ्चमीनिर्देशे तु वृक्षाग्रमध्यवर्ती श्येनो न प्रतिपादयितुं शक्यते । वृक्षाग्रमध्यवर्तिनो वृक्षाग्रात् पर इति निर्देशानुपपत्तेः । अतो वृक्षाग्रात् पर इति निर्देशे वृक्षाग्रान्त्यावयवभूताः ये पल्लवाः तदुपरिभावो लभ्यते । तत्र च यद्यपि वृक्षात् परभावो वृक्षासंलग्नस्यापि सम्भवति, तथापि सप्तमीबलेन वृक्षाग्रसंश्लेषस्यावगमितत्वात् पञ्चम्या वृक्षाग्रोपरिसंलग्न एव पर्यवसानं भवति । ततश्च केवलसप्तमीनिर्देशे वृक्षाग्रमध्यस्थितिरपि लभ्यते । केवलपञ्चमीनिर्देशे वृक्षाग्रासंलग्नस्थितिरपि गम्यते । उभयनिर्देशे तु मध्यभागासंलग्नस्थितिव्यावर्तनेन अग्रोपरिभागे संलग्न एव श्येनोऽवगम्यत इति सप्तमीपञ्चम्योः परस्परार्थनियामकतया न विरोधः । तथा दिवि दिव इति निर्देशेऽपि न विरोधः । द्युलोके हि द्वेधा भूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्यमिति सप्तलोकीपक्षे पृथिवी भूलोकः पृथिव्यादित्ययोर्मध्ये भुवर्लोकः आदित्यादुपरि ध्रुवलोकान्तस्त्रिदशनिवासो द्युलोकः । स एव स्वरिति व्यवह्रियते । तदुपरि महरादिलोका इत्येकः प्रकारः । भूर्भुवस्सुवरिति त्रिलोकीपक्षे आद्यौ पूर्ववदेव । स्वर्लोकस्तु सूर्यमण्डलमारभ्य सत्यलोकान्तः । द्युशब्दार्थोऽपि स एव । त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र तु कः पक्षः विवक्षित इति विशये दिवः पर इति उत्तरवाक्यपर्यालोचनया लोकत्रयपक्ष एव विवक्षित इति निर्णीयते । सप्तलोकपक्षमादाय द्युलोकग्रहणे विश्वतः पृष्ठेष्वित्याद्यनुपपत्तेः । ततोऽप्युपरि विश्वान्तर्गतानां महरादीनां विद्यमानत्वात् । लोकत्रयपक्षमादाय सत्यलोकान्तद्युलोकविवक्षया तदग्रभागावच्छेदेन विद्यमानताप्रतिपादको दिवीति निर्देशोऽभ्युपगम्यते चेद्विश्वतः पृष्ठेष्वित्यादि समञ्जसं भवति । ततश्च द्युसम्बन्धरूपप्रत्यभिज्ञापकसचिवयत्पदेनास्य वाक्यस्य गायत्रीवाक्यस्य च उपासनांशमादाय भिन्नार्थकस्याप्युपास्यांशे समानार्थतायां सम्पादितायां दिवी-

त्यत्र ज्योतिर्वाक्यप्रतिपाद्यो विश्वतः पृष्ठेष्वित्यादिसर्वोऽप्यर्थः संगृहीतः इहानुवादव्याजेन विवृत इति सिध्यति । अतश्चानुवादत्वमप्यस्य सङ्गतं भवति। दृश्यते च पुरोवादेन संगृहीतोऽर्थोनुवादेन विव्रियमाणः । राजपुरुषस्समागतोऽस्तीति पुरोवादे पुरुषसामान्यमवगतं यो राजामात्यः पुरुषधौरेयः समागतोऽस्ति, तस्योपसर्पणं कुर्वित्युपसर्पणविधिपरे वाक्ये पुरोवादगतस्य परुषपदस्यामात्यत्वादिना अनुवादेन विवरणात । अतो न द्युशब्दसचिवयत्पदस्वारस्यं प्रकृते हातव्यम् । भाष्ये परत इति प्रथमार्थे तसिः ।एवं द्युलोकसंश्लिष्टमेव ब्रह्म दिवः परमिति निर्दिश्यत इति प्रतिपादितम् ! केचित्तु द्युलोकासंश्लिष्टमेव दिवः परमिति निर्दिश्यते । दिवीति सप्तमी उदुम्बरे वसतीतिवत् सामीप्ये इति वदन्ति, तन्मतमाह—अपर आहेति । अत्रेदमनभिमतिबीजम् । आधाराधेयभावो यत्र तत्रैवाधिकरणसप्तमी मुख्या । सामीप्यं च नात्राराधेयभावप्रयोजकम् । परन्तूदम्बरे वसतीत्यादावाधारतारोपेण सप्तमीप्रयोगः । न चेह तथारोपे किञ्चन प्रमाणमस्ति । अपि चेह लोकत्रयपक्षे सर्वतः पृष्ठेषु विद्यमानस्यापि न द्युलोकासंश्लेषः । अतोऽसंश्लेषवादिना लोकसप्तकपक्षमादाय ध्रुवलोकान्तो द्युलोको वक्तव्यः । सत्यलोकाग्रभागे उत्तमेषु लोकेषु विद्यमानं च तेनासंस्पृष्टमिति वक्तव्यम् ।अस्मिन्पक्षे सामीपिकाधारविद्यमानतापि न सम्भवति।ध्रुवलोकानन्तरं महराद्यनेकलोकव्यवहितसत्यलोकाग्रभागावच्छेदेन विद्यमानस्य ध्रुवलोकसमीपवर्तित्वानुपपत्तेः । न च पूर्वस्मिन्व्याख्यानेऽपि दिवः परमिति निर्देशः क्लिष्ट इति वाच्यम् । अव्यवहितानन्तर्येऽपि नद्याः परं पारमिति प्रयोगात् ।वृक्षाग्रासंलग्नश्येने तु वृक्षाग्रे श्येन इति निर्देशो गौणसामीपिकाधारविवक्षया। पूर्वं त्रिपादमृतशब्दः । इह तु ज्योतिश्शब्द इति शब्दभेदादर्थभेद इति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति।तस्मादस्तीति।ऐकार्थ्ये निर्णीते उभयोश्शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे पर्यवसानं भवति। यथा गोदोहनदर्शपूर्णमासयोरेकपुरुषकार्यत्वे निरूपिते स्वर्गकामपशुकामपदयोरेकपुरुषपरत्वम् । ज्योतिश्शब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमपि प्राग्दर्शितमेव॥ २७॥

॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १०॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

पूर्वं द्युसम्बन्धित्वं ब्रह्मलिङ्गं दीप्त्यादिरूपात् प्राकृतज्योतिर्लिङ्गात् बलवत् यच्छ्रुत्यनुगृहीतत्वादिति निरूपितम् । प्रकृते तु ब्रह्मलिङ्गस्य न तादृशं प्राबल्यप्रयोजकमस्तीति कथं ब्रह्मपरत्वमिति पूर्वपक्षोत्थानात् सङ्गतिः । देवता-

त्मा इन्द्र इत्यर्थः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इतीति । ननु, बहुलिङ्गसमावेशे अनेकपरत्वमित्येव पूर्वपक्षयितुं युक्तम् । कथं प्राण इत्येव पूर्वपक्ष इति चेत् सोऽपि पूर्वपक्षोऽस्त्येव । परं तु 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गादि'तिसूत्रविवरणावसरे स प्रदर्शयिष्यत इति नेह प्रदर्शितः । अनेन तु सूत्रेण प्राणपूर्वपक्ष एव निराचिकीर्षित इति स एवात्र प्रदर्श्यते । ननु, तेन सूत्रेण उपक्रमोपसंहारैकरूप्यात्मकतात्पर्यलिङ्गोपोद्बलितेन वाक्येन इतरलिङ्गानि ब्रह्मपरतयैव व्याख्येयानीति सिद्धान्तयिष्यते । एवं सति कथं प्राणपूर्वपक्षोऽवतरति । इत्थमुपक्रमोपसंहारैकरूप्येण एकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थं ब्रह्मपरत्वमिति न सिध्यति । प्राणेऽप्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगमात् । उपक्रमे हि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति श्रुतम् । उपसंहारेऽपि स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेति । न च ब्रह्मण्यप्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यमस्तीति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयतामात्रेण तदैकरूप्यस्याभावात् । उपक्रमे हि हिततमत्वं श्रुतम् । तच्च मोक्षरूपं ब्रह्मलिङ्गम् । उपसंहारे तु 'आनन्दोऽजरोऽमृत' इति अन्यदेव ब्रह्मलिङ्गम् । अतः उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मसम्बन्धितामात्रेण कथं तदैकरूप्यम् । प्राणे तु शब्दतोऽर्थतश्चोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं प्रत्यभिज्ञायते । अतः प्राणविषयकावेव उपक्रमोपसंहारौ प्रबलौ । ननु, तावता ब्रह्मोपक्रमोपसंहारावपेक्ष्य कथं प्राबल्यं प्राणोपक्रमयोः तयोर्भवति । एवमुपक्रमोपसंहारसंस्पर्शित्वं एकं तात्पर्यलिङ्गम् । तच्च यद्यपि प्राणब्रह्मसाधारणम् । उभयप्रमाणस्याप्युपक्रमोपसंहारसंस्पर्शित्वात् । प्राणप्रमाणे तूपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यात् । अभ्यासोऽप्यपरं तात्पर्यलिङ्गं भवति । अतस्तात्पर्यलिङ्गद्वयसमावेशात् प्राणश्रुतेः प्राबल्यमिति प्राणपूर्वपक्षाभिप्रायः । तथानुगमादिति सौत्रं पदमुपक्रमोपसंहारसम्बन्धित्वेनानुगमादित्यर्थपरतया व्याचष्टे— तथा हि पौर्वापर्येणेत्यादिना । न च तावता ब्रह्मपरत्वं नायाति । प्राण एव परं तयोरैकरूप्यमिति स एव प्रतिपाद्यः पर्यवस्यतीत्युक्तं युक्तम् । एवं हि सति जीव एव प्रतिपाद्यः किं न स्यात् । प्रज्ञाशब्दो हि जीववाचकोऽस्मिन्प्रकरणेऽवधार्यते । अथ यथास्यै प्रज्ञाया इति प्रज्ञाशब्दोदितमुपक्रम्य वागादिसम्बन्धित्वस्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्' इत्यादिना प्रतिपादनात् । ततश्चोपक्रमोपसंहारैकरूप्यं जीवप्राणविषयं परस्परकलहग्रहगृहीतं नैकवाक्यतापादनक्षमम् । तत्र चेदेवमुच्यते—प्रज्ञाशब्दः प्राणशब्दानुसारेणान्यथा नेतव्यः । प्राणशब्दस्य प्रथमपठितत्वान्मुख्यार्थावश्यंभावे प्रज्ञाशब्दस्तद्दृष्टिविधानाभिप्रायः तत्र गौणो भविष्यति । जीवलिङ्गानि च प्राणाध्यसनीये जीव एव योज्यानीति । तथासति अ-

भ्यस्तां प्राणश्रुतिमपेक्ष्यापि ब्रह्मलिङ्गस्य प्राबल्यं प्राप्नोति । उपक्रमोपसंहारयोः प्राणश्रुतेः प्रागेव ब्रह्मलिङ्गावगमात् । उपक्रमे हि मोक्षाख्यं हिततमत्वं प्राणश्रुतिमपेक्ष्य प्रथमपठितं प्रश्नप्रतिवचनरूपतात्पर्यलिङ्गोपोद्बलितं च । उपसंहारेऽपि 'नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मे' ति सर्ववस्तुनिषेधपूर्वकं सर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वरूपं ब्रह्मलिङ्गं प्राणश्रुतिमपेक्ष्य प्रथमपठितम् । अतस्तदनुसारेण प्राणश्रुतिरेवान्यथा व्याख्येया । अपि च कृत्स्नस्य प्रकरणस्य प्राणपरत्वे जीवलिङ्गस्य वागादिसम्बन्धित्वस्य ब्रह्मलिङ्गस्यानन्दत्वादेर्मनोब्रह्मेत्यादिवत् जीवब्रह्मदृष्टिविधानाभिप्रायेण नयनं वक्तव्यम् । ततश्चात्यन्तं क्लेशः । ब्रह्मपक्षे तु ब्रह्मण्यपि प्राणश्रुत्यादयो योजयितुं शक्याः । यथा हि शुक्तौ रजतभ्रमदशायां प्रयुज्यमानः इदं रजतमितीदंपदसामानाधिकरण्येन रजतशब्दोऽसत्यरजततादात्म्यापन्नशुक्तिपर्यन्तः । अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात् । एवं व्यवहारदशायां प्रयुज्यमाना घटादिशब्दा अपि न केवलं जडांशपर्यवसिताः । अपि त्वसत्यघटाद्युपहितब्रह्मपर्यन्ताः । अन्यथा सन् घट इति सामानाधिकरण्यायोगात् । अत एव 'प्रतिबोधविदितमि'तिश्रुत्यनुसारिभिर्वृद्धैः सर्वप्रमाणवेद्यत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगतम् । ततश्च यद्यपि प्राणादिशब्दा ब्रह्मवाचका एव भवन्ति, तथापि यथा ब्रह्मेश्वरादिशब्दा ब्राह्मेण रूपेण तत्प्रतिपादकाः नैवमेते । किन्त्ववच्छिन्नं घटादिसमानयोगक्षेमं ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति न ब्रह्मणि ते स्वारस्येन वर्तन्त इति जडविनिर्मुक्तचैतन्ये भागत्यागलक्षणाश्रीयते । इयं च लक्षणा नातीव क्लिष्टा । शक्तिविषयादन्यत्रागमनात् । प्राणादिलिङ्गानि तु सर्वानुस्यूते ब्रह्मणि विद्यन्त एवेति न तत्रातिक्लेशः । तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मपरत्वमेव वाक्यस्येत्युपसंहरति—तस्मात् प्राणो ब्रह्मेति ॥२८॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥२९॥

हिततमत्वरूपे वरे प्रतर्दनेन प्रार्थिते इन्द्रवचनं मामेव विजानीहि एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यं मां विजानीया इति अत्र प्रश्ने हिततमत्वेनेन्द्रविज्ञानमेवावगम्यते । न च मोक्षरूपं हिततमं नेन्द्रविज्ञानसाध्यमिति वाच्यम् । विजानीयादिति वाक्ये स्वमुपक्षिप्य मामेवेत्यवधारणेन इन्द्रादन्यत्र वाक्य-

स्य नेतुमशक्यतयोत्तरत्रेन्द्रेण स्वस्य सर्वपापास्पृष्टत्वं त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमित्यादिना निरूप्य तत्क्रतुन्यायावलम्बनेन स यो मां विजानीयात् न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयत इत्युपासकस्यापि सर्वपापास्पृष्टत्वस्य प्रतिपादिततया चोपक्रान्तहिततमत्वमपि सर्वतापरहितत्वमेव भवतीत्यवगम्यते। तदाह—वक्ताहीन्द्रोनाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेष इत्यादिना। अरुन्मुखान्यतीनिति। रौति यथार्थं वक्तीति रुत् वेदान्तवाक्यं, तन्मुखे येषां तेऽरुन्मुखाः स्वाश्रमोचितवेदान्तार्थश्रवणमनननिदिध्यासननिरताः। तद्भिन्ना अरुन्मुखाः ब्रह्मनिष्ठाविरोधिव्यापारासक्ताः। अरुन्मुखा इत्यस्यायमर्थः छन्दोगब्राह्मणपर्यालोचनयावगम्यते। एवं हि तत्र श्रूयते—'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तेषां त्रय उदशिष्यन्त पृथुरश्मिबृहद्गिरिरायोवाजस्तेऽब्रुवन् को न इमान् पुत्रान् भरिष्यतीति अहमितीन्द्रोऽब्रवीदिति। अत्र को न इमान् पुत्रान् भरिष्यतीति वाक्यशेषपर्यालोचनया अयमर्थोऽवगम्यते। पुत्राद्यासक्तेषु बहुषु यतिषु इन्द्रेण सालावृकेभ्यः दत्तेष्ववशिष्टास्त्रयोऽस्माभिरपि पुत्राद्यासक्तिस्सम्पादिता चेत् अस्मानपि सालावृकेभ्य इन्द्रो दास्यति पुत्राद्यासक्त्यसम्पादने तेषां जीवनं कथं स्यादिति व्यग्रचित्ता इन्द्रमपृच्छन् को न इमान् भरिष्यतीति पुत्रभरणग्रहणं च वेदान्तनिष्ठाविरुद्धलौकिकव्यापारमात्रोपलक्षकम्। निषिद्धत्वाविशेषात्। अतश्छन्दोगवाक्यैकार्थ्यायारुन्मुखानित्यत्रापि ब्रह्मनिष्ठताराहित्यमेव विवक्षितम्। प्राणजीवलिङ्गानि 'इन्द्रो यो जयति प्राणत्वं चेन्द्रस्ये'त्यादिना। प्राणकार्यबलाभिमानिदेवतात्वात् प्राणलिङ्गानीन्द्रे उपपद्यन्ते। वक्तृत्वादीनि जीवसामान्यलिङ्गान्यपि जीवविशेषे इन्द्रे उपपद्यन्ते। अरनाभिनिदर्शनपूर्वकं सर्वाधारत्वं अमृतत्वं साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं सर्वेश्वरत्वमित्येवमादीनि ब्रह्मलिङ्गानि तु उपसंहारगतत्वादुपक्रान्तेन्द्रस्तुत्यभिप्रायाण्येव योजनीयानि। स म आत्मेति विद्यादिति भेदनिर्देशोऽपि राहोश्शिरइतिवद्योजनीय इत्याह—निश्चितेचैवन्देवतात्मोपदेश इति। अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्ध इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रतिपिपादयिषितस्य हिततमत्वस्य न पापाभावमात्रतया व्याख्यानमुचितम्। उत्तरत्रेन्द्रस्य पापासंश्लेषप्रतिपादनं तु हिततमशब्दोदितमोक्षसाधनज्ञानस्तुत्यर्थमिति 'तस्य मे तत्र न लोम च मीयत' इति वाक्ये तस्येतिशब्देन प्रजापतिविद्याप्रसिद्धब्रह्मवित्त्वस्य उपक्षेपादवगम्यत इत्युत्तरसूत्रे भाष्य एव स्फुटं भविष्यति। अत उपक्रमो ब्रह्मपर एव। उपसंहारोऽपि स्वरसतो ब्रह्मपरो नेन्द्रस्तुत्यर्थतया योजयितुं उचितः। प्राणकार्ये बले इन्द्रस्य देवतात्वेन प्राणलिङ्गानां तत्र नयनमतिक्लिष्टम्। जीवसामान्यालिङ्गानां

जीवविशेषे इन्द्रे सङ्कोचोऽप्यतिक्लिष्टः । स म आत्मेतिवाक्यमपीन्द्रे क्लिष्टम् । तस्मादिह नेन्द्रः प्रतिपाद्यत इति परिहाराभिप्रायः । अस्तित्वे च प्राणानां निश्रेयसमिति प्राणानामिन्द्रियाणां निश्रेयसं शरीरे स्थितिर्मुख्यस्य प्राणस्यास्तित्वे विद्यमानत्वे भवति । तद्यथा रथस्येति । रथचक्रस्यारेषु नेमिनाभिमध्यगतासु तिर्यक्प्रोतशलाकासु नेमिः चक्रप्रान्ते विद्यमानं वर्तुलं काष्ठम् । नाभिः मध्यगतं शलाकाधारभूतं काष्ठम् । 'एता वागेवास्याः एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रे'त्यादिनोक्तानामाद्या दश भूतमात्राः । प्रज्ञामात्रासु वागाद्यवच्छिन्नप्रज्ञात्मकजीवांशेषु दोहनपर्यायैर्निरूपितेषु । प्राणे प्रकरणिनि परमात्मनि । मामेव विजानीहीति वाक्यगतिनिरूपणपरमुत्तरसूत्रमवतारयति—कथन्तर्हि वक्तुरिति ॥२९॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ।३०।

इन्द्रो हि कृतब्रह्माभेदसाक्षात्कार आत्मानमेवोपदिशति स्म । यथा वामदेवस्तत्त्वसाक्षात्कारवान् अस्मच्छब्दोल्लेखेनैव सर्वात्मत्वं व्यवहृतवान् । अतो मामेव विजानीहीति वाक्यगतस्य मामित्येतस्य विशुद्धप्रत्यग्मात्रपर्यवसितत्वादेवकारोऽपि प्रत्यगात्मविषयज्ञानादन्यगोचरं ज्ञानं वारयति । ततश्चेन्द्र एवेह प्रतिपाद्यत इति न सिध्यति । तदाह—इन्द्रो नामेति । तद्यो यो देवानामिति । तत् प्रत्यगभिन्नपरमात्मस्वरूपम् । देवादीनां मध्ये य एव साक्षात्कृतवान् स एव तदभवत् ब्रह्माभवत् । तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारात् ब्रह्मीभूतस्येन्द्रस्यास्मच्छब्दोल्लेखेन ब्रह्मोपदेशो न विरुध्यत इति भावः ॥३०॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।३१।

तान्वरिष्ठः प्राण उवाचेति । एतत् इत्थं परिदृश्यमानप्राणापानाद्यात्मना बाणं शरीरं अवष्टभ्य यथा शिथिलता गात्राणां न भवति, तथा तस्मिन्नात्मानं संयोज्य विधारयामि व्यवहारयोग्यं करोमि । द्वितीयमेतत्पदं शरीरविशेषणम् । 'अथ खलु प्राण एवे'ति कौषीतकिवाक्ये इदंशब्दस्थाने इमं शब्दं पठन्ति । तत्रेदंशब्दवच्छरीरविशेषणत्वं वक्तुमशक्यम् । विभिन्नलिङ्गत्वादित्यभिप्रेत्य तं पाठं व्याचष्टे । ये त्विमं शरीरमिति । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्य-

तर उभौ वा प्रतीयेयाताम् । न ब्रह्मेतीति । नन्वत्रोपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मसम्बन्धाद्ब्रह्मवाक्यत्वे निर्धारिते तदनुसारेण प्राणादिविषयश्रुतिलिङ्गादिकं नेतव्यमिति यत्त्रिसूत्र्या व्यवस्थापितं, तदाक्षिप्यते । तत्राक्षेपस्यायमभिप्रायः—आदावन्ते च यस्य पदार्थस्य प्रतिपादकं श्रुतिलिङ्गादिकमुपलभ्यते, तादृशसन्दर्भे मध्यगतानां पदानां समभिव्याहारविशेषमहिम्नोपक्रमोपसंहारसंस्पर्शिपदार्थप्रतिपादकतावसीयते । सम्भूयोच्चारितानां पदानां सहार्थप्रतिपादकत्वमिति व्युत्पत्तेः । यद्यपि मध्यगतो यः पदार्थः, तत्प्रतिपादकत्वेऽपि सर्वेषां पदानां स्वीक्रियमाणे सहार्थप्रतिपादकता निर्व्यूढा भवति, तथाप्यादावन्ते च यस्य पदार्थस्य संस्पर्शो वर्तते, तत्प्रतिपादकतयैव सम्भूयार्थप्रतिपादकतेत्यत्रोपक्रमोपसंहाररूपसमभिव्याहारविशेष एव नियामकः व्युत्पत्तेः । यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्रोद्देश्यविधेयभावे पूर्वोत्तरपदत्वादिकम् । बहूनां च पदानां तत्तदर्थप्रतिपादकानां एकार्थप्रतिपादकत्वं एकस्यार्थस्य प्राधान्यम् । इतरेषां तदुपकारकत्वमिति विवक्षया निर्वहणीयम् । ततश्चोपक्रमोपसंहाराभ्यां एकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वं सिध्यदुपक्रमोपसंहारसंस्पर्शिपदार्थस्य प्राधान्यमुपक्षिप्यैव सिध्यति । ततश्च प्रकरणोत्थापकतापि तयोस्सिद्धा भवति । प्रधानाकांक्षा हि प्रकरणमित्युच्यते । उपक्रमोपसंहारसंस्पृष्टस्य प्राधान्यसिद्धौ सहार्थप्रतिपादकत्वानुसारेण समभिव्याहृतपदेषु मध्ये यस्य कस्यापि अनुसन्धानाभावे विवक्षितशाब्दबोधाजनकत्वात् प्रधानस्य सर्वैः पदैराकांक्षासत्त्वात् प्रकरणसिद्धिः । ततश्चोपक्रमोपसंहारयोः एकपदार्थसंस्पर्शेन प्रकरणं वाक्यं च तादृशैकपदार्थगोचरं सम्पन्नं भवति । एवमुपक्रमोपसंहारोन्नीतवाक्यप्रकरणाभ्यां प्राणादिगोचरश्रुतिलिङ्गानां कथमन्यथानयनम् । दुर्बलेन प्रबलस्यान्यथानयनायोगादिति । ततश्चोपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यतापरित्यागमभ्युपगम्य पूर्वपक्षे क्रियमाणे यावन्तोऽस्मिन् सन्दर्भे प्रतिपाद्याः ते सर्वेऽपि विवक्षिता इति स्वीकर्तव्यम् । ततश्चान्यतर इति पक्षस्य कथमुत्थानम् । नन्वत एवास्वरसात्तं पक्षं परित्यज्योभौ जीवप्राणौ विवक्षिताविति द्वितीयपक्ष आश्रीयत इतिचेत्, सोऽप्ययुक्तः । उपासात्रैविध्यादिति सूत्रभागे पूर्वपक्षिणं प्रति त्रिविधोपासनाप्रसञ्जनात् ब्रह्मापि पूर्वपक्ष्यभिमतमिति प्रतीयते । ननु, तदपि भाष्ये विवक्षितमेव । पूर्वपक्षमुखेन तदनुक्तिस्तु तस्मिन्नंशे सिद्धान्तिनो विप्रतिपत्त्यभावात् । न ब्रह्मेति भाष्यन्तु न ब्रह्मैवेत्येतदर्थकम् । एवं तर्हीन्द्रोऽपि विवक्षितोऽस्तु । तथा च पूर्वपक्षश्चतुष्टयविषयोऽस्तु । वाक्यभेदमभ्युपेत्य पूर्वपक्षावसरे इन्द्रपरित्यागकारणाभावात् । ततश्च यन्मां विजा-

नीयादिति वा 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तम्मामायुरमृतमित्युपास्वे'ति वेन्द्रोपासनाविधिः । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति, तस्मादेतदेवोथमुपासीते'ति प्राणोपसनाविधिः। 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि'त्येवमादौ जीवोपसनाविधिः। स म आत्मेतिविद्यादि'ति ब्रह्मोपसनाविधिः । यथा च स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृत' इति वाक्ये ब्रह्मलिङ्गात् प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वम् । एवं 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'ति वाक्येऽप्युत्तमपुरुषप्रयोगेण वक्तृलिङ्गेनेन्द्रपरत्वेऽपि प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोर्नानुपपत्तिः । इन्द्रपरत्वे सन्दर्भस्याभ्युपगम्यमाने अध्यात्मसम्बन्धानुपपत्तिः । योक्ता, सास्मिन् पक्षे न प्राप्नोति । अध्यात्मसम्बन्धस्य यथायोग्यं प्राणजीवब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मात् उपासनात्रयमिति पक्षो न सम्भवतीतिचेत्, उच्यते—वाक्यभेदाभ्युपगमेऽपि इन्द्रोपासनाविषयकः पूर्वपक्षो नावतरति । 'यन्मां विजानीया'दितिवाक्यस्यैतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य इति पूर्ववाक्यानुसारेण मोक्षफलकोपासनाविधिपरत्वावगमेन 'स म आत्मेति विद्यादि'ति प्रकरणान्तश्रुतवाक्यसमानविषयत्वेन ब्रह्मपरत्वात्तम्मामायुरमृतमित्युपास्वेति वाक्यानन्तरं आयुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उपा अमृतं यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति, तावदायुरिति आयुःप्रदत्वं सङ्ग्रहेण कीर्तितं प्राणस्य । तदनन्तरं च प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोकेऽमृतत्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यसङ्कल्पमिति प्राणप्रज्ञापदार्थयोः व्यवस्थितफलसम्बन्धो दर्शितः । अनन्तरसन्दर्भे च यत् प्राणस्य आयुःप्रदत्वमुक्तं पूर्वं, तदेव प्राणे सति शरीरस्थितिः, तदुत्क्रमणे पतनं शरीरस्येत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टीकृत्योपसंहृतम् 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति । तदनन्तरं च यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति, तद्व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं वक्तृत्वादयो जीवधर्मा निरूपिताः 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या'दित्येवंप्रकारेण । ततश्च प्राणोऽस्मीति वाक्यस्य तदेकविषयकोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनया प्राणजीवविषयकोपासनाद्वयविधिपरत्वमभ्युपेयम् । एवंसति व्यवस्थितफलनिर्देशोऽप्युपपन्नो भविष्यति । एतदेवोक्थमुपासीतेति तु तत्रैव गुणविधायकं भविष्यति । वक्तारं विद्यादित्येतदपि गुणविधिरेव एकेनोक्थशब्देन उदितः शरीरोत्थापकत्वगुणः प्राणे विधीयते, अन्येन जीवे वक्तृत्वादिगुणः । प्राणजीवोपासनापरेऽपि वाक्ये अस्मिन्नुत्तमपुरुषनिर्देशस्तु शास्त्रदृष्ट्या सर्वात्मत्वमस्तीति व्याख्येयः । अतो मां विजानीयादीत्यत्र प्राणोऽस्मीत्यत्र च नेन्द्रोपासनाविधिः सम्भवति । न च वाक्यान्तरं तदुपासनाविधायि विद्यते । अतो

वाक्यभेदपक्षे त्रीण्युपासनानीत्येव पूर्वपक्षः पर्यवसितः । उपासात्रैविध्यादिति सौत्रहेतुमुपासनात्रैविध्यप्रसङ्गादित्यर्थपरतया व्याचष्टे । त्रिविधमुपासनं प्रसज्येतेति । ननूपासात्रैविध्यवादिनं पूर्वपक्षिणं प्रति तदिष्टमेवेत्याशङ्क्य वाक्यभेदापादने तस्य पर्यवसानं करोति । न चैतदेकस्मिन्निति । नन्वेकवाक्यतया कृत्स्नस्य सन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वेऽभ्युपगते प्राणादिशब्दा ब्रह्मणि लाक्षणिका भवेयुः। ततश्च प्राणप्रज्ञाशब्दयोरैकार्थ्यं च स्यात् । एवं च प्राणप्रज्ञात्मानावुपक्रम्य समाम्नातेन 'सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतस्सहोत्क्रामत' इति वाक्येन तयोर्द्विवचनावगतं द्वित्वं साहित्यं चानुपपन्नं स्यात् । ततश्च सहवासादिलिङ्गसहकृतद्विवचनप्राणादिश्रुतिविरोधादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतं वाक्यं प्रकरणं च बाधनीयम् । प्रबलेन दुर्बलबाधस्यैव न्याय्यत्वात् । पदार्थान् प्रति वाक्यार्थस्योद्देश्यतया प्राधान्यात् तदनुरोधेन पदार्था एव व्याख्येया इति चेत्, सत्यम् । न तु तदेकत्वानुरोधेन पदार्थानां लाक्षणिकतोपेया । प्राणादिपदानां यथाश्रुतत्वाभ्युपगमेन समभिव्याहारविशेषावगतस्यैकवाक्यत्वस्य बाधेऽपि वाक्यार्थाभावस्याबाधात् । 'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति न्यायस्य वाक्यार्थत्रयवादिमतेऽप्यक्षतेः । अतो न कृत्स्नस्य सन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वमिति चेत्, तात्पर्यानुसारिणी शाब्दी गतिरिति लोके व्युत्पन्नम् । अत एव गङ्गायां घोष इत्यस्य श्रुत्यर्थानुसारेण गङ्गायां मत्स्यः तीरे घोष इति व्याख्यातुं शक्यत्वेऽपि समभिव्याहारावगतैकवाक्यत्वे वक्तुस्तात्पर्यात् एकवाक्यतासंरक्षणाय गङ्गापदे लक्षणाश्रिता । लोके च तात्पर्यग्राहकं वक्तृदेशकालादिकमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिकं च प्रसिद्धम् । अत एव लौकिकेषु काव्यादिप्रबन्धेषु प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्य वस्तुनः आदावन्ते मध्ये चोपक्षेपो भवति । प्रकृते च ब्रह्मविषययोर्वाक्यप्रकरणयोरुपक्रमोपसंहारसंस्पर्शित्वात् एतत्सन्दर्भगतं सर्वपदापेक्षत्वं ब्रह्मबोधकपदानां यत् ब्रह्मप्रकरणं यच्च ब्रह्मरूपैकार्थप्रतिपादकत्वं ब्रह्मवाक्यत्वं, तद्व्युत्पत्त्यनुसारेण श्रुत्यादेरप्यन्यथानयने समर्थं भवत्येव । यत्र च तात्पर्यलिङ्गरहिततोक्तरप्रमाणस्य, तत्रैवौत्सर्गिकं पूर्वप्रमाणप्राबल्यं, तद्विषय एव च श्रुतिलिङ्गादिनयः । तन्सिद्धं प्रबलतात्पर्यलिङ्गोपगृहीतत्वात् ब्रह्मप्रमाणानुसारेण प्राणादिश्रुतीनामन्यथानयनमिति । एकरूपावुपक्रमोपसंहाराविति । ननु, प्राणप्रज्ञात्मशब्दावादायोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं ब्रह्मणि वक्तुं न शक्यते । पूर्वपक्षिणा औपसंहारिकयोः प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोर्ब्रह्मलिङ्गानुसारेण ब्रह्मपरत्वाभ्युपगमेऽपि उपक्रमगतयोस्तयोः प्राणजीवपर-

स्वस्यैवाभ्युपगमात् । न चोपक्रमे हिततमत्वं ब्रह्मलिङ्गं उपसंहारे चानन्दत्वादिकमित्येतावतैकरूप्यं भवति । उच्यते—उपक्रमे ब्रह्मलिङ्गमुपसंहारेऽपि ब्रह्मलिङ्गमित्युपक्रमोपसंहारगतयोरेकपदार्थसम्बन्धितयैकरूप्यं विवक्षितम् । आश्रितत्वादिति सौत्रपदं व्याचष्टे—आश्रितत्वाच्चान्यत्रेति । 'कतमा सा देवता प्राण इति होवाचे'त्यत्र । यद्वाचानभ्युदितमिति । यत् स्वप्रकाशं साक्षिस्वरूपं वाचा जडया न प्रकाशितम् । वागेव परं साक्षिभास्या । तत्साक्षिरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोरिति । ज्ञानशक्त्याश्रयो बुद्धिः । वृत्तिज्ञानानां तत्परिणामित्वात् क्रियाशक्त्याश्रयः प्राणः । शरीरव्यापारस्य तदधीनत्वात् । उपाधिभूतयोरिति । ततश्च विशेषणांशभेदेन विशेष्येऽपि प्रत्यगात्मनि भेदाध्यासात् प्रत्यगात्मपर्यन्तयोरपि प्राणप्रज्ञाशब्दयोर्द्विवचनान्तता न विरुध्यते । ननु, सह ह्येताविति वाक्यस्यौपाधिकभेदाभिप्रायत्वं कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य या वै प्रज्ञेति पूर्ववाक्ये व्यतिहारेण पदार्थद्वयाभेदप्रतिपादनादित्याह—उपाधिद्वयोपाहितस्येति । एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय मतान्तरेण सूत्रं व्याख्यातुमारभते—अथवेति । पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्विशेषज्ञेयवस्तुपरं प्रकरणम् । अस्मिन्व्याख्याने एकवाक्यतासंरक्षणाय पूर्ववदेव यद्यपि ब्रह्मप्रधानं प्रकरणं, तथापि सविशेषोपास्यब्रह्मपरम् । जीवमुख्यप्राणस्वधर्मविशिष्टब्रह्मोपासनापरत्वात् । अथ यथास्यै प्रज्ञाया इति । प्राणनिरूपणानन्तरं प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वाक्यनिर्दिष्टायाः प्रज्ञायाः सम्बन्धीनि भूतानि यथा परस्पराश्रयग्रस्ततया मिथ्याभूतानि परमार्थब्रह्मात्मना यथैकं भवन्ति तद्व्याख्यास्यामः—वागेवास्या इति । अस्याः जीवरूपायाः प्रज्ञाया एकमङ्गमदूदुहत् वाक् स्वावच्छिन्नमेकं जीवांशं सम्पादितवती । तस्यै वाचः नाम शब्दात्मकम् । भूतमात्रा भूतैकदेशः । प्रतिविहिता तत्सम्बन्धमापादिता । अनेन वाक्येन सङ्ग्रहवाक्ये जीवसम्बन्धो यो भूतानां प्रतिपादितः, तत्र वाग्द्वारा नामसम्बन्धो निरूपितः । एवं पुनरपि नव दोहनपर्यायाः प्रतिविधानपर्यायाश्च समाम्नाताः । तत्र घ्राणचक्षुश्श्रोत्रजिह्वाहस्तपादशरीरोपस्थप्रज्ञा दोग्ध्र्यः । गन्धो रूपं शब्दः रसः कर्म सुखदुःखे आनन्दरतिप्रजातय इत्या विज्ञातव्यकामौ प्रतिविधेया भूतमात्राः । अत्र सङ्ग्रहवाक्यगतः प्रज्ञाशब्दो जीवपरः । दोहनान्तिमपर्याये प्रज्ञाशब्दो धीवाचकः । तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रेति तत्पर्याये प्रतिविधानवाक्यशेषात् । अनेन सङ्ग्रहवाक्यगतो भूतशब्दो नामादिपरतया व्याख्यातो भवति । अनन्तरं च प्रज्ञया वाचं समारुह्य सर्वाणि नामानि आप्नोतीत्यादीनां प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामांश्चाप्नोतीत्यन्तेन शुद्धस्य साक्षिणः प्रज्ञाशब्दोदितविशिष्टजीवद्वारा वागादिबु-

ह्यन्तकरणसमारोहणपूर्वकं नामादिविज्ञातव्यकामान्तभूतमात्रावाप्तिरध्यासरूपा निरूपिता । तत्रादिमपर्यायं दर्शयति —प्रज्ञयेति । आदिशब्देनावशिष्टा दोहनप्रतिविधानसमारोहणपर्याया गृह्यन्ते । अनन्तरं च 'न हि प्रज्ञापेता वाङ्नाम । किं च प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्रज्ञासिषमित्यादिना । न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येत् न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञापयेते'त्यन्तेन पर्यायदशकेन प्रज्ञामनश्शब्दोदितस्य जीवस्य व्यासङ्गे सति कस्यापि सिद्धिर्नास्तीत्युक्त्या यः पूर्वं वागादिभिः प्रज्ञादोह उक्तः, स दृढीकृतः । तथा च दोहनप्रतिविधानव्यासङ्गपर्यायैर्भूतानां प्रज्ञासम्बन्धो दृढीकृतः । समारोहणाप्तिपर्यायैः सङ्ग्रहवाक्योक्तैकत्वोपयोगितया विशुद्धचैतन्ये भूतानामध्यासो निरूपितः । अनन्तरं च न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यादित्यन्तेन पर्यायदशकेन वागादिविनिर्मुक्तस्य विशुद्धजीवस्वरूपस्यैव विज्ञेयत्वं निरूपितम् । एतावत्पर्यन्तं जीवनिरूपणम् । ता वा एता दशैव भूतमात्रा इति वागाद्यवच्छिन्नानां प्रज्ञामात्राणां अभावे भूतमात्रासिद्धिर्न भवति । मानाधीनत्वान्मेयसिद्धेः । भूतमात्राणां चाभावे वागाद्यवच्छिन्नानां प्रज्ञामात्राणां सिद्धिर्नास्ति । नामादिज्ञानानुमेयत्वात् । अतः परस्पराश्रयग्रस्ततया द्वैतजातं नानाभूतं किमपि नास्तीति सर्वाधिष्ठानभूतः प्राणशब्दोदितः परमात्मैवानन्दामृतात्मको विज्ञेय इत्यर्थः । नन्वत्र प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यादिप्राणोपासनाविधायकं वाक्यं दर्शितम् । अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्तीत्यादि जीववाक्यम् । ता वा एता इत्यादि ब्रह्मवाक्यम् । तैश्च त्रिभिर्वाक्यैः प्राणजीवब्रह्मविषयाणि त्रिण्युपासनानि प्रतिपाद्यन्ते । न च त्रिण्युपासनानीति कथम् । प्राणविषयकं ह्यायुरादिगुणकं प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्येनैकमुपासनम् । तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेत्युक्थत्वगुणकमपरमुपासनामति । जीवविषयकन्तु न वाचं विजिज्ञासीतेत्यादिभिर्वाक्यैरुपासनादशकं प्राप्नोति । ब्रह्मविषयकन्तु स म आत्मेति विद्यादित्येकमुपासनम् । ततश्च त्रिभ्योऽप्यधिकानि प्राप्नुवन्तीति वाच्यम् । प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति हि वाक्यमायुरमृतत्वगुणविशिष्टं प्राणोपासनं प्रज्ञात्वगुणविशिष्टं च जीवोपासनं विधत्त इति उपासनाद्वयपरमेतद्वाक्यमिति प्रागेवोक्तम् । तत्र च प्राण उक्थत्वगुणविधायकमेतदेवोक्थमुपासीतेतिवाक्यम् । वक्तारं विद्यादित्यादीनि तु वाक्यानि प्रज्ञोपासनायां वक्तृत्वादिगुणविधायकानि । तथाचोपासनावादिमते स्वधर्मविशिष्टजीवप्राणविषयकमुपासनाद्वयं स्वधर्मविशिष्टब्रह्मोपासनं स म आत्मेतिविद्यादिति वाक्यविधेयमेकमिति त्रिण्युपासनानि प्राप्नुवन्ति । न तु जीवप्राणधर्मविशिष्टं स्वधर्मविशिष्टं च ब्रह्मविषयकमेकमेवो-

पासनं प्राप्नोतीति कथं न वाक्यभेद इति चेत्, प्राणोऽस्मीतिवाक्ये जीवमुख्यप्राणस्वधर्मविशिष्टमुपासनं विधीयते । तत्र मामिति प्रज्ञात्मेति च जीवविशेषेन्द्रजीवसामान्यविशिष्टं, प्राण इति प्राणविशिष्टं, अमृतमिति स्वधर्मविशिष्टम् । ततश्चेन्द्रधर्माणां त्वाष्ट्रवधादीनां जीवसामान्यधर्माणां वक्तृत्वादीनां प्राणधर्माणां आयुरादीनां ब्रह्मधर्माणामानन्दादीनां यथायथमेतद्वाक्यविहितायामेवोपासनायामन्वयः । अतो नोपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यत्वानुपपत्तिः । उपाधिद्वयधर्मेणेति । यद्यपीन्द्रः जीवसामान्यं प्राणश्चेत्युपाधित्रयमस्ति, तथापीन्द्रमपि जीवत्वेनैकीकृत्योपाधिद्वयेत्युक्तम्। आश्रितत्वादिति सूत्रांशमस्मिन्मते योजयति—अन्यत्रापीत्यादिना ।अयं पक्षो नातीव साधुः । प्राणोऽस्मीति वाक्ये स्वधर्मविशिष्टोपासनालाभायोगात् । अमृतमिति । नास्मिन्वाक्ये ब्रह्मणः स्वधर्मनिर्देशस्सम्भवति । प्राणो वा अमृतं प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोके अमृतत्वमाप्नोतीति प्राणधर्मत्वेन तस्य निरूपणात् । प्राणस्यापि मृत्यभावप्रयोजकतया अमृतत्वसम्भवाच्च । यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरित्यादिसन्निहितवाक्यानुरोधेन प्राणधर्मस्यैवामृतत्वस्य प्रकृते ग्रहीतुमुचितत्वाच्च । अतस्स्वधर्मविशिष्टं ब्रह्मोपासनं 'स म आत्मेति विद्या'दित्यत्रैव विधेयम् । तथा च कथमवाक्यभेदः । न च 'स म आत्मेति विद्या'दिति वाक्योपदिष्टायामेवोपासनायां प्राणोऽस्मीति वाक्यं गुणविधायकमस्त्विति वाच्यम् । तत्रानेकगुणश्रवणेन उपासनान्तरविधिपरत्वावश्यम्भावात् । न चेदमेवौपसंहारिकं ब्रह्मवाक्यं प्राणोऽस्मीति वाक्यविहितायामुपासनायां गुणविधायकम् । अत्राप्यनेकगुणश्रवणेनोपासनान्तरविधिपरत्वावश्यम्भावात् । प्राणोऽस्मीति वाक्ये ब्रह्मप्रतिपादकपदाभावेन प्राणादिपदानां ब्रह्मपरत्वाप्रसक्त्या प्राणाद्यन्वितायामुपासनायामौपसंहारिकाणां ब्रह्मधर्माणामनन्वयाच्च । ननूपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यतानुरोधेन ब्रह्मोपासनमेकमेव प्रधानमस्तु । तदङ्गतया प्राणोपासनविधानमस्तु । दृश्यते ह्युपकोसलविद्यायां अग्न्याद्युपासनानामङ्गतया विधीयमानानामुपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यताविरोधित्वाभावः। यदि तु सविशेषब्रह्मविद्यायामुपकोसलविद्यायामग्न्याद्युपासनानामुपकारकता सम्भवति । सविशेषविद्यायां परमापूर्वस्य सम्भवात् । इह तु निर्विशेषं ब्रह्मोपक्रमोपसंहारस्वारस्यादवगम्यते । उपक्रान्तस्य हिततमत्वस्य प्रश्नप्रतिवचनलिङ्गानुसारेण प्रतिपिपादयिषितस्य निरतिशयानन्दब्रह्मस्वरूपतत्साक्षात्काराभ्यां विनान्यत्रासम्भवात् । सविशेषब्रह्मतत्साक्षात्कारौ हि न निरङ्कुशहिततमत्वेन निरूपयितुं शक्यौ । 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं नाल्पे सुखमस्ती'ति निन्दादर्शनात् । अत उपक्रमस्तावन्निर्विशेषविषयोऽवगम्यते । उपसंहारोऽप्य-

न्योन्याश्रयप्रदर्शनपूर्वकं 'नो एतन्नाने'ति सर्वद्वैतजालनिषेधप्रतिपादनान्निर्विशेषविषय एव प्रतिष्ठितो भवति । एवमुपक्रमोपसंहारैकरूप्येण निर्विशेषविद्यात्वे अवधृते तस्यां दृष्टविधया मोक्षसम्पादिकायां परमापूर्वस्याभावात् कथमङ्गोपासनाविधानमित्युच्यते । तर्हि भूमविद्यायां निर्विशेषविषयायामेव यथा प्रसङ्गान्नामाद्युपासनं विधीयते, एवं प्रकृतेऽपि प्राणाद्युपासनाविधिरस्तु । तथा च 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'ति वाक्यगतयोः प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोर्यथाश्रुतत्वे विरोधाभावात् किमर्थं प्रथमसूत्रेण प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं प्रसाधितमिति चेत्, उच्यते—भूमविद्यायां हि नामाद्युपासनोपयोगिफलश्रवणादवान्तरवाक्यभेदमालम्ब्य प्रसङ्गान्नामाद्युपासनाविधिराश्रितः । इह तु यद्यपि प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोकेऽमृतत्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यसङ्कल्पमिति फलमवगम्यते प्राणप्रज्ञाशब्दार्थसम्बन्धित्वेन, तथापि तस्य मोक्षरूपस्य न प्राणाद्युपासनयोगित्वं सम्भवति । अतस्तत्रोचितफलाश्रवणादाध्यानाधिकरणन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्तिपर्यवसितत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । न तूपासनापरत्वम् । ततश्च यथोपक्रमे मामिति पदं यथा चोपसंहारगतं स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यादिकं सर्वात्मत्वाभिप्रायं, तथा प्राणोऽस्मीति वाक्यमप्युत्तमपुरुषप्राणादिसङ्कीर्तनेनोपक्रमोपसंहारैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञानात् सर्वात्मत्वाभिप्रायमित्येव वक्तव्यम् । उपास्वेत्येतत्तु यथा निर्विशेषप्रकरणे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादयस्तत्साक्षात्कार उपायविधयः, तथा प्राणप्रज्ञात्मोपलक्षितचैतन्यमात्रगोचरतत्साक्षात्कारोपायविधिर्भविष्यति । अथवा 'गोसदृशं गवयं विद्धि, आत्मानं रथिनं विद्धी'त्यादिलौकिकवैदिकप्रयोगवदिहापि प्रत्ययोऽभिमुखीकरणार्थः । उपास्वेत्यत्र प्रकृतिस्तु निरतिशयानन्दात्मनो ब्रह्मणः स्वतस्सुन्दरतया विदुषामर्थप्राप्तज्ञानधारानुवादिनी भविष्यतीति वाक्यस्य निर्विशेषवस्तुपरत्वं सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भूमानन्दसरस्वतीचरणानुग्रह-
लब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासीन्यादिगुणरत्नलाञ्छितयति-
कुलोत्तंसश्रीमद्रामानन्दतीर्थमुखारविन्दानिर्गतशारीरक-
सूत्रभाष्यार्थस्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जनसुहितस्य
श्रीमदद्वैतानन्दस्य कृतौ शारीरक-
भाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभर-
णाख्यायां प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ।
ॐ

अथ

द्वितीयः पादः ।

ॐम्

मुग्धं मामनुगृह्य यः करुणया तुर्योङ्कृतिप्रस्फुर-
द्भासां वेदवतीं विकल्पगलितां विद्यां ददौ चिन्मयीम् ।
भूमानन्दपदस्थितो गुरुरसौ पूज्याधिपूज्यस्सदा
चेतो मे कुरुतादलंकृतमतिस्वच्छैः स्वपादाम्बुजैः ॥

वृत्तं सङ्कीर्तयन् पादयोः पूर्वापरभावोपयोगितया तदर्थं दर्शयति—प्रथमे पाद इत्यादिना । जिज्ञासासूत्रस्योपोद्घातप्रवृत्ततया जन्मादिसूत्रग्रहणेनैव तदपि गृहीतं भवति । वेदान्तानां निर्विशेषब्रह्मपरता नास्तीत्याक्षेपे जगज्जन्मादिकारणत्वतदुपयोगिगुणप्रतिपादकानां सर्वेषां निर्विशेषे ब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति प्रतिपत्त्युपयोगिन्यायजातं पूर्वपादप्रतिपाद्यम् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिविचारस्तु तदपवादसङ्गत्या कृतः । आनन्दमयविचारः प्रतर्दनविचारश्च तदपवादसङ्गत्या कृतः । तदाह अर्थान्तरप्रसिद्धानामिति । आकाशप्राणज्योतिर्गायत्रीपदानां प्रतिपादनेन ब्रह्मपरतया निर्णीतानीत्यन्वयः । अस्मिंस्तु पादे यत् पूर्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं, तदुपयोगिसर्वज्ञत्वादिकं च निरूपितम् । ब्रह्मणि ताटस्थ्येन तत् सिद्धवत्कृत्य जीवादिपरतया सन्दिह्यमानानि कानिचिद्वाक्यानि ब्रह्मपरत्वेन निर्णीयन्ते । तथा च पूर्वपादप्रतिपादितैः सर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वादिभिरिह सिद्धान्तकरणात् उपजीव्योपजीवकभावापन्नयोः प्रथमद्वितीयपादयोः पूर्वापरभावः सङ्गतिश्च । ननु, यदि सर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन केषाञ्चित् प्रातिस्विकरूपेण ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनमेतत्पादार्थः, तर्ह्याकाशाद्यधिकरणमप्यत्रैव कर्तव्यं स्यादित्याशंक्याह—अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानीति । लिङ्गानामस्पष्टता च जीवादिविषयकत्वसम्भाव्यमानस्वारस्यलिङ्गाभिभूतत्वम् । अन्तस्तद्धर्माधिकरणे यद्यपि जीवलिङ्गतया शरीरित्वमाशङ्कितं, तथापि तत्स्वारस्यं ब्रह्मविषयत्वेऽपि न हीयते । आकाशप्रस्तावावाक्ययोश्च न लिङ्गेन पूर्वपक्षः, अपि तु श्रुत्या । ततश्च ब्रह्मविषयकलिङ्गानामन्यगोचरश्रुत्यभिभूतत्वेऽपि न लिङ्गाभिभूतता । प्रतर्दनवाक्ये तु उपक्रमोपसंहारावधृतवाक्यप्राबल्येनैव निर्णयः कृतः, न तु लिङ्गप्राबल्येन । ज्योतिर्वाक्येऽपि यच्छ्रुतिबलादेव निर्णयः । द्युसम्बन्धित्वं त्वस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं तदुपोद्बलकमेव । अतोऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मपरत्वनिरूपणपरे पादे न तेषां सङ्गतिरिति भावः । द्वितीयतृतीयपादयोस्तु यद्यप्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वमविशिष्टं, तथापि सविशेषप्रायत्वं द्वितीयस्य, निर्विशेषप्रायत्वं तृतीयस्येति भेदः ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

भारूप इत्यादीति । आदिपदेन सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायान् अन्तरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यस्सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतत् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीत्यन्तं संगृह्यते । तस्य हि कार्यकरणाधिपतेरित्यादि । ननु, मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं च जीवेऽपि न सम्यगवकल्पते । न हि जीवो मनोविकारः । न च प्राणो जीवस्य शरीरम् । यदि तु यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः मनःसम्बन्धित्वं प्राणसम्बन्धित्वं च ताभ्यां पदाभ्यां विवक्षितं, तर्हि ब्रह्मण्यपि नानुपपत्तिः । कार्यकारणभावसम्बन्धस्य मनःप्राणाभ्यां ब्रह्मणोऽपि सम्भवात् । न चैवमप्राण इत्यादिश्रुतिविरोधः । तस्या उपकरणोपकरणिभावनिषेधपरत्वादिति चेत्, उच्यते—यथा हि धनवानयं चित्रगुरित्यादौ धनगोपदोपस्थापितस्यार्थस्य स्वत्वेन प्रसिद्धत्वात् स्वस्वामिभावसम्बन्ध एव शीघ्रमुपस्थितो भवति । नायं धनवान् न चित्रगुरिति निषेधोऽपि स्वस्वामिभावविषयक एव भवति । प्रतियोगितावच्छेदकतया स्वस्वामिभावस्यैव शीघ्रोपस्थितत्वात् । तथा मनःप्राणयोर्भोगोपकरणत्वेन प्रसिद्धतया उपकरणोपकरणिभाव एव सम्बन्धः शीघ्रमुपस्थितो भवतीति मनोमयप्राणशरीरपदयोर्जीव एव स्वारस्यं, न ब्रह्मणि । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं, किं तर्हि शमविधिपरमिति । ननु, नेदं वाक्यं शम विधिपरम् । 'तपश्श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ती'त्यादिभिर्वाक्यैः ब्रह्मोपासनायां शमस्य प्राप्तत्वात् । कथमन्यथा अन्यासु ब्रह्मविद्यासु शमादिप्राप्तिस्स्यात् । तस्मादिदमेव वाक्यमुपासनाविधायकमस्तु । क्रतुवाक्यविहितायामुपासनायां ब्रह्मगुणविधायकं वास्तु । अत एवाग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्योपक्रमे सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेत्येव श्रूयते, न तु शमोऽपि । अतः कथं मनोमयत्वादिविशिष्टो जीव इति चेन्न, स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्य हि वाक्यस्य उपासनाविधिपरत्वमवश्यं वक्तव्यम् । तत्र हि मनोमयत्वादयो बहवो गुणाः श्रूयन्ते । न च प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधिस्सम्भवति । तत्र च मनोमयत्वादिगुणस्वारस्येन जीव एव उपास्यः । न च तत्राप्येतद्ब्रह्मेति ब्रह्मपदम-

स्तीति कथं जीव एवोपास्यो भवेदिति वाच्यम् । उपक्रमश्रुतमनोमयपदादिस्वारस्येन ब्रह्मपदस्य जीवविषयत्वकल्पनात् । जीवेऽपि हीदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ब्रह्मपदप्रयोगो दृश्यते। तथा च क्रतुवाक्येनैवोपासनायाम्सिद्धत्वात् 'सर्वं खल्वि'ति वाक्यं नोपासनाविधिपरम् । नापि प्राप्तकर्मानुवादेन ब्रह्मरूपोपास्यगुणसमर्पकम् । उत्पत्तिविशिष्टजीवावरुद्धायामुपासनायां तद्विरुद्धस्योपास्यान्तरस्यान्वयासम्भवात् । तस्मादिदं वाक्यं यद्यपि प्राप्तत्वाच्छमविधिपरं न भवति, तथापि शम एवोपायान्तरनियमपरम् । शमो हि रागद्वेषादिविषयेषु दोषगुणानुसन्धानेनापि सम्पादयितुं शक्यः । तदा सर्वत्र ब्रह्मानुसन्धानं तदुपायभूतं पाक्षिकत्वान् कदाचित् न भवेत् । अतः प्रकृतोपासनायां शमोपायनियमोऽयम् । अग्निरहस्यगतं तु वाक्यं 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमि'त्याद्युत्तरवाक्यविधेयायामेतस्यामेव उपासनायां सत्यत्वगुणविधायकम् । ब्रह्मपदं तु जीवपरमेव । यदि तु मनोमयादिवाक्येऽपि नानेकगुणविधानश्रवणमस्ति । 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादिप्रथमान्तपदानां हि न क्रतुं कुर्वीतेत्यनेनान्वयः । तथासति षष्ठ्यन्ततया विपरिणामापत्तेः । कस्य क्रतुमिति ह्य तत्रापेक्षा । किन्तु 'इति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीत्यत्रत्येनेतिपदेनान्वयः । तथा चायमर्थः—एतमितःप्रेत्याभिसम्भवितास्मीत्यन्तः प्रकारो यस्य निश्चितस्स्यात् श्रवणादिसाधनैः, स क्रतुं कुर्वीतेति । तथा च प्रकृतोपासनायामुक्तप्रकारेण श्रवणादिमतोऽधिकारबोधनात् तस्य प्रकारस्योपासनान्वय आर्थिक इत्युच्यते । तथाप्युपासनोपयोगिनो विचारस्यार्थसिद्धतया प्राप्ताप्राप्तविवेकेन मनोमयादिगुणेष्वेव तात्पर्यमिति अनेकगुणतात्पर्यकत्वप्रयुक्तवाक्यभेदपरिहारायात्रैव उपासनाविधिराश्रयणीयः । अग्निरहस्ये च 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरमि'ति मनोमयत्वादिकं द्वितीयान्तपदोपात्तमुपासीतेत्यत्रैवान्वेतीत्यनेकगुणविधानप्रयुक्तवाक्यभेदपरिहाराय स आत्मानमुपासीतेत्यत्रैव विधिराश्रयणीयः । तदैकरूप्याय छान्दोग्येऽपि 'स क्रतुं कुर्वीते'त्यत्रैवोपासनाविधिरस्तु । तथा च सर्वं खल्विति वाक्यं प्राप्तोपासनानुवादेन शमोपायतया सर्वात्मत्वानुसन्धानपरमेव। तदाह—एतदुक्तं भवतीति। तज्जलानित्यस्यार्थमाह—तज्जत्वादिति । जायत इति जम् । लीयत इति लम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति विहितडप्रत्ययान्तमिदं पदद्वयम् । अनितीत्यन् । क्विप्रत्ययान्तम् । जलानिति विशेषणानामपि बहुलग्रहणात् कर्मधारयः । तस्मिन् जलानिति सप्तमीविग्रह इति भावः । क्रतुस्सङ्कल्प इति । क्रतुरध्वरसङ्कल्पाविति निघण्टुः । पर्यायेणेति । बहुषु शरीरेषु पुण्यपापानुसारेण क्रमेणं गृह्यमाणेषु क्रमेण सर्वकर्मत्वादिकं

सम्भविष्यतीत्यर्थः । ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षयेति । उपलक्षणमेतत् अवाक्यानादर इत्यादेः । वाकीशब्दप्रतिपाद्यवागिन्द्रियोपलक्षितसर्वेन्द्रियराहित्यमवाकित्वं, अनादरत्वं विषयेपूत्कर्षप्रयुक्तरागादिराहितत्वं हि पारमेश्वरमेव। एवं च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यत इति। ननु, नेदं ब्रह्मप्रकरणम् । उपक्रान्तस्य ब्रह्मणः शमविध्युपयुक्ततया प्रधानत्वाभावादिति चेत्, उच्यते—उपक्रमे हि ब्रह्म स्वप्राधान्येनैव निर्दिश्यते । न तु शमविधिशेषतया । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्ये हि इदंशब्दो न सर्वपदार्थविशेषणम् । व्यर्थत्वात् । अपि तु ब्रह्मविशेषणम् । तस्य सर्वनामतया प्रकृतपरामर्शितावश्यम्भावात् । गायत्रीवाक्यानिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इहानुवृत्तिः सम्पादिता भवतीति प्रयत्नेन ब्रह्मानुवृत्तिसम्पादनं ब्रह्मप्राधान्यद्योतनाय। तथा चेदं ब्रह्मेति इदंशब्दबलात् ब्रह्मणः प्राधान्येऽवधारिते प्रकरणसिद्धिः। न च ब्रह्मणोऽस्मिन्वाक्ये प्राधान्येऽभ्युपगते तेन सर्वपदार्थविशेषणासम्भवात् सर्वपदार्थो ब्रह्मविशेषणं स्यात्। एवं च ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमधिष्ठानतया प्राप्नोति, न तु सर्वस्य ब्रह्मविवर्ततया ब्रह्मात्मकतेति कथमितीह शान्त उपासीते'तिवाक्यगतेनेतिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं शमं प्रति हेतुतयोपन्यस्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपत्त्यार्थात् सर्वस्य ब्रह्मात्मकता सम्पद्यत इतीतिना शमोपयोगितया तत्परामर्शोपपत्तेः । प्रयत्नेन च ब्रह्मप्रकरणसम्पादनस्येदमेव प्रयोजनम् । यत् 'स क्रतुं कुर्वीते'तिवाक्यविहितायामुपासनायां ब्रह्मण एवोपास्यते'ति । ननु नेदंशब्दबलात् ब्रह्मप्रकरणसिद्धिः । यथा ह्यात्मैवेदं सर्वमित्यादिषु वाक्येष्विदंपदं सर्वविशेषणम्, एवं प्रकृतेऽपि सर्वविशेषणमस्तु । तत्र च यथेदम्पदेन दृश्यतोपक्षेपद्वारा मिथ्यात्वमुपक्षिप्य सर्वपदार्थस्य विवर्ताभिप्रायोपहरणेन आत्मनो निर्विकारस्य तत्सामानाधिकरण्यं व्युत्पाद्यते, एवं प्रकृतेऽप्यस्तु । ऐकरूप्यसम्भवे वैरूप्यकल्पनानुपपत्तेः । तथा च न ब्रह्मप्राधान्यसिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कते—ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षयेति। प्रौढ्याभ्युपगम्य परिहरति—अत्रोच्यते यद्यपीति । यद्यपीत्यस्यायमभिप्रायः—वस्तुतः स्वप्रधानमेव पूर्वोक्तगत्या सर्वं खल्विति वाक्ये ब्रह्म। निर्विशेषप्रकरणगतेषु वाक्येष्विदम्पदस्य मिथ्यात्वद्योतकतया सार्थकत्वेऽपि सविशेषप्रकरणे तद्द्योतनस्य निष्प्रयोजनत्वात् प्रत्युत श्रद्धाविघातकतया विरोधिता । तथा चेदम्पदं प्राधान्यमेव ब्रह्मणो द्योतयति। ब्रह्म सन्निहितं भवतीति। प्राणशरीर इत्यादीनि बहुव्रीहिरूपाणि। बहुव्रीहिश्च विग्रहवाक्यानुसारेण सर्वनामार्थकः । सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शकता वक्तव्या । ततश्चान्यार्थसन्निहितमपि सर्वनामसमानार्थकैः प्राणशरीरादिपदैः परामृश्यते प्रकृतं ब्रह्म । न च मनोमयपदानिर्दिष्टो जीव

एव कुतो न परामृश्यते । समासान्तर्गतप्राणादिपदस्वारस्यानुसारेण वा प्रक्रियमाणजीवपरामर्शकता किं न स्यादिति वाच्यम् । मनोमयपदं हि न झटिति जीवमुपस्थापयति । अपि तु न्यायानुसन्धानपूर्वकम् । ततश्च स्वशक्त्या शीघ्रोपस्थापकब्रह्मपदनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्शकता । बहुव्रीहिपदानां समासान्तर्गतप्राणादिपदोपस्थापितजीवपरामर्शकत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः । प्रक्रियमाणपरामर्शकतापरत्या प्रकृतपरामर्शकता चास्मिन् पक्षे हीयते । न चाप्रधानसमासान्तर्गतपदार्थानुसारेण प्रधानसमासार्थो बाधितुमुचितः । ननु, स क्रतुं कुर्वीतेति वाक्ये स इति पदं न कर्तृनिर्देशार्थम् । आक्षेपादेव तत्सिद्धेः । तथा च सर्वनामसमानार्थकानां प्राणशरीरादिपदानां जीवपरतासम्पादनार्थं इत्येव वक्तव्यम् । अतस्सन्निहितानन्यार्थतत्पदार्थं जीवं विहाय कथं दूरस्थानन्यार्थब्रह्मपरामर्शकतेति चेत्, उच्यते । अनन्यार्थ इति तावदसिद्धम् । 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'ति वाक्यगतयत्पदार्थप्रतिनिर्देशको हि यस्य विचिकित्सा नास्ति, स क्रतुं कुर्वीतेति प्रकारेण स इति शब्दः । अतो ब्रह्मपदमपेक्ष्य सन्निहितत्वमात्रमवशिष्यते । नैतावता तत्परामर्शकता प्राणशरीरादिपदानां वक्तुमुचिता । सर्वनाम्नां हि न सन्निहितमात्रपरामर्शकता । अपि तु योग्यसन्निहितपरामर्शकता । न च सत्यसङ्कल्पादयो जीवे योग्याः । नाप्येतद्ब्रूते ब्रह्मपदम् । न चोपक्रमगतत्वेऽपि मनोमयप्राणशरीरपदद्वयानुसारेण बहूनां सत्यसङ्कल्पादिपदानां अन्यथानयनमुचितम् । ततश्च ब्रह्मश्रुतिसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनेकब्रह्मलिङ्गस्वारस्यानुरोधेन शमवाक्यगतब्रह्मपरामर्शकतैवोचितेति भावः ॥ १ ॥

ननु, मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वमणीयस्त्वमित्येते जीवधर्मा एव । तेषां च ब्रह्मविषयता ब्रह्मणः सर्वात्मकतया वक्तव्या । तथासति सत्यसङ्कल्पत्वादीनामपि ब्रह्माभेदविवक्षया जीवविषयतापि वक्तुं शक्या । दृश्यते हि मैत्रेयीब्राह्मणे जीवमुपक्रम्य ब्रह्मधर्माम्नानम् । तथा च 'स क्रतुं कुर्वीते'ति वाक्यनिर्दिष्टजीवपरामर्शे न काचिदनुपपत्तिरिति । तत्राह—

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

यद्यप्यपौरुषेय इति । नन्वपौरुषेयेऽपि वेदे अनादीश्वरविवक्षा सम्भवत्येवेति शास्त्रयोनित्वसूत्रे सूचितम् । सत्यं, सा विवक्षा पूर्वपूर्वविवक्षानुसारिणीति न लौकिकपुरुषविवक्षावत् स्वतन्त्रा । ततस्तदभिप्रायेयं शङ्का । परतन्त्रविवक्षामादाय परिहारे वक्तुं शक्येऽपि प्रकारान्तरेण परिहारमाह—तथापीति । यद्वि

विवक्षितं, तस्य पर्यवसितवाक्यार्थान्वयित्वाख्यमुपादेयत्वमस्तीति गौण्या वृत्त्या तदेवेह विवक्षितपदेन प्रतिपाद्यते। अयमर्थ इह पर्यवसितशाब्दबोधविषय इत्येतत्तु तात्पर्याख्यवाक्यबोधकतारूपशक्तिपर्यालोचनयावगम्यते । तादृशशक्तिनिर्णयश्च श्रुतिलिङ्गादिभिरुपक्रमादिभिश्चेति। ते परस्मिन् ब्रह्मणि उपपद्यन्त इति। अयं भावः, यथा हि मैत्रेयीब्राह्मणे जीवं प्रस्तुत्य ब्रह्मधर्माम्नानं, न तथेह वक्तुं शक्यम् । निर्विशेषप्रकरणे हि उपात्तजीवेश्वरधर्मोपमर्देन केवलं वस्तुस्वरूपमेव बोध्यमिति न तत्र गुणविवक्षा। इह तु गुणा उपात्ताः स्वरूपेण विवक्षिताः। तद्यत्र स्वरूपोपमर्दं विनैव गुणानामन्वयो भविष्यति, तत्परता वाक्यस्योपेयते । जीवे ब्रह्मधर्मान्वयविवक्षायां तु परिच्छिन्नतयावगते तस्मिन् नापरिच्छिन्नब्रह्मधर्मान्वयः । परिच्छेदोपमर्दं विना वक्तुं शक्यते । ब्रह्मणि तु सर्वोपादाने परिच्छिन्नो जीवोऽप्यन्तर्भूत इति समुद्रे तरङ्गधर्माणामिवोपात्तस्वरूपानुपमर्देनैव जीवधर्माणामन्वयः। तथा चानन्यथासिद्धब्रह्मधर्मानुसारेण जीवधर्मा एव ब्रह्मणि व्याख्येयाः । ननु, अत्र पूर्वसूत्रे सर्वनामार्थबहुव्रीह्यनुसारेण ब्रह्मनिर्णयो दर्शितः, स ज्योतिरधिकरणेन पुनरुक्तः । अस्मिन् सूत्रे ब्रह्मधर्माणामनन्यथासिद्धत्वमुक्तं, तदन्तरादित्यप्रतर्दनाधिकरणाभ्यां गतम् । उच्यते—इह स इति पदेन जीवस्यातिसन्निहिततया न ब्रह्मपरामर्शकतेत्यधिकाशङ्का । सा न हि तन्मात्रपरामर्शकता सर्वनाम्नः, अपि तु योग्यसन्निहितपरामर्शकतेति विवक्षया परिहर्तव्या । योग्यत्वं च सत्यकामादिगुणपर्यालोचनया ब्रह्मण एवेति पादसङ्गतिरपि । अनन्यथासिद्धत्वं तु ब्रह्मधर्माणां तात्पर्यलिङ्गोपेततया 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'त्यत्र व्युत्पाद्यं, 'प्राणस्तथानुगमा'दित्यत्र तु व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यां, 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्चे'त्यत्र तु उपमर्दानुपमर्दाभ्यामिति, अनन्यथासिद्धिप्रकारभेदादपुनरुक्तता । त्वं जीर्ण इति। स्थविरस्सन् दण्डमवलम्ब्य त्वमेव गच्छसि ॥ २ ॥

स्यादेतत्—इह समाम्नाताः सत्यसङ्कल्पत्वादयः स्वप्रकरणोपन्यस्ततत्क्रतुन्यायेन जीवप्राप्या एव व्याख्येयाः । ते च ब्रह्मलोकगतेन जीवस्वरूपेणान्वयिनः । तथा हि सत्यसङ्कल्पत्वं सङ्कल्पानुसारिभोग्यभोगोपकरणप्राप्तिशालित्वम् । सत्यकामत्वं भोगसमर्थमानसपित्रादिसम्पन्नत्वम् । आकाशात्मत्वं दुःखादिलेपरहितत्वम् । एवं सर्वकामत्वादयोऽपि ब्राह्मलौकिकपदार्थकात्स्न्र्याभिप्राया एव द्रष्टव्याः । ततश्च तत्क्रतुन्यायानुसारेण व्याख्येयानां गुणानां जीवस्वरू-

पानुमर्देनैव अन्वयसम्भवात् कथं विवक्षितगुणोपपत्तये ब्रह्मैवेह ग्राह्यमित्यत आह—

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥३॥

तुशब्दोऽवधारणार्थ इति। इहाधिकारिकं ब्रह्मपदं सम्बध्यते। तथा च 'विवक्षितगुणोपपत्तेः ब्रह्मैव ग्राह्यं, न शारीरः। विवक्षितगुणानुपपत्तेरि'ति सूत्रार्थो दर्शितो भवति। येन हि तत्क्रतुन्यायेन सत्यसङ्कल्पादौ विवक्षाविशेष उपेयते, तेन मनोमयत्वादावपि स उपेय एव। मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं च मनस्सम्बन्धित्वं प्राणसम्बन्धित्वं लाक्षणिकमुपेयत इति चेन्न। लौकिकमनःप्राणसम्बन्धित्वं प्रकृते उपास्यं, तस्य हेयतया फलत्वाभावेन तत्क्रतुन्यायपर्यालोचनया उपास्यत्वानुपपत्तेः। किं तु 'तद्वै दैवं मनो-येनानन्देव भवति। स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथतेऽतो नरिष्यतीत्यादिवचनप्रसिद्धब्राह्मलौकिकदिव्यमनःप्राणसम्बन्धित्वमेव वक्तव्यम्। तस्यैव फलतया तत्क्रतुन्यायेनोपास्यत्वात्। दिव्यमनःप्राणसम्बन्धपरत्वे च मनोमयप्राणशरीरशब्दयोर्जीव एव स्वारस्यमिति नियन्तुमशक्यम्। 'सत्यात्मप्राणारामं मनआनन्दमि'त्यादिवचनैः सविशेषब्रह्मणोऽपि दिव्यमनःप्राणसम्बन्धित्वावगमात्। ननु, एवमपि गुणानां जीवब्रह्मसाधारण्ये ब्रह्मैव ग्राह्यमित्यत्र किं नियामकमिति चेत्, प्रकृतोपन्यस्तस्तत्क्रतुन्याय एव। ब्राह्मलौकिकसत्यसङ्कल्पादिविभूतिप्राप्तिर्हि ब्रह्म प्राप्तस्यैवेति दहरपर्यङ्कविद्याम्नातवचनपर्यालोचनयावगम्यते। दहरविद्यायां हि 'त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते अथ ये चास्येह प्रेता ये च जीवा यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तत्र गत्वा विन्दत इति एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति च ब्रह्म प्राप्तस्यैव फलप्राप्तिर्दर्शिता। पर्यङ्कविद्यायामपि तमित्थंवित् पादेनैवाग्र आरोहतीति ब्रह्मपर्यङ्कारोहणं गस्तुत्याम्नायते तमाह—आपो खलु मे ह्यसावयं ते लोक इति सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयते तां व्युष्टिं व्यश्नुते य एवं वेदेति। तथा च सत्यसङ्कल्पादिविभूतिप्राप्त्युपयोगितया ब्रह्मप्राप्तेरपि वक्तव्यत्वात् जीवोपासनातो ब्रह्मप्राप्तेस्तत्क्रतुन्यायविरोधित्वादिह प्रकरणे विशिष्य तत्क्रतुन्यायाम्नानेन पञ्चाग्निविद्यायामिव तत्परित्यागायोगात् प्रबलेन प्रमाणेन जीवस्योपास्यत्वानिर्णयाच्च ब्रह्मैवेहोपास्यमिति विनिगमकं द्रष्टव्यम्। अयमर्थो ब्रह्मैवेत्यवधारणेन सूचितः। अपिचेह तत्क्रतुन्यायेन सत्यसङ्कल्पादयो न सङ्कोचयुक्ता ग्राह्याः। निरङ्कुशानां ब्रह्मासाधारणानां ग्रहणे बाधकाभावात्। तेऽपि हि क्रममुक्तिमादायोपासकेन प्राप्या एव। अन्यथा 'अवाक्यनादर' इत्याद-

योऽप्युपास्या न स्युः । न हि ते ब्रह्मलोके फलभोगदशायां सम्भवन्ति । से-न्द्रियस्य ब्राह्मलौकिकफलभोगासक्तस्याकाम्यनादरशब्दोदितनिरिन्द्रियत्वविगतस्पृहत्वबाधात् । न च तेऽनुपास्या एव । तथाकल्पनस्यानुचितत्वात् । अस्मिन् प्रकरणे केषाञ्चित् त्रिः पाठस्य केषाञ्चित् द्विः पाठस्य च यथाम्नानं तत्तत्स्थाने तेन क्रमेणावृत्त्यानुसन्धानोपयोगितयैषामपि द्विः पाठस्य तादर्थ्योपपादनायावश्यमुपास्यत्वस्य वक्तव्यत्वाच्च । ततश्च सत्यकामाद्यनुपपत्तेः न शारीरो ग्राह्यः । तदिदमाह—न शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुण इति ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥४॥

नन्वत्र प्राप्यप्रापकत्वेनोपास्योपासकत्वेन च द्वेधा कर्मकर्तृत्वव्यपदेशो जीवपक्षे नोपपद्यत इति उक्तं, तदयुक्तम् । जीवोऽपि पञ्चाग्निविद्यायामुपास्योऽङ्गीकृतः । तत्र चेदुपास्यगुणविशिष्टतयोपास्यत्वं, स्वरूपेणोपासकत्वमिति कर्मकर्तृविरोधः परिह्रियते, तथासति प्रकृतेऽपि सत्यकामगुणविशिष्टतयोपास्यत्वं प्राप्यत्वं च, स्वरूपेण तूपासकत्वं प्रापकत्वं चेति विरोधपरिहारोऽस्त्विति चेन्न । यत्र हि प्रबलेन प्रमाणेन जीवस्योपास्यत्वं प्राप्नोति, तत्र क्लेशोपगमेऽपि प्रकृते तथा क्लेशकल्पनस्य निर्मूलत्वादिति, तदिदमाह—न च सत्यां गताविति ॥४॥

शब्दविशेषात् ॥५॥

समानप्रकरण इति । इदमुपलक्षणं स्वप्रकरणेऽपि च्छान्दोग्ये एष म आत्मेति षष्ठीप्रथमारूपस्य शब्दविशेषस्य । ननु, षष्ठीप्रथमारूपशब्दविशेषः सप्तमीप्रथमारूपश्च 'राहोः शिरः' 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इतिवत् उपपादयितुं एकस्मिन्नपि शक्य एवेति शङ्कायामपि पूर्वोक्तमेवोत्तरं न च सत्यां गतावित्यापि द्रष्टव्यम् ॥५॥

स्मृतेश्च ॥६॥

'एष म आत्मान्तर्हृदय' इति श्रुतेः हृद्देश इति पदेन स्मृतौ प्रत्यभिज्ञानात् स्मृतौ चेश्वरपदप्रयोगेणादिपदसंगृहीत 'तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वत'मिति वचनेन मुमुक्षुशरण्यत्वपरमशान्तिशाश्वतस्थानहेतुप्रसादशालित्वपारमेश्वरधर्मप्रतिपादनेन च ब्रह्मपरत्वस्यावधृत-

त्वात् उपक्रमलक्षणानुसारेणापि ब्रह्मैवेह विवक्षितम् ॥६॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥७॥

न सर्वतःपरमात्मेति । न च सर्वगतस्यापि अयोध्याधिपतिन्यायेन हृदयसम्बन्धितामात्रेणान्तर्हृदय इति व्यपदेश उपपद्यत इति वाच्यम् । तावता हृदयाधिकरणत्वनिर्देशोपपत्तावपि हृदयान्तर्गतत्वनिर्देशानुपपत्तेः । न च तदौपचारिकं यथाकथञ्चित् व्याख्येयम् । अणीयस्त्वनिर्देशोपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गोपेतस्य यथाकथञ्चिद्व्याख्यानानुपपत्तेः । तथा चोपक्रमगताणीयस्त्वनिर्देशोपोद्बलितान्तर्वर्तित्वविरोधे ज्यायस्त्वमेवौपसंहारिकमुपासनाभिप्रायं व्याख्येयमिति शङ्कितुर्हृदयम् । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेश इति । यथा हृदयान्तर्वर्तितोपपादनार्थमणीयस्त्वनिर्देश इति परेणोच्यते, एवमणीयस्त्वमौपाधिकं सत् उपासनार्थं निर्दिश्यत इति द्योतयितुमन्तर्हृदय इत्युपासनास्थानरूपोपाधिनिर्देशोऽयमिति सिद्धान्तिनापि वक्तुं शक्यम् । ततश्चोपक्रमस्योभयथापि सम्भवात् ज्यायान् पृथिव्या इत्यादिभिर्वाक्यैः ब्रह्मासाधारणस्य ज्यायस्त्वस्य प्रतिपादनात् घटाकाशन्यायेनाणीयस्त्वव्यपदेश औपाधिक उपासनार्थ इति निर्णीयते ॥७॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥८॥

चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थिकः सूत्रे ष्यञित्यभिसन्धाय व्याचष्टे—विशेषो हि भवतीति । एकः कर्ता भोक्तेति । न च जीवब्रह्मणोरेकत्वाभ्युपगमे कथमियं व्यवस्थेति वाच्यम् । प्रबलानेकश्रुतिपर्यालोचनया जीवब्रह्मणोः परमार्थत एकत्वेऽवधारिते बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन काल्पनिकानादिभेदाभ्युपगमाद्धर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सर्वगतानेकात्मवादिनामिति । अयं वादस्तार्किकाणाम् । तथा च तन्मते सर्वात्मनां सर्वशरीरसम्बन्धात् सुखदुःखव्यतिकरस्स्यात् । तत्र चेददृष्टादिना व्यवस्थास्थीयते, तथासतीश्वरस्य हृदयसम्बन्धित्वेऽपि तुल्यम् । अस्मिन् सूत्रे हृदयसम्बन्धित्वादीश्वरस्य सुखदुःखानुभवाख्यसम्भोगप्राप्तिराशंक्यते, भोक्तृत्वापत्तेरित्यत्र तु सर्वात्मतयेति भेदः । यदपीत्यादि । जीवब्रह्माभेदप्रयुक्तशङ्कापरिहारादिकं भोक्तापत्तिसूत्रगतमेवेहापि दर्शितम् । अत्र सत्यसङ्कल्पसत्यकामत्वादीनां ज्यायस्त्वस्य चोपक्रमगतप्राणशरीरमनोमयत्वाभ्यामणीयस्त्वेन चाभिभूततयास्पष्टता ॥८॥

इति सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम् ॥१॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥९॥

यस्येति । ब्रह्म ब्राह्मणः । क्षत्रं क्षत्रियः । उपसेचनं मिश्रणद्रव्यम् । स ओदनप्रतिसम्बन्धी यत्र वर्तते, तदधिष्ठानं इत्था इत्थं को वेद । अत्ता प्रतीयत इति । ओदनप्रतिसम्बन्धी प्रतीयत इत्यर्थः । अत्रानोदनयोर्ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं गुणयोगाद्वक्तव्यम् । तत्र यदि 'विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशां एष सोमो राजा तदेवानामन्न'मित्यादौ यथान्नशब्दो भोग्यत्वगुणयोगात्, एवमोदनशब्दोऽपि यदि भोग्यत्वगुणमादाय वर्तते, तदा तत्प्रतिसम्बन्धी भोक्ता पर्यवस्यति । यदि तु प्राणोपासनाप्रकरणे किं मेऽन्नमिति प्रश्ने 'यदिदं किञ्च आश्वभ्य आशकुनिभ्यस्तत्तेऽन्न'मित्यत्र श्वशकुनीनां यदन्नं, तत्प्राणस्यान्नमिति रूपणेऽन्नपदं भोज्यत्वगुणेन वर्तते, तत्प्रतिसम्बन्धी भक्षकः प्रतीयते, तथा प्रकृतेऽप्योदनपदस्य भोज्यत्वप्रतिपादकत्वे तत्प्रतिसम्बन्धी भक्षकः सिध्यति । यदि तु 'यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्नं अग्निर्वै मृत्युस्सोऽपामन्न'मित्यत्र नाश्यत्वगुणयोगादन्नशब्दप्रवृत्तेः तत्प्रतिसम्बन्धी नाशकस्संहर्ता प्रतीयते । एवमत्राप्योदनपदस्य नाश्यत्वगुणेन वृत्तौ तत्प्रतिसम्बन्धी नाशकस्सिध्यति । यद्यपि सर्वं प्राणस्यान्नमित्यत्र प्रतिसम्बन्धिनः प्राणस्य भोक्तृत्वभक्षकत्वनाशकत्वानां मध्ये न किञ्चिदपि विद्यते । परं तु भक्षकत्वेनोपासनामात्रं, तथापि तत्रागत्या तथास्वीकारेऽपि सति सम्भवे प्रतीतस्यासत्त्वकल्पना न न्याय्येति तत्र भोग्यत्वभोज्यत्वगुणाभ्युपगमे जीव एव तत्प्रतिसम्बन्धी प्राप्नोति । न त्वग्निपरमेश्वरौ । अग्नेस्तदसम्भवस्य लोकसिद्धत्वात् । सम्भोगप्राप्तिसूत्रे परमात्मनोऽपि भोगनिरासात् संहार्यत्वपक्षे अग्निपरमात्मानावपि । तत्र प्रसिद्ध्यनुसारिण्या वृत्तेः स्वीकरणीयत्वात् लोके च भोज्यत्वेन वा भोग्यत्वेन वौदनस्यातिप्रसिद्धत्वादोदनपदानुसारेणाद्यौ गुणौ पर्यवस्यतः । तथा च जीव इति पूर्वः पक्षः, न परमात्मा । पूर्वसूत्रे भोक्तृत्वनिरासात् । अत एव सङ्गतिः । व्याघ्रादिजीवविशेषस्य च ब्रह्मक्षत्रे भोज्ये प्रसिद्धे एव । भोग्यत्वं तु स्त्रीपुत्रादिरूपेण जीवविशेषं प्रति द्रष्टव्यम् । अथ मृत्योरुपसेचनत्ववर्णनात् परमेश्वर इति प्राप्नोति । दध्यादि मिश्रणद्रव्यं उपसेचनमित्युच्यते । तच्चान्नादिभोजनोपकारकं सत् स्वयमपि भुज्यमानं भवति । न च प्रकृते ब्रह्मक्षत्रादिभोगसाधनत्वे सति तैस्सह भुज्यमानता मृत्योर्जीवनिरूपिता । परं तु भोगकाले मृत्युरबाधको भवति । अबाधकगुणश्च यद्यपि भोजने विषये दध्यादेर्वर्तते, तथापि नासौ भुज्यमानत्वे सति भोगसाधनत्वगुणवदतिप्रसिद्धः । संहार्यत्वपक्षे तु परमेश्वरकर्तृके संहारे मृत्योर्विषय-

त्वात् तत्सादनत्वाद्योपसेचननिरूपणं सम्भवति । यत्क्रियाविषयत्वमोदनस्य, तत्क्रियोपकारकत्वे सति तत्क्रियाविषयत्वमादाय दध्यादिवत् मृत्योरप्युपसेचनत्वनिरूपणत्वसम्भवात् । तथा च मृत्यूपसेचनरूपणेन परमेश्वरे प्रतीयमाने कथं जीव एवेति नियन्तुं शक्यम् । प्रथमोपस्थितौदनरूपणानुसारेण चरमोपास्थितमृत्यूपसेचनरूपणस्य नेयत्वादिति जीवपूर्वपक्षाभिप्रायः । ननु, भोग्यत्वभोज्यत्वगुणविवक्षायामग्निर्न प्राप्नोत्येव । संहार्यत्वविवक्षायामपि स न प्राप्नोति । इह हि संहार्यत्वगुणयोगश्चरमश्रुतमृत्यूपसेचनरूपणप्राबल्योन्मेषणपूर्वकं सिद्धान्ते व्यवस्थापनीयः। स च समृत्युककृत्स्नजगत्संहारके परमात्मन्येव गृहीत समञ्जस इति कथमग्निरिति पूर्वपक्षस्योन्मेष इति चेत्, सम्भवमात्रेणायं पूर्वपक्ष इति न तत्राग्रहः कर्तव्यः । अपि च मृत्यूपसेचनरूपणान्यथानुपपत्त्या समृत्युककृत्स्नप्रपञ्चसंहर्ता परमात्मेहौदनप्रतिसम्बन्धी विवक्षितः स्यात् । तथासति ब्रह्मक्षत्रादिकतिपयपदार्थग्रहणं निरभिप्रायमेव स्यात् । अतोऽपि नेह परमेश्वर इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । मृत्यूपसेचनमिति । अयं भावः—यद्यपि भोग्यत्वभोज्यत्वगुणावोदनगतौ लोके प्रसिद्धौ । प्रसिद्धेनैव गुणेन गौणवृत्तिर्नाप्रसिद्धेनेत्यत्र नियामकं तु प्रसिद्धगुणः शीघ्रमुपस्थितो भवतीत्येव। एवं सतीह ब्रह्मक्षत्रयोर्मृत्योश्च नाश्यनाशकभावस्य शास्त्रे प्रसिद्धतया ब्रह्मक्षत्रमृत्युपदानां समभिव्याहारेण शास्त्रीयत्वप्रत्यासत्त्या स एव शीघ्रमुपस्थितो भवतीति प्रकृते लोकप्रसिद्ध्यनुसन्धानापेक्षभोज्यत्वादिगुण एव विलम्बितोपस्थितिकः । तथा च वेदे लोकप्रसिद्ध्यनुसारिलक्षणापेक्षया वैदिकपदसमभिव्याहारावगतैव लक्षणादिवृत्तिः प्रबलेति सिध्यति । अत एव लोकेऽनतिप्रसिद्धाप्युपक्रमोपसंहाराद्यनुसारिणी सत्यादिवाक्येष्वखण्डार्थवृत्तिरेव स्वीक्रियते, न तु लोके अतिप्रसिद्धापि विशिष्टवाक्यार्थवृत्तिः । एवं मृत्युपसेचनरूपणमपि समञ्जसं भवति । ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यादिति । ननु, किमर्थं प्रदर्शनार्थतोपेयते । यथाश्रुतमेवास्तु ब्रह्मक्षत्रयोः मृत्युना सह संहर्ता परमेश्वर एवेति । यथाश्रुतत्वेऽपि सिद्धान्तसिद्ध्यविरोधात् का च मुख्यार्थअनुपपत्तिः । उच्यते—मृत्यूपसेचनत्वेन परमेश्वरपरत्वे अवश्यं वक्तव्ये सर्वसंहर्तरि परमेश्वरे ब्रह्मक्षत्रग्रहणं निरभिप्रायमिति यथाश्रुतानुपपत्तिपरिहाराय ब्रह्मक्षत्रपदयोः प्रधानकार्यप्रतिपादकयोः सर्वप्रपञ्चलक्षकतोपपादनेन सर्वसंहर्तृता प्रकृते विवक्षितेति द्योतनाय 'चराचरग्रहणादि'ति सूत्रकारनिर्देशः । तथा च यस्येति यत्पदानुसारेणानुवादकतया प्रतीतस्यास्य वाक्यस्य यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिपुरोवादसमानार्थकतापि सिद्धा भवति । न चैवं सिद्धान्ते ब्रह्मक्षत्रपदयोर्लाक्षणिकत्वापत्तिरेव दोष इति वाच्यम् । पूर्वपक्षेऽपि हि ब्रह्मक्षत्रे एव कस्यचिज्जीवस्य भोज्ये भोग्ये वा निय-

न्तुमशक्त्ये इति जीवस्य भोज्यं भोग्यं वा यावत् किञ्चिदस्ति, तत्परताया यथाश्रुते निरभिप्रायतानिवृत्त्यर्थं वक्तव्यत्वात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥१०॥

नन्वत्र भाष्ये प्रकरणं चशब्दोदितं दुर्विज्ञेयत्वलिङ्गं च अत्तुः परमेश्वरत्वसाधकतयोपन्यस्तं, तदसङ्गतमिव । न हीदं प्रकरणमत्तुः । अपि तु यत्र स इत्यत्तुराधारतया निर्दिष्टं यद्विशुद्धचैतन्यं, तस्येदं प्रकरणम् । यथा चेदं निर्विशेषप्रकरणं, तथा 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चे'ति सूत्रभाष्य एव स्पष्टं भविष्यति । 'क इत्था वेद यत्र स' इति दुर्विज्ञेयत्वलिङ्गं चात्तुराधार एवान्वेतीति चेत्, उच्यते—अत्रेयं शङ्का—अत्तुराधारो जीवः । न जायत इति मन्त्रप्रतिपाद्यजननमरणप्रतिषेधस्य जननमरणप्रसक्तिमति जीव एवान्वयात् । तत्रैव 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हती-ति प्रतिपाद्यं दुर्विज्ञेयत्वमप्यन्वेति । 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत' इति पूर्वार्धे आसीनत्वशयानत्वादीनां जीवधर्माणां प्रतिपादनात् । तथा च प्रकरणानुसारेण 'क इत्था वेदे'ति दुर्विज्ञेयत्वलिङ्गानुसारेण चात्तुराधिकरणं जीव एवेति कथं तदाधेयोऽत्ता परमेश्वरस्स्यात् । इयं च शङ्का प्राकरणिकेषु बहुषु मन्त्रेषु सत्स्वपि विशिष्य न जायत इति मन्त्रोदाहरणेन सूचिता । एतादृशशङ्कानिरासद्वारात्तुः परमेश्वरत्वसाधकमिदं सूत्रम् । अयं च परिहाराभिप्रायः । एतस्य प्रकरणस्य प्रत्यगभिन्ननिर्विशेषवस्तुपरता 'त्रयाणामेव चे'ति सूत्रे प्रदर्शयिष्यते । तथा च प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि जननमरणादयो जीवधर्माः प्रसक्ता इति न जायत इति मन्त्रस्य न परमात्मप्रकरणविरोधिता । आसीनो दूरं व्रजतीत्यादयश्च निर्देशाः सर्वात्मत्वाभिप्रायाः । दुर्विज्ञानत्वं च निर्विशेषरूपस्योपपन्नमेवेति प्रकरणलिङ्गाभ्यामत्तुराधिकरणं निर्विशेषपरमात्मस्वरूपमेवेत्यत्तुः परमात्मत्वे न विरोधः । अत्र पूर्वपक्षे अत्तुः परमेश्वरत्वाभावादेतन्मन्त्रपर्यालोचनया तदाधारस्य कारणीभूतपरमेश्वरातीतत्वं न सिध्यति । सिद्धान्ते त्वत्तुः परमेश्वरत्वाद्यत्र स इति निर्दिश्यमानमधिकरणं कारणातीतं सिध्यतीति फलभेदो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

॥ इति अत्त्रधिकरणम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

ऋतं पिबन्तौ अवश्यं भोक्तव्यं कर्मफलमनुभवन्तौ सुकृतस्य लोके शरीरे या गुहा हृदयपुण्डरीकरूपा, तस्यां यत् परमं उत्कृष्टं परस्यार्ध्यं स्थानम् । 'राज्ञोऽर्ध्य-

मेयाये'ति अन्यत्र प्रयोगात् । स्वार्थे यत् । हृदयाकाशरूपम् । तत्र प्रविष्टौ विद्यमानौ छायातपाविव परस्परविलक्षणौ । ये ब्रह्मविदः ये च पञ्चाग्नयः, त्रिर्णाचिकेतोऽग्निः चितो यैस्ते च वदन्ति । त्रीन्वरान्वृणीष्वेति मृत्युनोक्तस्य नचिकेतसः पितृसौमनस्यमग्निविद्येति वरद्वयप्राप्त्यनन्तरं तृतीयवरप्रार्थनेयं—प्रेते मनुष्ये मृते प्राणिनि लौकिकानां यतः विचिकित्सा—एतच्छरीरभागी परलोकेहलोकानुयायी कश्चिदस्तीति केचन वदन्ति । केचन नास्तीति वदन्ति । एतादृशविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता प्रसिद्धा । अतोऽहं त्वदनुशिष्टस्संशयनिवृत्त्यर्थं एतदात्मतत्त्वविद्यां त्वदुपदेशजन्यमात्मतत्त्वनिर्णयमिच्छामि । एष उपदेश एव तृतीयो मे वरः प्रार्थनाविषयः । पिबन्ताविति पदं पक्षद्वयेऽपि योजयितुं शङ्कते—अत्राहेति । कर्मफलभोग इति । तथा च जीवस्तावत् निर्विवाद इति भावः । छत्रित्वोपचारदर्शनादिति । उपचारालम्बनं च छत्रिघटितसमुदायान्तर्गतिः । उपचारं च अच्छत्रिणामपि छत्रित्वप्रकारेणैव बोधः । उपचार आहार्यारोपः । पाचयितर्यपीति । अनेकसूदाधिकारिणि नियोजकेऽपि अयं राज्ञः पक्तेति प्रयोगात् । पाणिनिनापि हि 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति सूत्रेण प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञा चकारेण कर्तृसंज्ञा च दर्शिता । तथा च यदाख्यातेन प्रयोजककर्ताभिधीयते, तदा पिबन्तीति परमेश्वरपक्षे समञ्जसमेव । एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनादिति । धातूनां नानार्थकतया यदा पचनं विक्लित्त्यनुकूलः काष्ठगतो ज्वलनादिव्यापारो विवक्ष्यते, तदायं प्रयोगः । एवं भोगानुकूलो बुद्धेर्यो व्यापारोऽस्ति, तद्विवक्षायां धातुना पिबन्तीति बुद्धावपि प्रयोगः समञ्जस एव । करणे कर्तृत्वोपचारादिति । उपचारपदं विवक्षापरम् । न तु पिबन्तावित्यस्य भुञ्जानावित्यर्थं स्वीकृत्य जीवः सिद्धवत्कृतः । तस्य द्वितीयः परं बुद्धिः परमेश्वरो वेति कलह इत्युच्यते, तदनुपपन्नम् । पिबन्तावित्यस्य भोगकर्तृप्रतिपादकत्वाभावादित्याशङ्क्याध्यात्माधिकाराद्यथाश्रुतार्थग्रहणासम्भवेन पिबन्तावित्यस्य भोगपरत्वमुपेयम् । तथा च जीवे लब्धे द्विवचनोपपत्तये बुद्धिपरमेश्वरयोर्मध्ये अन्यतर एव सन्देहविषयो भवति, तथापि तत्प्रवेशो न सम्भवति । प्रवेशो हि साकल्येन तदन्तर्गतिः । सा कथं सर्वव्यापकस्य हृदयादिषु स्यात् । जीवस्यान्तःकरणपरिच्छिन्नस्य सम्भवति । बुद्धेरपि सम्भवत्येव । परिच्छिन्नत्वात् । अतो गुहाप्रवेशानुसारेण बुद्धिरेव ग्राह्या । अपि च 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धी'ति वाक्ये रथत्वेन निरूपिते शरीरे बुद्धिजीवयो रथिसारथिभावेन कल्पितयोः शरीरप्रवेशप्रतिपादनमपेक्षितम् । तदप्रविष्टयो रथिसारथित्वानुपपत्तेः । तथा चोत्तरवाक्याकाङ्क्षानुसारेणापि इह बुद्धिरेव द्वितीया प्र-

तिपाद्या । बुद्धिविविक्तं जीवस्वरूपं ब्रह्मविदोऽपि निरूपयन्त्येवेति ब्रह्मविदो वदन्तीतिवाक्यगतं ब्रह्मविद्वचनविषयत्वमपि बुद्धिजीवयोरुपपद्यत एव । अन्यानि विशेषणानि तु न बुद्धिसाहित्यपक्षं व्यासेधन्ति । न च द्वित्वादिसङ्ख्यानिर्देशः सजातीयद्वित्वादिधर्मविषयक एव लोके दृष्ट इति जीवसजातीयश्चेतनः परमात्मैव प्रकृते ग्राह्यः, न तु जीवविजातीया जडा बुद्धिरिति वाच्यम् । गुहाप्रवेशप्रतिपादकवाक्यशेषविरोधे लौकिकन्यायस्यानादरणीयत्वात् । लौकिकन्यायानादरणेन वाक्यशेषानुगुण एवार्थो ग्राह्य इति हि पूर्वाधिकरणे निरूपितम् । अत एव सङ्गतिरपि । ननु, 'समानस्वभावयोरेव सङ्ख्यानिवेश' इति न्यायेन द्वितीयः परमेश्वरो ग्राह्य इत्येतदसङ्गतम् । लौकिकन्यायापेक्षया वाक्यशेषस्य प्रबलत्वात् । तथा च गुहाप्रवेशानुपपत्त्या न परमेश्वरो ग्राह्यः । अपि तु जीव एवेत्यभिप्रायेण शङ्कते—ननूक्तमिति । गुहानिहितत्वदर्शनादिति । ननु, गुहानिहितत्वादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति विरुद्धम् । श्रुतिषु स्मृतिषु च गुहानिहितत्वश्रवणस्य जीवस्वरूपाभिप्रायत्वात् । तथा च यत्र यत्र परमात्मप्रकरणे गुहानिहितत्वमवगम्यते, तज्जैवैनैव रूपेण भविष्यति, न तु स्वरूपेणेत्यत आह—सर्वगतस्यापि परमात्मन इति । अयं भावः—जीवस्यापि कथं गुहानिहितत्वम् । परमात्माभिन्नस्य जीवस्यापि विभुत्वेन स्वतो गुहाप्रवेशासम्भवात् । यदि सोपाध्यन्तःकरणावच्छेदेन गुहाप्रवेशो जीवस्योपेयते, तथासति परमात्मनोऽपि स्वनियन्तव्यान्तःकरणाद्यवच्छेदेन गुहाप्रवेश उपपद्यत एव । तथा च दहरशाण्डिल्यविद्यादिषु हृदयाकाशान्तर्वर्तित्वं पारमेश्वरेणैव रूपेणावगम्यते । तथा 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराण'मित्यादिषु दुर्दर्शत्वादिधर्मकीर्तनात् ब्राह्मेणैव रूपेण गुहाप्रवेश उपगन्तव्यः । सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदिति । इदं च सुकृतस्य लोके विद्यमानाविति पृथग्विशेषणमित्यभिप्रेत्य । तदपि सुकृतपदेन सुकृताधीनत्वमवगम्यत इत्यभिप्रेत्य । वस्तुतस्तु सुकृतलोके विद्यमानता यथा जीवस्य भोगार्था, एवं परमात्मनो जीवनियमार्था सेति विवक्षायां न काचिदनुपपत्तिः । संसारित्वासंसारित्वयोरिति । युक्तं च संसारित्वासंसारित्वाभ्यामेव छायातपत्वोपपादनं, न तु जडत्वाजडत्वाभ्याम् । पिबन्तावित्यनेनैकस्य भोक्तृत्वमपरस्य भोजयितृत्वमित्युक्ते उभयोश्चेतनत्वाविशेषे कथमयं नियमः. उभावपि भोक्तारौ किं न स्यातां, व्यत्यासो वा कुतो नास्तीत्याशङ्किते अविद्यादिदोषोपघातानुपघाताभ्यां तदुपपादनार्थत्वात् । ननु, 'समानस्वभावेन सङ्ख्यापूरण'मिति न्यायानुसरणे पारतन्त्र्यादिना बुद्धेरपि सजातीयत्वात्तया कुतो न सङ्ख्यापूरणमित्याशङ्क्य चेतनत्वस्वरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम् । पारतन्त्र्यापे-

क्षया तस्यान्तरङ्गत्वात् । पिबन्ताविति चेतनधर्मप्रतिपादकेनैवोपस्थितत्वाच्चेति परिहारमभिप्रेत्योपसंहरति—तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानाविति ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

परमात्मानं गन्तव्यं रूपयतीति । एतेन रूपकवाक्ये सारथितया बुद्धेः कल्पितत्वात्तदाकाङ्क्षानुसारेण द्वितीया बुद्धिरेव ग्राह्येति शङ्का निरस्ता । 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद'मिति अध्वनः पारस्य प्राप्यतया समाम्नातस्य 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति वाक्ये अत्रैव प्राप्यतया समाम्नानं कथमित्याकाङ्क्षायां गुहानिहितत्वं परमात्मनः प्रतिपाद्यते । ततश्चायमर्थो लभ्यते । गुहानिहितं ब्रह्मात्रैव लभ्यते । कण्ठचामीकरन्यायेन अध्वपदेन च देहेन्द्रियादिपर्वविशेषा एव विवक्षिताः । पारपदेन च तद्विविक्ततैव विवक्षिता । नन्वेवमपि रूपकवाक्येनात्र ब्रह्म समश्नुत इति प्राप्तिवाक्येन च गुहाप्रवेशप्रतिपादने यथायथं बुद्धिपरमेश्वरयोरपेक्षिते प्राप्तिवाक्यापेक्षित एव गुहावाक्यार्थो ग्राह्य इत्यत्र किं नियामकमिति चेत्, प्रधानत्वादिति वदामः । रूपकवाक्यं हि 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया यथा वशीकृताः रथसारथिहयादयः अभीप्सितं देशं प्रापयन्ति, तथा बुद्धीन्द्रियादयो यस्य वशीकृताः प्रशस्ता भवन्ति, स विष्णोः परमं पदं प्राप्नोतीति ब्रह्मप्राप्त्युपयोगिवशीकरणविधिशेषभूतम् । तथा च रूपकवाक्यमपेक्ष्य प्राप्तिवाक्यस्य प्रधानत्वात् तदपेक्षित एवार्थो ग्राह्यः । अपि च यदा जीवस्य प्रवेशः प्रतिपादितः, तदा बुद्धेः पृथक्प्रवेशो न प्रतिपादनीयः । व्यापकस्य जीवस्य स्वतः प्रवेशासम्भवेन बुद्धितादात्म्येनैव प्रवेशस्य वक्तव्यतया जीवप्रवेशप्रतिपादनेनैव बुद्धिप्रवेशस्य प्रतिपादनासिद्धेः । तं दुर्दर्शमिति । दुर्दर्शत्वे हेतुः गूढमिति । स्वप्रकाशस्य कथमावृतता । तत्राह—अनुप्रविष्टमिति । बुद्धिमनुसृत्य प्रविष्टम् । कुत्रेत्यत आह—गुहाहितं हृदयपुण्डरीकगुहानिहितम् । न च सा गुहा सुगमेत्याह—गह्वरेष्ठं बाह्यविषयासङ्गरूपानेककण्टकितवृक्षयुतम् । अध्यात्मयोगः अध्यात्मशास्त्रोदितो यः श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकः । मत्वा साक्षात्कृत्य । धीरो विषयासङ्गरूपकण्टकनिरसनसमर्थः । ननु, पञ्चाग्न्यादिवदनविषयत्वं ब्रह्मणो न सम्भवति । कर्मठानां जीवातिरिक्तब्रह्मवचनासम्भवादित्याशङ्क्य केवलकर्मजडानां तदसम्भवेऽपि ब्रह्मविविदिषोपयोगिकर्मानुतिष्ठतां ब्रह्मवचनं सम्भवत्येवेत्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति । एष एव न्याय इति । न्यायपदेन पैङ्गिवाक्यानालोचनदशा ध्व-

ंनता । इत्येवमादिष्विति । 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति मन्त्रशेषः । द्वासुपर्णौ वृक्षवाससामान्यात् । सयुजा नियन्तृनियन्तव्यभावेन युक्तौ । सखाया उपासनतत्फलप्रदानाभ्यां परस्परं प्रीणयन्तौ । समानं एकं वृक्षं शरीरम् । शरीरस्य वृक्षत्वेन रूपणे जलादिभिः प्ररोहशालित्वादिकमालम्बनं द्रष्टव्यम । परिषस्वजाते परिष्वङ्गः सम्बन्धः । पिप्पलं कर्मफलम् । अभिचाकशीति प्रकाशते । विशेषणाच्चेति सूत्रमतिदिशति—अनन्तरे च मन्त्र इति । पुरुषो जीवः देहैक्याध्यासेन ततो विविक्ततया अगृह्यमाणः । अनीशया अनैश्वर्येण दीनभावेन । जुष्टं नानाविधैर्योगैः सेवितं विषयीकृतम् । व्यवहारदशायामन्यं सन्तं यदा स्वात्मतया पश्यति तदास्येशस्य महिमानं इति प्राप्नोति । छान्दसो गुणाभावः । मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीदितिवत् । अत्र द्रष्टुः परमेश्वरमहिमप्राप्त्युक्तेरन्यस्यान्यमहिमप्राप्तेरसम्भवात् वस्तुगत्या जीवब्रह्मणोरभेदसूचनात् अन्यमित्युक्तिर्व्यवहारदृष्ट्येत्यर्थात् सिध्यति । 'तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवती'ति सर्वात्मतारूपमहिमप्राप्तेरैक्यज्ञानसाध्यतावगमादिहापीशसाक्षात्कार ऐक्यविषय एव पर्यवस्यति । कृत्वा चिन्तामुद्घाटयति । अपर आहेति । सिद्धान्तं जीवेश्वरपरत्वम् । अन्यथेति । बुद्धिविशुद्धसाक्षिपरतया । ननु, 'समाने वृक्ष' इत्युत्तरमन्त्रे जीवेश्वरयोः प्रतिपाद्यमानतया अस्य मन्त्रस्यापि तदैकरूप्याय जीवेश्वरपरतोपेया । न च तथासति 'तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञावि'ति ब्राह्मणवाक्यविरोधः । 'न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेतस्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥' इत्यत्र देवेष्विति पदसमभिव्याहारेण सत्त्वपदस्य जीवपरतया दृष्टत्वादिहापि सत्त्वपदं जीवपरं भविष्यति । 'यस्त्वात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि सर्वभूतात्मेति चोच्यत '॥ इति क्षेत्रज्ञपदस्य परमात्मविषयतायाः दृष्टत्वात् इहापि तथास्त्विति शङ्कते—सत्त्वशब्दो जीव इति । 'मनसस्तु परा बुद्धि' रिति स्थाने 'मनसः सत्त्वमुत्तममि'ति दर्शनात् सत्त्वशब्दो बुद्धावपि प्रसिद्धः । 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश' इति क्षेत्रज्ञपदं जीवेऽपि दृश्यत इत्यभिप्रेत्य परिहरति—तन्न सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरिति । ननु, प्रयोगस्य तुल्यत्वे जीवपरयोरेव ग्रहणं किं न स्यात् । उत्तरमन्त्रानुसारादित्यत आह—तत्रैव चेति । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति पूर्ववाक्यस्य श्रुत्यैवोत्तरवाक्ये बुद्धिजीवपरतया व्यास्यातत्वात् नार्थान्तरग्रहणमिति भावः । न च येन स्वप्नं पश्यति तत्सत्यमित्यत्र येनेतीत्थंभावे तृतीया । तथा च यदुपहितः परमात्मा स्वप्नं पश्यतीत्यर्थलाभे सति जीवोपहितस्य परमात्मनः स्वप्नद्रष्टृतया तत्सत्त्वमिति वाक्येन परमात्मनः स्वप्नदर्शनोपाधिभूतो जीव एव तत्पदपरामृष्टः स-

स्वमिति निरुच्यते । अथ योऽयमित्यत्रापि शारीरपदेन परमात्मैवोच्यत इतीदमपि वाक्यं जीवेश्वरपरमेवेति वाच्यम् । येनेत्यस्य करणार्थत्वेन कारकविभक्तित्वसम्भवे इत्थंभावार्थकविभक्तित्वस्य 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति न्यायविरुद्धत्वात् यः स्वप्नं पश्यतीति ऋजुनिर्देशेनैव जीवलाभसम्भवे येनेति निर्देशस्य निरर्थकक्लिष्टतापत्तेश्च । शारीरपदं च नेश्वरपरम् । 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥' इत्याद्यभियुक्तव्यवहारे जीव एव तत्प्रयोगात् । सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयतीति । सत्त्वे भोक्तृत्वप्रक्षेपश्च तदुपाधिकमेव जीवस्य भोक्तृत्वम् । स्वतस्तु जीवोऽसङ्ग एवेति द्योतनायेति तदाह—इदं हीति । अयं चार्थः समाने वृक्ष इत्युत्तरमन्त्रे स्पष्टीकृतः । तत्र निमग्नपदेन वृक्षाख्यशरीरतादात्म्यमुपक्षिप्य तन्मूलकतया अनैश्वर्यशोकमोहात्मकसङ्गप्रतिपादनात् । न चैवमप्युत्तरमन्त्रे जीवेश्वरावपीह बुद्धिविशुद्धसाक्षिणौ प्रतिपाद्येते इति उभयोर्मन्त्रयोरनाकाङ्क्षता स्यादिति वाच्यम् । उत्तरमन्त्रे 'अस्य महिमानमि'ति जीवब्रह्मणोरभेदसूचनात्तदुपयोगितयैव तस्य मन्त्रस्य त्वंपदार्थशोधकत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तूत्तरमन्त्रे जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति वाक्ये कस्मादन्यमित्यपेक्षिते शरीरादन्यं स्वात्मानमित्यर्थोपगम एव युक्तः । पूर्ववाक्ये निमग्नपदेन शोकहेतुतया शरीरतादात्म्यस्योक्तत्वेनेह वीतशोकताहेतुतया प्रतिपाद्यमानस्य दर्शनस्य शोकहेतुदर्शनविरोधिताया वक्तव्यत्वात् । देहतादात्म्यभ्रमविरोधी च देहान्यताज्ञानमेव । यदि तु स्वस्मादन्यमीशं परमेश्वरं पश्यतीत्यर्थो विवक्ष्येत, तदा पूर्वार्धे देहनिमग्नतादिप्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यात् । उत्तरवाक्यानुपयोगात् । न हि स्वभिन्नेश्वरज्ञानं विशोकहेतुरित्यत्र देहतादात्म्यभ्रमः शोकहेतुरित्यस्य सामञ्जस्येन उपयोगो वर्णयितुं शक्यते । देहविविक्तात्मज्ञानं विशोकहेतुरित्युपगमे तु उपपत्तितया पूर्वार्धं उपयुज्यते । यतो देहात्मत्वभ्रमः शोकहेतुः, अतः तद्विरोधिभूतं देहाद्विविक्तात्मज्ञानं विशोकहेतुर्भवतीति । तथा च यत् पूर्वं 'द्वासुपर्णे'ति मन्त्रे विशुद्धात्मस्वरूपं प्रतिपादितं, तत् ज्ञानस्य सोपपत्तिकम् । फलप्रतिपादको द्वितीयो मन्त्रः समाने वृक्ष इत्यादिः । अयञ्चार्थः 'न हवा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसत' इति पैङ्गिब्राह्मणवाक्यशेषेण दर्शितः । अयमंशो हि न द्वासुपर्णेति मन्त्रनिविष्टार्थस्फुटीकरणार्थः । तत्र विद्याफलाप्रतिपादनात् । अपि तु पूर्वोत्तरमन्त्रयोर्विद्याविषयफलप्रतिपादकयोरेकवाक्यतासम्पादनार्थः । तथा चैवंविदित्येवम्पदेन पूर्वोक्तार्थस्यैव उत्तरमन्त्रगतदर्शिधात्वर्थविषयताप्रतिपादनात् पैङ्गिब्राह्मणानुसारेणापि समाने वृक्ष इति मन्त्रे देहविविक्तमेवात्मतत्त्वं विवक्षित'मि-

त्यवगम्यते । यथापूर्वाधिकरणं मृत्यूपसेचनोपस्थितसर्वजगत्संहर्तृत्वलिङ्गस्य पारमेश्वरस्य प्रथमपठितौदनपदोपस्थापितभोक्तृत्वाख्यजीवलिङ्गाभिभूतत्वादस्पष्टब्रह्मलिङ्गम्, एवमिदमपि पिबन्तावित्यादिना द्वित्वाश्रयतयोपस्थितस्य चेतनत्वस्य पारमेश्वरलिङ्गस्य गुहाप्रविष्टत्वरूपजीवलिङ्गाभिभूततया अस्पष्टब्रह्मलिङ्गम् ॥१२॥

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

'वर्त्मनि प्रान्ते पुरुषप्रतिरूप' इति वाक्येन पुरुषाकारत्वात् प्रतिबिम्बस्य तस्मिन् पुरुषश्रुतिरुपपादिता भवति । ननु, छायात्मेति पूर्वपक्षोऽसङ्गतः । पुरुषादिश्रुतीनां तत्र लाक्षणिकत्वापातात् । एवं जीवदेवतापूर्वपक्षोऽप्यसङ्गतः । तत्र पुरुषात्मपदयोरुपपत्तावपि अमृताभयब्रह्मपदानामसाङ्गत्यापातात् । न च जीवदेवतयोर्नित्यतयामृतत्वं, ब्राह्मणतया ब्रह्मत्वं, मोक्षदशाभिप्रायेणाभयत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । अमृतपदं हि वेदान्तेषु नित्यमुक्तत्वाभिप्रायं प्रयुज्यते, न तु मरणाभावमात्राभिप्रायम् । आत्मादिपदैरेव तस्यार्थसिद्धत्वात् । तादृशं चामृतत्वं न जीवदेवतयोरुपपद्यते । ब्राह्मणत्वाभिप्रायेणानीश्वरे ब्रह्मपदं तु क्वाचित्कम् । ततश्चाविसिद्धपरमात्मग्रहणे सम्भवति न ब्रह्मपदेनानीश्वरग्रहणं न्याय्यम् । न च परमेश्वरपक्षेऽपि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यक्रमगतमतिरूपाल्पाधारत्वं चाक्षुषज्ञानविषयत्वं च दर्शिपदोक्तं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । एतादृशशङ्काया अन्तस्तद्धर्माधिकरणे उपासनार्थत्वोपनिर्देशो दृश्यत इत्युपासकसाक्षात्काराभिप्रायनिर्देशेनोपपादनेन निरस्तत्वात् । उत्तरत्र च बहवो वामनीत्वादयो ब्रह्मासाधारणधर्माः श्रूयन्ते । तस्मादसङ्गतोऽयं पूर्वपक्ष इति तथा चान्तस्तद्धर्माद्यधिकरणैरेव गतार्थमधिकरणमिति चेत्, उच्यते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति यथाश्रुतं प्रतिबिम्ब एव स्वरसम् । अन्तरादित्यादिवाक्ये तु न प्रतिबिम्बपूर्वपक्षस्सम्भवति । आदित्ये प्रतिबिम्बदर्शनस्यासिद्धत्वात् । तथा च प्रथमोपस्थितप्रतिबिम्बानुसारेण अमृतादिश्रुतयस्तत्रैव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयाः । नन्वेवमप्यन्तरादित्यविद्यान्तर्गतावियाक्ये 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋगित्यत्रापि प्रतिबिम्बसम्भवात् परमेश्वरनिर्णयो न स्यादिति चेत्, मास्त्वेतदधिकरणे । तस्यापि विषयत्वोपपत्तेः । ननु, प्रथमश्रुताया अपि गायत्र्याः उत्तरभाविभिरपि सर्वभूतपादत्यादिभिर्ब्रह्मपरता स्थिता । भूयोऽनुग्रहन्यायात् । एवं प्रकृतेऽपि किं न स्यात् । भवेदेवं 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋगि'त्यत्र । तत्र ह्युत्तरत्र ऋगाद्यात्मत्वं ब्रह्मलिङ्गं समाम्नायते । न तु प्रकृते सम्भवति । अत्र आत्मादिश्रुतयः 'एष आ-

त्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतीतिपदशिरस्काः । तथा च 'नाम ब्रह्मेत्युपासीते' त्यत्रैव न स्वार्थसत्तापेक्षिणः । तादृशदृष्टिविधानार्थत्वात् । यद्यपि चोत्तरत्रैष उ-एव वामनीरित्यादावितिशब्दो न श्रूयते, तथापि पूर्वत्र श्रुतस्य तत्राप्यनुषङ्गो भवि-ष्यति । इतिविधानप्रायपाठात्तेषामपि तादृशदृष्टिविधानार्थत्वेनोपक्षेपोपपत्तेः । एवं-सति जीवदेवतापूर्वपक्षस्य कथमुत्थानम् । तत्रोपक्रमस्य 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्य-त इत्यस्य स्वारस्यासम्भवाच्च कथञ्चित् तादृशपूर्वपक्षस्य वैभवप्रदर्शनमात्रार्थत्वात् । ननु, प्रतिबिम्बपूर्वपक्षे पुरुषश्रुतिरितिपदश्रुतिर्वा बाधिका भविष्यति, न । अक्षिणि दृश्य-त इति पदयोः प्रतिबिम्ब स्वरसतोऽभ्यपेक्षिताचारस्यासतदपेक्षया दुर्बलतया प्रतिबि-म्ब एव नयनोपपत्तेः । नन्वेवमपि पूर्वापरवाक्यानुसारेणास्य ब्रह्मपरता भविष्यति । एवं हि पूर्ववाक्य उपाख्यायते—उपकोसलः सत्यकामे ब्रह्मचर्यमुवास तं चोपकोसलं सत्य-काम आचार्यो अग्निशुश्रूषायामत्यन्तमवहितमपि असमावृत्त्यैवान्यान् ब्रह्मचारिणः समावृत्य प्रोवास । ततोऽस्मिन्न उपकोसलोऽग्निशुश्रूषानिरत एवाशनं न कृतवान् । स चाचार्यजायया भोजनार्थमुपलालितोऽपि तामुवाच बहव इमे पुरुषे कामाः नाना-त्ययाः व्याधिभिः परिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति तदातिखिन्नमुपलभ्योपचारतोषिता अग्नयः सम्भूयोपदिदिशुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति स होवाच विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति कञ्च तु खं च न विजानामीति ते होचुः यद्वाव कं, तदेव खं, यदेव खं त-देव कमिति । प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः, अथ हैनं गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाहवनी-याः प्रत्येकं 'य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते, सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति य एष विद्युति पुरुषो दृ-श्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मी'ति च यथाक्रममुपदिश्य स्वविद्याफलं च स य एतदे-वं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यापरपु-रुषाः क्षीयन्त उपवसन्तः भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्चेत्युपसञ्जह्रुः । एषा सोम्य ते-ऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति आजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोप-कोसल ३' इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति कोनु त्वा-नुशशासेति कोनु मानुशिष्यादित्युपकोसलेऽपह्नुवाने निर्बन्धेन चाचार्यभयेन कम्प-मानानग्नीन् पुरस्स्थितान् दर्शयति समानाग्निभिरुपदिष्टमिति आचार्यो निर्धार्य किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति पप्रच्छ अग्नीनां यथोपदेशमुपकोसलेन नि-वेदितः लोकान्वा किल तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति प्रतिज्ञायोवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यादि । तथा च पूर्ववाक्ये ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वात

य एष इति सर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शितास्वारस्येन ब्रह्मपरतावश्यम्भावात् अक्षिपुरुषो ब्रह्मैवेति सिद्धान्तक्षिणि दृश्यत इति तत्रैव शास्त्रीयदृष्ट्यभिप्रायं कथञ्चिद्योजनीयमिति चेन्न । कं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये हि न ब्रह्मोपासनं विवक्षितम् । अपि तु नामादिषु यथा ब्रह्मदृष्टिः, तथा वैषयिकसुखे कशब्दोदिते आकाशे च खशब्दोदिते ब्रह्मदृष्टिर्विवक्षिता । सिद्धान्तिनापि हि 'प्राणो ब्रह्मे'ति वाक्ये प्राणे ब्रह्मदृष्टिरित्येव स्वीकृतम् । तत् कस्य हेतोः प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुरिति प्राणप्राधान्येनोपसंहारदर्शनात् । एवंसति कं ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थस्यापि आकाशञ्चोचुरिति आकाशप्राधान्येनोपसंहारात्तत्रापि प्रतीकविवक्षैव भविष्यति । आकाशपदस्य कखशब्दोदितोपलक्षकत्वात् । यदि तु 'कं ब्रह्मे'त्यादिवाक्ये ब्रह्मैव प्राधान्येन विवक्षितमिति निर्बन्धः, तथापि अग्निविद्याव्यवधानात् न य एष इति सर्वनाम्नोस्तत्परामर्शकता । तथा च परामर्शयोग्यस्य प्रकृतस्याभावात् प्रकरिष्यमाणप्रतिबिम्बपरामर्शकतैवास्येत्येति पूर्वपक्षाभिप्रायः । ततश्च यथा पूर्वाधिकरणे पिबन्तावित्युपक्रम एव द्वित्वाधारतया सजातीयस्येश्वरस्यावगतत्वेन गुहानिहितत्वादिकमुत्तरभाविपरमेश्वर एव व्याख्यातम् । एवमत्राप्युपक्रमावगतप्रतिबिम्बानुसारेणैवोत्तरभाविनामात्मत्वादीनां पूर्वपक्षे नयनमिति सङ्गतिरुपपद्यते । परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानमिति । अयं भावः—मनोब्रह्मेत्यादाविति शब्दस्योपासीतेतिपदसमभिव्याहारेणोपासनाकारसमर्पकतया स्वार्थविवक्षानिर्बन्धविघातकत्वेऽपि नेहेतिशब्दस्तद्विघातकः । प्रत्युतोपाध्यायवचनसमभिव्याहाराद्वेदाः प्रमाणमिति प्रामाणिका आहुरित्यादिपदेषु आस्मेति होवाच प्रकृत आचार्य इति इतिपदेन तस्यातीवप्रामाणिकतैव ध्वन्यते । तथा चोत्तरभावित्वेऽपि भूयस्त्वादात्मत्वाद्यनुसारेणैवोपक्रमगतं दृश्यतेऽक्षिणीत्येतदेव शास्त्रीयदृष्ट्यभिप्रायं व्याख्येयमिति । संयद्वामत्वं प्राप्तसकलकामत्वम् । वामनीत्वं भक्तान् प्रति कामप्रापकत्वम् । भामिनीत्वं सर्वप्रसिद्धत्वम् । न चैतेऽन्यथा नेतुं शक्याः । सर्वाण्येवैनं वामान्यभिसंयन्तीत्यादिना, तत्क्रतुन्यायेन तात्पर्यलिङ्गस्य फलस्य कीर्तनात् । एवममृताभयत्वशब्दोपदर्शितं सकलहेयविनिर्मुक्तत्वमपि नान्यथा नेतुं शक्यम् । पुष्करपलाशवाक्येन उपासकेऽपि पापोपलक्षितसकलहेयसम्बन्धाभावरूपफलाम्नानात्, लोकप्रसिद्धस्यापि घृताद्यलिप्तत्वस्याक्ष्णः प्रकृतपुरुषस्थानत्वप्रयुक्तताप्रतिपादकात्तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वेत्यर्थवादाच्च ॥१३॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतदप्युक्तमेवेति। निचाय्यत्वादेवमित्यत्रेति भावः। न च तर्हि तेनोक्तत्वादिदं व्यर्थमेव स्यादिति वाच्यम्। आदिपदेन नामरूपादिग्रहणात् यथा नामरूपरहितमपि तत्सम्बन्धितया उपासनार्थमुपदिश्यते, एवं व्यापकमप्युपासनार्थं अक्ष्यादिगततया निर्दिश्यत इति श्रौतदृष्टान्तकथनेन तस्यैवार्थस्य दृढीकरणार्थत्वात् ॥१४॥

एवं ब्रह्मणः प्रकृतत्वाभावं पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपगम्यैव उपपत्त्या अक्षिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमुपपादितम्। इदानीं ब्रह्मणः प्रकृतत्वं साधयति—

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति वाक्यं ब्रह्मोपासनापरमेवेति कथं पुनरित्यादिनोपपादयिष्यते। अस्तु ब्रह्मप्रधानकमग्निवाक्यम्। अथापि नाचार्यवाक्यगतेन यत्पदेन तस्य परामर्शः। भिन्नवक्तृकतया यत्पदेन परामर्शासम्भवादित्याशङ्क्याह—आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति चेति। इदं ह्यग्नीनां वाक्यमाचार्येण वक्ष्यमाणस्यार्थस्य स्वोपदिष्टार्थसम्बन्धिताप्रतिपादनार्थम्। तथा चान्यत्र वक्त्रन्तरप्रयुक्तवाक्यार्थस्य सर्वनाम्ना परामर्शासम्भवेऽपीह वचनेनैकवाक्यताघटनात् सम्भवति परामर्श इति भावः। ननु, तावताप्याचार्येण वक्ष्यमाणाया एव गतेरग्न्युपदिष्टार्थसम्बन्धो भविष्यति, न तु स्थानादेः। स्थानादिकमाचार्योपदिष्टायामन्यस्यामेवोपासनायामन्वितमस्तु। न च यद्याचार्येणोपासनान्तरमुच्यते, तथासत्याचार्योपदिष्टायामुपासनायामन्विताया गतेरग्न्युपदिष्टोपासनान्वयासम्भवात् आचार्यस्तु ते गतिमित्यादिवाक्यमनर्थकमेव स्यादिति वाच्यम्। आचार्य उपासनान्तरं वर्णयिष्यति। तत्रायं गतिं वर्णयिष्यति। सैवास्मदादिष्टोपासनायां द्रष्टव्येति अग्न्यभिप्रायकल्पनोपपत्तेः। अथोच्येत अग्निभिर्ब्रह्मोपासना किञ्चिद्गुणयुक्ता वर्णिता। तत्र आचार्यो गतिं वक्ष्यतीत्याचार्यवक्तव्यतया गतिरविशेषिता। आचार्यस्तु स्वयमन्यान् कांश्चित् गुणान् पूरयित्वा अग्न्यवशेषितां गतिमपि वदतीत्येव कुतो न कल्प्यते। एवं हि सति यत्पदस्य प्रकृतपरामर्शकतोपासनाद्वयकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावश्चेति अनुकूलं भविष्यतीति, नैवं सम्भवति। एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चेति साकल्येन स्वोक्तां ब्रह्मविद्यामुपसंहृत्य गतिमात्रस्य परिशेषिततया आचार्येण तत्रापि केचन गुणा उच्यन्त इति कल्पने अग्निवाक्यस्य बाधितार्थत्वापत्तेः। अतो न सर्वनामपदानुसारेणाक्षि-

पुरुषस्य ब्रह्मत्वसिद्धिरिति चेत् , उच्यते—अस्त्वग्निवाक्यं अस्यामुपासनायां गत्यतिरिक्तं वक्तव्यं नास्तीत्यस्मिन्नंशे बाधितार्थम् । लोकान्वाव किल ते सोम्यावोचन् अहं तु ते तद्वक्ष्यामीत्याचार्येणापहते पापकृत्यां लोकीभवतीत्यादिवाक्यैः केचन लोकाः प्रतिपादिताः न तु साकल्येन ब्रह्मप्रतिपादितमग्निभिरित्यग्निवाक्यनिन्दापूर्वकमेवाहं तदग्निभिरुक्तमेव केनचिद्विशेषणोपेतं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञानात् । वस्तुतस्त्वग्नीनामप्याचार्यो विशेषसहितामेव गतिं वक्ष्यतीत्यभिप्रायः । यतोऽग्निवाक्ये आचार्यस्तु ते गतिं वक्ष्यतीति तुशब्दो दृश्यते, स हि विशेषार्थः । न च तस्य विशेषार्थत्वेऽपि यथा यज्ञदत्तो निर्धनः, देवदत्तस्तु धनवानिति वाक्ये धनवत्तारूपोपात्तविशेषार्थकतैव , न त्वनुपात्तो धनगतः कश्चिद्विशेषस्तदर्थः । स तु तत्रैव प्रतीयते । यत्र देवदत्तो धनवान् भवति, यज्ञदत्तस्तु धनवानित्युपात्तोऽर्थो विशिष्टो भवति । प्रकृते तूपात्तस्य गतिवक्तृत्वरूपस्य विशेषस्याग्निष्वभावेनोपात्तविशेषमादायैव तुशब्दचारितार्थ्येन गतिसम्बन्ध्यन्यः कश्चिद्विशेषः आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति वाक्यानुपात्तोऽप्यग्नीनामभिप्रायिक इति कथं सम्भवतीति वाच्यम् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति वाक्यं हि न गतेर्वक्तव्यताभिप्रायम् । तथासति यथा षोडशकलविद्यादिष्वनुक्तापीयं पञ्चाग्निविद्यायां 'ये चेमेऽरण्य' इत्यादिवचनाम्नानसिद्धैव 'अनियमः सर्वेषा'मिति न्यायेन प्राप्नोति, एवमुपकोसलविद्यायामपि प्राप्तिसम्भवाद्वचनवैयर्थ्यापत्तेः । किं तु तुशब्दार्थभूतगतिसम्बन्धिविशेषस्यैव वक्तव्यताभिप्रायम् । स च विशेष आचार्येण यो वक्ष्यते, स सर्वोऽपि तुशब्देन परिगृहीत एव भवति । अतो नाचार्यवाक्यमुपास्यान्तरनिर्देशेनान्योपासनापरम् । अपि त्वग्न्युपदिष्ट एव ब्रह्मोपासने किञ्चिद्विशेषाभिधानपरम् । अत एवाहं तु ते तद्वक्ष्यामीत्यत्र तत्पदमपि समञ्जसं भवति । अस्मिन् पक्षे लोकान्वाव किल ते सोम्यावोचन्नित्याचार्यवाक्यमप्यग्निवाक्यस्य न्यूनताभिप्रायेण निन्दापरं न भवति । अपि 'त्वाचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदि'ति वचनानुसारेण अग्नयः किल तुभ्यं लोकानवोचन् तावता न तवोपासनं सफलं भविष्यतीत्यतोऽग्निभिरुक्तमेवावश्यवशेषितविशेषसहितमहमेव वक्ष्यामि सफलताया इति प्रतिपादनपरम् । भाष्ये गतिमात्राभिधानादित्यत्र मात्रपदं उपासनान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । न तु गतिसम्बन्धिनां विशेषाणामपि । 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्येतदग्निवचनमित्याद्युपकोसलप्रश्नस्य विजानाम्यहमित्यादेरयमभिप्रायः—विजानाम्यहं प्राणस्य ब्रह्मत्वदृष्टिविधानार्थमेतत् प्राणो ब्रह्मेति वाक्यमिति । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तु किं प्रतीकाभिप्रायं, उत सगुणध्यानाभिप्रायमिति न जानामीति । उत्तरं च सगुणं ब्रह्मैवास्माभिर्विव-

क्षितमित्यभिप्रायम् । कथमेतदवगम्यते, उच्यते—उत्तरत्र हि कंखंशब्दौ व्यापकसुखस्वरूपसुखस्वरूपव्यापकाभिप्रायौ अग्निभिर्व्याख्यातौ । ततश्च सुखत्वे सति व्यापकत्वं, व्यापकत्वे सति सुखत्वं ब्रह्मधर्मौ सम्भवत इति किमर्थमारोपविषयकोपासना समाश्रयणीया । अपि चारोपेण प्रतीकाभिप्रायत्वे समाश्रयणीये तथोपासीतेत्येवाग्नीनामुत्तरं स्यात् । न तु ब्रह्मणि सम्भवद्धर्मपरतया । एवंसति एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चेति उपसंहारेऽप्यात्मविद्याशब्द उपपन्नो भवति । न चैवंसति 'प्राणं च हास्मै तदाकाशञ्चोचु'रिति अवान्तरोपसंहारे आकाशपदमसमञ्जसं स्यात् । तत्राप्यसमञ्जसं स्यात् । आकाशं सुखं चोचुरिति हि तदा स्यात्, न चाकाशपदमेव सुखलक्षकमपीति । तथासत्यौपसंहारिकात्मपदानुसारेण निरूढ्या ब्रह्मपरमेवाकाशपदमस्तु । अपि चोपक्रमे ब्रह्मचर्यमुवासेति श्रुतम् । न चेदं ब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थम् । उत्तरत्र वेदाध्ययनस्य उपकोसलेऽदर्शनात् । अतो यथा प्रजापतिविद्यायामेकशतं हवै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति ब्रह्मविद्याग्रहणोपयोगिगुरुकुलवासाभिधायि, एवमिदमपि तत्परमेव भविष्यति । अत एव च चिरकालं गुरुकुले क्लिष्टाय ब्रह्मविद्या वक्तव्येति मनसि निधायान्यान् माणवकान् समावर्त्यैनमसमावर्त्यैवाचार्यः प्रोवासेति श्रूयते । उपकोसलस्य च लौकिकेषु कामेषु व्याधित्वप्रतिपादनं आत्मविद्यार्थितां सूचयति । अतः कं ब्रह्मेति वाक्यमात्मविद्यामेव विधत्त इति श्लिष्यते । न चैवमपि अग्निविद्याव्यवधानात् कथं यत्पदस्य ब्रह्मपरामर्शकतेति वाच्यम् । अग्निविद्यायाः ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन व्यवधायकत्वाभावात् असम्बन्धिपदव्यवधानस्यैव सर्वनामपरामर्शविघटकत्वात् । न च ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं गतिवाक्यावगतम् । गतिश्चैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चेत्युक्ता । आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति विद्याद्वयसन्निधौ निर्दिष्टा । तथा चोभयोरपि फलवत्त्वे कथमङ्गप्रधानभावव्यवस्थेति वाच्यम् । गतेर्ब्रह्मप्रापिकायास्तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मोपासनायामेवान्वययोग्यतया वचनं विना पञ्चाग्निविद्यायामिव प्रकृताग्निविद्यायामन्वयासम्भवात् । अतो ब्रह्मप्राप्तिरूपस्य फलस्य ब्रह्मविद्यान्वयितया प्राधान्येनाग्निविद्या तदङ्गभूतैव । न च वाच्यं ब्रह्मप्राप्तिरूपस्य फलस्याभावेऽपि अपहते पापकृत्यामित्यादिवाक्यसमाम्नातं फलमग्निविद्यायामस्तीति कथमङ्गता स्यादिति । तस्य फलस्य प्राकरणिकब्रह्मविद्याङ्गत्वानुकूलत्वेन तद्विघटकताभावात् । अग्निविद्यानां कथं ब्रह्मोपासनोपकारकतेत्यपेक्षायाम् 'अपहते पापकृत्यामि'ति पापनिवृत्तिद्वारा प्रतिपाद्यते । 'लोकीभवती'त्यनेनाग्न्युपासनया झटित्यर्चिरादिमार्गप्रथमपर्वभूतलोकप्राप्तिः । अत एवास्यामुपासनायां 'यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च न

तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ती'ति झटित्यन्तकर्मनियमानपेक्ष्यैवार्चिर्लोकप्राप्तिरवगम्यते। सर्वमायुरेतीत्यादिभिश्चायुस्साकल्यं प्रसिद्धतया जीवनसन्ततेरभिवृद्धिरिहलोकपरलोकयोरग्निपरिपाल्यत्वं चेति यानि फलानि प्रतिपाद्यन्ते, तान्युपासनोपकारकाण्येव। आयुस्साकल्यमुपासनाया दीर्घकालानुष्ठान उपयुज्यते, प्रसिद्धिः सुखेनान्नादिप्राप्तिद्वारा चित्तविक्षेपाभावे। सन्ततेरभिवृद्धिस्त्ववशिष्टकर्मपूरणेन अग्निपरिपालनमिहलोके रोगादिनिवृत्तिद्वारा परलोके अर्चिरादिप्रापकतयेति युक्तमेवाग्निविद्यायाः परब्रह्मविद्याङ्गत्वम्। तत्सिद्धं पूर्ववाक्ये ब्रह्मण एव प्राधान्यात् तस्याक्षिवाक्ये सर्वनामपरामर्शादुपास्यत्वमिति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इदं सूत्रमक्षिपुरुषस्य परमेश्वरत्वे लिङ्गदर्शनपरतया व्याचष्टे—इतश्चाक्षिस्थानः परमेश्वर इति। अथोत्तरेणेति। आत्मानम् आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिहिरण्यगर्भान्तर्याभिभूतं सर्वस्यात्मानम्। अन्विष्य ध्यात्वा। आदित्यम् आत्मशब्दोदितम्। अभिजयन्ते प्राप्नुवन्ति। प्राणानां व्यष्टिभूतानाम्। आयतनं समष्टिरूपतया सर्वप्राणनियामकम्। एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इति क्रममुक्त्यभिप्रायम्। अग्निर्ज्योतिरिति। अग्निरर्चिर्देवता। ज्योतिः सूर्यः। यद्यपि श्रुतौ संवत्सरानन्तरं सूर्य आम्नातः, तथापीह क्रमो न विवक्षितः। यदु यदि। शव्यम् अन्त्येष्ट्याख्यं प्रेतकर्म। तत्पुरुष इति। अमानवः मनुना सृष्टो न भवति, अपि तु ब्रह्मणा सृष्टः। ब्रह्मलोकादवतीर्य विद्युल्लोकपर्यन्तं गतानेतानुपासकान् ब्रह्मलोकं प्रापयति। एष अर्चिरादिः। देवपथः देवैः रक्षितत्वात्। ब्रह्मपथः ब्रह्मप्रापकत्वात्। एतेन मार्गेण गच्छन्त इमं यस्मिन् मानवे गतास्तं मानवं आवर्तं पुनःपुनरावृत्तिस्थानभूतं संसाराख्यं प्रति नावर्तन्त इति। यद्यपि पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मविषयायामप्यर्चिरादिमार्ग उपलभ्यते। अतो नायं विद्याया ब्रह्मविषयतानियतः, तथापि ब्रह्मप्रापकस्यार्चिरादिमार्गस्य ब्रह्मविद्यासम्बन्धः औत्सर्गिकः। पञ्चाग्निविद्यायां तु वचनबलादुत्सर्गः परित्यज्यते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

स्वे चक्षुषीति। तथा च दृश्यत इत्येतदपि न पूर्वपक्षे स्वरसम्। सन्निधानादुपासकेन दृश्यत इति प्रतीयते। न च स्वचक्षुषि विद्यमानः पुरुष उपासकेन दृश्यत इति वक्तुं शक्यते। न चेति। तथा च कल्पनागौरवम्। न च

पुरुषसन्निधाप्यैवोपासनमस्त्विति वाच्यम् । तथासति प्रतिबिम्बासम्भवेनोपासना-या अतद्विषयतापातात् । देवतात्मनः चक्षुरभिमानिनः सूर्यस्य । आत्मत्वं तावदिति । सन्निधानादुपासकं प्रत्यात्मत्वं प्रतीयते । तद्देवताया न सम्भवतीति भावः । अत्राक्षिणि दृश्यत इति प्रतिबिम्बे स्वरसेनेतिपदसहकृतेनात्मत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गानामभिभूतत्वादस्पष्टता ॥ १७ ॥　　इत्यन्तराधिकरणम् ॥४॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१८॥

अन्तर्यामिब्राह्मणं काण्वशाखागतं माध्यन्दिनशाखागतं च । तदिह विषयः । तच्च 'अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छे'त्युपक्रम्य तत्र क्वचिद्देशविशेषे उद्दालकादिष्वधीयानेषु तान् प्रति कश्चिद्गन्धर्वः पतञ्चलभार्यामाविष्टः पप्रच्छ—'येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तत्सूत्रं, य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि अन्तरो यमयति तमन्तर्यामिणं च किं यूयं विदेति, न वयं विद्म इति प्रतिवचने तान्प्रति गन्धर्ववचनं 'यो वै तत्सूत्रं विद्यात्तञ्चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्ववि'दिति स च गन्धर्वस्तेभ्यस्तमर्थमब्रवीत् । तत्र गन्धर्ववचनात् तमुद्दालको ज्ञात्वा याज्ञवल्क्यं प्रति पप्रच्छेत्युपाख्यायते । तत्र 'वायुर्वाव गौतम सूत्रमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं हिरण्यगर्भविषयं, द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं यः पृथिव्यामित्यादि पृथिव्यनन्तरं योऽप्सु योऽग्नौ योऽन्तरिक्षे यो वायौ यो दिवि य आदित्ये यो दिक्षु यश्चन्द्रतारके य आकाशे यस्तमसि यस्तेजसीत्येतान् पर्यायानुक्त्वा उपसंहृतमित्यधिदैवतमिति । 'अथाधिभूत'मित्युपक्रम्य यस्सर्वेषु भूतेषु यः प्राणे यो वाचि यश्चक्षुषि यश्श्रोत्रे यो मनसि यस्त्वचि यो विज्ञाने यो रेतसीति पर्यायानुक्त्वा प्रतिपर्यायमेषत आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युक्तम् । अनन्तरं च अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतश्श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोस्ति मन्ता नान्योतोऽस्ति विज्ञातैषत आत्मा अन्तर्याम्यमृतोऽतोन्यदार्तमित्युपसंहृतं काण्वशाखायाम् । माध्यन्दिनशाखायां 'यस्सर्वेषु लोकेषु यस्सर्वेषु वेदेषु यस्सर्वेषु यज्ञेषु' इत्याद्यः केचन पर्यायाः समाम्नाताः । अन्यत् प्रायशस्तुल्यम् । पूर्वाधिकरणे चक्षुरादिस्थानत्वं परमात्मनोऽन्तर्यामिब्राह्मणपर्यालोचनयोक्तम् । तदन्तर्यामिब्राह्मणस्यान्यपरत्वशङ्कया आक्षिप्तं भवतीति सङ्गतिः । पृथिव्येव यस्यायतनमिति । आयतनं शरीरम् । अग्निर्लोकः चक्षुरादित्यस्थानापन्नः । मनोज्योतिः तृतीयभूतम् । ननु, य इमं च लोकमित्युपक्रमे सर्वनियन्तृत्वमेकस्य प्रतीयते । पृथिव्यादिदेवतानां च

तत्तद्भूतनियन्तृत्वमेव । यं पृथिवी न वेदेत्यादिना तत्तद्देवताव्यतिरेकोऽप्यन्तर्यामिणः प्रतीयते । अतः न देवतापूर्वपक्षस्समञ्जस इत्यत आह—योगिनो वेति । दहरशाण्डिल्याद्युपासनासिद्धस्य विश्वामित्रादेरिव नियमनसामर्थ्यसम्भवादिति भावः । अकार्यकरणवत्त्वादिति । देहेन्द्रियरहितत्वादित्यर्थः । ननु, जन्मादिसूत्रे उत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं सर्वज्ञस्य परमात्मन एवेति व्यवस्थापितम् । 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्त'मित्यत्र अशरीरस्यापि तत्सम्भवत्येवेति व्यवस्थापयिष्यते । ततः कथमयं पूर्वपक्ष इति चेदुच्यते । उपादानत्वं सृष्ट्यारम्भकाले अधिष्ठातृत्वं च परमात्मनोऽशरीरस्यैवास्तु । तदानीं शरीरवतो जीवस्याभावेनाधिष्ठातृतायाः परमात्मन एवोचितत्वात् । सर्वलोकनियन्तृत्वं तु सर्वकर्मफलप्रदानादिना स्थितिहेतुत्वम् । तच्च सृष्ट्यनन्तरमपि विद्यते । तस्यां दशायां शरीरिणः सम्भवात् । यो यो नियन्ता, स शरीरीति वा स्यादिति नियन्तरि तक्षणि दृष्टा व्याप्तिः न हातव्येति जीव एव नियन्तेति पूर्वपक्षिणोऽभिमानः । न चोद्दालकं प्रति 'एषत आत्मे'ति प्रतिपादनमसङ्गतं स्यात् । अन्यस्य जीवस्योद्दालकं प्रति आत्मत्वासम्भवादिति वाच्यम् । शास्त्रदृष्ट्या तदुपपत्तेः । अमृतत्वं तु जीवन्मुक्तत्वादेवेति न कोऽपि विरोधः । यान्नियच्छतीति । पृथिव्यादीनां नियन्तव्यानामेव यस्य पृथिवी शरीरमिति परमात्मानं प्रति शरीरत्वश्रवणादिति भावः । एतेन नियन्तव्यातिरिक्तमेव शरीरं नियमेन उपयुज्यत इति शङ्का परास्ता । स्थूलसूक्ष्मशरीरनियामके तक्षणि नियन्तव्यातिरिक्तशरीरादर्शनाच्च । ननु, तत्रापि अज्ञानाख्यं कारणशरीरमस्ति, तर्हि परमात्मनोऽप्यविद्याख्यं शरीरमस्ति । अपि च येन योगसिद्धोऽन्तर्यामीत्युच्यते, तस्याप्यन्यः फलप्रदानादिना नियामकोऽभ्युपगम्यते वा, न वा । न चेत्, न तस्योपासनासिद्धमन्तर्यामित्वम् । उपासनासिद्धस्य कृत्रिमस्यान्यायत्तत्वावश्यम्भावात् । तथा च स्वतस्सिद्धोऽसौ भवतोपेयः । तथा च न विवादः । यस्स्वतस्सिद्धोऽन्तर्यामी पुण्यपापादिरहितः, स एवेश्वर इत्युपगमात् । यदि तु अन्योऽभ्युपगम्यते, तथासति तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । न च बीजाङ्कुरन्यायेन नेयं दोषावहेति वाच्यम् । सृष्ट्यारम्भकालेऽन्यस्य शरीरिणोऽभावेन सर्वनियन्त्रभावप्रसङ्गात् । यदि तु तस्यां दशायामीश्वर एव स्वतस्सिद्धो नियन्तोपेयते, तथा पृथिव्यादिनियामकोऽपि स एव ग्राह्यः । स्वतस्सिद्धनियन्तृसम्भवे कृत्रिमनियन्तृग्रहणानौचित्यात् । तस्य चैकत्वात् नानवस्थादोषाशङ्का सिद्धान्ते पूर्वपक्षवत् प्रसरतीत्याह—तस्याप्यन्यो नियन्तेति । भेदे हीति । कृत्रिमाणां बहूनामभ्युपगम इत्यर्थः ॥१८॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥१९॥

'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिव्यपदेशो हि द्वेधा लोकदर्शनानुसारेण व्युत्पादनीयः। देवदत्तस्य शरीरं यज्ञदत्तस्य शरीरमित्यादिवत् भोगायतनत्वेन वा, पूर्वपक्षस्य शरीरं सिद्धान्तस्य शरीरमित्यादिवत् स्वरूपाभिप्रायेण वा । नोभयथापि परमात्मपक्षे सम्भवति। तस्य भोगायतनासम्भवात् जडाजडयोस्स्वरूपैक्यासम्भवाच्च। प्रधानस्य तु जडतया स्वरूपैक्याभिप्रायेण तदुपपद्यते। 'एषत आत्मे'ति च प्रधानपक्षेऽपि ममात्मा भद्रसेन इतिवदुपपद्यते। अमृतत्वं मोक्षोपकारकत्वात् । द्रष्टृ'दिशब्दाश्च चाक्षुषज्ञानाश्रयवाचकाः ब्रह्मवादिनोऽपि गौणा इति प्रधानपक्षेऽपि कथञ्चिद्व्युत्पादयितुं शक्याः। अतः प्रधानमेवान्तर्यामीति शङ्कते— स्यादेतदिति। अप्रतर्क्यं तर्कागोचरम्। अविज्ञेयं प्रमाणाविषयः। प्रसुप्तमिव सर्वत इति। सर्वात्मना जाड्याभिप्रायम्। तस्यापि नियन्तृत्वमिति। नियन्तृत्वं स्थितिहेतुत्वम्। तच्च उपादानस्यापि सम्भवत्येवेति भावः। न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्सम्भवतीति । परमात्मनि तु प्रत्यगभिन्ने मुख्य एवेति भावः । आत्मत्वमपीति । भद्रसेनन्यायस्तु गौणत्वापादकत्वान्नादरणीयः । 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिनिर्देशस्तु प्रधानेऽपि न सम्भवति । भोक्तृभोग्यभावसम्बन्धविवक्षायामेव तादृशसमभिव्याहारस्य मुख्यत्वात । पूर्वपक्षशरीरमित्यादिव्यपदेशोऽपि लोके भोक्तारं प्रति शरीरस्य स्वरूपतया भ्रमगृहीतत्वात् भ्रान्तिसिद्धं स्वरूपत्वगुणमादाय ॥१९॥

स्यादेतत्—'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिकं परमात्मपक्षेऽपि गौणमेव नियन्तृनियन्तव्यत्वाभिप्रायं वक्तव्यम्। न च परमात्मपरत्वे प्रबलप्रमाणसिद्धे 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिनिर्देशानां मुख्यतायै शरीरपदे नियन्तव्यत्वविशेष एव प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु भोगायतनत्वम्। यस्येति च षष्ठी नियम्यनियामकभावाभिप्रायेति वाच्यम्। अवच्छेदकतया भोगाश्रय एव वृद्धव्यवहारानुसारेण शरीरपदस्य रूढत्वात् वैदिकनिर्देशमात्रेण वृद्धव्यवहारावगतं प्रवृत्तिनिमित्तं परित्यज्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरकल्पने तस्यैतस्यवाचः पृथिवीशरीरं अथैतस्य मनसो द्यौश्शरीरं अथैतस्य प्राणस्यापश्शरीरमित्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं नियम्यत्वापेक्षयान्यदपि प्रवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयं स्यात् । अग्निर्मूर्धेत्यादिषु वाक्येषु परमात्मानं प्रति अग्न्यादीनां मूर्धत्वव्यपदेशान्मूर्धादिपदानामप्यग्न्यादिसाधारणं प्रवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयं स्यात् । तस्माल्लौकिकप्रयोगानुसारेण भोगायतनत्वमेव प्रवृत्ति

निमित्तम् । ततश्च 'यस्य पृथिवी शरीर' मित्यादिनिर्देशः परमात्मपक्षे गौण एव । एवं च योगसिद्धः कश्चिज्जीव एव नियन्ता प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यो भवतु । द्रष्ट्रादिपदानां तत्रैव स्वारस्यात् । यद्यत दर्शनादिकं आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं शब्दक्रमप्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकश्रवणमननविज्ञानं, तस्मिन् पक्षे 'अदृष्टो द्रष्टे'त्यादि जीव एव स्वरसं, न तु वैदिकदर्शनादिविषये तदनाश्रये च परमात्मनि । यदि वा चाक्षुषादिज्ञानरूपं, तदापि परमात्मनश्चाक्षुषज्ञानाद्यनाश्रयत्वाज्जीव एव स्वरसमिति यस्य पृथिवी शरीरमित्यादयो जीव एव गौणा भवन्तु । न च सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ न त्वं काप्येति अन्तर्यामिणि सूत्रे न गन्धर्वेण पृष्टे याज्ञिकैस्सहितस्य पतञ्चलस्य 'नाहं तद्भगवन् वेदे'ति अज्ञानोद्भावनमसङ्गतं स्यात् । सूत्रस्य कर्मानुपयुक्तस्याज्ञानसम्भवेऽपि शरीरातिरिक्तस्यात्मनो यज्ञविद्याविशारदैरवश्यं ज्ञेयतया जीवरूपेऽन्तर्यामिणि तदज्ञानवचनानुपपत्तेः । एवं सर्वविदिति अन्तर्यामिविज्ञानात् सर्वविज्ञानोपक्षेपश्चासङ्गतस्स्यादिति वाच्यम् । विश्वामित्रादिसदृशस्य योगसिद्धस्य जीवस्य यज्ञविद्याविशारदैरपि अवश्यं ज्ञेयत्वाभावेनाज्ञानोद्भावनस्योपपन्नत्वात् । यथा च सूत्रविज्ञानेन सर्ववित्त्वं सूत्रस्तुत्यर्थम्, एवमन्तर्यामिविज्ञानेनापि सर्ववित्त्वं स्तुत्यर्थमन्तर्यामिणो भवति । न हि एकपदोपात्तस्य सर्ववित्त्वस्य सूत्रांशे स्तुत्यर्थतान्तर्याम्यंशे तात्त्विकतेति वक्तुं शक्यम् । तस्माज्जीव एवान्तर्यामीति शङ्का ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० इति

परिहारसूत्रं व्याचष्टे—नेति पूर्वसूत्रादिति । उपलक्षणमेतत् अतद्धर्माभिलापादिति हेतोरपि । पूर्वसूत्रादनुवृत्तमतद्धर्माभिलापादितिहेतुं व्याचष्टे—यश्चपीत्यादिना । पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यनेन न पृथिव्यधिकरणत्वमेवोच्यते । पृथिव्या अन्तर इत्येव सिद्धेः । किन्तु बहिरपि पृथिव्यां व्याप्तिः । तथा च यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर इति पदद्वयेनान्तर्बहिर्व्याप्तिर्लभ्यते । तथा च सर्वप्रपञ्चमन्तर्बहिर्व्याप्य नियामकत्वमिह प्रतिपाद्यमानं नानुपादानस्य जीवस्य सम्भवति । अपि तु सर्वप्रपञ्चोपादानस्य ब्रह्मण एव । एवं सर्वविदित्यादि । तद्विज्ञानात् सर्वविज्ञानमपि जीवपक्षे न समञ्जसम् । न चेह सूत्रविज्ञानात् स्वातन्त्र्येण सर्ववित्त्वमुच्यते । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चान्तर्यामिणं सर्वविदिति सूत्रसमुच्चितान्तर्यामिविज्ञानादेव सर्ववेदनप्रतिपादनात् । यद्यपि केवला-

न्तर्यामिविज्ञानादेव सर्ववेदनं सम्भवति, तथापि 'यः पञ्चेयश्च भुञ्जीत स तृप्तो भवेदि'तिवदुपायोपेयभावेनेह सूत्रान्तर्यामिविज्ञानयोः समुच्चयो व्याख्येयः । एतत्सूत्रोपात्तं भेदेनेति हेतुं व्याचष्टे—अपि चोभयेऽपीति । यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निति पर्याये चेतननियामकत्वमेव विवक्षितम् । पृथिव्यादिषु प्राणिषु च रूढस्य भूतपदस्य पृथिव्यादीनां प्रागेव ग्रहणेन प्राणिविषयरूढेरेव समुन्मेषात् । तथा च सर्वभूतपर्यायेणैव चेतनमात्रनियामकत्वसिद्धौ पुनरात्मनीति पर्यायो ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इतिवत् उत्कृष्टचेतनाभिप्रायः । तथा च येऽप्युत्कृष्टा योगसिद्धा नियन्तृत्वेन सम्भाविताः, तान् प्रत्यपि नियन्तृत्वस्यानेन प्रतिपादनाद्योगिनोऽपि विलक्षण एवान्तर्यामी परमेश्वर इति सिध्यति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु परमात्मनि प्रत्यगभेदाभिप्रायः शास्त्रीयादिदर्शनादिपक्षे अदृष्टत्वादिव्यपदेशः तत्तद्वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्याविषयाभिप्रायः । द्रष्टृत्वादिजीवलिङ्गाभिभूतत्वात् अन्तर्यामीत्यस्यास्पष्टता ॥ २० ॥

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥

यथोर्णनाभिरिति । सृजते उत्पादयति । गृह्णते ग्रसते । तत्र यः परोऽक्षराच्छुत इत्यादि । अयमाशयः—न हीदं प्रकरणं सर्वमपि प्रधानपरमेवेति पूर्वपक्षी मन्यते । अपि तु भूतयोनिसन्दर्भः प्रधानपरः । अन्यो ब्रह्मपरः । ततश्चास्मिन् प्रकरणे यानि ब्रह्मश्रुतिलिङ्गादीनि, तानि ब्रह्मसन्दर्भान्तर्गतानि भविष्यन्तीति न तद्विरोधः । 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वमि'त्यन्तं मन्त्रद्वयं भूतयोनिवाक्यं प्रथमखण्डे प्रधानपरम् । अचेतनदृष्टान्तोपादनात् असाधारणब्रह्मलिङ्गाभावाच्च । द्वितीयखण्डे यथा सुदीप्तादिति मन्त्रोऽपि प्रधानपर एव । सरूपकार्यजनकत्वलिङ्गात् । ननु सब्रह्मविद्यामित्युपक्रमात्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्युपसंहाराच्च ब्रह्मपरत्वेनावगते प्रकरणे कथं प्रधानप्रतिपादनं सङ्गच्छते, कथं वा ब्रह्मप्रकरणे सृष्टिप्रतिपादनं सङ्गच्छते । यदि त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'त्युपक्षेपात् तदुपपादनार्थं सृष्टिराम्नायते, तर्हि निर्विकारस्य ब्रह्मणः विकारोपादानत्वासम्भवशङ्कानिरासाय विकारिप्रधानाधिष्ठानत्वेन उपादानत्वं व्यवस्थापयितुं प्रधानस्योपादानत्वं प्रतिपाद्य तस्यैवाक्षरपदनिर्दिष्टस्य ब्रह्माधिष्ठितत्वं प्र-

तिपाद्यते—अक्षरात् परतः पर इति । तथा च भूतयोनिवाक्येन सरूपप्रभव-वाक्येन च कारणत्वेन प्रतिपन्नस्याक्षरस्य प्रधानस्य पुरुषपदोदितब्रह्मगतपरत्वा-वधित्वेन निर्दिष्टे अक्षरेऽन्वयः । तथा चाक्षरात्सम्भवतीह विश्वं तथाक्षराद्विवि-धास्सोम्य भावाः अक्षरात् परतः पर इति पञ्चम्यन्ताक्षरपदकृतं प्रत्यभिज्ञानमपि-समञ्जसं भवति । अक्षरपदं च अश्नुते व्याप्नोति स्वविकारानिति व्युत्पत्त्या प्रधानपरं द्रष्टव्यम् । तदा शारीरोऽपीति । अस्मिन् पक्षे अक्षरात् परतः पर इत्यत्राक्षरपदं जीवपरमेव द्रष्टव्यं न क्षरतीति व्युत्पत्त्या । दृष्टश्चान्यत्रापि अक्षरपदस्य जीवे प्रयोगः 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः । क्षरात्मानावीशते देव एकः । अत्राक्षरपदं जीवपरमेव क्षरात्मानावित्युत्तरत्रात्मपदस्य तत्र प्रयोगात् ईशितव्यताप्रतिपादनाच्च । अयं पूर्वपक्षो नातीव क्षोदक्षमः । योनिशब्दस्योर्णनाभ्यादिदृष्टान्तेनोपादानपरत्वा-वधारणात् कार्यसारूप्यप्रतिपादनाच्च जीवस्य ब्रह्मोपादनताघटकत्वाभावेन प्रकृतसन्द-र्भाननुगुणत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरिति । यस्सर्वज्ञ इत्यत्र सर्वनामयत्पदं प्रकृतपरामर्शकम् । न च 'तत्तपसा चीयते ब्रह्मे'ति अव्यवहितपू-र्वमन्त्रनिर्दिष्टब्रह्मण एव परामर्शकम् । न तु व्यवहितपूर्वमन्त्रनिर्दिष्टस्य भूतयो-नेरिति वाच्यम् । यस्सर्वज्ञ इत्यत्र पुंल्लिङ्गयत्पदस्याव्यवहितनपुंसकब्रह्मपरामर्श-कत्वासम्भवेन व्यवहितस्यापि भूतयोनेरेव समानलिङ्गतया परामर्शकतोपगमात् । ननु, यस्सर्वज्ञ इति मन्त्रो न स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तः। अपि तु तपसा चीयत इति मन्त्र-व्याख्यानाय यस्य ज्ञानमयं तप इति लिङ्गात् । ततश्च भिन्नलिङ्गत्वेऽपि स्वव्याख्ये-याव्यवहितमन्त्रगतार्थपरामर्श एवोचित इति चेत्, तथासति परस्परप्रत्यभिज्ञानानु-सारेण 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य'मित्यादयः चत्वारोऽपि मन्त्राः पूर्वपूर्वव्याख्यानाय प्रवृत्ता इत्येव स्वीकर्तुमुचितम् । पूर्वमन्त्रो हि भूतयोनिमितिपदेनारोपितस्य दृश्यत्वादेरदृ-श्यमित्यादिना अपवादात् अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थः । तत्र भू-तयोनिता न निमित्ततैव । अपि तूपादानतेति प्रतिपादयितुं यथोर्णनाभिरिति द्विती-यो मन्त्रः । तत्र केवलोपादानत्वमेव परमात्मनः प्राप्नोति, न कर्तृत्वमिति भ्रमनिरासे-न तस्यैव भूतयोनेरक्षरस्य निमित्ततामपि प्रतिपादयितुं तपसा चीयत इति मन्त्रः । यथा हि 'यया तदक्षरमधिगम्यत' इति प्रकृताक्षरपरामर्शकयत्पदघटितस्य 'यत्तदद्रे-श्यमि'ति मन्त्रस्य 'अक्षरात् सम्भवतीह विश्वमि'ति द्वितीयमन्त्रस्याक्षरविष-यतयैकार्थता उपेयते । एवं तृतीयमन्त्रस्यापि ततोऽन्नमभिजायत इतिपदेन अक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति द्वितियमन्त्रगतस्य उपादानत्वस्य पञ्चम्या प्र-त्यभिज्ञानात् एकार्थता अवसीयते । चतुर्थमन्त्रस्य द्वितीयमन्त्रगततपःपदव्या-

ख्यानरूपस्य तदेकार्थत्वं निर्विवादमेव । तथा च चतुर्णां मन्त्राणामाकाङ्क्षासमभिव्याहारप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गैरेकब्रह्मार्थप्रतिपादकत्वसम्भवे मन्त्रद्वयं प्रधानपरं, मन्त्रद्वयं ब्रह्मपरमिति वैरूप्यमयुक्तमेव । तथा च ब्रह्मश्रुतिसर्वज्ञत्वलिङ्गाभ्यां भूतयोनिः ब्रह्मेति सिध्यति । नन्वक्षरस्य ब्रह्मत्वे 'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥' इतिमन्त्रे पुरुषपदोदितब्रह्मगतपरत्वावधित्वेनाक्षरपदार्थस्य निरूपणमनुपपन्नं स्यात् इत्याशङ्क्य भूतयोन्यक्षरमन्यत्, परत्वावधिभूतमक्षरमन्यदिति परिहरति—अक्षरात् परत इत्यत्रेति । ननु, भूतयोन्यक्षरस्य परत्वावध्यक्षरस्य चान्यत्वोपगमो न युज्यते । 'अक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्' 'अक्षरात् परतः पर' इतिशब्दैक्येन प्रत्यभिज्ञानात् । न चैवं शब्दैक्यमात्रम् । अर्थस्त्वन्य एव । अत्रावध्यर्थिका पञ्चमी । अक्षरात् सम्भवतीत्यत्र उपादानार्थिका । तथा च 'अक्षरात् सम्भवतीह विश्व'मित्यस्य ततोऽन्नमभिजायते तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यत्र शब्दतोऽर्थतश्च पञ्चम्याः प्रत्यभिज्ञानं प्रबलमिति वाच्यम् । विभक्तिमात्रप्रत्यभिज्ञानापेक्षया पञ्चम्यन्तकृत्स्नपदप्रत्यभिज्ञानस्य प्रबलत्वात् । अर्थप्रत्यभिज्ञानमपेक्ष्य प्रथमोपजातशब्दप्रत्यभिज्ञानस्य प्रबलत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य शङ्कते—कथमेतदवगम्यत इति । अत्र यद्यपि यदि प्रथमोपजातत्वेन शब्दप्रत्यभिज्ञानमर्थप्रत्यभिज्ञानात् बलवदित्युच्यते, तथासति प्रकृते अर्थप्रत्यभिज्ञानमेव प्रबलम् । अक्षरात् परतः पर इत्यतोऽपि ततोऽन्नमभिजायते तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यस्य प्रागेव पठितत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानस्यैव प्रथमोपजनसम्भवात् भूतयोनिपरामर्शकयत्पदसचिवत्वात् आकाङ्क्षानुसाराच्चेति वक्तुं शक्यम् । तथापि तत् प्रागेव 'अत्रोच्यते नैवं सम्भवती'त्यादिग्रन्थेन निरूपितमिति शब्दतोऽपि प्रत्यभिज्ञानं भूतयोन्यक्षरस्य ब्रह्मणि दर्शयति—येनाक्षरमिति । उपक्रमे हि 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति भूतयोनिर्निर्दिष्टः । इह चाक्षरमित्येव ब्रह्म निर्दिश्यत इति शब्दतोऽपि प्रत्यभिज्ञानमस्त्येव । प्रत्युत ब्रह्मविद्यात्मकपरविद्याविषयत्वेन उपक्रमे अक्षरं श्रुतम् । इहापि येन ययाक्षरं वेद विपर्याकुर्यात्, तां ब्रह्मविद्यां वदेत्' इति ब्रह्मविद्याविषयत्वमवगम्यत इत्यर्थतोऽपि प्रत्यभिज्ञानम् । 'अक्षरात् परतः पर' इत्यतः प्रागस्य मन्त्रस्य पठितत्वेन प्रथमोपजातत्वमपीति प्रबलमिदम् । अतः भूतयोन्यक्षरमपेक्ष्य परत्वावधिभूतमक्षरमन्यदेवाभ्युदयनिश्श्रेयसफलतयेति उत्कृष्टा हि विद्या परेत्युच्यते । स च उत्कर्षो मोक्षजनकत्वेन । यथा पुराणे—,तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये । आयासायापरं कर्म विद्यान्या ।शिल्प-

नैपुणम् ।' इति अत्र प्रशंसान्यायेन सा विद्येत्यस्योत्कृष्टविद्येत्यर्थः । अपि च परापरविभागं विद्ययोरुपक्षिप्य परविद्याप्रतिद्वन्द्विभूतायामपरविद्यायां 'जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ती'त्यनेन संसारफलकताप्रतिपादनात् परविद्यायाः संसारप्रतिद्वन्द्विमोक्ष एव फलमित्यवगम्यत इति भावः। प्लवा ह्येत इति। यज्ञेन प्रवृत्तिनिमित्तेन रूप्यन्ते शाब्दज्ञानविषयीक्रियन्त इति यज्ञरूपाः यजमानपत्नीऋत्विजः अष्टादश छवाः छवसदृशाः । सादृश्यमाह अदृढाः । अथवा अदृढत्वं छवविशेषणम् । अदृढप्लवसदृशाः । यज्ञरूपत्वं व्युत्पादयितुं 'येष्ववरं कर्मोक्तमिति । अदृढत्वं व्युत्पादयितुं 'एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्तीत्यादि । परीक्ष्य लोकानिति । कृतेन कर्मणा अकृतो मोक्षो नास्ति । अपि तु हिरण्यगर्भलोकान्तं सांसारिकफलमेव । तच्च सर्वमनित्यमिति परीक्ष्य 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति प्रतिपादितन्यायेन निश्चित्य यो ब्राह्मणो निर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुयात्, स समित्पाणिस्सन् श्रोत्रियम् अधीतसाङ्गस्वाध्यायं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तं गुरुमेवार्थज्ञानार्थमुपेयात् । न तु स्वयमेव विचारयेदात्मतत्त्वम् ॥ २१ ॥

ननु, 'यथा सुदीप्तादि'ति मन्त्रो भूतयोनिविषय एवेत्युभयोरविवादम् । परं तु सिद्धान्ते सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा अग्निसरूपा एव उत्पद्यन्ते यथा, तथा अक्षरात् भावाः सरूपा जीवरूपा उत्पद्यन्त इत्यर्थो ग्राह्यः । जडवर्गस्य सरूपत्वाभावेन भावपदस्य चेतनपरत्वात् । पूर्वपक्षे तु प्रधानकार्यवियदादिकमेव भावपदार्थ इति विशेषः । तथा च 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति । 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतःपर' इति मन्त्रद्वयसमभिव्याहारात् सरूपकार्यप्रभवत्वेन यदक्षरमुक्तं, तदेव परत्वावधित्वेनोच्यत इति प्रतीयते । तथा च भूतयोनिर्न ब्रह्मेति शङ्कायामुत्तरं—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥२२॥

विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिमिति । ननु, दिव्यत्वादिविशेषणं पुरुषस्य । न तु भूतयोनेः । अस्मिन् मन्त्रे दिव्यत्वादिविशेषणानि प्रति विशेष्यतया भूतयोनेरनुपादानादिति चेन्न । 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यज इत्यत्र स इति पृथक्पदम् । न तु बाह्याभ्यन्तरसहित इत्येवमर्थमेकं पदम् । बाह्याभ्यन्तर इत्येव सामानाधिकरण्येन बाह्याभ्यन्तरवस्तुतादात्म्यरूपसाहित्यसिद्धेः सकारवैयर्थ्यापत्तेः । तथा च प्रकृतपरामर्शिना स इति पदेन सरूपकार्यप्रभवस्य पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टस्य परामर्शात् भूतयोनेः पुरु-

पत्वं सिध्यतीति दिव्यत्वादिविशेषणं भूतयोनेरेव भेदेन व्यपदिशतीति भूतयोन्यक्षरस्य पुरुषत्वसिद्धौ तद्गतपरत्वावधित्वेन परत्वेन च प्रतीयमानमक्षरात् परतः पर इत्यत्र अक्षरं प्रधानमेव पर्यवस्यतीति भूतयोनेः प्रधानात् भेदस्य सिद्धिः । ननु, ब्रह्मावरत्वेन निर्दिश्यमानमक्षरं न साङ्ख्यीयम् । तैर्ब्रह्मानभ्युपगमेन तदवरत्वस्यासम्भवादित्याशङ्क्य सिद्धान्ताभिमता माया सेत्याह—अक्षरमव्याकृतमित्यादिना। नामरूपबीजं ब्रह्म । तस्य शक्तिभूतम् । अनेन निर्विकारस्य ब्रह्मणः विकारसंसर्गघटनार्थं मायाशक्तिरपेक्षितेति दर्शितम् । ननु, कार्यसूक्ष्मावस्था शक्तिरित्युच्यते। अतः कथं मायायाः शक्तित्वम् । तत्राह—भूतसूक्ष्ममिति । भवतीति भूतं कार्यं सूक्ष्मं कार्यमित्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मावस्थाश्रयो माया, तथापि तदभेदोपचारात् सा शक्तिरित्युच्यते । ननु, सूक्ष्मावस्थाकार्यात्मत्वे मायैवोपादानं स्यात्। 'अवस्थाश्रयो ह्युपादानमिति'सिद्धान्तः । तावता कथं ब्रह्मोपादानत्वसिद्धान्तनिर्वाहः । तत्राह—ईश्वराश्रयमिति । तथा च विकाराश्रयमायाधिष्ठानत्वं ब्रह्मण उपादानत्वमिति भावः । तथा च श्रुतिः—'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि'ति । ननु, 'तदात्मनं स्वयमकुरुत सच्चत्यच्चाभवदि' त्यादिवचनस्वारस्येन ब्रह्मणः साक्षादवस्थाभिः सम्बन्धोऽवगम्यते । तत् परम्परापक्षे न निर्वहतीत्यत आह—तस्यैवोपाधिभूतमिति । स्वधर्मभूता अवस्था ब्रह्मण्यासञ्जयतीति मायोपाधिरित्युच्यते । तथा च श्रुतिद्वयस्वारस्येन माया ब्रह्म चेत्युपादानद्वयं प्रपञ्चे । साक्षात् उपादानत्वेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारश्रुतिविरोधस्तु न भवति । मायिककार्यस्य स्वभावविरोधित्वाभावादिति भावः । अत्र भाष्ये दिव्यत्वादिविशेषणं जीवव्यावर्तकं, भेदव्यपदेशः प्रधानव्यावर्तक इति व्याख्यातं, तदुपलक्षणं दिव्यत्वादिविशेषणं प्रधानव्यावर्तकमपि भवत्येव । अचेतनस्य प्रधानस्य दिव्यपुरुषत्वासम्भवात् । भेदव्यपदेशो जीवव्यावर्तकोऽपि भवति । 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामि'ति प्रकृतस्य भूतयोनेः वेद्यत्वं, मुमुक्षुजीवस्य वेदितृत्वमिति भेदव्यपदेशस्य जीवेऽपि सम्भवात् । न च 'अप्राणो ह्यमना' इत्यादिनिषेधानां ब्रह्मण्यप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यग्रूपेण ब्रह्मणि प्राणादीनामपि प्रसक्ततया प्रत्यगभेदद्योतनफलत्वोपपत्तेः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

रूपोपन्यासस्य भूतयोनिविषयतां दर्शयितुं तदनुगतिमाह—अक्षरात्परतः पर

इति । सरूपप्रभववाक्ये अक्षरपदेन भूतयोन्यक्षरं प्रत्यभिज्ञातम् । तदनन्तरं स बाह्याभ्यन्तर इति तत्पदेनानुवृत्तमेतस्माज्जायत इति मन्त्रे एतत्पदाकृष्टं तदनन्तराम्नाते 'अग्निर्मूर्धेति मन्त्रे अस्यैष इति पदाभ्यां तदेवानुकृष्यत इति भावः । अग्निर्द्युलोकः । 'तस्मादग्निस्समिधो यस्य सूर्य' इत्युत्तरमन्त्रे सूर्यसमित्कस्याग्नेस्तज्जन्यतया प्रतिपादनात् । 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः तस्यादित्य एव समि'दिति श्रुतौ द्युलोकात्मकसाम्पादिकाग्नेरेव सूर्यसमित्कत्वात् । अन्ये पुनर्मन्यन्त इति परकीयत्वद्योतनम् । न्यायविरुद्धत्वात् । वैश्वानराधिकरणे हि द्युमूर्धत्वादिकं सर्वात्मके परमात्मन्येव कल्पयितुं युक्तमिति वक्ष्यते । श्रुतावपि द्युमूर्धत्वादिकल्पनायाः एष सर्वभूतान्तरात्मेत्यालम्बनं प्रतिपाद्यते । सर्वभूतान्तरात्मत्वं च यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर इत्यादावन्तर्यामिण ईश्वरस्यैवासाधारण्येन निर्दिश्यते । न च श्रुतिप्रकरणाभ्यां परमात्मपरत्वे सम्भवति सन्निधानमात्रेण हिरण्यगर्भपरतास्थातुं शक्यते । 'एष इत्यस्येति च श्रुतिः परमात्मविषयेति भाष्य एव पूर्वं दर्शितम् । परमात्मप्रकरणमेतदिति सूत्रकार एव प्रकरणादिति वक्ष्यति । ननु, महाप्रकरणस्य परमात्मसम्बन्धित्वेऽपि सृष्टेरवान्तरप्रकरणमस्तु । नैतावता तत्र महाप्रकरणप्राप्तस्य परमात्मनः सम्बन्धो निरुध्यते । स्रष्टृतया सृष्ट्यवान्तरप्रकरणेऽपि परमात्मसम्बन्धावश्यम्भावात् । अपि च हिरण्यगर्भपक्षे 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यत्रैतस्माज्जायत इत्यस्यानुषङ्गोऽपि कल्पनीयः । परमेश्वरपक्षे तु यथाश्रुतमेव । ननु, सर्वात्मत्वविवक्षया परमात्मनि योजनायां 'पुरुष एवेदं विश्व'मित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इति मन्त्रेणैवापरब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य जन्मोक्तमिति तत्पक्षेऽपि पौनरुक्त्यस्य तुल्यत्वात् । यत्किञ्चिद्विशेषविवक्षया पौनरुक्त्यपरिहारस्तु पक्षद्वयेऽपि समानः । ननु, ब्रह्मपक्षे मूर्धादिश्रुतीनां मुख्यता न लभ्यते । उच्यते— इह किं मूर्धादिकमुद्दिश्य द्युलोकत्वादिकमुच्यते । अथवा द्युलोकादिकमुद्दिश्य मूर्धत्वादिकं विधीयते । आद्ये हिरण्यगर्भपक्षेऽप्यग्न्यादिपदानां मूर्धादिषु वृत्तेः स्वार्थत्यागः प्राप्त एव । स परमात्मपक्षेऽपि तुल्यः । द्वितीये तु मूर्धादिपदानां द्युलोकादिषु वृत्तेः स्वार्थत्यागः पक्षद्वयेऽपि समानः । परं तु द्वितीयपक्ष एव समीचीनः । स्तुतिप्रकर्षलाभात् । यथा हि 'सुतलं चरणद्वन्द्वं पृथ्वी जघनमण्डली । यत्कीर्तेर्मध्यमाकाशं सुमनोवासभूश्शिरः ॥, इत्यादौ पातालादिषु चरणत्वादिरूपणात् त्रैलोक्यसंबन्धिता कीर्तेः प्रतीयते, एवं द्युलोकादिषु मूर्धत्वादिरूपणेन त्रैलोक्यव्याप्तिर्लभ्यते इति स्तुतिप्रकर्षसिद्धिः । मूर्धादिषु द्युलोकादित्वविधौ तु यत्किञ्चित्सादृश्यमादाय द्युशब्दादीनां मूर्धादिष्वेव वृत्तेः न सर्वव्याप्तिरि-

ति न स्तुतिप्रकर्षलाभः । इदं हि वाक्यं पक्षद्वयेऽपि स्तुत्यर्थमेव । न ह्यत्र हिरण्यगर्भोपासना विधीयत इति वक्तुं शक्यते । निर्विशेषप्रकरणे फलकीर्तनं विना प्रासङ्गिकोपासनाया अन्याय्यत्वात् । ततश्च हिरण्यगर्भपक्षेऽपि स्तुत्यर्थतैव प्राप्नोति । परं तु ब्रह्मप्रकरणेत्यस्य स्तुतिरसङ्गतेति तादृशोऽपि हिरण्यगर्भो यस्माज्जायत इति प्रकृतविषयता क्लेशेन सम्पादनीया । अपि च परमात्मपरत्वे न स्तुतिमात्र एवोपयुज्यते रूपकम् । अपि तु अन्यत्रापि यथा सृष्ट्यादिप्रतिपादनं निर्विशेषप्रकरणे अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चवस्तुप्रतिपत्त्यर्थं सविशेषोपासनायामुपास्यस्वरूपप्रसिद्ध्यर्थं च, एवं द्युमूर्धत्वादिना मूर्तिप्रतिपादनमपि । दृश्यते हि तस्याः अत्रैव निषेधः 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष' इति । वैश्वानरोपासनायां च एषैव मूर्तिरुपास्या । अतस्सर्वोपादानं सर्वनियन्तारं परमात्मानं प्रत्येव दिवादीनां तदध्यस्तानां तन्नियम्यानां मूर्धत्वादिकल्पना उचितेत्यतो नायं हिरण्यगर्भरूपोपन्यास इति । अत्र च सर्वज्ञत्वादिकं भूतयोनावस्पष्टं लिङ्गम् । ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तेन प्रधाने स्वरसेन विषयान्तरकल्पनात् । अत्र पूर्वपक्षे अदृश्यत्वादिपदानां प्रधानविषयत्वात् एतत्प्रकरणे प्रतिपाद्यमानस्य परमात्मनो निर्विशेषता न सिध्यति । सिद्धान्ते तु परमात्मविषयतया निर्विशेषतासिद्धिः । सविशेषप्रधानेऽप्यत्र पादे निर्विशेषवाक्यविचारः सङ्गतिविशेषात् कृतः । सा च सङ्गतिरपि पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिन्नापसम्भवेऽपीत्यादिवाक्येन भाष्य एव पूर्वपक्षावसरे दर्शिता ॥ २३ ॥

॥ इति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥२४॥

छान्दोग्य उपाख्यायते—'प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनकबुडिलाः पञ्चर्षयः को न आत्मा इति ब्रह्मरूप आत्मा अस्माकं क इति जिज्ञासयोद्दालकसमीपं गताः तेनापि नाहं वैश्वानरमात्मानं, सम्यक् जानामीति निश्चित्य केकयेऽश्वपतौ तदभिज्ञे निर्दिष्टे सर्वेऽपि मिलित्वोद्दालकषष्ठाः तं प्रति पप्रच्छुः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही'ति ततो राजा एतैरविदितोंऽशः अस्माभिर्वक्तव्य इति मनसि निधाय भवद्भिर्वैश्वानरे विषये यावत् ज्ञायते, तावत् प्रथमतो वक्तव्य'मिति पृष्टे राजानं प्रति यथाक्रमं द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां मध्ये एकैकमर्थं वैश्वानरमुपास्मह इति प्रत्युत्तरिते दिवादीनां सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वरूपान् गुणान् क्रमेणोपदिश्य दिवादय एव वैश्वानररूपाः प्रत्येकमिति युष्माभिः क्रियमाणमुपासनमसदि'ति निन्दित्वा दि-

वादीनां मूर्धचक्षुःप्राणदेहमध्यवस्तिपादभावमुपदिश्याम्नायते— 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र' मित्यादि । पूर्वस्मिन्नधिकरणे द्युमूर्धत्वादिरूपं परमात्मलिङ्गतयोपन्यस्तं, तदसङ्गतम् । तादृशस्य रूपस्यान्यत्रापि दर्शनादित्याक्षिप्यत इति सङ्गतिः । विश्वस्मा इति । देवाः विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निं सूर्यरूपेण अह्नां केतुं चिह्नम् अकृण्वन् वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनायां प्रसादरूपायां बुद्धौ स्याम । स हि वैश्वानरो भुवनानां राजा । कं सुखं अभिमुखा श्रीश्च । अतः तत्प्रसादः आवश्यक इत्यर्थः । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इति । अत्र पूर्वपक्षे जाठरतृतीयभूततदभिमानिदेवताजीवेष्वनिर्धारणमेव । वैश्वानरः परमात्मा न भवतीत्यंशे निर्धारणम् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरिति । अयं भावः— यद्यपि दिवादीनां मूर्धादिभावो न मुख्यया वृत्त्या परमात्मन्यपि सम्भवति । दिवादिषु मूर्धत्वाद्यभिव्यञ्जकसंस्थानाभावात । अपि तु मूर्धत्वादिना रूपणमात्रम् । तच्च रूपणं ब्रह्मण्यपि कर्तुं शक्यम् । तथापि सालम्बने रूपणे सम्भवति न निरालम्बनं तदाश्रयणीयम् ।' लोके च 'अस्यायं मूर्धेति' व्यपदेशे तत्तदवयवानां अन्तरात्मैव तत्सम्बन्धी निर्दिश्यते । अन्तरात्मा च स उच्यते, यश्चेतनतादात्म्येन तं तमर्थं नियच्छति । तथा च सर्वोपादानतया नियन्तारं परमात्मानं प्रत्येवेदं रूपणं सालम्बनं, न तु जाठरभूतदेवताजीवात्मनः प्रति । अतो द्युमूर्धत्वादिलिङ्गात् परमात्मैव वैश्वानरः । कार्यं द्युलोकाद्यात्मना भासमानं ब्रह्मैव । कार्यकारणानन्यत्वात । तद्गतावस्थाः द्युलोकादिस्वरूपाः । अपि च पूर्वपक्षिमते अग्निवैश्वानरात्मशब्दानां साधारणत्वादनिर्धारितस्य वेदार्थस्याभ्युपेतुमशक्यत्वाच्च ब्रह्मासाधारणेन द्युमूर्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमेवास्थेयम् ॥ २४ ॥

ननु, द्युमूर्धत्वादिकमपि न परमेश्वरासाधारणम् । पुराणादिषु हिरण्यगर्भेऽपि त्रैलोक्यशरीरतायाः प्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२५॥

मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदिति । इयं स्मृतिः परमात्मप्रकरणपठिता । अतस्तस्याः परमात्मविषयता वक्तव्या । सा च द्युमूर्धत्वादिकं परमात्मनः प्रतिपादयन्ती मूलभूतां स्वसमानार्थिकां श्रुतिमपेक्षते । सा च स्वमूलत्वेनैव वैश्वानरवाक्यं स्वीकुर्वती वैश्वानरपदस्यान्यविषयत्वेऽनुपपद्यमाना तस्य परमेश्वरपरतां दर्शयतीत्युपबृंहणविधया वैश्वानरस्य परमेश्वरपरतां सम्पादयतीत्यतो वैश्वानरपदाभिधेयः परमात्मेत्यर्थः । नन्वेतस्याः स्मृतेः मूलभूतेयं श्रुतिर्मास्तु । 'अग्निर्मूर्धे'ति श्रुतिरेवैत-

त्स्मृतिसमानविषयानिर्णीतपरमात्मतात्पर्यमूलं स्यात् । अवश्यं च 'चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे' इत्यस्मिन्नंशे आथर्वणश्रुतिरेव मूलत्वेनैष्टव्या । न च पद्भ्यां पृथिवीत्यंशे आथर्वणश्रुतेर्मूलता वक्तुं न शक्यते । स्मृतौ 'चरणौ क्षितिः विद्धि पादौ क्षितिं चे'ति सामानाधिकरण्यश्रवणादिति वाच्यम् । पद्भ्यां पृथिव्युत्पत्तिप्रतिपादनेन पादौ पृथिवीति सामानाधिकरण्यस्यापि दर्शितत्वात् । दृश्यते हि पुरुषसूक्ते 'मुखं किमस्य कौ बाहू । कावूरू पादावुच्येते' इति सामानाधिकरण्येनोपक्रम्य 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत । पद्भ्यां भूमिरि'ति निगमनम् । तथा च यस्याग्निरास्यमित्यंशे 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चे'ति श्रुतिः मूलत्वेनैष्टव्या । अत्र च परमात्मपादत्वेन पृथिव्यादिजनकत्वेन निर्दिष्टाः परमात्मनि विद्यमानाः सूक्ष्मपृथिव्यादय एव । अतः कथं स्मृत्यन्यथानुपपत्त्या वैश्वानरवाक्यस्य परमात्मविषयत्वमिति चेदस्तु, तदपि वाक्यद्वयमस्यास्स्मृतेर्मूलभूतम् । एतावदेवात्र विवक्षितं—अनया स्मृत्यैषा श्रुतिः परमात्मपरत्वेनोपबृंहितेति न त्वियमेव श्रुतिः तस्याः मूलमिति । ततश्च श्रुतिस्मृतिन्यायपर्यालोचनया अस्या मूर्तेः पारमेश्वरत्वे सिद्धे यत् क्वचित्तादृशं रूपं हिरण्यगर्भसम्बन्धितया पुराणादिषु पठितं तत् 'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उह्येव सर्वे देवा' इत्यत्र यथा सर्वदेवात्मत्वं ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्त्यभिप्रायम् । 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदि'तिन्यायात्, तथा द्रष्टव्यं, हिरण्यगर्भस्य द्युलोकादिष्ववान्तरनियन्तृतया तदालम्बनं वा द्रष्टव्यम् । न चात्र निरङ्कुशे नियन्तरि सर्वोपादाने परमेश्वरे सम्भवति अवान्तरनियन्तृग्रहणमुपपद्यते ॥२५॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥२६॥

इदं सूत्रं जाठर एव वैश्वानर इति प्रतिपादनार्थम् । तत्राग्निर्वैश्वानर इत्यादौ गार्हपत्यादिकल्पनं परमेश्वरव्यावृत्तावुपयुक्तम् । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं भूतदेवताव्यावृत्तौ । तदिदमुक्तं 'एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानर इति, तच्च जाठरे सम्भवतीति च । 'अथवा तच्छरीराया देवताया इति, अथवा भूताग्नेरि'ति यत् पक्षद्वयमुक्तमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा, तदुत्तरसूत्रे निवर्त्यमिति द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तं—मूर्धैव सुतेजा इत्यादेरिति । आदिपदेन प्रथमसूत्रोक्तानि यानि ब्रह्मसाधकानि भाष्ये दर्शितानि,

तानि सर्वाणि संगृहीतानि । कुतो ह्येष निर्णय इति । अत्र ब्रह्मजाठरश्रुतिलिङ्गानां समबलतया अनिर्णय इत्येव न विवक्षितम् । अपि तु जाठरगोचराणां प्राबल्यमपि विवक्षितम् । तथा हि—ब्रह्मणि 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'ति श्रुत्युपक्रमे यद्यपि विद्येत, तथापि न तयोर्वैश्वानरश्रुत्यन्यथाकरणसामर्थ्यमस्ति । तयोरात्मब्रह्मदृष्टिविषयद्युलोकादिष्वौपचारिकत्वात् । इदं हि प्राचीनशालादीनां मीमांसावाक्यम्। तैश्चैतस्य वाक्यस्य स्वाभिप्रेतोऽर्थः उत्तरत्र स्फुटीकृतः । उपचारेणैव 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स' इत्यादिना प्राचीनशालादीन् प्रति राजप्रश्ने दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्युत्तरितत्वात् । अतो वैश्वानरशब्दितेन जाठर एव तयोरौपचारिकत्वं भविष्यति । द्युमूर्धत्वादिकल्पनं तु उपचार एव । वेदिरित्याद्यग्निसम्बन्धिरूपकेण प्रतिरुद्धम् उरआदीनां वेदित्वादिकल्पनं हि जाठराग्नावेवोचितम् । वेद्यादीनामग्निसम्बन्धित्वस्यैव स्फुटत्वात् । हृदयादीनां च जाठरसम्बन्धात् । न च द्युमूर्धत्वादेर्जाठरे सम्बन्धो न सम्भवतीत्याशङ्कनीयम् । इयं हि द्युमूर्धत्वादिकल्पना न शरीरात् बहिर्विवक्षिता । अपि तु उपासकमूर्धचुबुकान्तराले उपासकमूर्धादेरेव हि वैश्वानरमूर्धत्वादिना द्युलोकत्वादिना चोपास्य इति 'सम्पत्तेरिति जैमिनिरि'तिसूत्रे स्पष्टं भविष्यति । उपासकमूर्धादिभिश्चास्ति जाठरसम्बन्धः । तस्योष्मणा सर्वशरीरव्यापित्वात् । तथा च श्रुतिः 'सन्तापयति स्वन्देहमापादतलमस्तकमि'ति । स 'सर्वेषु लोकेष्वि'त्यादिना श्रुतं सर्वेषु लोकेषु भूतेषु आत्मसु चान्नादनं फलं ब्रह्मोपासनयैव सम्भवति । न ह्यत्र सर्वात्मा सन् सर्वमत्तीति विवक्षितम् । सगुणोपासनया सर्वात्मप्राप्तेरभावात् । अपि तु सङ्कल्पेन सर्वेषु लोकेषु तत्तद्भूतोत्पादनेन देवतिर्यङ्मनुष्याद्यात्मना स्थितो भोग्यमत्तीति विवक्षणीयम् । तदा ब्रह्मोपासनातो वचनबलात् सत्यसङ्कल्पाद्यभिव्यक्त्या भविष्यति । एवं सर्वपाप्मप्रदाहोऽपि । वस्तुतस्तु सर्वत्रान्नादनं पाप्मप्रदाहो नोपासनाफलम् । अपि तु प्राणाग्निहोत्रफलम् । स य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती'त्युपक्रम्य तदाम्नानात् । तथा जाठराग्न्यपरित्यागेनेति सङ्ग्रहवाक्यं तत्प्रतीकाभिप्रायेण प्रथमतो व्याचष्टे—परमेश्वरदृष्टिर्हीति। तथा च 'स एषोऽग्निर्वैश्वानर इति वाक्ये वैश्वानरोद्देशेन पुरुषपदोदितं ब्रह्मत्वं विधीयत इति भावः । अथवेति । अस्मिन् पक्षे वैश्वानरादिपदं तदुपाधिकपरमात्मपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादीति । यद्यप्युपासकमूर्धादिषु वैश्वानरमूर्धादिकं सम्पादनीयं, तथापि न जाठरेऽग्नौ सम्भवः। अत्र हि प्रथमं वैश्वानरस्य मूर्धत्वादिना द्युलोकादयो ध्येयाः, तथा देवतात्मसम्ब-

न्धितया मूर्धादीन् ध्यात्वा तेषां पुनस्स्वमूर्धचुबुकान्तराले ध्यानम् । न तु प्रथमत एव स्वमूर्धादिषु वैश्वानरमूर्धत्वं द्युलोकत्वं च ध्यातव्यम् । तथा चाधिदैवतद्युमूर्धत्वादिध्यानं वैश्वानरस्य परमात्मपक्ष एव समञ्जसम् । एवमात्मशब्दब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमोऽपि वैश्वानरस्य परमात्मविषय एव समञ्जसः । उपक्रमो हि नात्मब्रह्मदृष्टिविषयक इत्यभिप्रायः । उद्दालकादिभिरात्मब्रह्मदृष्टिविषयतयोपास्यत्वेन निर्णीतानां द्युलोकादीनां तन्मीमांसाविषयत्वासम्भवात् । ननु, निर्णीतत्वेऽपि परस्परमन्यान्यदृष्टिविषयदर्शनेन वैमत्ये सति मीमांसा सम्भवतीति चेन्न । मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मदृष्टिविषयाणां बहूनां दर्शनेन विरोधाप्रसक्त्या मीमांसानवतारप्रसङ्गात् । परं तु तेषां द्युलोकादिरेव ब्रह्मेत भ्रमः । दृश्यते ह्यद्यत्वेऽपि पामराणामर्चायामेव परमात्मेति विभ्रमः अन्यान्यायतनेषु भ्रमवतां विमतिश्च । ततश्च यथेदं रजतमिति भ्रमदशायां रजतपदं प्रयुज्यमानं न दृष्टिलक्षकम्, एवमिदमप्यात्मपदं ब्रह्मपदं च न दृष्टिलक्षकम् । ततश्चोपक्रमे आत्मब्रह्मपदप्रतिपाद्यस्य परमात्मनः मीमांसामवतार्य तन्निर्णयार्थं राजसमीपं गतानामात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहीति वाक्येऽप्यात्मपदसामानाधिकरण्येन श्रुतं वैश्वानरपदं तदुपाधिकपरमात्मपरमेव । अत एव भाष्ये दृष्टिपक्षं परित्यज्य उपाधिपक्षः परिगृहीतः । परं तु वाजसनेयके 'वैश्वानरं हवै भगवन् सम्प्रति वेद तमेव नो ब्रूहीं'त्येव उपक्रमे श्रवणेनात्मब्रह्मशब्दयोः तत्रोपक्रमे श्रवणाभावात् छान्दोग्यगतस्तथोपक्रमोऽपि जाठर एव । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव'त्वित्यादिवत् द्युमूर्धत्वादिकल्पनं जाठर एवास्तु । ततश्च साम्पादिकस्य द्युमूर्धादेः जाठरे सम्भवेन आत्मशब्दस्तत्र शारीरत्वसादृश्यात् आथर्वणे द्युमूर्धत्वादेः परमात्मनिष्ठत्वेन तत्सादृश्यात् ब्रह्मशब्दोऽपि गौणः । ततश्च न कथञ्चिदस्यामुपासनायां ब्रह्मसंस्पर्श इति यदि कश्चित् शङ्केत, तन्निराकरणं दृष्टिपक्षोपक्षेपेणापि भवतीत्येतावता तदुपक्षेपः । तन्निराकरणप्रकारस्तु न वाजसनेयके अश्रवणात् छान्दोग्ये श्रुतस्य परित्यागस्सम्भवति । विध्यैकत्वेनाश्रुतस्थले श्रुतोपसंहारसम्भवात् । परं तु वैश्वानरश्रुत्यनुग्रहाय आत्मब्रह्मशब्दौ तद्दृष्टिविषयौ द्युमूर्धत्वादिकल्पनं च वैश्वानरप्रतीकतया ध्येये परमात्मन्येव सालम्बनमिति । अयं तु पक्षः उपक्रमाद्यनेकलिङ्गसन्दष्टब्रह्मादिश्रुतिगौणतापादकतया परित्यक्तव्य इति उपाधिपक्षः परिगृहीतः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यादित्यादि । ननु, यथा पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं जाठरस्योदरं शरीरावयवेऽन्तर्गतत्वात् पुरुषपदं शरीरपरं स्वीकृत्योपपादनीयम्, एवं पुरुषत्वमप्युपपादयितुं शक्यमेव । पुरुषपदस्य शरीरसादृश्यपरत्वात् । तत्प-

रत्वं च पुरुषविधमित्युत्तरपदानुसाराद्धुपपन्नमेवेति चेन्न । एवंसति शरीरसादृश्यस्य पुरुषविधपदेनैव लब्धतया पुरुषपदं व्यर्थमेव स्यात् । अतः पुरुषपदं चेतनपरमेव । ततश्च तदैकरूप्याय पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमित्यत्रापि पुरुषपदं जीवरूपचेतनपरमेव । तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं चान्तर्यामिणो 'य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिसिद्धमिति नानुपपत्तिः । पुरुषविधत्वमपि मूर्धादिकल्पनया जीवसादृश्यमेव । ततश्च त्रयाणां पुरुषपदानामैकरूप्यायमुख्यार्थत्वाय च यो वस्तुगत्या जीवरूपः, यश्च तत्र प्रतिष्ठितः, तत्सदृशश्च स एव पुरुषमित्यादिपदत्रयप्रतिपाद्यः । स चात्मैवेति सिध्यति । प्रसिद्धं मूर्धत्वादिचुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तामिति । इदमपि व्याप्तिमात्रेणैव जाठरे कल्पनीयम् । तदपेक्षया नियन्तरि परमात्मन्येव समञ्जसम् । तथा दृष्ट्युपदेशे च जाठरस्यापरित्यागात् उर एव वेदिरित्यादिकं जाठरांशमादायोपपद्यते॥२६॥

अत एव न देवता भूतं च ॥२७॥

इदं जाठरनिराकरणन्यायं भूतदेवतयोरतिदेष्टुम् । तत्रातिदेशनिवर्त्यं जाठरापेक्षया भूतदेवतयोर्विशेषमाह—यत्पुनरुक्तमित्यादिना । अकारणत्वादिति। तादात्म्येन नियन्तारं प्रति मूर्धादिकल्पनमुचितं, न त्वतथाभूतदेवतां प्रतीति भावः। परमेश्वराधीनेति । अन्तर्याम्यधिकरणे हि 'अनन्यायत्तनियन्तृत्वग्रहणसम्भवे न अन्यायत्तं तद्ग्राह्यमि'ति प्रतिपादितम् । देवतायाश्च परमेश्वरतन्त्रैश्वर्याया न स्वातन्त्र्येण नियन्तृत्वमिति भावः । आत्मशब्दासम्भवश्चेति । देवतायाश्चेतनत्वेऽपि 'को न आत्मे'त्युपक्रमस्वारस्येनावगम्यमानं यदुपासकं प्रत्यात्मत्वं, तन्न सम्भवतीति भावः ॥२७॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥२८॥

यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यति तद्वदिति । ततश्च यथा शाखास्थः पक्षी वृक्षे प्रतिष्ठित इत्युच्यते तद्वच्छरीरावयवे मूर्धादिचुबुकान्ते प्रतिष्ठितः परमात्मा शरीरे प्रतिष्ठित इति शक्यं निर्देष्टुं साक्षिरूपम् । विशुद्धजीवस्वरूपपरमात्मन एव हि तेन रूपेण 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये' ति वाक्यपर्यालोचनया प्रवेशोऽवगम्यत इति भावः । इदं च पक्षद्वयं पुरुषपदस्य शरीरपरतामुपेत्योक्तम् । जीवपरत्वे त्वन्तर्याम्यभिप्रायेण तद्वक्तुं शक्यत इति प्राक् प्रतिपादितम् । विश्वश्चायं नरश्चेत्यादिना सर्वात्मत्वं सर्वनेतृत्वं सर्वनियन्तृत्वं चेत्यर्थत्रयं दर्शितं वैश्वानरप्रकृत्यंशस्य । तद्धितोऽनन्यार्थ इति । तथा च

निरुक्तं—वैश्वानरः कस्मात् 'विश्वनर एव वैश्वानरः। राक्षसो वायस इतिवत् । रक्ष एव राक्षस' इति। अग्रणीत्वादीति। अग्रमुत्कृष्टं फलं नयतीत्यग्रणीः । तथा च निरुक्तम्—'अग्निः कस्मात् अग्रं नयती'ति। महाभारते च—'यस्माच्चायं नयत्यग्र्यां गतिं विप्रान् प्रपूजितः । तस्माच्च नयनाद्राजन् वेदेष्वग्निः प्रकीर्तितः ॥' इति। ननु, पूर्वं रूढ्यपरित्यागेन पक्षद्वयं 'तथा दृष्ट्युपदेशादि'ति दर्शितम् । तत्र वैश्वानरे परमात्मदृष्टिपक्षे यथाश्रुत एव वैश्वानरशब्दः । उपाधिपक्षे तु रूढिपूर्विका लक्षणेति । अधुना कथं वैश्वानरादिपदं योगानुसारेण व्याख्यायते। रूढितो वा तत्पूर्वकलक्षणातो वा योगस्य दुर्बलत्वात् । अपि च योगपक्षे वैश्वानरपदे कथं दीर्घः । 'नरे संज्ञायामि' ति सूत्रेण संज्ञायामेव नरशब्दे परतो विश्वशब्दस्य दीर्घविधानादिति चेदुच्यते। निरुक्तपर्यालोचनया प्रकृते वैश्वानरादिपदे योग एवाश्रयणीयः । अन्यथा निरुक्तस्य निरवकाशतापत्तेः । प्रसिद्धाग्निविषये तदनपेक्षणात् रूढ्यैव प्रयोगोपपत्तेः । फलदातृत्वादिना निरुक्तस्य परमात्मन्येव स्वारस्याच्चावश्यं रूढिवादिनापि अग्निशब्दस्य यौगिकतैवाश्रयणीया । पर्यायाणां सहप्रयोगासम्भवात्। सा वैश्वानरपदेऽपि निरुक्तबलादस्तु। दीर्घस्तु 'अन्येष्वपि दृश्यत' इति केशाकेशीत्यादिवत् भविष्यति । न चास्मिन् पक्षे 'उर एव वेदिरि' त्यादिना वेद्यादिकल्पनं 'आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादि' त्यादिकं चानुपपन्नम् । अग्नावेव हि तत् स्वरसमित्याशङ्कनीयम्। तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति' वाक्यं हि उर एव वेदिरित्यत्रापि अनुवृत्तमेव । ततश्च मूर्धादिसाधारण्येन अन्वितस्य वैश्वानरस्येति पदस्य षष्ठ्यन्तस्य वेद्यादिष्वपि शेषितासमर्पकतया वेद्यादीनां तदुद्देश्यकतावगम्यते । एवं च गार्हपत्यादिपदमपि न गार्हपत्याद्यायतनरूपणपरम् । अपि तु तत्तदग्निस्वरूपणपरमेव । गार्हपत्यादिपदानां अग्निविशेषेष्वेव रूढत्वात् । हृदयगार्हपत्यादीनां तदुद्देश्यकता न 'प्राणाय स्वाहेत्यादि मन्त्रैः कर्तव्याहुत्याधारतया। न च तेषां होमानां प्राणादिदेवताकत्वात् कथं वैश्वानरपदप्रतिपाद्यपरमात्मोद्देश्यकतेति वाच्यम् । उपक्रम एव वेद्यादिरूपणस्य वैश्वानरपदप्रतिपाद्यपरमात्मोद्देश्यकतावगमेन तदाधाराहुतीनामन्योद्देश्यकतायामवगतवेद्यादिगतपरमात्मोद्देश्यकताया अनिर्वाहात्तदनुसारेण 'प्राणाय स्वाहे' तिमन्त्रगतानां प्राणादिपदानां परमात्मपरत्वकल्पनात् । दृश्यते हि प्रश्नोपनिषदि प्राणपदस्य वैश्वानरपदोदितपरमात्मसामानाधिकरण्यं— 'स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयत' इति । अत्र हि प्राणशब्दो वैश्वानरपदोदितसूर्यान्तर्वर्तिसमष्टिप्राणाभिमानिहिरण्यगर्भान्तर्यामिपरः । 'ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेष-

माणा एप ह वै तत्सर्वं वक्ष्यती'ति परब्रह्मान्वेषणायोपक्रमस्य प्रवृत्तत्वात् 'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनं एतदमृतमभयमेतत्परायणं एतस्मान्न पुनरावर्तन्त' इति उत्तरत्र अर्चिरादिमार्गापुनरावृत्त्योः श्रवणाच्च । एवं च यत् मध्ये 'स एप' इति वाक्यात् पूर्वं 'प्रजाकामो वै प्रजापतिः स मिथुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणञ्चे'ति प्राणशब्दोदितस्योत्पत्तिप्रतिपादनं, तत्प्राणोपाध्यभिप्रायम् । यच्च तदनन्तरं 'तदेतदृचाभ्युक्तं विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिश्शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येप सूर्य इति स एप' इति वाक्यार्थ एव सौरमन्त्रोदाहरणं, तदपि सूर्योपाध्यभिप्रायं द्रष्टव्यम् । एवं च 'आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं भवती'त्यत्रापि सप्तम्युद्देश्यताभिप्राया । 'अपि यश्चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छती'त्युपक्रमात् । तत्र ह्ययमर्थः प्रतीयते—चण्डालायोच्छिष्टमपि यो दद्यादात्मन एव वैश्वानराय तद्दद्यात् सर्वात्मत्वादिति । दृश्यते चास्मिन्नेव प्रकरणे उद्देश्यतायां सप्तमी—'स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुपि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्चित द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यत्येवमादिना होमतर्पणीयत्वेन प्रस्तुते जगति 'अथ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेपु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवती'ति सप्तमीप्रयोगस्य उद्देश्यतार्थकत्वात् । दृश्यते च लोकेऽपि 'सममब्राह्मणे दानमित्यादौ तदर्थता । एतेन प्राणाहुतीनामग्निप्रतिसम्बन्धिकत्वात् तदभावे कथं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयादि'त्यादिवाक्यानामुपपत्तिः, कथं वा वेद्यादिरूपणस्य साकल्यमिति शङ्कापि निरस्ता । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनः आस्यमाहवनीय' इति साम्पादिकानामग्नीनां सत्त्वात् । भाष्ये तु हृदयं गार्हपत्य इत्यादयश्शब्दास्तत्तदग्न्यायतनपरा एव । तत्प्रतिसम्बन्धी वैश्वानरः परमात्मैव । यद्यपि तादृशायतनप्रतिसम्बन्धित्वमग्नेरेवोचितं, तथापि सर्वात्मके परमात्मन्यग्निधर्मः प्रतिपादयितुं शक्य इत्यभिप्रायेणोक्तम् । गार्हपत्यादिकल्पनमित्यादि । एवंसति यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते इत्युपक्रम्याम्नातं सर्वलोकभूतात्मवर्तिभोग्यप्राप्तिरूपं फलं य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्यं सन्निधाप्य श्रुतं सर्वपाप्मप्रदाहरूपं च फलं सम्यगुपपद्यते । उपासनाग्निहोत्रयोरुभयोरपि परमात्मोद्देश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु नात्राग्निहोत्रं स्वतन्त्रं कर्म । अपि तु प्रकृतोपासनाङ्गम् । 'य एवं विद्वानाग्निहोत्रं जुहोती'ति विद्यासंयोगात् । तत्रश्चावयवेषु श्रुतं सर्वं रात्रिसत्रन्यायेन प्रधानोपासनागतमेव कल्प्यते ।

सर्वपाप्मप्रदाहादिकं च ब्रह्मविद्याफलत्वेनैव क्लृप्तमिति ततो वैश्वानरो ब्रह्मेति । न चोपासनाप्रधानं अग्निहोत्रमङ्गमित्यत्र नियामकं नास्तीति शङ्कनीयम् । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि । तमेव नो ब्रूही'ति प्रश्नानुसारात् । तत्र हि अध्येषीति पदं स्मरसीत्यर्थकम् । स्मरणं च उपासनारूपमेव पर्यवस्यति । ॥२८॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥२९॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥३०॥

इति सूत्रद्वयोपक्षिप्तं पक्षद्वयं नाभिमतम् । प्रादेशमात्रश्रुतिमुख्यार्थत्वालाभात् श्रुत्यन्तराननुगुणत्वाच्चेति तादृशदोषद्वयरहितं पक्षमाह—

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥३१॥

प्रादेशमात्रमिह वा इति । देवाः सूर्यादयः प्रादेशतामभिसम्पन्ना उपासनया प्रापिता यदा भवन्ति, तदा ते विदिता भवन्ति । एनान् सूर्यादीन् । अत्रातिष्ठादिपदैस्तत्तद्गुणका द्युलोकादयो गृह्यन्ते । इदमौपमन्यवादीन् प्रति राज्ञः केकयस्य वचनम् । नैतावतेति । अतिष्ठात्वविशेषमात्रेण विद्याभेदो न भवतीत्यर्थः । प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषादिति । ननु, च्छान्दोग्ये 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमि'त्येवंपदेन पूर्वोक्तद्युमूर्धत्वादिप्रकारं परामृश्य तत्र प्रादेशमात्रतायाः प्रतिपादनात् प्रादेशा द्युलोकादयस्तत्सम्बन्धिनी मात्रा प्रमाणमस्येति प्रकारेण द्युलोकादिवैशिष्ट्यपर एव प्रादेशमात्रशब्दो व्याख्येयः । ततो न वाजसनेयकगतप्रादेशमात्रताप्रत्यभिज्ञानं प्रकृत इति चेन्न । एवं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं सन्तं यः प्रादेशमात्रं वाजसनेयोक्तप्रकारेणोपास्त इत्यन्वयेन प्रादेशमात्रश्रुतिमुख्यार्थताश्रुत्यन्तरैकार्थ्ययोस्सम्भवे तद्विरुद्धकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् । ॥३१॥

नन्वतिमात्रस्य परमात्मान कथं मूर्धचुबुकान्तरालवर्तितया प्रादेशमात्रतां सम्पाद्य ध्यानमित्याशङ्क्य इतोऽपि सूक्ष्मस्थाने परमात्मनो ध्यानं निरूप्यत इति प्रतिपादयति—

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥३२॥

य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मेति । अनेन वाक्यसन्दर्भेण भ्रुवोर्घ्राणस्य च सन्धि द्युलोकस्य परशब्दोदितद्युलोकोपरि विद्यमानस्य च सन्धित्वेन ध्यात्वा भ्रुवोर्घ्राणस्य च पापवारकत्वनाशकत्वगुणयोगात् वरणा नासीति नामद्वयं ज्ञात्वा-तत्सन्धौ अविमुक्तपदोदीरितं जीवं तस्याप्यन्तःप्रतिष्ठितं परमात्मानं चोपासीतेति प्रतिपाद्यते । इमामेव वरणां नासिकां च वरणा नासीति निरुच्येत्यत्र द्वितीयान्तो वरणाशब्दो भ्रूप्रतिपादकः । इमामेव नासिकामिति पाठे तु नासिकाशब्द एव भ्रूसहितनासिकापरः । अत्र द्युमूर्धत्वादिलिङ्गस्य वेद्याद्यग्निलिङ्गाभिभूतत्वादस्पष्टता ॥३२॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भूमानन्दसरस्वतीचरणानु-
ग्रहलब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासीन्यादिगुणरत्नखाचि-
तयतिकुलोत्तंसश्रीमद्रामानन्दतीर्थमुखारविन्दनिर्गत-
शारीरकसूत्रभाष्यार्थस्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जन-
सुहितस्य श्रीमदद्वैतानन्दस्य कृ-
तौ शारीरकभाष्यव्याख्यायां
प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।
ओं

श्रीः

प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥

महागणपतिं वन्दे तं शक्त्या परया युतम् ।
सद्रत्नैः पूरितं कुम्भं कराग्रेण बिभर्ति यः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

अमृतस्यैष सेतुरिति । ननु, 'परमतस्सेतून्मानसम्बन्धे'त्यधिकरणे सेतुपदस्य ब्रह्मण्येव गौणतेति व्यवस्थापयिष्यते । ततस्तेन गतार्थमिति चेत्, उच्यते— गौणत्वेऽपि ब्रह्मणि सेतुशब्दो न भवति। अपि तु प्रधानादाविति पुनरिहाक्षिप्यते। एतानि हवा अमृतस्य नामधेयानीत्यन्यत्र इहाप्यानन्दरूपममृतं यद्विभातीत्यादावमृतपदस्य ब्रह्मणि प्रयोगात् षष्ठीनिर्देशेनामृतात् सेतोर्भेदः प्रतीयते । ततः कथं सेतुपदस्य ब्रह्मणि वृत्तिः स्यात् । अपि च सेतुपदं मुख्यया वृत्त्या तीरद्वयसम्बन्धित्वे सति जलगतिनिरोधकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन मृद्दार्वादिनिचयं प्रतिपादयति । अध्यात्माधिकारे च तदसम्भवेन यस्य कस्य चित् प्रतिपादनमपेक्षितम् । ततश्च प्रधानप्रतिपादनमेवास्तु । तत्र परिच्छिन्नत्वगुणसम्भवात् । ननु, स्थितिहेतुत्वं प्रापकत्वं वा असाधारणो गुणः । तेन ब्रह्मणि गौणता किं न स्यात् । न स्यात्। न हि तावन्मात्रं सेतोरसाधारणम् । अपि तु जलस्थितिविशेषहेतुत्वं परतीरप्राप्तिविशेषहेतुत्वं च । न च सर्वकारणे ब्रह्मणि तावन्मात्रप्रतिपादनेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । अतः स्थितिसामान्यहेतुत्वं प्राप्तिसामान्यहेतुत्वं च प्रतिपादनीयम् । न च तदसाधारणमिति परिच्छिन्नत्वमेव तेन लक्षणीयम् । न च सर्वेषां साधारण्ये केन विनिगमकेन परिच्छिन्नत्वं लक्षणीयम् । प्रत्युत तथात्वे आत्मपदं विरुध्यते । 'तमेवैकं जानथात्मानमि'ति च श्रूयते । तथा चात्त्रधिकरणे वाक्यशेषानुसारिण्याः लक्षणाया एव निरूपितत्वात् प्रापकत्वमेव लक्षणीयम् । एवं च सति अमृतस्येति पदेनापि सेतुशब्दार्थस्यान्वयो लभ्यते । कस्य प्रापक इत्युत्थिताकाङ्क्षत्वात् । न तु परिच्छिन्नत्वपक्षे कस्य परिच्छिन्न इत्यपेक्षास्ति । ततश्चामृतस्येति षष्ठ्यन्तान्वयालाभात् आत्मपदानुपपत्तेश्च न परिच्छिन्नत्वगुणयोगेन प्रधानं लक्षणीयम् । अपि तूभयस्वारस्यात् प्रापकत्वगुणयोगेन ब्रह्मैव लक्षणीयमिति वाच्यम् । एवं हि मन्यते—यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यग्रमंशोऽनुवादः । तस्य पुरोवादापेक्षा-

यां साङ्ख्यस्मृतिः पुरोवादो भविष्यति । तदिदमुक्तं—स्मृतिप्रसिद्धमिति । यदि तु तस्याः स्मृतेर्निर्मूलत्वाच्छ्रुतिरेव पुरोवादत्वेनापेक्षितेत्युच्यते, तदाप्योतशब्दप्रत्यभिज्ञापितं यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यत् भूतं भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते । कस्मिंस्तदोतं च प्रोतञ्चेति प्रश्ने आकाश एव तदोतं च प्रोतञ्चेत्युत्तरितमव्याकृतं वास्तु । ततश्च उपक्रमस्वारस्यानुसारेणाव्याकृते स्थिते सेतुशब्दः परिच्छिन्नत्वगुणयोगात्तत्रैव भविष्यति । प्रापकत्वापेक्षया परिच्छिन्नत्वगुणोऽन्तरङ्गः । सेतौ सहजत्वात् । प्रापकत्वं तु कादाचित्कत्वात् बहिरङ्गम् । ततश्चोपक्रमोपसंहारस्वारस्यानुसारेण मन्त्रस्याव्याकृतपरत्वे निर्णीते आत्मपदं भावमात्रलक्षकं भविष्यति । इतरवाग्विमोकपूर्वकं ज्ञेयत्ववचनं तु स्तुत्यभिप्रायं भविष्यति । एतदुक्तं भवति—अव्याकृतात्मक एवैकः पदार्थः ब्रह्मणः उपादानत्वादिनिर्वाहको ज्ञातव्यः । तथाविधोऽन्योऽपि पदार्थोऽस्तीति वचनं तु त्यक्तव्यमेवेति । न च ब्रह्मणः उपादानत्वानिर्वाहक इत्यध्याहारो दोषः । अमृतस्यैष इति वाक्यशेषलब्धत्वात् । तस्य ह्ययमर्थः—एषः द्युभ्वाद्याधारः अमृतस्य ब्रह्मणस्सम्बन्धी तदुपादानत्वादिनिर्वाहक इति यावत् । एवं च सेतुरित्यस्य अमृतस्येत्यत्रान्वयाभावोऽपि न दोषः । पारवानित्यादौ परिच्छिन्नतापरः पारशब्दः । ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं अनन्तमपारमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धम्। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुस्स्यादिति । वायुर्वाव गौतम तत्सूत्रमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः । तत्र च देवतायामात्मश्रुतिरुपपन्नैव । अमृतस्यैष सेतुरिति चापेक्षिकामृतप्रापकत्वाभिप्रायमुपपद्यते । हिरण्यगर्भोपासनायाः ब्रह्मलोकप्रापकत्वात् 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथे'ति तदुपासकाभिप्रायम् । शारीरो वा स्यादिति । मनस्सह प्राणैश्च सर्वैरिति मनआद्याधारत्वं जीवस्यैव स्वारस्येन प्रतीयते । तमेवैकं जानथ आत्मानमिति तु अहमिति प्रतीयमानेषु शरीरादिषु मध्य इति व्याख्येयम् । अमृतस्यैष सेतुरिति चामृतस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य मोक्षस्य सेतुर्धारक इति । 'एष सेतुर्विधरण' इत्यादौ धारकत्वगुणेनैव सेतुशब्दप्रसिद्धेः । आत्मशब्दो हि भवतीति । न तु उपक्रम एव ओतशब्देन अव्याकृतं प्रत्यभिज्ञातमिति तदनुसारेण' आत्मश्रुतिरन्यथा नेयेत्युक्तम् । दुरुक्तं तु तत् । सर्वाधारस्याप्यव्याकृताकाशस्य 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति वाक्येन स्वाधेयैः सर्वैस्सह तस्य ब्रह्मण्योतत्वप्रतिपादनात् । ततश्च स्वतन्त्र आधारो ब्रह्मैव । अन्यत्तु ब्रह्माश्रितं सदाधारः । तथा चान्तर्याम्यधिकरणन्यायेन उपक्रमोऽपि ब्रह्मण्येव स्वरसः । यद्यप्यात्मशब्दो रूढ्या जीवसाधारणोऽपि

भवति, तथापि योगेन ब्रह्मासाधारण एव। तथा च व्यापकत्वरूपयोगेन रूढ्या च परमेश्वरे स्वरसस्य न रूढिमात्राश्रयणेन जीवसाधारण्यं कल्पयितुं युक्तम् । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह—क्वचिच्च ब्रह्मण इति । विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते, न पारवत्त्वादीत्युपक्रमानुसारेण मन्त्रस्य ब्रह्मपरत्वे निर्णीते सेतुपदं तत्रैव गौण्या वृत्त्या व्याख्येयम् । तथा चामृतस्येतिषष्ठ्यन्तेन प्रतीयमानः सेतुशब्दार्थान्वयोऽपि सङ्गतो भविष्यति। न चामृतपदेन ब्रह्मण एव प्रतिपादनेन सेतुशब्दार्थोऽपि ब्रह्मैव चेत् कथं धार्यधारकभावः । तस्य भेदगर्भत्वादिति वाच्यम् । निवृत्ताविद्यावस्थं ब्रह्म अमृतपदार्थः, द्युभ्वाद्यायतनावस्थं सेतुपदार्थ इति वैवक्षिकभेदमादाय तादात्म्येन धार्यधारकभावसम्भवात । सेतुशब्दार्थोऽपीत्यादि । ननु, विधारणत्वमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं चेत् पीठादीनामपि सेतुपदप्रतिपाद्यता स्यात् । अपि च योगेन तदर्थग्रहणं वक्तव्यम् । स च रूढौ तत्पूर्वकलक्षणायां वा सम्भवन्त्यामयुक्तः । अपि च योगपक्षेऽपि धारणं न सम्भवति सेतुपदार्थः, अपि तु बन्धनम् । न च धारणबन्धयोरभेदः । जलगतिविच्छेदो हि बन्धनम् । धारणं तु विच्छिन्नगतिकस्य जलस्य स्थितिरिति चेत्, उच्यते—विधारणत्वमात्रमित्यादिनायमर्थो विवक्षितः । परिच्छिन्नत्वं सेतुशब्दार्थकोटौ न निवेशनीयम् । न च जलगतिविच्छेदकत्वमात्रं सेतुशब्दार्थश्चेत् घटोदरनिस्सृतजलबन्धनसाधने मधूच्छिष्टलाक्षादावतिप्रसक्तिः । परिच्छिन्नत्वविशेषणेऽपि तदवारणात् । अतस्तद्वारणार्थं परागर्वाक्तीरसम्बन्धित्वमेव विवक्षणीयम् । न चात्र योगरूढ्योर्विरोधः । येन योगस्य दुर्बलत्वं स्यात् । योगार्थगर्भितस्यैव रूढ्यर्थस्य स्वीकारात् । धारणं स्थितिः । न च सा गतिविच्छेदरूपात बन्धनात् भिद्यते। गतिनिवृत्तिरेव हि स्थितिः । तथा च परिच्छिन्नत्वमपहाय धारणमेव सेतुपदप्रतिपाद्यं प्रकृते विवक्षणीयम् । तस्य शब्दार्थैकदेशत्वादिति तात्पर्यम् । ननु, एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदायेत्यादाविव सेतुशब्दार्थकोटौ निविष्टं बन्धनापरपर्यायधारणं प्रकृते वक्तुं न शक्यते। तत्र हि जगन्मर्यादानामतिक्रमनिरोधो बन्धरूपो भवति । 'एषां लोकानामसम्भेदाये'तिवाक्यशेषात । अमृतपदोदितस्य तु मोक्षस्य लब्धात्मकस्य चलनं न प्रसक्तमिति कथं सेतुपदेन बन्धक इत्यर्थः प्रतिपादनीयः। न ह्यमृतस्य चलननिवर्तक इत्यन्वयः सम्भवति । परं तु भूतले घटस्तिष्ठतीत्यादाविव सत्तापरपर्यायस्थितिरूपं धारणं प्रकृते विवक्षणीयम् । तच्च न सेतुपदार्थकोटौ निविष्टम् । अपि तु तन्निविष्टबन्धनफलम् । निरुद्धगतिकं हि जलं प्रभूततया सत्तां लभत' इति चेत्, उच्यते—प्रकृते सत्तापरपर्यायं धारणमेव विवक्षितम् ।

तथा च 'अमृतस्य सेतुरि'त्यस्य मोक्षसत्ताहेतुरित्यर्थः पर्यवस्यति । स च गौण एव । अत एव भाष्ये विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्षितमिति विवक्षापरपर्यायामुख्यवृत्तिविषयत्वं प्रागुक्तम् । सेतुशब्दार्थोऽपीत्यादिवाक्यं तु एष सेतुर्विधरण इत्यादिवाक्यविषयं मन्तव्यं दृष्टान्तार्थम् । अपर आहेति । नन्वस्मिन् पक्षे साधनत्वगुणयोगात् सेतुशब्दो ज्ञाने वाग्विमोकपूर्वके प्रवर्ततां नाम । सेतोरपि प्रभूतजलसाधनतास्त्येवेति सेतुज्ञानयोः साधनत्वगुणसम्भवात् । तथाप्येतत्पदेनाद्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्यानन्वयिनो ज्ञानस्य जानथेत्याख्यातेन उपात्तस्य परामर्शो न सम्भवति । सर्वनाम्नां द्रव्यपरामर्शकताया एव व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अपि च तदेतत् सत्यन्तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धी'त्यादौ पूर्वत्रोत्तरत्र च 'स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इत्यादावेतत्पदस्य परमात्मपरत्वं दृष्टम् । कथमिह ज्ञानपरत्वं विवक्ष्यते, उच्यते—अद्रव्यपरामर्शकता सर्वनाम्नां व्युत्पत्तिविरुद्धेति न । दुष्टो राजा नश्यती'ति यत् स देशस्य गुण एव अपोऽश्नाति तन्नेवाशितं नेवानशितमित्यादौ लोकवेदयोरद्रव्यपरामर्शकताया अपि दर्शनात् । पूर्वोत्तरमन्त्रयोरात्मन एव योग्यतया प्रस्तुतत्वेन ज्ञानस्य चाप्रस्तुतत्वेनात्मपरामर्शकताभ्युपगमेऽपि अस्मिन् मन्त्रे पूर्वं विधेयतया प्राधान्येन प्रस्तुतस्य वाग्विमोकपूर्वकज्ञानस्य परामर्शसम्भवे नाप्रधानस्यात्मनः परामर्शो युक्तः ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥२॥

ननु, मुक्तानां ब्रह्मात्मनावस्थानेन प्राप्यान्तराभावात् कथं मुक्तोपसृप्यं ब्रह्म इत्याशङ्क्य सूत्रे मुक्तपदं जीवन्मुक्तपरमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—देहाप्विदिति । जीवन्मुक्तानामावरणशक्तिमदज्ञानराहित्येऽपि विक्षेपांशानुवृत्त्या मात्रया ब्रह्मप्राप्तिरस्ति। अतस्सम्भवति मुक्तोपसृप्यत्वं ब्रह्मणः । जीवन्मुक्तप्राप्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादयद्वाक्यमुदाहरति—भिद्यत इति । 'मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाती'ति पूर्वमन्त्रे आनन्दांशावरणनिवृत्त्युपयोगि यज्ज्ञानमुक्तं, तदेवेह तस्मिन्दृष्ट इत्यनेनानूद्य तस्य संशयादिरूपो नकारादग्रन्थिशब्दिताहंममाध्यासानिवृत्तिरवान्तरफलत्वेन प्रतिपाद्यते । 'तथा विद्वानि'त्यनेन तु तदेव ज्ञानमनूद्य तस्य निरवशेषविक्षेपांशनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिः प्रतिपाद्यत इति भावः । यदा सर्व इति । अत्र मन्त्रे अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्यन्तेन जीवन्मुक्तिः, अत्र ब्रह्म समश्नुत इति परममुक्तिः प्रतिपाद्यते । मुक्तैर्नागिव-

मोक्षयुक्तेः उपास्यं ज्ञेयमित्येवं प्रकारेण सूत्रस्यार्थान्तरं दर्शयति । अपि चेति । तं परमात्मानं विज्ञाय श्रवणमननाभ्यां निश्चित्य प्रज्ञां ध्यानं कुर्वीत । बहून् अनात्मगोचरान् साकल्येनात्मगोचरानपि ध्यानसाधनप्रणवादिव्यतिरिक्तान् नानुध्यायात न स्मरेत् । तत्स्मरणं हि उच्चारणद्वारा वाचःश्रमहेतुः ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥३॥

ननु, 'यस्मिन् द्यौरि'तिमन्त्रे अनुवाद्यतया यत्पदेन प्रतीयमानं द्युभ्वाद्यायतनं प्रधानमेव । तथा हि सति अनुमानसिद्धस्य प्रधानस्यानुवाद इति सिध्यति । ब्रह्मपक्षे तु श्रुतिसिद्धस्य तस्यानुवादो वक्तव्यस्स्यात् । श्रुत्यनुमानयोर्मध्ये चानुमानस्यैव पुरोवादता वक्तव्या । श्रुत्यर्थस्य शक्तिग्रहार्थं प्रत्यक्षानुमानापेक्षत्वेन विलम्बितोपस्थितिकतया श्रुतिमपेक्ष्यानुमानस्यैव श्रुत्यनपेक्षस्य झटित्यर्थबोधकत्वादिति शङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रम् । शक्तिग्रहवेलायामनुमानाद्यपेक्षायामपि गृहीतशक्तिकस्य शाब्दबोधवेलायां न तदपेक्षा । अन्यथा परं प्रति बोधनस्थले शाब्दबोधात् प्रागेव प्रवृत्त्यादेरसम्भवेन शाब्दबोधासम्भवात् । अनागतादिगोचरशाब्दबोधस्थले च प्रत्यक्षसाचिव्यमपि नास्तीति शब्दस्य प्रत्यक्षानुमानापेक्षं बोधकत्वमित्यसङ्गतम् । अपित्वाकाङ्क्षादिसाचिव्यादेव । ततश्च न शब्दस्य विलम्बितप्रवृत्तिकतेति तस्यैव पुरोवादता युक्ता, नानुमानस्येत्यभिप्रेत्याह—न ह्यत्रेति । 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमि'त्यंशो हि अनुमानसिद्धप्रधानानुवादकः परस्याभिमतः । स तु न तदनुवादी । अपि तु सकलश्रुतिसिद्धसर्वप्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्मानुवाद्येवेति भावः । पूर्वं तत्प्रतिपादकशब्दाभावादित्येवमतच्छब्दादिति सौत्रपदं व्याख्याय तद्विरुद्धचेतनप्रतिपादकशब्दादित्यर्थपरतया व्याचष्टे—तद्विपरीतस्येति । वायुदेवताजीवयोर्निरासार्थं सूत्रम् ॥३॥

प्राणभृच्च ॥४॥

न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति । वायुदेवताया अपि नान्यानायत्तं द्युभ्वाद्यायतनत्वं सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । मनः प्राणाद्यायतनत्वं तु ब्रह्मणोऽपि सम्भवतीति भावः । उत्तरार्थमिति । 'भेदव्यपदेशाच्चे'त्यादिषु जीवनिराकरणसाध्यस्यैव योग्यतया सुखेन तदन्वय एव यथावगतो भविष्यति, तदर्थमित्यर्थः ॥४॥

भेदव्यपदेशात् ॥५॥

ननु, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' । इति पूर्वमन्त्रे आत्मशब्दो जीवे प्रयुक्तः । 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इत्युत्तरमन्त्रे नाड्याश्रयत्वं प्रतीयते । साक्षाच्च नाडीसम्बन्धो हृदयस्य । ता वा एता हृदयस्य नाड्य इति श्रुतेः । तद्द्वारा तत्प्रतिष्ठितस्य जीवस्यापि सम्भवति । अन्तस्सञ्चारोऽपि जीवलिङ्गम् । 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तेत' इति च श्रुतेः । बहुधा जायमानत्वमपि जीवलिङ्गमेव । तथा चास्मिन्मन्त्रे यत्रेत्यादिपदानां द्युभ्वाद्यायतनविषयतया तत्र जीवलिङ्गानि द्युभ्वाद्यायतनविषयाणि तस्य जीवतां गमयन्तीत्यत आह—

प्रकरणात् ॥६॥

पूर्वमन्त्रे यद्यपि जीव आत्मपदेन निर्दिष्टः, तथापि नासौ द्युभ्वाद्यायतनसमानाधिकरणात्मपदप्रतिपाद्यः । यस्मिन्नित्यादिसर्वनाम्नः द्युभ्वाद्यायतनत्वादिब्रह्मलिङ्गसचिवस्य प्रधानप्रकरणिपरमात्मपरामर्शकत्वसम्भवे अन्यार्थप्रस्तुताप्रधानजीवपरामर्शकत्वाया उपपत्तिर्राहितत्वान् । 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तादि'त्यादावुत्तरत्रात्मशब्दः परमात्मन्यपि बहुधा प्रयुक्तः । एवं सत्यस्य मन्त्रस्याप्राकरणकार्थत्वमपि परिहृतं भवति । अरा इवेति मन्त्रे जीवलिङ्गानि तु परमात्मन्यपि प्रत्यगभेदाभिप्रायाणि भविष्यन्ति ॥६॥

ननु, यथा द्वा सुपर्णा सयुजे'तिमन्त्रे अप्राकरणिको जीवः प्रतिपाद्यते, तथात्रापि कुतो न प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥७॥

न हि तत्र जीवः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । अपि तु विशुद्धजीवस्य परमात्माभेदबोधनाय संसारिविलक्षणं परमात्मानं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षसिद्धो जीवोऽनूद्यते । प्रकृते तु प्राकरणिकपरमात्मपरत्वे सम्भवति किमर्थन्तथाकल्पनमाश्रयणीयमित्यभिप्रेत्याह—द्युभ्वाद्यायतनमिति । यदापि पैङ्गयुपनिषत्कृतेनेति । अस्मिन् पक्षे अस्य मन्त्रस्याप्राकरणिकार्थत्वशङ्कैव नास्तीति भावः । प्रपञ्चार्थमिति । भूतयोनिप्रकरणमध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्तया एतन्मन्त्रगतैरेव श्रुतिलिङ्गैः ब्रह्मपरत्वं व्यवस्थापयितुम् । यद्येवं प्रकरणादिति प्रकरणोपन्या-

सः कथमुपपद्यताम् । कृत्वाचिन्तोद्घाटनाभिप्रायः स भविष्यति । नन्वेवं ततः प्राचीनानि सूत्राणि कृत्वाचिन्तया प्रवृत्तानि एतन्मन्त्रगतैः लिङ्गैर्द्युभ्वायतनस्य ब्रह्मत्वसाधकानीति चेत्, तेषु सूत्रेषु तन्मन्त्रमात्रगतान्येव श्रुतिलिङ्गानि दर्शनीयानि । भाष्ये तु प्रथमसूत्रे आत्मश्रुतिं 'सदायतना' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्यसान्निध्येन द्युभ्वाद्यायतनत्वं ब्रह्मण एवेति तल्लिङ्गञ्चैतन्मन्त्रगामितयोपन्यस्य पुनः 'पुरुष एवेदं' 'ब्रह्मैवेद'मिति मन्त्रद्वयं प्राकरणिकमप्युपन्यस्तम् । द्वितीयसूत्रे प्राकरणिकं 'भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिमन्त्रं जीवन्मुक्तप्राप्यत्वलिङ्गमुपन्यस्यैतन्मन्त्रगतमपि इतरवाग्विमोकपूर्वकं ज्ञेयत्वलिङ्गमुपन्यस्तम् । तृतीयसूत्रेऽपि द्युभ्वाद्यायतनत्वममृतस्यैष सेतुरित्यादिकं यत् प्रधानादिसाधकतयोपन्यस्तं, तत् तस्य साधकं न भवतीति प्रतिपाद्य अतच्छब्दादित्येतत्तद्विरुद्धप्रतिपादकशब्दादित्येतत्परमभिप्रेत्य यस्सर्वज्ञ इति प्राकरणिको मन्त्र उपन्यस्तः । चतुर्थसूत्रेऽपि सर्वज्ञत्वादिव्यपदेशं प्राणभृन्निराकरणपरतयोपन्यस्य तदनन्तरमेतन्मन्त्रगतं द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि तथोपन्यस्तम् । इदं कथमुपपद्यत इति चेत्, उच्यते । एतन्मन्त्रगततयोपलब्धानि यानि भाष्ये उपन्यस्तानि, तान्येव प्रकरणादित्यतः प्राचीनेषु सूत्रेषु उदाहरणानि । प्राकरणिकानि तु प्रकरणोद्घाटनानन्तरमुपन्यासार्हाण्यपि वस्तुगत्या ब्रह्मत्वसाधकानि भवन्ति द्युभ्वाद्यायतनस्येत्यभिप्रायेणोपन्यस्तानीति द्रष्टव्यम् । तथा च प्रथमं स्वशब्दादित्यनेनात्मशब्दात् पृथिव्याद्योतत्वप्रतिपादकशब्दादित्येव मुक्तोपसृप्येत्यनेन इतरवाग्विमोकपूर्वकं ज्ञेयत्वादित्येवातच्छब्दादित्यनेन तत्प्रतिपादकशब्दाभावादित्येव च विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । अत एव च 'स्थित्यदनाभ्यां चे'ति सूत्रं प्राकरणिकमन्त्रविषय प्रकरणादिति कृत्वाचिन्तोद्घाटनानन्तरं कृतम् । ननु, यथा ब्रह्मप्रकरणे 'तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणी-त्यादिना अपरविद्यानिरूपणं, तद्वत् प्रधाननिरूपणमिति शङ्कानिरासार्थमधिकरणमस्तु । किमिति कृत्वाचिन्तारूपमित्युच्यत इति चेत्, न । तादृशप्रधानसाधकप्रबललिङ्गाभावात् । पूर्वपक्ष्युपन्यस्तममृतस्यैष सेतुरित्यादि ब्रह्मण्येव श्वेताश्वतरादौ प्रसिद्धम् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ इति ब्रह्मपरतया निर्णीते अन्यपरत्वशङ्कानास्पदे अमृतसेतुत्वश्रवणात् । ततश्च तदेतत्सत्यमित्यादिसन्दर्भस्य स्पष्टतया कर्मप्रतिपादकस्यापि 'प्लवा ह्येत' इत्यादिनिन्दावाक्यैकवाक्यतापन्नस्यापरविद्यानिन्दाद्वारा परविद्यास्तुतिपर्यवसितस्य यथाकथञ्चित् प्रकरणानुगतिस्वीकारेऽपि नास्य तादृशी

रीतिरनुसरणीया । साक्षादेव ब्रह्मप्रतिपादकत्वसम्भवात् । तस्मात् पूर्वपक्षः प्रकरणादिकमनुद्धाव्यैव प्रवर्तनीय इति युक्तम् । क्त्वाचिन्तायाः प्रयोजनं श्वेताश्वतरसाधारण्येन 'अमृतस्यैष सेतुरित्यादिव्यपदेशस्य ब्रह्मप्रतिपादकताव्युत्पादनं, प्रकृतमन्त्रे इतरवाग्विमोकपूर्वकज्ञानमपि 'अमृतस्यैष सेतु'रित्यनेन प्रतिपादयितुं शक्यमिति व्युत्पादनम्, एतन्मन्त्रपर्यालोचनया श्वेताश्वतरगतं 'निष्कलं निष्क्रिय' मित्यादिमन्त्रसनाथया निर्विशेषात्मज्ञानमेव मुमुक्षुणा सम्पादनीयमिति प्रयोजनं च । इदं च प्रयोजनं तत्रत्वायतनायतनवद्भावश्रवणादित्यादिवाक्येन प्रथमसूत्रगतेन भाष्य एव दर्शितम् । अत्र इतरवाग्विमोकपूर्वकज्ञेयत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्यामृतसेतुत्वरूपाब्रह्मलिङ्गाभिभूतत्वादस्पष्टतेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इतीति । अधीहि भगव इति मन्त्रेण ब्रह्मविद्यार्थं सनत्कुमारं प्रत्युपसन्ने नारदे त्वया यदवगतं तद्वक्तव्यमिति सनत्कुमारेण पृष्टे आत्मविद्यां विहाय सर्वा अपि विद्या अधिगता एवेत्युक्त्वा आत्मविद्यारहितत्वाच्छोचामि । अतश्शोकतरणहेतुभूतामात्मविद्यामुपदिशेति 'सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः 'तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैव तन्नामोपास्व स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं, तत्रास्य यथा कामचारो भवतीति । अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्वि'ति 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाचमुपास्वेति स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य कामचारो भवतीति वाग्विषयं वाक्यं नामोपासनानिरूपणानन्तरं नामापेक्ष्य नारदकृतभूयस्त्वविषयप्रश्नपूर्वकमेव नामातिरिक्तार्थप्रतिपादकं प्रवृत्तम् । एवं पूर्वपूर्वमपेक्ष्य नारदकृतभूयस्त्वगोचरप्रश्नपूर्वकमेवोत्तरत्र मनस्सङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नाप्तेजआकाशस्मराशावाक्यानि प्रवृत्तानि । पुनश्च नारदेन अस्तिभगव आशाया भूय' इति पृष्टे 'प्राणो वा आशायाः भूयान् यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वा आचार्यं वा ब्राह्मणं

वा भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पित्रादीनां त्वं हन्तासीति । अथ यद्यपि एनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषन्दहेत् नैवैनं पित्रादीनां त्वं हन्तासीति ब्रूयुः प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवंपश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तच्चेत् ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् नापह्नुवीतेति प्राणविषयवाक्यसमभिव्याहृतं प्राणमपेक्ष्य भूयस्तु प्रश्नं विनैव 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्याम्नातम् । अनन्तरं च सत्यवदनाभिलापं नारदस्योपलभ्य सत्यविज्ञानमननश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखोद्देशरूपां सत्यादिवदने साधनपरम्परामुपन्यस्योद्दिश्यमानं सुखं किमित्यपेक्षायां 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इत्यादिकं समाम्नायते । 'बहोर्लोपो भू च बहो'रिति पाणिनिसूत्रस्य बहुशब्दात् परस्य भावार्थविवक्षायां ; 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे'तिसूत्रेण प्राप्तस्येमनिचो लोपः, बहुशब्दस्य भू इत्यादेशश्च भवतीत्यर्थः । एवं च यद्यपि भूमशब्दो भावार्थकः, तथापि 'यो वै भूमा तत्सुखं यो वै भूमा तदमृतमित्यादिधर्मिसामानाधिकरण्यात् 'धातुः प्रसादान्महिमानमीशं 'स एषोऽणिमेत्यादाविव धर्मिपरता । बहुत्वं च प्रकृते बहुषु बहुवचनमित्यादाविव न सङ्ख्यारूपम्, अपि तु 'बह्वन्नं पचत' इत्यत्रेवाधिक्यरूपम् । 'अथ यदल्पं तन्मर्त्यमि'ति अल्पस्य तत्प्रतिद्वन्द्विताप्रतिपादनात् किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमित्यत्रापि धर्मिपर एव भावप्रत्ययो द्रष्टव्यः । तथा च भूमपदार्थस्य धर्मिविशेषापेक्षायामुपक्रमगत आत्मा धर्मी भवेत् । अथवा सन्निहितः प्राण इति संशयः । अत्र भाष्ये प्राणकोटौ सन्निधानमुक्तम् आत्मकोटौ प्रकरणमुक्तं नियामकम् । इदन्तु पूर्वपक्षिणो न सम्मतम् । तथासति आत्मप्रकरणेन प्राणसन्निधिबाधात् पूर्वपक्षानुन्मेष एव स्यात् । परं तु सिद्धान्ताभिप्रायेण वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । पूर्वपक्षी तु प्राणस्यैव प्रकरणं, ब्रह्मण एव सन्निधानमिति मन्यते । ननु, 'अस्ति भगव आशाया भूयानि'ति प्रश्नमारभ्य प्राणप्रकरणं वक्तव्यम् । तत्तु 'तच्चेत् ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्यन्तमेव । तदनन्तराम्नातेन 'एष तु वा अतिवदती'तिवाक्येन प्राणप्रकरणं विच्छिद्यानन्तराम्नातो भूमा कथं प्राणस्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—कस्मादिति । भूयःप्रश्नप्रतिवचनादर्शनादिति । अयं भावः पूर्वसन्दर्भे वागादिप्रकरणविच्छेदः 'अस्ति भगवो वाचो भूय' इत्यादिना तदधिकप्रश्नोत्तरसन्दर्भकृतो दृष्टः । इहापि 'यद्येष तु वा अतिवदतीत्यतः प्रागेव प्राणप्रकरणविच्छेदोऽभिमतः स्यात् । 'अस्ति भगवः प्राणात् भूय' इत्यादिना प्रश्नादिकं दर्शयेत । न त्वेतदस्ति । अतो न प्राणप्रकरणविच्छेदः । एष तु वा अतिवदतीति वाक्यं

तु न प्राणप्रकरणविच्छित्तिसम्पादकम् । अपि तु पूर्वोक्तस्यातिवदनरूपस्य प्राणव्रतस्यानुकर्षेण प्राणोपासनाङ्गतया सत्यवदनविधायकं सदनुवृत्तिद्योतकमेव । तदाह प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमित्यादिना । अतिवाद्यसीति आशान्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणोऽतिशयित इति आशादिकमतिक्रम्य प्राणवादी भवसीत्यर्थः । सत्यादिपरम्परयेति । सत्यवदनादिपरम्परयेत्यर्थः । उच्यते सुषुप्त्यवस्थायामिति । अस्मिन् पक्षे 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यस्य सुषुप्तौ यस्मिन् जाग्रति सति नान्यगोचरदर्शनादिकं भवति, स भूमेत्यर्थः । प्राणाग्नय एवेति । प्राणपदं प्राणापानादिपरम् । 'गार्हपत्यो हवा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राण' इति तत्रैव प्राणानामग्नित्वं रूपितम् । यत्रैष देव इति । एष जीवः यदा स्वप्नान्न पश्यति तदास्मिन्नेव शरीरे सुखं भवति, न तु शरीरात् बहिरित्यर्थः । तथा च सुषुप्तसुखसमानाधिकरणत्वात् प्राणस्य सुखत्वोपचारः । प्राणो वा अमृतमिति । यद्यपि प्रतर्दनाधिकरणे अत्र प्राणश्रुतिः ब्रह्मेति निर्णीतं, तथापि यथाश्रुतार्थमादाय पूर्वपक्षोपपादनार्थं तथोक्तम् । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति । ननु, उपक्रमगतस्यात्मशब्दस्योपसंहारगतप्राणपदानुसारेण तत्परत्वं कथं वक्तुं शक्यते । न चोपक्रमस्यात्मपरता न सम्भवति । तथासति तदुत्तरवाक्ये नामादिनिरूपणासङ्गत्यापत्तेः । अतः उपक्रमो न यथाश्रुत इति वाच्यम् । यन्मते उपक्रमस्य प्राणपरत्वं, तस्याप्युत्तरवाक्ये नामादिनिरूपणमसङ्गतमेव स्यादिति तुल्यम् । यदि तु यन्मते उपक्रमस्य प्राणपरत्वं, तस्य नोपक्रमः स्वातन्त्र्येण प्राज्ञविषय इत्युच्यते । अपि तु नामादिप्रतीकेषु उपास्यविषय इति । सिद्धान्ती तु स्वातन्त्र्येण ब्रह्मविषयमुपक्रममिच्छति । ततस्तन्मत उत्तरवाक्यानुगुण्यमित्युच्यते, तर्ह्युत्तरवाक्यानुगुण्यम् । उपक्रमस्य पारतन्त्र्याभिप्रायतामात्रेणोपपद्यते । तथा च यथाश्रुतार्थ एवात्मशब्दोऽस्तु । किमर्थं प्राणलक्षणोपेयते । नामाद्युपास्यतया आत्मसमर्पकतामात्रेण तदुपपत्तेः । एवंसति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इति ब्रह्मपदमपि यथाश्रुतं भविष्यति । उपक्रमस्य प्राणलक्षकत्वेन पारतन्त्र्याभ्युपगमे तु 'यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त' इत्यादौ ब्रह्मपदमपि प्राणपरमेव वक्तव्यं स्यादिति चेत्, अस्त्वेवत् । तावतापि पूर्वपक्ष्यभिलषितं सिध्यत्येव । एवं सत्युपक्रमस्य नामादिप्रतीकगतोपास्यसमर्पकतया वाक्यशेषत्वेन न ब्रह्मप्रकरणोत्थापकता । तथा च प्र।णवाक्यपर्यन्तं नामादीनां प्रकरणानि । ब्रह्मणस्तु नामादिशेषतयोपस्थितेः सन्निधिमात्रम् । प्राणवाक्यमारभ्य तु आसमाप्ति प्राणप्रकरणमेव । तदन्तर्गत एव भूमेति स प्राण एवेति । परं तु अस्मिन् पक्ष उपक्रमोपसंहारयोरन्यान्यविषयतया वाक्यभेदस्स्यादित्युपसंहारस्य प्रश्नान्तराभावेन प्राणश्रुत्य-

भ्यासेन प्राणव्रतातिवादित्वानुकर्षणेन च प्राणपरत्वे सिद्धे तदनुसारेणोपक्रमगतमेवात्मपदमेकं प्राणलक्षकं भविष्यति । भूयोऽनुग्रहन्यायात् । न चैवमुपक्रमगतं शोकतरणं कथं प्राणोपासनायामन्वेतु । कात्रानुपपत्तिः । वचनबलेन प्राणोपासनाया अपि मोक्षहेतुत्वोपपत्तेः । एवंसति निर्विशेषात्मज्ञानमेव मोक्षसाधकमिति पूर्वाधिकरण उक्तं, तदाक्षिप्तं भवतीति पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिः । मध्ये नामाद्युपासनं ब्रह्मवादिनापि प्रसङ्गसङ्गत्या वक्तव्यम् । तन्ममापि भविष्यति । ब्रह्मवादिनो ब्रह्मनिरूपणस्य प्रवृत्ततया प्रसङ्गेन नामादिषु ब्रह्मोपासनाविधिरुपपद्यत इति चेत्, प्राणवादिनोऽपि प्राणस्य 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितमित्यादिना प्राणे ब्रह्मधर्माणां कीर्तनात् ब्रह्मधर्मानारोप्येह प्राणोपासनं विवक्षितम् । तथा च नामादिषु ब्रह्मदृष्टिरपि ब्रह्मधर्मविशिष्टप्राणदृष्टिरेवेति प्राणप्रकरणे नामादिषु प्राणदृष्टिरेव विधीयत इति 'नाम ब्रह्मेत्युपास्त' इत्यादौ ब्रह्मपदमपि प्राणलक्षकमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सहेति 'स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वे'ति स्वप्नजागरितवाक्यसन्निधौ 'स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेति पाठादित्यर्थः । ननु,सम्प्रसादपदं योगेन सुषुप्तिपरम् । तत्र जाग्रतः प्राणस्य लक्षकमिति किमर्थमुपेयते । 'अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'ति सम्प्रसादपदेन व्यवहृतो जीव एव कस्मात्सौत्रसम्प्रसादपदेन लक्षणया न गृह्यते । तस्यापि सुषुप्तौ प्रसादशालित्वेन सुषुप्तिसम्बन्धोपपत्तेः । अथवा सुषुप्तौ मुक्तौ वा सम्यक् प्रसीदतीति योगेनापि तत्र सम्प्रसादपदं प्रवर्तत इति जीव एव ग्रहीतुमुचितः । एवं च पूर्वपक्षोऽपि जीवो भूमेत्येवास्तु । 'प्राणो वा आशाया भूया'नित्यादौ प्राणपदमपि जीवलक्षकमेवास्त्विति चेत्, अस्तु । नैतावता सिद्धान्तिनः काचित् क्षतिः । परं तु श्रुतौ प्राणपदस्य जीवलक्षणाग्राहकप्रमाणाभावात् सिद्धान्ते पूर्वपक्षे च यथाश्रुतमेव प्राणपदं स्वीकृतम् । न च प्राणस्य यानदानकर्तृत्वकीर्तनं पितृत्वादिकीर्तनं च चेतनायां लिङ्गमिति वाच्यम् । अत्र पितृत्वादिकीर्तनं न चेतनायां लिङ्गम् । पित्रादिपदानां शरीरपरत्वस्य दाह्यत्वलिङ्गावगतत्वात् । परं तु प्राणस्य पित्रादिसामानाधिकरण्यं कथमित्यपेक्षायां पित्रादिशरीरेषु प्राणस्थितिदशायां पित्रादिविषयप्रतिकूलवचनमात्रेण पितृहन्तृत्वादिव्यपदेशो भवति । प्राणोत्क्रान्तौ तु पित्रादिशरीराणां शूलेन समीकृत्य व्यत्यस्य दाहेऽपि न पितृहन्तृत्वादिव्यपदेशो भवतीति 'स यदि पितरं वे'त्यादिवाक्यशेषेण प्रतिपादनात् प्राणोत्क्रान्तितदभावप्रयुक्तस्तेषां शरीराणां पित्रा-

दिपदव्यपदेश इति प्राण एव पित्रादिव्यपदेश्यो भवतीति गौणं प्रतिपादितम् । अतोऽपि न प्राणस्य चेतनता सिध्यति । प्रत्युत वाक्यशेषपर्यालोचनया प्राणपदस्य मुख्यप्राणपरतावगम्यते । वाक्यशेषे हि शरीरदाहप्रयोजिका प्राणोत्क्रान्तिर्लोकप्रसिद्धा प्रतिपाद्यते । लोके च पामरविवेकिपुरुषसाधारण्येन श्वासनिर्गम एव दाहप्रयोजकतया प्रसिद्धः । ततश्च यानदानकर्तृत्वमपि प्राणयुक्तत्वात् प्राण उपचर्यते । न तु तावन्मात्रेण आशान्तजीवोपकरणप्रायपठितोपक्रमगताभ्यस्तवाक्यशेषप्रसिद्धोत्क्रान्तिलिङ्गोपबृंहिता श्रुतिरन्यथा नेतुमुचिता । तथा च श्रुत्यनुसारेण सौत्रसम्प्रसादशब्दोऽपि प्राणपरतयैव भाष्ये व्याख्यातः । प्राणादध्युपदेशादिति वक्तव्येऽपि सम्प्रसादशब्दप्रयोगः सुप्तौ प्राणप्राधान्यद्योतनद्वारा 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिवाक्यानां प्राणपूर्वपक्षे सङ्गमनार्थः । प्राणादूर्ध्वं प्राणादधिकत्वेन । एतच्चोत्तरत्र स्पष्टं भविष्यति । ननु,प्राणादधिकत्वोपदेशे प्राणान्यत्वं सिध्यति भूम्नः, न तु ब्रह्मत्वमिति चेन्न । सौत्रोपदेशपदस्य सत्यशब्देनोपदेश इत्यर्थकत्वात् । पूर्वपक्ष्युक्तं प्राणप्रकरणानुवृत्तिप्रयोजकमनुवदति—नन्विति । श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गादिति । अयं भावः—'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती'त्यत्र न प्राणातिवादिनोऽनुकर्षणम् । तुशब्दसत्यशब्दविरोधात् । तुशब्दो हि प्रकृतादतिवादिनः सत्यकरणकातिवादिनोऽतिशयद्योतनार्थः । प्राणकरणकातिवादी नातिवादी । अपि तु सत्यकरणकातिवाद्येवातिवादी । तुशब्देन प्रथमतोऽर्थावगमे सति प्राणातिवादिन्यतिवादित्वसामान्यस्य निषेद्धुमशक्यतया प्रसंशान्यायेन प्राणातिवादी न प्रशस्तातिवादी, अपि तु सत्यातिवाद्येव प्रशस्तातिवादीति तुशब्दार्थपर्यवसानात् पूर्वातिवदनमपेक्ष्य अन्यदेवातिवदनमित्यवगम्यते । एकत्वे च पूर्वमपेक्ष्येदं प्रशस्तमित्युक्तेरसम्भवात् । पूर्वं चातिवदनं 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती'तिवाक्ये प्राणविज्ञानकरणकमवगम्यते। इदं तु सत्येनेतितृतीयाश्रुत्या सत्यकरणकमवगम्यते । सत्यस्य च करणत्वमतिवदने प्राणस्येव स्वविज्ञानद्वारकमेव । तथा च वाक्यशेषः—'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदती'ति । तथा च प्राणसम्बन्ध्यतिवदनोपक्षेपेण प्रकरणं विच्छिन्नम् । अग्निहोत्रिणि प्रस्तुते 'एषोऽग्निहोत्री यस्सत्यं वदती'त्यत्र तु प्रकृतस्यैवाग्निहोत्रिणः सत्यवदनरूपो धर्मो विधीयत इति युक्तं प्रकृतादग्निहोत्रित्वात् भेदकस्य द्रव्यदेवतादेरनुपन्यासेन तदनुवादेन सत्यवदनधर्मविधानमात्रत्वावसायादेषोऽग्निहोत्रीतिवाक्यस्य । प्रकृते तु 'एष तु वा' इति वाक्ये तुशब्देन प्रकृतात् भेदमुपक्षिप्य तन्निर्वाहकतया सत्यस्य करणतयोपक्षेपात् भेदः स्थिरीकृतो भवति । ननु, प्राणकरणकातिवदनानुकर्षणपक्षे स्वस्मादेव स्वस्यातिशयासम्भवेऽपि प्राणकरणके सत्यस्य करणत्वा-

सम्भवेऽपि सत्यपदस्य सत्यवचने लक्षणामुपेत्य तृतीयाया सहार्थकतां चोपेत्यसत्यवचनरहितात् प्राणातिवादित्वात् सत्यवचनसहितं प्राणातिवादित्वमतिशयितमिति सत्यवचनसाहित्यराहित्यरूपोपाधिभेदादेकास्मिन्नेव भेदं कल्पयित्वा प्राशस्त्योपपादनमस्त्विति चेन्न । तथाक्लेशाङ्गीकारे नियामकाभावात् । तुशब्दो हि प्रकृताद्विशेषं प्रतिपादयति । प्रकृतश्च प्राणातिवाद्येव । न तु सत्यवचनरहितः । सत्यपदं च ब्रह्मण्येव स्वरसम् । 'तस्य हैतस्य ब्रह्मणो नामधेयं सत्य'मिति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति च श्रुतेः । तृतीया च करणत्वप्रतिपादिकैवोचिता । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' तिन्यायात् । न च त्वत्पक्षे एष इत्यस्य य इत्यस्य च प्रकरिष्यमाणपरामर्शकता प्राप्नोति । स च दोष इति वाच्यम् । प्रकृतविच्छेदकतुशब्दसत्यशब्दप्राप्तस्य प्रकरिष्यमाणपरामर्शकत्वस्य 'अथैष ज्योतिरित्यादाविवादोपत्वादिति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—श्रुत्या हीति । सत्यवदनेनातिवादित्वमिति । सत्यवदनरूपातिवादित्वमित्यर्थः । अनेन च विशेषणेन 'ननु, यद्यतिवदने सत्यस्य करणत्वं, तदा 'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदती' त्युत्तरवाक्ये सत्यपदार्थस्य कर्मत्वनिर्देशोऽनुपपन्नः । अत उत्तरत्र सत्यवचनमेव विवक्षितमिति' तदनुसारेणात्रापि सत्यवचनेनेत्यर्थो भविष्यती'तिशङ्का परास्ता । अतिवदने यथा सत्यस्य करणत्वं स्वज्ञानद्वारा, तथा विषयतया कर्मत्वमप्यस्तीति सत्यकरणकातिवादित्वस्यैव सत्यं वदतीति निर्देशसम्भवान्नोपक्रमस्वारस्यहानमुपपद्यत इति । सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति चेति । अत्र सत्यपदार्थस्य पृथग्जिज्ञासावतरणेन तस्य प्राधान्यं प्रतीयते । तत्र सत्यपदस्य सत्यवचनलक्षकत्वे तस्य च प्राणोपासनाङ्गत्वे सत्यपदार्थस्य प्राधान्यप्रतीतिर्बाध्येतेति भावः । न च वाच्यं 'विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये'त्यादिना विज्ञानादीनामपि विजिज्ञासितव्यता प्रतीयत इति तेषामपि प्राधान्यप्रसङ्ग इति । विज्ञानादीनां ध्यानाद्यात्मनां स्वरूपसत्ताया एवापेक्षितत्वेन तत्र 'विजिज्ञासितव्यमि'ति पदस्य सम्पादनीयमित्यर्थकत्वात् सम्पादनोपयोगितया ज्ञानस्याप्यपेक्षितत्वेन यथाश्रुतार्थपरत्वेऽपि 'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति यदा वै मनुते, अथ विजानाती' त्यादिवाक्यैरन्यशेषताप्रतिपादनात् । न च सत्यस्यापि 'सत्येनातिवदती' त्यतिवदने करणताप्रतिपादनात् अन्यशेषतेति वाच्यम् । अतिवदने सत्यस्य करणत्वं हि स्वज्ञानद्वारा वा, सर्वातिशायिसत्यमिति व्यवहाररूपे सत्यातिवदने व्यवहर्तव्यतया वेति पक्षद्वयेऽपि न प्राधान्यविरोधः । आद्ये मननादिसम्पाद्यज्ञानविषयत्वं प्राधान्यलिङ्गं पर्यवस्यति । द्वितीये प्राणान्तसकलतत्त्वातिशयितत्वमपि प्राधान्य-

लिङ्गं पर्यवस्यतीति 'एष तु वा अतिवदती'ति सन्दर्भे प्रधानवस्तुप्रतिपादकतयावगतस्य सत्यपदस्य न गुणभूतसत्यवचनपरतास्थेया । नन्वथापि पूर्वसन्दर्भे नारदस्य प्रतिपर्यायं प्रश्नदर्शनादिहापि तदकरणं किमित्यत आह—तत्र प्राणान्तमनुशासनमिति । यथा वा 'अरा नाभौ समर्पिता' इत्यादिना प्राणमाहात्म्यं श्रुत्वा प्राण एवोपक्रान्त आत्मेति' नारदस्य भ्रमोऽभूदिति न पृष्टवानिति भावः । ततश्च प्राणप्रकरणविच्छेदात् सत्यपदमेव भूम्नो विशेषाकाङ्क्षां पूरयतीत्याह—तत्र यत् प्राणादधीति । ननु, अत्र परमात्मनो महाप्रकरणं प्राणस्यावान्तरप्रकरणं च स्वीक्रियते । तथा चोपक्रमगत आत्मशब्दः यथाश्रुत एव। शोकतरणं च उपक्रमोपसंहारगतमात्मविज्ञानविषयमेव । आत्मतः प्राण इति च नानुपपन्नः । यदि हि उपक्रमगत आत्मशब्दः प्राणपरः स्यात्, तदा खलु प्राणादेव प्राणस्योपसंहारे उत्पत्तिप्रतिपादनप्रसक्त्या साङ्गत्यं भवेत् । न त्वेवम् । उभयत्राप्यात्मपदस्य परमात्मपरत्वाभ्युपगमात् । भाष्ये प्रकरणान्त इतिपदं प्रकरणादावित्यस्याप्युपलक्षणम् । प्राणावान्तरप्रकरणं च स एवाधस्तादिति पर्यायमभिव्याप्य भविष्यति । ननु, सन्दंशाभावे कथमवान्तरप्रकरणम् । उच्यते—'स एवाधस्ता'दिति पर्यायो हि न प्राकरणिकात्मसर्वात्मताप्रतिपादनार्थः । आत्मैवाधस्तादिति पर्यायेण पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः 'प्राणो वा आशाया भूया'निति प्रस्तुतप्राणपरामर्शकः 'स एवाधस्ता'दित्यादौ स शब्दो वक्तव्यः । ततश्च सिद्धः संदंश इति तदन्तर्गतो भूमा प्राण एव । ततश्चैष तु वा अतिवदतीति वाक्यस्य प्राणावान्तरप्रकरणगतत्वात् प्राणविषयतैव क्लेशेन प्रतिपादनीयेत्यभिप्रेत्य शङ्कते—प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यतीति । भूम्न एव आप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणादिति । 'स एवाधस्ता'दित्येतत्पर्यन्तमेव प्राणः। अनन्तरं प्राकरणिक आत्मेत्येवं विभागोऽशक्य एव ।'एष तु वा अतिवदती'त्यारभ्योपरितनस्य कृत्स्नस्य सन्दर्भस्य प्राणाधिकपरमात्मन एवोपक्रमगतस्योपदेश इत्येव स्वारस्येन प्रतीतेः।न च तथासति 'स एवाधस्तादित्यतः पार्थक्येन आत्मैवाधस्तादिति न वक्तव्यम् । पौनरुक्त्यादिति वाच्यम् ।स एवाधस्ता'दित्यनेन सर्वात्मकतया निर्दिष्टस्य परमात्मनः जीवाभेदं द्योतयितुं प्रतीचो निष्कृष्टरूपेण सर्वात्मताप्रतिपादनपरत्वात् आत्मैवाधस्तादितिपर्यायस्य । न च तथासति अहमेवाधस्तादिति व्यर्थम् । लोकप्रसिद्धप्रत्यग्रूपेण प्रथमतस्सर्वात्मताप्रदर्शनार्थं तत् । न च लोकप्रसिद्धं यद्रूपमन्तःकरणादिसंभिन्नं, न तस्य सर्वात्मकता । नापि तस्याभेदः परमात्मना विवक्षितः । अपि तु शुद्धस्य । अतस्तस्य सर्वात्मतोपदेशो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । विशुद्धरूपेण सर्वात्मतां ग्राहयितुं स्थूलारुन्धतीन्यायेन तथनिर्देशो-

पपत्तेः । प्रतीचो हि परमात्माभेद इह बोधनीयः । प्रत्यग्रूपं चाहमित्येव गृह्यमाणं लोकसिद्धम् । ततश्चाहमर्थमुपादाय प्रथमतस्सर्वात्मत्वे बोधिते बोध्यस्येयं बुद्धिर्भवति—नूनमयं जीवस्य सर्वात्मतां बोधयतीति । ततश्च बोध्यस्येयं शङ्कावतरति—अहमिति गृह्यमाणस्य कथमयं सर्वात्मतोपदेशः परिच्छिन्नत्वादिति । तादृशशङ्कां निवारयितुं तस्य यन्निष्कृष्टं रूपमस्ति, तदभिप्रायेणायं सर्वात्मतोपदेश इति प्रतिपादयत्यात्मैवाधस्तादित्यादिना । अतो न कस्यापि व्यर्थता । युक्तश्चेत्थमेवैतेषां पर्यायाणां विभागः निर्विशेषात्मप्रकरणानुगुणत्वात् उपक्रमोपसंहारयोश्शोकरूपाविद्यातरणस्य निर्विशेषविद्यासाधारणस्य फलस्यावगमेन मध्ये च 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यादिना निर्विशेषस्वरूपस्यैव बोधनेन प्रकरणस्य निर्विशेषप्रत्यगभिन्नवस्तुबोधनपरत्वावसायात् । न च निर्विशेषपरत्वे तेषां 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स एकधा भवती'त्यादि सविशेषफलकीर्त्तनमसङ्गतमिति वाच्यम् । यावत्सर्वमोक्षं ब्राह्मेण रूपेण लोकदृष्ट्या अवस्थितस्य परमात्मधर्मैः स्तुतिसम्भवात् । अत एव 'तस्य हवा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवंविजानतः आत्मतः प्राण 'इत्यादिना सर्वस्रष्टृताकीर्तनमपि विदुषः उपपन्नं भवति । सविशेषविद्यायां जगद्व्यापारवर्जितस्यैव भोगस्य फलत्वेन तत्कीर्तनासम्भवात् । अत एव विद्वद्दृष्ट्या सर्वस्य भोग्यजातस्यात्ममात्रता निरूप्यते । 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवती'ति । एवं च यस्य सन्दर्भस्य सविशेषात्मपरतायामपि स्वारस्यं न लभ्यते, तस्य प्राणपरत्वे का प्रत्याशा ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षयोक्त इति । 'परे देवे मनस्येकीभवती'ति वाक्येन जीवे इन्द्रियाणां लयं व्युत्पाद्यानन्तरं 'न शृणोती'त्यादिना श्रवणाद्यभावप्रतिपादनात् इन्द्रियादिसम्पर्ककृतमेव द्वैतदर्शनम् । परमार्थतस्तु जीवोऽसङ्ग एवेति वाक्यतात्पर्यावसायात् । ततश्च प्रश्नवाक्यपर्यालोचनया प्राणाधिकरणको दर्शनाद्यभावो न लभ्यत इति भावः । परं तु प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीति प्राणानां जागरणप्रतिपादनात् 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादि यस्मिन् जाग्रति नान्यत् पश्यतीत्यध्याहारेण प्राणशब्दिना व्याख्येयम् । तत्तु क्लिष्टत्वात् परित्यक्तव्यम् । ननु, प्रश्नोपनिषदि 'अथैतस्मिञ्छरीरे सुखं भवती'ति वाक्येन सौषुप्तं सुखं शरीरान्तर्गतमेवेति एतावन्मात्रं प्रतिपादितम् । तदात्मरूपमेवेति कुतो लभ्यत इत्यत आह—यत आहेपोऽस्येति । इदं वाक्यं

'सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवती'ति सुषुप्त्यवस्थागतं जीवं प्रस्तुत्याम्नातम् । तथाचैतद्वाक्यपर्यालोचनया सौषुप्तसुखस्य जीवरूपतानिर्धारणा 'दथैतस्मिन् शरीरे सुखं भवती'ति नान्यप्रतिपाद्यमपि सुखं जीवरूपमेवेत्यर्थः । नन्वत्र 'प्राणो वा आशाया भूयानित्यारभ्य तं चेत् ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्यन्तं मुख्यप्राणवाक्यमिति सिद्धान्तपूर्वपक्षयोरभ्युपगम्य एष तु वा अतिवदतीत्यादिकं प्राणवाक्यान्तर्गतमिति पूर्वपक्षं कृत्वा ततो बहिर्भूतमेवेति व्यवस्थापितं भूम्नः परमात्मतासिद्ध्यर्थं, तदसङ्गतम् । 'प्राणो वा आशाया भूयानित्यादे'रपि परमात्मपरत्वेन एष तु वा अतिवदतीत्यादेरपि तदेकवाक्यतया पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसम्भवात् । मुण्डके हि 'प्राणो ह्येष यस्सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान् भवते नातिवादी आत्मक्रीड आत्मरतिक्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठस्सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमि'ति मन्त्रेण परमात्मपरेण सहैकार्थताप्रत्यभिज्ञानात् । स हि मन्त्रः प्रकरणात् परमात्मपर इत्यविवादम् । तत्र यथा प्राणपदोदितस्य सर्वभूतैरित्यादिना सर्वात्मता प्रतीयते । सर्वभूतैरितीत्थम्भावे तृतीया । एवमत्रापि 'यथावा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पित'मित्यादिना प्राणपदोदितस्य सर्वात्मता प्रतीयते । इह च यथा 'स वा एष एवंपश्यन्नेवंमन्वान एवंविजानन्नतिवादी भवती'ति प्राणविज्ञानेनातिवादित्वं प्रतीयते, तथा तत्रापि विजानन् विद्वान् भवते नातिवादीति प्राणविज्ञानेनातिवादित्वं प्रतीयते । यथा च तत्र सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमित्यादिना प्राणविज्ञानसाधनानि विहितानि, तथात्रापि एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदतीत्यादिना सत्यवचनादीनि विधीयन्त इत्येव स्वीकर्तव्यम् । श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् । अतोऽत्रापि प्राणपदोदितः परमात्मैव । अत एवात्र प्राणवाक्ये उपक्रमगतशोकतरणातिरिक्तं फलं न प्रतिपाद्यते । प्राणपदस्य मुख्यप्राणपरतया नापह्नुवीतेत्यन्तस्य सन्दर्भस्य प्राणोपासनापरत्वे तु नामाद्युपासनेष्विव फलान्तरमपि श्रूयेत । अत एव नारदस्य पृथगत्र न प्रश्नः—'अस्ति भगवः प्राणात् भूय' इति । ननु, प्राणपदस्य परमात्मपरत्वे 'अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणा'निति तदुत्क्रान्तिः कथं प्रतिपादनीया । न चेश्वरस्योत्क्रान्तिरस्ति । उत्तरत्र चात्मतः प्राण इत्यादिना प्राणस्योत्पत्तिर्निरूप्यते । सापि कथं परमेश्वर उपपद्यताम् । न चोत्पत्तिवाक्ये प्राणपदं मुख्यप्राणपरमेवेति वाच्यम् । तस्मिन् वाक्ये नामादीनां प्राणान्तानां वैपरीत्येन क्रमप्रत्यभिज्ञानात् उभयोः प्राणपदयोरेकार्थतायाः स्थानप्रमाणसिद्धत्वादिति चेन्न । उत्क्रान्तिस्तावदीश्वरेऽपि

जीवेन सह प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्यातीति समाम्नाता । परं तु सा जीवनियामकस्येश्वरस्य स्वाधीनेति सैवेह प्रतिपाद्यत इति नानुपपत्तिः । श्रुत्यन्तरार्थप्रत्यभिज्ञया स्ववाक्यगतैश्च लिङ्गैरुपक्रमगतस्य प्राणपदस्य परमात्मपरत्वनिर्णये सति औपसंहारिकप्राणपदसमानार्थता स्थानप्रमाणप्राप्ता परित्यज्यते । लिङ्गमपेक्ष्य स्थानस्य दुर्बलत्वात् । एवं 'प्राणो वा आशाया भूया'नित्यत्र प्राणपदस्य परमात्मपरत्वे स्थिते यत् पूर्वपक्षिणोक्तं प्राणवाक्यैकवाक्यतामुपेत्य भूम्नोऽब्रह्मत्वं, तदसङ्गतम् । यच्च सिद्धान्तिना वाक्यभेदं साधयित्वा प्राणभूम्नोरर्थान्तरत्वमुपगतं, तदप्यसङ्गतमेवेति चेत्, उच्यते—आकाशप्रतर्दनाद्यधिकरणेषु हीदं व्यवस्थापितं—दुर्बलमपि लिङ्गवाक्यादिकं उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गोपोद्बलितं प्रबलाया अपि श्रुतेर्बाधकमिति । तथा च यत्र श्रुतिरेव स्वभावतो लिङ्गात् बलीयस्युपक्रमादितात्पर्यलिङ्गोपबृंहिता तस्या लिङ्गबाधकत्वे का विप्रतिपत्तिः । अस्ति चात्र प्राणश्रुतिरुपक्रमाभ्यासाशान्तजीवोपकरणप्रायपाठौपसंहारिकस्थानादिरूपतात्पर्यलिङ्गोपदृब्धा । कथमेतस्याः सर्वात्मतादिलिङ्गैः बाधस्स्यात् । तथा च 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता' इत्यादिकं प्रबलप्रमाणश्रुत्यनुसारेण शरीरेन्द्रियादिसाधारणपरमेव व्याख्येयम् । तच्छ्रुत्यन्तरे 'मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामी'ति प्राण एव प्रसिद्धम् । पित्राद्यात्मत्वं तु गौणमिति वाक्यशेषपर्यालोचनया लभ्यत इति प्रागेव प्रतिपादितम् । उत्क्रान्तिश्चेह प्रतिपाद्यमाना दाहादिष्वपि हन्तृत्वाद्युपक्रोशाभावप्रयोजिका लोकप्रसिद्धा जीवसम्बन्धिनीत्यपि वक्तुमशक्या । अत्यन्ताप्रसिद्धेश्वरसम्बन्धिनीति दूरत एव निरस्तं स्ववाक्यगतश्रुतिलिङ्गादिपर्यालोचनया मुख्यप्राणपरत्वे स्थिते । मुण्डकवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञा तु नेश्वरपरतां सम्पादयति । स्ववाक्यपर्यालोचनालभ्यश्रुतिलिङ्गादितो वाक्यद्वयपर्यालोचनसापेक्षायाः प्रत्यभिज्ञायाः दुर्बलत्वात् । अत एव पशुकामवाक्ये अभ्युदयेष्टिवाक्ये च सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां पूर्वतन्त्रे छान्दोग्यबृहदारण्यकगतयोरुद्गीथवाक्यगतयोश्च सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां अस्मिञ्छास्त्रे स्ववाक्यगतश्रुतिलिङ्गादिपर्यालोचनयार्थभेदः स्वीकृतः । इदं तु 'अन्यथात्वं शब्दादि'त्यत्र विशदं भविष्यति । तथा च 'प्राणो वा आशाया भूया'निति वाक्यस्य मुख्यप्राणपरत्वमभ्युपेत्य सिद्धान्तपूर्वपक्षयोः प्रवृत्तिर्युक्तैव । अत्र यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यानां परमात्मधर्माणां प्राणधर्मातिवादित्वानुकर्षणप्रश्नान्तराभावरूपप्राणलिङ्गाभिभूतत्वादस्पष्टता ॥९॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥१०॥

यथा पटः दीर्घभावेन तन्तुष्वोतः तिर्यग्भावेन च तत्रैव प्रोतः, एवमाकाशः कस्मिन्नोतश्च प्रोतश्चेति गार्ग्या पृष्टस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनम् 'एतस्मिन् खल्वक्षर' इत्यादिभूमपदस्याधिकार्थाभिधायिनो धर्मिविशेषाकाङ्क्षायां प्राकरणिकात्मैव धर्मीति निरूपितम्। अक्षरपदस्य तु वर्णे रूढतया उत्तरसन्दर्भस्वारस्यानुसारेणोपस्थितस्याप्यात्मनोऽन्वयायोग्यतया अक्षरपदार्थानुसारेणोत्तरत्र श्रूयमाणानां लिङ्गानामेव यथाकथञ्चिन्नयनम्। न तु न क्षरतीति यौगिकार्थमादाय वाक्यशेषोपस्थापिते परमात्मनि भूमपदार्थस्य प्राकरणिके परमात्मनीव पर्यवसानमुचितम्। योगमपेक्ष्य रूढेः बलीयस्त्वात्। न च वर्णेऽपि न क्षरतीतियोगेनैव प्रयोगोपपत्तौ किमिति रूढिः कल्प्यत इति वाच्यम्। नित्यवर्णवादे सम्भवतोऽपि योगस्य तदनित्यवादे अनुपपत्तेः। तन्नित्यत्ववादेऽपि वर्णसमुदाये ओङ्कारादिरूपे क्रमविशेषयुक्ते प्रयोगासम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्याह—तत्राक्षरसमाम्नाय इति। ननु, श्रुतिमपेक्ष्यापि प्रश्नप्रतिवचनरूपप्रबलतात्पर्यलिङ्गोपबृंहितमाकाशतदाधेयसकलवस्तुसाक्षादाधारत्वं प्रबलम्। अतो रूढिं परित्यज्य अक्षरपदं योगेनैव व्याख्येयम्। न चाक्षरपदेऽप्यभ्यासरूपं तात्पर्यलिङ्गमस्ति। अतः कथमक्षरपदे रूढिः परित्यज्यत इति वाच्यम्। प्रश्नपर्यालोचनया हि प्रथमत एवेयं बुद्धिरुत्पन्ना सकलवस्त्वाधार इह प्रतिपिपादयिषितः। अतोऽक्षरपदाभ्यासः चरमोपस्थितः तदनुसारेण व्याख्येय इति शङ्कां मनसि निधायाह—प्रसिद्धव्यतिक्रमस्येति। अयं भावः— नात्र प्रश्नः सकलवस्त्वाधारविषयः। 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्याकाशमात्रविषयकत्वात्। तन्मात्राधारत्वं च शब्दतन्मात्रात्मनि वर्णे अक्षरपदोदिते सम्भवत्येवेति किमिति रूढिः परित्यक्तव्या। अपि चेह कस्मिन्नु खलु आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेत्यत्र यथा तन्तुषु पटः ओतः प्रोतश्च तदधिकरणकः, तथा आकाशः यत्र ओतः प्रोतश्च तदधिकरणकः स इत्यर्थो न विवक्षितः। तथासति पूर्वसन्दर्भासाङ्गत्यापत्तेः। अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छेति पूर्वस्मिन् गार्गिब्राह्मणे अब्वाय्वन्तरिक्षलोकगन्धर्वलोकादित्यलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेवलोकेन्द्रलोकप्रजापतिलोकानां मध्ये अन्तरिक्षलोकादयोऽधस्तना यथाक्रममुत्तरास्मिन् स्वस्मादूर्ध्वे ओताश्च प्रोताश्च प्रश्नप्रतिवचनरूपैर्वाक्यैः प्रतिपादिताः। न चाधस्तनस्योर्ध्वं वर्तमान आधार इति वक्तुं शक्यम्। अतस्स्वस्मिन् ओतप्रोतात् पटात् तन्तवो यथा उत्कृष्टाः, त-

ध्यानलोकादूर्ध्वलोक उत्कृष्ट इत्येवौतप्रोतोक्तिभङ्ग्या विवक्षितमिति स्वीकर्तव्यम् । तस्माद्द्वितीयगार्गीब्राह्मणगतेऽपि 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति वाक्येऽपि उत्कृष्टत्वमेवाकाशापेक्षया वर्णस्य विवक्षितम् । तच्च प्रणवस्य सम्भवत्येव । सर्वसारतया श्रुतिषु प्रणवप्रतिपादनात् । अतो नाक्षरपदे रूढिः परित्यक्तव्या । अपि चेहाकाशपदेन ब्रह्मैव विवक्षितमित्यवश्यं वक्तव्यम् । पूर्वस्मिन् गार्गीब्राह्मणे ब्रह्मलोकपर्यन्तमोतप्रोतभावे निरूपिते 'कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चे'ति पुनर्गार्गीप्रश्ने 'सहोवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तत् अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरि'ति याज्ञवल्क्येन गार्गी निवारिता । तन्निवारणवाक्यस्यायमभिप्रायः—ब्रह्मलोकाधारगोचरस्त्वदीयः प्रश्नः परमात्मरूपदेवताविषय एव । सा च देवता अस्यां जल्पकथायां न प्रष्टुं शक्या । अपि तु गुरुशिष्यभावेन वादकथायामेव प्रष्टव्येति । तथा च कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गार्गीप्रश्नः अनतिप्रश्न्यां देवतामिति निवारणवाक्यगतानतिप्रश्न्यदेवतात्वलिङ्गात् परमात्मविषय इति स्थितम् । तदनन्तरमुद्दालकेन सूत्रान्तर्यामिगोचरे प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन चोत्तरिते सङ्कोचं निवारितापि गार्गी सर्वेषां ब्राह्मणानां पराजयो मा भूदित्याशया मत्प्रश्नाभिप्रेतां देवतां निर्विशेषात्मरूपां किमयं ज्ञात्वा मां निवारितवान्, उताज्ञात्वेति सन्दिहाना यदि वा तामपि जानाति, तदा तस्या अपि कथञ्चित् विवक्षया आधारान्तरं प्रक्ष्यामि, तां विवक्षामज्ञात्वा व्यामुग्धो भविष्यतीत्यभिमानेन च शापभीता ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थितवती । अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति नैव जातु युष्माकं इदं ब्रह्मोद्यं कश्चित् जेतेति ब्राह्मणैः कृतानुज्ञा पृच्छ गार्गीति पुनश्च याज्ञवल्क्यमपि प्रार्थितवती याज्ञवल्क्याहं त्वा द्वाभ्यामुपस्थितास्मि तौ मे ब्रूहीति याज्ञवल्क्येन कृतानुज्ञा पृच्छ गार्गीति तदनन्तरं चायं गार्गीप्रश्नः यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यत् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति । अयं च प्रश्नः शापपूर्वकं याज्ञवल्क्येन यः प्राक् निवारितः, स एव तस्यैव गार्ग्या मनसि विपरिवर्तमानत्वौचित्याच्छापभयनिवृत्त्युपयोगिब्राह्मणयाज्ञवल्क्यप्रार्थनालिङ्गाच्च । स च प्रश्नः अनतिप्रश्न्यदेवतात्वलिङ्गात् तदनुकर्ष एव तद्वाक्यगतसर्वाधारत्वलिङ्गाच्च परमात्मविषय एवेति तदुत्तरवाक्ये प्रतिपाद्यमान आकाशः परमात्मैव । न ह्यन्यस्य सर्वाधारदेवतात्वं वक्तुं शक्यम् । अव्याकृतस्य सर्वाधारत्वेऽपि देवतात्वस्य जडत्वेनासम्भवात् । तथा च परमात्मरूपाकाशाधारत्वेन निरूप्यमाणस्याक्षरस्य कथं

परमात्मता भवेत्, भवन्ती वा स्वमहिमप्रतिष्ठत्ववत् गौणी भवेत् । तथा च परमात्मविवक्षायामपि गौणाधारतावश्यंभावादक्षरपदगतरूढ्यपरित्यागेन प्रणवो हृदयादिवत् परमात्माधारतयोपासनार्थं विवक्षितोऽस्तु । न चाकाशपदमेवाधारान्तरप्रश्नदर्शनात् भूताकाशपरं वा, अव्याकृताकाशपरं वास्तु । ब्रह्मपरत्वे आधारान्तरप्रश्नानुपपत्तेरिति वाच्यम् । पूर्वसन्दर्भपर्यालोचनयाकाशपदस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते तदाधारप्रश्नस्य तत्प्रतीकविवक्षया प्रवृत्त्युपपत्तेः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी'त्यादिना उक्तानां ब्रह्मधर्माणां प्रणवरूपेऽक्षर एव तदभेददृष्ट्यभिप्रायेणाम्नानोपपत्तेरिति । नन्वथापि अक्षरपदस्य सामान्येन वर्णवाचकस्य कथं प्रणवे पर्यवसानमित्यत आह—ओङ्कार एवेदं सर्वमिति । पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्येति । अयं भावः– 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे' त्यत्र आकाशापेक्षया अक्षरमुत्कृष्टमिति पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या अर्थो न विवक्षितः । तन्तुषु पटवदक्षरे आकाशस्य मुख्यौतप्रोतत्वसम्भवात् । न क्षरतीति योगेनाक्षरपदस्य ब्रह्मण्यपि वृत्तिसम्भवात् । क्लृप्तश्चायमक्षरशब्दस्य योगो ब्रह्मणि–'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इत्यादौ । ततश्चानेकब्रह्मलिङ्गानुसारेणाक्षरपदे रूढिः परित्यज्यते । न च पूर्वस्मिन् पर्याये ओतप्रोतभावः ज्यायस्त्वापरपर्यायो विवक्षितः । अधस्तनानां गन्धर्वादिलोकानां देवलोकादिष्वोतप्रोततया आहितत्वसम्भवात् । तत्प्रायपाठादत्रापि तथैवेत्युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वत्राप्यब्वायुपर्याययोर्मुख्यस्यौतप्रोतभावेनाहितत्त्वस्य सम्भवात् गौणार्थप्रायपाठस्य सम्भवन्मुख्यार्थस्थले गौणतापादकत्वस्य ईक्षत्यधिकरणे निराकृतत्वाच्च । अधस्तनानामपि चोपरितनेषु गृहबन्धनकाष्ठादिषु शिक्यपाशादिसंयोजनेन दधिभाण्डपुस्तकादीनामाहितत्वं दृष्टम् । स न्यायः गन्धर्वलोकादेरुपर्याहितत्वोपपादनाय कल्पनीय इति तत्रापि मुख्ययैव गत्योतप्रोतभाववर्णनं सम्भवति । अपि चेहावादीनां वाय्वादिष्वोतप्रोतभाववर्णने न श्रुतेस्तात्पर्यम् । तत्प्रतिपादने प्रयोजनानवाप्तेः वाक्यभेदापत्त्या प्रत्येकमुपासनाकल्पनानुपपत्तेश्च । ततश्च यथा 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र परत्ववर्णनस्य यत्र सर्वान्ते श्रोष्यते, तत्सर्वेभ्यः परमित्यत्र तात्पर्यं, तथा प्रकृतेऽपि यत्सर्वान्ते श्रोष्यते, तस्य सर्वाधारतेत्यत्र तात्पर्यमेकवाक्यतापादनाय कल्प्यते । न चैवमप्याकाशाधारतामात्रं सिध्यति, न तु सर्वाधारत्वमिति वाच्यम् । 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्येतावन्मात्रस्य श्रुतत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तराहितत्ववर्णनसार्थक्यायान्ते श्रुतस्सर्वाधार इत्येव सिध्यति । ततश्च तात्पर्याविषये ओतप्रोतभावस्य यथाकथञ्चित्प्रतिपादनेऽपि तात्पर्यविषयीभूतेऽपि तन्मुख्यतापरि-

त्यागो न न्याय्यः । तथा चाम्बरान्तधृतेरिति हेतोर्नासिद्धिः । न चानतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति पूर्ववाक्यपर्यालोचनया अयमाकाशो ब्रह्मैवेति शङ्कनीयम् । तद्वाक्यपर्यालोचनया ह्येतावदवगम्यते—गार्ग्याः परमात्मरूपदेवता पिपृच्छिषितेति । एतावदपि चोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनयैवावगन्तव्यम् । तस्मिन् वाक्ये देवतामात्रश्रवणात् अनतिप्रश्नत्वलिङ्गस्य देवताविज्ञानमात्रसाधारणत्वात् 'कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रश्नेनापि न देवतापदं परमात्मपरमिति निर्णेतुं युक्तम् । ब्रह्मलोकाधारत्वस्य परमात्मासाधारणत्वाभावात् । तथा चोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनया यथा गार्ग्याः पिपृच्छिषितं ब्रह्मैवेति कल्प्यते, तथा तत्सन्दर्भपर्यालोचनया ब्रह्मलोकाधारगोचरः प्रश्नोऽव्याकृतविषय इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । तदाधारान्तरस्यापि पुनः पृष्टत्वादाकाशाधार एव च ब्रह्मधर्माणां समाम्नानात् । ब्रह्मलोकाधारप्रश्न एव च याज्ञवल्क्यस्य निवारणं तु ब्रह्मलोकाधारे उत्तरिते तदाधारमपि पुनः प्रक्ष्यति, स च ब्रह्मैव भविष्यतीति दूरदृष्ट्या कृतमित्युत्तरसन्दर्भपर्यालोचनयावगम्यत एव । ननु, यदन्ते श्रूयते तस्यैव सर्वाधारत्वमित्यत्र वाक्यस्य तात्पर्यं चेत् कथमक्षराधेय एव सर्वाधारत्वं निवेश्यते । न हि तच्चरमनिर्देश्यमिति चेत्, न । चरमनिर्देश्यस्य ब्रह्मणोऽसङ्गस्वभावस्य स्वपरनिर्वाहकोपाधिसंसर्गकल्पनां विना सर्वाधारताया वक्तुमशक्यतया ब्रह्मगतसर्वाधारतोपपादनार्थत्वात् आकाशगतसर्वाधारत्वस्य । अत एव यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवागित्यादिना पुनस्तस्मिन्नेवार्थे पृष्टे 'आकाश एव तदोतं च प्रोतञ्चे'त्येवकारेण आकाशोपाधिकं ब्रह्मणः सर्वाधारत्वं आकाशशिरस्येव निक्षिप्तम् । तथा चाम्बरान्तसकलाधारत्वानुसारेण अक्षरपदोदितं ब्रह्मैव सिध्यति । तदाह—न चेयमम्बरान्तधृतिरिति । प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमित्यनेन उपक्रमोपसंहारैकरूप्यप्रश्नप्रतिवचनरूपतात्पर्यलिङ्गोपष्टब्धत्वादम्बरान्तधृतिरूपलिङ्गम् अक्षरपदगतरूढिच्यावनसमर्थमिति ध्वनितम् ॥ २० ॥

सा च प्रशासनात् ॥११॥

एतस्य वाक्षरस्य प्रशासन इति । यथा प्रशासनवाक्यपर्यालोचनया प्रधानं पराकृतं भवति, एवमोतप्रोतपदाभ्यां जायत्वं विवक्षितमित्यपि अर्थान्निराकृतं भवति । अत्र हि धृतिः प्रतिपाद्यमाना प्रागोतप्रोतशब्दनिर्दिष्टेत्येव वक्तुमुचितम् । पूर्वोक्तद्यावापृथिव्यादीनां प्रत्यभिज्ञानात् यद्भूतं च भवच्चेत्यादिना निर्दिष्टकालस्येहापि निमेषा मुहूर्ता इत्यादिना प्रत्यभिज्ञानाच्च । तथा च प्रशा-

सनत्काश्यस्यायमर्थः—सूर्याचन्द्रमसौ द्यावापृथिव्यौ मुहूर्तादिः कालः अन्यच्च यत् परमात्मनैतप्रोतभावेन स्वस्मिन्विधृतं, तत् स्वप्रशासनेनैवेति । अत्र प्रशा-सन इति निमित्तस्याधिकरणविवक्षया 'राजाज्ञायां देशस्तिष्ठती'तिवत्प्रयोगः ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥१२॥

अम्बरान्तविधारणमिति प्रथमा । अक्षरमिति द्वितीया । अत्राकाशपदस्य ब्रह्मपरतां प्रसाध्य पूर्वपक्षिप्रतिपादितेन ब्रह्माश्रयत्वलिङ्गेन प्रशासनादीनां ब्रह्म-लिङ्गानामभिभूतत्वादस्पष्टता ॥१२॥

॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥३॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

प्रश्नोपनिषदि सत्यकामप्रश्ने प्रायणान्तोङ्कारध्यानस्य कतमलोकप्राप्तिः फलमिति प्रवृत्ते इदमुत्तरं —'एतद्वै सत्यकामे'त्यादि । परं परात्मरूपम् । अपरं हिरण्यगर्भादिरूपम् । एतेन ओङ्कारेण आयतनेन परापरब्रह्मप्रतीकभूतेन एकतरं तत्क्रतुन्यायेन परमुपासीनः परम्, अपरमुपासीनोऽपरं प्राप्नोति । त्रिमात्रेण ति-स्रो मात्राः ऋग्यादियुक्ताः अस्येति त्रिमात्रः । मात्रात्रयानुयायिऋग्यादिज्ञान-पूर्वकमिति यावत् । अत्र ओङ्कारमभिध्यायीतेति परं चापरं च ब्रह्म ओङ्कार इति च प्रस्तुतत्वात् त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणेति तृतीया द्वितीयार्थे । पूर्वस्मिन्नधि-करणे अक्षरपदं निर्विशेषपरमात्मपरमित्युक्तम् । तस्येदानीमोङ्कारायतनत्वं व्यव-स्थाप्यत इति सङ्गतिः । स तेजसि सूर्ये सम्पन्न इति । अर्चिरादिमार्गपर्वभूतां सूर्यदेवतां प्राप्त इत्यर्थः । सामभिः तदभिमानिदेवताभिः । ननु, परब्रह्मोपासनायाः ब्रह्मलोकफलत्वं नानुपपन्नम् । सगुणपरब्रह्मविद्यानां अहंग्रहरूपाणां ब्रह्मलो-कफलतायाः 'कार्यं बादरि'रित्यत्र व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् चक्षुष्यश्रुतो भवतीत्य-न्त्राल्पफलताशङ्का श्रवणात् कथं ब्रह्मलोकफलतामात्रेणापरब्रह्मोपासनमेतत् । प्र-स्तुतोपक्रमगतपरब्रह्मणः परं पुरुषमभिध्यायीतेति प्रत्यभिज्ञानात् परमात्मैव ध्येय इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमितीति । इदमेव 'सिद्धा-न्तकोटिबीजमि'ति सूचयितुं एतद्वै सत्यकामेत्यादिनोपक्रम उदाहृतः । नैष दोष इति । अयं भावः—अन्यत्र ब्रह्मोपासनानां कार्यब्रह्मप्राप्तिफलकत्वेऽपि नेह तथा सम्भवति । उपक्रमे 'एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती'ति परापरोपासनयोः परापरप्राप्तेः व्यवस्थया फलत्वोपक्रमात् । तथा च परं पुरुषमभिध्यायीतेति विहितोपासनायाः ब्रह्मलोकप्राप्तिफलताकीर्तनात् अपरब्रह्मोपासनत्वे लिङ्गे निर्णीते

परमपुरुषप्रत्यभिज्ञा परित्यज्यते । न चैवं परब्रह्मोपासनया परब्रह्मप्राप्तिरूपक्रमगता निरूपिता न भवेदिति वाच्यम् । 'स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इति वाक्येन तदुपपादनोपपत्तेः । इदं वाक्यं परमपुरुषध्यानेन ब्रह्मलोकं गतस्य तल्लोकाधिपहिरण्यगर्भसाक्षात्कारपरमिति चेत्, न । तल्लोकं गतस्तदधिपमीक्षत इत्यस्यार्थसिद्धत्वेन तदर्थं वचनानपेक्षणात् । अतः सिद्धान्ते वक्ष्यमाणया रीत्या तद्वाक्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारपरमेव । न च ब्रह्मलोकं गतस्तत्त्वं साक्षात्करोतीति 'कार्यात्यये तदध्यक्षेणे'त्यत्र वक्ष्यते । अतो ब्रह्मलोकं गतस्य विशिष्यामृतत्वसाक्षात्कारप्रतिपादकं वचनमप्यनर्थकमेवेति वाच्यम् । ब्रह्मलोकं गतानां 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमम्मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति वाक्ये इममितिविशेषणेन यस्मिन्मानवे ब्रह्मलोकं गताः, तस्मिन्मानवे नावर्तन्त इत्येव नियमः । मानवान्तरे त्वनियमः । परं तु येषामुपासनानां क्रमयुक्तिफलकतायां किञ्चित्प्रमाणमस्ति, तेषामेव ब्रह्मलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारं विना तदनुपपत्तेः ब्रह्मलोके तत्त्वसाक्षात्कारः फलत्वेन कल्प्यते । ततश्च ब्रह्मलोकं गतस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारपरं वचः सफलमेव । तथा चानेन वाक्येन परमात्मसाक्षात्काररूपा परप्राप्तिरुक्तैव । नन्वेतावतापि ओङ्कारालम्बनपरमात्मध्यानात् परप्राप्तिर्न लभ्यत इति चेत्, न । ब्रह्मलोकं गतस्तत्र ओङ्कारालम्बननिर्विशेषात्मोपासनेन तं साक्षात्करोतीति 'स एतस्माज्जीवघना'दित्यनेन निवक्षितत्वात् । ननु, कथमयमर्थः एकस्य वाक्यस्य भवेत्, उपसंहारपर्यालोचनयेति । तत्र 'ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते तमोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चे'तिमन्त्रेण सामभिर्यत् कवयो वेदयन्ते प्राप्नुवन्ति ब्रह्मलोकाख्यं तमोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वानिति त्रिमात्रप्रणवध्यानेन पूर्वोक्तं ब्रह्मलोकाख्यं फलं संगृह्य यत्तच्छान्तमित्यादिनोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान् शान्त्यादिगुणकं परमात्मानं प्राप्नोतीति स एतस्मादिति वाक्यार्थः संगृहीतः । नन्वस्मिन् पक्षे त्रिमात्रं प्रणवमपरब्रह्मदृष्ट्या ध्यायन् ब्रह्मलोकं गतः तमेव परमात्मदृष्ट्या ध्यायन् परमाप्नोतीत्यर्थवर्णनं पर्यवस्यति । तथा चैकस्मिन्नेव पुरुषे क्रमेणेह ब्रह्मलोके च परापरध्यानाभ्यां परापरप्राप्ती इति सिध्यति । तच्चोपक्रमाननुगुणम् । उपक्रमे हि 'स यो ह वै तद् भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः तस्माद् विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती'ति मनुष्यलोक एव यथापरब्रह्मदृष्ट्या प्रणवमुपास्ते, तदापरं-

यदि तत्रैव परदृष्ट्या उपास्ते, तदा परमिति मनुष्यलोक एव पुरुषभेदेनोपासनाव्यवस्थया परापरप्राप्त्योर्व्यवस्थाया अवगतत्वादिति शंक्यते, तदा 'स एतस्मादि' ति वाक्यं 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि' ति पूर्ववाक्यात् भिन्नमस्तु । तत्र स इति शब्दश्च 'तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती' ति वाक्यप्रतिपाद्ययोः परापरविदुषोर्मध्ये परविदुषो व्यवहितस्यापि परामर्शकः । आकाङ्क्षानुसारात् । तथा च स ओङ्कारेणायतनेन परं ब्रह्म विद्वान् परात् परं पुरिशयं प्रत्यग्रूपं पुरुषं आनन्दमात्रस्वरूपं स्वरूपप्रकाशेनेक्षते स्वप्रकाशानन्दमात्रतयाऽवस्थितो भवतीत्यर्थः । यद्युपक्रमगतं विद्वत्पदमोङ्कारकरणकतत्त्वसाक्षात्कारवत्पुरुषपरं, यदि त्वोङ्कारालम्बनपरोपासनावत्परं, तदा ईक्षत इति वृत्तिज्ञानपरमस्तु । तथाचोपक्रमानुसारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपस्य लिङ्गस्यानुग्रहायोमित्येतेनैवेति वाक्यस्यापरब्रह्मोपासनाविधिपरत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । उपक्रमगतं परापरवेदनयोर्व्यवस्थितफलकीर्तनमेव पूर्वपक्षोपोद्बलकमित्यभिप्रायेण भाष्ये उक्तम् । एतेनैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशय इति । सूत्रे स इति पदं अभिध्यातव्यस्य विषयवाक्योपस्थितस्य परामर्शकमित्यभिप्रेत्याह—परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमिति । अत्र ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशादिति हेतुः । ईक्षणकर्मत्वेन श्रुतस्य परात् परस्य पुरिशयस्य पुरुषस्य तथाव्यपदेशवैयर्थ्यपरिहाराय उपक्रमगतपरत्वप्रत्यभिज्ञाननिर्वाहायासति बाधके ईक्षतिकर्मणो मिथ्यात्वं माभूदिति परमेश्वरपरतामापादयन् तदैक्यप्रत्यभिज्ञया ध्यातव्यस्यापि परमात्मतां साधयतीत्यभिप्रायेणाह— ईक्षतिकर्मत्वेनेत्यादिना । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेवेति । ननु, लोकेऽपीक्षतेरतथाभूतमेव सर्वं कर्म दृष्टम् । निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारविषयव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यनृतत्वादिति चेत्, सत्यम् । अयमत्राभिप्रायः—लोके घटादीनां शुक्तिरजतादिवैलक्षण्यं तावदुपेयते । तत् कस्य हेतोः लौकिकबाधानवतारात् । परं तु तत्र वैदिकबाधावतारात् न ब्रह्मवत् परमार्थतोपेयते । ततश्च घटादौ लौकिकबाधानवतारात् यथा शुक्तिरजतवैलक्षण्यमुपगतं, एवं प्रकृते ईक्षणकर्मणि कस्य चित् बाधस्यावतार इत्यत्र विशिष्य प्रमाणाभावात् अत्यन्ताबाध्यनिर्विशेषपरमात्मतोपेयते । हिरण्यगर्भपक्षे तु तस्य चैतन्यातिरिक्तांशसंवलिततया तदंशे बाधोऽङ्गीकर्तव्यस्स्यात्, स माभूदिति । नचात्र जीवघनशब्देनेति । अभिध्यातव्यस्य स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति वाक्येन व्यवहितत्वान्न तस्यैतस्मादिति सर्वनाम्ना परामर्शः । अपि तु ब्रह्मलोकमित्यत्र निर्दिष्ट उपसर्जनीभूतो हिरण्यगर्भ एव निर्दिश्यते । तस्मात्परः परमात्मैवेति तस्य पुरिशयपदेन प्रत्यग्रूपतोच्यते । तथा च प्रत्यभिज्ञाविच्छेदका-

भावात् ध्यातव्यः परमात्मैव सिध्यतीति भावः । जीवलक्षण इत्यादौ जीवपदं हिरण्यगर्भरूपजीवपरम् । एवं च जीवघनात् परात्परमिति लिङ्गादपीक्षणीयः परमात्मेति सिध्यति । अपर आहेति । ब्रह्मलोकशब्देन प्रधानतया प्रस्तुतस्य ब्रह्मलोकस्यैव एतस्मादिति सर्वनाम्ना परामर्श उचित इति तदाशयः । अत्रागमस्वरसः—एतस्मादिति विशेषणानि सर्वातिशयितवस्तुप्रतिपत्त्यर्थानि । परात्परमितिलिङ्गात् । तथा च पुरुषपदोदितस्य चेतनस्येक्षतिकर्मणः ब्रह्मलोकपदेन न्यग्भूततयोपस्थितस्य परामर्श एवैतत्पदेन सर्वातिशयिताद्धिरण्यगर्भाच्चेतनत्वेन सजातीयादुत्कर्षप्रतिपादनपरता वाक्यस्य सिद्धा भवतीति सर्वातिशायीक्षणकर्मेति लभ्यते । तथा च सर्वनाम्ना योग्यतया न्यग्भूतोऽपि हिरण्यगर्भ एव परामृश्यते । सर्वनाम्नां सन्निहितयोग्यपरामर्शकत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । लोकपरामर्शे तु जडत्वेन विजातीयात्तस्मादुत्कर्षसिद्धावपि न वाक्यशैली सर्वातिशयनिरूपणपरा समञ्जसा भवति । अथ यदुक्तमिति । इदमुपलक्षणम् । ब्रह्मोपासनापक्षे ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकथनमपि व्यर्थम् । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासते' इत्यादिवचनानुसारेण परब्रह्मात्मोपासकानां सर्वेषामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । त्रिमात्रेणोङ्कारेणेति । इदं ह्योङ्कारालम्बनब्रह्मणः प्रतीकोपासनम् । प्रतीकोपासकानां च विशिष्य वचनं विना न ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति 'अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणः' इत्यत्र वक्ष्यते । अतो न वचनवैयर्थ्यम् । क्रममुक्त्यभिप्रायमिति । तथा चोपक्रमे यत् परमात्मोपासनायाः परमात्मप्राप्तिरूपं फलं विभज्य दर्शितं, न तस्य विरोधः । ब्रह्मलोकप्राप्तेः क्रममुक्तिपर्यन्तायाः फलत्वेन प्रतिपादनात् । ननु, एवमुपक्रमे अपरब्रह्मोपासनायाः अपरब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं निर्दिष्टम् । तत् कुत्र निरूपितम् । उच्यते—'स यद्येकमात्रमभिध्यायीते'त्यादिना यः पुनरेतमित्यतः प्राचीनेन वाक्येन पृथिवीलोकदृष्ट्या एकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य पृथिवीलोके प्रणवप्रथममात्राभिमानिनीभिः ऋग्देवताभिः तपआदिसम्पन्नमनुष्यत्वप्रापणं अन्तरिक्षलोकदृष्ट्या द्विमात्रं प्रणवमुपासीनस्य तद्द्वितीयमात्राभिमानिनीभिः यजुर्देवताभिरन्तरिक्षात्मकसोमलोके विभूतिप्रापणं फलमुपपद्यते । तत्रापरब्रह्मोपासनया अपरब्रह्मप्राप्तिर्निरूपितेति न काचिदनुपपत्तिः । ननु, चात्रापरब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य शरीरैकदेशयोः पृथिव्यन्तरिक्षयोः फलत्वमुपास्यत्वं च निर्दिश्यते । न त्वपरब्रह्मणः । अतः कथमुपक्रमोपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—उपसंहारपर्यालोचनयोपक्रमगतोऽपि अपरब्रह्मशब्दः तावन्मात्रपर्यवसितो भविष्यति । गत्यन्तराभावात् । न हि तस्य यथाश्रुतत्वोपपत्तये उपक्रमध्यानेक्षणवाक्यगतानां परं ब्र-

त्र परं पुरुषं परं पुरिशयं पुरुषमिति पदानां परत्वब्रह्मत्वभिन्नया तुल्यार्थता परित्यक्तुं शक्यते । अपि चेह परापरब्रह्मणोरुभयोरपि न प्रकरणितयोपासनं विवक्षितम् । वाक्यभेदापत्तेः । तथा चैकवाक्यतानिर्वाहाय परोपासनापर एव सन्दर्भः कल्प्यते । 'ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा' इति परमोपक्रमात् इहाप्युपक्रमोपसंहारयोः परब्रह्मविद्याया एव संस्पर्शनात । तत्र च किमपेक्षया परत्वमित्यपेक्षायामपरं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तत्प्रसङ्गाच्च तच्छरीरैकदेशयोः पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः अकृत्स्ने प्रणव उपासने दर्शिते इति वक्तव्यम् । तथा चाप्रधानवाक्यार्थस्य यथाकथञ्चिन्नयने सत्यपि न तदनुसारेण प्रधानवाक्यस्वारस्यभङ्गो न्याय्य इति मनसि निधायाह —अत्रोप इतीति । अत्रेक्षतिकर्मत्वस्य हेतोः ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपापरब्रह्मलिङ्गाभिभूतत्वादस्पष्टता ॥ १३ ॥

॥ इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

तद्वा व विजिज्ञासितव्यमित्यादीति । आदिपदेन 'तं चेत् ब्रूयुः यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा व विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ । विद्युन्नक्षत्राणि यच्चेहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति तं चेत् ब्रूयुः अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनत् जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा किंततोऽतिशिष्यत इति स ब्रूयात् नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामास्समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इत्यादिकं गृह्यते । पूर्वं यथा प्रतीकोपासनाया अपि वचनबलेन ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मोक्षफलकत्वं उपगतम्, एवमिहापि पूर्वपक्षे जीवस्य भूताकाशस्य वा उपास्यत्वेऽपि वचनबलात् सत्यसङ्कल्पादिप्राप्तिर्भविष्यतीति सङ्गतिर्द्रष्टव्या । आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति । अत्राकाशपदं भूताकाशकोटेरुत्थापकम् । आकाशपदस्य तत्र रूढत्वात् । ब्रह्मपुरशब्दो जीवकोटेरुत्थापकः । ब्रह्मकोटेस्तु औपसंहारिकमाकाशोपमितत्वादीति द्रष्टव्यम् । ननु, ब्रह्मपुरशब्दो ब्रह्मपदसमभिव्याहारात् ब्रह्मकोटेरुत्थापकः । स कथं जीवकोटेरुत्थापको भवेदित्याशङ्क्य तस्यापि वक्ष्यमाणया रीत्या जीव एव स्वारस्यमिति मनसि निधाय तस्य ब्रह्मकोट्यु-

साधारण्यं प्रत्याचष्टे—तथा ब्रह्मपुरमितीति। तत्राकाशशब्दस्येति । ननु, 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यत्रानन्यथासिद्धलिङ्गानुसारेण श्रुतेरन्यथानयनमुक्तम् । पुनः कथमिहाशङ्का । इहाप्युपसंहारे परमात्मलिङ्गानि सन्ति । उच्यते—तत्र हि नोपसंहारगतपरमात्मलिङ्गमात्रेण श्रुतिबाधो निरूपितः । अपि त्वनन्तत्वलिङ्गस्योपक्रमोपसंहारसंस्पर्शितया प्रबलस्यानुग्रहायोपक्षिप्तान्तवत्त्वदोषस्यान्यथाव्याख्याने परिहारालाभाच्च श्रुतिभङ्ग आश्रितः । नेह तथाभूतं किञ्चिन्नियामकमस्तीति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । यथा चोपक्रमविरोधोऽपि दहरस्य भूताकाशत्वे नास्ति, तथा न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वमित्यत्र स्पष्टं भविष्यति । तथा चाकाशश्रुतिरस्यस्ता यथाश्रुतैवोपेयेत्याह — भूताकाश एव दहर इति । ननु, अत्र 'यावान्वा अयमाकाश' इत्यादिवाक्ये बाह्याकाशो यत्परिमाणः, तत्परिमाणो हृदयाकाश इत्यवगम्यते । न तु बाह्यान्तराकाशयोरुपमानोपमेयभावोऽवगम्यते । यस्योपपादनं पूर्वपक्षे क्रियेत । यदि तु बाह्यान्तराकाशयोः परिमाणैक्यं न सम्भवति । आन्तरस्याल्पत्वात् । बाह्यस्य महत्त्वात् । अतो यावांस्तावानित्यत्र वतुप्प्रकृतिभूतयोः यत्तत्पदयोः सादृश्यपरतामुपेत्य यादृशपरिमाणो बाह्यः, तादृशपरिमाण आन्तर इति विवक्षितम् । तथा च पूर्वपक्षे भूताकाशविवक्षायां तद्गतपरिमाणस्यैकत्वात् कथं तेनैव परिमाणेन तस्य उपमेयतेत्याशङ्कायामुपाधिभेदेनाकाशभेदकल्पनया तत्परिमाणयोरपि भेदारोपात् उपमानोपमेयभावोपपत्तिरिति पूर्वपक्षे प्रतिपाद्ये, तदप्यनुपपत्तिः । कल्पितभेदस्यान्तराकाशस्य बाह्याकाशपरिमाणसमानपरिमाणत्वानुपपत्तेः द्यावापृथिव्यादि तस्मिन् समाहितमित्यनुपपन्नमेव । हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनि अल्पे तेषां समाधानानुपपत्तेः । अवकाशात्मना एकत्वादित्यप्यसङ्गतम् । भेदकल्पनापूर्वकं हृदयान्तर्वर्तिन्येवाकाशे द्यावापृथिव्यादिसमाधानस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तत्रावकाशात्मनैकत्वं कथमुपपादकमुच्यते । अन्तर्हृदये भूताकाशस्य व्यवहारगत्या अल्पत्वेऽपि प्रतिभासतो महत्त्वं सम्भवत्येव । व्यवहारसिद्धद्यावापृथिव्यादिसमाधानानाधारत्वेऽपि प्रातिभासिकविशेषाणां तेषां समाधानं तत्रोपपद्यते । तथा हि—द्यावापृथिव्यादयो यथा परमेश्वरसृष्टास्सर्वसाधारणाः, तथोपासकभोगोपयोगिनस्तन्मनसा सृष्टा इहैवाम्नायन्ते—'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिना 'यं यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठती'त्यन्तेन । ते च द्विविधाः । यदोपासक इच्छया स्थूलशरीरं समालिङ्गति, तद्दशानुभाव्या इच्छयैव, यदा स्थूलं विहाय सूक्ष्मशरीरमात्रावशेषो भवति, तद्दशानुभाव्याश्च । ततस्स्थूलशरीरं गृहीत्वा यदा भोगं सम्पादयति,

तदा ते भोग्याः पदार्था अस्मदादिजाग्रत्पदार्थवत् स्थिरभोगहेतवः सर्वेन्द्रियग्राह्याः । अशरीरावस्थायामनुभाव्यास्तु मानसा एव । स्वाप्नवत् । उपासकेन अशरीरावस्थायामनुभाव्यान् पदार्थान्विषयीकृत्येयं श्रुतिः प्रवृत्ता—'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोकः' इति एतच्च सर्वं 'तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । 'भावे जाग्रद्वदि'ति सूत्राभ्यां फलाध्याये निरूपयिष्यति । इह द्यावापृथिव्यादयो ब्राह्मलौकिका एव ग्राह्याः । तत्क्रतुन्यायात् । तेष्वपि ये अशरीरावस्थायामनुभाव्याः, तेषामेव ग्रहणं न्याय्यम् । 'उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति हृदयाकाशान्तर्गततयैव समाधानवचनात् । न हि बाह्यानामन्तरेव समाधानं ब्रह्मवादिनापि शक्यं समर्थयितुम् । तदुपयोगितया च स्वप्ने सूक्ष्मनाडीमध्यगतस्यापि जीवस्य यथा रथहयाद्यवस्थानोपयोगिवैपुल्यप्रतिभासात् प्रातिभासिकं तदङ्गीक्रियते, तथा ब्राह्मलौकिकमानसपदार्थावस्थानयोग्यं मानसं वैपुल्यं सूक्ष्मेऽपि सम्भवत्येव । ननु, एवं तं चेद्ब्रूयुरित्यादिना 'हृदयपुण्डरीकमेव तावदल्पम् । तन्मध्ये विद्यमानः आकाशस्ततोऽप्यल्पः, तत्र किं वर्तते । यदन्वेष्टव्यं भवेत्' इत्याक्षिप्ते मानसं स्वाप्नवैपुल्यवत् तत्राल्पत्वाविरोधि वर्तत एव वैपुल्यमिति स्पष्टं परिहारमनुक्त्वा किमिति यावान्वा अयमाकाश इत्यादिना बाह्याकाशपरिमाणता दहराकाशस्य प्रतिपाद्यते इति चेत्, अनयाप्युक्तिभङ्ग्या स एवार्थो विवक्षितः । परं तु स्वप्नदृष्टान्तेन तस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने स्वप्नो यथासन्, एवं प्रकृतोपासनाभोगोऽप्यसन्निति मन्दमतीनामविश्वासस्स्यात्, स माभूदिति प्रकारान्तरेण कथनम् । न ह्यन्यथा अन्तर्हृदय इति वाक्यशेषः समञ्जसो भवति । एतत् सर्वमभिप्रेत्योक्तं—अवकाशात्मनैकत्वादिति । उक्तगत्या बाह्याभ्यन्तराकाशयोरवकाश एकः तुल्य इति यावत् । ननु, एवमपि 'एष आत्मापहतपाप्मे'त्यादिवाक्यार्थस्य कथं दहराकाशेऽन्वयः, न कथमपि । न ह्येष आत्मापहतपाप्मेत्यत्रैषशब्दो दहराकाशपरामर्शकः । अपि तु सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति प्रकृतं सर्वपदवाच्यं परामृशति । समानविभक्तिनिर्देशात् नपुंसकलिङ्गावगतस्याप्येष इति परामर्शस्तु आत्मपदसामानाधिकरण्यात् । ननु, नास्य जरयैतज्जीर्यति । न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामास्समाहिता' इति पूर्ववाक्यगतैरिदमेतत्पदैराकाशस्य परामर्शे सति तत्रैव कथमेष इतिपदमाकाशान्तर्वर्तिसर्ववस्तुपरम् । तत्र हीदमेतत्पदानामाकाशपरामर्शकतैव । न तु तदन्तर्वर्तिपरामर्शकता । 'अस्मिन् कामास्समाहिता' इत्यत्र कामपदं हि ब्राह्मलौकिकपित्रादिपरम् । 'यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते अथ ये चास्येह प्रेता ये च जीवा यच्चान्यदिच्छन्नरमते सर्वं तदत्र गत्वा-

विन्दते अत्र 'ह्यस्यैते सत्याः कामा' इत्यत्र ब्रह्मलोकं गतस्येह लोके ये वर्तन्ते, ये चातीता, ये चैतदिच्छाविषया भविष्यन्तः पित्रादयः, तान् सर्वानपि सङ्कल्पानुसारेण लभत इत्युपासकप्राप्यान् पित्रादीन् प्रस्तुत्य तेषु कामपदप्रयोगात् । ते च प्रागाकाशान्तर्गततया व्युत्पादिताः—'यच्चेहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहित' मिति । तथा च तदेवेह कामाधारत्वेन प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तत्समानविषयाणां नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादिवाक्यगतानामपि सर्वनाम्नामाकाशविषयत्वे एष आत्मेत्याकाशपरामर्श एव भविष्यति । अतः कथं दहराकाशो भूताकाशस्स्यादिति चेत्, उच्यते—आक्षेपवाक्ये ह्याकाशो न पृष्टः । ब्रह्मपुराख्यशरीरजराप्रध्वंसाभ्यां तदन्तर्वर्ति किमपि नावशिष्यते इत्येतावदेवाक्षिप्तम् । उत्तरवाक्येऽपि नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्युच्यते । अत्र चैतत्पदेन द्यावापृथिव्यादिकमेव विवक्षितम् । आधारजराप्रध्वंसाभ्यामाहितं मूर्तं ध्वस्तं भवति । न त्वमूर्तम् । तथा च आकाशविषयत्वे अप्रसक्तप्रतिषेधता स्यात् । अतः प्रश्नोत्तरवाक्यपर्यालोचनया नास्य जरयैज्जीर्यतीत्यादौ शरीरजराप्रध्वंसाभ्यां तदन्तर्वर्ति द्यावापृथिव्यादिकं न जराप्रध्वंसशालि भवतीत्यर्थो विवक्षितः । द्यावापृथिव्यादेर्लिङ्गान्तरेण वचनान्तरेण प्रस्तुतत्वेऽपि सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति सङ्ग्रहेण नपुंसकैकवचनेनापि तेषां प्रस्तुतत्वमस्ति । एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमित्यनेन तस्यैव द्यावापृथिव्यादेः ब्रह्मता बोध्यते । यद्यपि द्यावापृथिव्यादेः न साक्षाद्ब्रह्मता सम्भवति, तथापि तत्परामर्शकस्यैतत्पदस्य ब्रह्मसामानाधिकरण्यात् द्यावापृथिव्यादिशब्दास्तदवच्छिन्नब्रह्मपरा इत्युपेयते । न च ब्रह्मपुरशब्दोऽत्र श्रूयते, न ब्रह्मशब्दमात्रम् । स च प्राक् देहे प्रयुक्तः । अतः कथं ब्रह्मसामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठीसमासः प्राचीनो ब्रह्मपुरशब्दः । अयं तु ब्रह्म पुरमिति कर्मधारयो वा, पदद्वयं वा । सत्यपदसामानाधिकरण्यात् । सत्यपदं हि ब्रह्मण्येव प्रसिद्धम् । विशिष्य चात्रैव प्रकरणे 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य'मित्याम्नानाच्च । तस्मात् पूर्ववाक्ये प्रधानतया प्रस्तुतद्यावापृथिव्यादिपरामर्शकैतत्पदानुसारेण 'अस्मिन् कामास्समाहिता' इति एका प्रत्यभिज्ञा अन्यथा नेया । अस्मिन् द्यावापृथिव्याद्यवच्छिन्ने कामास्सृष्ट्यनुकूला इच्छास्समाहिता इत्यर्थः । तथा च 'एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिकं नाकाशान्वयि । एवमुपक्रमे ब्रह्मपुरपदेन ब्रह्मण उपास्यत्वावगमोऽपि न विरुध्यते । उपक्रमगतो ब्रह्मशब्दो हि चैत्रान्वेषिणं प्रति मैत्रसद्मनि चैत्रस्तिष्ठतीत्यत्र मैत्रशब्दो यथा ग्रहान्तरव्यावर्तकः नैवं, ब्रह्मशब्दः पुरान्तरव्यावर्तकः । सर्वस्यापि शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वात् । तथा च ब्रह्मपुरशब्देन यत् ब्रह्मणः

उपास्यत्वमुपक्षिप्तं, तद्दहराकाशान्तर्वर्तिद्यावापृथिव्याद्यवच्छिन्नब्रह्मणः उपास्यत्वमादाय निर्वृणोति। तस्माद्दहराकाशो भूताकाशः। अथापि दहराकाश एवोपास्यः। तत्रैव आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यस्यान्वयः। तथापि नासौ ब्रह्म। अपि तु जीवः। द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारत्वं पूर्ववदेवोपपादनीयम्। जीवे मानसपदार्थोपादानतया स्वप्नगजादिवत् मानसद्यावापृथिव्यादिसमानाधारत्वोपपत्तेः। यावान्वा इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं वैपुल्यं तु अविद्यावच्छिन्नस्य तस्योपपद्यते। अथवा यावान्वा इति वाक्यं न महत्त्वं प्रतिपादयति, अपि त्वल्पत्वमेव। अत्र ह्ययमितिशब्दो न बाह्याकाशपरामर्शकः। अपि तु दहराकाशपरामर्शक एव। तस्यैव पूर्ववाक्ये शब्देन प्रस्तुतत्वात्। तथा च यावानयं दहराकाशः, तावानेव दहराकाशः। नास्य परिमाणमन्येन तुलयितुं शक्यमिति 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयो'रित्यादिवदुपपद्यते। अनेन च दहराकाशोऽतिसूक्ष्मः, नास्य सौक्ष्म्येऽन्यदुपमानं वर्तत इति प्रतिपादिते दहराकाशो जीव इति पर्यवस्यति। आकाशोपमितत्वादि चेति भाष्यगस्यापि प्रकारस्योपलक्षणम्। अपहतपाप्मत्वादिकं च विशुद्धजीवस्वरूपस्योपपद्यते। पापादीनामन्तःकरणोपाधिकत्वात्। इहैव च नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादिना शरीरदोषाणां तत्र निरासात्। अथवा अपहतपाप्मत्वं सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वाभ्यां सह ब्राह्मलौकिकमेव ग्राह्यम्। अतो न तदनुपपत्तिः। ननु, एवमुत्तरसन्दर्भो जीवपरतया नीयेत। यदि दहराकाशो जीव इति किञ्चित् प्रमाणमवगमयेत्। आकाशशब्दो हि तत्र न रूढः। नापि ब्रह्मवत् निरूढः। न चोपक्रमे ब्रह्मपुरपदस्य षष्ठीसमासगर्भस्य स्वस्वामिभावपर्यवसितस्य जीव एव स्वारस्यमिति तदनुसारेणाकाशपदं जीवपरमिति वाच्यम्। वाक्यान्तरगतस्याकाशपदस्य वाक्यान्तरगतषष्ठ्यर्थस्वारस्यमात्रेण जीवपरतायाः कल्पयितुमनुचितत्वात्। अपि तु ब्रह्मश्रुतिस्वारस्यानुसारेणाकाशपदनिरूढ्यनुसारेण ब्रह्मैव प्रकृते विवक्षणीयमिति चेत्, उच्यते—इह हि वाक्ये दहरत्वमाम्नायते। तद्यथाश्रुतं स्वाभाविकमेव वक्तव्यम्। हृदयपुण्डरीकान्तर्गततया अर्थसिद्धस्यापि पुनराम्नानात् उत्तरत्र यावान्वा इति वाक्येन तस्यैव दृढीकृतत्वाच्च। अतस्स्वाभाविकेन दहरत्वलिङ्गेन जीवे निर्णीते उक्तगत्या सर्वं जीवपरतयैव व्याख्येयम्। उपक्रमानुसारेणोपसंहारगतस्य ब्रह्मशब्दस्यापि तत्रैव वृत्तिरिति न ब्रह्मपुरपदादपि ब्रह्मनिर्णयः। इदमेव पूर्वपक्षलिङ्गं सूचयितुं आकाश इति धर्मिनिर्देशमकृत्वा सूत्रे दहर इति धर्मिनिर्देशः। जीवपूर्वपक्षस्तु 'इतरपरामर्शा'दित्यत्र भविष्यति। एवं दहराकाशस्योपास्यत्वमुपेत्य जीवपूर्वपक्षो दर्शितः अथवेत्यादिना। इदानीं तं परित्यजति—

न चात्र दहराकाशस्येति । तथा च पूर्वोक्तगत्या दहराकाशो भूताकाश एव। तदन्तर्वर्तिद्यावापृथिव्याद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवोपास्यमिति भावः । तं चेद् ब्रूयुरिति । तमुपाध्यायं शिष्याश्चेदाशङ्कां कुर्युः, तदा स उपाध्यायो ब्रूयादित्यर्थः । पुण्डरीकवेष्टनमात्रस्य दहरत्वनिवृत्तिपरत्वादिति । न च तथासति लक्षणा स्यादिति वाच्यम् । न हि शब्दगत्या न्यूनत्वाभावः प्रतिपाद्यते । अपि त्वाकाशतुल्यपरिमाणता शब्दगत्या प्रतिपाद्यते । तच्च परममहति ब्रह्मणि सम्भवत्येव । तत्फलं तु न्यूनताव्यवच्छेदः, न त्वाधिक्यव्यवच्छेदोऽपि । ननु, उभयव्यवच्छेदोऽपि फलमस्तु । नेत्याह—उभयप्रतिपादन इति । फलगत्येतिशेषः । वाक्यं भिद्येतेति । गौरवलक्षणो वाक्यभेदः आपद्येतेत्यर्थः । नचेति । ननु, मानसानां द्यावापृथिव्यादीनां हृदयपुण्डरीकजीवयोस्समाधानमुपपद्यत इत्युक्तमिति चेत, न । द्यावापृथिव्यादिपदानां मानसमात्रविषयतया सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । न च तत्क्रतुन्याय एव सङ्कोचक इति वाच्यम् । तत्क्रतुन्यायस्य हि प्राप्यमवश्यं ध्येयमित्येतावति पर्यवसानम् । न तु प्राप्यमेव ध्येयम् । न च तत्क्रतुन्यायस्य निरङ्कुशत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । न तदनुसारेण च ध्येयगुणा एव संकुचद्वृत्तयो व्याख्येया इति वाच्यम् । तासु तासूपासनासु हि पारमेश्वरा धर्मा बहवो निरूप्यन्ते । न च तेषां सर्वेषामेकेन तत्क्रतुन्यायेन लक्षणोचिता । परं तु उत्सर्गभूतस्य तत्क्रतुन्यायस्यैव सङ्कोचः तेषु गुणेष्वाश्रीयते । अतोऽत्र द्यावापृथिव्यादीनां साधारणानामुपासकासाधारणानां च समाधानाधारत्वं ध्येयम् । प्राप्यं तूपासकेन ध्येयैकदेशभूतं मानसद्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारत्वम् । तदुपपत्तये च प्रसिद्धमेव महत्त्वं यावान्वा इति वाक्येन प्रतिपाद्यं, न तु मानसम् । तस्मिन् प्रसिद्धद्यावापृथिव्यादिसमाधानानुपपत्तेः अप्रसिद्धस्य शब्दार्थत्वे क्लेशापाताच्च । न च ब्रह्मण्यपि हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने प्रसिद्धाकाशौपम्यद्यावापृथिव्यादिसमाधाने न सम्भवत इति वाच्यम् । न हि हृदयपुण्डरीकावच्छेदेनैव तदुभयमुपपाद्यते । अपि तु आकाशवद्विभुः द्यावापृथिव्याद्याश्रयश्च स हृदयपुण्डरीके ध्येय इति । न च तथासति 'उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति हृदयपुण्डरीकमध्यगत एव परमात्मनि द्यावापृथिव्यादिसमाधानवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । न ह्यनेन वाक्येन हृदयपुण्डरीकावच्छेदेनैव द्यावापृथिव्यादिकमस्तीति प्रतिपाद्यते । अपि तु यो हृदयपुण्डरीकगततया प्रतिपादित आत्मा, तस्य व्यापकतया सर्वं तदन्तर्गतमेव । न ह्यात्मनो बहिर्भूतं किञ्चिदित्येतावत् प्रतिपाद्यते । व्यापकस्यापि हृदयपुण्डरीकान्तर्गतिस्तु न साकल्येन तत्र वर्तनम् । अपि तु तत्संसृष्टतामात्रम् । न चेयं गतिः भूताकाशवा-

दिना वक्तुं शक्यते । उपमानोपमेयभावसिद्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नस्यैवाकाशपदेन विवक्षणीयतया तत्र प्रसिद्धाकाशौपम्यद्यावापृथिव्यादिसमाधानवचनस्यासङ्गतत्वात् । एष आत्मेति । न चाक्षेपसमाधानवाक्ययोराकाशस्यास्पष्टत्वेन तदन्तर्वर्तिद्यावापृथिव्यादिकमेवात्मत्वादिना प्रतिपादनीयमिति पूर्वपक्षोक्तं समञ्जसम् । तं चेत् ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरमित्याक्षेपवाक्ये आकाशो न स्पष्ट इति कथं वक्तुं शक्यम् । 'यावान्वा अयमाकाश' इति वाक्ये द्यावापृथिव्यादिकं ब्रह्मपुरान्तर्वर्तिहृदयपुण्डरीकाकाशे हि समाहितमुक्तं, न तु ब्रह्मपुर एव । तत्र विवक्षाविशेषं विना तं चेत ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा इत्यक्षेपवाक्य आकाशानुवादमकृत्वा ब्रह्मपुरमात्रग्रहणं नोपपद्यते । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यत्र योऽर्थ उक्तः, स एवार्थः । अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वे च कामा इत्यत्राक्षिप्तः । स एव चार्थोऽस्मिन् कामास्समाहिता इत्यत्रोपपादनपूर्वकमुपसंहृत इति प्रतीयते, नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादि तदुपपादकमिति च । ततश्च नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमिति परिहारवाक्यपर्यालोचनया आक्षेपवाक्ये अयं विवक्षाविशेष उन्नीयते । ब्रह्मपुरान्तर्गत आकाशे समाधानोक्त्या ब्रह्मपुर एव समाधानमुक्तम् । ब्रह्मपुरान्तर्गत आकाशो यदि ब्रह्मपुरजराप्रध्वंसानुसारिजाप्रध्वंसशीलः, तदा राजाधीनैश्वर्यामात्यभृत्यो यथा राजभृत्यः, एवं ब्रह्मपुरमध्यगताकाशनिहितमपि ब्रह्मपुर एव निहितमित्येकोऽभिप्रायः । घटादिषु दध्यादिस्थापनानुकूलावकाशरूप आकाशे विद्यमानं दध्यादि घटादावेव यथा निहितं भवति, एवं ब्रह्मपुरान्तर्गतावकाशरूप आकाशे विद्यमानमपि द्यावापृथिव्यादि ब्रह्मपुरे निहितमित्यपरोऽभिप्रायः । तथा च ब्रह्मपुरजराप्रध्वंसाभ्यां तदन्तर्गताकाशनिहितस्य द्यावापृथिव्यादेः स्थितिर्न लभ्यते । एवमुभयाभिप्राय आक्षेपे आद्यस्योत्तरं —नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत इति । तथा च द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारस्याकाशस्य ब्रह्मपुरजराप्रध्वंसानुसारिजराप्रध्वंसशालित्वाभावात् ब्रह्मपुरे जीर्णे नष्टेऽपि द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारस्य आकाशस्य यथा पूर्वं समवस्थितत्वात् द्यावापृथिव्यादिस्थितौ न काचिदनुपपत्तिः । द्वितीयाभिप्रायस्य चेदमुत्तरं—एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति । नायमाकाशो घटान्तर्गतावकाशवत् अवकाशमात्रम् । अपि तु स्वतन्त्र आधारो ब्रह्मरूपः । तद्धि पुरं पुरवत् सर्वस्य द्यावापृथिव्यादेर्भोगस्थानस्य अग्न्यादेर्भोगोपकरणस्य पित्रादेर्भोग्यस्य चाश्रयः । अतो यथा घटादौ नष्टे दध्यादि नावतिष्ठते, एवं ब्रह्मपुरे जीर्णे नष्टे वा द्यावापृथिव्यादिकं नावतिष्ठत इति नाशङ्कनीयम् । तदा-

धारब्रह्मरूपस्य पृथगेव विद्यमानत्वात् । एवमाक्षेपसमाधानवाक्ययोराञ्जस्यायोत्तरवाक्यगतैतत्पदयोराकाशविषयत्वमवश्यम् वक्तव्यम् । यदि तु नास्य जरयेत्याद्युत्तरवाक्यगतैतत्पदयोः द्यावापृथिव्यादिविषयत्वमेवोच्येत, तथासति शरीरजराप्रध्वंसाभ्यां द्यावापृथिव्यादेर्जराप्रध्वंसाभावेऽपि तदाधारस्यान्यस्य स्थिरस्याप्रतिपादनाच्छरीरनाशे कुसूलनाशे कुसूलगतधान्यादेरनवस्थानवत् शरीरगतद्यावापृथिव्यादेरनवस्थानं स्यादिति शङ्कासम्भवेन किं ततोऽतिशिष्यत इत्याक्षेपोऽपरिहृत एव स्यात् । तस्मिन् पक्षे ऐकरूप्याय अस्मिन् कामाः समाहिता इत्यत्रापि द्यावापृथिव्यादेरेव परामर्शनीयत्वेन कामसमाधानप्रत्यभिज्ञानमपि बाधितं स्यात् । आकाशे कामसमाधानस्य प्रागुपक्षिप्तत्वात । नचेदं प्रत्यभिज्ञानं बाधनीयमिति वक्तुमुचितम् । 'उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते अस्मिन् कामास्समाहिता' इत्युपक्रमोपसंहारैकरूप्येण तदर्थस्य विवक्षितत्वावश्यंभावात् । कृत्स्नतदन्तर्गतस्य वाक्यजातस्य तदुपपादकतायामेव स्वारस्यावगमाच्च । अस्ति चाकाशस्यापि दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति वाक्ये प्रथमान्ततया प्राधान्येन प्रस्तुतत्वम् । यद्यपि तदपेक्ष्य द्यावापृथिव्यादि सन्निहितं, तथापि कृत्स्नवाक्यतात्पर्यपर्यालोचनया तस्यैव परामर्शयोग्यतया अयोग्यद्यावापृथिव्यादिसन्निधानस्याप्रयोजकत्वात् । नास्य जरयैतदित्यादौ नपुंसकलिङ्गं तु तस्मिन्नेव आकाशे ब्रह्मपदमपि प्रयुक्तम् । ब्रह्मपुरमितितदभिप्रायं भविष्यति । सामान्ये वा भविष्यति । तथा ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यादप्याकाशो ब्रह्मेति । तत्सिद्धम्—एष आत्मा अपहतपाप्मेतिवाक्यं नाकाशादन्यत्रान्वेतीति । ननु, नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यत्र आकाशपरामर्शे अप्रसक्तप्रतिषेधता । अमूर्तस्य तस्य शरीरजराद्यनुविधायिजरादेरप्रसङ्गादिति चेत, पूर्वपक्षिमतेऽपि असङ्गतमेव । द्यावापृथिव्याद्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव सर्वं तदस्मिन् समाहितमित्यनेन विवक्षिततया तत्रापि शरीरजराद्यनुविधायिजरादेरप्रसङ्गात् । सिद्धान्तिनस्तु नानुपपत्तिः । ब्रह्मपुरान्तर्गताकाशनिहिततयोक्तानां द्यावापृथिव्यादीनां ब्रह्मपुरान्तर्गततानुवादे किं तात्पर्यमिति विकल्पमुखेनास्मिन्नुत्तरे प्रवृत्तेऽसम्भावितं सम्भावितं वा सर्वं विकल्प्य निरस्यत इति विकल्पाभिप्रायखण्डने हि सर्वं सम्भावितमसम्भावितं वा निरस्यत इत्याधुनिकप्रबन्धेषु व्युत्पन्नमेव । एतेन यावान्वा अयमित्यत्राकाशौपम्येन पूर्ववाक्य एव ब्रह्मनिर्णये सति द्विविधोऽप्याक्षेपाभिप्रायो न सम्भवति । ब्रह्मणः शरीरानुविधायिजरादेरसम्भवात् । स्वतन्त्राधारत्वाच्चेत्यपि निरस्तं । यावान्वा इति वाक्यस्य मानसवैपुल्यप्रतिपादकतेति सम्भावनया आकाशपदस्य ब्रह्मपरताया झटिति

निर्णेतुमशक्यत्वात् हृदयपुण्डरीकान्तर्गतस्याकाशस्य ब्रह्मत्व एव 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयमि'ति वाक्यशेषे हृदि आत्मेत्येतदर्थकतया हृदयपदनिर्वचनमपि आत्मनि सङ्गतं भवति । तथा चायमर्थः—एष द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधार आकाश आत्मा अपहतपाप्मा अपहताः अपगताः पाप्मानः पुण्यपापरूपाः सर्वसंसारतापनिदानभूताः यस्मात् स तथाभूतः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युः न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक' इति वाक्यशेषात् । एवंसति यद्यपि पाप्मपदेनैव जरादिसङ्ग्रहात् पृथग्विजरइत्यादि नापेक्षितं, तथापि पुण्यपापमूलकशरीरद्वारा जराद्यभावेऽपि स्वाभाविकमेव जरादिकमस्त्विति मन्दबुद्धिपरिकल्पितजरादिनिवृत्त्यर्थं पुनस्तान्निषेधः । स वा अयमिति पुरुषुपुरीति च पुरुषपदे बहुवचनेन वा एकवचनेन वा विग्रहप्रदर्शनार्थम् । ब्रह्मपदस्य जीवपरत्वमुपेत्य प्रौढ्या पक्षान्तरमाह—अथवेति । अथाप्युत्तरभाविभिर्बहुभिराकाशोपमितत्वादिभिः दहरो ब्रह्म भविष्यतीति भावः । अनुविद्य आचार्यसमीपतो ज्ञात्वा उपास्य । वस्तुतस्तु उपक्रमे ब्रह्मपदं यथाश्रुतमेव । षष्ठ्यर्थस्योपलब्ध्यधिष्ठानत्वरूपासाधारणसम्बन्धस्य ब्रह्मण्युपपत्तेः । तच्च वाक्यमुपक्रम एव ब्रह्मण उपास्यत्वमुपक्षिपति । अत आकाशो ब्रह्मैव । अत्रेयं पूर्वपक्षिणः शङ्का—उपक्रमे ब्रह्मण उपास्यत्वावगमेऽपि दहराकाशस्य ब्रह्मत्वं न सिध्यति । उपक्रमगतमुपास्यत्वं यदि दहराकाश एव पर्यवसितं स्यात्, तदा खलूपक्रमपर्यालोचनया दहराकाशस्य ब्रह्मत्वं सिध्येत् । तत्तु 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमि'ति वाक्यस्वारस्येन दहराकाशान्तर्वर्तिन एव प्राप्नोति । नन्वेतद्वाक्यपर्यालोचनया दहराकाशान्तर्वर्तिन एवोपास्यत्वप्राप्तावपि 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इति वाक्यपर्यालोचनया दहराकाशतदन्तर्वर्तिनोः उपास्यत्वं सिध्यति । तदेकदेशानुवादोऽयं तस्मिन् यदन्तरित्यादिः । 'अथ य इहात्मानमनुविद्ये'ति वाक्यं चैष आत्मापहतपाप्मेति वाक्योक्तस्यात्मन उपासनं प्रतिपादयति । 'एष आत्मे'ति वाक्यं दहराकाशविषयमिति प्रागेव निरूपितम् । अतो दहराकाशस्योपास्यत्वे सिद्धे उपक्रमवशादपि तस्य ब्रह्मत्वं सिध्यतीति चेन्न । एष आत्मेति वाक्यं हि द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारवस्तुपरं, न तु द्यावापृथिव्यादिपरमित्यस्तु । द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारश्च न दहराकाशः । अपि तु दहराकाशान्तर्वर्ती । तथा हि—उपक्रमे ब्रह्मणः उपास्यत्वेऽवगते तस्मिन् यदन्तरित्यनेन दहराकाशान्तर्वर्तिनि पर्य-

वसानकरणात् तत्स्वारस्यानुरोधेन 'यावान्वा अयमाकाश' इत्यस्यार्थोऽङ्गीक्रियते । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेष' इत्येकं वाक्यम्, अन्तर्हृदयइत्यपरम् । अन्तर्हृदये दहराकाशे आकाशः परमात्मा, स चाकाशसमानपरिमाण इति वाक्यद्वयार्थः । दहराकाशान्तर्वर्ती च परमात्मा उत्तरत्र द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारत्वेन प्रतिपाद्यत इति एष आत्मेत्यादावपि स एव सम्बध्यते । अतो न कथमपि दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वादिकं प्राप्नोतीति मनसि निधाय पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति—यदप्येतदुक्तमिति । आकाशस्वरूपप्रतिपादनं नोपपद्येतेति । यावान्वा इति वाक्यं हि दहराकाशस्यैव बाह्याकाशोपमितत्वं प्रतिपादयति, न तु दहराकाशान्तर्वर्तिनोऽन्यस्य कस्यचित् । उपक्रमे हि पुण्डरीकशब्दः पुण्डरीकसमानाकारहृदयपर एव । समानप्रकरणे तैत्तिरीयके 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुख'मिति श्रवणात् । तदेव चान्तर्हृदय आकाश इत्यत्र हृदयशब्देन प्रत्यभिज्ञायते, न तु दहराकाशः । तत्र तच्छक्तेरभावात् । आकाशपदेन च दहराकाश एवावगम्यते । तुल्यशब्दत्वात् । अतश्चेदं वाक्यं दहराकाशवैपुल्यप्रतिपादनपरमेवोपेयम् । अन्यथा कृताक्षेपसमाधानालाभात् । 'तं चेद्ब्रूयु'रिति वाक्ये हि अथ यदिदमिति वाक्योक्तस्य सर्वस्यार्थस्यानुवाददर्शनात् आक्षेपोऽयमित्यवगम्यते, न तु दहराकाशे किं वर्तत इति प्रश्नमात्रम् । उक्तानुवादवैयर्थ्यापत्तेः । कृत्स्नानुवादो हि विरोधस्फोरणार्थः । ततश्चायमाक्षेपाभिप्रायः—हृत्पुण्डरीकमेव तावदल्पम् । तदन्तर्वर्ती दहराकाशस्तावदतीवाल्पः । अतस्तत्र कस्यापि वस्तुनोऽन्वेषणयोग्यस्यासम्भवात् किमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चेति । अयं चाक्षेपो न दहराकाशस्य महत्त्वनिरूपणं विना समाधातुं शक्यः । तथा च यावान्वा इति वाक्यमाकाशौपम्यप्रतिपादनपूर्वकं दहराकाशवैपुल्यप्रतिपादन एव पर्यवसितम् । न तु दहराकाशान्तर्वर्तिवस्तुप्रतिपादनपर्यवसितं तस्य वैपुल्यप्रतिपादकम् । कृताक्षेपसमाधानालाभात् वाक्यभेदापत्तेश्च । तदन्तर्वर्तिवस्तुप्रतिपादनपरं तु भवेदस्मिन्नित्यादि । अत एव आत्मेत्यादिद्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारपरं सत् दहराकाश एव पर्यवस्यति । तथा च आक्षेपसमाधानाद्यनेकस्वारस्यानुग्रहाय तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्येकं वाक्यं तदनुसारेणैव व्याख्येयम् । ननु, यावान्वा अय'मिति वाक्यमस्तु दहराकाशस्य वैपुल्यप्रतिपादनपरम् । तथापि न तस्यान्वेष्टव्यत्वम् । अपि तु तदन्तर्वर्तिनो द्यावापृथिव्यादेरेवेति मनसि निधाय शङ्कते—नन्वेतदपीति । परिहरति—नैतदेवमिति । इष्टापत्तिं वारयति—तत्रेति । एतदभिप्रायः प्रागेव स्पष्टीकृतः । तस्मादुपक्रमेऽपीति । ननु, कथमुपक्रमे दहराकाशो ज्ञेयत्वेन प्र-

तिपादित इति वक्तुं शक्यते । तस्मिन्यदन्तरिति अन्तर्वर्तिन एव अन्वेष्टव्यत्वादेरवगमात् । न चोपसंहारे दहराकाशस्य पूर्वोक्तगत्योपास्यत्वसिद्धौ तदैकार्थ्यायोपक्रमोऽपि तथा व्याख्येय इति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहारयोरविरोधो यथा भवति, तथा सन्दर्भो व्याख्येयः । अर्थविरोधे एकवाक्यतानुपपत्तेः । अन्यूनानतिरिक्तार्थकत्वं तु तयोः कुतस्त्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा चोपसंहारे दहराकाशस्य सहान्तस्थैः कामैरुपासनं फलाय विधीयते । उपक्रमे तु अन्तस्समाहितस्य वस्तुन एवान्वेष्टव्यत्वानुवादः तं चेद्ब्रूयुरित्यादिशङ्कावसरदानार्थः । उच्यते—उपक्रमोपसंहारयोरन्यूनानतिरिक्तार्थत्वं यद्यपि नास्ति । अप्रयोजकत्वात्, तथापि प्रकृते उपक्रम एवोपासनाविधिरङ्गीकर्तव्यः । उपसंहारे विहितस्यैवोपासनस्यानुवादेन फलसम्बन्धो बोध्यत इति वक्तव्यम् । उपसंहारगतस्यैव वाक्यस्योभयार्थत्वे गौरवापत्तेः । तथा चोपसंहारे दहराकाशतदन्तर्वर्तिकामोपासनायाः फलसम्बन्धं बोधयितुमनुवादात् उपक्रमे कामाधारस्य उपासनायां तात्पर्ये निर्णीते यथा तल्लाभो भविष्यति, तथा वाक्ययोजना कर्तव्या । अपि च 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषामिति वाक्य एवोपासनाविध्यङ्गीकारे कामपदेन पित्रादीनामेव प्रतिपादनात् विशिष्य तत्प्रतिपादनमितरगुणपरिसङ्ख्यार्थमित्यप्याशङ्क्येत । तस्मात् 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्येवोपासनाविधिः । तत्रान्वेषणं नाम गुरुमनुसृत्यात्मनो विचारणम् । विज्ञानं तु ध्यानम् । 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेने'ति विज्ञानपदस्य ध्याने प्रयोगात् । इदं हि वाक्यं 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति उक्तार्थस्यैव प्रतिपादकम् । विजिज्ञासितव्य इत्यत्र सन्नर्थो न विवक्षितः । निदिध्यासितव्य इत्यत्र यथा । तदिदमुक्तं—विज्ञेय उक्त इति गम्यत इति । ननु, तावतापि कथमुपक्रमे आकाशस्योपास्यत्वावगमः । इत्थं—'तस्मिन् यदन्त'रिति आकाशाधिकरणकं यद्वक्ष्यमाणं द्यावापृथिव्यादिकं, तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोच्यते । न चाकाशमविज्ञाय तदधिकरणकं द्यावापृथिव्यादिकं ज्ञातुं शक्यम् । तथा चोपक्रमे आकाशोऽधिकरणत्वेन ज्ञेयः, द्यावापृथिव्यादयश्चाधेयत्वेन ज्ञेया इति सिध्यति । न चैवंसत्याकाशस्येतरविशेषणतयोपास्यत्वात्तदुपासनं प्राधान्येन न सिध्येदिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । इदमुपासनमाकाशे द्यावापृथिव्यादिकमित्येव कर्तव्यम् । वचनस्वारस्यात् । न चैवंसति 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा'निति विशेष्यतयोपासनानुवादो न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । न हि तत्र विशेष्यतयात्मा उपास्य इति विशेष्यताबोधकं किञ्चित्पदमस्ति । अपि त्वात्मानमिति द्वितीया । सा तु

विषयतामात्रं प्रतिपादयति । तावन्मात्रमात्मप्रकारकोपासनायामपि न विरुध्यते । प्रकारताया अपि विषयताविशेषरूपत्वात् ;। अथवा 'तस्मिन्न् यदन्त' रित्याकाशाधिकरणकं यद्द्यावापृथिव्याद्युक्तं, तावन्मात्रमेव तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्दो न परामृशति । येन विषयनिर्देशकेन तत्पदेनाकाशस्य द्यावापृथिव्यादिविशेषणतयैव उपादानात्तथैवोपासना भवेत् । अपि त्वयं तच्छब्दो वाक्यार्थपरामर्शकः । तथाच 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'त्यारम्य यदुक्तं, तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यं चेत्यर्थः । अवश्यं चैतस्येत्थमेवार्थः स्वीकर्तव्यः । कथमन्यथा हृदयपुण्डरीकादेरुपास्यता सिध्येत् । एवंसति 'अथ यदिदमस्मि'न्निति प्रथमयत्पदमपि निराकाङ्क्षं भवति । तदन्वेष्टव्यमित्यत्रान्तर्वर्तिवस्तुमात्रपरामर्शे द्वितीययत्पदस्य तत्पदेन प्रतिनिर्देशात् प्रथमयत्पदं साकाङ्क्षमेव स्यात् । न चैवमाक्षेपे अन्तर्वर्तिन एवान्वेष्टव्यतयानुवादोऽसङ्गतस्स्यादिति वाच्यम् । वाक्यार्थे कृत्स्नेऽप्यन्वेष्टव्ये प्रतिपादितेऽप्यन्तर्वर्तिन्येवासम्भावनायाः समुद्भवात् तावन्मात्रमेवाक्षिप्तम् । तदन्वेष्टव्यमिति वाक्यार्थपरामर्शके तत्पदे च सामान्याभिप्रायं नपुंसकं औत्सर्गिकं चैकवचनमुपपद्यते । वाक्यार्थस्य लिङ्गविशेषेण वचनविशेषेण चाप्रस्तुतत्वात् । यदि तु 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा'निति वाक्य एव फलेन विशिष्टमुपासनं विधीयते । 'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इतिवत् । चशब्दश्चोक्तवक्ष्यमाणगुणसङ्ग्रहार्थः अन्येषां गुणानामाम्नानं व्यर्थं माभूदिति, तदापि दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे न कोऽपि विरोधः इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥१५॥

नन्वहरहर्गच्छन्त्य इति वाक्यशेषः पुण्डरीकान्तर्गते भूताकाशेऽप्युपपद्यते । यदा हि जीवो हृदयान्तस्स्थितं ब्रह्म गच्छति, तदा हृदयान्तर्वर्त्याकाशमपि गच्छत्येव । हृदयगते भूताकाशे ब्रह्मलोकशब्दोऽप्युपपद्यते । ब्रह्मणो लोक उपासनास्थानमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् । अतः कथं सुषुप्तौ जीवैर्गन्तव्यत्वं, ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशे श्रुतः तस्य ब्रह्मतां गमयेदित्यत आह—तथा हि दृष्टमिति । तद्व्याचष्टे तथाह्यहरहर्जीवानामिति । यद्यपि भूताकाशेऽप्युक्तरीत्या गतिशब्दावुपपद्येते, तथापि श्रुत्यर्थः श्रौतप्रसिद्ध्यैव व्याख्येयः । श्रुतौ 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि'त्यादौ ब्रह्मण्येव सुषुप्तगतिः श्रुता । श्रुतिप्रस्थानपाटवशालिनो लोकस्यापि तथैव प्रसिद्धिः । 'एष ब्रह्मलोकस्सम्राडिति हैनमनुशशासे'ति ब्रह्मलोक-

शब्दोऽपि श्रुतौ ब्रह्मणि प्रसिद्धः । अतश्श्रौतप्रसिद्ध्यनुगृहीतौ गतिशब्दौ भूताकाशशङ्कां व्यावर्तयत इति युक्तम् । यद्यपि गतिशब्दयोरुभयोः प्रस्तुतत्वात् तथाहि दृष्टाविति वक्तव्यं, तथापि द्वयोरपि प्रत्येकाभिप्रायमेकत्वं सामान्ये न पुंसकं चोपपद्यत इति भावः । सामानाधिकरण्यवृत्त्या त्विति । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यं ह्यन्याय्यम् । वैयधिकरण्ये हि प्रातिपदिकार्थानन्तर्गतोऽपि स्वस्वामिभावादिरन्यः सम्बन्धः कल्पनीयः । अभेदपक्षे तु प्रातिपदिकार्थस्वरूपभूत एव स इति लाघवम् । अपि च नामार्थानामभेदसंसर्ग एव शब्दबोध्यः । भूतलं घट इत्यादावाधाराधेयभावबोधादर्शनात् । तथा च प्रकृते ब्रह्मलोकप्रातिपदिकयोरेकार्थपर्यवसिततैवोचितेति भावः । ननु, ब्रह्मलोकशब्दः सत्यलोके प्रसिद्धः । 'अत्रैव च अरश्च ह्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दीवी'ति अत्रैव प्रयुक्तः । अतश्चात्रोत्सर्गप्राप्तोऽप्यभेदान्वयः परित्यक्तव्यः । दृश्यते हि नरपतिशब्दादौ प्रसिद्ध्यनुसारेण सामानाधिकरण्यपरित्याग इत्याशङ्क्योक्तं—लिङ्गं चेति । तत् ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यार्थत्व इत्यंशाध्याहारेण व्याचष्टे—एतदेवचेति ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥१६॥

ननु, 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरित्येतद्दहराकाशविषयं न भवति । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वेन तद्घटितस्य वाक्यस्य प्रकृतदहराकाशविषयत्वे पृथगधिकारप्रतिपादनविरोधात् । तदनुसारेणान्यस्यैवायमधिकार इति प्रतीयते । तथा च कथमयं हेतुर्दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयेदित्याशङ्क्य 'अथ य आत्मा स सेतुरि'ति वाक्यगतेन यत्पदेन पूर्वप्रकृतं परामृश्यते । तादृग्विधश्च दहराकाश एव । आत्मपदेनापि स एव प्रत्यभिज्ञायते—एष आत्मेति । तत्रात्मशब्दस्य पूर्वं प्रयुक्तत्वात् । तथा च यत्पदात्मपदानुसारेण 'अथ य आत्मे'ति वाक्यस्य दहराकाशविषयत्वे निर्णीते अथशब्दः आनन्तर्यार्थकः भविष्यतीति । न च तदुक्तिर्व्यर्था । आनन्तर्यमात्रं हि न वक्तव्यम् । तदनुक्तावपि तस्याज्ञानमात्रेणैवावगन्तुं शक्यत्वात् । अतः स्वापेक्षितात् पूर्वस्मादनन्तरमिति विशिष्टानन्तर्ये परिणतोऽथशब्दः उक्तवक्ष्यमाणगुणानां समुच्चयं द्योतयन् 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानि'ति वाक्ये विशिष्य ग्रहणं सत्यानां कामानामितरपरिसंख्यार्थकमिति शङ्काव्यावर्तको भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह— कथं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति । प्रकृतेत्यादि । ननु, 'आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसौ उभौ विद्युन्नक्षत्राणी'त्यादिना भूताकाशस्यापि सर्वविधारकत्वमुपपद्यते । 'एषां लोकानामसम्भेदाये'त्यपि तत्र सम्भवत्येव । अवकाशसम्पा-

दकतया असाङ्कर्यहेतुत्वात् । 'आकाशे रमते' 'आकाशेन जायते आकाशमभिजायत' इति च ब्राह्मणम् । ततः कथं धृतेः परमात्मैव दहराकाश इत्यत आह—अयं च महिमेति । न केवलं जगदाधारत्वमेव प्रकृते धृतित्वम् । अपि तु महिमविशेषरूपम् ऐश्वर्यापरपर्यायम् । तदीश्वरस्यैव शासनपूर्वकं धृतिहेतुत्वमिति भावः ॥१६॥

ननु, परमात्मन्याकाशपदं किं शक्त्या, उत गौण्या । न तावत् परमात्मनि शक्तिः । प्रथमभूत एव तस्य रूढत्वात् । नापि गौणी । आकाशपदस्य हि व्यापकत्वेन गुणेन सा कल्पनीया परमात्मनि । न चेह तथा वक्तुं शक्यते । तथासति धर्मिनिर्देशकेनैव पदेन व्यापकत्वगुणस्य लब्धतया 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इतिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ नित्यत्वं गुणः आकाशपदस्य ब्रह्मणि वृत्तौ । तथासति तेन गुणेन जीव एव प्रकृते तदर्थः किं न स्यादत आह—

प्रसिद्धेश्च ॥ १७॥

विभुत्वेन गुणेन परमात्मा इह आकाशपदप्रतिपाद्यः । न च यावान्वा इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम् । तद्बलादेवाकाशपदस्य ब्रह्मपरतालाभात् । न ह्यन्यथा गौण्या ब्रह्मपरता लब्धुं शक्यते । भूताकाशस्यैव मुख्यस्य ग्रहणप्रसक्तेः । अथाप्यनन्वयो भविष्यति यावान्वा इतिवाक्ये । तत्रोपमेयनिर्देशकेन पदेन व्यापकतया गौणेनाकाशपदेन व्यापकत्वे उद्देश्यतावच्छेदकेऽवगते उपमानपदेन पुनरपि व्यापकत्वे विधेये कथमनन्वयो न स्यात् । न हि व्यापकोऽव्यापक इत्यन्वयः सम्भवतीति चेत्, न । उद्देश्यतावच्छेदकतया आकाशपदप्रतिपाद्यत्वस्यैव प्रकृते निवेशेनानन्वयाप्रसरात् । परं तु यावान्वा इतिवाक्यपर्यालोचनया दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इतिवाक्ये आकाशपदं व्यापकतया गौणमितिबुद्धिस्स्थिरा भवति । अस्तु वा नित्यत्वेनैव गुणेन आकाशपदं ब्रह्मणि । तथापि जीवशङ्का निरूढ्या वाक्यशेषैश्च परिहृता भवति । तदिदमुक्तम्—आकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्ध इत्यादिना ॥१७॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

'एष सम्प्रसाद' इति वाक्येन शरीरात् समुत्थितस्योत्क्रान्तस्यार्चिरादिमार्गपर्वभूतादित्यात्मकं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य स्वेन ब्राह्मलौकिकेनाविर्भूतसत्यकामत्वादिना रूपेणाभिनिष्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति इदं वाक्यं जीवविषयमिति तावत् सिद्धम् । तदनन्तरपठितेन 'एष आत्मेति होवाचे'ति वाक्येन स एव

प्रकृतोऽपहतपाप्मादिरूप आत्मेति चोच्यते । एवंसति वचनेनैव दहराकाशात्मक-आत्मा जीव इति व्यवस्थापिते द्यावापृथिव्यादयो ब्रह्मलौकिका एव जीवसम्भाविनो ग्राह्याः । 'एष आत्मे'ति वचनानुसारेण तत्सङ्कोचोऽपि न दोषः । न च सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं जीवे असम्भवीति वाच्यम् । कामशब्दो हि काम्यमानपित्रादिपरः । पित्रादिष्वस्मिन् प्रकरणे 'त इमे सत्याः कामा' इति प्रयोगदर्शनात् । सत्यत्वं च भोगसमर्थत्वम् । तथा च भोगसमर्थपित्रादिशालित्वं सत्यकामत्वम् । तदुपयोगिसङ्कल्पशालित्वं सत्यसङ्कल्पत्वम् । तथाचोपासकस्य स्वस्वरूपमेव ब्रह्मलौकिकमुपास्यमिति आकाशपदं तत्रैव व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह— यदि वाक्यशेषबलेनेत्यादिना । यथाकाशव्यपाश्रयाणामित्यादि । 'अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय-परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते' इति वाक्यं इन्द्रप्रजापतिसंवादे उत्तरत्राम्नायते । तदर्थं इह दृष्टान्तीकृतः । असम्भवादिति । अयं भावः— निरङ्कुशं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारत्वं जीवे न सम्भवत्येव । एवं सत्यकामत्वमपि । यदि कामपदं यथाश्रुतं, तदा सत्यः काम इच्छा अस्येत्यर्थः । सत्यत्वं च फलाविनाभूतत्वम् । न च जीवस्य सर्वे कामास्सफलाः । मानोरथिकपदार्थगोचराणां कामानामुपासनया ब्रह्मलोकं गतेऽपि स्वभोगानुपयुक्तानां फलपर्यवसानाभावात् । यदि हि कामशब्दः काम्यमानवस्तुपरः, तदापि न सर्वे कामाः उपासकस्यार्थक्रियाकारिणः । तन्मात्रभोगपर्यवसायिनामेव पित्रादीनामर्थक्रियाकारित्वात् । अतः कामपदमुपासकभोगोपयुक्तपित्रादिविषयं सङ्कोचनीयम् । एवं सत्यसङ्कल्पत्वमपि । स्वीकृतेऽपि सङ्कोचे असम्भवः । उपासनाकाले ब्रह्मलौकिकानामुपासके द्यावापृथिव्यादीनामविद्यमानत्वादिति । नन्वेवमेष सम्प्रसाद इति वाक्यशेषस्य कागतिस्तत्राह—पठिष्यति चेति । वाक्यशेषपरिहारमिति शेषः ॥ १८ ॥

इति दहराधिकरणम् ॥ ९ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

पुनरुत्थानं जीवाशङ्काया इति । अयं भावः—असंकुचितसत्यकामत्वादीनां सम्भवशङ्कैव नास्ति जीवे । संकुचितास्तु न ग्राह्या एव सत्यकामत्वादयः । तद्ग्रहणेऽपि ब्रह्मलोकगमनानन्तरंभाविनां तेषामुपासनादशायामसम्भव एवेत्युक्तम् । तत्राशङ्का—संकुचिता एव सत्यकामत्वादयः दहरविद्यायामुत्तर-

वाक्यपर्यालोचनया ग्राह्याः । य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिकं हि वाक्यं यत्पदसमभिव्याहारादनुवाद इत्यविवादम् । तत्र च पुरोवादापेक्षायां 'एष आत्मापहतपाप्मा विजर इत्यादिकं पूर्ववाक्यमेव पुरोवादः । ततश्च प्रजापतिविद्यायां पूर्वोक्तमपहतपाप्मत्वादिगुणकमनूद्य तस्य 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यादिना जीवभावप्रतिपादनात् दहरविद्योपास्यो जीव इत्येव प्रतीयते । तत्र चासंकुचितसत्यकामत्वादेरसम्भवात् संकुचितमेव तदुपादीयते । न च तस्याप्यधुना असत्त्वम् । आविर्भूतस्य तस्याधुना असत्त्वेऽपि ब्रह्मलोकगमनानन्तरमाविर्भविष्यतस्तस्य तिरोहितस्याधुनासम्भवात् । एवं द्यावापृथिव्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अधुना सतामेव तेषां तिरोधानं तु 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति वाक्यशेषादवगम्यते । यद्यप्येवंविधः पूर्वपक्षः 'त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना इति पूर्ववाक्यपर्यालोचनया विघटयितुं शक्यते, तथापि । तत्र सिद्धान्ती इत्थमपि वदेत्—दहरवाक्ये द्विविधं सत्यकामत्वम् । एकमुपास्यकोटिनिविष्टम् । एकं फलकोटिनिविष्टम् । आद्यमेव आत्मापहतपाप्मेत्यादिना निरूप्यते । तदसंकुचितमेव । पूर्वोक्तरीत्या आविर्भूतं च पारमेश्वरमेव । द्वितीयं तत्सदृशं जैवं स्वभोगोपयुक्तं संकुचितम् । द्वितीयस्यैव तिरोधानं 'त इमे सत्याः कामा इति वाक्यप्रतिपाद्यम् । वस्तुतस्तु 'त इमे सत्याः कामा इत्यर्थवादमात्रं तात्कालिकशिष्यसमाधानोपयोगि । दहरोपासनाफलप्राप्तौ संशयो मास्तु या विद्यमानमेव स्वस्मिंस्तत्फलम् । परं तु अनृतेन वस्तुना आवृतम् । उपासनया तदपगमे पित्रादिकमाविर्भविष्यतीति, अधुना नोपलभ्यत इति प्रतिपादने हि रुचिविशेषसम्भवात् । न तु विद्यमानमेव तदावृतमिति वस्तुस्थितिः । 'सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत' इति उत्तरवाक्ये ब्रह्मलोकगमनानन्तरमेव तत्प्राप्तेः प्रतिपादनात् । अतो न जीवस्तद्वाक्यपर्यालोचनयोपास्य इति लभ्यते । अनेन तु प्रजापतिवाक्येन ये उपास्यत्वेन सम्मता अपहतपाप्मत्वादयः, तदनुवादपूर्वकं 'य एषोऽक्षिणीत्यादिना जीवस्य प्रतिपादनात् जीवगत एवोपास्यकोटौ निविष्टा इत्येव सिध्यतीति तन्निर्वाहः पूर्वोक्तरीत्यैवाश्रयणीयः । 'सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत' इति वाक्यमपि ब्रह्मलोकगमनानन्तरमाविर्भूतं सत्यकामत्वं प्राप्नोतीत्यर्थकं द्रष्टव्यम् । ननु, प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिकं पारमेश्वरमेव प्रतिपाद्यते । अतो न तद्वाक्यपर्यालोचनया पूर्ववाक्यगतं जैवं तदिति वक्तुं शक्यम् । न च तथासति 'य एषोऽक्षिणि पुरुष' इत्यादिना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसम्बन्धिजीवप्रतिपादनमसङ्गतमिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य तत्त्वमस्यादिवाक्य इव जीवब्रह्माभेदबोधपर्यवसितत्वात् । अत एव

च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मे'ति प्रतिपर्यायं पुरुषसामानाधिकरण्येनामृताभयब्रह्मप्रतिपादनं सङ्गच्छत इति चेन्न । तथासति निर्गुणविद्यात्वापत्त्योपक्रमे अपहतपाप्मत्वादिगुणकीर्तनवैयर्थ्यापत्तेः । न च यथा सद्विद्यादौ निर्विशेषविषयत्वेऽपि सृष्ट्यादिप्रतिपादनं, तथेदमपि किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र हि सृष्ट्यादिप्रतिपादनमप वादार्थम् । तत्रैवादावन्ते चापवादश्श्रूयते—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे'ति । नैवं सत्यकामत्वादिकं तदर्थम् । अपवादाश्रवणात् । अत उपासनापरेऽस्मिन् वाक्ये तत्त्वमस्यादिवाक्यन्यायस्य वक्तुमशक्यतया जीव उपास्य एव विवक्षितः । य एषोऽक्षिणि पुरुष इति । अक्षिणि सन्निहितः यो जीवरूपः पुरुषः दृश्यते अक्षिव्यापारेणानुमीयत इत्यर्थः । महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानः । यत्रैतदिति । यस्यां दशायां एतदिति क्रियाविशेषणं स्वापार्थकम् । ततश्च स्वापं सुप्तः कृतवान् पाकंपचतीतिवत् । समस्तः उपसंहृतसकलकरणः । अनेन स्वप्नावस्थानुयायिस्वापव्यावृत्तिः । अत एवेन्द्रियसम्बन्धकृतकालुष्याभावात् सम्प्रसन्नः । प्रजापतिविद्यायामेवमुपाख्यायते—अपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं यो जानाति, तस्य सर्वलोककामावाप्तिरितिश्रुत्वा तमात्मानं ज्ञातुं प्रजापतिसकाशमिन्द्रविरोचनावागत्य द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वा तमात्मानमन्विच्छाव इति ताभ्यां स्वाशये कथिते प्रजापतिरुवाच—अथ य एषोऽक्षिणि पुरुष इति । तदनन्तरं विरोचने स्वगृहं गते इन्द्रः पुनरपि परावृत्तः तं प्रति द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्याज्ञायां कृतायां तथाकृत्वा समागतं प्रत्येतद्वचनम्—एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युक्तिपूर्वकं य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेत्यादि । तद्वचनं श्रुत्वा किञ्चित् गत्वा पुनःपरावृत्यागतं प्रति द्वात्रिंशत्संवत्सरब्रह्मचर्याज्ञायां तथा कृत्वा पुनरागतं प्रति 'एतं त्वेव त' इत्युक्तिपूर्वकं यत्रैतत्सुप्तः समस्त इति चतुर्थपर्याये पञ्चसंवत्सरं ब्रह्मचर्यवासे सम्पन्ने एतं त्वेव त इत्युक्तिपूर्वकं प्रजापतेर्वचनं—मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यादि । चतुर्थपर्याये च परावृत्यागतस्येन्द्रस्येदं सुषुप्तविषये तृतीयपर्याये दोषोद्भावनं—नाहखल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानातीत्यादि । अहेतिनिपात एवार्थकः । नैव जानाति । सम्प्रति सुषुप्तौ । अज्ञानविषयमाह—अयमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानीति । शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकमिति । मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युनेत्येवंप्रकारेण प्रजापतिविद्या प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपप्रबोधनपरा । ननु जीव एव सत्यकामत्वादीनां बोधनपरेति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—एतदुक्तं भवतीति । उदशरावब्राह्मणेनेति । इन्द्रविरोचना-

ब्यामपहतपाप्मत्वादिविशिष्टे आत्मनि पृष्टे प्रजापतिना 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'ति प्रत्युक्तम् । अक्षिभेरकतया यच्चैतन्यं पुरुषाख्यमुपलभ्यते, एतदेव प्रकृतात्मस्वरूपमिति प्रजापतेराशयः । तस्मिन् वाक्ये तमाशयमज्ञात्वा अक्षिगतः प्रतिबिम्बः प्रजापतिना प्रकृतात्मरूपतया निर्दिष्ट इति तयोर्भ्रमः । तथाभ्रान्तयोस्तयोः प्रश्नः—अक्षिप्रतिबिम्ब आत्मा चेत्, अप्स्वादर्शे च यो यः प्रतिबिम्बो भासते, अयं कः । किमक्षिप्रतिबिम्बादभिन्नः सन्नबादर्शादिप्रतिबिम्बोऽप्यात्मा, उत तद्भिन्नोऽनात्मेति प्रश्नाभिप्रायः । तथा तयोः प्रश्नमुपलभ्य प्रजापतेः समुग्धाकारं प्रतिवचः—यो मयोक्तः, एष एव सर्वत्र प्रतिभासत इति, तत्र समुग्धाकारप्रतिवचनेऽयमभिप्रायः—यदि मया चक्षुष्युपलक्षितः चिन्मयः पुरुषो निर्दिष्टः। प्रतिबिम्ब इति तु भवतोः भ्रम इति प्रतिपाद्येत, तदा आरोपितपाण्डित्यगर्वितयोर्मनसि खेदे सत्युत्तरत्र प्रतिपाद्यमानार्थग्रहणं व्यग्रचित्ततया न स्यात् । यदि तूत्तरमेव न दीयेत, तदा अवमतिः कृता स्यात् इति पुनरपि चित्तक्षोभ एव । अतः उभयाशयानुसारेण प्रथमतः प्रतिवचनं दत्वा युक्त्या तयोः भ्रममपनेष्यामीति तत्र प्रतिबिम्बभ्रममपनेतुमुदशराव आत्मानमवेक्ष्य योंऽशोऽनवगत आत्मनः, स पुनः प्रष्टव्यः इति प्रजापतिनोक्तयोस्तथाकृतवतोः प्रतिबिम्ब एवात्मेति पुनरपि भ्रमो दृढोऽभवत् । ततः प्रजापतिं किमपि न पृष्टवन्तौ । प्रजापतिना अहो बतास्माभिः शरीरानुपातित्वादुदशरावप्रतिबिम्बोऽनात्मेति तन्न्यायेन चक्षुःप्रतिबिम्बोऽप्यनात्मेति बुद्धिर्भवत्विति नियुक्तौ प्रतिबिम्बदर्शनार्थं पुनरपि तयोर्भ्रमो दृढोऽभवत् । अस्तु नाम, उपायान्तरमाचरिष्याम इत्यभिप्रायेण साध्वलंकृतौ सुवसनौ भूत्वोदशराव आत्मानं पश्यतमिति पुनरपि नियुक्तौ तत्र प्रजापतेः मया ह्यमृताभयलक्षण आत्मोपदिष्टः। शरीरं तु नानाविकारयुक्तं अपरिष्कारदशायां जुगुप्सितं हेयं, परिष्कारदशायामुपादेयम् । अतः शरीरमेवानात्मा, तदनुपातिनः प्रतिबिम्बस्यानात्मत्वमिति किमु वक्तव्यमिति निर्णयो भविष्यतीत्यभिप्रायः । तथाकृतवतोस्तयोर्मध्ये विरोचनस्य शरीरमेवात्मेति भ्रमोऽभूत् । इन्द्रस्तु प्रतिबिम्ब एवात्मेति पुनरपि गृहीतवान् । प्रजापतिस्तु पुनरपि समुग्धाकारमेव उपदिष्टवान्—'एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'तिं पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया स्वगृहीतेऽर्थे विरोधस्फूर्तौ स्वयमेव मदभिप्रेतार्थग्रहणं भविष्यति । पुनरपि वा मम निकटमागमिष्यतः, तदा सम्यग्बोधयिष्यामीति । तथा च प्रजापतितात्पर्यानुसारेणोदशरावब्राह्मणं शरीरात्मतायाः व्युत्थापकं भविष्यतीत्यर्थः । ननु, य एषोऽक्षिणीत्यत्र न द्रष्टा जीवो नि-

'दिश्यते । येनोदशरावब्राह्मणं शरीरविवेकोपयुक्तं स्यात् । अपि तु 'य एषाऽक्षिणी'त्याद्युपकोसलविद्यागतवाक्यसारूप्यात्तदर्थप्रत्यभिज्ञानेन परमेश्वरः प्रथमपर्याये अक्षिगततयोपासनाय निर्दिश्यते । अत आह—एतं त्वेव त इति । अक्षिपर्यायनिर्दिष्टस्यैव व्याख्येयत्वमुपक्रम्य स्वप्नाद्यवस्थासम्बन्धिनः प्रतिपादनात् अक्षिपर्याये जीव एव निर्दिष्ट इत्यवगम्यते । न च उपकोसलविद्यावाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानं प्रकृते परमेश्वरपरतानिर्णायकं सम्भवति । स्ववाक्यशेषानुसारेण जीवपरत्वेऽवगम्यमाने वाक्यान्तरप्रत्यभिज्ञाया अनिर्णायकत्वात् । 'य एषोऽक्षिणी'त्येतदेव वाक्यं तु स्वतः प्रतिबिम्ब एव स्वरसं तद्वाक्यशेषानुसारेण जीव एव योजनीयम् । न च 'यत्रैतत् सुप्त' इति तृतीयपर्याये स्वापाधिकरणीभूतो यः, स आत्मेति निर्दिश्यते । स्वापाधिकरणं च परमात्मैवेति वाच्यम् । 'स्वमपीतो भवती'ति वाक्येन जीवस्यैव स्वापाधिकरणतायाः निरूपितत्वात्तदभेदेनैव परमात्मनोऽपि तदधिकरणत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अतश्च त्रिषु पर्यायेषु जीव एव निर्दिश्यते । ततश्चोपक्रमगतमपहतपाप्मत्वादिप्रतिपादनं तत्तत्पर्यायगतैतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेति प्रतिपादनं च तस्यैव परमेश्वराभेदबोधनार्थमिति न प्रजापतिवाक्यपर्यालोचनया जीव एवापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टः दहरविद्योपास्य इति भावः । ननु, यदि जीवस्य पराभेदबोधनार्थमपहतपाप्मत्वादिरूपेण पर एवोपक्रमे निर्दिश्यते, तर्हि सूत्रे आविर्भूतस्वरूपो जीव इह निर्दिश्यत इति कथं निर्दिश्यते । उच्यते—उपक्रमे पर एव निर्दिश्यते । परं तु अनन्तरं जीवनिर्देशः कथं परमात्मानमुपक्रम्य एतं त्वेव त इति च तमेव व्याख्येयत्वेनोपक्षिप्य जीवनिर्देशस्यासङ्गतत्वादित्याशङ्कायां जीवपर्यायाभिप्रायेणायं सूत्रकृतो निर्देशः आविर्भूतस्वरूपस्त्विति नोत्तरत्र जीवनिर्देश उपक्रमविरोधी । यदि शबलितो जीवो निर्दिष्टस्स्यात्, तदा खलु पराभेदो बाधितस्स्यात् । इह तु अवस्थात्रयात् विविक्तो जीवः क्रमेण प्रतिपादितः अवस्थात्रयविनिर्मुक्त एव आविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । स च परमात्मैवेति नोपक्रमस्य काचिदनुपपत्तिः । तदिदमाह—यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्ट इति । ननु, जीवब्रह्माभेदबोधनपरं यद्येतद्वाक्यं, तर्ह्युपक्रमे अपहतपाप्मत्वादिगुणकीर्तनं व्यर्थं स्यादित्यत आह—यत् परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यमिति । अयं भावः—परं ज्योतिरुपसम्पद्येत्यत्र ज्योतिःपदं नादित्यादिज्योतिःपरमिति 'ज्योतिर्दर्शना'दित्यत्र वक्ष्यते । ततश्च ज्योतिःपदेन परमात्मैवोपक्रमगतः तत्र गृह्यते । तेन मुक्तिकाले जीवस्य यावत्सर्वमुक्ति अपहतपाप्मत्वादिना ब्राह्मेण रूपेणावस्थानं, तदनन्तरं सर्वमुक्तौ निर्विशेषचिदात्मनावस्थान-

मित्यर्थो लभ्यते । अत इह मुक्तप्राप्यं ज्योतिरपहतपाप्मत्वादिरूपमिति द्योतयितुमपहतपाप्मत्वादिरूपेण परमात्मोपक्रमे दर्शित इति न तस्य व्यर्थताशङ्का । अयं चार्थो 'ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य' इत्यादित्रिसूत्र्या स्पष्टो भविष्यति चतुर्थे। कथं पुनरिति । नित्यस्य जीवस्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिरुत्पत्तिरिति वक्तुं न शक्यते । अतः प्रागावृतस्य जीवस्वरूपस्याभिव्यक्तिरिति वक्तव्यम् । तदपि न सम्भवति । असङ्गे स्वरूपावारकपदार्थसंसर्गायोगादिति शङ्कितुरभिमानः । अहं करोमि जानामीत्यादिजीवस्वरूपस्य प्रकटत्वादावरणकल्पनापि न सम्भवतीत्याह—दृष्टविरोधाच्चेति । सङ्ग्रहं विशदयति—दृष्टीत्यादि । परमार्थतोऽसङ्गस्वभावेऽपि काल्पनिकोऽनादिसङ्गः आवारकस्य वस्तुनस्सम्भवति । द्रष्टृभोक्तृस्वरूपस्य काल्पनिकस्यानावृतत्वेऽपि असङ्गपरिपूर्णसुखात्मकस्य स्वरूपस्यावृतत्वमपि सम्भवतीत्यत्रोच्यत इत्यादिपरिहारस्याभिप्रायः । श्रुतिरुक्तं विवेकज्ञानमित्यादिना 'एष सम्प्रसाद' इतिवाक्यमित्थं व्याख्यातं भवति—एष सम्प्रसादो जीवः अस्माच्छरीरात् समुत्थाय शरीराद्विविक्तमात्मानं ज्ञात्वा वेदान्तविचारेण स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स्वेन विशुद्धचिन्मात्रात्मनाभिव्यक्तो भवति, तादृक्स्वरूपगोचरसाक्षात्कारवान् भवति । तदनन्तरं परं ज्योतिरुपसम्पद्यते । अत्र परं ज्योतिरुपसम्पद्येति क्त्वाप्रत्ययार्थो न विवक्षितः । ननु, क्त्वाप्रत्ययं यथाश्रुतं गृहीत्वापि वाक्यं व्याख्यातुं शक्यम् । एष जीवोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय शरीराद्विविक्ततया आत्मानं परमात्माभेदेन साक्षात्कृत्यानन्तरं यावत्सर्वमुक्ति अपहतपाप्मत्वादिरूपपरंज्योतिरात्मनावस्थाय सर्वमुक्तौ स्वेन विशुद्धेन रूपेण चिन्मात्रात्मना अवस्थितो भवति । एवं प्रकारान्तरेणापि क्त्वाप्रत्ययं यथाश्रुतं स्वीकृत्य व्याख्यातुं शक्यते । अतस्स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्रैव वृत्तिरूपः साक्षात्कारो न विवक्षित इति चेत्, उच्यते—पूर्वस्मिन्वाक्ये 'अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीरा ह्येतानि तान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त' इति वाय्वादीनि अशरीरस्य समुत्थाने दृष्टान्ततयोपक्षिप्तानि । तत्र दृष्टान्तस्यायमर्थः—वाय्वादीनि प्रावृडन्ते आकाशे निलीनानि सन्ति पुनः प्रावृडारम्भे आकाशात्समुत्तिष्ठन्ति । ततो निविक्तानि किञ्चिदुपलभ्यन्ते । ततः परं ज्योतिः प्रावृट्कालारम्भे सौरमतितीक्ष्णं ज्योतिरुपसम्पद्य प्राप्य स्वेन वृष्टिप्रदेन रूपेण अभिनिष्पद्यन्ते साक्षात्क्रियन्त इति । अत्रोपसम्पद्येतिशब्देन प्राप्तिर्विवक्षितेति दार्ष्टान्तिकेऽपि परंज्योतिरूपसम्पद्येत्यत्रैव प्राप्तौ विवक्षणीयायां स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्रैव साक्षात्कारो विवक्षितः । क्त्वाप्रत्ययोऽपि विवक्षितार्थश्चे-

त् पूर्वोक्तगत्यार्थो द्रष्टव्यः । यथाकथञ्चिन्निर्विशेषविद्यानुगुणो वाक्यार्थो विवक्षणीय इत्यत्रैव परं भाष्यकारनिर्बन्धः । ननु, प्रथमपर्याये जाग्रदभिमानि-पुरुषो निर्दिश्यत इति स्वीकारेऽपि कथमुत्तरत्र 'एतं त्वेवत' इत्युपक्रम्य स्वप्ननिरूपणं भवेत् । तयोर्भिन्नत्वात् । तदवश्यम् 'एतं त्वेवत' इति वाक्यस्य स्वारस्ये हातव्ये 'य एषोऽक्षिणी'ति वाक्यं च्छायापुरुषमेव यथाश्रुततया प्रतिपादयत्वित्यत आह—किञ्चेति । तथा च जाग्रत्स्वप्नाभिमानिनोर्भेदाभावादेतं त्वेवत इत्यस्य न स्वारस्यभङ्गः । 'मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यादिने'त्यादिपदेन 'आत्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् आत्तो वै स शरीरः प्रियाप्रियाभ्यां 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति गृह्यते । अत्र शरीरोपाधिकः प्रियाप्रियादिः सकलः संसारः, शरीरसम्बन्धस्त्वात्मनोऽनृत इति च प्रतिपाद्यते । अशरीरस्यैव शरीराधिष्ठानत्व-प्रतिपादनेन शरीरसम्बन्धस्य मिथ्यात्वावगमात् । अशरीरमिति हि न शरीरान्यतापरम् । मर्त्यं शरीरममृतस्याधिष्ठानमित्यत एवान्यतायासिद्धत्वात् । अतोऽशरीरमिति हि शरीराधिष्ठानकालेऽपि तदभावं प्रतिपादयन्मिथ्यात्वमेवोपहरति । इदं प्रकरणस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्व एव समञ्जसम् । अपरे तु वादिन इति । केचित्त्विति पक्षस्तु अन्येषां वाक्यानां प्रत्यगभिन्नवस्तुपरत्वेऽपि प्रजापतिवाक्यं न तत्परम् । अपहतपाप्मत्वादिकीर्तनवैयर्थ्यापत्तेः । अयं तु पक्षो न कुत्रापि प्रत्यगभिन्नं वस्तु प्रतिपाद्यत इति भेदः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

सम्प्रसादशब्दोदितो जीव इति । अनेन संदर्भेण 'एष सम्प्रसाद' इति वाक्यं दहरविद्यागतमेवं व्याख्यातम् । 'अहरहर्वा एवं वित्स्वर्गं लोकमेती'ति पूर्ववाक्यप्रस्तुतः सुप्तो जीव एष इति परामृश्यते । तत्प्रकारोऽस्माच्छरीरादित्यादिना निरूप्यते । अस्मात् स्थूलसूक्ष्मशरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिः सुप्तावुपसम्पद्य 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति श्रुतिप्रसिद्धं तदेव प्राज्ञात्मकं यत्स्वं रूपं 'स्वमपीतो भवती'ति श्रुतिसिद्धं, तेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । विशेषविज्ञानोपाधेरपगमात् । एष सुप्तजीवप्राप्यः प्राज्ञ आत्मा दहरविद्योपास्य इति । अनेन वाक्येन सुषुप्तजीवाधारत्वं परमात्मनो महिमा दर्शितो भवतीति नैतद्वाक्यपर्यालोचनया जीवो दहर इति सिध्यति ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥२१॥

दहरपुण्डरीकवेश्मगतत्वादेव दहरत्वे सिद्धे पुनर्दहरत्वकीर्तनं तस्य स्वाभाविकतासिद्ध्यर्थमिति शङ्कितुस्तात्पर्यम् । परिहारस्थायमभिप्रायः—आत्मनो दहरत्वस्य कीर्तनं न स्वाभाविकताद्योतनार्थम् । अपि तु सद्विद्यायां 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति नवकृत्वोऽभ्यस्तं तत् परमार्थगत्या विवक्षितम् । 'यो वै भूमा तदमृतं अथ यदल्पं तन्मर्त्य'मिति भूमविद्यागतेन वाक्येन निषिद्धमल्पत्वं वैपुल्यं च प्रतिपादितमित्यनयोर्विरोधे प्रसक्ते तत्परिहारार्थमष्टमोऽध्याय आरब्धः । तत्र सद्विद्यागतमल्पत्वमनूद्य तस्य दहरपुण्डरीकवेश्मतोपाधिकता प्रतिपाद्यत इति पुनः कीर्तनं सद्विद्यावाक्यगताल्पत्वानुवादो दहरपुण्डरीकोपाधिकत्वविधानार्थः । तत्प्रसङ्गादुपासनमपि किञ्चित्प्रतिपादितमिति नैतावता जीवो दहर इति वक्तुं शक्यते । युक्तश्चायमेवार्थ इत्याह—श्रुत्यैव चेति । अपहतपाप्मत्वादिगुणानां दहरपुण्डरीकान्तर्गतवस्त्वन्वयित्वेन प्रतीयमानतया दहराकाशान्तर्वर्तिन उपास्यत्वलिङ्गेन दहराकाशान्वयस्याभिभूततया भूताकाशपूर्वपक्षे अभिभूतता, जीवपूर्वपक्षे दहरत्वादीनामभिभूततेति पादसङ्गतिः ॥ २१ ॥

इति उत्तराधिकरणम् ॥ ६ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥२२॥

परं ज्योतिरूपसम्पद्येत्यत्र ज्योतिः परमेव भवति । तद्देवोपक्रमगतापहतपाप्मादिस्वरूपमित्युक्तम् । अत्रापि परमात्मन एव ज्योतिस्स्वरूपत्वं निरूप्यत इति सङ्गतिः । तेजोधातुरितितावत्प्राप्तमित्यादि । नन्वत्र तेजोग्रहणे किं नियामकं, किंरूपं वा तेजः । तत्र तावत् 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यनेन यस्मिन् सति सूर्यादयो न भान्तीत्यर्थकेन सूर्यादिज्योतिरभिभावकत्वं प्रतीतं तेजोलिङ्गम् । तत्रेति न सतिसप्तमी । अपि तु विषयसप्तमी । कारकविभक्तित्वात् । सतिसप्तमीत्वपक्षे तु उपपदविभक्तित्वापत्तेः । तथा च सूर्याद्यभास्यत्वं ब्रह्मलिङ्गम् । ब्रह्मणः स्वत एव भासमानत्वात् । नापि तस्मिन् भात्येव सर्वस्य चन्द्रसूर्यादेरनुभानं तेजोलिङ्गम् । तेजसः तेजःप्रतिघातकत्वेन तदनुसृत्याप्यतेजोभानासम्भवात् । न चेदं ज्योतिः प्रसिद्धज्योतिष्ष्वन्तर्भवति । प्रसिद्धज्योतिरभिभावकत्वादिना तदतिरिक्तस्यैव कस्यचित् पूर्वपक्षे अवगम्यमानत्वात् । नाप्यप्रसिद्धमेव किञ्चित्कल्पनीयम् । कल्पनागौरवात् । तदनित्यत्वे च तत्तत्कारणान्तरकल्पनायां पुनरपि गौरवम् । नित्यत्वे चन्द्रतारकाद्यभावदशायामपि घटपटादिभानं स्यात् । अनुपलब्धिपराहतं

चैतत् । अपिचायं मन्त्रः कठवल्यां मुण्डके चाम्नायते । तच्च ब्रह्मप्रकरणम् । तत्रालौकिकस्य ज्योतिषः प्रतिपादनं न प्रकरणोपयुक्तम् । अतः प्रकरणोत्कर्षं प्रकल्प्य तदुपासनाविधिः तत्फलं च कल्पनीयमित्यतिगौरवम् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति' च सर्वावभासकत्वं प्रतीयते । तदपि तेजःपक्षे न समञ्जसम् । चाक्षुषेष्वेवार्थेषु भानार्थं तेजोऽपेक्षा न सर्वत्र । न च सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिपर इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तेजश्चाक्षुषेऽपि तेजसोऽनपेक्षणात् । तस्मादयुक्तोऽयं पूर्वपक्ष इति चेत्, अत्रोच्यते—न तत्रेति नेयं विषयसप्तमी । भाधातूक्तज्ञाने ज्ञाधातूक्त इव विषयानपेक्षणात् । अतस्तत्र विषयापेक्षाजननाय भातीत्यस्य णिजर्थगर्भताश्रयणीया । तथाच भासयतीत्यत्रेव विषयापेक्षा भवेत् । तद्वरमुपपदसप्तम्येव भावलक्षणे भविष्यति । तथा च तस्मिन् सति सूर्यादिकं न भातीत्यर्थो लभ्यते । नन्वेवं, तस्मिन् सति सूर्यादिकं न भाति, तमनुभातीति परस्परविरुद्धं वाक्यार्थद्वयमापद्यत इति चेन्न। तस्मिन् सति न भातीत्यनेन तत्प्रयुक्तस्पष्टभाननिषेधाभ्युपगमात् । ततश्च तमनुभातीत्यनेनार्थात्तमनुसृत्यास्पष्टं भातीति लभ्यते। 'तमेव भान्तमनुभाती'त्यत्र सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिपरः । सर्वनाम्नः सति सम्भवे प्रकृतपरामर्शितायाः न्याय्यत्वात् । ततश्च सूर्याद्यस्पष्टभानहेतुत्वे सति तत्स्पष्टभानविरोधित्वं मन्त्रगतपादत्रयेण लभ्यते । इदं च ज्योतिष एव लिङ्गम् । ज्योतिषामेव सौरादीनां दीपादिज्योतिस्स्पष्टभानविरोधित्वे सति तदस्पष्टभानहेतुत्वं प्रायेण दृष्टम् । अतस्तेजोधातुरेव मन्त्रप्रतिपाद्यः । स च नित्यो न भवति । अपि तु सृष्ट्याद्युत्पन्नापञ्चीकृततेजसा सूर्यादिरिव समुत्पद्यत इति । न च तथासति सूर्यचन्द्राद्यभावेऽपि पदार्थभानं स्यादिति वाच्यम् । तस्य सूर्यचन्द्रादिमण्डलमात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमेन तदुदयाद्यनुविधाय्युदयादेरभ्युपगमात् । न च चन्द्रसूर्यादिषु स्पष्टं भासमानेषु तेषां स्पष्टभाननिषेधः कथमिव वक्तुं शक्यत इति वाच्यम् । चन्द्रसूर्यादिमण्डलेषु हि तदेव ज्योतिः स्पष्टं भाति । चन्द्रसूर्यादयस्स्पष्टं भान्तीति तु प्रकृतज्योतिर्विवेकाग्रहात् भ्रममात्रम् । एतेनानुपलब्धिपराहतत्वं निरस्तम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यत्र च सर्वपदमादित्यादिपरमेव । न चादित्यादिभाने तेजसोऽनपेक्षेति पुनरप्यसाङ्गत्यमिति वाच्यम् । तस्य भासेत्यत्र न करणे तृतीया, अपि तु साहित्यार्था । उपक्रमानुसारेण मन्त्रस्य ज्योतिःपरतानिर्णये सति तदनुसारेणोपपदविभक्तिग्रहणे निरोधाभावात् । ततश्च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभातीतिमन्त्रशेषेण प्रतिपादिते 'सूर्याद्यभावदशायामपि घटपटादिर्भासेते'ति शङ्का श्रुत्यैव परास्ता भवतीति । अस्तु वा करणतृतीया, तथापि न दोषः । चाक्षुषत्वेनैव तेजोऽपेक्षायाः कल्पनात् ।

न तु तत्र तेजोभिन्नत्वमपि विशेषणीयम् । गौरवात् तेजश्चाक्षुषेऽपि सर्वत्र विषये तेजस्संयोगस्य सुलभत्वात् तेजोऽवयवान्तरेण तेजोऽवयवान्तरसंयोगस्य क्वापि तेजश्चाक्षुषे व्यतिरेकादर्शनात् । तथा च मन्त्रस्वारस्येन तेजस्येव प्रतिपाद्ये स्थिते तदुपासनादिकल्पनं न दोषाय । लिङ्गेन ब्रह्मप्रकरणबाधश्चोपपन्नएव । समानस्वभावकेष्वेवानुकारदर्शनादिति । ननु, 'षट् पदान्यनुनिष्क्रामति' 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यादौ वेदे लोके च गोपुरुषयोरनुकारो निबध्यते । अतः कथं समानस्वभावकेष्वेवेति नियन्तुं शक्यम् । उच्यते—तत्र गोपुरुषयोर्विषमस्वभावत्वेऽपि समानक्रियत्वमस्त्येव । इह तु तदपि न सम्भवति । ब्रह्मपक्षे हि 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि'त्यत्र भास्वरतारूपा भा विवक्षितेति वक्तुं न शक्यते । नीरूपत्वात् ब्रह्मणः । अतो ज्ञानरूपा सेति वक्तव्यम् । तत्र वृत्तिरूपं ब्रह्मविषयं ज्ञानं यदि विवक्ष्येत, तदा विरोधः । ब्रह्मज्ञानबाध्यस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञानानुसारिज्ञानविषयत्वायोगात् । यदि स्वरूपज्ञानं विवक्ष्यते, तदाप्यनुपपत्तिरेव । ब्रह्मात्मविज्ञानसदृशघटादिविषयज्ञानान्तराभावेन 'तमेव भान्तमि'त्यादि समानक्रियत्वनिर्देशानुपपत्तेः । तमेव भान्तमिति भानाश्रयत्वनिर्देशोऽपि स्वरूपज्ञानपक्षे नोपपद्यते । तस्य भासेति व्यतिरेकनिर्देशोऽप्यनुपपन्न एव । तेजःपक्षे तत्र तं तस्येति तच्छब्दास्तु तन्मन्त्रपर्यालोचनालभ्यमेव तेजः परामृक्ष्यन्ति । न ह्ययमस्ति नियमः—त्यदादिभिः स्वसन्निहितमेव प्रकृतं प्रकरिष्यमाणं वा शब्दतो यत्, तदेव परामर्शनीयमिति । तद्धति तत्प्रकारकत्थमित्यादिलक्षणवाक्येषु पुरुषभेदेन यदेव लक्ष्यस्वरूपपरिचायकतया बुद्धौ विपरिवर्तते, तत् सर्वं हि परामृश्यते । 'तेन रक्तं रागादि'त्यादौ च सूत्रे उदाहरणगतप्रकृत्यर्थपरामर्शकता सर्वनाम्न उपलभ्यते । न ह्यत्र लक्षणादौ ते ते अर्थास्तच्छब्दपरामर्शनीयाः पूर्वत्रोत्तरत्र वा तेषु तेषु सन्दर्भेषु शब्दतः सन्निहिता भवन्ति । अतः प्रकरणबाधेन तेजोधातुरेव लिङ्गबलान्मन्त्रार्थतया स्वीकर्तव्य इति । यदेतत् तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानमिति । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यत्र हि तस्मिन् सति अस्मदृष्टं भातीत्यर्थपर्यवसानं पूर्वपक्षिणा दर्शयित्वा तेजोलिङ्गप्रतिपादकता तस्य वाक्यस्य दर्शिता । नेदमर्थवर्णनमक्षरानुगुणम् । अयं हि तत्राक्षरार्थः प्रतिपाद्यते—एवकारबलात्तावत् स एव भाति नान्य इत्येकोऽर्थः, पुनश्च तमनुसृत्य अन्यत् भासत इत्यपरः । द्वितीयार्थस्य पर्यवसानमन्यस्य सर्वस्य भानं तत्प्रयुक्तमिति 'तस्य भासे'तिचतुर्थचरणेन क्रियते । न चान्यत् न भासत इति तत् भानमनुसृत्यान्यत् भासत इति च विरुद्धम् । ज्ञानरूपं हि ब्रह्म स्वत एव भासमानम् । जडं तु प्रपञ्चजातं भानर-

हितमेव यद्यपि भवति, तथापि ज्ञानरूपे ब्रह्मणि अध्यासात् स्वावच्छिन्नेन ब्रह्मरूपज्ञानांशेन स्फुरति । अतोऽध्यासपरिनिष्पन्नं स्वरूपमादायानुभातीत्युच्यते । अतः परमार्थतः कल्पनातश्चोभयमुपपद्यत इति न विरोधः । अत इदं ब्रह्मपक्ष एव समञ्जसम् । तेजःपक्षे तु नेदं वाक्यं समञ्जसमित्याह—न तु तेजोधातुमिति । सूर्यादय इति सर्वशब्दसङ्कोचमङ्गीकृत्योक्तम् । यथाश्रुते तु सर्वशब्दे सुतरामप्रसिद्धिः । चाक्षुषेष्वेव तेजसोऽपेक्षणात् । समत्वाच्चेति । न च चाक्षुषत्वात्तेजोऽपेक्षेति नियन्तुं शक्यम् । तमश्चाक्षुषे तदनपेक्षणात् । यद्यपि चक्षूरूपं तेजस्तत्राप्यस्ति, तथापि तद्भिन्नं तेजस्तत्र नापेक्षितम् । न च तमोभिन्नचाक्षुषे आलोकापेक्षेति वाच्यम् । दीपप्रभातमस्सन्धिभागगते आलोकांशे तेजोऽन्तरसंयोगाभावेन अचाक्षुषतापत्तेः । अतस्तमोभिन्नतेजोभिन्नवस्तुगोचरचाक्षुष एव तेजोऽपेक्षेति स्वीकर्तव्यमिति भावः । अपि चेह तमनुभाति सर्वमित्येव नोच्यते । अपि तु तं भान्तमित्यप्युच्यते । तथा च तद्भानानुसार्यन्यभानमित्युच्यते । भानं चेह ज्ञानरूपमेव विवक्षितम् । तथा चान्यभाने तेजस्स्वरूपापेक्षायामपि न तज्ज्ञानापेक्षेति न तेजःपक्ष इदं वाक्यं समञ्जसम् । भिन्नस्वभावकेष्विति । यदि श्वेताद्दशस्थले क्रियासादृश्यं वर्तत इति अनुकारो भवतीत्युच्यते । प्रकृतेऽपि तर्हि क्रियासादृश्यं वर्तत एव । ब्रह्मचैतन्यमेव हि घटपटाद्यवच्छिन्नं घटादिभानमिति ब्रह्मभानघटादिभानयोः काल्पनिकभेदमादाय सादृश्योपपत्तेः । तत्रशब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयतीति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वमित्यादाविव प्रकृते अप्रकृतार्थपरामर्शकतोचितेति युज्यते । द्विविधानि हि सर्वनामानि व्यवस्थितैकार्थानि अव्यवस्थितार्थानि च । तत्र लक्षणवाक्यगतान्यनेकलक्ष्यसङ्ग्रहोपयोगीनि अव्यवस्थितैकार्थानीति तत्र बुद्धिस्थं यदेव कस्यचिल्लक्ष्यं भवति, तस्य परामर्श उचितो भवति । व्यवस्थितैकार्थपरेषु तु वाक्येषु लोकवेदयोर्व्यवस्थितार्थानि सर्वनामानि। तानि च शब्दतः प्रकृतमेव स्वरसतः परामृशन्ति । तदलाभे प्रकरिष्यमाणमपि, यथा 'अथैष ज्योतिरि'त्यादौ । क्वचित्तु प्रसिद्धमेव प्रतिपादयन्ति—'तौ राघवावामिति वालिनं प्रति राघववचने । तत्र हि परशुरामधनुर्भङ्गकत्वादिना प्रसिद्धाविति विवक्षितम् । एवंस्थिते अस्मिन्मन्त्रे तत्पदस्य प्रकृतब्रह्मपरामर्शकतोपपत्तौ न स्ववाक्यपर्यालोचनया लभ्यमेव ज्योतिः परामृश्यत इति वक्तुमुचितम् । तथाव्युत्पत्तेरभावेन क्लिष्टत्वात् ।अपि चापेक्षितार्थप्रतिपादनसम्भवेऽनपेक्षितार्थप्रतिपादकता न वक्तव्या । तेजःपक्षे च अनपेक्षितार्थप्रतिपादनपरता स्यात् । अस्मिन् सन्दर्भे तदकीर्तनात् । ब्रह्मपक्षे तु तदपि लभ्यत इत्याह—अनन्तरं चेति । ब्रह्मण्यपि चैषामिति । तत्रेति येन सतिसप्तमीत्युच्यते,

तेनापि स्पष्टमित्यध्याहारः समाश्रित एव । तथा चोपपदविभक्तित्वमप्याश्रयणीयम्, अध्याहारश्चेति दोषद्वयम् । मम तु वैषयिकाधारार्थां कारकसप्तमीं वदतोऽन्तर्भावितण्यर्थतामात्रं स्वीकर्तव्यं विषयापेक्षासमुन्मेपार्थमिति नोपपदविभक्तित्वस्वीकारप्रयुक्तो दोषः । एवं प्रकरणतत्पदश्रुतिसर्वावभासकत्वादिलिङ्गैः ब्रह्मपरतायां मन्त्रस्य निर्णीतायां 'तमेव भान्तं तस्य भासे 'ति च भानाश्रयत्वं भानसम्बन्धित्वं भानरूपेऽपि ब्रह्मणि यथाकथञ्चित् भेदकल्पनया योज्यमिति न काचिदनुपपत्तिः । भानसम्बन्धित्वादिना चाब्रह्मलिङ्गेन पूर्वपक्षिकल्पितेन ब्रह्मलिङ्गानां सर्वावभासकत्वादीनामभिभूततया अस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

न तत् भासयत इति । तथा चोपबृंहणानुसारेणापि भातीत्यन्तर्भावितण्यर्थम् । तत्रेति च विषयसप्तमी । यदादित्यगतं तेज इति । ननु नेयं स्मृतिरिहोदाहर्तव्या । अत्र हि स्मृतौ जगदवभासिका आदित्यादिप्रभा परमात्मसम्बन्धिनीत्येतावत् प्रतिपाद्यते । 'न तत्रे 'तिश्रुतौ तु परमात्मस्वरूपभूतं यद्भानं, तदेव घटपटाद्यवच्छिन्नं घटपटादिभानं भवति । न तु सर्वस्य प्रपञ्चस्यान्यत् भानं विद्यत इति अतोऽनयोः श्रुतिस्मृत्योरुपबृंहणीयोपबृंहणभावः कथम् । असमानार्थकत्वादिति चेन्, उच्यते—आद्यमेव वचनं प्रकृतोदाहरणम् । 'यदादित्य' इति वचनं तु दृष्टान्तार्थम् । यथा आदित्यादितेजः परमात्मसम्बन्धि परमात्मशक्त्यधिष्ठितम्, एवं घटपटादिभानमपि परमात्मसम्बन्धि परमात्मनः स्वरूपभाव इति ॥ २३ ॥

॥ इति अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

ज्योतिरिवाधूमक इति । अधूमज्योतिरिव प्रकाशमान इत्यर्थः । स एवाद्य स उ श्व इति । सर्वदा विद्यमानो नित्य इति यावत् । त्वया यत् पृष्टं, तदेतद्धे इति नचिकेतसं प्रति यमस्य वचनम् । पूर्वं यथा न तत्रेति वचनस्य स्मृत्यनुसार्यर्थो वर्णितः, एवमस्यापि मन्त्रस्य स्मृत्यनुसारेण जीवपरत्वं वर्णनीयमित्याह—स्मृतेश्चेति । नन्वङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवेऽपि स्वाभाविकं वक्तुं न शक्यते । अपि त्वौपाधिकम् । जीवो हि स्वभावतः विभुरिति 'तद्गुणसारत्वादि 'त्यत्र प्रतिपादयिष्यते । एवमौपाधिकमीश्वरेऽपि प्रतिपादयितुं शक्यम् । अतः कथं जीव एवाङ्गुष्ठमात्र इति निर्धारयितुं शक्यते । न च स्मृत्यनुसारेण तन्निर्णयः । तथास-

४०

ति श्रुतौ 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगि'ति ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठमात्रत्वनिर्देशात् श्रुतिप्रसिद्धमेव प्रत्यासन्नत्वेहाङ्गुष्ठमात्रत्वं ग्राह्यं स्यात् । नन्वङ्गुष्ठमात्र इति श्रुतौ 'अङ्गुष्ठं च समाश्रित'इति वाक्यशेषपर्यालोचनया पादाङ्गुष्ठोपाधिकमेवाङ्गुष्ठमात्रत्वं परमात्मनो निर्दिश्यत इति गम्यते । भोजनानन्तरं पादाङ्गुष्ठोपरि जलप्रस्रावणार्थोऽयं मन्त्रः । अतस्तत्राङ्गुष्ठं च समाश्रित इति पादाङ्गुष्ठग्रहणमेव ह्युचितम् । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठती'त्यत्र तु हृदयोपाधिकं तत् प्रतीयते । अत्र ह्यात्मशब्दः शरीरपरः । यद्यप्यात्मपदम् 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनी'ति अनेकार्थसाधारणं, तथापि मध्य इतिपदसमभिव्याहारात् सावयवस्य ग्रहणमुचितमिति सावयवो देह एव प्रकृते आत्मपदेन ग्राह्यः । तन्मध्यं च योग्यतया हृदयमेव भवति । अतो नानयोर्मन्त्रयोरर्थप्रत्यभिज्ञास्तिास्मृत्या त्वस्ति । तत्र मरणकाले अङ्गुष्ठमात्रत्वं निर्दिष्टम् । तदा च जीवो हृदयोपाधिक एव । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती'ति हृदय एव मरणकाले प्रवेशप्रतिपादनात् । अतो हृदयोपाधिकमङ्गुष्ठमात्रत्वं निर्दिश्यमानं जीवस्यैवासाधारणमिति चेन्न । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति श्वेताश्वतरे हृदयोपाधिकमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं परमात्मनो निर्दिष्टम् । अतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रुतिप्रसिद्धं परमात्मन एवेति स एवेहाङ्गुष्ठमात्रस्स्यात् । यदि तु 'स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरते स्वकर्मभिः । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो य' इति श्रुतौ जीवेऽपि अङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तमित्युच्यते, तदा अङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतेः हृदयोपाधिकायाः जीवब्रह्मसाधारण्येन प्रकृतमन्त्रस्य ईशानो भूतभव्यस्येति वाक्यशेषानुसारेण परमेश्वरपरत्वमस्त्विति चेत्, उच्यते—परमात्मनो हृदयोपाधिकत्वं नासाधारणम् । सर्वोपादानस्य सर्वनियन्तुः सर्वानुप्रवेशेन सर्वेण समत्वात् । उपासनार्थमपि हृदयमेव नासाधारणमायतनम् । चक्षुरादीनामपि तथात्वाम्नानात् । प्रत्युतोपासनोपयुक्तहृदयोपाधिकत्वेऽभ्युपगम्यमाने हृदयाग्रोर्ध्वसुषिरोपाधिकमणीयस्त्वमेव प्राप्नुयात् । तथा च श्रुतिः—'एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति च । जीवस्य त्वन्तःकरणोपाधिकत्वादन्तःकरणस्य हृदयपुण्डरीकात्मकगोलकनिष्ठत्वादसाधारणं हृदयमायतनं भवतीति तदुपाधिकमङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवेषु स्फुटम् । लोकेऽपि ह्यात्मा हृदयदेश एव प्रसिद्धः । अत एवात्मानं हृदयदेशे

निर्दिशन्ति । नन्वेवमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वमुपक्रमगत्या न्यायेन जीवपरमिति यावत् कल्प्यते, तावत् वाक्यशेषानुसारेण परमात्मन एव तत्सिध्यतीति चेत् न । 'ईशानो भूतभव्यस्ये' ति वाक्यशेषोऽपि हि प्रकृते झटिति नेश्वरनिर्णयक्षमः । इतः पूर्वमन्त्रे 'य इमं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतदि' ति स्वशब्देनैव जीवं निर्दिश्य भूतभव्येशतायास्तत्राम्नानात् । जीवगतं भूतभव्येशानत्वं यत्सङ्कुचितं स्वोपकरणविषयं, तत्पर एव स मन्त्रभागो वक्तव्यः । तत्प्रत्यभिज्ञानादङ्गुष्ठवाक्येऽपि सङ्कुचितस्यैव तस्य ग्रहणमुचितमिति शङ्काकलङ्कितस्य वाक्यशेषस्येश्वरानिर्णायकत्वासम्भवात् । अतः प्रथमश्रुतेनाङ्गुष्ठमात्रत्वेन जीवत्वरसेन जीवे निर्णीते भूतभव्येशानत्वं चरमश्रुतं पूर्वमन्त्रानुसारेण जीवविषयतया प्रत्यभिज्ञायमानं च जीव एव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयमिति । न चैव'मेतद्वैतदि'ति वाक्यशेषानुपपत्तिः । 'अन्यत्र धर्मा'दित्यादिना परमात्मन एव पृष्टत्वादिति वाच्यम् । तदुपयोगितया 'येयं प्रेत' इति जीवस्यापि पृष्टत्वात् परमेश्वरवादिनापि तथैव वक्तव्यम् । न ह्यत्रेशानत्वादिना परमात्मा विवक्षितः । 'अन्यत्र धर्मादि'त्यादिना निर्विशेषस्यैव पृष्टत्वात् । परं तु तदुपयोगितया तत्पदवाच्यार्थनिरूपणं परमात्मपक्षे वक्तव्यम् । तत् पूर्वपक्षिणोऽपि त्वंपदार्थविषयत्वे न काचिदनुपपत्तिः । न ह्यन्यः परमेश्वरादिति । अङ्गुष्ठमात्रत्वं परमात्मन्यपि सम्भवतीत्युत्तरत्र वक्ष्यति—'हृद्यपेक्षयेति' । यद्यपि तत् जीवे न्यायानुसारेण प्राप्नोति, तथापि 'ईशानो भूतभव्यस्ये' ति वाक्यशेषानुसारेणैव परमात्मविषयमेवेति झटिति निर्णीयते । न्यायानुसारेण निर्णयमपेक्ष्य वाक्यशेषानुसारेणैव हि तदभ्यर्हितं मन्यन्ते । न च वाक्यशेषोऽपि 'य इमं मध्वदं वेदे' ति मन्त्रशेषानुसारेण सङ्कुचद्वृत्तिराश्रयणीयः । श्रुतिभञ्जकस्य प्रायपाठस्यानाश्रयणीयत्वादिति भावः । एतद्वैतदिति चेति । यद्यपि तत्त्वंपदार्थनिरूपणमुभयमपि प्रकृतोपयुक्तं, तथापि त्वंपदार्थस्य परिच्छिन्नतया स्वविभूतिस्वामित्वेन च लोकसिद्धत्वात् तेन रूपेण प्रतिपादनं न शास्त्रमपेक्षते, अपि तु असङ्गत्वादिरूपेण । तत्पदार्थस्तु वाच्यो लक्ष्यश्च शास्त्रेणैव व्युत्पादनीय इत्यस्ति विशेष इति भावः । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेति । ईशानशब्दोऽपि परमेश्वरे योगरूढः । तथा च प्रकृते परमात्मविषयं न लिङ्गमात्रं भूतभव्येशानत्वम् । अपित्वीशानश्रुतिरपि । ननु, नात्रेशानपदस्य रूढ्यर्थग्रहो वक्तुं शक्यते । येन श्रुतिस्स्यात् । योगरूढपदानां हि यत्र यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्यर्थोपादानं, न तत्र रूढ्यर्थविवक्षा । अत एव 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि विकासयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै'रित्यत्र सरोरुहपदातिरेकेण पद्मपदमुपात्त-

म । सरोरुहपदयोगार्थप्रतिसम्बन्धिनो हिमवदग्रभागस्य यस्याग्रेत्युपादानात् । उच्यते—रूढ्यर्थाविवक्षायां न योगार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादानमनुगतं प्रयोजकम् । तथासति 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये' इत्यत्रापि पिनाकपाणिपदगम्ययोगार्थप्रतिसम्बन्धिनोऽनुपादानात् तत्र रूढ्यर्थाविवक्षाकारणाभावाद्धरस्येति पृथक्पदं नोपादीयेत । अपि च योगार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादानमात्रं रूढ्यर्थाविवक्षायां कारणमिति निर्बीजं कथं वक्तुं शक्यम् । नहि तात्पर्याभावेन तद्व्यापनम् । निर्मूलत्वात् । न च तद्रूढ्यर्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकम् । अतः पद्मानि यस्येत्यादौ रूढ्यर्थाविवक्षायामन्यदेव कारणं वक्तव्यम् । तत्र काव्यानां व्यञ्जनाप्रधानत्वाद्व्यञ्जनोपयोगी योऽर्थः, तत्रैव कवेस्तात्पर्यातिशय इति यस्याग्रसरोरुहाणीत्यत्र हिमवदग्रभागगतेषु सरस्सु विद्यमानानां विकसनमूर्ध्वमुखरविमयूखकृतमिति वर्णनं हिमवदौन्नत्यव्यञ्जनाक्षममिति सरोरुहपदं तादृशव्यञ्जनोपयुक्तं योगार्थमादायैव भवतीति कवेस्तत्रैव तात्पर्यमिति रूढ्यर्थप्रतीतिर्झटिति न स्यादिति तदर्थं पुनः पद्मपदोपादानम् । एवंसति पिनाकपाणेरित्यत्रापि हरस्येति पृथग्ग्रहणमुपपद्यते । पिनाकपाणिपदस्य शिवे शौर्यातिशयद्योतकतया योगार्थपरत्वस्यैवाभिमतत्वात् । अतिशूरस्य पिनाकपाणेरपि धैर्यच्युतिं सम्पादयामि, किमु वक्तव्यमन्यस्य धैर्यच्युतावित्ति हि तत्र विवक्षितोऽर्थः । ततश्च यत्र योगरूढं पदं व्यञ्जनाव्यापारव्यग्रं तन्निर्वाहकतया योगार्थमेवापेक्षते, तत्र रूढ्यर्थाविवक्षा युक्ता । झटिति तदप्रतीतेः । नैवं प्रकृते वाच्यातिरेकेणान्योऽर्थो विवक्षितः । परमात्मन एव मुख्यया वृत्त्या गम्यमानस्य विवक्षाविषयत्वात् । अपि च भूतभव्यस्येति ईशानपदं गुणभूतम् । न तेन प्रधानपदगतरूढेः परित्यागो न्याय्यः । पद्मानि यस्येत्यत्र तु सरोरुहपदमग्रपदमपेक्षते । न हि तेन विना व्यञ्जनोपयोगिहिमवदग्रभागगतसरस्सु विद्यमानत्वमर्थो लभ्येत । अतस्तत्र यः पदस्वारस्यलभ्यो योगार्थः, सोऽपि परित्यक्त एव । पदस्वारस्यलभ्यस्य योगार्थस्य सामान्यरूपस्य निरङ्कुशत्वात् । तथाच विशेषणेनापि यस्याग्रेत्यनेन स्वापेक्षितेन यथा योगार्थसङ्कोचोऽपि सह्यते, एवं रूढ्यर्थपरित्यागोऽपि सोढव्यः । प्रकृते तु भूतभव्यपदं न योगलभ्यार्थसङ्कोचकम् । तदभावेऽपि ईशानपदेनैव सङ्कोचकाभावात् निरङ्कुशमैश्वर्यं लभ्यते । परं तु तत्सिद्धार्थानुवादमात्रमिति न तेन रूढ्यर्थसङ्कोचोऽङ्गीकर्तुं युक्तः । अतो युक्तमीशानपदं प्रकृते श्रुतिरेवेति ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥२५॥

मनुष्यानेवाधिकरोतीति । मनुष्यग्रहणं वक्ष्यमाणाधिकारवत्परं सत् त्रैवर्णिकानेव विषयीकरोति । शक्तिः साङ्गप्रयोगानुष्ठानसामर्थ्यम् । तदभिव्यञ्जकं चाग्निविद्यादिकं हिरण्यवीह्यादिकं च । तेन विद्यादिरहितानां व्यावृत्तिः । अर्थित्वादिति वीतरागव्यावृत्तिः । अपर्युदस्तत्वात् उपनयनादिशास्त्रेणेति पतितशूद्रषण्डादिव्यावृत्तिः । अधिकारलक्षणे पूर्वतन्त्रगतषष्ठाध्याये । यदप्युक्तमित्यादि । नन्वियं शङ्का परमेश्वरेऽपि मनुष्यहृदयेऽन्तर्यामितया स्थिते हृदयोपाधिकमङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवतीति 'हृद्यपेक्षये'ति सूत्रेण परिहृतैव । पुनः किमर्थमनूद्यते । कथं च तत्त्वमस्यादिवाक्यतुल्यताभ्युपगमेन परिहारोऽस्याः । तथासति अङ्गुष्ठमात्रपदं जीवपरं स्यात् । तथा चाणिमात्रस्यापि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यत इत्यादिभाष्यवाक्यं च विरुध्येत । उच्यते—पूर्वं केवलतत्पदार्थपर एवायं मन्त्र इति स्वीकृत्य सिद्धान्तपूर्वपक्षौ प्रवृत्तौ तदनुगुणतया । अधुना तु तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थक इति पक्षमादाय शङ्कासमाधानादिकमिति न काचिदनुपपत्तिः । युक्तश्चायमेव पक्षः । अस्मिन् पक्षे अङ्गुष्ठमात्रपदस्वारस्यहानाभावात् । अस्मिन् पक्षे उत्तरमन्त्रैकार्थ्यं दर्शयति—एतमेवार्थमित्यादिना । अयं हि मन्त्रो जीवानुवादेन परमात्मैक्यपर एवेत्यङ्गुष्ठमात्रपदं जीवपरमेव । 'तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेदि'ति शरीराद्विविक्तं गृह्णीयादित्यर्थकं सत् जीवलिङ्गमेव । देहविविक्ततया ज्ञातव्यत्वं हि तदविविक्ततया गृहीते जीव एवोचितम् । किं चैवंसति 'य इमं मध्वदं वेदे'ति पूर्वमन्त्रैकार्थ्यमपि लभ्यते । एवंचसति 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति श्वेताश्वतराणां मन्त्रोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थकः । अस्मिंश्च पक्षे अधिकरणमित्थं द्रष्टव्यम्—'अङ्गुष्ठमात्र' इत्यादिर्मन्त्रः जीवस्येशानत्वेन उपासनापरः, तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थको वेति । तत्राभेदपरत्वे जीवस्य विशिष्य अङ्गुष्ठमात्रत्वेनोपादानं व्यर्थं स्यादिति पूर्वपक्षे अङ्गुष्ठमात्रत्वेन तदनुवादः परिच्छिन्नपरिमाणतायाः अपवादार्थ इति जीवब्रह्माभेदपरमेवेति सिद्धान्त इति 'हृद्यपेक्षये'ति सूत्रमपि जीव एवौपाधिकाङ्गुष्ठमात्रतोपपादनपरमिति न काचिदनुपपत्तिः । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन जीवलिङ्गेन परमात्मलिङ्गस्य तदभेदलिङ्गस्य वेशानत्वस्य अभिभूतत्वादस्पष्टता ॥ २५ ॥

इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् ॥२६॥

प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह—अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरिति । तत्प्रसङ्गादिति ।

मनुष्याधिकारत्वादिति श्रवणे हि मनुष्याणामेवाधिकारो नान्येषामिति भ्रमः प्रसक्तः, तन्निरासः । इत्यर्थः । सूत्रे तदुपरीत्येतत् न तेषां मनुष्याणामुपरीत्येतदर्थकं षष्ठीसमासरूपम् । 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेने'ति अव्ययस्य षष्ठीसमासप्रतिषेधात् । अपि तु लुप्तषष्ठीकं भिन्नं पदम् इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—तेषामिति । देवादीनां चेतनत्वादिसम्भवासम्भवाभ्यां ब्रह्मविद्याधिकारसंशये सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । पूर्वपक्षस्तु 'विरोधः कर्मणी'त्यादिना दर्शयिष्यते । सम्भवादिति । उत्सर्गप्राप्तस्य बाधानुपलम्भादित्यर्थः । विकारविषयविभूतीति । अमरावत्यादिविकारगोचरैश्वर्येत्यर्थः । मन्त्रः 'सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरि'त्यादिः । अर्थवाद इन्द्रप्रजापतिसंवादादिरूपः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं विष्णुपुराणादि । लोकः शिष्टशास्त्रम् । उपनयनस्य वेदार्थत्वादिति । ननु, नोपनयनं वेदाध्ययनमात्रार्थम्, अपि तु यानि वैदिकानि कर्माणि सन्ध्यावन्दनप्रभृतीनि, तत्सर्वार्थमित्यत एव मूकबधिरादीनामप्युपनयनं सम्भवद्वैदिककर्माधिकारसिद्ध्यर्थम् । तथा च 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयी'तेत्यादिभिर्वाक्यैः ब्राह्मणत्वादिसंयुक्तस्यैवोपनयनविधानात् तदभावे देवानां कथं वैदिक्यां ब्रह्मविद्यायामधिकारस्स्यात् । अपि चाध्ययनाभावे स्वयंभातवेदत्वमात्रेण कथमधिकारः । अध्ययनसंस्मृतस्यैव वेदस्य स्वकार्यफलपर्यन्त उपयुक्ततया स्वयम्भातवेदेन जातमप्यात्मतत्त्वज्ञानं नापरोक्षतापर्यवसायि भवेत् । उच्यते—यान् प्रत्युपनयनं विहितं, तान् प्रत्येव तत् वैदिककर्माधिकारप्रयोजकम् । अन्यथा शूद्रादीनां साधारणेषु धर्मेषु असाधारणेषु च तान् प्रत्येव विहितेषु अधिकारो न स्यात् । विद्यार्थोपनयनं तु देवादीनामप्यस्ति । 'तौ ह समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासे'ति-लिङ्गात् अष्टवर्षादिवाक्यविहितोपनयनस्य देवेष्वभावेऽपि न काचित् क्षतिः । स्वयंभातवेदानामपि जन्मान्तरकृताध्ययनसंस्कारस्याविशिष्टतया न स्वाध्यायाध्ययनविधिविरोधः । अस्मिन्नपि हि जन्मनि क्रियमाणमध्ययनं न तत्कालमेव विचारादिषूपयुज्यते, अपि तु संस्कारद्वारैव । तथाचाध्ययनविधिरपि अध्ययनजन्यसंस्कारप्रयुक्तस्मृतिविषयीभूत एव स्वाध्यायः स्वकार्ये उपयुज्यत इत्येतावदेव बोधयतीति स्वयंभातवेदानां देवानामध्ययनसंस्कारजन्यस्मृतेर्विद्यमानतया नाधिकारानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु संभवमात्रेणेदमुक्तम् । न तु देवानामध्ययननियमोऽपेक्षितः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति हि स्वशाखायामेवाध्ययननीयमः । कथमन्यथा सर्ववेदार्थोपसंहारेण क्रियमाणे कर्मण्यधिकारः । सर्वशाखोपेतसकलवेदानामध्ययनासम्भवात् स्वपदार्थस्य विवक्षितत्वाच्च पितृपितामहादिपरंपरागता च

स्वीया शाखा न देवानामस्तीति न तेषु स्वाध्यायाध्ययननियमः प्रवर्तेत इत्यपि वक्तुं शक्यम् । न देवानां देवतान्तराभावादिति । इन्द्रादयो देवाः कर्मसु नाधिक्रियन्ते । ऐन्द्रयागे हि इन्द्रमुद्दिश्य दध्यादिकं त्यक्तव्यम् । तत्रेन्द्रो नाधिक्रियते । इन्द्रेण स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगात् । स्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारो हि त्यागः । न चेन्द्रेण स्वोद्देशेन कृते स्वत्वनिवृत्तिर्भवति । अतोऽन्योद्देश एव स्वत्वनिवृत्त्युपयोगीति इन्द्रदेवत्ये यागे नेन्द्रस्याधिकारः । एवं भृग्वादीनां गोत्रप्रवर्तकानामृषीणां नाधिकारः । तेषां स्वप्रवरभूतऋष्यन्तराभावेन 'त्रीन्वृणीत' इतिशास्त्रविहितार्षेयवरणाङ्गाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

नन्वन्तःकरणाद्युपेतशरीराभावे देवानां विद्याधिकारो न सम्भवतीति तदुपपत्तये सिद्धान्तिना देवानां मन्त्रार्थवादप्रामाण्यमनुसृत्य शरीरे अभ्युगते देवानां कर्माङ्गभूतानां यदि शरीरित्वमभ्युपगम्यते, तदा ऋत्विगादिवत् कर्मसु सन्निधानं स्यादित्यापाद्यते विग्रहमनभ्युपगच्छता पूर्वपक्षिणा । तत् नोपपद्यते । तथा हि—किमत्र सन्निधानापादकं शरीरित्वमात्रम्, उताङ्गत्वविशिष्टम् । नाद्यः । न हि शरीरिणः सर्वस्य कर्मसान्निधानम् । असन्नाहितानां शरीरिणां भूयसामुपलम्भात् । न द्वितीयः । शरीरीत्यंशस्य व्यर्थत्वात् । अङ्गत्वमेव हि कर्मसान्निधाने प्रयोजकम् । उपकार्योपकारकभावापन्नानां दण्डचक्रचीवरादीनां समानदेशकालत्वं दृष्टमिति ह्यङ्गप्रधानभावापन्नानां एकदेशकालत्वरूपं सन्निधानं स्वीक्रियते । तत्र शरीरित्वे सतीति व्यर्थम् । अत एव जुह्वादीनामशरीरिणामपि कर्मसन्निधानं सिध्यति । तथा च यन्मते देवानां शरीरं नास्तीति, तेनाप्यङ्गत्वादेव कर्मसन्निधानं स्वीकर्तव्यम् । तथा च त्वत्प्रयुक्तो दोष उभयोरपि तुल्य इति कथं विग्रहवत्त्वाभ्युपगम एव पूर्वपक्षिणा स आपाद्यते । यदि तु अङ्गस्य कर्मसु सन्निधानमित्युत्सर्गः । प्रवसद्यजमानकर्तृके विष्णुक्रमादौ असन्निधानस्यापि बाधकवशेनोपगमादित्युच्यते, तन्ममापि तुल्यम् । न च येन विग्रहोऽभ्युपगम्यते, तेन शब्दातिरिक्तैव देवता स्वीकर्तव्या । तमनभ्युपगच्छता तु शब्दरूपत्वमपि स्वीकर्तुं शक्यत इति तस्याः कर्मकाले शब्दोच्चारणे सन्निधानमुपपद्यते । न तु तदर्थरूपाया इति वाच्यम् । विग्रहमनभ्युपगच्छतापि इन्द्रादिपदानामर्थो ह्यभ्युपगन्तव्यः । तथा च 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामि' त्यादौ तद्धितार्थस्येन्द्रादिप्रातिपदिकार्थेनैवान्वयात् तस्यैव देवतात्वमभ्युपेतव्यं,

न तु शब्दमात्रस्य । ननु, 'ऐन्द्रं दधी'त्यत्र अयं वाक्यार्थः—चतुर्थ्यन्तपदप्रतिपाद्यमानेन्द्रसम्बन्धि दधीति इन्द्रस्य दध्नश्च सम्बन्ध उद्देशघटित एव । तथा चेन्द्रादिपदकचतुर्थ्यन्तपदोद्देशतुल्यकालकर्तृकत्यागविषयो दधीति पर्यवसितोऽर्थः । तथा च कर्माङ्गतयोद्देश एव विधीयत इति स सन्निहित इति चेत्, तुल्यं विग्रहवादिनोऽपि । अतः कथं विग्रहवादिमत एव इन्द्रादिदेवानां सन्निधानमापाद्य अनुपलब्ध्यादिविरोध आशङ्क्यत इति चेत्, एवम्मन्यते—येन हि मन्त्रार्थवादप्रामाण्यमुपेयते, तेनेन्द्रागमनादिप्रतिपादकार्थवादादीनामपि तदेष्टव्यम् । एवं च तदाह्वानादिप्रतिपादकानां मन्त्राणामपि दृष्टार्थत्वमुपेयम् । नेदं तेषां स्वार्थप्रामाण्यमनभ्युपगच्छता स्वीकर्तव्यमित्यस्ति विशेषः पूर्वपक्षसिद्धान्तिनोः । अतः कर्मणि विरोधः प्राप्नोतीति भावः । एकस्यापि देवतात्मन इति । यद्यपि मानान्तराविरोधे मन्त्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यमभ्युपगतमिति देवतागमनाद्यर्थप्रतिपादकानां मन्त्रार्थवादानामर्थस्यानुपलब्ध्यादिविरोधोऽस्ति चेत्, तेषां स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीत्यपि परिहारो वक्तुं शक्यत एव । एवंचसति 'आयाहीन्द्रे'त्यादि मन्त्राणामिन्द्राह्वानादिप्रतिपादकानामिन्द्रागमनाद्यर्थवक्त्वासम्भवाददृष्टार्थत्वमप्यस्त्वित्यपि वक्तुं शक्यम् । अनेनैवाभिप्रायेण देवतागमनमनभ्युपगम्यैव परिहारभाष्यमनन्तरं वक्ष्यति—अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्येत्यादिना । अत्र तु वस्तुगतिमनुसृत्य परिहारो दर्शित इति द्रष्टव्यम् । दर्शनादित्येतत्सौत्रं पदं श्रुतिस्मृत्योर्महिमविशेषवतां कायव्यूहदर्शनादित्यर्थतया व्याचष्टे । तथाहीति । कति देवा इति । शाकल्येन वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपाद्याः कति देवा इति गूढाभिसन्धिना पृष्टे 'स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे'ति स याज्ञवल्क्यः यथा निविदा मन्त्रविशेषेण देवतासंख्यामवगम्य तन्मन्त्रप्रतिपाद्याः कति देवा इति शाकल्येन पृष्टः एतयैव निविदा शाकल्यं प्रत्युत्तरं दत्तवान् । उत्तरमेवाह—यावन्तो वैश्वदेवस्येति । तस्यैवार्थस्य विशेषेण प्रदर्शनं 'त्रयश्च त्रीणि च शतानि त्रयश्च त्रीणि च सहस्राणी'ति पुनःपुनस्तदनन्तरं शाकल्येन देवताविषये संख्याप्रश्ने कृते त्रयस्त्रिंशदिति षडिति त्रय इत्यध्यर्धइत्येक इति याज्ञवल्क्येनोत्तरितम् । पुनश्च 'तादृशसंख्याविशिष्टाः के त' इति प्रश्ने षडधिकत्रिशतोत्तरत्रिसहस्रसंख्याकाः ये पूर्वमुक्ताः, ते त्रयस्त्रिंशत एव महिमानः व्यूहाः । 'के ते त्रयस्त्रिंशदि'तिप्रश्ने अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः । तत्राग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युचन्द्रनक्षत्राण्यष्टौ वसवः । सर्ववासहेतुत्वात् । एकादशेन्द्रियाण्येका-

दश रुद्राः । मरणकाले रोदनहेतुत्वात् । द्वादश मासा द्वादशादित्याः । परिपाचकतया सर्वोपागायूंष्याददाना यन्तीत्येते आदित्याः । अशनिपशुभ्यां सहितास्त्रयस्त्रिंशत् । एते त्रयस्त्रिंशदपि अग्न्यादिद्युलोकान्तेषु षट्स्वन्तर्भवन्ति । तेऽपि षट् त्रिषु लोकेषु । ते त्रयोऽपि द्वयोरन्नप्राणयोरन्तर्भवन्ति । अध्यर्धशब्दार्थश्च सर्ववृद्धिहेतुर्वायुः । स एकः प्राणः । अत्र प्रकरणे आचार्यांये षडधिकत्रिशतोत्तरत्रिसहस्राणि ये दर्शिताः, ते त्रयस्त्रिंशतो व्यूहा एवेति भवत्यनेकप्रतिपत्तावुदाहरणम् । षडाद्यन्तर्भावस्तु अधिकसङ्ख्यानामेव पुनः संग्रहविशेषेण परिगणनं, न व्यूहरूपमिति द्योतयितुं षडाद्यन्तर्भावक्रमेणेत्युक्तम् । प्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयीभूतस्त्वर्थः प्राणदेवतायाः सर्वेष्वपि प्राणिषु वृद्धिहेतुतया आध्यात्मिकवायुरूपेण आत्मानं व्यूह्यावस्थितत्वात् सर्वात्मकतेति भवति तदपि अनेकप्रतिपत्तावुदाहरणम् । तदिदमाह—प्राणैकरूपतामित्यादिना । देवतानामिति तु प्राणिमात्रोपलक्षणम् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

औत्पत्तिकं हि शब्दस्येति । अनेन 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादि' ति जैमिनिसूत्रार्थः संगृहीतः । तस्य चायमर्थः—बादरायणग्रहणं पूजार्थम् । शब्दस्यार्थेन प्रतिपाद्येन सम्बन्धो वाच्यवाचकताशक्तिरूप औत्पत्तिकः । यथा देवदत्तादिव्यक्तिविशेषे उत्पन्ने पिता यत्र देवदत्त इति सङ्केतयति, नैवं व्रीह्यादिशब्दः तेष्वर्थेषु केन चित्सङ्केतितः । अतस्तत्र शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽसाङ्केतिकः । अतस्सङ्केतार्थं बुद्ध्यपेक्षाभावात् सापेक्षतालक्षणमप्रामाण्यं न प्रसज्यते । तदिदमुक्तमनपेक्षत्वादिति । अर्थे अलौकिकश्रेयस्साधनतादिरूपे अनुपलब्धे प्रमाणान्तरानधिगते । अनेन ज्ञातार्थज्ञापकत्वं प्रामाण्यपरिपन्थि नास्तीत्युक्तम् । उपदेशो विधिवाक्यम् । तस्य श्रेयस्साधनतादिरूपस्यार्थस्य । ज्ञानं ज्ञानकरणम् । अनेनाज्ञापकत्वं प्रामाण्यपरिपन्थि निरस्तम् । अव्यतिरेकश्च व्यतिरेको बाधः, तद्राहित्यम् । अनेन भ्रमसंशयरूपज्ञानजनकत्वं प्रामाण्यपरिपन्थि निरस्तम् । यतः औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, अतोऽनपेक्षत्वात् तस्य ज्ञानमुपदेशः । अव्यतिरेकश्च यतः, अतोऽप्यर्थे अनुपलब्धे बादरायणस्य तत् प्रमाणमिति योजना जैमिनिसूत्रे द्रष्टव्या । अनेन सूत्रेण चोदना

धर्मे प्रमाणमेवेति यश्चोदनासूत्रार्थभागः, स व्युत्पादितः । विग्रहयोगादस्मदा-दिवज्जननमरणवतीति । न च विग्रहादिमत्त्वेऽपि नित्यत्वं शङ्कनीयम् । वि-ग्रहस्य सावयवस्य भावकार्यतया अनित्यत्वावश्यंभावेन तद्विशिष्टस्येन्द्रादिशब्दा-र्थस्यानित्यत्वापातात् । न च स्थूलशरीरस्यानित्यत्वेऽपि तदन्तःकरणादिरूपसूक्ष्म-शरीरविशिष्टैव व्यक्तिरिन्द्रादिपदवाच्या । सूक्ष्मशरीरस्य च लयेऽपि वासनारू-पेण विद्यमानत्वान्नानित्यतादोषापत्तिरिति वाच्यम् । त्वया हि देवानां विग्रहादिकं ब्रह्मविद्याधिकारासिद्ध्यर्थमुपेयते । ततश्चेन्द्रादेर्ब्रह्मविद्याधिकारित्वेन ब्रह्मविद्यया मुक्त्य-वश्यंभावेन तदानीमिन्द्रान्तरमेव तदधिकारं समायातीति वक्तव्यम् । अन्यथा पूर्वभावी-न्द्रमुक्त्यनन्तरमिन्द्रपदं निरर्थकमेव स्यात् । तथाचेन्द्रव्यक्तिभेदे तन्मुक्त्यभ्युपगमवा-दिना अवश्यं वक्तव्ये तत्रानुगतस्य धर्मस्य व्रीहित्वादिवदनुपलम्भात् इन्द्रादिपदानां डित्थादिपदवद्व्यक्तिवाचित्वस्याभ्युपेयतया पुनःपुनः उद्भूते व्यक्तिविशेष इन्द्रादि-पदं कश्यपादिभिस्सङ्केतितं वक्तव्यम् । तथासति सापेक्षतापत्त्या वेदप्रामाण्यविरोधः। नन्विन्द्रादिपदस्य कश्यपादिसङ्केतविषयार्थप्रतिपादकत्वेन पुरुषबुद्ध्यपेक्षत्वेऽपि को दोषः । व्युत्पत्तिरूपपुरुषबोधापेक्षं हि बोधजनकत्वमुपेयत एव वेदवाक्यस्य । परं तु स्वप्रामाण्यस्य मूलभूतप्रमाणान्तरापेक्षैव दोषावहा । तथात्वे तादृशप्रमाणस्यानुपल-म्भेन प्रामाण्यस्य वेदे अनिर्व्यूढत्वप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते—पुरुषान्तरसङ्केति-तार्थप्रतिपादकत्वे इन्द्रादिपदानामभ्युपगम्यमाने सङ्केतयितृपुरुषाणामव्यवस्थितत्वे-न बहूनां सङ्केतविषयत्वे सति क इन्द्रः प्रकृते यागदेवतेति निर्धारणं न स्यात् । 'अतः सङ्केतसापेक्षत्वे इन्द्रादिशब्दानां वेदस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येतेति । अतः प्रभवादि'त्यनेन शब्दस्य ब्रह्मवत् कारणत्वं विवक्षितमिति भ्रान्त्या शङ्कते—न-न्विति । शब्दप्रभवत्वेऽभ्युपगम्यमाने जन्मादिसूत्रविरोधः, उद्भावितदोषापरिहारश्चे-त्याशङ्कितम् । तत्र द्वितीयाशङ्कां परिहरति—गवादिशब्दार्थस्त्वन्थेति । सङ्ग्रहं विवृणोति—न हीति । व्यक्तीनामानन्त्यादिति । यदा वृद्धव्यवहारेणैकस्यां व्यक्तौ शक्तिर्गृह्यते, तदा व्यक्त्यन्तरस्यानुपस्थितत्वेन तत्र शक्तिग्रहासम्भवात् व्य-क्त्यन्तरमुद्दिश्य प्रवृत्ताच्छब्दात् तदर्थबोधो न स्यात् । अतस्सर्वव्यक्त्यनुस्यूतायां जातावेव शक्तिग्रहः । इदं तु केवलव्यक्तिवाचित्व एव दूषणम् । यदि तु घटादि-शब्दात् घटत्वप्रकारकोपस्थितेः अनुपपत्त्यनुसन्धानं विनैव सर्वत्र जायमानायाः लक्षणाव्यापाराधीनत्वानुपपत्तेः तत्तद्धर्मं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य व्यक्तावेव शक्तिग्रहः इष्यते, तदा नायं दोषः । गोत्वावच्छेदेनैवादौ शक्तेर्गृहीततया व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्यतावच्छेदकसत्त्वेन बोधोपपत्तेः । आकृतिविशेषस्त्विति । सहस्राक्षत्वा-

अभिव्यङ्ग्यो जातिविशेष इन्द्रत्वादिरित्यर्थः । स्थानविशेषेति । दिक्पालाधिपतित्वादिरूपोपाधिविशेष इत्यर्थः । जन्मादिसूत्रविरोधं परिहरति—न चेदं शब्दप्रभवत्वमिति । ब्रह्मणो लोकस्यैवोपादानत्वं निमित्तत्वं चेत्युभयरूपं कारणत्वं जन्मादिसूत्रेण निबद्धम् । अनेन तु सूत्रेण यथा शिल्पी शिल्पशास्त्रं दृष्ट्वा देवताप्रतिकृतीस्सृजतीति तत्र शिल्पशास्त्रानुसन्धानस्य स्रष्टव्यसमानाकारार्थज्ञानजननोपयोगात् परम्परया शब्दस्योपयोगः, एवमिहापि परम्परया तद्दृष्टव्यमिति भावः । एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतेति । 'एते असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः विश्वान्यभिसौभगे'तीयमृक्पठ्यते । तदन्तर्गतैः पदैः प्रकृते सृष्टिरुच्यते । ननु, तत्तदर्थासाधारणाकारप्रतिपादकेन शब्देन तं तमर्थं स्मृत्वा सोऽर्थः प्रजापतिना सृज्यत इति वक्तव्यम् । एतन्मन्त्रगतानां च पदानां न तत्तद्देवतापरामर्शकता सम्भवति । अपि चायं मन्त्रः सोमलतास्तुतिरूपे बहिष्पवमाने विनियुक्तः—'बहिष्पवमानेन वै यज्ञस्सृज्यते यदेते असृग्रमिन्दव इति प्रस्तौति यज्ञमेव तत्सृष्टं देवेभ्यः प्राहे'ति । अतो विनियोगानुसारेण सोमलताप्रतिपादकत्वे स्थिते मन्त्रस्य इत्थं तदर्थवर्णनं—तिरःपवित्रं तिर्यग्भूतं दशापवित्रं प्रति आशवः शीघ्रगामिनः एते इन्दवः सोमाः विश्वानि सौभगा सौभाग्यान्युद्दिश्य असृग्रं सृष्टा इति । अतः कथमेत इत्यादीनां पदानां सृष्टिहेतुत्वमिति चेत्, उच्यते—एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यः प्रतिपदं कुर्यात् एत इति सर्वानेवैतानृध्नै भूत्वा अभिवदतीति अनेकयजमानके क्रतौ एत इत्यादेः प्रतिपद्रूपतया विहितस्य बहुयजमानप्रकाशकताप्रतिपादनात् सोमलतां विहायार्थान्तरप्रतिपादकता अवश्यं वक्तव्या । तद्वत्सृष्टिविनियुक्तस्य मन्त्रस्य तत्तत्सृज्यार्थप्रतिपादकता भविष्यति । न च एत इत्यादिशब्दानां तत्तदर्थस्मारकता तेष्वर्थेषु शक्त्यभावात् न सम्भवतीति वाच्यम् । विनियोगानुसारेण यथाकथञ्चित् तत्तदर्थप्रतिपादकताया उन्नेयणीयत्वात् प्रजापतेर'प्येत इति वै प्रजापतिर्देवानि'त्याद्यर्थवादसहकृतेभ्यः एतन्मन्त्रान्तर्गतेभ्यः पदेभ्यः तत्तदर्थासाधारणरूपोपस्थितिसम्भवात् । तथा हि—एत इति सर्वनाम अर्थवादोपस्थितान् देवान् परामृशति । असृजि रुधिरप्रधाने शरीरे रमन्त इति असृग्रमिति पदं मनुष्याणां स्मारकं, इन्दव इति पदं इन्दुमण्डलस्थानां पितॄणां, तिर्यग्भूतं दशापवित्रमस्मिन्निति तिरःपवित्रमिति पदं ग्रहाणाम्, अश्नुवते प्रयोगं व्याप्नुवन्तीत्याशव इति पदं स्तोत्राणां, विशन्ति प्रयोगमिति विश्वपदं शस्त्राणाम्, अभितः सौभगं सौभाग्यमासामिति योगेनाभिसौभगपदं प्रजानामिति भावः । 'स मनसा वाचमुद्दिश्य मिथुनं वाचा मिलितं समभवत्' मनसा वैदिकीं वाचमनुसन्धाय तदर्थभूतान् देवाद्याकारान् सृष्ट्यर्थमालोचितवानि-

त्यर्थः । कर्मणां यागादीनां कृष्यादीनां च । प्रवर्तनम् अनुष्ठानप्रकारम् । पृथक्संस्थाः असाधारणाकारान् । ननु, शब्देनार्थमनुसन्धाय पदार्थाः स्रष्टव्या इति नास्ति नियमः । प्रत्यक्षेणापि तन्तमर्थं विषयीकृत्यानुसन्धाय समानाकारपदार्थसृष्ट्युपपत्तेः । अन्धमूकादिषु शब्दप्रपञ्चानभिज्ञेषु कुलालादिषु का गतिः । न च तथापि प्रकृते पूर्वकल्पसमानाकारा सृष्टिर्वक्तव्या । तत्र पूर्वकल्पीयस्य संस्कारस्य प्रमोषाच्छब्दं विना न पूर्वसमानाकारा सृष्टिः सम्भवतीति वाच्यम् । सर्वज्ञस्य परमात्मनः पूर्वपदार्थानुसन्धानाय शब्दानपेक्षणात् । कथमन्यथा वेदस्य स्वत एव भानं सम्भवेत् । ननु, हिरण्यगर्भस्य तदनुसन्धानाय शब्दापेक्षा न । तस्य स्रष्टृत्वासम्भवेऽपि परमेश्वरेणैवाद्यसृष्ट्युपपत्तेः । यदि त्वाद्याधमादि देवतासृष्टौ हिरण्यगर्भः कारणं, तदा तस्यापि 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥' इति सर्वज्ञत्वस्मरणात् वेदतदर्थयोरिव स्रष्टव्यपदार्थसमानाकारप्राचीनपदार्थगोचरानुसन्धानस्यापि स्वत एव सम्भवात् । अतः कथं शब्दस्य निरुपाधिकं सृष्ट्युपयोगित्वं स्वीक्रियत इत्यत आह—अपि चेति । अयं भावः—न वयं शब्दस्य सृष्ट्युपयोगित्वं युक्तिमात्रेण साधयामः, अपि तूदाहृतवचनबलात् । तत्र परं लोकन्यस्तोऽर्थः सम्भावनीय इत्येतावन्मात्रमवशिष्यते । अस्ति च लोके शिल्पशास्त्रं पर्यालोच्य शिल्पिभिः विचित्रदेवतादिप्रतिकृतयो निर्मीयन्ते । तत्र शब्दस्य सृष्ट्युपयोगः । प्रकृते च यद्यपि सर्वज्ञेश्वरस्य न तदुपयोगः, तथापि हिरण्यगर्भस्यास्त्येव तदपेक्षा । यथा हि घटादौ कुलाल ईश्वरश्चेत्युभावपि कर्तारौ, तथा देवतादिसृष्टौ हिरण्यगर्भसहित एवेश्वरः कारणम् । तस्य च सृष्ट्यारम्भे परमेश्वरानुग्रहलब्धवेदतदर्थज्ञानाधीनमेव सार्वज्ञ्यम् । यथा श्रुतिः—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदि'ति च । कपिलशब्दोऽत्र मन्त्रे हिरण्यगर्भपरः । ज्ञानैर्बिभर्ति वेदार्थज्ञानैः सृष्ट्युपयोगिभिः पूरयतीत्यर्थः । अत्र च वेदतदर्थज्ञानस्य उत्पत्तिकाल एवेश्वरानुग्रहलब्धत्वाद्धिरण्यगर्भःसहजसिद्धज्ञान इति प्रसिद्धिः । अतो युक्तं हिरण्यगर्भः सृष्ट्यर्थं शब्दमनुसन्धत्त इति । स हिरण्यगर्भः भूरिति व्याहृतिं पृथिवीलोकप्रतिपादिकां व्याहरत् स्मृतवान् । ननु, व्यक्तिवाचिनामिन्द्रादिपदानां व्यक्त्यनित्यतया सापेक्षत्वे शङ्किते जातिवाचकतया तत्परिहारो विवक्षितश्चेत्, तदेव सूत्रकृता सूत्रणीयम् । किमर्थं शब्दप्रभवत्वं सूच्यते । न च तदपि जातिसिद्ध्युपयोगितया सूच्यत इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञादेर्जातिसाधकतया शब्दप्रभवत्वस्य तदसाधकत्वादिति चेत्, उच्यते—

यद्यपि शब्दस्य जातिवाचकत्वमेव सूत्रणीयं, तथापीन्द्रादिगतजातिसिद्धिं विना नेन्द्रादिपदस्य जातिवाचकता लभ्यते । न 'चायमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्येवंरूपेण लौकिकी प्रत्यभिज्ञात्रास्ति । अत इन्द्रत्वादिजातिसाधकतया शब्दप्रभवत्वमिह सूत्रितम् । तथा हि—शिल्पी यदा तच्छास्त्रं पर्यालोच्य देवादिप्रतिमां निर्माति, तदा प्रसिद्धस्वानुसंहितेन्द्रव्यक्तिसमानाकारामेव तां सृजतीति प्रसिद्धम् । तत्रश्चानुसन्धीयमानस्य प्राचीनस्य सृज्यमानस्य चाभिनवस्य तुल्यसंस्थानत्वं शब्दपूर्वकर्मनिर्माणे दृष्टम् । अतः प्रजापतिनापीन्द्रादयः तत्तद्वाचकशब्दानुसन्धानपूर्वकं सृज्यमानाः प्राचीनेन्द्रादिसमानसंस्थानैश्वर्यादियुक्ता एव सृज्यन्त इति तुल्यसंस्थानादिव्यङ्ग्येन्द्रत्वादिजातिसिद्धिः । ननु, शब्दपूर्वकसृष्टिः पूर्वसमानाकारेति नियन्तुं न शक्यते । नृसिंहमिव कञ्चनापूर्वसंस्थानं पदार्थं मनसि कल्पयित्वा यत्र शब्देन तादृशमर्थं रचयेति शिल्पी नियुज्यते, तत्रापूर्ववस्तुसृष्टिरपि शब्दपूर्वोपलभ्यत इति प्रकृतेऽपि तथा किं न स्यात् । न ह्यत्रेन्द्रादिसंस्थानप्रतिपादकः शब्दोऽपूर्वाकारप्रतिपादकः प्रजापतेर्भवति । अपि तु 'धाता यथापूर्वमकल्पयदि'ति श्रुतिपर्यालोचनया समानाकारप्रतिपादक एवेति शिल्पशास्त्रन्याय एव प्रकृते समाश्रयणीयः । तथा च सृष्ट्यारम्भे हिरण्यगर्भस्येश्वरेण वेदतदर्थार्पणमपि पूर्वकल्पवृत्तान्तमनुसन्धाय तथाभूतामेव सृष्टिमारचयस्वेति तात्पर्येणैवेति न काचिदनुपपत्तिः । अत्र भाष्ये इन्द्रादयस्सर्वेऽपि समानसंस्थाना एव । तदा जात्यभिव्यञ्जकस्य संस्थानस्य विद्यमानत्वात् जातिवाचकत्वमिन्द्रादिपदानां सिध्यति । यदा तु कल्पभेदेन विषमसंस्थाना एवेन्द्रादय इति कश्चिद्वदेत्, तदा जात्यसिद्धावपि स्वर्गलोकाधिपतित्वोपाधिका एवेन्द्रादिशब्दाः सन्त्विति मनसि निधाय उपाधिपक्षो दर्शितः । 'अतः प्रभवा'दित्यत्रैकदेशिभिर्विवक्षितं वाचकस्वरूपमुपन्यस्य दूषयितुं पृच्छति — किमात्मकमिति । 'उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार' इति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वात् अनित्यत्वं वर्णानामास्थेयम् । इयं च प्रतीतिरौपाधिकी भ्रान्तिरिति नित्यत्ववादिना वक्तव्यम् । नैतदुपपद्यते । स्थायित्वग्राहकप्रबलप्रमाणाभावात् । न च प्रत्यभिज्ञा तथा भविष्यति । भेदेन प्रतीयमानेषु गकारादिषु 'सैवेयं ज्वाले'ति प्रत्यभिज्ञा वक्तव्या । जातिविषयत्वोपपत्तेरित्यभिमेत्य वैलक्षण्यसाधिकां प्रतीतिमुपन्यस्यति । प्रत्युच्चारणमिति । प्रत्यक्षसिद्धेऽपि वैलक्षण्यप्रत्यये यदि कश्चिद्विप्रतिपद्येत, तं बोधयितुं वैलक्षण्यप्रत्ययकार्यभूतां व्यवहितदेवदत्ताद्यनुमितिं दर्शयति—तथा ह्यदृश्यमान इति । नन्वनित्यत्वेऽपि वर्णानां न वेदनित्यत्वविरोधः । न हि स्फोटवादिमतेऽपि स्फोटस्वरूपमेव वेदः, अपि तु क्रमविशेषविशिष्टं स्वरविशेषविशिष्टं च । न च नित्या-

नां विभूनामेकरूपाणां स्फोटानां स्वत एव क्रमो वा स्वरो वोपपद्यते ; अपि तु ध्वन्युपाधिक एव । तथा चाभिव्यञ्जकध्वनिविशेषविशिष्ट एव स्फोटो वेद इति ध्वनीनामनित्यतया तुल्यस्वरानुपूर्वीकतया वेदनित्यत्वं निवक्षणीयम् । सा विवक्षा वर्णात्मकवेदवादिनोऽप्यविशिष्टेति शङ्कां मनसि निधाय वर्णवादिनो दूषणान्तरमाह—न च वर्णेभ्य इति । व्यभिचारादिति । घ इत्येकवर्णोच्चारणे अर्थप्रत्ययाभावादिति भावः । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्तीति । ननु, वर्णानां क्रमिकत्वेन वर्णसमुदायप्रत्यक्षाभावेऽपि पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारैर्वर्णसमुदायगोचरं स्मरणं भविष्यतीति चेन्न । तथासति राजा जारेतिपदस्मृतेर्विशेषाभावेनार्थबोधविशेषो न स्यात् । न च तत्र क्रमवैचित्र्याद्वर्णस्मृतिवैचित्र्ये सति अर्थबोधवैचित्र्यमुपपद्यत इति वाच्यम् । वर्णानामनित्यत्वमते तदुत्पत्तिक्रमात् नित्यत्वमते तदभिव्यञ्जकध्वनिक्रमाद्धि वर्णेषु क्रमः स्वीकर्तव्यः । न चेदं द्वयमपि मौनिना लिखिते मौनिनैवानुसंहिते श्लोके संभवतीति स्फोटवादी मन्यते । पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसचिवस्यान्त्यवर्णस्य बोधकत्वे ह्यन्त्यवर्ण एव वाचकः । पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारस्तु योग्यतादिवत् सहकारी । तथा च संस्कारोऽपि ज्ञातव्य इत्यापतेदित्याह—तत्र सम्बन्धग्रहणापेक्ष इति । स्वयं प्रतीयमान इति । संस्कारविशिष्टतयेति शेषः । अत्रेदमनुमानं विवक्षितं—यद्धि मानविभाजकोपाध्यवच्छेदेन सम्बन्धग्रहणापेक्षं बोधकं, तत् मानविभाजकोपाध्यवच्छेदेन भावरूपयावत्सहकारिविशिष्टमेव ज्ञातं बोधकम् । धूमादिवत् । ततश्च संस्कारस्य सहकारित्वे सोऽपि ज्ञातव्यस्स्यात् । शब्दस्य मानविभाजकोपाध्यवच्छेदेन सम्बन्धग्रहमपेक्ष्य बोधकत्वात् । अत्र व्याप्तौ 'भूतलसंयुक्तो घट' इति ज्ञाने जननीये चक्षुषः सम्बन्धग्रहणापेक्षत्वेऽपि न यावत्सहकारिणस्तथा ज्ञातव्यतास्तीति व्यभिचारवारणाय मानविभाजकोपाध्यवच्छेदेनेति व्याप्यकोटौ विवक्षितम् । व्यापककोटौ यावत्पदादाने संस्कारे ज्ञातव्यतापादनं न स्यात् । व्याप्तेर्योग्यतादियत्किञ्चित्सहकारिज्ञानमादायोपपन्नत्वात् । अतस्तन्निवेशः । तावत्युक्ते लिङ्गाभावस्य स्वरूपसत एव सहकारित्वाद्धूमस्य यावत्सहकारिविशिष्टतया ज्ञानस्यैव बोधकत्वाभावाद्व्यभिचारस्स्यात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं भावरूपेति । अदृष्टस्य सर्वसहकारितया तज्ज्ञानस्यानपेक्षणात् पुनरपि व्यभिचारस्स्यात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं व्यापककोटावपि मानविभाजकोपाध्यवच्छेदेनेति विवक्षितम् । एवं संस्कारस्य ज्ञातव्यतामापाद्येष्टापत्तिं वदन्तं प्रत्याह—न चेति । कार्यप्रत्यायितैरिति । कार्यं वर्णस्मृतिः । स्मरणस्य क्रमवर्तित्वादिति । तथा च सर्ववर्णगोचरस्मरणस्य यौगपद्याभावेन न सर्वसंस्कारानुमितिस्स्यात् । इदमुपलक्षणम् ।

तस्यां दशायां चरमवर्णतत्साक्षात्कारयोरपि नाशापत्त्या शाब्दबोधानुदयप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । ननु, परेण स्फोटो ध्वनिव्यङ्ग्य इत्युच्यते । तन्मते च ध्वनय एव वर्णाः । न तु ध्वनिव्यतिरिक्तो वर्ण इति गत्वाद्याश्रयभूतैर्ध्वनिभिः स्फोटोऽभिव्यज्यते , न तु भेर्यादिध्वनिभिः । तत्र गकारादयः क्रमेण व्यञ्जयन्ति , उत मिलिता इति विकल्पस्तं प्रत्यपि प्राप्त इत्याशङ्क्य तन्मते प्रत्येकमेव गकारादयः स्फोटं व्यञ्जयन्ति । न च तथासति वर्णान्तरवैयर्थ्यम् । यथा हि रत्नतत्त्वं बहुधा निरीक्ष्यमाणं पूर्वपूर्वसाक्षात्काराहितसंस्कारे चेतसि जायमानेन चरमसाक्षात्कारेण स्पष्टं भासते , एवमत्राप्येकैकवर्णजनितस्फोटसाक्षात्कारैः स्फोटविषयास्संस्कारा 'एकमिदं पदम्, एकमिदं वाक्य'मित्येवंरूपं यत्स्फुटं स्फोटप्रत्यक्षं, तद्बीजभूता आधीयन्ते । तादृशसंस्कारसमानाधिकरणेन अन्त्यवर्णप्रत्ययेन स्पष्टं स्फोटोऽभिव्यज्यत इति न कस्यापि वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह—स चेति । परिपाको नाम यदनन्तरमेव स्फुटं स्फोटाभिव्यक्तिर्भवति , तादृशवृत्त्यधीनश्चेतसः अवस्थाविशेषः । न चायमेकप्रत्यय इति । 'एकं पदम्, एकं वाक्य'मिति प्रत्यय इत्यर्थः । प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । 'तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यमि'ति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वादिति यावत् । न च गकारादिसमुदायातिरिक्ते स्फोटेऽभ्युपगम्यमाने गत्वादिरूपितः पदवाक्यप्रत्ययो बाधितस्स्यादिति वाच्यम् । यथा दर्पणादिगतः प्रतिबिम्बो दर्पणादिगतनीलिमादिना रूपित एवावभासते , एवं ध्वनिव्यङ्ग्यस्फोटो ध्वनिगतगत्वादिरूपितो भासत इति किमनुपपन्नम् । स च घटकलशादिपर्यायेषु एक एव घटप्रतिपादकस्स्फोटः । न तु प्रतिपर्यायं भिन्नभिन्नः । एवं च प्रजापतिना वाचकपदमनुसन्धाय प्रजास्सृष्टा इत्यत्र वाचकानां बहुत्वात् किं वाचकमनुसन्धाय प्रजास्सृष्टा इति विनिगमनाविरहेण निर्धारणासम्भवादिति शङ्कापि निरस्ता भवति । वाचकनानात्वस्यास्मिन् पक्षेऽसम्मतत्वात् । अपि च स्फोटानङ्गीकारमते घटादिपर्यायाणां सर्वेषामेव वाचकत्वमुपेयम् । तथासति प्रतिपर्यायं शक्तयः स्वीकर्तव्या इत्यनेकशक्तिकल्पनात् गौरवम् । स्फोटपक्षे तु सर्वपर्यायव्यङ्ग्यस्य तस्यैकत्वात्तत्रैकैव शक्तिरुपेयत इति लाघवम् । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेणेति । यद्यपि लूनप्ररूढकेशेषु त एवेति प्रत्यभिज्ञानं भेदग्राहकेण प्रमाणेन बाध्यते , तथापि प्रकृते वर्णप्रत्यभिज्ञाने तादृशं बाधकं भेदग्राहिप्रमाणं प्रबलं नास्तीति भावः । संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वादिति । संयुज्यमाना वियुज्यमानाश्च ये प्राणवायवः, तदुपाधिकत्वादित्यर्थः । न च तेषां वायूनां श्रावणत्वाभावेन तद्धर्मस्याप्युदात्त-

त्वादेः देवदत्तादिप्रभवत्वप्रयोज्यजातिविशेषस्य च श्रावणता न स्यादिति वाच्यम्। आकाशस्याश्रावणत्वेऽपि तद्धर्मस्य श्रावणत्ववदुपपत्तेरिति भावः । ननु, वर्णेषु भेदप्रत्ययोऽपि विद्यते । प्रत्यभिज्ञा च विद्यते । तत्र प्रत्यभिज्ञा स्वाभाविकी, भेदप्रत्यय एवौपाधिक इत्यत्र किं नियामकमित्यत आह—अपि चेति । अतिरिक्तगत्वादिजातिकल्पनाराहित्येन प्रत्यभिज्ञायाः लाघवानुसारित्वात् तदनुसारेण भेदप्रत्ययस्यैवौपाधिकत्वकल्पनमिति भावः । एवमभिव्यञ्जकवायूपाधिकं वैलक्षण्यादिकमुक्तम् । इदानीं ध्वन्युपाधिकं तदिति पक्षान्तरं वक्तुमुत्तरितामेव शङ्कां पुनरुपक्षिपति—कथं हीति । कथं तर्हीत्यर्थः । परिहरति—अथवेति । इत्थमिति वक्तव्ये अथवेत्युक्तिः । अस्यामेव शङ्कायां 'संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वा'दिति परिहारः प्रदर्शित एव । इदं तु परिहारान्तरद्योतनाय प्रत्यभिज्ञाया बाधकत्वस्फुटीकरणाय । एकत्वस्य उदात्तत्वादीनां च विरोधप्रदर्शनार्थो वा कथं ह्येकस्मिन्नित्यादिग्रन्थ इति । यथाश्रुतमेव ध्वनिरूपं निरूपयितुं पृच्छति—कः पुनरिति । ननु, दूरादाकर्ण्यमानोऽवर्णात्मको ध्वनिरूपः शब्दः । स एव वर्णेषु वैलक्षण्यादिप्रत्ययोपाधिरनित्यश्चेत्युक्तमसङ्गतम् । कोलाहलप्रत्ययो हि न वर्णातिरिक्तध्वनिविषयः । अपि तु गत्वाद्यप्रकारको वर्णसामान्यप्रत्यय एव । समीपोपसर्पणानन्तरं तु तत्रैव गत्वादिर्गृह्यते । अतो नानेन प्रत्ययेन वर्णविलक्षणध्वन्यात्मकशब्दः सिध्यति । अपि च प्रत्यभिज्ञानुसारेण वर्णानां यदि नित्यत्वमुपेयते, तर्हि 'स एवायं ध्वनिः, स एवायं कोलाहल' इति प्रत्यभिज्ञानुसारेण तस्यापि नित्यत्वं किं न स्यात् । ध्वन्युपाधिका वर्णेषु वैलक्षण्यादयः वर्णोपाधिकाः ध्वनिषु वा वैलक्षण्यादय इत्यत्र नियामकं नास्तीति चेत्, उच्यते—भेरीमृदङ्गादिशब्दस्थले जायमानः कोलाहलप्रत्ययो गत्वाद्यनवगाहिवर्णसामान्यविषय इति तावद्वक्तुं न शक्यते । तत्र कण्ठताल्वादिरूपवर्णाभिव्यक्तिसामग्र्यभावेन वर्णानामसम्प्रतिपन्नत्वात् । शुकशारिकादिरवस्थले कोलाहलप्रत्ययोऽपि वर्णविलक्षणशब्दविषय एवेत्यपि सम्प्रतिपन्नमेव । समीपोपसर्पणेऽपि वर्णानामनुपलम्भात् । तत्र चोदात्तादिप्रत्यया वर्णोपाधिका इति वक्तुं न शक्यते । यद्यपि शुकशारिकादिरवस्थले प्राणोपाधिका इति वक्तुं शक्यं, तथापि भेर्यादिरवस्थले तदुपाधिका इत्यपि वक्तुं न शक्यते । तत्र वायूनामभावात् । अतो ध्वनावुदात्तादिप्रत्ययाः स्वाभाविका एवेति तत्र प्रत्यभिज्ञानं जातिविषयमेवेति बलादापतति । भेदप्रत्ययस्यौपाधिकत्वासम्भवात् । एवमापणादिस्थले कोलाहलप्रत्ययो भेर्यादिस्थल इव ध्वानविषय इत्येव वक्तव्यम् । कोलाहलप्रत्ययस्य ध्वनिविषयतायाः क्लृप्तत्वात् ।

वर्णस्थले च ध्वन्युत्पत्तिरपि स्वीकर्तव्या । हसितरुदितशुकादिध्वनौ कण्ठादेरपि कारणतायाः क्लृप्तत्वेन वर्णस्थले उभयसामग्रीसमावेशात् । तथा च वर्णगुदात्तादि-प्रत्ययस्य ध्वन्युपाधिकत्वमित्यत्र नास्ति विनिगमनाविरहः । एवंचसति सालम्बना इति संयोगविभागोपाधिकत्वमिति पक्षे तेषां श्रावणप्रत्यक्षाविषयत्वात् तद्धर्माणा-मप्युदात्तत्वादीनां वर्णेष्वारोपेण श्रावणता न स्यादिति शङ्काया अपीहानवसर इति भावः। स्फोटवादिना हि वर्णानामनित्यत्वात् नित्यता वेदस्य वर्णपक्षे न स्यात् । अतः स्फोटरूपः शब्दो नित्योऽभ्युपगन्तव्य इत्युक्तम् ।तद्वर्णनित्यतासमर्थनेन निरस्तम् । वर्णानां प्रत्येकसमस्तविकल्पग्रासात् वाचकत्वं नोपपद्यते । अतो वर्णातिरिक्तमेव किञ्चिद्वाचकं पदतत्त्वमुपेयमिति चोक्तं, तन्निराकर्तुमुपक्षिपति—वर्णेभ्यश्चेति । स्फोटवादिपरिकल्पितं प्रत्यक्षमनुवदति—न कल्पयामीति । बुद्धेर्वर्णविषय-त्वादिति । ननु, यथा वर्णविषयबुद्धेर्ध्वनिरूपितत्वेऽपि ध्वनिव्यङ्ग्यो व-र्णोऽतिरिक्त इष्यते, उदात्तत्वादयश्च ध्वन्युपाधिका एव वर्णेष्वास्थीयन्ते, एवं गत्वादिरूपिते पदप्रत्यये सत्यपि गत्वाद्याश्रयादन्य एव स्फोटोऽस्तु । गत्वादिरूपिततया बुद्धिस्तु व्यञ्जकोपाधिनिबन्धनेति चेन्न । हसितरुदि-तकोलाहलस्थले उदात्तत्वाद्याश्रयतया वर्णविलक्षणशब्दसिद्धौ गत्वाद्याश्रय-शब्दस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वे तस्यानन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धौ व-र्णस्थले ध्वनिसामग्र्या अपि संप्रतिपन्नत्वात् उदात्तत्वादिप्रत्ययः तदुपाधिक इति कल्पनं युक्तम् । नैवं गत्वाद्यनाश्रयः स्फोटः कैश्चिदनुभूयते । एतेन रत्न-तत्त्वमिव पुनःपुनः निरीक्षणानि स्फोटं प्रत्येकमेव वर्णा व्यञ्जयन्ति । स चर-मवर्णावसरे स्फुटं भासत इति कल्पनं निरस्तम् । रत्नतत्त्वं हि प्रतिनिरीक्षणं कि-ञ्चित् किञ्चित् भासत इत्यनुभवसिद्धम् । तत्र च पूर्वपूर्वदर्शनाविषयीकृतास्तत्तद्र-त्नत्वावान्तरजातिचिह्नभूता उत्तरोत्तरदर्शनविषयास्सम्भवन्तीति सार्थक्यमपि बहूनां दर्शनानामुपपद्यते। नैवं प्रकृते सम्भवति । न ह्यत्रोत्तरोत्तरवर्णसाक्षात्कारेण स्फोटे पूर्वपूर्ववर्णसाक्षात्काराव्यञ्जितास्ते तेंऽशाः कस्यचिदनुभवपदमारूढाः । धर्मिण एवानुभवानारूढत्वे तद्धर्माणां दूरनिरस्तत्वात् । एकत्वबुद्धिस्तु वर्णविषयैवेत्यु-पपादयितुं शङ्कते—नन्विति । सहस्रमित्यादीति । ननु, वनादिप्रत्ययः च-क्षुष्येकत्वावगाही एकदेशस्थत्वाद्युपाधिनिबन्धन इति युक्तम् । शतादिप्रत्यय-स्तु बहूनामेकत्वानां किञ्चिदुपाधिनिबन्धनः । ननु, शतादिकमेकत्वातिरेकेण विद्यत इति वक्तुं न शक्यते । कियतामेकत्वानां समुदायः शतमिति सन्देहे शतानामेकत्वानामिति हि निर्धारयितव्यम् । ततश्चैकत्वेषु शतसंख्या परा स्वी-

कर्तव्यैव । तद्वरमेकत्वाश्रयेष्वेव सास्तु । तथाच प्रत्येकवृक्षव्यक्तिव्यतिरेकेण वनस्यानभ्युपगमेऽपि प्रत्येकैकत्वातिरेकेण यथा शतादिसङ्ख्योपेयते, तथा वर्णव्यतिरेकेण स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य इति चेन्न । उक्तयुक्त्या शतादिसङ्ख्याया एकत्वातिरेकेण उपगमेऽपि वर्णातिरेकेण स्फोटकल्पनाया निर्मूलत्वात् न वर्णातिरिक्तस्फोटसिद्धिः । अवान्तरसङ्ख्यातिरेकेण शतादिसङ्ख्यायाः सत्त्वेऽप्यवान्तरसङ्ख्येयातिरेकेण शतादिसङ्ख्येयो महान्नास्तीत्यभिप्रायकं दशशतं सहस्रमित्यादिभाष्यमिति ध्येयम् । एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारकीति । न च तथाचसति एकपदत्वज्ञानादेकार्थत्वनिश्चयः, तस्मिन् सत्येकपदत्वज्ञानमित्यन्योऽन्याश्रय इति वाच्यम् । एकपदत्वनिश्चय एव हि एकार्थत्वज्ञाननिबन्धनः । अत एवाव्युत्पन्नानां काव्यश्लोके न पदविभागज्ञानम् । न त्वेकपदत्वैकवाक्यत्वज्ञानमेकार्थत्वनिर्णये कारणम् । तत्र वृद्धव्यवहारानुसारेण शक्तिग्रहस्तात्पर्यनिर्णयश्च कारणम् । यावतां हि वर्णानामेकस्मिन्नर्थे शक्तिर्गृहीता, तावन्त एवैकार्थका इति व्यवह्रियन्ते । यावत्सु च पदेष्वेकस्मिन्नर्थे विशिष्टे तात्पर्यं गृहीतं, तावन्त्येकार्थकानीत्येकं वाक्यमिति चोच्यन्ते । एवं च यथासम्भवं बहुषु वर्णेष्वेकत्वबुद्ध्युपपत्तौ गत्वादिरूपित 'इदमेकं पदमेकं वाक्यमि'त्यादिप्रत्ययो न वर्णातिरिक्तस्फोटसाधकः । न चैवं सन्ध्यक्षराणामपि स्वावयवभूताकारेकारादिव्यतिरेको न स्यादिति दूषणम् । इष्टापत्त्या तस्य दूषणत्वाभावात् । अत एव 'तानेकधा समभरत्तदोमि'ति प्रणवस्य तदवयवभूताकारोकारमकारात्मकता दर्शिता श्रुत्यैव। 'ओङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार' इति क्वचिदाधाराधेयभावेन प्रणवतदन्तर्गतमात्राणां निर्देशस्तु समुदायसमुदायिनोर्भेदोपचारेणेति द्रष्टव्यम् । ननु वाचके गत्वादिप्रत्यये एकत्वादिप्रत्यये च सति गत्वादिप्रत्यय एव स्वाभाविकः, नानाभूतेषु एकत्वप्रत्यय एवौपाधिक इत्यत्र किन्नियामकमिति चेत्, उच्यते—स्फोटपक्षस्यातिरिक्तपदार्थकल्पनागौरवग्रस्तत्वेन एकत्वबुद्धेस्तदालम्बनत्वासम्भव एव नियामकः । न च वर्णपक्षेऽपि बह्व्यः शक्तयः कल्पनीया इति गौरवमुक्तमिति शङ्कनीयम् । येन हि प्रतिपर्यायं व्यञ्जनीयस्फोट एक इत्युच्यते, तेनापि प्रतिपर्यायं वर्णेषु शक्तिरुपेयैव । अन्यथा घटादिपदव्यञ्जनीये स्फोटे एकपर्यायान्तर्भावेन शक्तिग्रहमात्रेण पर्यायान्तरेण गृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य व्यञ्जनीयतया तस्मिन् पर्याये अगृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः शाब्दबोधापत्तेः । यदि तु एतद्दोषपरिहारार्थं तत्तत्पर्यायानुसन्धानोत्तरभाविशाब्दत्वावच्छेदेन तत्तत्पर्यायाभिव्यङ्ग्य-

त्वावच्छेदेन स्फोटगतशक्तिग्रहत्वेन कारणतेत्युच्यते, तथासति शाब्दं प्रति तत्पर्यायशक्तिग्रहत्वेनैव कारणतास्थेया, न तु तादृशस्फोटगतशक्तिग्रहत्वेन। गौरवादिति शक्तिग्रहगतकारणतावच्छेदकलाघवानुसारेण पर्यायेष्वेव शक्तयः सिध्यन्तीति नेदं गौरवं दूषणावहम् । धर्म्यन्तरकल्पनापत्त्या तु स्फोटपक्ष एव गौरवग्रस्तः। एवं च कं पर्यायमनुसन्धाय प्रजापतिना प्रजाः सृष्टा इति विनिगमनाविरहोऽपि न । वेदगता ये पर्याया मनसि विपरिवृत्तास्तैरेवादिसृष्ट्युपपत्तेः । अन्यथा किं पर्यायाभिव्यक्तेन स्फोटेन प्रजाः सृष्टा इति तत्रापि का गतिः । क्रमानुरोधिन एव वर्णा इति स्फोटवादिना प्रत्येकसमस्तवाचकतायां विकल्पपूर्वं दूषणमुक्तम् । तत्र समस्तपक्ष एवाश्रितः । कपिः पिक इत्यादौ तु नाविशेषः । यथा पूर्वमुच्चारणदशायां प्रत्येकमनुभूता वर्णाः समूहालम्बनस्मरणेन विषयीक्रियन्ते, तथा पूर्वपूर्ववर्णोत्तरत्वेनानुभूतास्तथैव स्मर्यन्ते । तथा च कपिः पिक इत्यादौ वर्णाविशेषेऽपि क्रमविशेषात् पदभेदः । न च क्रमस्य कथं पदभेदकतेति शङ्कनीयम् । शक्तत्वं हि पदत्वम् । वृद्धव्यवहारे च क्रमविशेषावच्छेदेनैव शक्तेर्गृहीततया अवच्छेदकभेदे शक्तिभेदस्यावश्यकतया पदभेदोपपत्तेः । न च मौनिना लिखिते युगपदेव लिप्यक्षरैरनुमेनानुमिते श्लोके क्रमो न सम्भावित इति वाच्यम् । तत्रापि लिपिक्रमानुसारेणैव क्रमेणानुसन्धायानेन लिखितानीति लेखकानुसन्धानक्रमबोधोपपत्तेः । अवश्यं चेदं स्फोटवादिनाप्युपेयम् । तस्यापि तत्तदर्थप्रतिपादकस्फोटव्यञ्जका एते वर्णा इति ग्रहोऽपेक्षित एवेति क्रमानुरोधेनैव स्फोटव्यञ्जकतायास्समर्थनीयत्वात् । पूर्वं वर्णानां नित्यतामभिप्रेत्य वेदनित्यता व्यवस्थापिता । इदानीं 'तूत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार' इति प्रतीतेः स्फुटवैलक्षण्यप्रतीतेश्च गकारादयोऽनन्ता अनित्याश्चेति पक्षमाश्रित्यापि वेदनित्यत्वविरोधः परिहर्तुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह—अथापि नामेति। वर्णनित्यत्ववादिनापि हि समानानुपूर्वीकत्वेनैव वेदनित्यत्वं व्यवस्थापनीयम् । तदनित्यवर्णवादिनोऽपि तुल्यम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥२९॥

कर्तुरस्मरणादिभिरिति। यथा हि भारतादौ इति कृष्णद्वैपायनकृतानीति रघुवंशादिवर्णनपरकाव्येष्विव कर्ता स्मर्यते, नैवं वेदोऽनेन कृत इति विशिष्य स्मरणमस्तीत्यतः वेदो नित्य इति । वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयतीति । कर्तुरस्मरणमसिद्धम् । संहिताकारपदकारब्राह्मणकाराणां 'मन्त्रकृतो वृणीते विश्वामित्रस्य सूक्तं भवती'त्यादिभिर्वाक्यैः वेदकर्तॄणां प्रतिपादनादिति शङ्कानिराकरणेनेत्यर्थः । वेदशब्द-

नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यमिति । 'अस्य निश्वसित'मिति श्रुतिपर्यालोचनया वियदादिवत् परमेश्वरसृष्टत्वेऽपि विवक्षितवेदनित्यत्वस्य नानुपपत्तिः । यथा ह्यध्यापकाध्येतृव्यवहारदशायां वेदस्मृत्यनुकूलसंस्काराश्रयाः पुरुषा विद्यन्ते, एवं प्रलयकालेऽपि उत्तरकल्पीयस्मृत्यनुकूलवेदगोचरसंस्काराश्रयपुरुषसद्भाव इत्येव हि वेदनित्यत्वं विवक्षितम् । तत्र चातश्शब्देन देवादीनां वेदवाक्यप्रभवत्वं पूर्वत्र प्रतिपादितम् । तदिह हेतुत्वेन परामृश्यते । सृष्ट्यारम्भे वेदवाक्यस्मरणं विना पूर्वकल्पीयपदार्थानुसन्धानपूर्विका एतत्कल्पीयसृष्टेरसम्भवात् । तदानीं पूर्वकल्पानुभूतवेदस्मृतिरवश्यं वक्तव्या । सा च प्रलयकाले सूक्ष्मपुरुषगतसंस्कारं विना नोपपद्यत इत्यनेन हेतुना उक्तसाध्यसिद्धिः । तथा च मन्त्रकृत इत्यादिवचनानि तेषांतेषामृषीणां पुण्यविशेषाज्जन्मान्तराधीतस्य वेदस्य कल्पादावुद्भूतानां स्वत एव स्मरणमित्यभिप्रायेण व्याख्येयानीति परिहाराभिप्रायः । वाचः वेदस्य । पदवीयं ग्रहणयोग्यताम् । ऋषिषु विश्वामित्रादिषु । प्रविष्टां संस्काररूपेण स्थिताम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अयमत्र शङ्काभिप्रायः—अवान्तरप्रलये स्मृत्युपयोगिवेदगोचरसंस्काराश्रयपुरुषसद्भावेऽपि महाप्रलये न संभवति । अवान्तरप्रलयो हि प्रजापतेस्सुषुप्तिकालः । तत्र च विद्यमानस्संस्कारः पुनरुत्थानानन्तरं अस्मदादिसुप्तोत्थितवत् प्रजापतेरुपपद्यते स्मरणोपयोगी । एवं महर्षीणामपि । महाप्रलयस्तु प्रकृतिमात्रावशेषः प्रजापतिप्रभृतीनां सर्वेषामपि देहवियोगकालः । तदनन्तरं च जन्मान्तरानुष्ठितपुण्यवशादन्य एव प्रजापत्याद्यात्मना पुण्यविशेषेणोपचिता अधिकारिपुरुषा उत्पद्यन्ते। न च तेषां पूर्वकल्पीयवेदानुभवजनितः संस्कारः विद्यमानोऽपि सृष्ट्यारम्भे स्मृतिहेतुस्सम्भवति । मरणस्य स्मृतिप्रयोपहेतुत्वेन संस्कारोद्बोधविघटकत्वात् । न च तदानीमीश्वर एव तान् वेदं पूर्वकल्पसमानानुपूर्वीकमध्यापयिष्यतीति वाच्यम् । तस्य शरीराभावेनाध्यापकत्वासम्भवात् । अतः प्रजापत्यादिभिस्तदानीं कालिदासवत् वेदः काव्यमिव सृष्ट इत्यभ्युपेयम् । 'यज्ञेन वाचः पदवीय'मित्यादिपूर्वसूत्रोदाहृतानि वचनानि तु अवान्तरप्रलयाभिप्रायाणि भविष्यन्ति । एवं च 'मन्त्रकृत' इत्यादिवाक्यानि स्वारस्येनोपपद्यन्ते । एवमेव च व्यवस्था युक्ता । वचनद्वयस्यापि अवान्तरमहाप्रलयभेदेन व्यवस्थोपपत्तौ कस्यापि क्लेशेनार्थवर्णनायोगात् । अन्यथा

हि 'मन्त्रकृत'इति वचनं क्लेशेन व्याख्यातं भवेत् । नन्वभिनववेदसृष्ट्यभ्युपगमे तस्य पूर्वकल्पीयपदार्थानुसन्धानानुपयोगित्वात् कथं समानाकारसृष्ट्युपयोगित्वमिति चेत्, मास्तु तथात्वम् । वेदप्रभवत्वप्रतिपादकवचनजातस्यापि अवान्तरप्रलयविषयत्वोपपत्तेः । एवंसति उपायाभावेन पूर्वकल्पतुल्यैव प्रजापतिना सृष्टिः कर्तुमशक्येत्यापादनमपीष्टापत्तिपराहतमेव । तथा च यत् पूर्वसूत्रे वेदस्य नित्यत्वं व्यवस्थापितं, तन्नोपपद्यते । एवं 'शब्द इति चेदि'ति सूत्रे यत् शब्दार्थसम्बन्धस्य जातिमादाय नित्यत्वं व्यवस्थापितं, तदपि नोपपद्यते । जातिव्यक्त्यात्मकस्य कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य महाप्रलये असम्भवात् । तत्र जात्याश्रयव्यक्त्यभावेन जात्यवस्थानायोगात् जातिनित्यत्ववादो निरालम्बन एव । तदिदमुक्तम्—**अभिधानाभिधेयेत्यादिना।** अत्राभिधानग्रहणेन स्वरूपतोऽपि वेदनित्यत्वं न सम्भवतीति सूचितम् । सम्बन्धनित्यत्वेन **विरोधः शब्दे परिह्रियेतेति** । व्यवहितपूर्वसूत्राक्षेपदर्शनं तु अव्यवहितपूर्वसूत्रार्थाक्षेपस्याप्युपलक्षणम् । नन्वत्रेयं शङ्का—देवताविग्रहमनिच्छतोऽपि मीमांसकस्य वेदान्तिनं विग्रहमङ्गीकुर्वाणं प्रति वक्तव्या । सा न विग्रहाङ्गीकारप्रयुक्ता । अपि तु महाप्रलयाभ्युपगमप्रयुक्ता । सा मीमांसकस्यापि तुल्या । विग्रहानङ्गीकारेऽपि महाप्रलये अभिधानाभिधेयव्यवहारविच्छेदस्यापरिहार्यत्वादिति चेत्, उच्यते—मीमांसको हि मन्त्रार्थवादादिप्रामाण्यमनभ्युपगम्य यथा देवताविग्रहादिकं नाभ्युपगच्छति, तथा सृष्ट्यादिकमपि नाभ्युपगच्छतीति नायं दोषो मम प्रसरतीति तदभिमानः । ननु, सूत्रे समाननामरूपत्वादित्यत्र केन समानत्वं विवक्षितमित्याशङ्क्य पूर्वेण कल्पेनेति परिहारमभिप्रेत्य पूर्वकल्पसद्भावबोधनाय वक्ष्यमाणमनादित्वं स्मारयति—**तदापि संसारस्येति** । 'यदा सुप्त' इति श्रुतौ स्वप्नपदं जाग्रतोऽप्युपलक्षणम् । तथोपलक्षणं तु जाग्रतोऽपि स्वप्नतुल्यतया प्रातिभासिकताद्योतनाय । अत एव जाग्रत्पदार्थानामपि सुप्तावेव लयप्रतिपादनमपि सङ्गतम् । प्राणे परमात्मनि । एकधा अभिन्नो भवति । यथायतनं यथागोलकम् । प्राणा इन्द्रियाणि । प्राणेभ्य इत्यादयः पञ्चम्योऽनन्तरपदाध्याहारेण व्याख्येयाः । देवाः करणानुग्राहकाः । लोकाः विषयाः । कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेरिति । सा च वेदानुसन्धाननिबन्धनेति कल्पान्ते संस्कारात्मना वेदाः पुरुषविशेषेष्ववस्थिताः । अतो न तस्यानित्यत्वम् । कल्पान्तरानुसन्धानं वेदपूर्वकमेवेत्यत्र नियामकमाह—**तथा च श्रुतिरिति** । ततश्च कल्पान्तरे यादृशो वेदोऽवस्थितः, तादृशं वेदं परमात्मा नित्यसिद्धसार्वज्ञ्यादिगुणः अशरीरोऽप्यन्तर्यामितया तं प्रत्युद्बोधयति । दृष्टं च

जन्मान्तरानुभूतपदार्थानुसन्धानं जातिस्मरणादिषु । स्तन्यपानादिप्रवृत्तिश्च जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वादिव्याप्त्यनुसन्धानमूलैव । दृश्यते च जन्मान्तरसंस्कारवशादेव तत्तज्जातिप्राप्त्युद्बोधितान्मर्कटादिषु धावनकौशलं सहजम् । एवं हिरण्यगर्भादीनामपि जन्मान्तराधीतो वेदः स्वयमेव पुण्यविशेषलब्धपरमेश्वरानुग्रहशालिनामुद्बुद्धो भविष्यतीति न तस्य विभिन्नानुपूर्वीकत्वं, प्रलयवशादुच्छिन्नसंस्कारत्वं वा सम्भवति । मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति । दशमण्डलात्मको ऋग्वेदो दाशतयः । तदन्तर्गता ऋचो दाशतय्यः । एवं च मन्त्रकारपदकारानिर्देशोऽपि तेषांतेषामृषीणां तत्र तत्तद्भागदृष्टत्वमित्येव पर्यवस्यति, न त्वपूर्वतया मन्त्रपदादिरचयितृत्वम् । तेषां हि तथासामर्थ्यं पुण्यविशेषाधीनं वक्तव्यम् । ततश्च पूर्वं तादृशान् मन्त्रादिप्रवर्तकान् ऋषीनुपलभ्य तेषां च कीर्त्यादिकमुपलभ्या'हमपि तथा स्यामि'ति कामनया पुण्यानुष्ठानं तत्तद्वेदभागप्रवर्तकताफलकं तैस्तैस्सम्पादितमिति वक्तव्यम् । तत्र विसदृशवेदभागरचयितृत्वे कामनानुरूपं फलं स्यादिति पूर्वकल्पसदृशवेदभागरचयितृत्वं गुर्वधीनाध्ययनं विनैव तेषां भवतीति प्राप्नोति । इदमेव च मन्त्रादिद्रष्टृत्वम् । एवं च हिरण्यगर्भेणापि तत्तदृषिमाहात्म्यप्रतिपादकं वेदभागं पूर्वकल्पीयं दृष्ट्वैव ते ते ऋषयः सृष्टा इति सिद्धं वेदस्य समानानुपूर्वीकत्वम् महाप्रलयव्यवधानेऽपि । इदमेव च तस्य नित्यत्वम् । यत् पूर्वपूर्वानुपूर्वीगोचरसंस्कारवशात् पुनःपुनः तादृशानुपूर्वीकस्यैवाध्ययनादिकम् । अमुमर्थमभिप्रेत्याह—प्रतिवेदं चैवमेव काण्डर्ष्यादयस्स्मर्यन्त इति । एवं पूर्वपूर्वसमानानुपूर्वीकस्य वेदभागस्य द्रष्टृत्वेनैव, न त्वपूर्वस्य रचयितृत्वेन । ऋषिज्ञानपूर्वकमेव, न तु कर्तृज्ञानपूर्वकम् । ऋषिश्च मन्त्रभागद्रष्टैव । आर्षेयं ऋषिः, छन्दः गायत्र्यादिः, दैवतं, मन्त्रप्रतिपाद्यदेवता, ब्राह्मणं, विनियोजकवाक्यम्, एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्र इति बहुव्रीहिः । स्थाणुं स्थाणुत्वम् । वर्छति गच्छति । दृष्टं लौकिकम् । आनुश्रविकं वैदिकम् । धर्माधर्मफलभूतेति । तथात्वं च प्रपञ्चवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा सृष्ट्यारम्भे केचन सुखिनः केचन दुःखिन इति वैलक्षण्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । तथा च कल्पान्तरानुष्ठितधर्माधर्माधीनत्वे वैचित्र्यस्य स्थिते तयोः कामनानुरूपफलजनकतया अनिष्टसाधनत्वेन नरकादिकं शास्त्रतोऽवगत्य दाहच्छेदादिकं च लोकतोऽवगत्य तत्परिहारार्थमधर्मवर्जनं यैः कृतम्, इष्टसाधनतयेन्द्रादिस्थानं शास्त्रतो राजादिस्थानं लोकतोऽवगत्य धर्माचरणं च यैस्तत्प्राप्त्यर्थं कृतं, तेषां कल्पान्तरे नरकाद्यप्राप्तिरनिष्टसाधनतयापेक्षिता । इन्द्रादिपदप्राप्तिश्चेष्टसाधनतयापेक्षिता । तत्र कल्पभेदेन पदा-

र्थानां वैजात्येऽभ्युपगम्यमाने यदि नरकमिष्टसाधनं, तथासति कल्पान्तरानुष्ठेयानि यानि कर्माणि पूर्वकल्पेऽनुष्ठितानि, तेष्विन्द्रादिपदप्रापकं पुण्यमनिष्टसाधनं स्यात् । नरकप्रापकपापपरिहारश्च इष्टवियोगहेतुस्स्यादिति कर्मणामेकस्मिन्नेव कल्पे फलप्रापकतया अनिर्णीतत्वात् कस्यापि वेदवाक्याधीनप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च न स्यादिति तुल्यरूपतैव पदार्थानामुपेया । तदाह—पूर्वसृष्टिसदृश्ययेवेति । तथा च तुल्यरूपसृष्टिसिद्धये कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानाय हिरण्यगर्भाय वेददानमीश्वरीयमिति न वेदानित्यता । हिंस्रादयो धर्मप्रधानाः शब्दाः । तैर्हिंस्रत्वादिभिः भाविताः संस्मृताः पुरुषाः हिंस्रत्वादिकं जन्मान्तरे प्रतिपद्यन्त इति योजना । शक्त्यवशेषपथिति । शक्तिः सूक्ष्मावस्था । तथा च प्रलयेऽपि सूक्ष्मावस्थवस्तुसद्भावात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यता नेति भावः । तथा 'अग्निर्वा अकामयते'त्यादि । नन्वत्रैकोऽग्निः यष्टव्यः, अपरो यष्टेति एतावदवगम्यते । तावता भविष्यन्नग्निः पूर्वेण समान इति कथं सिध्यति । उच्यते—यागादिप्रयुक्त एक एवाग्निरिति तावदुपेयम् । अन्यथा केन कोऽग्निर्यष्टव्य इत्यनिर्धारणप्रसङ्गात् । तथा च यष्टृपरं यद्यग्निपदं मुख्यं स्वीक्रियेत, तदा तस्य मुख्यतासिद्ध्यर्थं यष्टृतादशायां तस्य तदधिकारे वर्त्तमानत्वोपेयेति तस्य स्वोद्देशेनैव हविस्त्यक्तव्यमापद्येत । ततश्च वाक्यमसदर्थकं स्यात् । स्वोद्देशेन निर्वापे स्वत्वत्यागासम्भवात् । प्रकृते निर्वपतेर्यागपर्यन्तत्वात् । न चात्राग्निना स्वीयं द्रव्यं कृत्तिकासाधारणं कृतमित्येव कल्प्यताम् । 'अग्नये कृत्तिकाभ्य' इति श्रवणादिति वाच्यम् । साधरणीकरणेऽपि अग्निस्वामिकत्वस्यानिवृत्त्या अग्निकर्तृकयागानिष्पत्तेः । अतो यष्टृपरमग्निपदं भविष्यद्वृत्त्याग्नित्वमादाय यष्टव्यादग्नेर्भिन्नमेव त्रैवर्णिकमधिकारिणं प्रतिपादयतीति वक्तव्यम । तथा च वर्तमानास्यधिकारनिवृत्त्यनन्तरमयं यष्टाग्निर्भविष्यतीति लभ्यते । अतोऽतीतस्य वर्तमानस्य च तुल्यनामतायामिदमुदाहरणं भवत्येव । न च यष्टव्यपराग्निपदमेव भूतपूर्वगत्या अनग्नावेव लाक्षणिकमस्त्वित्ति वाच्यम् । एवंहिसत्यवैरूप्याय अस्माकमप्यतीताधिकार एवाग्निर्यष्टव्यस्स्यात् । अतीतानां च बहुत्वात् कोऽग्निर्यष्टव्य इति विनिगमनं न स्यात् । अतस्सर्वैर्वर्तमान एवाग्निर्यष्टव्यः । एवंचसति 'अग्निमावहे'त्यादिमन्त्रगतान्यप्यग्निपदानि मुख्यानि सम्पद्यन्ते । 'अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा' इत्यादिमन्त्रैर्वर्तमानाग्निप्रतिपादनमप्युपपद्यते । अतो यष्टृपरस्यैवाग्निपदस्य भविष्यद्वृत्त्या लाक्षणिकत्वमास्थेयम् । ऋषीणां प्राचीनानाम् । शर्वर्यन्ते प्रलयान्ते । पर्यये पर्याये पुनरप्यृतूनामागमने ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥३१॥

प्रथमसूत्रे देवादीनामुपासनास्वधिकार इत्युक्तम् । तत्र किं सर्वासूपासनासु अधिकारो विवक्षितः, उत कासुचिदेवेति विकल्पे आद्यनिराकरणार्थमिदं सूत्रमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—इहेत्यादिना । मधुविद्यायां ह्यादित्ये मधुदृष्टिर्विहिता—'असौ वा आदित्यो देवमधि'ति वाक्येन । अनन्तस्यामादित्य उपास्यः । पुनश्चादित्यस्य प्रागादिषु चतसृषु दिक्षूर्ध्वं च विद्यमानेषु रश्मिषु कर्मफलभूतानां यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नाद्यानां संश्रयणमुक्त्वा तेषां रसत्वं चोक्तम । ते च रसा आदित्यादिगततया प्रत्यक्षीक्रियमाणानि यानि रोहितशुक्लकृष्णपरःकृष्णमध्यगतक्षोभमाणात्मकानि पञ्च रूपाणि तदात्मतया निरूपिताः । तेषां च यथाक्रमं वस्वाद्युपजीव्यत्वं च दर्शितम् । वस्वाद्युपजीव्यतया तेषाममृतपदोदितानां रसानामुपासनाया वस्वादिप्राप्तिश्च फलं निर्दिष्टम् । अस्यामुपासनायामादित्यस्य वस्वादीनां चाधिकारो नोपपद्यते । कर्तृकर्मविरोधात् । ननु, कर्तृकर्मविरोधो न । उपासनासु स्वस्य स्वेनैवोपासितुं शक्यत्वात् । यागादिस्थल एव परं तथाविरोधः । स्वस्योद्देशे स्वत्वनिवृत्तेरसम्भवात् । कथमन्यथा पञ्चाग्न्यादिविद्यासु जीवस्योपास्यत्वम् । कथं च ब्रह्मविद्यास्वप्यहङ्ग्रहेणोपासनं स्यात् । अत एव वस्वादीनां वसुत्वप्राप्तिरूपं फलमपि न विरुध्यते । अस्मिन् जन्मनि वसूनामेव जन्मान्तरेऽपि वसुत्वप्राप्तिरस्त्वित्यभिलापसम्भवात् । अतो वस्वादीनामस्यामुपासनायां कथमनधिकार इति चेत्, उच्यते—वस्वादीनामुपास्यत्वैतदुपासनाप्रीणनीयत्वं तेषां वक्तव्यम् । न च वस्वादीनामुपासनया स्वस्यैव प्रीणनीयत्वं वसून् प्रति सम्भवति । अत उपासनाजनितायाः वस्वादिप्रीतेर्वसुत्वसम्भवात् न तत्राधिकारो वस्वादीनाम् । पञ्चाग्निविद्यायां त्वगत्येश्वरप्रीतिरेव द्वारत्वेन कल्पनीयेति न तत्रानधिकारः । अहङ्ग्रहेण परब्रह्मोपासनायां च उपास्यस्य ब्रह्मण एव प्रीतिर्द्वारमिति न तत्राप्यधिकारविरोधः । अतो न वस्वादीनां मधुविद्यायामधिकार उपपद्यते । अग्निः पाद इति । अधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मत्वेन उपासनं विधाय तस्याग्न्यादयश्चत्वारः पादाः अनेन वाक्येन निर्दिश्यन्ते । इमावेव गौतमभरद्वाजाविति । 'इदं वै तच्छिरः एष ह्यर्वाग्बिल ऊर्ध्वबुध्नश्चमस' इति चमसत्वेन मुखं प्रस्तुत्य 'तस्यासत ऋषयस्सप्ततीर' इति मुखसम्बन्धित्वेन सप्तर्षीन् प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । तथाचेमाविति कर्णावित्यर्थो द्रष्टव्यः । अथ यत्रैवंविरोधो नास्ति । तेष्वेवोपासनेषु देवादीनामधिकारः, न सर्वत्रेति द्वितीयपक्षनिरासार्थत्वं मनसि निधाय सूत्रान्तरमवतारयति—कुतश्चेति॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

वाक्यशेषप्रसिद्धेश्चेति । आदित्यं प्रस्तुत्य 'पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेते'ति वाक्यशेषः । स ज्योतिर्मण्डलमेव प्रतिपादयति । तत्रैव हि उदयास्तमयौ प्रसिद्धौ । एवम् 'आदित्यैनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययत' इत्यादिकमपि मण्डलविषयमेव । 'एवं रोहिणीनक्षत्रं प्रजापतिर्देवता ज्येष्ठा नक्षत्रमिन्द्रो देवते'त्यादिवाक्यैरिन्द्रप्रजापतिपदानामपि ज्योतिर्मण्डलविशेषवाचकत्वैवावगम्यते । ननु, मन्त्रार्थवादादिभ्यः प्रतीयमानं देवताविग्रहादिकं कथं नास्तीत्युपलभ्यते । अन्यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यात् प्रतीयमानस्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावोऽप्युपलभ्येत । न च ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य तस्मिन्नर्थे तात्पर्यात् सोऽर्थो नापलप्यते । अर्थवादादीनां तु न स्वार्थे तात्पर्यमिति वाच्यम् । एतादृशवैषम्ये मूलाभावादिति चेत्, उच्यते—वेदवाक्यानां हि प्रमाणान्तरानधिगते तदविरुद्धे च प्रयोजनवत्यर्थे प्रामाण्यम् । तत्र यद्यपि देवताविग्रहादिकं प्रमाणान्तरानधिगतं भवति, तथापि न प्रमाणान्तराविरुद्धम् । आदित्यादिपदानां चैतन्यादिमद्देवताभिधायित्वे हि लोके तेषां मण्डलादिषु गृहीता शक्तिर्निरुध्यते । अपि च यदि देवताप्रीतिपर्यन्ततां कर्मणामुपेत्य प्रीतायास्तस्याः फलदातृत्वमुपेयते, तदा कल्पान्तरानुष्ठेयेषु फलेषु का गतिः । कर्माराधिताया देवतायाः प्रलये नष्टत्वात् । अश्वमेधाङ्गभूताश्वस्याङ्गादिकमुद्दिश्य ये होमा आम्नाताः—'दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहे'त्यादयः, तेषु कथं देवताप्रीत्यर्थता कर्मणामुपेतव्या । कथं च व्यवदानसमित्कुशादिभिरचेतनैः अनदनीयैश्च देवताप्रीतिस्स्यात् । तत्र चेत् कर्मण एव देवताप्रीतिं विना फलं स्यात्, परमेश्वरप्रीत्यर्थता वा तत्राभ्युपगम्येत, तदा सर्वत्रापि तथास्तु । किमर्धजरतीयेन । अपि चोत्सर्गतः शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे तात्पर्यम् । न च प्रयाजादिवाक्यानामवान्तरवाक्यार्थे महावाक्यार्थे चोभयत्र तात्पर्यमिष्टमिति वाच्यम् । अवान्तरवाक्यविभया प्रयाजादिवाक्यैर्योऽर्थः प्रतिपादितः, महावाक्यघटकतादशायामपि प्रयाजादिवाक्यांशेन तावानेवार्थः प्रतिपाद्यते, न त्वधिकः । परं तु बोधद्वयं तदर्थगोचरं जायते । अवान्तरवाक्यविधयैको बोधः, महावाक्यविधया अपरो बोधः । अर्थवादवाक्येषु तु मुख्यार्थ एकः, लक्षणीयश्च अपरः स्तुतिरूप इति कथमर्थद्वये तात्पर्यम् । न च विनिगमनाविरहात् उभयत्रापि तात्पर्यं कल्पनीयम् । श्रुत्यनुग्रहाय मुख्यार्थ एव वा तदस्त्विति वाच्यम् । मुख्यार्थस्य विध्यनपेक्षत्वेन तत्र तात्पर्यकल्पनायोगात् । न च विध्यपेक्षत्वं तात्पर्यविषयत्वे अप्रयोजकमिति वाच्यम् । प्रयोजनपर्यवसायी हु-

ध्ययनविधिगृहीतानां वेदवाक्यानामर्थो वर्णनीयः । तत्र विधिवाक्यानां ज्योतिष्टोमादिविषयप्रवृत्तिजननद्वारा स्वर्गादिपुरुषार्थपर्यवसायितायास्स्वार्थतात्पर्यकत्वे अर्थवादलक्षितायास्स्तुते रुच्युत्पादनद्वारा प्रवृत्त्युपयोगितया युक्ता तात्पर्यविषयता । देवताविग्रहादिज्ञानं तु न ब्रह्मज्ञानवत् स्वत एव पुरुषार्थपर्यवसायि, नापि स्तुतिज्ञानवत् प्रवृत्त्युपयोगि । अतो विध्यनपेक्षितविग्रहादिप्रतिपादकतायां वाक्यवैयर्थ्यं स्यात् । अवश्यापेक्षितेन स्तुत्यर्थेनैवाम्नानचारितार्थ्यात् न पुनर्व्युत्पत्तिविरुद्धं स्वार्थे तात्पर्यं कल्पनीयमिति तात्पर्याभावे कथं वाक्यस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च तात्पर्याभावेऽपि यथा रेवत्याधारकत्वं वारवन्तीयसाम्नः प्रतीतमित्येतावता स्वीक्रियते । 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेते'ति वाक्यं रेवत्याधारवारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टक्रतुविधिपरम् । न च तस्य वाक्यस्य विशेषणेषु तात्पर्यं विद्यते । एवं स्तुत्यालम्बनस्यार्थस्य तात्पर्याविषयत्वेऽपि प्रतीतत्वेन तत्रापि प्रामाण्यं किं न स्यादिति वाच्यम् । वारवन्तीयस्य रेवत्याधारत्वे वाक्यतात्पर्यविषयता नास्तीत्यनुपपन्नम् । विशेषणविशेष्यतत्संसर्गघटितस्य विशिष्टस्य तात्पर्यविषयत्वे घटकीभूतानां पदार्थानां तात्पर्यविषयत्वावश्यंभावात् । न हि घटकीभूततत्तत्पदार्थव्यतिरेकेण विशिष्टं नाम किञ्चिदस्ति । परं तु तत्तात्पर्यं तावत्सु सर्वेषु व्यासक्तमिति न तेषां सर्वेषां प्रत्येकं तात्पर्यपर्याप्त्यधिकरणता । स्तुत्यालम्बनीभूतस्य तु न कथञ्चिदपि तात्पर्यसंस्पर्श इति कथं स वेदप्रमाणकस्स्यात् । अतः प्रतीतोऽपि सोऽर्थः अप्रामाणिकत्वात् परित्यज्यत इत्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादभावो देवादीनामिति ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥३३॥

यद्यपि मध्वादिविद्यास्विति । अत्र यद्यपीत्यनेनानधिकारे अनभिमतिर्द्योत्यते। यद्यपि वस्वादीनां स्वोपासना स्वप्रीत्यर्था न भवति, तथापीश्वरप्रीत्यर्था भवत्येवेति ततः प्रीत ईश्वर एव तेभ्यः फलं दास्यतीति न काचिदनुपपत्तिः । अवश्यं ह्यस्मदादिभिरपि कल्पावसानकृतायां वस्वाद्युपासनायामीश्वरप्रीतिरेव द्वारत्वेनास्थेया । उपासनाप्रीतानां वस्वादीनां प्रलये नष्टत्वात् । देवादिष्वामिश्रास्विति । न च मधुविद्या ब्रह्मविद्यैव भवति । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति उपसंहारदर्शनात् । 'न हवा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवती'ति क्रममुक्तिफलकत्वाच्च । अतस्तत्रादित्यादिशब्दा गायत्र्यादिशब्दवत् तत्तदवच्छिन्नब्रह्मपरा इति वाच्यम् । अत्र 'असौ वा आदित्यो देवमधि'त्युपक्रमगत आदि-

त्यशब्दः 'तद्दादित्यमभितोऽश्रयदि'त्यादावभ्यस्तश्च । भूयांसि चादित्यलिङ्गान्येव रश्मिप्रभृतीन्युपक्षिप्तानि । एवं वस्वादिपदान्यप्यभ्यस्यन्ते । 'वसूनामेवैक' इत्यादिना च वस्वादिपदार्थस्य बहुत्वयोगोऽवगम्यते । उपासकस्य च तेषु मध्ये वसुत्वादीनां निवेशः श्रूयते न चेदं वस्वादिपदानां ब्रह्मलक्षकत्व उपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वात् बहुवचनावधारणषष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेः । अत इयं वस्वादिजीवोपासनैव । क्रममुक्तिस्तु ततो वचनबलात् भविष्यति । उपसंहारस्थब्रह्मशब्दोऽपि वेदपरो भविष्यति । ब्रह्मोपनिषदं वेदोपनिषदमित्यर्थः । अतो युक्तमुक्तं देवादिव्यामिश्रास्विति । आदिपदात्पूर्वोक्ता ऋग्वादिव्यामिश्रोपासनादिर्विवक्षिता । **प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीय इति** । अयं भावः—यथा 'न सुरां पिबेदि'ति वाक्ये नञ्समभिव्याहारात् सुरापानं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं न भवतीत्यर्थपरे 'सुरापानमिष्टसाधनमि'ति बोध एव नास्ति, नैवमर्थवादानामालम्बनीभूतार्थप्रत्यायकत्वमेव नास्तीति वक्तुं शक्यते । तत्प्रत्ययस्याकाङ्क्षादिबलायातस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । अन्यथा मुख्यार्थाप्रत्यये स्तुतिलक्षणैव न स्यात् । सा च प्रतीतिः प्रमारूपेत्यपि स्वीकर्तव्यम् । अनवगताबाधितार्थगोचरं हि ज्ञानं प्रमेति प्रसिद्धम् । न च देवताविग्रहादिरूपोऽर्थः प्रामाणान्तरेणावगतः । येन तद्गोचरज्ञानस्य स्मृतिज्ञानवदप्रामाण्यं भवेत् । नापि केन चित् प्रमाणेन बाधितः । येनेदं रजतमितिज्ञानवत् अप्रामाण्यं भवेत् । अथापि बलवत्प्रमाणाजन्यत्वादप्रमात्वमिति चेत्, न । प्रतीत्यनुसारेण शब्दस्य तत्र करणत्वात् । न च तात्पर्यविषय एव शब्दस्य ज्ञानजनकत्वमिति प्रतीतिविरुद्धमास्थातुं शक्यते । मन्त्रार्थवादार्थस्य सतोऽसतो वा प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । यदि तु तात्पर्यविषय एव प्रतीतिजनकत्वं शब्दस्येति निर्बन्धः, तथासति आलम्बनीभूतस्यार्थस्य प्रतीयमानत्वात्तत्रापि तात्पर्यमस्तु । प्रमाणान्तराविरोधे तथाभूत एव भवति । न च शब्दस्योभयत्र तात्पर्यं व्युत्पत्तिविरोधि । श्लेषकाव्ये तथापि व्युत्पत्तेः । न चात्र लौकिकशक्तिग्रहविरोधः । आदित्यादिपदानां ज्योतिर्मण्डल एव शक्तिग्रहादिति वाच्यम् । यथा स्वर्गादिपदानां सुखसामान्यादौ शक्तिग्रहे लोकसिद्धे सत्यपि 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥' इत्याद्यर्थवादानुसारेण सुखविशेषादिवाचकत्वे निर्णीते सुखसामान्यादौ लौकिकप्रयोगो लाक्षणिकः तादृशसुखविशेषाज्ञानप्रयुक्त इति निर्णीयते, एवं मण्डलादिषु प्रयोगोऽपि लाक्षणिको भविष्यति । 'रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवते'त्यादिनिर्देशस्तु रोहिणी नक्षत्रं, तस्य प्रजापतिर्देवतेत्यध्याहारेण व्याख्येयः । 'प्रजा-

पते रोहिणी चेतु पत्नी । इन्द्रो ज्येष्ठामनुनक्षत्रमेती 'ति व्यतिरेकप्रतिपादनात् । यच्चोक्तं देवतादिविग्रहादेः विध्यनपेक्षत्वेन तत्प्रतिपादने प्रयोजनं नास्तीति, तत्रोच्यते—नास्तु तत्प्रतिपादने साक्षादेव प्रयोजनम् । न ह्येतावता असति वाचकं सोऽर्थोऽसन्निति वक्तुं शक्यते । परं तु प्रयोजनपर्यवसानाय स्तुतिलक्षणा आश्रीयते । वस्तुतस्तु मुख्यार्थोऽपि विध्यपेक्षित इत्याह—अपि चेति । न हि स्वरूपरहिता इति । यद्यपि स्वरूपरहिता अपि स्वरूपारोपेण चेतसि समारोहयितुं शक्यन्ते, तथापि अपेक्षितस्य रूपस्य मन्त्रार्थवादादिभिरुत्सर्गतः सत्त्वेनैव प्राप्तस्यासत्त्वं परिकल्प्यारोपकल्पना न प्रमाणानुसारिणी । एवं यानि कर्माणि इन्द्रादिपदप्राप्त्यर्थं विहितानि, तान्यपीन्द्रादिरूपफलसिद्धौ चेतनानिन्द्रादीनपेक्षन्ते । न हि चेतनस्याचेतनभावः सम्भवति । ततश्च यथा स्वर्गादिस्वरूपसमर्पकत्वस्यार्थवादस्य स्वर्गादिविषयककामनामुखेन स्वर्गादिफलके कर्मणि प्रवर्तकत्वात् स्वार्थपरतास्थीयते, एवमिन्द्रादिस्वरूपसमर्पकाणामप्यर्थवादानामिन्द्रत्वप्राप्त्युपयोगिषु कर्मसु प्रवृत्त्युपयोगित्वमिति स्वार्थपरतास्थेयां । एवम् 'अभूत्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वे'त्यादिमन्त्रार्थवादप्रतिपाद्यं प्रसिद्धाग्निव्यतिरिक्तमाहवनीयादिस्वरूपमप्यग्नीनादधीतेति विधिना अपेक्ष्यते । आधानजन्यसंस्काराश्रयत्वस्य प्रसिद्धाग्निष्वनुपपत्तेः । पवमानेष्ट्यनन्तरमेव आहितस्य प्रसिद्धस्याग्नेः परित्यागेन तत्र विद्यमानसंस्कारस्य नाशापत्तेः । अग्निहोत्रादिकर्मकाले आहवनीयाद्यननुवृत्तिप्रसङ्गात् । अजस्रधारणपक्षेऽपि अनुगतस्य पुनर्मथनादिना सम्पादनेनाधानसंस्कृतस्याननुवर्तनात् । अतः सम्भारेषु मथिताग्निस्थापनरूपेणाधानेनाग्न्यभिमानिन्य एव देवताः संस्क्रियन्ते । यथा दीक्षादिसंस्कारैः प्रत्यगात्मा । न च यथा आधानमाहवनीयत्वादिप्रयोजकम्, एवं प्रणयनमथनादिकमपि तत्प्रयोजकमिति वाच्यम् । तथासत्याहवनीयादिपदानामेकविधप्रवृत्तिनिमित्ताभावेनानेकार्थता स्यात् । अत आधानेन देवता एव संस्क्रियन्ते । ता अजस्रधारणपक्षे मध्ये अनुगतभावे अन्त्येष्टिपर्यन्तं तेष्वायतनेषु सन्निदधते । अनुगतौ तु पुनर्मथने मथिताग्नावायान्ति । अजस्रधारणाभावपक्षे प्रणयनेन आहवनीयान्वाहार्यपचनदेवतयोरायतनेषु सन्निधानं भवति । कर्मान्ते पुनः गार्हपत्यायतने गमनं पश्चाद्वौत्तरवेदिकप्रणयनें पूर्वमाहवनीयाधिष्ठितं गार्हपत्योऽधितिष्ठति, प्रणीतमग्निमाहवनीयोऽधितिष्ठतीति कल्पनीयम् । न चैवमग्निसंसर्गनिमित्तप्रायश्चित्तापत्तिः । तस्य प्रत्यक्षाग्निसंसर्गनिमित्तकत्वात् । न चैवं गार्हपत्यादिपदानां देवतावाचकत्वे 'आहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयती'त्यादिचोदनासु देवतानामेवाधारता स्यादिति वाच्यम् ।

इष्टापत्तेः । 'अभूत्रो दूतो हविषो जातवेदा अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वे'ति देवान् प्रति हविःप्रापकत्वेनावगताया एव पाकप्रयोज्यसुरभीकरणकर्तृत्वावगमात् । यदि त्वस्मिन्मन्त्रे अभिमान्यभिमानविषययोरभेदोपचारः, तदा 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयती'-त्यादावपि तथास्तु । अतोऽलौकिकानि देवतास्वरूपाणि तत्तद्विध्यपेक्षितान्येव मन्त्रार्थवादैः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च देवताचैतन्यविग्रहादिसिद्धौ हविर्भागः ऐश्वर्यं प्रसन्नता वरप्रदानमित्येवमादिकं यत् मन्त्रार्थवादादिभिरवगम्यते,तदप्युपेयमेव । न्यायतौल्यात् । ये तावद्देवतःप्रसादवरप्रदानार्थतया जपादिविषयः प्रवृत्ताः, ते वरप्रदानादिकं फलतयापेक्षन्ते । तदुपयोगितयैश्वर्यमपेक्षितम् । अनीश्वराया देवताया वरदातृत्वासम्भवात् । एवं देवताह्वानमन्त्रविधिभिर्देवतागमनं दृष्टार्थत्वादपेक्षते । तच्च दृष्टार्थतायै हविर्भोजनमिति न कस्यापि विध्यनपेक्षता । 'दक्ष्यस्स्वाहा हनूभ्यां स्वाहे'त्यादौ तु यदि प्रसिद्धार्थव्यतिरेकेण देवताप्रतिपादकं किञ्चित् प्रमाणं नास्ति, तदा मा भूत्तत्राप्रसिद्धा देवता । प्रसिद्धा चात्र चेतन एवार्थो देवता । न ह्येकत्र स्वीकृतमिति यत्र प्रमाणमवतरति, तत्रापि तथा स्वीकर्तुं युक्तम् । यत्तु यावदानादिभिरल्पैः समित्कुशादिभिरनदनीयैश्च कथं देवताप्रीतिस्स्यादिति, तन्न । शास्त्रप्रामाण्यात्तैरेव प्रीतिकल्पनात् । लोके हि रुचिवैचित्र्यमुपलभ्यते । अपि च 'यावदेका देवता कामयते, यावदेका तावदाहुतिः प्रथते, यद्वै देवा हविर्जुषते, अल्पमप्येकामाहुतिमपि ताङ्गिरिमात्रं वर्धयन्ते' इत्यर्थवादानुसारेण हविषो देवतातृप्तिपर्याप्तिवृद्ध्युपपत्तेर्नोक्तदोषः प्रसरति । एवं समित्कुशादीनामपि गोभिर्भक्षिततृणादिवत् अदनीयत्वेन परिणामस्सम्भवति । तथा च लिङ्गम्—'एतद्वै दैव्यं मधु यत् घृत'मिति । अत्र हि घृतस्य मधुत्वं देवतोपयोगे सति परिणामविशेषेणोपपादनीयम् । अतो मन्त्रार्थवादादिभिर्विध्यपेक्षित एवार्थः प्रतिपाद्यते इति नस्वार्थाविवक्षा । ननु, यद्यर्थवादेषु क्वचिन्मुख्यार्थ एव विध्यपेक्षितो बाधप्राप्तिरहितः प्रतिपाद्यते, तर्हि तत्र स्वार्थ एव प्रामाण्यप्रयोजनयोर्लाभात् स्तुतिलक्षणा न सम्भवतीति कथं सर्वार्थवादसाधारण्येन स्तुतिलक्षणा स्यादिति चेत्, मास्तु सर्वार्थवादसाधारण्येन स्तुतिलक्षणा । का हानिः । तथा हि—यत्र स्वार्थे प्रामाण्यप्रयोजनयोरलाभः, तत्र स्तुतिनिन्दालक्षणा न सम्भवत्येव । यत्र तु विधिवाक्यसमभिव्याहृतैरर्थवादैः समभिव्याहृतविध्युपयुक्त एवार्थः प्रतिपाद्यते । यथा 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मित्यादिभिर्विध्युद्देशगतस्वर्गपदार्थनिर्वचनं, तत्र समभिव्याहारस्यापि मुख्यार्थपादाय चरितार्थत्वात् नास्त्येव स्तुतिलक्षणा । यत्र तु 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेत् उपरि हि देवेभ्यो धारयती'त्येवमादौ प्रकृतविध्यनुपयुक्त एव स्वार्थोऽपूर्वो भवति । तत्र हि शब्दाद्यवगतप्रकृत-

विध्येकवाक्यतानिर्वाहाय स्तुतिलक्षणाप्यवश्यमास्थेया । एवं देवतादिविग्रहादिप्र-तिपादकेष्वप्यर्थवादेषु यथासम्भवमवगन्तव्यम् । वषट्करिष्यन् वौषडिति शब्दो-च्चारणं यः करिष्यति, स होता कैश्चिच्चतुर्थ्यन्तशब्दस्वरूपमेव देवतेत्युच्यते, तन्न सम्भवति । 'ऐन्द्रं दधी'त्यादिदेवताप्रातिपादकेन तद्धितेन प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थस्यैव देवतात्वं प्रतिपाद्यते । प्रकृत्यर्थश्च नेन्द्रशब्द एवेत्याह—न च शब्दमात्रमिति । अर्थस्य देवतात्वेऽपि तद्विषयकचतुर्थ्यन्तपदोद्देशस्यैवाङ्गतया क्रतुषु विधानात् वि-ध्युद्देशगत एव शब्दः कर्मकाले उच्चार्य इति सन्निधानात् सिध्यतीति भावः । स्वा-ध्यायादिष्टेति । तत्तद्देवताविषयकमन्त्रजपात्तत्तद्देवतासाक्षात्कार इत्यर्थः । अणि-माद्यैश्वर्यप्राप्तिफलक इति । अणिमा लघिमा गरिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यम् ईशत्वं वशित्वम् । झटिति परमाणुतुल्यतयावस्थानमणिमा । तूलपिण्डवल्लघुत्वा-पादनं लघिमा । लोहादिवत् दुर्वहत्वापादनं गरिमा । पर्वतादिवदाकारसम्पादनं म-हिमा । अङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शः प्राप्तिः । उदकादिवत् भूमावपि निमज्जनं कु-र्यामित्यभिलापाप्रतिघातः प्राकाम्यम् । ईशत्वं स्रष्टृत्वादिसामर्थ्यम् । वशित्वं राजा-दिवदाज्ञाया अप्रतिघातः । इदं सर्वं कामावसायितायां सङ्कल्पसिद्धतायामेव भवति । पृथ्व्यप्तेजोऽनिलेति । पादतलमारभ्याजानोः, जानुमारभ्यानाभिदेशं, तत आग्री-वं, तत आकेशप्रान्तं, तत आब्रह्मरन्ध्रं, क्रमेण पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मतया यथाशा-स्त्रमनुसन्धानेन पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतगणे समुत्थिते जिते सति योगगुणे योगफले अ-णिमादौ प्रवृत्ते प्राप्ते सति योगाग्निमयं योगनिष्पन्नपुण्यविशिष्टं शरीरं प्राप्तस्य रोगादिकं नेत्यर्थः । ननु, देवाद्यधिकारविचारो नास्मासूपयुज्यते, नापि देवादिषु । तदीयविग्रहादेः तैर्न्यायं विना प्रत्यक्षेण निर्णेतुं शक्यत्वात् ब्रह्मविद्यास्वधिकारज्ञाना-र्थमुक्तन्यायानपेक्षणात् । तस्मादव्यर्थोऽयं विचार, इत्यत आह—क्रममुक्तिदर्शना-नीति । अयं भावः—अस्मास्वेवायं न्याय उपयुज्यते । दहराद्युपासना हि अ-स्मदादिभिरनुष्ठिता ब्रह्मलोके देवशरीरप्राप्तिद्वारा निर्विशेषसाक्षात्कारमुत्पाद्य प-रममुक्तिं सम्पादयन्तीति क्रममुक्तिफला इष्यन्ते । तथा च देवानामनधिकार इति पक्षे तासु प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतस्तत्र प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं देवानामधिकारनिर्ण-योऽस्मासूपयुज्यत इति । इदमुपलक्षणम् । उपासनास्वपि विशेषः सिध्यति । म-न्त्रार्थवादादिप्रामाण्येन प्रसिद्धमण्डलाद्यतिरिक्तस्यादित्यादिशब्दार्थस्य सिद्धौ 'य उदगान्महतोऽर्णवाद्विभ्राजमानस्सरिरस्य मध्यात् । समावृषभो रोहिताक्षस्सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनात्वि'त्यादिमन्त्रपर्यालोचनयादित्यपदवाच्यो देवताविशेषस्सिध्यति । ततश्च 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्याद्युपासनास्वादित्यदेवता-

न्तर्यामित्वेन परमात्मोपासनं सिध्यति । पूर्वपक्षे तु मण्डलान्तर्वर्तित्वेनोपासनमिति । तथा सर्वास्वर्चिरादिमार्गवतीषूपासनासु मार्गध्यानं वक्ष्यति—'तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चे'ति । तत्र पूर्वपक्षे प्रसिद्धा एवार्चिरादयो मार्गचिन्हत्वेन ध्येयाः । सिद्धान्ते त्वर्चिराद्यभिमानिदेवतासिद्धौ ता एवातिवाहिकत्वेन ध्येया इति व्युत्पादयिष्यति—आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादि'ति । एवं 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'त्यर्थवादपर्यालोचनया वैराग्यविशेषोऽपि सिद्धान्ते सिध्यति । अतो युक्त एवास्मदाद्यर्थो देवताविचारः ॥३३॥

इति देवताधिकरणम् ॥९॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

पूर्वोत्तराधिकरणयोस्सङ्गतिमाह—यथेति । न ह्याहवनीयरहितेनेति । नन्वाहवनीयादेः विद्यायामङ्गत्वाभावेऽपि आहवनीयादियुक्तानि कर्माणि सविशेषविद्यायामपेक्षितानि । 'विद्यां चाविद्यां चे'ति वचनेन तेषां समुच्चयात् । निर्विशेषविद्यायामपि चित्तशुद्ध्यर्थानि तान्यपेक्षितान्येवेति कथं तदभावे तस्याधिकारस्स्यात् । उच्यते- शूद्रस्यापि स्ववर्णोचितानि कर्माणि यान्यग्निनिरपेक्षाणि, तैस्समुच्चिता सविशेषविद्योपपद्यते । चित्तशुद्धिस्तु जन्मान्तरानुष्ठितैरग्निहोत्रादिभिस्तस्योपपद्यते । अस्मिन्नपि जन्मनि स्ववर्णोचितानि कर्माणि सम्भवन्त्येव चित्तशुद्ध्युपयुक्तानि । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इतिवचनात् । नन्वथापि विद्याप्रकरणे तत्र तत्रोपसदनोपनयनयोराम्नानेन विद्याङ्गत्वं तयोरवगम्यते । शूद्रस्य च तन्न सम्भवति । 'न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हती' ति वचनेन संस्कारमात्रस्य तं प्रति प्रतिषिद्धत्वात् । तथा 'न शूद्राय मतिं दद्यादि' ति तं प्रति मतिदानप्रतिषेधेन विद्यामात्रे तस्यानधिकारावगमात् । अतः कथं शूद्रस्य-उपासनायामधिकारस्स्यादिति चेत, उच्यते—शूद्रस्याप्यमन्त्रकः संस्कारोऽस्त्येव । 'न च संस्कारमर्हती' ति वचनानन्तरमेव 'धर्मे प्लवस्तु धर्मज्ञास्सतां वृत्तिमनुवृताः । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च' । इतिवचनेन तदभ्यनुज्ञानात् । 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' । इति प्रतिषेधस्तु यत्र शूद्रस्याधिकारे विशिष्य प्रमाणं नास्ति, तद्विषयः । अन्यथा शूद्रस्य स्वजात्युचितकर्मस्वप्यधिकारो न स्यात् । उपासनायां तु विशिष्याधिकारद्योतनोपयोगिलिङ्गमस्तीत्याह—भवति चेति । एवं छान्दोग्ये उपाख्यायते—जानश्रुतिः जनश्रु-

तस्यापत्यम् । पौत्रायणः पुत्रस्य गोत्रापत्यम् । श्रद्धापूर्वं बहुदानशीलः आतिथेय आस । स च सर्वत आगता अतिथयो ममैवान्नेन तृप्ता भवन्त्विति सर्वतो गृहान् कारयामास । तस्मिन् कदाचिद्रात्रौ हर्म्योपरिभागे शयाने तदीयान्नादिदानतोषिता ऋषयः हंसरूपमास्थाय तदुपरि विहायसि मालामाबद्धा जग्मुः । तस्य हितोपदेशाय तेषु हंसेष्वग्रगामिनं पृष्ठगामी उवाच—मन्दबुद्धे जानश्रुतेः पौत्रायणस्य द्युलोकपर्यन्तं तेजो व्याप्तमस्ति । तत्सङ्गं मा कुरु । तत्सङ्गे हि तव दाहो भविष्यति । अतो मार्गान्तरेणैव गन्तव्यम् । तं पृष्ठगामिनमग्रगामी हंसोऽवदत् । एनं वराकम् एतादृशमहिमशालितया किमिति प्रस्तौषि । नायमेतादृशस्तुतियोग्यः । अपि तु शकटयुक्तो रैक्व एव एतादृशस्तुतियोग्यः । कथं पुनः सशकट एतादृशमाहात्म्यविशिष्ट इति पृष्ठगामिना पृष्टे तमग्रगाम्याह—रैक्वस्योपासनाख्यो महान् धर्मः, तामुपासनामन्यो यो वेद, तस्य धर्मे फलतः सर्वेऽपि धर्मा अन्तर्भवन्ति । अतः स रैक्व एवोत्कृष्ट इत्युक्त्वा तेषु हंसेषु गतेषु तद्वाक्यं श्रुत्वा जानश्रुतिः शयनस्थानादुत्तिष्ठन्नेव क्षत्तारमुवाच—यस्य धर्मे सर्वेषां धर्मा अन्तर्भवन्ति, तादृशो महर्षिश्शकटसहितो रैक्वनामास्ति । तमुचितदेशे एकान्ते नदीपुलिनादौ विद्यमानं परिशोध्य मह्यं निवेदय । स च क्षत्ता तथैव परिशोध्य क्वचित्तं शकटस्य समीपे विद्यमानं भार्याधनादिरहितं दृष्ट्वा तथैव राज्ञे निवेदयामास । राजा च गवां षट् शतानि निष्कयुतं हारम् अश्वतरीरथं चोपहारमादाय तमुपससाद । उपसद्य चोवाच—इममुपहारं स्वीकृत्य त्वदुपास्यां देवतां मह्यमुपदिशेति प्रार्थयामास । तत्र जानश्रुतिं प्रति रैक्वस्येदं वचनं--'अहहारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वि'ति । निष्कयुक्तेन हारेण युक्त इत्वा रथः यन्त्यनेनेत्यर्थे एतेः क्वनिप् । सगोभिः सहितस्तवैवास्त्विति । इदं वचनं श्रुत्वा जानश्रुतिः पुनरपि सहस्रं गवां निष्कयुतं हारमश्वतरीरथं स्वदुहितरं च उपहारमादाय उपससाद । इदं सर्वं स्वीकुरु यस्मिन् ग्रामे त्वं तिष्ठसि, इमं च ग्रामं स्वीकृत्य तां देवतां मह्यमुपदिशेति उवाच । स च तत्सर्वं स्वीकुर्वन्नुवाच—आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति । हे शूद्र इदं सर्वमाहृतवानसि अनेनैव विद्याग्रहणोपायभूतेन मामालापयिष्यसि मत्तो विद्यां ग्रहीष्यसीति यावत् । ते हैते रैक्वपर्णानाम महावृषेषु देशविशेषेषु प्रसिद्धा ग्रामाः यत्रायमुवास रैक्वस्तान् सर्वानस्मै प्रददाविति । अत्र यद्यपि शूद्र एव जानश्रुतौ कोपवशाद्रैक्वेन शूद्रपदं प्रयुक्तमिति शक्यं वक्तुम् । शुश्रूषादिकं विहाय धनेन विद्यां ग्रहीतुमागतोऽसि

धनमपि स्वसामर्थ्यानुसारेण मदुपयुक्तं नानीतवानसीति कोपसम्भवात्, तथापि पुनस्समृद्धधनानयनानन्तरं प्रसादसमयेऽपि 'आजहारेमाश्शूद्रानेनैव मुखेने'ति शूद्रशब्दो न कोपाभिप्राय इति वर्णयितुमुचितः । न च विद्याधिकारिण्येव त्रैवर्णिके रुजं द्रावयतीति रुद्र इत्येवं रुद्रशब्दस्येव शुचा द्रवतीति शूद्र इत्येवमादिनिर्वचनं शूद्रपदे प्रकृते स्वीकृत्य तद्व्याख्येयमिति वाच्यम् । योगमपेक्ष्य रूढेर्बलीयस्त्वेन निरुक्तप्रक्रियया तथायोगार्थस्वीकारस्यानुचितत्वात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियत इति। अयं भावः—'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति अध्ययनविधौ प्रयोजनसमर्पकपदं स्वर्गकामादिपदवत् न श्रूयते । न च प्रकरणेन 'व्रीहीन् प्रोक्षती'त्यादिवत्तल्लाभः। अनारभ्याधीतत्वात्। अतः 'सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् अमावास्यायामपराह्णे-पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती' त्यादिवदलौकिकं किञ्चिदध्याहृत्य विध्याकाङ्क्षापूरणं कर्तव्यम, उत विधेयस्वाध्यायाध्ययनसामर्थ्यलभ्यं किञ्चित् दृष्टमेव स्वीकर्तव्यमिति विशये दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् दृष्टमेव यथासम्भवं स्वीकर्तव्यम् । सम्भवति चेह स्वाध्यायप्राप्तितद्विचारद्वारा अर्थज्ञानं दृष्टं प्रयोजनम् । अतस्तदेव विधेयाध्ययनस्य प्रयोजनमुपेयते । ततश्चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं सम्पादयेदिति तव्यप्रत्ययगतस्वाध्यायसंस्कार्यतामभङ्क्त्वैवाध्ययनविधिवाक्यार्थस्स्वीक्रियते । न चैवंसति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । अध्ययनाद्वेदप्राप्तिः, तस्माद्विचारितादर्थज्ञानमिति विधिलभ्यस्यार्थस्य लोकत एव सिद्धत्वात् । अतो विधिवाक्यसार्थक्यायालौकिकमेव स्वर्गरूपं फलमध्याहर्तव्यमिति वाच्यम् । यथा ह्यध्ययनेन वेदप्राप्तिः, एवं पुस्तकनिरीक्षणेनापि वेदप्राप्तिरुपपद्यते । वेदस्य प्राप्तिर्हि गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनकृतैयमेव । यतः ब्रह्मयज्ञविचारादिकाले तत्तत्क्रमयुक्तवेदाक्षराणामविच्छिन्नस्मृतिप्रयोजकः संस्कारो वेदाक्षरगोचरः । यथा ब्रह्मयज्ञकाले निरन्तरमुच्चारणं भविष्यति, तथा जिह्वामूलादिस्थानेषु चाध्ययनकालकृतवेदाक्षरोच्चारणकृतः संस्कारविशेषः । यथा कटादिषु स्थितस्थापकः । इयं च प्राप्तिः स्वयं पुस्तकं निरीक्ष्य वेदाभ्यासेनापि सम्पादयितुं शक्या । अतोऽध्ययननियमाय विधिः सार्थकः । नियमस्य च प्रयोजनं तदेव कल्प्यते । यत् वेदाध्ययनस्य प्रयोजनम् । तथा चाध्ययननियमवतैव सम्पादितं वेदार्थज्ञानं तदर्थानुष्ठाने उपयुज्यत इति सिध्यति, न तु पुस्तकनिरीक्षणादितः सम्पादितम् । अध्ययनं च उपनयनसंस्कारयुक्तस्यैव, नान्यस्य । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिवाक्यैरुपनयनं त्रैवर्णिकानां विधाय 'तमध्यापयीते'ति उपनीतस्यैवाध्ययनविधानात् । तत्र यद्यप्युपनयनं नाध्ययनाङ्गम् 'अन

ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीरहिता व्रात्याः भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥' इत्यादिवाक्यैरकरणे दोषश्रवणेन नित्यतावगमात् स्वतन्त्रमेव व्रात्यतानिवृत्त्युपयोगि । अत एव मूकादीनामपि सम्भवत्कर्माधिकारसिद्ध्यर्थं तदुपेयते, तथापि अध्ययनेऽधिकारिविशेषणं तत् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति वाक्यबलात् दर्शपूर्णमासयोरिव सोमाधिकारिविशेषणत्वम् । उपनयनं च त्रैवर्णिकानामेव । अत उपनयनाभावात् शूद्रस्य न वेदाध्ययनाधिकारः । तदभावे अध्ययननियमसम्पादितवेदार्थज्ञानाभावात् न वैदिकेष्वर्थेष्वधिकारः । ननु, वेदाध्ययनभावना नार्थज्ञानपर्यन्ता । न ह्यर्थज्ञानं स्वतः पुरुषार्थः, अपि तु पश्वादिवत् पुरुषार्थोपयोगितया । तथासति अध्ययनजनिता या वेदाक्षरावाप्तिः, तामुल्लङ्घ्य किमर्थमर्थज्ञानपर्यन्तधावनं क्रियते । तथाचाध्ययनेन वेदं प्राप्नुयादित्येव नियमः पर्यवस्यति । अतः अध्ययनसम्पादितमेव वेदार्थज्ञानं क्रतुपूपयुज्यत इति कथं कल्पयितुं शक्यते । ज्ञानपर्यन्तत्वे हि नियमो ज्ञानस्वरूपेऽनुपयुक्तो ज्ञानस्य या दृष्टार्थकर्मोपकारकता वर्तते, तस्मिन्नंशे उपयुज्यत इति नियमास्सिध्यति । उच्यते—अक्षरावाप्तिपक्षेऽपि तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वाभावात् अवाप्तेः स्वाध्यायाक्षरैर्यद्यदिष्टं सम्पाद्यते, तदध्ययनावाप्तेरेवेति नियमपर्यवसानात् । अक्षरावाप्तेर्यत् प्रयोजनं ब्रह्मयज्ञादिरूपं वा, अर्थज्ञानद्वारा क्रत्वनुष्ठानादिरूपं वा, तत्र सर्वत्राध्ययननियमवत एवाधिकार इति पर्यवस्यतीति तत्रापि पक्षे न शूद्रस्याधिकारः । ननु, यद्यध्ययनावाप्तैरक्षरैर्वा, वेदार्थज्ञानेन वा तथाभूतेन विशिष्टस्यैव वेदार्थेऽधिकारः, तथासति शाखान्तराध्ययनाभावेन तदर्थानुष्ठाने अधिकारो न स्यात् । सर्वशाखार्थोपसंहारेण च कर्माणि कर्तव्यानि । न च सर्वशाखाध्ययनं सम्भवति । यदि तु 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यत्र स्वशब्दश्रवणेन स्वशाखारूपेण स्वाध्यायेन यद्यदिष्टं सम्पादनीयं, तदधीतेनैवेति नियमाभ्युपगमात् शाखान्तरार्थस्तदध्ययनं विनैवानुष्ठातुं शक्य इत्युच्यते, तथासति न शूद्रस्याधिकाराभावः सिध्यति । पितृपितामहादिपरम्परागता हि शाखा स्वशाखा । न च शूद्रस्य तादृशी शाखा विद्यते । अतोऽध्ययनाभावेऽपि शूद्रोऽधिकारी स्यात् । यदुच्यते—शूद्रस्य ह्यनुष्ठानोपयोगिवेदार्थज्ञानं स्वत एव सिद्धं न भवति, अपि तु क्रतुविद्यानुष्ठानार्थं विधिनाऽऽक्षेप्तव्यम् । न चाक्षेपः प्रसरति । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानैस्त्रैवर्णिकैरेव क्रतुविद्याविधीनामाकाङ्क्षाया उपशान्तत्वादिति, तत्रेदमुत्तरं—विधीनामाक्षेपकताशक्तिर्हि न कुण्ठिता । शाखान्तरार्थे अध्ययनसिद्धज्ञानाभावेन तदर्थोपसंहारपूर्वकं कर्मानुष्ठानाय त्रैवर्णिकेष्वपि विद्यायाः

आक्षेपणीयत्वात् । न च कर्मविधीनां त्रैवर्णिकेषु शाखान्तरार्थज्ञानाक्षेपकत्वेऽपि न सर्वार्थविषयकज्ञानाक्षेपकत्वम् । स्वशाखार्थज्ञानस्य स्वतस्सिद्धत्वात् । शूद्रे तु सर्वस्याप्याक्षेपः स्वीकर्तव्यः । अतो लाघवानुसारेण त्रैवर्णिकेषु स्वल्पाक्षेपेण चरितार्थाः न शूद्रे आक्षेपगौरवं सहन्त इति वाच्यम् । एवं हि यस्य कर्मणः शाखाभेदेनाधिकस्वल्पाङ्गयुक्तमाम्नानं, तस्याधिकाम्नानयुक्तशाखाध्यायिनं प्रति स्वल्पस्यैवाक्षेपणीयतया तत्र तस्यैवाधिकारस्स्यात् , न त्वल्पाम्नानयुक्तशाखाध्यायिनः । आक्षेपगौरवात् । यदि त्वल्पाम्नानयुक्तशाखाध्यायिनं प्रति यत्किञ्चित्कर्मभागाध्ययनस्य सार्थक्यायाक्षेपगौरवमपि सह्यते । अत एव 'वर्षासु रथकार आदधीत एतया निषादस्थपतिं याजयेदि'त्यत्रैवर्णिकयोरधिकारावगमाद्वचनसार्थक्यायाक्षेपगौरवमपि सह्यते । ततश्च यत्र विशेषप्रमाणं नास्ति , तत्र नाक्षेपगौरवं सोढव्यमित्युच्यते, तर्हि कर्मसु शूद्रस्य विशेषप्रमाणाभावेन तत्रानधिकारेऽपि विद्यासु तदधिकारिणो जानश्रुतेः शूद्रपदेनामन्त्रणात् अधिकारः प्राप्नोत्येव । आक्षेपसम्भवात् । न चैवं संवर्गविद्यायामेवाधिकारः, न सर्वासु विद्यास्विति वाच्यम् । जानश्रुतेर्विद्यार्थं गमनदशायां रैक्वः संवर्गविद्यानिष्ठ इति अज्ञानेन विद्यासामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तत्वात् । अत आह—अर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदपीति । अयं भावः—यथा विद्याधिकारिणः शूद्रपदेन सम्बोधनात् स शूद्र इत्यवगम्यते, तथास्मिन्नेव प्रकरणे विद्याधिकारिणो जानश्रुतेः क्षत्रियत्वलिङ्गमप्युपलभ्यते । क्षत्तृप्रेरणं तावदिह तस्मिन्नुपलभ्यते । 'सह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच तं होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमृच्छे'ति वाक्येन क्षत्तृप्रेरणं च क्षत्रियस्यैवोपपद्यते । 'वैश्यात् ब्राह्मणकन्यायां क्षत्ता नाम प्रजायते । जीविका वृत्तिरेतस्य राजान्तःपुररक्षणम् ॥' इति क्षत्तुः राजभृत्यत्वस्यैव नियमनात् । तथा 'ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु देशेषु यत्रास्मा उवासे'ति वाक्येन महावृषाख्येषु देशेषु विद्यमानानां रैक्वावासभूतानामद्यापि रैक्वपर्णा इति तन्नामाङ्किततया प्रसिद्धानां तं प्रति दानं चावगम्यमानं तद्देशे तद्ग्रामाधिपत्यं सूचयति । न चेदं शूद्रस्य सम्भवति । 'ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः । यो मोहादधमो भूत्वा जीवेदुत्कृष्टकर्मणा । तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥' इति वचनेन क्षत्रियवृत्तित्वेनाभ्यनुज्ञातस्य तस्य वैश्यशूद्रयोः प्रतिषेधात् । तथा रैक्वस्य तत्पालितेषु ग्रामेषु वासोऽवगम्यते । तदपि जानश्रुतेरशूद्रत्वं गमयति । 'नाधार्मिकाश्रिते ग्रामे न व्याधिबहुले तथा ।

न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते ॥' इति शूद्रेण मर्यादामतिक्रम्य विद्यमानेन राज्यपालनसम्भवात् तत्र वासो निषिद्धोऽनेन । एवमादीन्यन्यान्यपि अस्यामाख्यायिकायां स्वदुहितृप्रतिग्रहादीनि क्षत्रियलिङ्गानि द्रष्टव्यानि । न चैतानि सर्वाण्यपि मर्यादामतिक्रम्य विद्यमानाभ्यामेव जानश्रुतिरैक्वाभ्यां कृतानीह निबद्धानीति शक्यं वक्तुम् । एकेन शूद्रपदेन बहूनां तेषामशास्त्रीयत्वकल्पनाया अनुचितत्वात् । तथासति शूद्राय मतिदानमपि अन्याय्यमेव रैक्वेण कृतमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन नेदं शूद्रपदं शूद्रस्य विद्यानुष्ठानं धर्म्यमिति सूचयेत् । अतो बहुभिर्लिङ्गैरस्य क्षत्रियत्वेऽवगते तस्मिन्नेवैकं शूद्रपदं यथाकथञ्चिद्व्याख्यातुं शक्यमित्यभिप्रेत्याह—**शक्यते चायमित्यादिना** । अनेन सूत्रेण जानश्रुतौ शूद्रपदस्य योगः प्रतिपाद्यते । तत्र शूद्रपदस्य यौगिकार्थप्रदर्शनपरोऽयमंशः—'तदाद्रवणादि'ति । तदुपयोगितया अस्य जानश्रुतेस्तस्माद्धंसवाक्यादनादरश्रवणात् शुगुत्पन्नेति प्रतिपादनार्थोऽयमंशः—'शुगस्य तदनादरश्रवणादि'ति । हंसवाक्यादनादरं श्रुतवतो जानश्रुते रैक्वं प्रति शोकेन गमनमित्येतदस्यामाख्यायिकायामवगम्यत इति प्रतिपादनार्थ—'सूच्यते ही'त्यंशः । एतत् सर्वं प्रतिपादयति—**कथमित्यादिना** । तदाद्रवणादित्यत्र तां शुचं प्रति आद्रवणात्तया शुचा क० ( ) जानश्रुतिं प्रत्याद्रवणात् शुचा करणेन तं रैक्वं प्रत्याद्रवणादिति त्रेधा 'तदाद्रवणादि'ति सौत्रपदं विगृह्णाति—**शुचमभिदुद्रावेत्यादिना** । तथा च शुचा शुचं प्रति वाद्रवणाच्छूद्र इति पदं पृषोदरादित्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यम् । रुजं द्रावयतीति रुद्र इत्यादिवदौणादिकप्रत्ययेन वा यथाकथञ्चित् नैरुक्तप्रक्रियया प्रकृतिप्रत्ययविभागः कल्पनीयः । न चात्र रूढिप्राबल्यन्यायावतारः । यौगिको ह्यर्थो वाक्यार्थवदनेकपदार्थाकाङ्क्षादिभिरवगम्यमानो विलम्बितप्रतीतिकत्वात् पदानुसन्धानमात्रेण गृहीतशक्तिकस्य पुंसोऽवगम्यमानाच्छीघ्रोपस्थितिकाद्रूढ्यर्थाद्दुर्बल इति हि रूढ्यर्थप्राबल्यवादिना वक्तव्यम् । प्रकृते तु यौगिक एवार्थे उपाख्यानपर्यालोचनया बुद्धिस्थे तात्पर्यं झटिति गृह्यते । अत्र च यद्यपि 'कम्वर'इत्यादिहंसवाक्यपर्यालोचनया शकटीचिह्नयुक्तरैक्वो महाविद्यानिष्ठ इत्यवगमात् तादृशोत्कृष्टविद्योपदेष्टा गुरुरवगत इति हर्ष एव सम्भावितो जानश्रुतेः, रैक्ववदयं जानश्रुतिः प्रशंसनीयो न भवतीति तु हंसवाक्यं निन्दामापाततोऽवगमयदपि न शोकावहम् । समीचीनविद्योपदेष्टृबोधनपरत्वात्, तथाप्येतावन्तं कालं समीपे विद्यमानमप्याचार्यमनवगम्याविदुषो मम वृथैव जीवितमभवदित्येतादृशनिन्दापात्रं चाभूवमिति शोकोऽपि जानश्रुतेराख्यायिकात उपस्थित एव भवति । एकस्य वाक्यस्य ऋजुनिल-

प्रयोजनायुक्तस्य क्लिष्टोऽप्यर्थः प्रागपि बुद्धौ विपरिवर्तमानो भवति, तदा तत्रैव शब्दस्य झटिति तात्पर्यमवगम्यत इत्यपि लोके व्युत्पन्नमेव । तथा चाबुद्धिस्थादञ्जर्थादपि बुद्धिस्थक्लिष्टार्थस्यैव प्राबल्यं, शीघ्रोपस्थितत्वादिति न्यायेन प्रकृते रूढिप्राबल्यन्यायं भङ्क्त्वा यौगिक एव शूद्रपदार्थो ग्राह्य, इत्यभिप्रेत्याह—अवयवार्थस्य सम्भवाद्रूढ्यर्थस्य चासम्भवादिति ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥३५॥

चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारादिति । अनेन सूत्रगतश्चैत्ररथशब्दः 'अथह शौनक'मित्याद्याख्यायिकागताभिप्रतारिपरश्चैत्ररथेनेत्यनन्तरं समभिव्याहारादित्यध्याहारश्च सूचितः । नन्वत्र अभिप्रतारी कापेयसमभिव्याहृतोऽवगम्यते, न तु कापेययाज्यो वा, चैत्ररथो वा । तथा च कापेयसमभिव्याहृतेनाभिप्रतारिणा सहैकस्मिन्सन्दर्भे पठितस्य जानश्रुतेः कथं क्षत्रियत्वावगमः । अथोच्येत—कापेयसमभिव्याहारादभिप्रतारी तद्याज्य इत्यवगम्यते । कापेयस्य च चैत्ररथियाजकत्वं द्विरात्रं प्रस्तुत्याम्नातेन एकाकिनमेवैनम् अन्नाद्यस्याध्यक्षं करोतीति तत्फलकीर्तनानन्तरं तदुपपादकेन 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन् तम् एकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन् तस्मात् चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायते'ति अर्थवादेनावगम्यते । अतः कापेययाज्यत्वोपपादनाय चित्ररथात् भेदेन नामान्तरेणावगतस्याभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वेन क्षत्रपतित्वे सिद्धे तेन सह समानसन्दर्भपठितो जानश्रुतिरपि क्षत्रियस्स्यादिति चेत्, अत्रोच्यते—कापेयेन सह परिविष्यमाणतारूपो हि समभिव्याहारः अभिप्रतारिणोऽवगतः । तादृशसमभिव्याहारश्च न याज्यत्वनियतः । मैत्र्यादिरूपसम्बन्धान्तरेणापि सह परिविष्यमाणतोपपत्तेः । तद्याज्यत्वेऽपि चित्ररथवंशगत्वं कुतोऽवगम्यते । कापेयानामनेककुलयाजकत्वोपपत्तेः । न हि समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्तीति नियमोऽस्ति । अस्तु वा कापेययाज्यत्वेन चैत्ररथत्वम् । तथापि क्षत्रियत्वं कथम् । अक्षत्रियस्यापि क्षत्रपतित्वोपपत्तेः । अस्तु वा अभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वम् । तथापि तत्सन्दर्भगतत्वेन जानश्रुतेः कथं क्षत्रियत्वम् । तत्सन्दर्भगतेष्वेव रैक्वादिषु क्षात्रियत्वानभ्युपगमात् । 'यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमृच्छे'ति वाक्यपर्यालोचनायां रैक्वस्य ब्राह्मणत्वावगतेरिति शङ्कां मनसि निधाय उक्तं—क्षत्रियत्वं सूचयतीति । नेदमभिप्रतारिणः साक्षादेव क्षत्रियत्वबोधकम्, अपि तु तत्रान्यार्थदर्शनरूपं लिङ्गमात्रं क्षत्रियत्वं तस्य सूचयति । तथाहि लोके उपाध्यायत्वेन प्रसिद्धे पुरुषे तत्समभिव्याहृतोऽन्यो

योऽवगम्यते, स तच्छिष्य इति बुद्धिरौचित्येन भवति । तथा याजकत्वेन प्रसिद्धे कापेये तत्समभिव्याहृतोऽभिप्रतारी याज्य इत्येव बुद्धिर्झटिति भवति । याज्ययाजकभावश्च समानान्वयानामेव प्रसिद्धः । तथैव प्राचीनराजचरितवर्णनेषु दर्शनात् । अनेककुलयाजकत्वं च ब्राह्मणस्य न प्रशस्तम् । अतः कापेययाज्यत्वेन अभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वमवगम्यते क्षत्रपतित्वं च । तच्च क्षत्रियस्योपपद्यते । कर्मधारयस्याभ्यर्हितत्वात् । नन्वत्र नरपतिन्यायः प्रवर्तते । तथा च क्षत्रस्य पतिरित्येव युक्तमिति चेत्, तथापि समानजातीयेष्वेव तदधिपतित्वं विवक्षितम् । 'तमेवैकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन्निति' पूर्ववाक्ये हि सर्वेष्वपि मध्ये अयमेकः अन्नाध्यक्ष इति न निर्धारयितुं शक्यम् । तस्मिन् काले अन्येषामपि मनुष्याणां देवानां चेन्द्रादीनामन्नाद्याधिपतित्वस्य सम्भवात् । अतस्सजातीयेष्वित्यौचित्येन विवक्षणीयम् । तत्मायपठात् क्षत्रपतित्वमपि तादृगेव भविष्यति । अस्मिंश्च सन्दर्भे संवर्गविद्याशालिनोर्द्वयोर्मध्ये ब्राह्मणद्वितीयत्वं क्षत्रियस्यैवाभिप्रतारिणो दृष्टम् । अतस्संवर्गविद्याशालिनोर्द्वयोर्मध्ये ब्राह्मणद्वितीयस्य जानश्रुतेरपि एतत्सन्दर्भगतस्य क्षत्रियत्वमेवोचितमिति न काचिदनुपपत्तिः ॥३९॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥३६॥

सूत्रद्वयेन जानश्रुतेः क्षत्रियत्वसमर्थनेन संवर्गविद्यागतं शूद्रेत्यामन्त्रणरूपं शूद्रस्य विद्याधिकारिलिङ्गं निरस्तम् । संस्कारपरामर्शादित्यादित्रिसूत्र्या तु शूद्रस्य विद्याधिकारव्यावर्तकं प्रमाणमुपन्यस्यते—उपनयनादय इति । आदिपदेनोपसदनगुरुकुलवासादयो विद्योपयोगिनः संस्काराः उपादीयन्ते । अध्ययनाङ्गोपनयनादिवद्विद्याङ्गोपनयनादिकमपि पृथगस्ति । तदभावात् न शूद्रस्याधिकारः । उपनयनादीनामङ्गत्वबोधकानि विद्याप्रकरणगतवाक्यान्युदाहरति—तं होपनिन्य इत्यादिना । उपसदनं नाम गुरुसमीपे शिष्यस्य गमनम् । उपनयनं तूपसन्नस्य विद्यां दास्यामीत्यङ्गीकारपूर्वकं शिष्यत्वेन स्वनिकटे स्थापनम् । ननु, प्राचीनशालादिषु षट्स्वृषिषु वैश्वानरविद्यार्थिषु अश्वपतिं केकयमुपसन्नेषु उपनयनं विनैव तेन तेभ्यो विद्योक्तेति 'तान्हानुपनीयैवोवाचे'ति वाक्यबलादवगम्यते । अतः कथं सर्वत्र उपनयनमपेक्षितमित्याशङ्क्याह—तान्हानुपनीयैवेत्यपीति । उपनयनस्य विद्याङ्गत्वेऽपि यत्रोत्कृष्टस्य निकृष्ट उपदेष्टा आपद्धर्मत्वेनानुज्ञातत्वादङ्गीक्रियते । तत्र विनैवोपनयनमुपसन्नाय विद्या वक्तव्येति 'प्रतिलोमं चैतन् यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयादि' त्यादिवचनबलादवगम्यते । अ-

तो वैश्वानरविद्योपदेष्टा क्षत्रियेणाश्वपतिना प्राचीनशालादीनामुपनयनं न कृतम् । तथा च यत्रोत्कृष्ट उपदेष्टा, तत्र सर्वत्रोपनयनमवश्यापेक्षितमेवेति भावः । नन्वेवमप्यमन्त्रकमुपसदनादिकं शूद्रस्याप्यस्तु । अतः कथं तस्य विद्यानधिकारः । अन्यथा कथं स्त्रीणां विद्योपदेशस्स्यात् । मन्त्रपूर्वकोपनयनस्य तत्रानभ्युपगमात् । अत आह—शूद्रस्य च संस्काराभाव इति । अयं भावः—'न शूद्रे पातकमि' त्यादिना वचनेन शूद्रे संस्कारमात्रं निषिद्धम् । 'मन्त्रवर्जं न दुष्यती'ति वचनेनामन्त्रपूर्वकं तदभ्यनुज्ञातम् । अयं चामन्त्रसंस्काराङ्गीकारो जातकर्मादिविधिनिमित्तसंस्कारविषय एव, न तूपसदनादिरूपविद्योपयोगिसंस्कारविषयः । 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति'रि'ति द्वितीयजन्मप्रयोजकसंस्कारनिषेधात् । नन्वनेन वचनेन येषु संस्कारेषु द्वितीयजन्मप्रतिपादकोऽर्थवादोऽस्ति, त एव निषिध्यन्ताम् । तादृशार्थवादश्चाध्ययनाङ्गोपनयन एव । तत् प्रस्तुत्य 'एतत् द्वितीयं जन्मे' त्याम्नानादिति चेत्, न । विद्याङ्गोपनयनेऽपि 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसी' त्यर्थवादश्रवणेन विद्याप्रदस्य पितृत्वावगमात् विद्यातदुपनयनयोः द्वितीयजन्मत्वप्रतिपत्तेः । अतोऽङ्गाभावेन कृतमपि विद्यानुष्ठानं निष्फलमिति न शूद्रस्याधिकारो विद्यासु ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

यत्सत्यवचनेनेत्यादि । एवमुपाख्यायते—'सत्यकामो जाबालः मृतपितृकः जाबालां स्वमातरमुवाच आचार्यकुले ब्रह्मचर्येण स्थातुमिच्छामि किं गोत्रं ममेति, सोवाच बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे नाहमेतद्वेद यद्गोत्रस्त्वमिति सत्यकामो नाम त्वमसि जाबाला तु नामाहमस्मि । अतः सत्यकामो जाबाल इत्येव त्वया आचार्यपृष्टेन वक्तव्यम् । स गौतमं प्रत्येत्य ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमित्युक्त्वा गौतमेन किंगोत्रस्त्वमिति पृष्टः मात्रा यथोक्तं, तथैव सर्वमुक्तवान् । तदनन्तरं गौतमस्य वचनं—नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याहरोपत्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानां गवां चतुश्शतसङ्ख्यानां रक्षणाय नियोजयामास । स ता आदाय यावत्सहस्रसङ्ख्या न भविष्यन्ति तावन्न निवर्त इति प्रतिज्ञायारण्यं तृणजलसमृद्धं प्रापयामास । यदा तास्सहस्रं सम्पन्नाः, अथ तमाचार्यकुलं प्रापयितुमृषभ उवाच—प्राप्तास्सोम्य सहस्रं स्म इति प्रापय न आचार्यकुलमित्युक्त्वा स ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय षोडशकलस्य चतुष्पदो ब्रह्मण एकं पादमुक्तवान् । ततोऽवशिष्टान्

त्रीन् पादान् अग्निहंससमद्गव ऊचुः । तथाभूत आचार्यकुलं प्राप्तमाचार्य उवाच—सत्यकाम ब्रह्मविदिव भासि कस्त्वामनुशशास अन्यो मनुष्येभ्य इति । सत्यकाम उवाच—परं तु न तावता मम सन्तोषः । यत आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति भगवत्सदृशेभ्यः श्रुतमस्ति । अतस्त्वत्त एव श्रोतुमिच्छामि तमाचार्यः ऋषभादिभिर्यदुक्तं ब्रह्म, तदेव पुनरपि तस्मै उक्तवानिति । नन्वत्र शूद्रत्वाभावनिर्धारणपूर्वकमेव विद्यार्थमुपनीय विद्याया उपदिष्टत्वात् न शूद्रस्याधिकार इति विवक्षितं, तदसङ्गतम् । 'नैतदब्राह्मण' इत्यादिवचनं हि शूद्रत्वाभावनिर्धारकं वक्तव्यम् । तन्न सम्भवति । तस्य 'नैतदब्राह्मण' इति स्वारस्यानुरोधेन ब्राह्मण्यनिर्धारणपरत्वात् । न चात्र विद्याङ्गोपनयनमस्ति प्रस्तुतम् । 'तं होपनीयोपेयां भगवन्त'मित्यादौ हि अध्ययनाङ्गमेवोपनयनं विवक्षितम् । किंगोत्र इति गोत्रप्रश्नस्याध्ययनाङ्गोपनयने गोत्रभेदेनेतिकर्तव्यताविशेषवति उपयोगादिति । अत्रोच्यते—'नैतदब्राह्मण'इति वाक्यं न ब्राह्मण्यनिर्धारणपरम्, अपि तु 'न सत्यादगा' इति वाक्यशेषानुसारेण शूद्रत्वाभावनिर्धारणपरमेव । 'अनृतं चातिवादश्च पैशुन्यमतिलोभता । निकृतिश्चाभिमानश्च जातितश्शूद्रमाविशत्' ॥ इत्यनृतवादस्य शूद्रसाधारणत्वोक्त्या तद्व्यतिरेकस्य तदभावनिर्धारण एव स्वारस्यात् अब्राह्मणपदस्य क्षत्रियादित्रयसाधारणस्य शूद्रासाधारणानृतवादव्यतिरेकोक्त्या विशेषपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अथापि गोत्रप्रश्नसमभिव्याहृतस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणस्याप्यध्ययनाङ्गोपनयन एव पूर्वप्रस्तुत उपयोगो, न विद्यायामिति चेत्, उच्यते— इदं हि षोडशकलब्रह्मविद्याप्रकरणम् । अतस्तदुपक्रमाम्नातस्योपाख्यानस्य तत्र उपयोगो वक्तव्य इति इत्थमुपक्रमे विवक्षितं— 'उपेयां भगवन्तमि'ति सामान्योक्त्या विद्याङ्गोपनयनमध्ययनाङ्गोपनयनं च द्वयमपि सत्यकामेन प्रार्थितम् । अध्ययनाङ्गोपनयनमपि हि 'विद्यासूपनयनादिर्नियम' इति वचनानुसारेण सकलवैदिकाधिकारप्रयोजकत्वादुपयुज्यत एव । ततो वयोरूपविशेषणाध्ययनोपयुक्तकाल एवायमुपनयनं प्रार्थयत इति नूनं ब्राह्मणो भवति । अतो गोत्रं वक्ष्यामीत्यभिप्रायेण गौतमेन गोत्रे पृष्टे तेन गोत्राज्ञाने उद्भाविते पुनर्गौतमस्य सन्देहोऽभवत्—किमयं गोत्राभावादेव गोत्रं न जानाति, आहो विद्यमानमेव न जानाति । गोत्राभावे च शूद्रोऽपि सम्भावितोऽयमिति तत्काले वितर्क्य सर्वथाप्ययं सत्यवचनात् शूद्रो न भवति । अत उपनयनद्वयेऽप्यधिकारीति निश्चित्य मातरं प्रति गोत्रस्य पृष्टत्वात् ब्राह्मणोऽपि भवत्येवायमिति च मनसि निधायाध्ययनोपनयनाभावे कुत्राप्यधिकाराभावात् प्रथमतस्तेन संस्कृत्याध्ययनमपि का-

रयित्वा गुरुशुश्रूषया शुद्धान्तःकरणाय तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदेक्ष्यामीति मनसि निधाय तथैव कृतवान् । अतः शूद्रत्वाभावनिर्धारणपूर्वकमेव द्विविधमप्युपनयनं कृत्वा विद्याया उपदिष्टत्वात् युक्तमुक्तं 'तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेर्न शूद्रस्याधिकार' इति ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधाच्च न शूद्रस्याधिकार इति सूत्रं योजयति—इतश्चेत्यादिना । त्रपुजतुभ्यां सीसलाक्षाभ्याम् । पद्यु सञ्चारि । तस्मादिति । अध्ययनं वर्जयेदित्यनुवृत्तौ 'श्मशाने सर्वतः शम्या प्रासादि'त्युक्तेः शूद्रस्यापि श्मशानत्वेन ततोऽप्यध्ययनं वर्जयितव्यमिति हेत्वर्थवादः । उदाहरणे वेदस्योच्चारणे । ननु, शूद्रस्यैतेषु प्रतिषेधेषु सत्स्वपि तेषां प्रत्यवायबोधकत्वाद्यः प्रत्यवायमङ्गीकृत्य विद्यायां सम्पन्नायां सर्वः प्रत्यवायोऽपगतो भविष्यतीति बुद्ध्या विद्यामनुष्ठातुमिच्छेत्, तस्य विद्याधिकारे न काचिदनुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—'न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति । धर्मेऽस्य नाधिकारोऽस्ति नाधर्मात्प्रतिषेधनम् ॥' इति वचनेन शूद्रं प्रति ये विशिष्य नोक्ता धर्माः, तदकरणे प्रत्यवायाभावस्य, विशिष्यानुक्तेषु संस्कारेष्वयोग्यताया, विशिष्यानुक्तेषु धर्मेष्वनधिकारस्य, यच्च विशिष्य न प्रतिषिद्धं, तदनुष्ठानेऽपि प्रत्यवायाभावस्य स्मरणेन वेदवाक्यविचारतदर्थविद्यानुष्ठानस्य च विशिष्याविहिततयाधिकाराभावात् तेषु कृतेष्वपि फलपर्यवसानाभावेन 'कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चण्डालतां व्रजेत् ॥' इत्यादिवचनेन प्रत्यवायकरणताया विशिष्यावगतेश्च तन्मात्रभागितापरं स्यात् । तत्सिद्धं विशिष्य वेदविचारप्रापकलिङ्गाभावेन विद्याविधीनां तदाक्षेपकत्वाभावात् उपनयनादिसंस्कारप्रतिषेधेनाङ्गराहित्याद्विशिष्य चानधिकारस्मरणात् शूद्रैरनुष्ठिता विद्या शूद्राणां प्रत्यवायायैव, न तु मोक्षायेति । ननु, विदुरधर्मव्याधादीनां ब्रह्मविदां पुराणेषु कीर्तनं तर्हि कथमुपपादनीयम् । तत्राह—येषां त्विति । ननु, तर्हि ये मुमुक्षवः शूद्रास्तेषां किं मोक्षोपाया एवापलप्यन्ते, नेत्यभिप्रेत्याह—'श्रावयेच्चतुरो वर्णानि'ति । नन्वेतद्वचनपर्यालोचनया भारतश्रवणेऽधिकारोऽस्तु नाम । तावता कथं मोक्षाधिकारितेति चेत्, उच्यते—मोक्षो नामानन्दसाक्षात्कारः । तदधिकारो नाम तत्रेच्छा । सा तु स्वत एव सर्वेषां न निषेद्धुं शक्या न हि सा धर्मः । तत्साधनीभूतो यो वृत्तिरूपः साक्षात्कारः, सोऽपि 'धर्मेऽस्य नाधिकारोऽस्ती'ति प्रतिषेधस्य विषयो न भवति । विधिना अलौकिकश्रेयस्साधनतया अनुष्ठेयत्वेन यो बोध्यते, स हि धर्मः । ब्र-

ह्यज्ञानस्य च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रस्य पुरुषकृत्यसाध्यस्यानुष्ठेयतया धर्मत्वाभावात् । तथा च तत्रापि तदिच्छारूपोऽधिकारो नानुपपन्नः । तदुपायेषु परं वेदान्तश्रवणादिषु विधेयतया धर्मभूतेष्वधिकारस्य निषिद्धत्वात न तदनुष्ठानं फलपर्यवसायीति वक्तव्यम् । 'धर्मेऽस्य नाधिकारोऽस्ती'ति वचनं विशेषविहितेतरविषयम् । भारतश्रवणं च विशिष्य विहितम् । अतस्तदन्तर्गतब्रह्मभागश्रवणे सति जायमानं ज्ञानं केन वारयितुं शक्यम् । न च वाक्यश्रवणमात्रेणापरोक्षबोधो न भवति । अपि तु तदर्थध्यानादिकमपि अपरोक्षज्ञानायापेक्षितम् । तच्च शूद्रस्य न विहितमिति वाच्यम् । तावता हि भारतश्रवणजनितं ज्ञानमपरोक्षतापर्यवसायि न भविष्यतीति । परोक्षं तु ब्रह्मज्ञानं भारतादिश्रवणेन शूद्राणामपि सम्भवत्येव । ननु, यदि परोक्षब्रह्मज्ञानमवाद्वितीयवस्तुपरभारतादिश्रवणस्य फलं, तर्हि तत् पापप्रबन्धेनापि सम्पादयितुं शक्यमिति शूद्राणां भारतश्रवण एव को निर्बन्ध इति चेत्, भारतादिश्रवणजनितस्यात्मज्ञानस्य जन्मान्तरे हि अपरोक्षतायामुपयोगो वक्तव्यः । तत्र प्रतिबन्धकीभूतदुरितक्षपणं नियमादृष्टस्य प्रयोजनं भविष्यति । एवं यानि सगुणोपासनानि विशिष्य शूद्रं प्रति शैववैष्णवतन्त्रेषु प्रदर्शितानि, तत्र शूद्रस्याधिकारे न काचिदनुपपत्तिः । वेदान्तवाक्यश्रवणतद्विचारादिषु नाधिकार इत्याह—वेदपूर्वस्त्विचति॥३८॥

इति अपशूद्राधिकरणम् ॥१०॥

कम्पनात् ॥३९॥

अव्यवहिताधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वात्तेन सङ्गतिं विहाय अङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गतिमाह—अवसित इत्यादिना । तथा च यथाङ्गुष्ठवाक्ये ईशानशब्दात् परमात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, तथा प्राणशब्दात् पञ्चवृत्तिः वायुविकार एवेजयिता प्रकृतमन्त्रे वज्रादाघाशनिरेव भयानकत्वेन ग्राह्य इति दृष्टान्तसङ्गतिर्विवक्षिता । आकाशप्राणाधिकरणयोराकाशादिपदस्योपक्रमगतानन्तत्वदेवतात्वलिङ्गाभ्यामवधारणोपोद्बलितजगत्कारणत्वादिसहकृताभ्यां ब्रह्मपरत्वमास्थितम् । नेह तथाविधं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । जगच्चालनहेतुत्वं तु प्राणस्यापि सम्भवति, भयहेतुत्वं चाशनेरपि । तथा च प्रकृतवाक्ये पञ्चवृत्त्यात्मना वज्रात्मना च परिणतो वायुरेवोपास्यः । अतो वाक्यभेदोऽपि न भवति । उभयविपर्ययैकोपासनविधेः स्वीकारात् । तदिदमाह—प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिवायुरित्यादिना । वायौ प्राणशब्दितं मातृष्ठायेजतीति । यद्यपि प्राण एजतीत्येव श्रुतं, तथापि यो यस्मिन्नधिकरणे चेष्टते, स तत्र प्रतिष्ठायेत्यर्थाल्लभ्यत इति तथोक्तम् । नन्वत्र 'यदिदं

किञ्चे'ति सर्वस्य जगतश्चालनमवगम्यते । नेदं प्राणस्य सम्भवति, अपि तु प्राणवर्गचालकत्वमेव तस्य । अतः सर्वपदसङ्कोचः पूर्वपक्षे प्राप्नोति । अपि च प्रकृते अमृतफलकवेदनविषयत्वं प्राणवज्रश्रुत्यर्थस्यावगम्यते । तत्र यद्यपि अपमृत्युतरणहेतुत्वं वायुविज्ञानस्यान्यत्र श्रुतं, तथापि मोक्षरूपामृतहेतुत्वं वायुविज्ञानस्य न सम्भवति । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । अतः कथं पञ्चवृत्तिप्राणात्मना वज्रात्मना परिणतस्य वायोरिहोपासनं स्यादिति चेत् , उच्यते—सर्वशब्दः प्राणचलनीयेषु प्राणिषु सङ्कुचद्वृत्तिराश्रीयते । ब्रह्मपक्षे हि प्राणश्रुतेः सर्वात्मना परित्यागस्स्यात् । श्रुतिबाधापेक्षया च श्रुतिसङ्कोचो न्याय्यः । ब्रह्मप्रकरणेऽपि प्राणवज्रोपासनं न विरुध्यते । प्रकरणब्रह्मोपासनां प्रति चित्तशुद्धिद्वाराङ्गत्वोपपत्तेः । अत एवामृतत्वफलकीर्तनमुपपद्यते । प्रधानफलस्याङ्गे कीर्तनोपपत्तेः । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुत' इति ब्रह्मप्रकरणे सर्वकामावाप्तिरूपमोक्षफलकविज्ञानमयकोशोपासनाम्नाने हीयमेव गतिराश्रयणीया । अतो न काचिदनुपपत्तिः । वायुरेव व्यष्टिर्वायुस्समष्टिः विविधा अष्टिः व्याप्तिर्यस्येति व्यष्टिः । साकल्येन अष्टिरस्येति समष्टिः । आध्यात्मिकवायुरूपेण परिणतस्य हि वायोर्विविधेषु मशकादिशरीरेषु तत्तच्छरीरसमानपरिमाणतामापन्नस्य तत्तच्छरीरसंयोगरूपा व्याप्तिः विविधोच्यते । देवतात्मना स्थितस्य सर्वेष प्राणेषु अभिमानरूपा व्याप्तिः साकल्येन व्याप्तिरुच्यते । ब्रह्मवेदमिहेति । अनेन विषयवाक्योपस्थितः प्राणो वज्रं चेह पक्षत्वेन सम्बध्यते । ब्रह्मेति साध्यं चाधिकारिकब्रह्मादसम्बन्धाल्लभ्यते । तत्र हेतुसमर्पकं सूत्रं 'कम्पनादि'ति । ननु, प्राणस्य ब्रह्मत्वे सर्वजगच्चालकत्वं हेतुः । वज्रस्य ब्रह्मत्वे अग्निसूर्यादिभयानकत्वं हेतुः । तत्कथमुभयत्रापि 'कम्पनादि'ति सौत्रहेतोरन्वयः । अपि च सूत्रकृता 'कम्पनादि'ति हेतुरुपक्षिप्तः । तं परित्यज्य कथं भाष्ये पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति हेतुरुपक्षिप्यते । 'जगत्सर्वमेजती'त्यनेन लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञोक्तिरप्यनुपपन्ना । लोकाश्रयत्वचालकत्वयोर्भिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानाभावात् । 'न प्राणेने'ति मन्त्रोपन्यासोऽपि प्रकृते नोपपद्यते । तत्र हि जीवनहेतुत्वं परमात्मन उच्यते । इह तु चालकत्वं प्राणस्येति किं केन सङ्गतम् । अत्रोच्यते—सूत्रे कम्पनादिति चालनं भावव्युत्पत्त्या विवक्षितम् । करणव्युत्पत्त्या तु कम्पनहेतुभूतं भयं विवक्षितमिति उभयहेतुसम्भवः । भाष्ये पूर्वोत्तरपर्यालोचनोपक्षेपस्तु चालकत्वं भयहेतुत्वं च ब्रह्मगतमेव ग्राह्यं, न प्राणवज्रगतं पूर्वपक्षीकरीत्या ग्राह्यमिति सौत्रहेतूपयुक्त एव क्रियते, न तु तमतिलङ्घ्य हेत्वन्तरम् । पूर्वत्र हि 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थ-

स्सनातनः ।' इत्युक्त्वा 'तदेव शुक्र'मिति प्रतिपाद्यते । तत्र न ज्ञायते कोऽसावूर्ध्वमूलोऽवाक्छाखोऽश्वत्थः । 'तदेव शुक्र'मित्यत्र च तत्पदेन किमश्वत्थमूलत्वेन निर्दिष्टं यत्, तदेव परामृश्यते, उताश्वत्थ एवेति एतादृशाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन 'यदिदं किञ्च'तिमन्त्रः पठ्यते । आकाङ्क्षितार्थसमर्पकत्वसम्भवेऽनाकाङ्क्षितार्थसमर्पकताया अनुचितत्वात् । अस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—यदिदं किञ्च जगत् सर्वं, तत् प्राणान्निस्सृतं सत् प्राण एजति । अस्मिन्मन्त्रे जगतो निस्सृतत्वोक्त्या पूर्ववाक्यनिर्दिष्टोऽश्वत्थो जगदिति निर्णीयते । अश्वत्थो हि मूलान्निस्सृतो भवति । तथा चाश्वत्थपदस्य जगत्परत्वे तदेव शुक्रमित्यत्र ब्रह्मपदसमानाधिकरणस्य तत्पदस्याश्वत्थपरामर्शकत्वासम्भवात् तन्मूलं परामृश्यते तत्पदेन । तथा च पूर्वमन्त्रे जगत्कारणतया ब्रह्मणो निर्देशादिहापि प्राणशब्दोदितं जगत्कारणं ब्रह्मैवेति निर्धार्यते । एवं च सर्वशब्देन निरङ्कुशेन यत् कृत्स्नजगच्चालकत्वमवगतं, तत् प्राणस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं भवत्येव । तत्र परं पूर्वपक्षिणा सर्वपदस्य सङ्कोच आशङ्कितः । स तु न सम्भवति । पूर्वमन्त्रपर्यालोचनया ब्रह्मकार्यनिरूपणपरेऽस्मिन्मन्त्रे सर्वपदसङ्कोचायोगात् । एवं च 'प्राण एजती'त्युक्त्या प्राणे प्रतिष्ठायैजतीति लभ्यते । तथा च 'तस्मिन् लोकाश्श्रिता'इत्यस्येह प्रत्यभिज्ञानमपि सम्भवत्येव । 'न प्राणने'त्यादिमन्त्रोपन्यासोऽपि प्रकृते युक्त एव । यस्य हि यदधीनं जीवनं, तस्य तदधीना चेष्टेति तेन वाक्येन ब्रह्माधीना चेष्टापि लभ्यत एवेति तदैकार्थ्याधेहापि प्राणो ब्रह्मैवेति । एवं 'न प्राणेनेत्या'दिवाक्यपर्यालोचनोपष्कृतेन सर्वजगच्चालकत्वेन प्राणो ब्रह्मेति सिद्धम् । एवं वज्रशब्दोदितमपि पूर्वोत्तरपर्यालोचनया ब्रह्मैव भवति । पूर्वत्र हि 'तदु नात्येति कश्चने'ति सर्वस्याप्यनतिक्रमणीयं ब्रह्मेत्युक्तम् । तत् कथं महाप्रभावानामग्न्यादीनां विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य 'महद्भयं वज्रमुद्यत'मित्युक्तम् । तद्विवरणार्थं च 'भयादस्याग्निस्तपती'त्यादि । तदाह—उत्तरत्रापीति । ननु, 'यदिदं किञ्चे'ति मन्त्रे पूर्वार्धेन सर्वं जगत् प्राणपदोदितात् ब्रह्मणो निस्सृतं सत् तत्रैव प्रतिष्ठाय चेष्टते । इत्यर्थः प्रतिपाद्यते । 'महद्भयमि'त्यनेन त्वग्न्यादिशासकत्वं विवक्षितमिति किमर्थमुच्यते । कृत्स्नेनापि मन्त्रेण पूर्वोक्तानतिक्रमणीयत्वसिद्ध्यर्थं जगच्छासकत्वमेव विवक्षितमित्येव हि वक्तुमुचितम् । एजतीत्येतद्धि न चेष्टासामान्यप्रतिपादकम् । अपि च भयक्रोधादिनिमित्तकम्पनरूपचेष्टाप्रतिपादकम् । तथा चैजतीति पदेन कम्पे उक्ते जगतः कम्पः प्राणाधीनः कथमित्यपेक्षायां उद्यतं वज्रमिव भयानकं तदिति । भयहेतुत्वं तु ब्रह्मणः राजवच्छासकत्वादिति 'भयादस्याग्नि'रित्यनेनोच्यते, इति चेत्, सत्यम् । अस्मिन् पक्षे हि 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वमि'ति न

कृत्स्नं जगद्विशिक्षितुं शक्यम् । परमात्मशासनानभिज्ञानां मूढानां तद्भयनिमित्तक-म्पासम्भवात् । अपि तु सूर्यादिकं जगत् एतच्छासनाभिज्ञं विवक्षणीयम् । तथा चायमप्यर्थो भाष्ये अग्निवायुसूर्यादिकं जगदित्यत्र जगत्पदेन सूचित एव । परं तु सर्वशब्दसङ्कोचापत्त्या नायमर्थोऽभिमत इति स्थितिनिमित्तं चलनमात्रं विवक्षितम् । न च चलनमात्रे एजतिरनुपपन्नः । पूर्वत्र जगतो वृक्षत्वेन रूपिततया वृक्षचलने वृक्षः कम्पत इति प्रयोगानुसारेण जगच्चलनमपि कम्पत्वेन रूपितम् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चय इति । तथा च ब्रह्मप्रकरणे प्राणवज्रोपासनं विवक्षित्वा तत्रामृतत्वफलकीर्तनं तदुपासनायाः ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वं कल्पयित्वा परम्परया घटनीयमिति क्लेशोऽपि निर्मूल एव पूर्वपक्षिण इति । अत्र जगच्चलनहेतुत्वं भयहेतुत्वं च प्राणवज्रसाधारणं सर्वपदसङ्कोचापत्त्या पूर्वापरपर्यालोचनासनाथया ब्रह्मासाधारणं सम्पादनीयमिति अस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥३९॥

कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

'एष सम्प्रसाद' इति वाक्यं यद्यपि प्रजापतिविद्यायां प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयायां पठ्यते, तथापि न तदनुसारेणानेकश्रुतिभङ्गं कृत्वा व्याख्येयम् । अपि तु श्रुत्यनुसारेण प्रकरणबाधं कृत्वा तत उत्कर्ष एव स्वीकर्तव्यः । पूर्वत्र हि प्राणवज्रश्रुतिभङ्गः न केवलं प्रकरणमात्रेण , अपि तु पूर्वोत्तरमन्त्रार्थप्रत्यभिज्ञानसहकृतसर्वपदासङ्कोचोपोद्बलितजगच्चालकत्वभयानकत्वलिङ्गेन । इह तु ज्योतिश्श्रुतेरेवोपोद्बलिका समुत्थानादिश्रुतिरस्ति । समुत्थानं ह्यनुत्कर्षवादिना विवेकज्ञानं वक्तव्यम् । तथा च क्लेशः । शरीरात् समुत्थानं हि शरीरादुत्क्रान्तिरेव स्वरसतः प्रतीयते । अतस्तदनुसारेण ज्योतिःपदमादित्यपरमेव व्याख्येयम् । न च तथासति परमिति विशेषणानुपपत्तिः । आदित्यज्योतिषोऽपि नक्षत्राद्यपेक्षया परत्वोपपत्तेः । अमुमर्थमभिप्रेत्याह—प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिश्शब्दमिति । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र हीति । प्रकरणादिति । प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शकयत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । तथा च नाडीखण्ड इति । 'अथ या एता हृदयस्य नाड्य' इत्यारभ्य आम्नाते दहरविद्याप्रकरणान्तर्गते 'अथ यत्रैतदि'त्यादिवाक्यम् । तत्र शरीरादुत्क्रमणमुक्त्वा रश्मिभिरूर्ध्वगतस्य 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छे'दित्यादित्यप्राप्तिरभिहिता । सैवेहोत्क्रान्तिरादित्यप्राप्तिश्च 'शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'त्यत्र प्रत्यभिज्ञायते । अत-

स्ववाक्यगतसमुत्थानश्रुतिज्योतिःश्रुतिभ्यां वाक्यान्तरार्थप्रत्यभिज्ञानुसारेण च एष सम्प्रसाद इति वाक्यस्यार्चिरादिमार्गपर्वभूतादित्यप्रतिपादकत्वात् तदर्थस्य निर्विशेषप्रकरणे निर्विशेषविदां 'प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्' इत्यधिकरणे गतिप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वादनन्वयादुत्कर्ष एवेति पूर्वपक्षाशयः । अयमत्र सिद्धान्ताशयः—यद्यपि यथाश्रुतार्थस्य वाक्यस्य न प्रकरणे समावेशः, तथापि लक्षणया प्रकरण एव निवेशः स्वीकर्तव्यः । यथाश्रुतार्थमादायोत्कर्षे उपगम्यमाने सगुणविद्यासूत्कर्षो वक्तव्यः । तथासति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । पञ्चाग्निविद्यागतस्य 'य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'त्यादिवाक्यस्य 'अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्यामि'त्यधिकरणे सर्वासु सगुणोपासनासु मार्गप्रापकतायाः वक्ष्यमाणत्वेन तेनैव सर्वसाधारण्येन सकलपर्वोपेतस्य मार्गस्य प्रापिततया तदनुक्तस्य पर्वविशेषस्य अनेन प्रतिपादनात् । न च 'शतं चैका चे'ति श्लोके 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'त्यनेन मूर्धन्यनाडीतः निर्गतस्यामृतत्वमुक्तम् । तत् कथमित्यपेक्षायां 'परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'त्यनेन परस्य ज्योतिषः आदित्यस्य समीपे यो ब्रह्मलोकः, तत्र सम्पद्य स्थित्वा स्वेन निर्विशेषशुद्धचिदात्मनावतिष्ठ इति तयोर्ध्वमायन्निति वाक्यापेक्षितः सविशेषोपासनानां क्रममुक्तिप्रकार आम्नात इति वाच्यम् । 'अमृतत्वमेती'त्यत्रामृतत्वशब्दो हि न मुख्यामृतत्वपरः, अपि तु आभूतसम्प्लवस्थानरूपामृतत्वपरः । तथा च वक्ष्यते चतुर्थे—'अमृतत्वं चानुपोष्ये'ति । न चेदमपि वाक्यं क्रममुक्तिप्रकारं स्पष्टं प्रतिपादयति । आदित्यं प्राप्तस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरित्येतावन्मात्रप्रतिपादनात् ब्रह्मलोकं गत्वा निर्विशेषमात्मानं साक्षात्कृत्येत्यंशस्याप्रतिपादनात् । अस्ति च तदर्थप्रतिपादकं स्पष्टवचनं तैत्तिरीयके दहरविद्याप्रकरणे—'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति । अत्र ये ब्रह्मलोके गत्वा संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः, ते परामृतं प्राप्य परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यन्वयो द्रष्टव्यः । तथा चोत्कर्षवादिना 'एष सम्प्रसाद' इति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । अतो वैयर्थ्यपरिहाराय प्रकरण एव निवेशमुपगम्य लक्षणया तदनुगुण एवार्थो वर्णनीयः । वरं हि वैयर्थ्यापेक्षया लक्षणाश्रयणमिति । तथा चैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय वेदान्तश्रवणमननादिनोत्पन्नेन देहात्माभिमानपरित्यागरूपं देहात्समुत्थानं कृत्वा परं ज्योतिः परमात्मरूपं साक्षात्कृत्य स्वेन रूपेण

निर्विशेषचिदात्मना अभिनिष्पद्यत इत्येवंरूपार्थो द्रष्टव्यः । न च तथासति 'अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत, एवमेवैष सम्प्रसाद' इति दृष्टान्तवाक्ये परं ज्योतिरुपसम्पद्य यादित्यप्राप्तिर्विवक्षिता । इह तु परं ज्योतिरिति दार्ष्टान्तिके ब्रह्मसाक्षात्कारो विवक्षित इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैरूप्यं स्यादिति वाच्यम् । येन हि शरीरात् समुत्थायेत्यत्र उत्क्रान्तिर्विवक्षितेत्युच्यते, तस्याप्यमुष्मादाकाशात्समुत्थायेत्यत्र वैरूप्यम् । वाय्वादीनां ह्याकाशात् समुत्थानं न तत उत्क्रान्तिरूपम् । तेषां सदा आकाशेन संसृष्टत्वात् । किं तु निदाघे निलीनानि पुरोवातादीनि आकाशात् विविच्य न गृह्यन्ते । प्रावृडारम्भ तु किञ्चिद्विविच्य गृह्यन्त इति तदेव तेषां आकाशात् समुत्थानम् । अथवा वैरूप्ये सत्यपि 'सकलकलं पुरमेतत् सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिवे'त्यादाविव शब्दैकरूप्यात् समुत्थानेतिशब्दस्योभयत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च प्रयोगात् सारूप्यमुपेयते । तथासति परं ज्योतिरुपसम्पद्येत्यत्रापि तथास्त्विति न काचिदनुपपत्तिः । सूत्रे दर्शनादित्यस्य निर्विशेषप्रकरणानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थमभिप्रेत्य 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वि'त्यत्र प्रजापतिविद्यायाः निर्विशेषपरतायाः स्थापितत्वादिह तमेव सिद्धवत्कृत्यैष सम्प्रसाद इति वाक्ये तस्यानुवृत्तिं दर्शयति— य आत्मापहतपाप्मे'त्यादिना । स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणादिति । यद्यपि स उत्तमः पुरुष इत्यत्र तच्छब्दः यः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुक्तजीवो निरूपितः, तस्य परामर्शकः । स तत्र पर्येतीत्यादिना मुक्तधर्माणामाम्नानात् ज्योतिरपेक्षयात्यन्तसन्निहितत्वाच्च, तथा पीहोत्तमपदश्रवणेन तत्समानार्थकपरशब्दस्य तत्र श्रवणात् ज्योतिष एव प्रत्यभिज्ञानात्तस्य परामर्शकः । जक्षणादयश्च नेह स्वरूपेण विवक्षिताः । 'नोपजनं स्मरन्निदं शरीर'मिति निषेधात् निर्विशेषमुक्तेस्तदसम्भवाच्च । किं तु सर्वात्मताद्योतनाय । तदर्थश्च ब्रह्मण्यपि सम्भवतीति भावः । इह ज्योतिषः परत्वं ब्रह्मत्वे लिङ्गमस्पष्टम् । नक्षत्राद्यपेक्षया परत्वस्यादित्येऽपि सम्भवात् । तत् प्रकरणानुसारेणान्वेषणीयमित्यस्पष्टता ॥ ४० ॥

॥ इति ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ज्योतिश्श्रुतेः प्रकरणानुत्कर्षे आनर्थक्यापातात् प्रकरणे च यथाश्रुताया निवेशासम्भवात् ब्रह्मपरत्वमास्थितम् । इह तु न प्रकरणानुत्कर्ष उच्यते । अपि तु 'यदन्तरे'त्युत्तरवाक्येन ब्रह्मोपासनं विधीयते । तदङ्गतया नामरूप-

निर्वोढृतया भूताकाशोपासनं विधीयत इति न प्रकरणे तस्या यथाश्रुतत्वे काचिदनुपपत्तिरिति सङ्गतिः। ननु, 'आकाशस्तल्लिङ्गा'दित्यत्राकाशपदस्य ब्रह्मपरत्वं स्थापितम्। 'सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त' इति लिङ्गात्। इहापि नामरूपयोर्निर्वहितेति नामरूपकर्तृत्वमवगम्यते। 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे'त्युत्तरवाक्ये च ब्रह्मश्रुत्यादयः। ततस्तेन गतार्थमिदमित्यत आह—नामरूपनिर्वहणस्य चेति। अयं भावः—निर्वहणं न कर्तृत्वम्। उपद्रवादिनिवर्तनेन देशस्थितिहेतौ देशानुत्पादकेऽपि राज्ञि देशनिर्वाहक इति प्रयोगात्। पटोत्पादके तन्तुवाये तदपरिपालके तदप्रयोगाच्च। अतः परिपालनमेव निर्वहणम्। तच्चाकाशेऽप्यवकाशदानेन सम्भवति। अतो न निर्वहितेत्यस्य ब्रह्मलिङ्गसमर्पकता। 'ते यदन्तरे'ति वाक्यं तु ब्रह्मविषयं, नाकाशविषयम्। न च तें यदन्तरेत्यत्र यत्पदेन प्रकृताकाशं परामृश्य तत्र ब्रह्मादिशब्दप्रयोगात् उभयोरेकविषयतेति शङ्कनीयम्। (यत्पदस्य तदमृतमित्यत्र प्रतिनिर्दिष्टवस्तुनिर्देशकतत्पदेनैव निराकाङ्क्षत्वात्।) परं तु येन रूपेण यत्पदसमभिव्याहृतं वाक्यं किञ्चिदर्थं प्रतिपादयति, तस्य प्रसिद्धिः पूर्वमपेक्षिता। अत एव 'अथ यदतः पर' इत्यत्र विद्यमानस्य यत्पदस्य द्युसम्बन्धित्वेन ज्योतिषः प्रसिद्ध्यपेक्षस्य पूर्ववाक्यार्थपरामर्शकतोपेयते। न तु प्रकृतपरामर्शकत्वमिति निर्बन्धेनैव। प्रकृते तु 'ते नामरूपे यदन्तरे'ति वाक्येन नामरूपास्पृष्टत्वं प्रतिपाद्यते। न तेन रूपेण पूर्ववाक्ये प्रसिद्धिरस्ति। नामरूपनिर्वाहकत्वस्यैव पूर्ववाक्ये प्रसिद्धेः। ते यदन्तरेतिवाक्येन नामास्पृष्टत्वेन प्रसिद्धावपेक्षितायां पूर्ववाक्यस्य तदशक्तत्वादस्थूलादिवाक्यमेव तथास्थेयम्। अतो नाकाशवाक्यस्य ब्रह्मवाक्यस्य च यत्पर्यालोचनया एकार्थता, प्रत्युत तयोर्भिन्नार्थतैव प्रतीयते। यथैतयोर्ग्रामयोर्निर्वाहको दत्तः। ताभ्यामस्पृष्टा तु या, सा मैत्रीत्यत्र भिन्नधर्मनिर्देशात् भिन्नलिङ्गनिर्देशाच्चार्थभेदः प्रतीयते, एवमत्रापि नामरूपयोर्निर्वाहक आकाशः, ताभ्यामस्पृष्टं तु ब्रह्मेति भिन्नलिङ्गधर्मनिर्देशात् भेद एव स्वरसतः प्रतीयते। अपि चाकाशो ह वै नामेति निपातावगता प्रसिद्धिरिहाकाशपदार्थेनान्विता। तथा च प्रसिद्धो य आकाश इत्यर्थो लभ्यते। यथा च भूताकाशस्य लोकवेदप्रसिद्धिः, नैवमात्माकाशस्य लोकवेदप्रसिद्धिः। अपि तु वैदिकयेव। तथा चात्मग्रहणं हवैनामेतिनिपातार्थोऽपि सङ्कोचनीयस्स्यात्। न चैतदसङ्कोचसम्भवे न्याय्यम्। न च तथासति 'सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त' इति वाक्येऽपि हवा इति निपातश्रवणात् तत्रापि ब्रह्मनिर्णयो न स्यादिति

यत्पदस्य तदमृतमित्यत्र तत्पदप्रतिनिर्दिष्टवस्तु प्रतिनिर्देशकतदादिपदेनैव निराकाङ्क्षो भवति॥ इति क्वचित् पुस्तके पाठः॥

वाच्यम् । सर्वाणीति वाक्ये ह्वा इति पदद्योतिता प्रसिद्धिर्नाकाशप्रातिपदिकार्थेऽन्वेति । आकाशो ह वै नामेत्यत्रैव प्रथमान्ततया श्रवणाभावेनाकाशप्रातिपदिकार्थप्राधान्याभावात् । किं तु आकाशादेव समुत्पद्यन्त इति पञ्चमीश्रवणेन विभक्त्यर्थकारणतायाः प्राधान्यात्तत्रैवान्वेति । तस्याश्च सर्वभूतकार्यतानिरूपिताया लोकप्रसिद्धत्वाभावेन श्रौतप्रसिद्धेरेवागत्याश्रयणीयत्वात् न तद्वाक्यतुल्यतास्य वाक्यस्य । तदिदं वक्ष्यति 'आकाशस्तल्लिङ्गादित्यस्यैवायं प्रपञ्च' इति । ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशतीति । ते नामरूपे अन्तरा यदिति योजनायां नामरूपमध्यस्थत्वं ब्रह्मणो दर्शितं भवति । तच्च निरवधिके ब्रह्मणि यथाश्रुतमघटमानं यथा मध्यस्थो नामासंस्पृष्टो भवति, तथा ब्रह्मापि ताभ्यामसंस्पृष्टमिति प्रतिपादयन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वं ब्रह्मणस्साधयत्येव । न च द्वितीययोजनायामवधिद्वयनिर्देशाभावात् अन्तरापदमसङ्गतं स्यादिति वाच्यम् । 'ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः । वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्वसन् ॥' इति भट्टिकाव्ये अवधिद्वयानिर्देशं विनैव अन्तरापदप्रयोगेण तथा नियमाभावात् । ननु, नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वादाकाशस्य कथं ब्रह्मत्वम् । आकाशे नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वस्याश्रवणादिति चेत्, उच्यते—यदन्तरेतिवाक्ये यत्पदस्य प्रकृताकाशपरामर्शकतया तत्रापि तदवगतिसम्भवात् । न च तद्ब्रह्मेति तत्पदेन प्रतिनिर्देशात् प्रकृते न यत्पदस्य प्रकृतपरामर्शकत्वनिर्बन्ध इति वाच्यम् । 'त्यदादीनां हि सर्वेषां प्रकृतपरामर्शकत्वमेव स्वरसतः । न तद्यत्पदे सङ्कोचनीयम् । परं तु यथा यत्पदस्य प्रसिद्धत्वं परामर्शनीये अधिकमपेक्षितं, एवं पूर्ववाक्यगतस्य तत्पदादिना प्रतिनिर्देशोऽप्यधिकोऽपेक्षितः, न तु तावता प्रकृतपरामर्शकता परित्यक्तव्या । दृश्यते हि अदसो देशकालाभ्यां विप्रकृष्टत्वम्, इदमः सन्निहितत्वम्, एतदः अपरोक्षत्वं, तदस्तु परोक्षत्वमित्येवमाद्यसाधारणप्रयोगोपाध्यपेक्षत्वेऽपि परामर्शनीये सर्वेषां प्रकृतत्वापेक्षा । तथा च यत्पदेनाकाशपरामर्शे तदर्थस्यापि नामरूपाभ्यामर्थान्तरता प्रदर्शितैव भवति । तथा चाकाशपदं ब्रह्मपरमेवोक्तलिङ्गात् सिध्यति । तदाह—न च ब्रह्मणोऽन्यादिति । न च तथासत्याकाशप्रातिपदिकार्थान्वयिनि ह्वै नामेति निपातद्योतिता प्रसिद्धिर्विरुध्यत इति वाच्यम् । देवदत्तः खलु पण्डित इत्यादौ खलुशब्दद्योतितायाः प्रसिद्धेरिव विशिष्ट एवान्वयोपपत्तेः । खलुशब्दद्योतिता प्रसिद्धिर्विधेयपाण्डित्यविशिष्टदेवदत्ते अन्वेति, न तु केवले । तथैवान्वयबोधात् । न हि देवदत्तः खलु पण्डित इत्यत्र प्रसिद्धो यो देवदत्तः, स पण्डित इत्यन्वयबोधोऽस्ति, अपि तु पाण्डित्यशालितया देवदत्तः प्रसिद्ध इत्येव । तथा च प्रसिद्धिद्योतकानां निपातानां विधेयधर्मान्वयित्वार्थसमर्पकताया व्युत्पन्नत्वात्

इहापि ह्वैभामेति निपातद्योतिता प्रसिद्धिः विधेयनामरूपनिर्वाहकत्वविशिष्टाकाशान्वयिन्येव, न तु केवलाकाशप्रातिपदिकार्थान्वयिनीति न तद्बलात् भूताकाशग्रहः । नामरूपनिर्वाहकता तु न भूताकाशस्येत्याह—नामरूपयोरपि निर्वहणमिति । यद्यपि स्थितिहेतुर्निर्वाहको भवति, तथापि नाचेतने आधारतया स्थितिहेतौ निर्वाहकपदप्रयोगः । घटाधारे भूतले घटनिर्वाहकत्वाप्रसिद्धेः । अपि तु यश्चेतन इष्टप्रापणेनानिष्टनिवर्तनेन च नियच्छति, स एव निर्वाहक इत्युच्यते, न तु तथा भूताकाश इति भावः । ननु, तथापीन्द्रादिभौतिकविषयनामरूपनिर्वाहकता हिरण्यगर्भस्यापि सम्भवति । 'सर्वेषां तु स नामानि रूपाणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥' इति तस्यापि तदवगमात् । अत उक्तं—निरङ्कुशमिति । निरङ्कुशत्वमनन्याधीनत्वम् , असङ्कुचितनामरूपविषयत्वं च । तथा च यस्यां क्रियायां यश्चेतनः प्रथमावयवमारभ्य फलनिष्पत्तिपर्यन्तं कर्तृत्वेनानुस्यूतो भवति, स तस्या निर्वाहक इत्युक्तलक्षणं निर्वाहकत्वं हिरण्यगर्भस्य नामरूपोत्पत्तौ उदाहृतवचनपर्यालोचनया 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ।' इति वचनपर्यालोचनया स्थितावपि भौतिकनामरूपयोस्तदस्ति । तथापि न तस्य सर्वनामरूपगोचरं तत् । नाप्यनन्याधीनम् । ईश्वरतन्त्रत्वात् । अतो नेह स विवक्षितः । ननु, 'अनेन जीवेने'ति श्रुतौ जीवात्मना स्थितस्य परमात्मनो नामरूपव्याकर्तृतावगम्यते । तथा च जीवस्यैव तत्पर्यवस्यतीति शङ्कते—ननु जीवस्यापीति । अत्र हि जीवपदं सर्वजीवविषयम् । न च सर्वेषां जीवानां नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्करणं च सम्भवति । तथाचात्र जीवात्मनानुप्रवेशानन्तरमैश्वरेण रूपेण व्याकरणादिकं विवक्षितम् । नामरूपव्याकरणादेर्जीवरूपप्रवेशानन्तरत्वोक्तिस्तु तद्भोगार्थत्वान्नामरूपव्याकरणस्येति द्योतनाय, न तु तेनैव रूपेण कर्तृत्वमिति द्योतनायेत्यभिप्रेत्य परिहरति—बाढमित्यादिना । यच्चोक्तं नामरूपयोर्निर्वहिताकाशः । तदसंस्पृष्टं तु ब्रह्मेत्येवंनिर्देश उभयोर्भेदे लिङ्गम् । तत्तु अभेदसमर्पकेण यत्पदेन नामरूपनिर्वहितृत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वव्यवस्थापनेन च बाध्यते । भेदाभेदलिङ्गयोर्मध्ये अभेदलिङ्गस्यैव प्रबलत्वात् । अभेदस्य स्वरूपतया धर्मिप्रतियोग्युपस्थितिसापेक्षात् भेदाच्छ्रघूपस्थितिकत्वात् । नामरूपनिर्वाहकत्वं चाकाशान्तरत्वाक्यपर्यालोचनां विनैव ब्रह्मत्वमवगमयतीति वाक्यद्वयपर्यालोचनासापेक्षान्निर्देशविशेषरूपात् भेदलिङ्गात् प्रबलमिति । अत्रोक्तनिर्देशविशेषरूपात् भेदलिङ्गादाकाशे ब्रह्मलिङ्गमाभिभूतमित्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ ४१ ॥

॥ इति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तत इति । 'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशा'दिति पूर्वसूत्रादिति शेषः । संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । ननूपक्रमे 'किं ज्योतिरेवायं पुरुष' इति जनकस्य याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्ने जीवस्य व्यवहारसाधनीभूतं ज्योतिः किमित्यर्थो विवक्षितः । तदनन्तरं च याज्ञवल्क्येन आदित्यचन्द्राग्निवाचां मध्ये पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरं व्यवहारसाधनमित्युत्तरिते वाचोऽप्यस्तमये किंज्योतिरिति पृष्ट आत्मैवास्य ज्योतिरित्युत्तरितम् । अत्रात्मपदं न जीवपरम् । अस्येति जीवस्य पृथङ्निर्देशात्, अपि तु परमात्मपरम् । अत एव तदनन्तरं 'कतम आत्मे'ति प्रश्नोऽपि सङ्गच्छते । आत्मपदस्य जीवपरत्वे तु तस्याहमिति प्रत्यक्षसिद्धस्य प्रष्टव्यतानुपपत्तेः । अत एव मध्येऽपि 'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीती'ति शारीरपदोक्तस्य जीवस्य स्वप्नेनाभिप्रहन्ता परमात्मा पृथङ्निर्दिश्यते । अत उपसंहारेऽपि 'स वा एष महानज आत्मे'त्यादिकं परमेश्वरपरमेव भविष्यति । एवं च 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इत्यादिना परमात्मधर्मकीर्तनमपि प्रकृतात्मन्युपपद्यते । अथोच्येत—'स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीवे'ति जीवधर्माः कीर्त्यन्ते । अत्र स इति पदं प्रकृतात्मपरम् । समान इत्यत्र केन समान इत्यपेक्षायां विज्ञानमयः प्राणेष्विति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टयोर्विज्ञानप्राणयोस्सम्बन्धे ताभ्यां समान इति निश्चीयते । तथा च विज्ञानाद्युपाधिकं यस्य लोकसञ्चारादिकं, स जीव एवेह वाक्ये प्रतिपाद्यते । उत्तरत्र च 'स वा अयं पुरुषो जायमान'इत्यादिना जन्मनरणादिकीर्तनं स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा 'स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वे'ति वाक्यैस्तदेतत्पदाभ्यां प्रकृतमात्मानं परामृश्य तत्र सुषुप्तिस्वप्नजाग्रदवस्थानां प्रतिपादनं च जीवपक्ष एव सङ्गच्छते । अतो वाक्यशेषपर्यालोचनयायमात्मशब्दो जीवपर एव स्यादिति । न स्यादिति प्रतिपादयामः । उपक्रमानुसारेण ह्युपसंहारो व्याख्येयः । तथा च उपक्रमे जीवातिरिक्तात्मपरत्वे निर्धारिते मध्ये निर्दिश्यमानानां जीवलिङ्गानां सर्वान्तर्यामिणि परमात्मन्येव यथाकथञ्चिन्नयनोपपत्तेः । एवं सर्वस्य वशीत्यादय उपसंहारगताः परमात्मधर्मा अपि समञ्जसा भवन्ति । ननूपक्रमोपसंहारपरामर्शैः परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति चेत्, अत्रोच्यते—'आत्मैवास्य ज्योति'रित्युपक्रमो न जीवातिरिक्तपरमात्मपरः । 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपु-

रात्मनः । बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥' इत्यादावभेदेऽप्येतादृश-सम्बन्धनिर्देशात् । तथा चोभयथा सम्भवतः । उपक्रमस्य उत्तरत्र जीवधर्मकीर्तना-नुसारेण जीवपरतैवाङ्गीकर्तव्या । अपि च 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्यस्योपसंहारे 'अत्रायं पुरुषस्स्वयंज्योतिर्भवती'त्युक्तम् । तत्र स्वयमितिपदं पुरुषपरमेव ।तथैव व्युत्पत्तेः । न हि देवदत्तेन स्वयं गतमित्यादौ देवदत्तादन्योऽर्थः प्रतीयते । अतो नोपक्रमो जीवान्यपर इति सम्भवति । 'कतम आत्मे'ति प्रश्नस्यापि न जीवविषयत्वेऽनुपपत्तिः । अहमित्येवंरूपेण प्रसिद्धस्यापि देहादिव्यतिरिक्ततया निर्णयार्थं प्रश्नोपपत्तेः । अत एव कतम इति पदं प्रयुक्तम् । तस्य ह्ययमर्थः—अहमित्येवं देहप्राणमनआदयः बहवो भासन्ते । तेषां मध्ये ज्योतिस्स्वरूप आत्मा क इति । तत्रोत्तरं—'योऽयं विज्ञानमयः प्राणे'ष्विति । अत्र विज्ञानमय इति क्षणिकविज्ञानव्यतिरेको दर्शितः विज्ञानविशिष्टः, न तु विज्ञानमेव । प्राणेष्विति सामीपिकाधारत्वेन प्राणानां निरूपणात् तदतिरेको दर्शितः । हृदीति मनोव्यतिरेकोपपादनम् । अन्तरिति बाह्यशरीरादिव्यतिरेकः । तादृश आत्मा ज्योतिस्स्वरूप इति तस्य प्रकाशान्तरनिरपेक्षता प्रतिपादिता । पुरुष इत्यनेन 'किंज्योतिरेवायं पुरुष' इति ज्योतिःप्रतिसम्बन्धित्वेन निर्दिष्टात् पुरुषादभेदस्सूचितः । अत उपक्रमस्तावत् स्वारस्येन जीवपर एव प्रतीयते । यस्य हि देहाद्यव्यतिरेको गृहीतः,तस्यैव तद्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयः । 'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्ये'त्यत्रापि शरीराभिप्रहन्ता जीव एव प्रतिपाद्यते । 'शुक्रमादाय पुनरैति स्थान'मिति वाक्यशेषात् । तत्र शुक्रपदं प्रकाशसाधनेन्द्रियगणपरम् । तथा च स्वप्नारम्भे येभ्यस्स्थानेभ्यः इन्द्रियाण्याकृष्टानि, तान्यादाय जाग्रदारम्भे पुनस्तत्स्थानमेतीति तदर्थः । न चैतत्परमात्मन्याञ्जसम् । जीवस्यैव च स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिती'ति विहन्तृत्वमाम्नातम् । तस्य ह्ययमर्थः—अस्य लोकस्य शरीरस्य सर्वावतः सर्वभोगपालकस्य तदुपयोगिन इति यावत् मात्रामेकदेशमिन्द्रियादिकमुपादाय स्थूलशरीरं जाग्रदुपयुक्तं स्वयं विहत्य स्वप्नशरीरं स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वीयेन जाग्रद्वासनारूपेण स्वेन ज्योतिषा स्वरूपभूतेन सहितः प्रस्वपितीति । इदं च वाक्यं स्वपितिलिङ्गात् जीवपरमिति तदनुगुण एवार्थो वर्णनीयः । तथा च पूर्ववाक्ये जीवस्यैव शरीरहन्तृत्वेन प्रतिपादनात् स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्येत्यत्रापि 'तदेते श्लोका भवन्ती'ति पूर्वोक्तार्थे सम्मतित्वेनोपन्यस्तस्तत्समानार्थकताया आवश्यकत्वात् जीवपरतैवास्थातुमुचिता । तथा च शारीरपदं शरीरपरम् । जीवस्य स्वप्नदशायां शरीरहन्तृत्वं नाम तस्यां दशायां तेन उपभोगाभाव एव । तथा च

उत्तरश्लोकेऽपि जीव एव कीर्त्यते—'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंस' इत्यादौ । अतो मध्ये परामर्शोऽपि जीवपरः । पूर्वं यथोपक्रान्तो जीवो देहादिव्यतिरिक्ततया, तथोत्तरत्रोपसंह्रियते—'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणे'ष्विति । अत उपक्रमोपसंहारपरामर्शैर्जीवपरमेतद्वाक्यम् । ननु, परमेश्वरोऽपि सुषुप्तौ 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति उत्क्रान्तौ च 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याती'ति जीवसम्बन्धितया निरूप्यते । तथा 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति परमात्मधर्मा भूयांस आम्नायन्ते । तद्विज्ञानार्थतया च 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादिना वेदानुवचनादीन्याम्नायन्ते । 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही'ति प्रश्ना जनको मुमुक्षुरवगम्यते । अतोऽङ्गुष्ठवाक्यवज्जीवानुवादो जीवपरमात्मनोरभेदबोधनार्थ इति परमात्मनो यद्विशुद्धं प्रत्यगभिन्नं स्वरूपं, तत्पर एवायं सन्दर्भ इति चेत्, अत्रोच्यते—जीवातिरिक्ते कस्मिंश्चिदसंसारिणि सिद्धे हि तस्य वशित्वादीनि लिङ्गानीति शक्यते वक्तुम् । स एवासिद्धः । न च जन्मादिसूत्रमारभ्य तत्तच्छ्रुत्युदाहरणेनाधिकः परमात्मा व्यवस्थापित इति वाच्यम् । तत्र हि जीवातिरिक्तं परमात्मानं सिद्धवत्कृत्य जगत्कारणत्वादिकं तस्यैव धर्म इति व्यवस्थापितम् । तन्न सम्भवति । अतिरिक्तमीश्वरमुपेत्य तस्य जगत्कारणत्वमिति कल्पनायाः गौरवग्रस्तत्वात् । अपि तु क्लृप्तानामेव जीवानां जगत्कारणत्वमात्रं कल्पनीयम् । लाघवादिति । अस्तु वा जीवातिरिक्तो व्यवहारतः, परमार्थतो जीवस्वरूपभूतः परमेश्वरः, तथापि न तत्परमेतद्वाक्यम् । उपक्रमोपसंहारयोः प्राणादिसम्बन्धित्वेन कीर्तितस्य जीवस्य तदभेदबोधनासम्भवात् । ननु, मध्ये असङ्गत्वादिना जीवः कीर्त्यते—'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति, सङ्गित्वेनापि कीर्त्यत एव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थोपन्यासात्—'साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने'ति । तथा च संसारित्वासंसारित्ववर्णनयोर्मध्यगतयोः कलहे उपक्रमाद्यनुसारेण संसारित्वनिरूपणानुसारेणासङ्गत्वादिवचनानि व्याख्येयानि । तथा चोपक्रमादिपर्यालोचनया जीवपरत्वे वाक्यस्य स्थिते औपसंहारिकसर्ववशित्वादिपरमात्मधर्मकीर्तनं जीवे तद्दृष्टिविधानार्थम् । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः परमात्मसम्परिष्वक्तत्वकीर्तनमपि तथोपासनार्थम् । वेदानुवचनादीनां च तत्रैवोपासनायां चित्तशुद्ध्यर्थतयोपयोगो भविष्यति । मोक्षफलकीर्तनमपि 'न लिप्यते कर्मणा पापकेने'त्यौपसंहारिकपापनिवृत्त्यर्थकमेव भविष्यति । तस्मात्संसारिस्वरूपान्वाख्यानपरत्वं युक्तमेव । अत एव नाङ्गुष्ठाधिकरणेन गतार्थतापि । तत्रैतादृशजीवोपक्रमोपसंहारैकरूप्याभावेन तस्य

वाक्यस्य ब्रह्मात्मना जीवोपासनापरत्वानभ्युपगमात् । आकाशपदस्य नामरूपनिर्वाहकत्वादिप्रबलब्रह्मलिङ्गानुसारेणास्तु ब्रह्मलक्षकता । अस्य तु वाक्यस्य सविशेषजीवपरतायाः प्रबललिङ्गैरवगतत्वात् न विशुद्धजीवस्वरूपलक्षकतेति सङ्गतिः । परमेश्वरोपदेशपरमेतद्वाक्यमिति। अयं भावः—येन ह्यनुमानेनेश्वरः प्रसाध्यते, तं प्रत्येवातिरिक्तेश्वरकल्पनं गौरवग्रस्तमिति दूषणं शक्यं वक्तुं, न त्वौपनिषदं प्रति। श्रुतिभिर्हि जीवानामपि नियामकत्वेन जीवासम्भाव्यमानेक्षणादिपूर्वकस्रष्टृत्वादिना चेश्वरः प्रतिपाद्य इति प्राचीनाधिकरणैर्निपुणतरं व्यवस्थापितम् । तथा च प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय । अस्मिंश्चार्थे 'भेदेन व्यपदेशादि'ति सूत्रांशो योजनीयः । तत्र श्रुतिषु संसारिणो जीवात् भेदेन व्यपदेशादस्ति परमेश्वर इति । यदि तु अन्यासूपनिषत्स्वीश्वरप्रतिपादनमस्तु । अथापि प्रकृते ज्योतिर्ब्राह्मणे तत्प्रतिपादनं नास्ति । तथा चेश्वरस्यैवात्राप्रतिपादनात् तद्भेदप्रतिपादनं दूरत एव निरस्तमिति वदेत्, तं प्रति पुनरपि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरिति पदाभ्यां सह भेदेन व्यपदेशादित्यनेनावृत्तेनोत्तरमुच्यते—परमेश्वरमित्यादिना । तद्व्याचष्टे—अन्वारूढ उत्सर्जन्यातीति । परमेश्वरेणाधिष्ठितो मरणसमये वेदनावशात् नानाविधान् शब्दानुत्सर्जन्यातीत्यर्थः । 'पत्यादिशब्देभ्य' इति सूत्रेण जीवं प्रस्तुत्य सर्ववशित्वसर्वाधिपतित्वादिकीर्तनात् प्रतीचो ब्रह्माभेदबोधनपरमेतद्वाक्यमिति प्रतिपाद्यते। तदुपयोगितया प्रथमत एव त्वंपदार्थशोधनपरतामवान्तरवाक्यानां कथयति—अत्र ब्रूम इत्यादिना । अयं भावः—'कतम आत्मे'ति प्रश्नस्तावत् मुमुक्षया जनकस्येति ताव'दत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही'ति तदीयवचनैरवगम्यते । मोक्षश्च निर्विशेषप्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानादेवेति' ज्योतिर्ब्राह्मणपूर्वभाविनः कूर्चब्राह्मणादवगम्यते । तत्र हि दक्षिणवामाक्षिगततया इन्द्रविराट्छब्दोदितौ पुरुषपत्नीभावेन जीवस्य सूक्ष्मस्थूलावस्थोपाधिकभेदावुपन्यस्य तस्यैव जीवस्य मूर्तामूर्तब्राह्मणप्रतिपाद्य'मथात आदेशो नेति नेती'ति एतदेव पारमार्थिकं रूपमिति 'स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते अशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्जते असितो न व्यथते न रिष्यती'त्युक्त्वा 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसी'ति हि तत्रोक्तम्। श्वेताश्वतरे च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् । यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती'ति निर्विशेषपरमात्मविज्ञानादेव मोक्षोऽवधारितः । न चात ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्यादिवाक्यगतो मोक्षशब्दः पापाभावपरतया सङ्कोचयितुं युक्तः । अभ्यस्तस्य सङ्कोचासहिष्णुत्वात् । 'न लिप्यते कर्मणा पापकेने'त्युपसंहारस्तु एकदेशद्वारा मोक्षप्रति-

पादनपर एव । उपक्रमोपसंहारौ त्वसङ्गात्मप्रतिपादन एव स्वरसौ । ज्योतिर्ब्राह्मणं हि 'स एष नेति नेत्यात्मे'त्यनेन पूर्ववाक्येन यत् संक्षेपेणोक्तं निर्विशेषप्रत्यगभिन्न ब्रह्मस्वरूपं, तस्यैव विवरणार्थमिति तावदवगम्यते । सन्निधानात् असङ्गत्वादिप्रत्यभिज्ञानाच्च । तत्रात्मैवास्य ज्योतिरित्यनेन स्वप्रकाशचिद्रूपब्रह्माभेदोपयोगितया जीवस्य ज्योतिस्स्वरूपता प्रतिपादिता । तेन चागृह्यो न हि गृह्यत इत्यविषयता ब्रह्मणः स्वप्रकाशतोपक्षिप्ता पूर्वत्र या, सा विशदीकृता । 'अशीर्यो न हि शीर्यत' इत्यनेन शरणयोग्येभ्यः प्राणादिभ्यः सावयवेभ्यो यो व्यतिरेक उपक्षिप्तः, तद्विवरणं 'योऽयं विज्ञानमयःप्राणे'ष्वित्यादिना कृतम् । 'असङ्गो न हि सज्जत' इत्यनेनोपक्षिप्तस्यासङ्गत्वस्य व्युत्पादनाय स्वप्नान्ताद्युपन्यासेनावस्थानामागमापायिनीनां सदैकरूपमात्मानं प्रति स्वाभाविकता नास्तीति परमार्थतस्तदसंस्पृष्ट एवात्मेति प्रतिपाद्यते । तथा च प्रतिपर्यायं वदति—'स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति । अस्वाभाविकत्वादेवौपाधिकत्वे संसारित्वस्य सिद्धे सुषुप्तौ च पूर्वं 'स समान' इतिवाक्येनोपक्षिप्तस्योपाधेः लये सिद्धे सति 'अत्र पितापिता भवती'त्यादिना 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्हृदयस्य भवती'त्यन्तेन वाक्येन विशुद्धता जीवस्य प्रतिपाद्यते । तेन च न व्यथत इति पूर्वं यत् संक्षेपेणोक्तं, तद्विवृतं भवति । न रिष्यतीत्यनेन यः प्रतीचो नाशाभाव उक्तः, स तु स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिस्संसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहातीत्यनेन देहसंयोगवियोगावेवात्मनो जन्ममरणे, न त्वभूतप्रादुर्भावस्वरूपध्वंसरूपे इति व्युत्पादयता विशदीक्रियते । असित इत्यनेन यद्बन्धराहित्यमुक्तं, तत् 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयानि'त्यादिवाक्यैः बन्धमूलपुण्यपापासंसर्गं वदद्भिर्विशदीक्रियते । अतः संक्षेपविस्तराभ्यां सर्वोऽप्ययं सन्दर्भः विशुद्धप्रत्यक्स्वरूपप्रतिपादनपूर्वकं तस्य पराभेदबोधनार्थमेव प्रवृत्त इत्यवसीयते । तथा चोपसंहृतं—'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदयाकाशः तस्मिन् शेते । सर्वस्य वशी सर्वनियमनसामर्थ्यवान्, सर्वस्येशानः सर्वनियामकः, सर्वस्याधिपतिः सर्वस्यापि कर्मोचितफलदानेन पालयिता । तथा च मध्ये यत्काचित् 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने' त्यादिसंसारिस्वरूपप्रतिपादनमुपलभ्यते, तत् 'न साधुना कर्मणा भूयानि'त्यादिनिषेधशेषभूतमित्यव-

गन्तव्यम् । उपक्रमाद्यनेकलिङ्गोपदब्धत्वात् विशुद्धजीवप्रतिपादनपरतायाः । तस्माज्ज्योतिर्ब्राह्मणं यथा सविशेषपरमात्मपरं न भवति, एवमेव संसारिजीवपरमपि न भवति । अपि तु जीवस्य परमात्माभेदबोधनपरमेवेति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यव्याख्यायां

ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां

प्रथमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः

ॐम्

अथ

॥ चतुर्थः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥

वृत्तानुवादपूर्वकं तुरीयपादस्य त्रिपाद्या सङ्गतिं वदन् वक्ष्यमाणपादार्थमाह—ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेत्यादिना तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परस्सन्दर्भः प्रवर्तत इत्यन्तेन । अयमर्थः—ईक्षत्यधिकरणे हि जन्मादिसूत्रोक्तं ब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतं जगत्कारणत्वादिकं श्रुतिप्रतिपाद्यं प्रधानेऽपि सङ्घटयितुं शक्यम् । अतोऽनुमानसिद्धसावयवप्रधानपरत्वमेव वेदान्तानामस्तु, न त्वलौकिकनिरवयवब्रह्मपरत्वमिति किञ्चिद्वान्तरवाक्याभासमूलतया लक्षणासम्भवशङ्कायां प्रधाने श्रुतिस्वारस्यनिराकरणेन सा शङ्का परिहृता । तदुपोद्बलनाय च सर्वासां श्रुतीनां गतिसामान्यन्यायं ब्रह्मणि प्रतिज्ञाय 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यादिभिः 'पत्यादिशब्देभ्य' इत्यन्तैः सूत्रैस्तत्तच्छ्रुतिस्वारस्यपर्यालोचनया गतिसामान्यमेव शङ्काविशेषनिराकरणपूर्वकं व्यवस्थापितम् । अस्मिन् पादे तदाशङ्क्यत इति त्रिपाद्या सह आक्षेपिकी अस्य पादस्य सङ्गतिः । तत्र प्रथमतः त्रिभिरधिकरणैः यत् प्रधानस्य अशब्दत्वोक्त्या क्वचिदपि वेदे तत् न प्रतिपाद्यत इत्युक्तं, तदाक्षिप्य समाधीयते । तथा च ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिशङ्का निराकृता भवति । प्रधानस्य क्वचित् कारणत्वेन प्रतिपादने हि जन्मादिसूत्रोक्तं ब्रह्मलक्षणमतिव्याप्तं स्यात् । चतुर्थाधिकरणेन च वेदान्तानां विरुद्धार्थप्रतिपादकतया नैकरूप्येण ब्रह्मप्रतिपादकत्वमस्तीति गतिसामान्यमाक्षिप्य समाधीयते । तदनन्तरं द्वाभ्यामधिकरणाभ्यां जीवे ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य समाधीयते । ततः प्रकृत्यधिकरणेन जन्मादिसूत्रोक्तं कारणत्वं ब्रह्मणः कर्तृत्वरूपमेव पर्यवस्यति । उपादानं तु प्रधानमेव भविष्यतीति पुनरपि प्रधानस्याशब्दत्वमासिद्धमित्याशङ्का निराक्रियत इति कृत्स्नोऽयं पादः पूर्वोक्ताक्षेपसमाधानार्थ इति । एतेनेत्यधिकरणं तु यानि प्रातिस्विकरूपेण नोदाहृतानि वाक्यानि, तेषूक्तानामेव न्यायानां सञ्चारार्थमित्यध्यायान्ते कृतम् । अतस्तुरीयपादे विशिष्य सङ्गतिर्न वक्तव्यैवेति । 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः' इत्यत्र अव्यक्तपदेन किं साङ्ख्यतन्त्रप्रसिद्धं प्रधानं गृह्यते, किं वा 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु'इत्यादि-

रूपकवाक्यगतं शरीरं गृह्यत इति संशये सूत्रे आनुमानिकमप्येकेपामिति शङ्काविभागं विवृण्वन्नेव पूर्वपक्षमाह—**आनुमानिकमपीत्यादिना । तत्र य एवेत्यादि।**
ननु, साङ्ख्येन स्मृतिप्रसिद्धमहदादिशब्दानां तत्क्रमस्य चेह प्रत्यभिज्ञानात् तदनुसारेण स एवेहार्थो विवक्षित इत्युच्यते । तत्र वक्तव्यं—तस्यास्स्मृतेः किमियमेव श्रुतिर्मूलम्, उत श्रुत्यन्तरम् । तत्र न तावदाद्यः । यदि हीयमेव श्रुतिर्मूलं भवेत्, तदैतच्छ्रुतिपूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनया योऽर्थोऽवगम्यते, तदनुसारित्वं तस्याः वक्तव्यम् । न तु तां स्मृतिमनुरुध्य प्रकृता श्रुतिर्व्याख्यातुं युक्ता । अस्यां तु रूपकवाक्यविन्यस्ता ये आत्मादिपदार्थाः, तेपामेव ग्रहणं न्याय्यम् । ननु, रूपकवाक्यविन्यस्ता एवेह ग्राह्या इत्यत्र किं नियामकम् । अन्योन्याकाङ्क्षेति चेत्, रूपकवाक्ये हि आत्मशरीरादीनां रथरथिभावेन विन्यासः । तत्र च प्रयोजनाकाङ्क्षा । अत्र चेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यत्र परापरभावेन उपन्यस्ता इन्द्रियादयः के इत्यपेक्षा । अतस्त एवेह ग्राह्या इति अन्योन्याकाङ्क्षा वर्णनीया । सा तु न सम्भवति । रूपकवाक्योक्तानामिन्द्रियादीनां तदनन्तरवाक्य एव वशीकरणविधिर्दृश्यते । 'यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः । यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ।' इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां यो बाह्यान्विपयानध्यवस्यन् इदं मे भूयादिति सङ्कल्पयति, तस्य बुद्ध्यपरपर्यायं विज्ञानमप्रशस्तं मनश्चायुक्तं, तथाभूतस्येन्द्रियाणि विपयेभ्योऽपरावृत्तान्यवश्यान्येव भवन्ति । परावर्तयितुं पुनरशक्यानि भवन्ति । यस्य तु विज्ञानमनसी, विपयाध्यवसायसङ्कल्पविमुखे, तस्य चक्षुरादीनि विपयप्रवृत्तिस्वभावान्यपि परावर्तयितुं योग्यानि भवन्त्येवेत्युक्त्वा अवश्येन्द्रियत्ववश्येन्द्रियत्वयोः फलं च दर्शितं—'यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्सदाशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्मात् भूयो न जायते ।' इति । तथा च वशीकृतहयाद्युपकरणस्य यथा समीचीनदेशप्राप्तिः, तद्वद्वश्येन्द्रियस्य मोक्षप्राप्तिरिति दृष्टान्तमुखेनेन्द्रियजयसम्पादनविध्यर्थावगमे रूपकवाक्यस्योपयुक्तत्वात् न तदाकाङ्क्षा, नापीन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति वाक्यस्य । तत्र हि तावन्नेन्द्रियादिशब्दार्थनिर्णयार्थं तद्वाक्यापेक्षा । प्रसिद्धार्थत्वात्तेपां पदानाम् । नापि परत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य पुरुपस्य परत्वावध्यपेक्षा । स्ववाक्योपात्तैरेवेन्द्रियादिभिस्तदाकाङ्क्षायाः शान्तत्वात् । अतः कथं पूर्वापरसन्दर्भपर्यालोचनया रूपकवाक्यगता एव ग्राह्या इति चेत्, उच्यते—पूर्वं रूपकवाक्यविन्यस्तानां यद्यपि वशीकरणविधिरस्ति, तथा-

पि स यावत्पर्यन्तमिन्द्रियादिषु मध्ये इदं प्रथमतः वशीकर्तव्यं यत्नेनेति विशिष्य न प्रतिपाद्यते, तावत् साकाङ्क्ष एव भवति। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यत्र च सर्वेभ्यः परत्वेन पुरुषः प्रतिपाद्यः। 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः'। इति वाक्यशेषात् । तत्र च इन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परः इत्येकया हेलया वक्तव्ये किमिति इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यवान्तरपरापरभावो वर्ण्यत इत्याकाङ्क्षा भवत्येव। तदाकाङ्क्षानिवृत्तये रूपकवाक्यविन्यस्तानामेव वश्यतायां परापरभावबोधनार्थमिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यस्यावान्तरतात्पर्यं कल्प्यते । तथा च रूपकवाक्यविन्यस्तानामेवेह ग्रहणे शरीरातिरिक्तानां पदान्तरैरेव गृहीतत्वात् परिशेषादव्यक्तपदेन शरीरमेव गृह्यते । तथा चायमर्थः—येन इन्द्रियाणि वशीकर्तव्यानीति चिकीर्षितं, तेनार्थाः प्रथमतो वशीकर्तव्याः। तद्वश्यता च तत्सन्निधिपरित्याग एव। अर्थसन्निधिपरित्यागेऽपि तद्विषयकमनस्सङ्कल्पे पुनरपि त इन्द्रियक्षोभका एवेति मनसा तद्विषयस्सङ्कल्पोऽपि परित्यक्तव्यः। तत्सङ्कल्पपरित्यागोऽपि बुद्धिवृत्त्यध्यवसायपरित्यागं विना न भवतीति विषयगोचरोऽध्यवसायः परिहर्तव्यः। इदं सर्वमपि नित्यनैमित्तिककर्मभिः परमेश्वराराधकस्य भवतीति तदाराधनेन विशुद्ध आत्मा सम्पादनीयः। परमेश्वराराधनं च शरीरस्वास्थ्ये भवतीति हितमितमेध्याशनेन शरीरं वशे कर्तव्यम् । तदिदमुच्यते—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति। परत्ववाचोयुक्त्या इन्द्रियेभ्यः अर्थाः पराः। वश्यतापादने इन्द्रियाणि वशीकर्तुमिच्छता प्रथमतोऽर्थसान्निध्यं परिहर्तव्यं भवति। अतस्ते इन्द्रियेभ्यः पराः। एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम्। तथा च पूर्वापरपर्यालोचनायां नेयं श्रुतिः साङ्ख्यस्मृतेर्मूलं भवति। एवं श्रुत्यन्तरमपि तत्र मूलं नोपलभ्यते। अतः कथं निर्मूलसाङ्ख्यस्मृत्यनुसारेण श्रुतिर्व्याख्यातुं शक्या। उच्यते—साङ्ख्यस्मृतिर्न निर्मूला । अनुमानमूलत्वसम्भवात्। साङ्ख्या हीत्थं वदन्ति—स्थूलानर्थान् दृष्ट्वा तत्कारणं तन्मात्रपदप्रतिपाद्याः सूक्ष्माः पृथिव्यादयः कल्प्यन्ते। पञ्चतन्मात्राणामिन्द्रियाणां च कारणत्वेनाहङ्कारः कल्प्यते । इन्द्रियाणि तु विषयोपलब्ध्यानुमीयन्ते । अहङ्कारकारणत्वेन महत्तत्वं, तस्यापि कारणमव्यक्तं, तत्तु न कस्यापि कार्यम्। परं तु तस्य भोग्यभूतस्य भोक्ता पुरुषः कल्प्यते। तथा च साङ्ख्यानां स्थूला अर्थाः प्रत्यक्षसिद्धाः, अन्ये त्वानुमानिकाः। तथा च प्रधानादिकमानुमानिकमेवेति तन्मूलायाः स्मृतेः श्रुतिसंवादोऽपि पूर्वपक्षे प्रतिपाद्यते । तदिदमुक्तं सूत्रकृता—'आनुमानिकमप्येकेषामि'ति । अनुमानसिद्धं यत् प्रधानं, तदिह श्रुतौ क्वचित् प्रतिपाद्यत इति यदुक्तं, श्रुतिः पूर्वोत्तरपर्यालोचनायां न साङ्ख्यतत्त्वपरा, अपि त्वन्योन्याकाङ्क्षया रूपकविन्य-

स्तेन्द्रियादिपरा । ततश्च परिशेषादव्यक्तपदं शरीरपरमिति, तत्रोच्यते—रूपकविन्यस्तानां वश्यताक्रियायां विनियोगे सति तत्रापि पुनः प्रथमतः किं वशीकर्तव्यमित्याकाङ्क्षा जायत इत्युक्तम् । सा किं क्रियापदश्रवणे कारकाकाङ्क्षेव स्वारसिकी, उत नीलो घटोऽस्तीत्यत्र घटस्य नीलांश इवोत्थाप्यते । नाद्यः । 'यस्तु विज्ञानवान् भवती'त्यादिवाक्यस्य ह्यभिधानमभिधेयं वा पर्यवसानाय नापेक्षते इन्द्रियेभ्यः परा इति वाक्यम् । न चाभिधानपर्यवसानेऽपि नाभिधेयं पर्यवासितम् । प्रथममिदम्, अनन्तरमिदं वशीकार्यमिति विशिष्यानुक्तेरिति वाच्यम् । एतादृशविशेषानभिधानेऽपि अभिधेयपर्यवसानसम्भवात् । परं तु कथं बुद्ध्यादीनि वशे कर्तव्यानीत्यपेक्षा तत्प्रकारानभिज्ञस्य भवति । सा तु 'ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥' इति शास्त्रेण इन्द्रियप्रवृत्तेः प्रयोजकं ज्ञात्वा तन्निरोधस्तत्र प्रकार इत्यवगतिसम्भवात् निवर्तनीया, न तु तादृशी आकाङ्क्षेन्द्रियेभ्यः परा इति वाक्येन निवर्तयितुमपि शक्या । तत्प्रकारस्य तत्रानवगमात् । अतो नोक्तस्वारसिकी आकाङ्क्षा सम्भवति । नापि द्वितीयः । तदुत्थापकादर्शनात् । वशीकरणविधिवाक्ये हि तदुत्थापकं नोपलभ्यते । न चावान्तरपरापरभावकथनम् 'इन्द्रियेभ्यः परा'इति वाक्यगतं स्वसार्थक्याय तथाकाङ्क्षामुत्थापयतीति वाच्यम् । अवान्तरपरापरभावकथनस्य सोपानपङ्क्तिन्यायेन सर्वेभ्यः पुरुषः पर इति सुखेन बुद्ध्युपारोहार्थत्वात् । अपि च तदुत्थापकत्वकल्पनेऽपि बुद्धिमनइन्द्रियाणामेव परापरभावो वक्तव्यस्स्यात् । वश्यताविधौ तेषामेव कीर्तनात् । अपि च प्रकृतसन्दर्भे 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इतिवाक्यपर्यालोचनया बुद्धेरेव वशीकरणे प्रयत्नोऽतीवास्थेय इत्यवगम्यते । उक्तगत्याव्यक्तपदस्य शरीरपरत्वे तस्य वशीकरणे अत्यन्तं यत्नः कर्तव्य इति कल्पनीयं स्यात् । तथा च 'दृश्यते त्वग्र्यये' तिवाक्यविरोधोऽपि । अपि च 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति वाक्यं 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरि'ति वाक्यपर्यालोचनया सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यः परः पुरुष इति प्रतिपत्तिपरमित्यवगम्यते । तच्च साङ्ख्यीयतत्त्वग्रहण एव समञ्जसं भवति । अर्था दश इन्द्रियाणि दश मनः बुद्धिपदोदितोऽहङ्कारः महानात्मेति महत्तत्त्वम् अव्यक्तपदोदितं प्रधानमिति चतुर्विंशतितत्त्वग्रहणसम्भवात् । रूपकवाक्योदितानां ग्रहणे तु न सर्वतत्त्वसङ्ग्रहः । रूपकवाक्ये हि 'विषयांस्तेषु गोचरानि'ति स्थूलानामेव ग्रहणं, न सूक्ष्माणाम् । तेषामिन्द्रियगोचरत्वाभावात् । तथा तन्मात्राणामहङ्कारमहत्तत्त्वाव्यक्तानां च तस्मिन् पक्षे ग्रहणासम्भवात् न सर्वेभ्यः परत्वं पुरुषस्याभिहितं स्यात् ।

अतः श्रुतितात्पर्यात् साङ्ख्यीयानामेव तत्त्वानामिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिना ग्रहणं वक्तव्यमिति सिद्धं साङ्ख्यप्रक्रियायाः श्रुतिसम्मतत्वम् । तदिदमाह—तत्र य एव यन्नामान इत्यादि । अपि चाव्यक्तशब्दः प्रधाने रूढः । योगोऽपि तस्य प्रधान एव, न शरीरे । तस्य व्यक्तत्वात् । नाप्यव्यक्तपदस्य शरीरे रूढिः । तदाह—तत्राव्यक्तमित्यादि । न च साङ्ख्यतन्त्रे प्रसिद्धिर्न वैदिकलौकिकव्यवहार उपयुज्यत इति । तथाहिसति तार्किकप्रसिद्धिरपि न शब्दार्थनिर्णय उपयुक्ता स्यात् । तान्त्रिकप्रसिद्धत्वाविशेषात् । न चेष्टापत्तिः । तथापि महाकविव्यवहारदर्शनात् । तथा च भारते नारदं प्रस्तुत्योक्तम्—'ऐक्यनानात्मसंयोगसमवायविशारदः । पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ॥' इति । अत्र समवायपञ्चावयवशब्दाः तार्किकसमयप्रसिद्धाः । अतस्साङ्ख्यप्रसिद्ध्यापि शब्दार्थग्रहणे नानुपपत्तिः । यद्यपि प्रधानं सूक्ष्मावस्थाशब्दादियुक्तमेव, तथापि स्थूलावस्थाशब्दादिहीनत्वं शब्दादिहीनत्वाच्चेत्यनेन विवक्षितम् । तदेव जगतः कारणमित्यत्र एवकारोऽपिकारार्थः । न च महतः परमित्यत्र परत्वमात्रं प्रतिपाद्यते, न कारणत्वमिति वाच्यम् । तत्र परत्वे किं प्रयोजकमित्यपेक्षायां कारणत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः । न चार्थमनसोरिन्द्रियार्थाभ्यां परत्वं कारणत्वेन वक्तुं न शक्यत इति अर्थानामिन्द्रियक्षोभकत्वात् ततः परत्वं, मनसस्तु अर्थावभासकत्वात्तेभ्यः परत्वमिति च कल्पने तदनन्तराम्नातानां च कारणत्वेन परत्वमिति तस्मिन्नेव सन्दर्भे परशब्दस्यार्थवैरूप्यं स्यादिति वाच्यम् । परशब्देन ह्युत्कर्षमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्र प्रयोजकं यथासम्भवं कल्प्यत इति न वैरूप्यम् । श्रुतिस्मृतिन्यायेति । श्रुतिः प्रकृता, स्मृतिः साङ्ख्यीया, न्यायोऽनुमानम् । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धमिति । परशब्दो हि न साक्षादेव कारणत्वमाह, अपि तु पर्यवसानगत्या तथा कल्पनीयम् । न च कारणत्वेनैव पर्यवसानमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमिति भावः । न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यत इति । वेदस्य पुरुषसङ्केतितार्थप्रतिपादकत्वे सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यापातेन साङ्ख्यकल्पिताया रूढेः वेदार्थकरणेऽनुपयोगात् । भारतादीनां तु पौरुषेयत्वेन साङ्केतिकार्थप्रतिपादकत्वे न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । एवं सौत्रतन्त्रं व्याख्यातुं सूत्रात् बहिरेवोपपत्तिमुक्त्वा 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीते'रित्यनेन सिद्धान्त्यभिमतार्थस्यैव स्वारस्येन प्रतीतिरिति तत्रोक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे—प्रकरणनिरूपणायां चेति । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमिति स्वेन रूपेण प्रतीतिविषयतामन्यस्यापादयन्तीति रूपकपदेन शरीरादिसामानाधिकरण्येन विन्य-

स्ता रथादयो विवक्षिताः । तथा च रूपकात्मको यो रथः तत्सामानाधिकरण्येन विन्यस्तं प्रतिपादितमित्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्र च रूपकपदस्य रूपवन्तं करोतीति विग्रहे रूपवच्छब्दात्तत्करोतीति णिचि मतुपो लुकि टिलोपे च सति रूपिधातोर्ण्वुलि तस्याकादेशे णेरनिटीति णिलोपे च सति निष्पत्तिर्द्रष्टव्या । नन्वथापि रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेरिति वक्तव्यम् । शरीरस्यैव विशेष्यत्वप्रसिद्धेः । उच्यते—तथासति रूपकविन्यस्तेति विशेषणमरूपकविन्यस्तशरीरव्यावर्तकम् । तथा चायमर्थो भवेत्—रूपकविन्यस्तं यच्छरीरं वर्तते, तदेव गृह्यते अव्यक्तपदेन, न तु ततोऽन्यत् । एवंचसति प्रकृतासङ्गतिः । न हीहाव्यक्तपदेन शरीरग्रहणं सिद्धवत्कृत्य तद्विशेषग्रहणे विवादः । अपि तु प्रधानं ग्राह्यमिति परः, शरीरमिति तु सिद्धान्ती । तत्र च शरीरग्रहणमित्यत्र सिद्धान्तिना युक्तिर्द्विप्रकारा विवक्षिता । सामान्यविशेषाभ्यां रूपकविन्यस्ता एवेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादौ गृह्यन्ते । प्रकृतत्वात् । तेष्वपि परिशेषादव्यक्तपदेन शरीरमेव गृह्यत इति । तथा च रूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यंशो सामान्ययुक्तिर्निरूप्यते । तत्राप्यव्यक्तपदेन रूपकविन्यस्तेषु मध्ये न सर्वे गृह्यन्ते, अपि तु शरीरमितीन्द्रियादिव्यावृत्त्यर्थं तद्विशेषणं शरीरमिति । अतो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः सूत्रे समाश्रितः । तदिदमाह—प्रकरणात् परिशेषाच्चेति । प्रकरणं व्युत्पादयितुं सौत्रं दर्शयतीतिपदमवतारयति—तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ इत्यादिना । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति वाक्ये न साङ्ख्यीयस्मृतिप्रसिद्धानि तत्त्वानि गृह्यन्ते । तेषां विप्रकृष्टत्वात्, अपि तु सन्निहितत्वात् रूपकवाक्यविन्यस्ता एवेन्द्रियादय इह विवक्षिता इति । अत्र यद्यपीन्द्रियादिपदानि तत्रात्र च तुल्यान्येव प्रत्यभिज्ञायन्त इति न तदर्थैक्ये काचिद्विप्रतिपत्तिः, तथापि तत्र 'विषयांस्तेषु गोचरान्' 'शरीरं रथमेव तु तद्विष्णोः परमं पदमि'ति । इह तु अर्था इति अव्यक्तमिति पुरुष इति च पदभेदोऽस्ति । अतस्तदैकार्थ्याय सन्निहितत्वादियुक्त्याश्रयणम् । युक्त्यन्तरमाह—तैश्चेन्द्रियादिभिरिति । अयमर्थः—पूर्वत्र 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोःपरमं पदमि' ति प्राप्यत्वेनावगतं विष्णोः परमं पदम् । इहापि पुरुषस्य 'सा परा गति'रिति कर्मव्युत्पन्नेन गतिशब्देन प्राप्यत्वमवगम्यते । अतस्तयोरभेदः । पूर्वत्र चेन्द्रियादीनां वशीकृतानां तत्प्रापकत्वेनाङ्गत्वं तं प्रति क्लृप्तम् । इहापि तस्य परत्वेनावगतौ अवधित्वेन निबध्यमानानीन्द्रियादीनि तदङ्गानीति वक्तव्यम् । तथा च पूर्वत्र पुरुषं प्रत्यङ्गत्वेन क्लृप्तानि यानि, तान्येवेहापि अङ्गत्वेन निबध्यन्त इति युक्तं पुरुषोपकारकतायाः क्लृप्तत्वेनावगतिरूप-

द्वारभेदमात्रकल्पनायाः लघुत्वात् । अन्येषां तु ग्रहणे उपकारकत्वमपि कल्पनीयमिति गौरवं भवेत् । यत्तूक्तं—सर्वेभ्यः परत्वेनेह पुरुषः प्रतिपाद्यः । अतः साङ्ख्यीयतत्त्वग्रहणमेव समञ्जसम् । सर्वसङ्ग्रहसम्भवात् । रूपकविन्यस्तानां ग्रहणे तु तस्मिन्वाक्ये सर्वेषामनुक्तेः सर्वेभ्यः परः पुरुष इति प्रतिपत्तिर्न स्यादिति । अत्रोच्यते—न ह्यत्र सर्वेभ्यः परः पुरुष इत्येतावन्मात्रबोधने वाक्यस्य तात्पर्यम्, अपि त्वा'त्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इति वाक्येनोपक्षिप्तस्य भोक्तुः रथित्वेन कल्पितस्य प्राप्यं वैष्णवं पदमित्युक्तेः प्राप्तं भेदमपोदितुं तस्यैव यद्विशुद्धं स्वरूपं, तदेव विष्णोः परमं पदमिति बोधने । प्राप्यत्वं च तस्य प्राप्तस्यैवाप्राप्तत्वभ्रमव्युदासमात्रम् । अत एव च 'ऋतं पिबन्तावि'ति पूर्वमन्त्रेण जीवस्य समीपवर्तितया बुद्धिगुहायामेव परमात्मा विशुद्धसाक्षिस्वभाव उपक्षिप्तः । उत्तरत्र चाव्यवधानेनैव 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'ति परमात्मन एव जीवरूपेण गूढत्वं वक्ष्यति । तथा च विशुद्धसाक्षिस्वरूपबोधनाय ये तदभेदेनाहमित्येव गृहीताः शरीरादयः, तेभ्यः परत्वं बोधयितुं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये न सर्वतत्त्वग्रहणनिर्बन्धः । अत एवे'न्द्रियेभ्यः परं मनः मनसस्सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको लिङ्ग एव च । यत् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छती'ति वाक्ये अर्था न निर्दिष्टाः । तत्र जीवाभेदभ्रमाभावात् । इह तु तेषां ग्रहणं रूपकवाक्यविन्यस्तानामेव ग्रहणमिति द्योतनार्थम् । तथा च 'अव्यक्तात् पुरुषः पर' इत्यनेन विशुद्धं साक्षिणं निरूप्य ततोऽपि परं विष्णोः परमं पदमस्तीति भ्रमनिरासार्थं 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरि'ति तदभेदो बोध्यते । एवं च प्रकरणानुगुण्यं भवति । कठवल्लीनां प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणत्वं च 'त्रयाणामेव चे'ति सूत्रे विशदं भविष्यति । अपि च साङ्ख्यस्यापि न सर्वतत्त्वग्रहः । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र हि इन्द्रियसमभिव्याहृतार्थशब्दः स्थूलार्थपर एव पर्यवस्यति स्वरसतः । बुद्धिशब्दोऽपि स्वारस्येन नाहङ्कारवाचकः । स ह्यध्यवसायवृत्तिकान्तःकरणावान्तरभेदवाचको वा, महत्तत्त्ववाचको वा, महानात्मापि हैरण्यगर्भबुद्धिर्वा, जीवो वा, न तु साङ्ख्यीयम्महत्तत्त्वम् । तथा च न स्वरसतः साङ्ख्यस्यापि सर्वतत्त्वसङ्ग्रहः । यथाकथञ्चिल्लक्षणया अर्थाद्वा सर्वसङ्ग्रहः सिद्धान्तिनापि वक्तुं शक्य एव । परं तु प्रकरणविरुद्धार्थप्रतिपादकता परस्यावशिष्यते । अतः प्रकरणात् परिशेषाच्च शरीरमे-

वाऽव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति सिद्धम् । इन्द्रियाणां च ग्रहत्वमित्यादि । घ्राणवाग्जिह्वाचक्षुश्श्रोत्रमनोहस्तत्वचः अष्टौ ग्रहत्वेन, गन्धनामरसरूपशब्दकामकर्मस्पर्शा अष्टावतिग्रहत्वेन च 'प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रती'त्यादिना बृहदारण्यके समाम्नाताः । तत् सर्वेषामिन्द्रियाणां तद्विषयाणां चोपलक्षणम् । इन्द्रियाणां ग्रहत्वं च प्रसिद्धपिशाचादिग्रहवत् पुरुषव्यामोहकत्वात् । विषयाणां चातिग्रहत्वं सन्निधानाभावेऽपि स्मृतिमात्रेण व्यामोहहेतुत्वात् । ननु, 'बुद्धेरात्मा महान् पर' इत्यत्र नात्मपदं विशेष्यसमर्पकं, किं तु महत्पदमेव । तेन च महत्तत्त्वमेव प्रतिपाद्यते । आत्मपदं तु तस्यैव स्वरूपपरं सत् विशेषणम् । अत एवोत्तरत्र 'महतः परमव्यक्तमि'ति महत्पदस्यैवोपादानमित्यभिप्रायेण पृच्छति—कुत इति । आत्मशब्दादिति । 'आत्मानं रथिनं विद्धी' त्यत्र रथित्वेनोपक्षिप्तस्यात्मन इह आत्मपदेन प्रत्यभिज्ञानात् आत्मा महानिति समभिव्याहारे गुणवाचकत्वेन लोके प्रसिद्धस्य महत्पदस्य स्वरसतो विशेषणत्वस्यैव प्रतीतेः स्वरूपपरत्वे व्यर्थतापाताच्च उत्तरत्र विशेषणद्वारा आत्मन एव निर्देशसम्भवात् भोक्तैवात्र निर्दिश्यत इति भावः । स्वामित्वादिति । इदमुपलक्षणं स्वरूपतोऽपि व्यापकतया महत्त्वोपपत्तेः । प्रौढ्या पक्षान्तरमाह—अथ वेति । ननु, हिरण्यगर्भस्यैवाप्रसिद्धेः तदीयबुद्धेर्ग्रहणं दूरापास्तमित्यत आह—यो ब्रह्माणं विदधातीति । हिरुगिति । पृथगित्यर्थः । एतादृशक्लेशाश्रयणे किञ्चित् न नियामकमिति भोक्तृपक्ष एव समीचीनः । एवं दर्शयतीत्यंशं सन्निहितत्वादङ्गत्वेन क्लृप्तत्वाच्च रूपकवाक्यविन्यस्तानामेवेह ग्रहणमित्यभिप्रायं व्याख्याय प्रकरणपर्यालोचनयापि तद्ग्रहणम् । प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणे तद्विरुद्धस्य साङ्ख्यीयाव्यक्तस्य ग्रहीतुमनुचितत्वादित्यभिप्रायेणापि दर्शयतीत्येतद्व्याचष्टे— शरीरेन्द्रियेत्यादिना । ननु, प्रकरणोद्घाटनं त्रयाणामिति सूत्रे भविष्यति । ततश्च दर्शयतीत्यनेनापि तदुद्घाटने पुनरुक्तता स्यादिति न तत्र महाप्रकरणोद्घाटनम् । इह तु 'ऋतं पिबन्ता'वित्यारभ्य 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत' इत्यन्तमवान्तरप्रकरणं वशीकृतेन्द्रियगणेन 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ' इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्ययोगबलात् 'प्राप्यं वैष्णवं परमं पदं देहादिव्यतिरिक्तप्रत्यगभिन्नस्वरूपमेवेत्यनया भङ्ग्या परमात्मप्रतिपादकं तदुद्घाट्यत इति कुतः पौनरुक्त्यम् । मन्त्रस्यास्फुटत्वात् । तं व्याचष्टे—एतदुक्तमित्यादिना । 'तद्यच्छेज्ज्ञान' इत्यादावुत्तरत्राधिकरणाधेयभावस्य स्फुटमवगमात् वाङ्मनसीत्यत्रापि तथैव विवक्षितमित्यभिप्रेत्य वागित्यत्र द्वितीया मनसीति च सप्तमी छान्दसप्रक्रियया स्वीकर्तव्येत्याह—वाचं

मनसि नियच्छेदिति। वाक्यग्रहणमिन्द्रियमात्रोपलक्षणम् । नियमनं च तत्तद्व्यापारनिरोध एवेत्याह—वागादीन्द्रियव्यापारमित्यादिना ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

सूत्रव्यावर्त्याशङ्कां दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति—उक्तमेतदित्यादिना । स्पष्टतरं प्रत्यक्षम् । अस्पष्टवचनः अप्रत्यक्षवाचकः । सूक्ष्मशरीरस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् प्रकृते स्थूलमेव शरीरं कारणात्मना सूक्ष्मं विवक्षितमित्येवं सूत्रं योजयन् परिहारमाह—अत उत्तरमुच्यत इत्यादिना । तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममिति । सूक्ष्मं भूतं सूक्ष्मतापन्नं भूतसूक्ष्मम् । भूतपूर्वादिवत् समासः । इदं च 'तदन्तरप्रतिपत्ता'वित्यत्र निरूपयिष्यते । अथवा भूतसूक्ष्मम् अविद्या । गोभिः श्रीणीत गोभिः पयोभिः श्रीणीत मिश्रयेत् मत्सरं सोमम् । अत्र गोपदं तत्कार्ये पयसि प्रयुक्तम् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

यद्यपि जगतः सूक्ष्मावस्थाभ्युपगमः परस्य सिद्धान्तिनश्चाविशिष्टः, तथापि परस्य सा स्वतन्त्रा । सेश्वरसाङ्ख्यस्यापि सा परमात्मनः सकाशात् परमार्थतो भेदवती । सिद्धान्ते तु परमात्मनि स्वरूपेण कल्पितेत्यस्ति विशेष इति परिहाराभिप्रायमाह—अत्रोच्यत इत्यादिना । प्रागवस्था जगत इति । जगत्प्रागवस्थाश्रयाविद्येत्यर्थः । तदधीनत्वादित्यंशं व्याख्याय अर्थवदित्यंशं व्याचष्टे—अर्थवतीह सेति । परमात्मनो जगदुपादानत्वकर्तृत्वे न शक्तिं विना सम्भवतः । निर्विकारस्वभावस्य हि परमात्मनः कामसङ्कल्पादिरूपो विकारो वियदादिरूपश्चौपाधिकोऽनृतो वक्तव्यः स्फटिकारुणिमादिवत् । अत उपाधिभूता तस्य मायादिशब्दप्रतिपाद्या शक्तिरेष्टव्या । नन्वसङ्गस्वभावे परमात्मनि यथा अविद्याध्यारोपः उपाध्यन्तरं विनैवास्थीयते । अविद्यारोपस्याप्युपाध्यन्तरायत्तत्वेऽनवस्थापातात् । लोकेऽपि शुक्तिरजतादिभ्रमो निरुपाधिकत्वेन प्रसिद्धः । एवं वियदादिभ्रमोऽपि निरुपाधिक एवास्तु । निर्विकारस्यापि परमार्थगत्यानृतविकारसंसर्गे विरोधाभावात् । तथा च न वियदादिकारणत्वनिर्वाहाय परमात्मन्युपाधिभूता शक्तिरेष्टव्येति चेत्, उच्यते—द्विचन्द्रभ्रमदर्शने सति वियदादिभ्रमः परमात्मनि श्रुतिप्रामाण्यादौपाधिक एष्टव्यः । 'मायी सृजते विश्वमेतत्' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।' 'य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति ।' तत्र आद्यो वर्णशब्दः परमात्मपरः । द्वितीयः कार्यपरः । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।' सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयस्सम्भवन्ति याः । तासां

ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादैरुपाधिसाचिव्येनैव परमात्मनः कारणताप्रतिपादनात् । तथा च जीवेश्वरजगद्रूपविभ्रमास्पदत्वं परमात्मनो मायाविद्याद्यपरपर्यायशक्तिनिबन्धनमास्थेयम् । ननु, यद्यविद्याधीनो जीवत्वादिविभ्रमः, तर्हि सा तत्त्वज्ञानेन निवर्तते, न वा । यदि न, तदा तत्त्वविदामपि बन्धानुवृत्तिस्स्यात् । यदि निवर्तते, भ्रमोपादानकोटिनिविष्टोपाधेरभावात् वियदादिप्रपञ्चो न स्यादित्याशङ्क्याह—मुक्तानां च न पुनरुत्पत्तिरिति । एवमपि द्वितीयदोषस्तदवस्थ इति चेत्, अत्र केचिदाहुः—अविद्यैकैव सावयवा । तथा च कस्यचित्तत्त्वज्ञानेन तस्य बन्धापादको यः अविद्यांशो वर्तते, स निवर्तते । अतो न तस्य पुनर्बन्धः । अविशिष्टैरंशैः प्रपञ्चानुवृत्तिरुपपद्यत इति न द्वितीयदोषावसरः । अन्ये तु 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इत्यादिश्रुतिभिः परमात्मोपाधिभूता माया अनेकास्तत्तज्जीवबन्धापादिकाः । ततश्च तस्यतस्य तत्त्वज्ञानेन तत्तद्बन्धापादकाज्ञानमेव नश्यतीति न बन्धमुक्त्यनुपपत्तिः । नन्विदं मायाख्यं तत्त्वं किं जीवगतम्, उतेश्वरगतम् । नाद्यः । तथासति तदुपाधिकं जगत्कर्तृत्वादिकं जीवस्यैव स्यात् । न द्वितीयः । तथात्वे तत्कार्यभूतमज्ञत्वादिकमपि परमात्मनः स्यात् । ततश्च सर्वज्ञत्वादिवचनविरोध इत्यत आह—परमेश्वराश्रयेति । परमेश्वरपदलक्ष्यं यद्विशुद्धचैतन्यं, तदाश्रयेत्यर्थः । अयं भावः—जीवेश्वरानुयायि यद्विशुद्धं चैतन्यं, तन्मायाधिष्ठानम् । तत्र चावरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च । तत्रावरणशक्तिकार्यमज्ञत्वादिकं, विक्षेपशक्तिकार्यं क्रियारूपं जगत्सृष्टिः गत्यादिकं च । शक्तिद्वयमपि 'माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ।' 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरवगम्यते । सा च विक्षेपशक्त्यंशेन परमात्मनि सर्वज्ञत्वादिरूपं वियदादिरूपं च विक्षेपमादधाति, जीवे तु संसाररूपम् । अतो विक्षेपांश उभयावच्छेदेनैव वर्तते । आवरणांशस्तु जीवत्वावच्छेदेनैव, नेश्वरत्वावच्छेदेन । अतो नेश्वरे सर्वज्ञत्वादिविरोधः । इयं च व्यवस्था ईश्वरे सर्वज्ञत्वश्रुतेरहमज्ञ इति जीवे प्रत्यक्षेणाज्ञत्वावगतेश्चोपेयते । एवं चसति 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा'विति श्रुतौ व्यवस्थिततया ज्ञत्वाज्ञत्वनिर्देशोऽपि परमेश्वरजीवयोः सङ्गच्छते । तदिदमाह—मायामयी महासुप्तिरिति । माया वियदाद्यनृतकार्यं तद्विशिष्टा । अनेन विक्षेपांशो दर्शितः । महासुप्तिरित्यावरणांशः । तस्य विवरणं—यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिता इत्यादि । अनेन च तदंशस्य जीवगतत्वं ध्वनितम् । तादृशशक्तिविशेषं श्रुतिसिद्धमाह—तदेतदव्यक्तमिति । यथा चैतयोरक्षराकाशपदयोर्जगत्कारणत्वोपाधिभूतशक्तिपरत्वं, तथा 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' 'अक्षरमम्बरान्तधृते'रित्यधिकरणयोर्व्यवस्थापितम् । मायापदस्य तु तत्परत्वमुत्तराधि-

करणे व्यक्तं भविष्यति । ननु, यथोक्ता दैवी शक्ति 'वेदान्तवेद्यं प्रत्यक्तत्त्वं न जानामी'तिप्रत्यक्षसिद्धा सिद्धान्तिभिरास्थीयते । कथमस्यामस्पष्टत्ववचनोऽव्यक्तशब्दो वर्तताम् । अत आह—**अव्यक्ता हि माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वा**दिति । तत्त्वमबाध्यत्वम्, अन्यत्वं लब्धस्वरूपान्यत्वम् असत्त्वमिति यावत् । तथाचाबाध्यत्वेनासत्त्वेन च निर्वक्तुमशक्यत्वं लब्धस्वरूपत्वात् 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यादिवचनबाधितत्वाच्च यदनिर्वचनीयत्वमविद्याया आस्थीयते, तदेव तस्या अव्यक्तत्वमिति । ननु,यद्यव्यक्तपदे अनिर्वचनीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्हि शरीरेऽपि तदस्तीति किमिति पूर्वं यद्यपीदं स्थूलं शरीरं नाव्यक्तशब्दमर्हतीत्यादिना कारणाभेदोपचारेण शरीरे अव्यक्तपदप्रतिपाद्यतेत्युक्तम् । उच्यते—स्फुटप्रत्यक्षागोचरत्वम् अव्यक्तपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति लोकप्रसिद्ध्यनुसारात्तथोक्तम् । न च तादृशं प्रवृत्तिनिमित्तमविद्यायामपि नास्तीति कथं कारणाभेदोपचारेण निर्वाहः । अविद्यायाः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि 'प्रत्यक्तत्त्वं न जानामी' ति प्रत्यक्षस्य शङ्काविशेषकलुषितत्वेन स्फुटत्वाभावात् । एवं ह्यत्र शङ्का—'प्रत्यक्तत्त्वं न जानामी' ति प्रत्यक्षं न भावरूपमायाशक्तिविषयम् । ज्ञानाभावविषयकत्वात् । ननु, ज्ञानाभावविषयत्वे आत्माधिकरणक आत्मविषयकज्ञानप्रतियोगिकोऽयमभाव इति वक्तव्यम् । तस्य च ज्ञानमधिकरणतया प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टतया चात्मनो ज्ञानमपेक्षते । तथा चात्मज्ञाने सति तदभावस्यासम्भवात् कथमिदमात्मज्ञानाभावविषयकं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यमिति चेत्, यन्मतेऽपि भावरूपशक्तिविषयमेतत्प्रत्यक्षं, तेनापि सा शक्तिरात्मविषया स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्या चेष्यता । अन्यथा प्रत्यक्तत्त्वमिति विषयोल्लेखस्य आत्मविज्ञानस्याविद्यानिवर्तकताप्रतिपादकशास्त्रस्य चानुपपत्तेः । सविषयत्वे च विषयज्ञानं विना तद्विशिष्टस्य ज्ञानं न सम्भवतीति आत्मविषयभावरूपाज्ञानावगमायात्मज्ञानमपेक्षितम् । न हि कस्य चिदपि प्रत्यक्तत्त्वज्ञानाभावदशायां 'तन्न जानामी' ति व्यवहारो दृश्यते । ततश्च सामान्यतस्तत्त्वमवगम्य विशेषविषयकं तदज्ञानमनुभूयत इति स्वीकृत्य निरूपकात सामान्याकाराद्विषयतावच्छेदकमन्यदेव विशेषरूपं स्वीकर्तव्यम् । एवमभाववादिनापि रूपभेदमादाय स्वपक्षः समर्थयितुं शक्यत एव । यद्यपि प्रत्यग्विषयज्ञानत्वमेव प्रतियोगितायां निरूपकतया भासते, तथापि न तत प्रतियोगितावच्छेदकम्, अपि त्वात्मविषयनिर्णयज्ञानत्वमेव । सामान्यधर्मपुरस्सरं च विशेषाभाव एवात्र भासते । अपि च प्रतियोगिभूतो निर्णयो यो मोक्षजनकः, स एव विवक्षितः । धर्मितया प्रतियोगितावच्छेदकनिविष्टत्वेन च तज्ज्ञानं न तथाभूतमिति न विरोधः ।

प्रतियोगिसामान्यस्य विशेषाभावविरोधित्वाभावात् । न च सविषयभावरूपपदार्थोल्लेखो न निरूपकविषयतावच्छेदकभेदेनापि दृष्टः । घटं जिज्ञास इत्यत्र हि जिज्ञासाविषयो न ज्ञानसामान्यम् । सर्वात्मना घटज्ञानस्यैवाभावे तज्जिज्ञासाया एवाभावात् । अतः सामान्यतो घटज्ञाने तज्जिज्ञासोपयोगिनि सति सिद्धे तस्मिन्निच्छाया असम्भवात् ज्ञानविशेष एव तद्विषयतया आस्थेयः । अतो भावरूपशक्तिविषयकत्वपक्षे न रूपभेदानुपपत्तिः । अभाववादिमते त्वनुपपत्तिरेव । विशेषाभावस्य सामान्यरूपेण क्वचिदप्यनुल्लेखात् । न हि पीतघटवति भूतले नीलघटाभावो घटो नास्तीत्यनुभूयते । अतः कथं रूपभेदेनाभावविषयत्वं समर्थयितुं शक्यमिति वाच्यम् । श्वासादिचेष्टावति पुरुषे 'निश्चेष्टोऽहमि'त्यनुभवस्य सर्वजनीनस्य सामान्यरूपेणैव विशेषाभावोल्लेखितत्वात् । तथा 'न जानामी'त्यनुभवस्याभावविषयत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्येतादृशस्य शङ्काकलुषिततया अस्फुटस्यास्य प्रत्यक्षस्य भावरूपशक्तिविषयत्वमेतादृशन्यायानुसन्धानेन व्यवस्थापनीयम् । यद्धर्मवदाश्रयतया यदधिकरणं गृहीतं, तस्मिन्नधिकरणे तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिताकोऽभावो नानुभूयत इति तावन्नियमेन दृष्टम् । न हि घटत्ववदाश्रयतया गृहीतेऽधिकरणे विद्यमानोऽपि घटविशेषाभावः घटो नास्तीत्येवमनुभूयते । तथा च प्रतियोगिघटितपरम्परासम्बन्धेन तद्धर्मवत्त्वाज्ञानं तद्धर्मनिरूपितप्रतियोगिताकाभावज्ञाने प्रतिबन्धकमास्थेयम् । श्वासादिमत्तयावगते स्वस्मिंस्तु निश्चेष्टोऽहमिति ज्ञानं श्वासादिकं चेष्टा न भवतीति भ्रमवत एव । तदपि चेष्टेति निश्चयवतस्तु तद्व्यवहारमात्रं, न त्वनुभवः । व्यवहारस्तु श्वासातिरिक्तचेष्टायां लाक्षणिकः । प्रत्यक्तत्त्वं न जानामीति त्वनुभवेन तादृशक्लेशाश्रयणं न्याय्यम् । जीवत्वावच्छेदेन आवरणशक्तिमत्तया श्रुतिस्मृतिसिद्धायास्तस्या दृढानुभवोपपत्तौ अभावविषयतया क्लेशसहनायोगात् । तथा च धर्मिप्रतियोगिज्ञानदशायां ज्ञानत्ववदाश्रयतया आत्मनोऽवश्यमवभासात् ज्ञानत्वनिरूपितप्रतियोगिताकाभावानुभवत्वस्य प्रत्यक्तत्त्वं न जानामीत्यत्र वक्तुमशक्यतया भावरूपाविद्याशक्तिविषयत्वं तस्यास्थेयम् । तथा चाविद्यायाः प्रत्यक्षगोचरत्वेऽपि नाव्यक्तत्वानुपपत्तिः । तत्प्रत्यक्षस्य स्पष्टत्वाभावात् । एवं स्वमतेन सूत्रद्वयं योजयित्वा मतान्तरेण तद्योजयति—अन्ये त्वित्यादिना । द्वितीयसूत्रं तन्मते योजयति—तदधीनत्वाच्चेत्यादिना । पूर्वव्याख्यायामर्थवदिति सौत्रपदं मतुबन्ततया व्याख्यातम् । इदानीं तुल्यताप्रतिपादकतया वतिप्रत्ययान्तं व्याचष्टे—यथार्थाधीनत्वादिति । अविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायामिति । नन्वव्यक्तपदं यौगिकत्वाद्व्यक्तिविशेषपर्यवसानाय रूपकवाक्यमपेक्षते, न तु शरीरपदमप्यव्यक्तपदेन स्वार्थग्रहणम-

पेक्षते। अव्यक्तपदवदपर्यवसितार्थत्वाभावात्। रूपकप्रयोजनस्यापि वशीकरणविधिनैव लब्धत्वात् । यद्यपि तत्र शरीरस्य वशीकरणं नोक्तं, तथापि इन्द्रियादीनां वशीकरणविध्युपयोगितया हयत्वादिना रूपणे कर्तव्ये तत्परिपूरणाय शरीरस्यापि रथत्वेन रूपणमावश्यकम् । अतो न तस्याकाङ्क्षेति चेत्, उच्यते —यद्यपि न तस्याकाङ्क्षा स्वारसिकी, तथापि परत्ववाक्ये रूपकवाक्ये चेन्द्रियपदानां तुल्यतया प्रत्यभिज्ञानाद्रूपकविन्यस्तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परत्वं बोध्यत इति सिद्धे शरीरपदस्य परत्ववाक्ये अश्रवणात्ततः परत्वं केन बोध्यत इत्याकाङ्क्षा समुन्मिषत्येव।३॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥४॥

गुणपुरुषान्तरज्ञानादिति । गुणास्सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानं, पुरुषो जीवः। तयोरन्तरं भेदः, तज्ज्ञानादित्यर्थः । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तय इति । 'पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः।' इत्यादौ। नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासीतेति। यथा चात्र नोपासनाविध्यध्याहारः, तथा 'आध्यानाय प्रयोजनाभावादि'त्यत्र व्यक्तं भविष्यति ॥ ४ ॥

वदतीति चेत्, न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

'अशब्दमस्पर्शमि'त्यादिमन्त्रः शब्दादिहीनत्वाल्लिङ्गात् महतः परत्वलिङ्गाच्च प्रधानपर इति शङ्कितुरभिमानः। प्राज्ञस्य प्रकरणमिति । नन्वत्र 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ' इति प्राज्ञशब्दो जीवे प्रयुक्तः । प्रकरणिनि तु परमात्मनि पुरुषादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तथा च प्रकरणिनि परमात्मनि पुरुषादिपदे प्रयोक्तव्ये किमिति सूत्रभाष्ययोः प्राज्ञशब्देन परमात्मा व्यवह्रियत इति, उच्यते— कठवल्लीनां हि जीवाभिन्नपरमात्मप्रतिपादनपरतां 'त्रयाणामि'त्युत्तरसूत्रे व्यवस्थापयिष्यति । अतस्तमर्थं संक्षेपेणात्र सूचयितुं जीववाचकशब्देनैव प्रकरणी परमात्मा सूत्रभाष्ययोर्व्यवह्रियत इति। ननु, कठवल्लीनां परमात्मप्रकरणत्वेऽपि यथा अग्निविद्यापि तत्र निरूप्यते, एवं प्रधानविद्यानिरूपणमपि अशब्दमित्यादिमन्त्रेण किं न स्यात्। 'येयं प्रेत' इत्यादि विशिष्य परमात्मप्रश्नानन्तरमपि 'अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय' इत्यादिना सांसारिकफलवर्णनं क्रियते, तद्वत् प्रधानवर्णने कानुपपत्तिरिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥६॥

वरप्रदानसामर्थ्यात् वक्तव्यतयेति । एवमत्रोपाख्यायते—वाजश्रवसस्य ऋषेर्नचिकेता नाम पुत्र आस । स च वाजश्रवसेन यज्ञे जरद्गवीषु दक्षिणात्वेन कल्पि-

तासु नैतया दक्षिणया पितुस्सफलः क्रतुः भविष्यतीति मन्यमानः स्वात्मप्रदानेन क्रतुं स गुणं कारयिष्यामीति तात मां कस्मै दास्यसीति पुनःपुनः पितरं पप्रच्छ। निर्बन्धक्रुद्धस्तु वाजश्रवसो मृत्यवे ददामीत्युवाच । तदनन्तरं च सत्पुत्रस्य यमाय दानं कथं कृतमित्यनुशयानं वाजश्रवसमालक्ष्य क्षणमात्रावस्थायीदं शरीरं, नात्रासक्त्या प्राचीनैरपि परिपालितं सत्यं परित्यक्तुं शक्यते । अतः 'प्रेषय मां यमं प्रतीति नचिकेताः पितरमुक्त्वा तदनुज्ञया यमसदनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास । तथाभूतं नचिकेतसं दृष्ट्वा यतो मम सदने तिस्रो रात्रीरनश्नन्नुषितवानसि, अतस्त्रीन् वरान् प्रार्थयेति तं प्रति त्रयो वरा यमेन दत्ताः। तत्र नचिकेता यतो यमो मामतिथिं मत्वा वरान् प्रददौ, अतो मम जीवनं सिद्धमेव । परं तु तावता मया पुनः पितृसमीपं गमने यमसदनादागतं मां पुत्र इति न प्रत्यभिज्ञास्यति, तत्प्रत्यभिज्ञानवान्वा मदाज्ञामुल्लङ्घ्य पुनर्गृहं प्रत्यागतवानिति कुपितस्स्यात, तदुभयं माभूदिति प्रथमेन वरेण पितुः प्रत्यभिज्ञापूर्वकं प्रीतिरस्त्विति प्रार्थितवान् । यमेनापि तथेत्युक्ते-द्वितीयवरोऽग्निविद्याविषयः प्रश्नः—स त्वमग्निं । सर्ववित्त्वेन प्रसिद्धः स्वर्ग्यम् अर्चिरादिप्राप्यं स्थानमिह स्वर्गपदार्थः । 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' । इति पूर्ववाक्ये 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त' एतद्द्वितीयेन वृणे वरेणे'त्युत्तरवाक्ये चेन्द्रादिस्थानभूतस्वर्गासम्भविधर्मकीर्तनात् तादृशस्वर्गाय हितं स्वर्ग्यम् अध्येपि स्मरसि । तृतीयवरान्तर्गतौ च द्वौ प्रश्नौ—'येयं प्रेते विचिकित्सेति अन्यत्र धर्मादिति च । लोकादिमग्निम् अग्नेर्लोकादित्वं विराडात्मदृष्ट्यभिप्रायम्। तस्मिन्नग्नौ यथा यत्संस्थाना यावतीः यत्सङ्ख्याकाः यादृशास्त्रसिद्धाः इष्टका विद्यन्ते, तास्सर्वा उक्तवान्। 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामी'ति जीवविषयप्रतिवचनप्रतिज्ञा। 'योनिमन्ये प्रपद्यन्त' इत्यादिना तन्निरूपणम् । तच्च 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरेत्यादिना इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितावि'त्यन्तेन महता परमात्मपरप्रबन्धेन व्यवहितम्। अत्र च जीवविषयप्रतिज्ञायां गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति परब्रह्माभेदाभिप्रायम् । मरणानन्तरमात्मास्ति, उत नास्तीति विचिकित्सितम् । तत्रोत्तरं—मरणं प्राप्यात्मा भवति अस्तीति यावत्। यथाचैतत्तथा वक्ष्यामि। योनिं मनुष्यसम्बन्धिनीम् अन्ये तदुपयोगिपुण्यादिशालिनः शरीरत्वाय शरीरवत्त्वाय देहिनो जीवाः स्थाणुं स्थाणुत्वं कर्म पुण्यपापरूपं श्रुतं विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च तदनुसारेण। नैवं प्रधानविषयः प्रश्नः अस्तीति । अयं भावः—अग्निनिरूपणवत् प्रधाननिरूपणं किं न स्यादिति शङ्कितुमशक्यम् । 'येयं प्रेत'इत्यतः प्राक्

प्रश्नानुसारेण अग्नेरप्यस्ति प्रकरणम् । प्रधानस्य तु न तथा प्रश्न इति। सूत्रकारवचनविरोधपरिहाराय 'अन्यत्र धर्मा'दिति प्रश्नः 'येयं प्रेत' इति प्रश्नादन्य एव स्वीकर्तव्यः । तथा च मदिष्टसिद्धिरिति मन्वानो विकल्पयति प्रधानवादी—अत्राहेत्यादिना। सूत्रविरोधमुत्तरत्र परिहरिष्यामीत्यभिप्रेत्योपक्रमगतवरत्रित्वपर्यालोचनया अन्यत्र धर्मादित्यादि नापूर्वः प्रश्नः इत्याह—अत्रोच्यत इति । वाक्यं बाध्येतेति । तथासति चतुर्थवरत्वापत्त्या 'प्रतित्रीन्वरान्वृणीष्वे'ति वाक्यं बाध्येतेति भावः । अपि च 'एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण वराणामेष वरस्तृतीय' इति वरत्रित्वमेव यथोपक्रममुपसंहृतम् । तद्बाधश्च न न्याय्यः । पूर्वं सूत्रविरोधपरिहाराय अन्यत्र धर्मादित्यादिरन्यप्रश्न इति शङ्कितम् । इदानीं श्रुतिस्वारस्यानुसारेणान्यत्वं शङ्कते—नन्वित्यादिना । ननूपक्रमगतवरत्रित्वानुरोधेन 'येयं प्रेत' इत्यस्यैवानुकर्षणम् अन्यत्र धर्मादिति कल्प्यते। न च जीवविषयस्य तस्य कथं परमात्मविषयकेणोत्तरेणैकार्थ्यं कल्प्यत इति वाच्यम् । येयं प्रेत इत्यस्य मनुष्ये प्रेते मृते सति अयं मनुष्योऽस्ति उत नास्तीति यथाश्रुतोऽर्थः प्रकृते विवक्षितुं न शक्यते । मरणानन्तरं सविशेषमुक्तिपर्यन्तमनुयायिनो देहातिरिक्तस्यात्मनो निर्णीततया नाचिकेतसस्तावन्मात्रस्य प्रष्टव्यत्वानुपपत्तेः। अतः प्रेते मनुष्य इत्यस्यायमर्थः—प्रकर्षेण इते शरीरादत्यन्तं निर्गते आत्मसाक्षात्कारविध्वस्तसर्वबन्धे निर्विशेषचैतन्यमात्रतयावस्थिते । तथा च मुक्तजीवस्य परमात्मरूपत्वात्तद्विषयकेण येयं प्रेत इत्यनेन 'अन्यत्र धर्मा'दित्यादेरैकार्थ्ये न काचिदनुपपत्तिरिति चेत्, अत्रोच्यते—यद्यपि जरद्गवीनां दाने क्रतुसाद्गुण्यं न भविष्यति । अतः मां कस्मै दास्यसीति पितरं प्रति पृष्टत्वान्नचिकेतसा तस्य कर्मश्रद्धावगम्यते । स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनेत्यग्निविद्याफलस्य चानुकीर्तनं तत्कृतमस्ति। न चेदं देहातिरिक्तात्मज्ञानं विना सङ्गच्छते । तथापि 'येयं प्रेत' इत्यस्य न यथाश्रुतार्थता परित्यक्तुं शक्यते । नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् । यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवतीत्युत्तरसन्दर्भे एकरूपेण कीर्तितस्य यथाश्रुतार्थस्य त्यागायोगात् देहातिरिक्तात्मनिश्चयवतोऽपि नचिकेतसस्तद्दार्ढ्याय पुनः प्रश्नोपपत्तेश्च। अतो देहातिरिक्तजीवमात्रविषयस्यास्य प्रश्नस्य कथमन्यत्र धर्मादित्यनेनैकार्थ्यमुपपादयितुं शक्यम् । यमेन वरत्रयदानस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि यथा नचिकेतसा अप्रार्थितावेव द्वौ वरौ तस्मै पुनः दत्तौ, एवं यमेन देयतया अप्रतिज्ञातस्य चतुर्थवरस्य नचिकेतसा प्रार्थनं सम्भवत्येव । पूर्वत्र हि यमेन यथोक्तामग्निविद्यां यदा नचिकेता उज्जग्राह, तदा तस्मै यमो नानावर्णां स्रजं दत्तवान्, मदुक्तस्याग्नेस्तवैव नाम्ना प्रसिद्धिर्भविष्यतीति चोक्तवानिति प्रतिपादितं

'स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः । तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ॥ तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाणे'ति वाक्यैः ।अतः 'अन्यत्र धर्मा'दित्यादेश्चतुर्थवरत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमादिति । पूर्वत्र हि वरद्वयं नचिकेतसा अप्रार्थितमपि यमेन दत्तमिति वरं तवेहाद्य ददामि भूय इति यमवचनादवगम्यते । भूयः-पदस्य वृतादधिकमित्यर्थकत्वात् । अन्यत्र धर्मादित्यत्र त्वधिकं याच इत्यस्य द्योतकं किमपि नास्ति । अतो नायमन्यः प्रश्न इति भावः । देहातिरिक्तात्मगोचरप्रश्नश्च त्वंपदार्थशोधनद्वारा परमात्माभेदपर्यवसाय्येवेत्यभिप्रेत्य संग्रहवाक्यं विवृणोति—भवेत्प्रष्टव्यभेदादिति । स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्येति । नन्वयं जीवः स्वप्नजागरिते येन पश्यति, तस्य परमात्मनो महत्त्वादिकमवगम्यते, न तु स्वप्नदृश एव । तथाहिसति 'उभौ योऽनुपश्यती'ति भाव्यमिति चेत्, येनेति तृतीया प्रथमार्थ एव प्रकृते विवक्षिता । अथवा येन विशुद्धसाक्षिणा विशिष्टो जीवः स्वप्नादिकं पश्यतीति विवक्षितम् । तथाकल्पनं च 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि'ति मन्त्रे 'य इमं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत' इत्युत्तरमन्त्रे च प्रत्यगभिन्नात्मविज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वावगमेनास्यापि तदैकार्थ्यस्यैव न्याय्यत्वादुपेयते । यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीमिति । ननु, जीवविषयप्रश्नस्य प्रशंसा पुनरपि प्रश्नान्तरं करोत्वित्यभिप्रायवतो मृत्योर्नचिकेतस्युत्साहवर्धनार्था भविष्यति । अतो न प्रशंसाविरोध इति चेत्, उच्यते—पूर्वसन्दर्भपर्यालोचनया हि'येयं प्रेत' इति यत् पृष्टं, तदतिरिक्तं मुमुक्षूणां प्रष्टव्यं नास्तीति मृत्योरभिप्रायोऽवगम्यते। तथा हि—नचिकेतसा 'येयं प्रेत' इति देहातिरिक्ते आत्मनि पृष्टे मृत्युर्वितर्कयामास—देहातिरिक्तात्मज्ञानवानयं नचिकेताः किं तावन्मात्रमेव पुनर्दार्ढ्यार्थं कर्मसु प्रवृत्त्युपयोगितया पृच्छति, आहोस्वित् देहातिरिक्तस्यैव जीवस्य यद्विशुद्धं परमात्मस्वरूपं, तावत्पर्यन्तं देहातिरिक्तत्वोपक्षेपेण क्रमेण पृच्छामीति मन्यते , तत्राद्ये पक्षे उत्तरं सुखेनैव दातुं शक्यम् । द्वितीयपक्षे तु तद्ग्रहणाधिकारोऽस्य विचारणीय इत्यभिप्रायेण तत्पृष्टस्यात्यन्तगहनतोपक्षिप्ता—'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मामोपरोत्सीरतिमासृजैनमि'ति । तथा यमवचनं श्रुत्वा नचिकेता उवाच—'देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न ल-

भ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चिदि’ति । ततो यमः नचिकेतसः सूक्ष्मार्थग्रहणे धैर्यमुपलभ्य अथापि कामी सन् कर्माधिकारोपयुक्तमेव किं पृच्छतीति संशयनिवृत्त्यर्थं पुनर्लौकिकैरद्भुतैः कामैः प्रलोभयामास । नचिकेतास्तु तेषु सर्वेष्वनासक्त एवाभवत् । ततो मृत्युः नचिकेतास्सर्वतो विरक्तः ‘ अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत’ । कुः भूमिः, सैवाधोभागः । तत्र विद्यमानः मर्त्यः। वर्णाः स्त्र्यादयः, तेषु रतिरासक्तिः तत्कृताः प्रमोदाः सुखविशेषाः,ताननित्यत्वादिदोषयुक्ततया अभिध्यायन्नमृतानां मुक्तानां युष्मादृशानां सकाशमुपेत्यातिदीर्घे जीविते को रमेतेति वदन् मुमुक्षुर्भवतीति निश्चित्याविद्याख्यकर्मसाध्यमभ्युदयाख्यं मन्दमतिः प्रार्थयमानः पुनःपुनस्संसरति, विद्यसाध्यनिश्श्रेयसार्थी तु न पुनस्संसारं प्राप्नोति । त्वां तु विद्याभीप्सिनं मन्ये । यतो बहवः कामास्त्वां न लोलुपन्त न मोक्षमार्गच्छेदनं कृतवन्त इति ब्रह्मविद्यार्थितया तं प्रशंसयामास । अतो मृत्युना कृतेयं प्रशंसा न प्रश्नान्तरोत्थापनार्था, अपि त्वयमेव प्रश्नस्सर्वातिशायिनाऽतोऽन्यत् प्रष्टव्यमस्तीत्यभिप्रायैव । अपि च नचिकेतसोऽपि न प्रश्नान्तरे तात्पर्यमिति ‘नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । वरस्तु मे वरणीयस्स एव । नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीत’ इति येऽयं प्रेत इति प्रश्नाधिकारगतैस्तद्वचनैरेवावगम्यते । ततश्च येयं प्रेत इत्यस्यैवानुकर्षणम् अन्यत्र धर्मादित्यादि । पृष्टस्यैव पुनःप्रश्नस्तु संक्षेपेणोक्तस्य विस्तरेण प्रतिपादनार्थः । येयं प्रेत इति देहातिरिक्तोपक्षेपेण परमात्मपर्यन्तजीवस्वरूपं नचिकेतसा पृष्टमिति निर्धार्य देहातिरिक्तात्मज्ञानरहितानां देहात्मभ्रमवतां परलोको नास्तीति निन्दाव्याजेन ‘अविद्यायामन्तरे वर्तमाना’ इत्यादिना ‘ अयं लोको नास्ति पर इतिमानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे’ इत्यन्तेन देहातिरेकमात्मनस्संक्षेपेण प्रतिपाद्य देहविविक्त आत्मा परमात्माभिन्न इति ‘ तं दुर्दर्शमि’ति वाक्येन सूचयामास । अत्र तमिति पदं ‘ येयं प्रेत इति प्रश्नविषयपरामर्शकम् । तदधिकारपठितत्वात्। दुर्दर्शत्वे हेतुर्गूढमिति । तदुपपादयति—अनुप्रविष्टमिति । कुत्रेत्यपेक्षायां गुहाहितं, गुहात्र पञ्चकोशरूपा । अध्यात्माधिकारात् गुहायास्सुगमत्वे दुर्दर्शत्वं कथमित्यत आह – गह्वरेष्ठं कण्टकवृक्षस्थानीया अनेके ये देहाभिमानादयः परमात्मावगतिप्रतिबन्धकाः, तत्सङ्कीर्णायां गुहायां विद्यमानमेवंविधं प्रत्यञ्चम, अध्यात्मयोगः ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ’ इत्यादिना वक्ष्यमाणः, तस्याधिगमः प्राप्तिः, तेन देवं परमात्मानं मत्वा साक्षात्कृत्य हर्षशोकोपलक्षितं संसारं जहातीति ।

अत्र तमितिपदपरामृष्टे जीवे संसारनिवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वाध्यात्मयोगाधिगमजन्यमतिविषयत्वलिङ्गाभ्यां देवश्रुत्या च परमात्माभेदो बोध्यते । तथा च 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि' त्यतः प्राक्तनेन सन्दर्भेण जीवस्यैव परमात्माभेदेन संक्षिप्ततया प्रतिपादितस्य विशेषेण प्रतिपित्सया अन्यत्र धर्मादित्यादिप्रश्न इति श्लिष्यते । 'न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तदि'ति वाक्येनाध्रुवैः कर्मभिः ध्रुवं नित्यं परमात्मस्वरूपं न प्राप्यत इति संक्षेपावसरोक्तं धर्मादिफलविलक्षणत्वं कालास्पृष्टत्वं चान्यत्र धर्मादित्यत्र नचिकेतसानूदितं वक्तुरुत्साहवर्धनार्थं जीवप्रश्नस्य परमात्मपर्यन्तं नयनं च तयोरभेदं सूचयति—यदेवेह देहे जीवस्वरूपं, तदेवामुत्रादित्यादिषु विद्यमानं परमात्मरूपं, नानात्वदर्शिनस्तु मरणं प्राप्य पुनर्मरणमित्येवंरूपस्संसार इति च प्रतिपादयन् यदेवेहेत्यादिर्मन्त्रो जीवपरयोर्भेदं न सहते । अतः कठवल्लीनां प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणत्वे श्रुतिलिङ्गादिपर्यालोचनया स्थिते यत् 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि'त्यादौ चेतनानां बहुत्वप्रतिपादनं, ततश्च जीवपरमात्मनोर्भेदप्रतिपादनं, तत् व्यवहारदृष्ट्यौपाधिकमपवादशेषतया व्याख्येयम् । 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यती'ति बहुशो भेददृष्ट्यपवादात् । ततश्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणे संसारगत्यादिनिरूपणस्य निन्दाद्वारा ब्रह्मज्ञानप्रशंसार्थत्वात् उपयोगसम्भवेऽपि न तत्त्वज्ञानविरोधिनः प्रधाननिरूपणस्य सङ्गतिरिति तात्पर्यार्थः । येयं प्रेत इत्यस्यान्यत्र धर्मादिति प्रश्नस्य च विषयैक्येनैकत्वे त्रयाणामिति सूत्रविरोधः शङ्कितः, तं परिहरति—सूत्रं त्विति ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

सत्तामात्रे भावप्रत्ययार्थो न विवक्षितः सन्मात्रे महत्तत्त्वे । ननु, साङ्ख्येन बुद्धेरात्मा महान् पर इत्यत्र महच्छब्दो महत्तत्त्वपर एवेत्युच्यते । ततश्च तत्र महत्तत्त्वप्रतिपादनाभावं सिद्धवत्कृत्य तद्दृष्टान्तेनाव्यक्तपदं न साङ्ख्यीयप्रकृतिपरमिति कथं वक्तुं शक्यमिति चेत्, उच्यते—अनेन सूत्रेण दृष्टान्तव्याजेन बुद्धेरात्मा महान् पर इति वाक्यं न साङ्ख्यीयं महत्तत्त्वपरमित्येव विवक्षितम् । अपूर्वतया बोधनीयोऽप्यर्थः दृष्टान्ततया निबध्यमानः समुच्चयोपमास्थले 'इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु । रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव' ॥ इत्यादौ दृश्यते ॥७॥

॥ इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥८॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥९॥

'अजामेकामि' त्यादिमन्त्रः श्वेताश्वतरगतः किं साङ्ख्यतन्त्रसिद्धं प्रधानं प्रतिपादयति, उत छान्दोग्ये प्रतिपादितानि तेजोऽबन्नानि प्रतिपादयतीति संशयः। तत्र पूर्वस्मिन्नधिकरणे महतः परमित्यत्राव्यक्तपदेन साङ्ख्यतन्त्रसिद्धं प्रधानं न ग्राह्यम्, अपि तु तस्यामेव शाखायां सन्निहितं शरीरमेव ग्राह्यम्। सन्निहितस्य वैदिकस्य ग्रहणसम्भवे विप्रकृष्टस्य तान्त्रिकस्य प्रधानस्य ग्रहणं न न्याय्यमित्युक्तम्। इह तु सन्निहितमजापदग्रहणयोग्यं किमपि नोपलभ्यते। नन्विहापि 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामेको वर्णो बहुधा शक्तियोगादि'त्यादिपूर्वमन्त्रे 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि' त्याद्युत्तरमन्त्रे च दैवी शक्तिः प्रस्तुतास्ति। तथा च सन्निहितमजापदग्रहणयोग्यं सिद्धान्ताभिमतमस्त्येवेति चेत्, सत्यम्। कृत्वाचिन्तैषा न्यायव्युत्पादनार्था। ननु, तथापि शाखान्तराम्नातानां वैदिकत्वेन प्रत्यासन्नानां तेजोऽबन्नानां ग्रहणसम्भवे नावैदिकस्य प्रधानस्य ग्रहणं न्याय्यमिति चेत्, न। तत्राजापदरूढेर्वा तद्योगस्य वा असम्भवेन तेषामपि ग्रहीतुमनुचितत्वात्। अतोऽजापदेन साङ्ख्यतन्त्रसिद्धप्रधानमेव ग्राह्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः। अमुं मन्त्रं साङ्ख्यतन्त्रसिद्धप्रधानपरतया योजयन् पूर्वपक्षमाह—अत्र हि मन्त्र इत्यादि। लोहितं रजो रञ्जनात्मकत्वादित्यादि। अरुणिमदर्शने चित्तस्यासक्तिरूपः कोऽपि विकारविशेषो जायते। स रजोगुणकार्यं, तज्जनकत्वमुभयोस्साधारणो गुणः। प्रकाशात्मकत्वादिति। धवलवस्तुदर्शने चित्तस्य प्रसन्नतारूपः प्रकाशाख्यः कोऽपि विकारविशेषः। स सत्त्वकार्यं, तज्जनकत्वमुभयोस्साधारणो गुणः। एवमावरणात्मकत्वादित्यत्रापि द्रष्टव्यम्। ननु, तथासति लोहितादिपदानां पूर्वपक्षिमते गौणत्वं स्यात्, सिद्धान्ते तु मुख्यत्वमेवेति भूयोऽनुग्रहन्यायेन अजापदमेकं तेजोऽबन्नेष्वेव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयमिति चेत्, न। लोहितादिपदानां गुणमात्रवाचकत्वेन तेजआदिधर्मिषु लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अपि च बह्वीः प्रजास्सृजमानामिति कृतप्रत्ययोक्तं स्वातन्त्र्य'मजो ह्येको जुषमाणः जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इति जीवनानात्वं विद्यमानाया एव प्रकृतेस्त्यागश्च जीवैकत्वं प्रकृते ब्रह्मपरतन्त्रतां ब्रह्मज्ञानबाध्यतां च वदतस्सिद्धान्तिनो मते न समञ्जसम्। मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमा-

दिति । मूलप्रकृतिः प्रधानम् अविकृतिः अकार्यमिति साङ्ख्यानामभ्युपगमः । तटस्थश्शङ्कते—नन्विति । छागायां रूढ इति । यद्यपि 'जातेरस्त्रीविषयाद-योपधादि'ति सूत्रेण छाग्यामिति भाव्यं, तथाप्यजादेराकृतिगणत्वमुपेत्य तथोक्तम् । भुक्तभोगामित्येतदनुपपन्नम् । भोगस्य सुखदुःखानुभवलक्षणस्य भोग्यत्वासम्भवात् । न च तथापि भुक्तपदं प्राप्तेत्यर्थकमस्तु । तथा च प्राप्तभोगामित्यर्थकथने न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । भोगस्य पुरुषावसायितया प्रधाने तत्प्राप्त्यसम्भवादित्याशङ्क्य भुक्तपदं कृतेत्यर्थकतया व्याकुर्वन् भोगपदमप्यपवर्गोपलक्षकतया व्याचष्टे—कृतभोगापवर्गामिति । अत्रापवर्गपदमपवृज्यते अनेनेति अपवर्गं प्रधानपुरुषविवेकज्ञानमिति करणसाधनो द्रष्टव्यः । प्रकृतिविविक्ततयावस्थितस्य पुरुषस्यापवर्गपदार्थस्य नित्यतया प्रकृतिकृतत्वानुपपत्तेः अविवेकध्वंसोऽपवर्गपदार्थोऽस्तु । तथा च भावसाधनत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । प्रधानं हि यदा बुद्धिद्वारा सुखदुःखात्मना परिणतं भवति, तदा पुरुषः तत्प्रकाशतामापन्नो भोग इत्युच्यते । अतः प्रधानकृतत्वं भोगस्य । एवं बुद्धौ विवेकात्मतया परिणतायामविवेकः प्रतिबद्धो भवतीत्यपवर्गः करणसाधनत्वपक्षे भावसाधनत्वपक्षे च प्रधानकृतः । अत्र च भोगपदस्यापवर्गोपलक्षकत्वम् । उभयहेतुभूतप्रधानस्यान्यतरहेतुत्वोक्तिर्निस्तात्पर्या स्यादिति तन्निवृत्तये—नानेन मन्त्रेणेति । अयं भावः—अजापदस्य रूढ्यर्थग्रहणं न सम्भवतीत्युभयोरपि सम्मतम् । ततश्च रूढ्यर्थात् प्रच्युतस्य न यौगिकत्वं कल्पनीयम् । रूढिपूर्वलक्षणाया योगमपेक्ष्यापि बलवत्त्वाल्लक्षणया कस्य ग्रहणमिति विशेषनिर्धारणाय यत्नान्तरमास्थेयं, न त्वेतन्मन्त्रमात्रपर्यालोचनया झटिति साङ्ख्यप्रकृतिरिति निर्धारयितुं शक्यम् । यथा 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपं, तस्यास्त ऋषयस्सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाने'तिमन्त्रगतचमसादिपदेषु प्रकरणाद्यनुसारेण मुख्यार्थात् प्रच्युतेषु वाक्यान्तरं विना तन्मन्त्रमात्रपर्यालोचनया निर्धारणं न सम्भवति, तद्वत् । सौत्रमविशेषादिति पदं विशेषावधारणकारणाभावपरतया व्याचष्टे—विशेषावधारणेति । 'ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एक' इत्युत्तरसूत्रमवतारयति—तत्र त्विदं तच्छिर इत्यादि । 'अर्वाग्बिलश्चमसः ऊर्ध्वबुध्नः चमसः शिरः, तत्र निहितं विश्वरूपं यशः प्राणाः, तस्य तीरे विद्यमानास्सप्त ऋषयः कर्णौ चक्षुषी नासिके रसना चेति 'इदं वै तच्छिर' इत्यादिना ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् । प्रकृते तु तन्निर्धारणं सन्निहितवाक्याभावेऽपि शाखान्तरानुसारेण तदास्थेयमित्याह—अत्र ब्रूम इति । सौत्रं ज्योतिःपदं तृतीयभूतपरतया व्याचष्टे—तेजोऽबन्नलक्षणे-

ति । 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥' इत्यादौ तृतीयभूतेऽपि ज्योतिःपदप्रयोगात् । एक इति सौत्रं पदं छन्दोगाभिप्रायेण व्याचष्टे—तथा ह्येके शाखिन इति । अयं भावः—श्रुत्यर्थनिर्धारणे प्रसक्ते श्रुत्यन्तरानुसारेणैव निर्धारणमुचितम् । सजातीयत्वात्, न तु वैदिकत्वेन विप्रतिपन्नया साङ्ख्यस्मृत्या । विशिष्येह लोहितशुक्लकृष्णामिति पदैरपि तत्सजातीयपदवत् 'यदग्ने रोहितं रूप'मित्यादिवाक्यं प्रत्यभिज्ञायते । सत्त्वादिगुणेषु च लोहितादिपदानामत्यन्तजघन्यवृत्तिराश्रयणीया । द्रव्येषु तु तेजआदिषु निरूढलक्षणा वा शक्तिरेव वा । एतैस्त्रिभिर्हेतुभिः छान्दोग्यवाक्यानुसारेणैव प्रकृतमन्त्रार्थनिर्णयो युक्त इति । एवं सन्निहितं निर्धारणोपयुक्तं वाक्यं नास्तीत्यभ्युपेत्य शाखान्तरानुसारेण निर्णयो दर्शितः । इदानीं कृत्वाचिन्तारूपतामुद्धाटयति—तथेहापीति । श्वेताश्वतरे हि उपक्रमोऽयं 'किं कारणं ब्रह्म कुतस्स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥' इति । अस्यायमर्थः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'इत्यादावाम्नातं कारणं ब्रह्म किमिति संग्रहेण प्रथमं प्रश्नः, तस्यैव विवरणं कुतस्स्म जाता इत्यादि, लयकाले क्व च सम्प्रतिष्ठाः सम्यक्प्रतिष्ठाः । सुखेतरेषु सुखानीतराणि दुःखानि । तत्राक्षेपस्यायमभिप्रायः—परमात्मनस्तावत् निर्विशेषत्वात् तस्य कारणता वक्तुं न शक्यते, नापि जीवादयः जगत्कारणीभूतब्रह्मत्वेनास्थातुं शक्याः । तेषामपि सृज्यत्वादिप्रतिपादनात् । अतोऽस्मिन्नाक्षेपे हे ब्रह्मविदः व्यवस्थां वदतेति, ते ब्रह्मविदः ध्यानमेव योगः अर्थनिर्धारणप्रयोजकत्वात् । तमनुगताः प्राप्ताः अर्थनिर्धारणाय परमात्मानं ध्यातवन्त इति यावत् । ध्यात्वा च सत्यज्ञानादिलक्षणः परमात्मैव जगत्कारणमिति निश्चित्य परमार्थतो निर्विशेषस्यैव तस्यौपाधिकं जगत्कारणत्वमिति परिहारं कृताक्षेपस्य निर्धारितवन्तः । तदाह—अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति । देवस्य सत्यादिस्वरूपस्य परमात्मनः आत्मभूता तदैक्याध्यासमापन्ना शक्तिः कारणत्वनिर्वाहोपयुक्तसामर्थ्यविशेषरूपा स्वगुणैस्सत्त्वादिभिर्निगूढा युक्ता तामपश्यन् । यो योनिंयोनिमिति वीप्सा अविद्यानानात्ववादिनां सुगमैव । परं तु मायां तु प्रकृतिमित्यादौ एकवचनं जात्यभिप्रायं तेषां मते । तदेकत्ववादिनां तु एकवचनं यथाश्रुतम् । योनिंयोनिमिति वीप्सा अवयवसाकल्याभिप्राया । कृत्वाचिन्तापक्ष एवाक्षिपति—कथं पुनरिति । अजाकृतिरजात्वजातिः । जातिश्रवणात् जन्मश्रवणात् अजातिनिमित्तः अनुत्पत्तिनिमित्तः । ततश्च रूढियोगयोरसम्भवात् कथं तेजोऽबन्नेष्वजापदप्रवृत्तिः । न च लक्षणा । असाधारणसम्बन्धाभावादिति ॥८॥९॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥१०॥

अजारूपकक्लृप्तेरिति । अजैव स्वात्मना अन्यं रूपयतीति रूपकं, तस्याः क्लृप्तिराहार्यारोपः । ननु, रूपकस्थले आलम्बनप्रतिपादकं पदान्तरमपेक्षितम् । यथा 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादावात्मादिपदं, नेह तथा तेजोऽबन्नानामालम्बनीभूतानां प्रतिपादकं किञ्चित्पदमस्ति । आरोप्यालम्बनयोस्सादृश्यं चापेक्षितम् । प्रकृते तु तन्नास्ति । अपि चास्मिन् पक्षे 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इति वाक्येन मुक्ते अजत्वमारोपणीयम् । इदमप्यनुपपन्नम् । परमात्मनैकीभूतस्य निकृष्टप्राणित्वेन रूपणस्यानुचितत्वात् । किं चैतादृशः क्लिष्टया गत्या रूपणमपि व्यर्थम् । प्रयोजनाभावादिति चेत्, उच्यते—अत्यन्तसादृश्य एव रूपणमिति नियमो नास्ति । द्वा सुपर्णेत्यव्यवधानाम्नाते उत्तरमन्त्रे 'यत्किञ्चित्साददृश्येनापि पक्षित्वादिरूपणदर्शनात् । तादृशं यत्किञ्चित्सादृश्यमिहापि 'यथाहि लोक' इत्यादिना भाष्ये प्रतिपादितमेव । रूपकातिशयोक्तौ आलम्बनीभूतपदस्य पृथक्प्रयोगो नापेक्षित एव । यथा 'द्वा सुपर्णेति' मन्त्र एव । प्रयोजनं च सुखप्रतिपत्तिः द्वा सुपर्णेतिमन्त्रवदेवात्रापि । यथा च तत्र विशुद्धसाक्षिणः पक्षित्वेन रूपणम्, एवमत्रापि मुक्तस्य छागत्वेन रूपणं नासङ्गतम् । अवश्यं चास्य कल्पनोपदेशपरत्वमास्थेयम् । अन्यथा अजामिति क्वचित् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, अन्यत्राजो ह्येक इति अजोऽन्य इति च पुंलिङ्गनिर्देशो निरर्तात्पर्य एव स्यात्, द्वा सुपर्णेतिकल्पनोपदेशसमभिव्याहारश्चानुपपन्नस्स्यात । जीवनानात्वेन साङ्ख्यवादप्रत्यभिज्ञामाशङ्क्य निराकरोति—न चेदमाशङ्कितव्यमिति । इत्यादिश्रुतिभ्य इत्यादिपदेन तत्प्रकरणगतस्य 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख' इत्यादेस्सङ्ग्रहः । बह्वीः प्रजास्सृजमानामिति स्वातन्त्र्यनिर्देशोऽपि न साङ्ख्यवादैकपक्षपाती । ईश्वराधिष्ठिताया अपि प्रकृतेर्यन्त्रधिष्ठितरथस्य रथो गच्छतीति स्वातन्त्र्यनिर्देशवत् सृजमानामिति स्वातन्त्र्यनिर्देशोपपत्तेः । तत्तत्प्रयोजकप्रयोज्यानामपि कारकाणां स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । जहातीति तु प्रकृतिबाध एव त्यागत्वेनोपचरितो भवति । तत्कृतसुखदुःखाद्यभावप्रयोजकत्वसाम्यात् 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती'तिवत् । 'मध्वादिवदविरोध' इति सौत्रमंशं व्याचष्टे—मध्वादिवदिति ॥ १० ॥

इति चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

———

न सङ्ख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥११॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥१२॥

पञ्चसङ्ख्याविषया अपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयत इति । ननु, स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः ।' इति कोशवचनपर्यालोचनया पञ्चजनपदस्य मनुजेषु रूढत्वाद्यस्मिन् पञ्च मनुष्या इत्येवार्थोऽवगम्यते । अतः कथं पञ्चसङ्ख्याविषया अपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयत इत्युक्तम् । जनशब्दात् प्राचीनस्य पञ्चशब्दस्याश्वकर्णपदगताश्वपदस्येव पृथगर्थाभावात् इति चेत्, उच्यते—तथासति वाक्यं निस्तात्पर्यं स्यात् । न हि सर्वाधारस्य ब्रह्मणः पञ्चमनुजाधारत्वकीर्तनेन किञ्चित् प्रयोजनं लभ्यते । अत इह पञ्चजनपदस्य रूढ्यर्थपरित्यागे सति यदि रूढिपूर्वकलक्षणामाश्रित्य माध्यन्दिनशाखायामुत्तरमन्त्रे 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतान्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि'त्यत्राम्नाताः प्राणादयो मनोऽन्ताः पञ्च गृह्येरन् । काण्वशाखायां तु अन्नस्यानाम्नानात् 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरि'ति पूर्वमन्त्रगतं ज्योतिः पञ्चानां पूरणं गृह्येत, तदापि निस्तात्पर्यकत्वम् अविशिष्टमेव । एकस्यैव मन्त्रस्य शाखाभेदेन भिन्नार्थत्वाङ्गीकारः परमधिको दोषः । अतो रूढिपूर्वकलक्षणाश्रयणमप्यनुचितम् । तथा च रूढितत्पूर्वकलक्षणाभ्यां प्रच्युतस्य पञ्चजनपदस्य यौगिकत्वे सति पञ्चजनपदं यदि वा समासः, यदि वा असमासः, पक्षद्वयेऽपि सर्वप्रपञ्चसङ्ग्रहायैवं वाच्यम् । पञ्चपदेन द्वितीयेन पञ्चसङ्ख्याविशिष्टाःसङ्ख्येया अवगम्यन्ते । अत्र प्रथमश्रुतपञ्चपदोक्ता सङ्ख्या विशेषणभूतायां पञ्चत्वसङ्ख्यायां वान्वेति । तदिदमुक्तं—पञ्चसङ्ख्याविषया अपरा पञ्चसङ्ख्येति । विशेष्येषु सङ्ख्येयेषु वान्वेति । तदिदमुक्तं—एते पञ्च पञ्चका इति । पक्षद्वयेऽपि पञ्चविंशतिसङ्ख्याया लाभः । आद्यपक्षे पञ्चत्वसङ्ख्यायाः पञ्चत्वेन गुणने पञ्चविंशतित्वं, द्वितीयपक्षे पञ्चसु सङ्ख्येयेषु प्रत्येकं पञ्चत्वसम्बन्धे पञ्चविंशतित्वम् । तथा च पञ्चविंशतिसङ्ख्यायामवगतायां विशिष्य तत्सङ्ख्येयेष्वपेक्षितेषु आनुमानिकाधिकरणोक्तरीत्या सन्निहितास्तैराकाङ्क्षापरिपूरणम् । तत्राव्यक्तपदग्रहणयोग्यस्य शरीरस्येवेह पञ्चविंशतिसङ्ख्यावच्छेदयोग्यानां सङ्ख्येयानां सन्निधावभावात् । नापि चमसाधिकरणोक्तरीत्या शाखान्तरतस्तथालाभः । तत्र 'लोहितशुक्लकृष्णामि'ति पदैः प्रत्यभिज्ञापितानां 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूप'मित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यानां शाखान्तरगतानां तेजोऽबन्नानामिवेह प्रत्यभिज्ञया ग्रहणयोग्यानां शाखान्तरगतानामनुपलम्भात् साङ्ख्यस्मृतिप्रतिपाद्यानां तत्त्वानामेवेह ग्रहणं न्याय्यम् । तेषां पञ्चविंशति-

त्वप्रसिद्धेरिति मन्यते पूर्वपक्षी। मूलप्रकृतिरविकृतिरिति। मूलप्रकृतिः प्रधानं सा चाकार्यं, महदाद्यास्सप्त महदहङ्कारौ पञ्च तन्मात्राणीति सप्त महदादयः, ते प्रकृतयो भवन्ति, महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः, अहङ्कारः सात्त्विकांशमादाय इन्द्रियाणां प्रकृतिः, तामसांशमादाय तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानां सूक्ष्मभूतानां प्रकृतिः, आहङ्कारिको रजोंऽशस्तु तदीययोस्सत्त्वतमसोः प्रवृत्तिहेतुः महत्तत्त्वं प्रकृतेर्विकृतिरिति सप्त प्रकृतिविकृतयः। षोडशकश्च विकार एव, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च स्थूलभूतानि, मनश्चेत्याहत्य षोडश। एते न कस्यापि प्रकृतयः। यद्यपि पृथिव्यादिस्थूलभूतानि घटादीनां प्रकृतयो भवन्ति, तथापि यथा प्रकृत्यादीनि अष्टौ स्वातिरिक्ततत्त्वान्तरस्य प्रकृतयो भवन्ति, नैवमेते स्थूलाः पृथिव्यादयः स्वातिरिक्ततत्त्वप्रकृतयः। घटादीनां पृथिव्याद्यपेक्षया तत्त्वान्तरत्वेन परिगणनाभावात्। एते चतुर्विंशतिः। पुरुषस्तु न प्रकृतिः न कारणं, नापि कस्य चित् कार्यम्। तेन सह पञ्चविंशतिः। ननु, साङ्ख्यतत्त्वानां 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इत्यंशेन ग्रहणे आकाशात्मनोरपि तदन्तर्गततया आधेयतया पृथगाकाशस्य, आत्मनश्च पृथगाधारतया ग्रहणमनुपपन्नं स्यादिति चेत्, न। यथा ब्राह्मणा आगताः वसिष्ठोऽप्यागत इत्यादि समभिव्याहारे ब्राह्मणपदगृहीतस्यैव वसिष्ठस्य पुनर्ग्रहणं तस्य प्राशस्त्यद्योतनाय, तद्वत् सकलावकाशप्रदतया सर्वशेषितया च प्राधान्यद्योतनायाकाशात्मनोः पुनर्ग्रहणमुपपन्नम्। तत्सिद्धं साङ्ख्यवादस्य वेदमूलत्वम्। तेषां पञ्चशःपञ्चश इति। नन्वत्र साङ्ख्येनावान्तरपञ्चसङ्ख्यानिवेशपूर्वकं पुनः पञ्चसङ्ख्यानिवेशेन पञ्चविंशतित्वे प्रतिपादिते आन्तरालिकपञ्चसङ्ख्यायाः पञ्चसु पञ्चसु निवेशार्थं तेष्ववच्छेदकं किञ्चिदपेक्षितं, तन्न सम्भवतीति दूषणमापद्यते, तन्न। पञ्चसु पञ्चकेषु प्रत्येकं बाह्यज्ञानेन्द्रियत्वकर्मेन्द्रियत्वतन्मात्रत्वस्थूलभूतत्वतदतिरिक्तत्वानां पञ्चानामवच्छेदकानां सम्भवादिति चेत्, उच्यते— नायं मन्त्रः साङ्ख्यतत्त्वानुसार्येवेति निर्णयः कर्तुं शक्यते। यदि हि तन्त्रोक्ता एव पदार्था इह ग्राह्या इति निर्बन्धः, तदा सप्तविंशतितत्त्ववादिनां पक्ष एवेह ग्राह्यः किं न स्यात्। तेषां साङ्ख्यवदेव पञ्चविंशतितत्त्वानि, ततोऽप्यधिकं तत्त्वद्वयं चिच्छक्तिशिवश्चेति। ततश्चाकाशपदेन चिच्छक्तेर्ग्रहणम्, आत्मपदेन सर्वाधारस्य परमात्मनो ग्रहणमिति तेषां मते पूर्वं गृहीतयोरेवाकाशात्मनोर्ग्रहणं क्लेशेन न व्याख्येयमिति गुण एव भवति। एतद्दोषपरिहाराय यदि साङ्ख्यः इत्थं वदेत्—एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चत्वार्याकाशव्यतिरिक्तानि स्थूलभूतानि महदहङ्कारौ त्रिगुणां प्रकृतिं त्रेधा भित्त्वा एकया त्रयसम्पादनम् आहत्य

पञ्चविंशतिरात्माकाशौ विहाय । ततश्च पञ्चविंशतावेव सप्तविंशतिसङ्ख्यायाः अवान्तरविभागेन कल्पनं, ततो गृहीतयोरात्माकाशयोर्ग्रहणमिति दोषो न प्रसज्यते। नापि वादान्तरस्यावकाशः । तस्मिन्नपि पक्षे अयमेव तान्त्रिकवादो ग्राह्यः, नायमित्यत्र नियामकं नास्तीति दूषणमस्त्येव । दूषणान्तरमिदमुच्यते—नानाभावादिति। तथा च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, तन्मात्राणि पञ्चेति पञ्चकत्रिके अवच्छेदकलाभेऽपि चत्वारि स्थूलभूतानि मनसा सह पञ्च महदहङ्कारौ त्रयो गुणा इति तुरीयपञ्चमपञ्चकयोरेवंकल्पने अवच्छेदकमेकं न लभ्यते । अवच्छेदकं विनैवावान्तरसङ्ख्यानिवेशं दृष्टान्तेन शङ्कते—अथोच्यतेति । एवं पञ्चजना इति पदान्तर्गते पञ्चेतिपदे अर्थवत्त्वमुपेत्य दूषणमुक्तम् । वस्तुतस्तु पञ्चजना इति पदं समासस्वरूपम् । स च समाससंज्ञायामेवेति वक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह—परश्चात्रेति । समासपक्षे नियामकमाह—भाषिकस्वरेणेति । भाषायां भवो भाषिकः । यथा प्रवचनशब्दो मन्त्रभागे वैदिकानां प्रसिद्धः, एवं भाषाशब्दो ब्राह्मणभागे । तथा च शतपथब्राह्मणस्वरप्रतिपादकेन व्याकरणविशेषेण विहितं स्वरं पर्यालोच्य पञ्चजनशब्दस्समास इति निर्णीयते । तथाहि—'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इति मन्त्रः मन्त्रकाण्डे ब्राह्मणे च पठ्यते। तत्र ब्राह्मणे पञ्चजनशब्देऽन्तिमोऽकारः अनुदात्तः, इतरे उदात्ताः । मन्त्रे तु अन्तिम उदात्तः, इतरे अनुदात्ताः । इयं व्यवस्था समासं विना नोपपद्यते । समासे सति 'समासस्ये'ति सूत्रेणान्तोदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति सूत्रेण यस्य पदस्य कस्मिंश्चिदचि उदात्तस्स्वरितो वा विशेषेण विधीयते, तमेकमचं विहाय इतरे अनुदात्ता भवन्तीति प्रतिपादयता अन्येषामचामनुदात्तत्वं मन्त्रकाण्डपठितान्तर्गते पञ्चजनशब्दे सिध्यति । ततश्च शतपथब्राह्मणस्वरनियमार्थं प्रवृत्ते व्याकरणे पठितेन 'स्वरितोऽनुदात्तो वे'ति सूत्रेण मन्त्रकाण्डे यस्स्वरितोऽनुदात्तो वा, स ब्राह्मणे उदात्तो भवतीति प्रतिपादयता नकारात् प्राग्भाविनां पञ्चजनपदान्तर्गतानामचामुदात्तत्वम् 'उदात्तमनुदात्तमनन्त्यमि'ति सूत्रेण उत्तरेणाचा संलग्नतयोच्चार्यमाणमनन्त्यमुदात्तं मन्त्रदशायां यत्, तत् ब्राह्मणे अनुदात्तं भवतीत्यर्थकेन नकारोपरितनस्याचः अनुदात्तत्वं सिध्यति । न चैवमपि मन्त्रकाण्डे नकारोपरितनाकारस्य ब्राह्मणपाठनिमित्तानुदात्तस्वरस्थानीयतयोदात्तत्वमपेक्षितं, तत्तु, समासं विनैव सिध्यति । जनशब्दस्य पचाद्यजन्ततया 'चित' इति सूत्रेणान्तोदात्तत्वसम्भवात् । अतः कथं समासापेक्षेति वाच्यम् । 'चित' इति सूत्रापवादभूतेन 'वृषादीनां चे'ति सूत्रेण वृषादिगणपठितस्य जनशब्दस्याद्युदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति सूत्रेण नकारोपरितनस्याकारस्यानुदात्तत्वे सति मन्त्रे

अन्तोदात्तत्वाभावात् । अपि चासमासपक्षे पञ्चेतिशब्दस्य मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वाल्लाभेन ब्राह्मणे भवेत उदात्तत्वं न स्यात् । समासे तु 'धृपादीनां च'त्यस्यापवादभूतेन 'समासस्ये'तिसूत्रेण पञ्चजनशब्दस्यान्तोदात्तत्वे सति पूर्वोक्तगत्या सर्वव्यवस्था लभ्यते । तस्मात् पञ्चजनशब्दस्समास इति तावदुपेयमिति । ननु 'जना यदग्निमयजन्त पञ्चे'त्यादौ पञ्चजनशब्दावसमस्तावपि दृश्येते इत्याशङ्क्यात्र स्वरविशेषेण समासनिर्णयात् तदैकरूप्ये नातीव निर्बन्ध आस्थेय इति मनसि निधाय श्रुत्यन्तरे पञ्चजनशब्दौ समस्तावुपलभ्येते इति तत्सारूप्यमेव प्रकृते समासोपपत्तय आस्थेयमित्याह—प्रयोगान्तरे चेति । ऐकस्वर्यम् एकपदत्वप्रयुक्तस्वरत्वम् । न वीप्सेति । यथा 'दशदशैकैकं चमसमुपसर्पन्ती'त्यत्र दशशब्दे वीप्सोपेयते, नैवमिह । अत एव न पञ्चकद्वयग्रहणमपि । अपि च पञ्चकद्वयग्रहणपक्षेऽपि दशानामेव लाभस्स्यात्, न पञ्चविंशतेः । एवं वीप्सापक्षेऽपि न पञ्चविंशतेर्लाभस्स्यात् । वीप्सा हि जनशब्दोपात्तानां प्रत्येकं साकल्येन पञ्चत्वबोधनार्थेति वक्तव्यम् । ततश्च यथोपसर्पणीयानां चमसानां दशत्वेन निर्णीततया 'दशदशैकैकं चमसमुपसर्पन्ती'ति वाक्येन प्रतिचमसं दशानामुपसर्पकाणां विधानात्तेषां शतत्वं दशपेये क्रतुविशेषे सिध्यति । तथा च वाक्यशेषः—'शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ती'ति, एवमत्रापि पञ्चविंशतिता सिध्येत् । यदि वीप्सितपञ्चपदार्थान्वयिनां जनानां प्राक् पञ्चधा विभागस्सिद्धो भवेत् केन चित् निबन्धनेन । न तु तदस्तीत्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । एवं समासे सति पञ्चपदस्य द्वितीयस्यार्थ एव नास्तीति प्रतिपादितम् । इदानीं तदर्थवत्तामुपेत्यापि पूर्वपक्षिकल्पनां निराकरोति—उपसर्जनस्य विशेषणेनान्वयायोगादिति । घटो नित्य इत्यादिप्रयोगो हि लोकेऽसाधुः । तत् कस्य हेतोः । पदात् स्वातन्त्र्येणोपस्थित एव पदार्थे पदार्थान्तरस्यान्वय इति व्युत्पत्तेः । अन्यथा हि नित्यत्वस्य घटपदाद्विशेषणतयोपस्थिते घटत्वेऽन्वयसम्भवेन वाक्यस्यासाधुता न स्यात् । तथा पञ्चपदादस्वतन्त्रतयोपस्थितायां पञ्चत्वसङ्ख्यायां न पदान्तरोपस्थितायाः पञ्चत्वसङ्ख्याया अन्वय इति । नन्वेतद्दोषपरिहारार्थं सङ्ख्येयेष्वेवान्वयोऽस्तु । न च सङ्ख्येयानां पञ्चेतिपदोपात्तानां समासपक्षे जनान् प्रति विशेषणत्वेन पञ्चेति पदात् स्वतन्त्रतयोपस्थितत्वेऽपि न पदान्तरोपात्तपञ्चसङ्ख्याया विशेष्यता सम्भवति । समासान्तर्गतस्य विशेषणस्य पदान्तरोपात्तविशेषणान्वयासहिष्णुत्वात् । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इति प्रयोगोऽसाधुरिति वाच्यम् । तथापि जनपदोपात्तेषु सङ्ख्येयेषु पञ्चसङ्ख्यायाः पदान्तरोपात्तायाः अन्वये नायं दोष इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्वापन्नपञ्चसङ्ख्याका जना

ति । आदित एव भेदोपादानादिति । भेदयतीति भेदः विशेषणं, तदुपादानादित्यर्थः । अयं भावः—प्रथमपञ्चपदोपात्तायाः सङ्ख्यायाः जनान् प्रत्यन्वयः किं स्वारसिक्यामेव कतीत्याकाङ्क्षायां कल्प्यते, उत रक्तः पटो भवतीत्यत्र रक्तपदवैयर्थ्यपरिहरणाय घटपदस्य यथाकाङ्क्षामुत्थाप्य तदन्वय उपेयते, तद्वत् प्रकृतेऽपि वैयर्थ्यपरिहाराय कतीत्याकाङ्क्षामुत्थाप्य । नाद्यः । द्वितीयपञ्चपदेनैव तदाकाङ्क्षायाः परिपूरणात् । न च पञ्चपूलीत्यत्र पञ्चानां पूलानां समाहारस्समुदायः पञ्चपूलीत्युपात्तयोर्द्वयोस्समुदायसमुदायिनोस्सङ्ख्येययोः समस्तया पञ्चसङ्ख्यया आकाङ्क्षानिवृत्तावपि समुदायिनां समुदायानां समासप्रतिपादितानां कतीत्याकाङ्क्षाया अनुपशान्तत्वादसमस्तः पञ्चशब्दः तदाकाङ्क्षां पूरयति, तद्वत् पञ्चजनाः इत्यत्रापि पञ्चानां जनानां समाहार इति समाहारसमासमुपेत्यासमस्तस्य पञ्चेतिपदस्याकाङ्क्षापरिपूरकत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम् । तथासति 'अकारान्तो द्विगुस्स्त्रियामि'ति वचनेन पञ्चजनीत्येव स्यात्, न तु पञ्चजना इति । अतो नात्र स्वारसिकाकाङ्क्षा । नापि रक्तपटन्यायः । यत्र हि सजातीयं विरुद्धं वा विशेषणान्तरं श्रूयते, तत्र तदनवतारात् । न हि रक्तो रक्तः पट इति भवति प्रयोगस्साधुः, नापि मृण्मयो हिरण्मयो घट इति । ननु, न साक्षात् पञ्चेति पदोपात्तायां सङ्ख्यायामपरस्याः पञ्चसङ्ख्याया अन्वय उपेयते, येन घटो नित्य इति वाक्यतुल्यता स्यात् । नापि सङ्ख्येयेष्वेवान्वयपर्यवसानमुपेयते । येन रक्तो रक्तः घट इति वाक्यतुल्यता स्यात् । अपि तु प्रथमं विशेष्येषु जनेष्वन्वितायाः वैयर्थ्यपरिहारायाद्या सङ्ख्या केवलं जनेष्वन्वेति । प्रथमपञ्चपदोपात्ता त्वनन्तरमन्वयं प्रतिपद्यमाना पञ्चत्वविशिष्टेष्वन्विता विशेषणीभूते पञ्चत्वेऽवतरति । अतो न कोऽपि दोष इत्याशङ्क्याह—भवदपीति । तत्र चोक्तो दोष इति । उक्तप्राय इत्यर्थः । एतादृशक्लेशाश्रयेण पञ्चविंशतिसङ्ख्यालाभमुपेत्य प्रधानं त्रेधा भित्त्वा स्वमतरक्षणं साङ्ख्यस्य न युक्तिसहमिति भावः । यदि प्रधानं त्रेधा न प्रविभज्येत, तदा दोषमाह—अतिरेकाच्चेति । न च पञ्चविंशतावन्तर्भूतस्यैव पुनर्ग्रहणं प्राशस्त्यद्योतनार्थमिति युक्तम् । अपि च पञ्चविंशतावन्तर्गतस्यैवात्मनः पुनरधिकरणत्वेन निर्देशे स्वात्मानं प्रति स्वस्याधिकरणत्वं प्राप्नोतीत्यपरो विरोधः । न च स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वनिर्देशवत् तदुपपद्यत इति वाच्यम् । तथासति 'यस्मिन् पञ्च पञ्च जना' इति वाक्येनात्मांशे गौणोऽधिकरणाधेयभावः प्रतिपादनीयः, तद्व्यतिरिक्तेषु तु मुख्यया वृत्त्येति वैरूप्यं स्यात् । ननु, 'पञ्चभिर्धाता विदधाविदं यत्तासां स्वसृजनवत् पञ्चपञ्चे'ति वाक्ये पञ्चपदद्वयनिर्देशेन पञ्चविंशतिसङ्ख्यालाभ एवि-

तव्यः । तथा च सजातीयविशेषणश्रवणस्थलेऽपि यत्र वर्धनेन महासङ्ख्या लभ्यते, तत्र रक्तपटन्यायोऽवतरतीत्युपेयम् । तथा च प्रकृतेऽपि पञ्चविंशतिसङ्ख्यालाभार्थं रक्तपटन्याय आश्रीयत इत्यत आह—कथं चेति । सङ्ख्यामात्रश्रवणे सतीति । पञ्चपदद्वयश्रवणे सतीत्यर्थः । न ह्यत्राहत्य पञ्चविंशतित्वं श्रुतम्, अपि तु यत्किञ्चित्सङ्ख्यावाचकं पदद्वयम् । तावता कथं पञ्चविंशतित्वलाभः । दशत्वग्रहणेऽपि पञ्चपदद्वयोपपत्तेः । 'तासां त्वमृषि'ति वाक्ये तु त्रिंशत्स्वसार इति वाक्यशेषपर्यालोचनया पञ्चभिर्धीतेति पञ्चानां गृहीतत्वात्त्रिंशत्त्वसम्पादनाय पञ्चविंशतेरपेक्षितत्वात् तासां स्वसृजनवत् पञ्चपञ्चेत्यस्य यथाकथञ्चित् पञ्चविंशतौ पर्यवसानमास्थीयते । नेह तथा पञ्चविंशतिग्रहणप्रयोजको वाक्यशेषोऽस्तीति भावः । अस्तु वा यथाकथञ्चित् पञ्चविंशतिलाभः । तत्र सङ्ख्येयानि साङ्ख्यप्रसिद्धानि तत्त्वान्येवेत्यत्र किं नियामकम् । न तावत् जनपदस्य तत्त्वेषु रूढिः । असिद्धेरित्याह—जनशब्दस्येति । न च प्रकारान्तरेण सङ्ख्येयापर्यवसानमित्याह—अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपीति । साङ्ख्यीयतत्त्वापेक्षया अन्य एवार्थास्तत्सङ्ख्यापरिच्छेद्या लभ्यन्ते शाखान्तरप्रसिद्धाः । तथा हि—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति वाक्ये पुरुषादपराः पञ्चविंशतिपदार्था निर्दिष्टाः । इन्द्रियाणि दश, स्थूलसूक्ष्माश्चार्था दश, मनोबुद्ध्यात्मानस्त्रयः, अव्यक्तपदगृहीतं स्थूलं सूक्ष्मं चेति शरीरद्वयम्, आहत्य पञ्चविंशतिः । 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे' तिश्रुतिप्रतिपन्नोऽव्याकृताकाश आकाशपदार्थः । आत्मा तु परमेश्वरः । अतो नात्र कथञ्चिदपि साङ्ख्यस्यावकाशः । एवं पञ्चजनशब्दान्तर्गतस्य पञ्चपदस्य पृथगर्थवत्त्वमुपेत्यापि नास्ति साङ्ख्यस्यावकाश इत्युक्तम् । इदानीं पञ्चजनपदस्य समासरूपस्य संज्ञाशब्दत्वं व्युत्पादयितुं पृच्छति—कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । पञ्चजनशब्दस्समास इति प्राक् निरूपितमेव । स च समासो दिग्वाचिनश्शब्दास्सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दास्समानाधिकरणेन संज्ञायामेव समस्यन्त इति प्रतिपादकेन 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामि' ति सूत्रेण संज्ञायामेव नियमितः । दक्षिणाग्निस्सप्तर्षय इति यथा, अतः पञ्चजनपदमपि संज्ञैवेत्याह—उच्यत इति । तस्याश्च संज्ञाया विषयोऽपि 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरा' इति निघण्टुवचनेन नियमितः । परं तु तस्यात्र ग्रहणे निरतात्पर्यकता वाक्यस्य स्यादित्यभिप्रेत्य पृच्छति—के पुनस्ते पञ्चजना नामेति । 'प्राणादयो वाक्यशेषादि' ति सूत्रेणोत्तरमाह—तदुच्यत इति । वाक्यशेषगता इति । न च यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यन्यो मन्त्रः, प्राणस्य प्राणमित्यन्यः । उभयोरेक-

वाक्यत्वाभावात् । कथमाद्यस्य मन्त्रस्योत्तरो वाक्यशेष इति वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । विवरणसङ्ग्रहयोरेकवाक्यत्वोपपत्तेः । उत्तरमन्त्रे हि प्राणादीनामपि प्राणादिरूपं ब्रह्मेत्युक्तं, तत् कथमित्यपेक्षायां ब्रह्मणि प्राणादेः कल्पितत्वेन तेषां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वात् प्राणादिसत्ताप्रदं ब्रह्म 'प्राणस्य प्राण' मित्यादि व्यपदिश्यत इति पूर्वमन्त्रेण प्रतिपाद्यते । निर्विशेषब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वोपाधिराकाशपदेन समर्प्यते । अत एव निस्तात्पर्यकतापि न । अपेक्षितार्थसमर्पकत्वात् । प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेरभावात् कथं तेन तेषां ग्रहणमिति शङ्कते—कथं पुनरिति । जनशब्देति । पञ्चजनशब्देत्यर्थः । लक्षणया प्राणादिग्रहणं समर्थयितुं प्रतिबन्दीमाह—तत्त्वेषु चेति । शक्यसम्बन्धं स्वपक्षे दर्शयति—जनसम्बन्धाच्चेति । पञ्चजनसम्बन्धादिति यावत् । एवं पञ्चजनशब्दस्य मनुजेषु रूढस्य प्राणादिषु लक्षणया प्रयोग इति व्यवस्थापितम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रूढिरेवेति पक्षान्तरं प्रौढ्या वक्तुं शङ्कते—कथं पुनरसति प्रथमप्रयोग इति । रूढिश्शक्येति । प्राणादिष्विति शेषः । शक्योद्भिदादिवदित्याहेति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—प्रसिद्धार्थसन्निधाने हीति । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भित्पदस्य योगपर्यालोचनयोत्कृष्टभेदनकर्तेत्यर्थः प्रतीयते । स च क इति विशिष्य न ज्ञायते । तत्र यदि तृतीयायजिपदाभ्यां यागसाधनत्वे अवगते यागसाधनत्वान्वयिखनित्रादिकं प्रकृत्यर्थो वर्ण्येत, तदा 'सोमेन यजेते'त्यादिवन्मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत, विशिष्टविधिगौरवं च स्यात्, तन्माभूदिति यागस्य यत्फलजनकत्वमस्ति, तदेवोद्भेदनत्वेन उपचर्य यागनामता आस्थीयते । एवं चोद्भिदेति तृतीया यागगतकरणत्वानुवादिनी भविष्यतीति प्रसिद्धयजिपदसमभिव्याहारादुद्भित्पदं यागसंज्ञा । तथा चोद्भिन्नामकेन यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः । एवं 'यूपं छिनत्ती'त्यादावपि 'खादिरो यूपो भवती'त्यादिप्रसिद्धार्थखादिरादिपदसमभिव्याहारात् खदिरवृक्षविकारभूतः काष्ठविशेषो यूपपदार्थ इति निर्णयः । एवं 'वेदिं करोती'त्यत्रापि वेदिशब्दः 'चतुरङ्गुलं खनति पुरीषवतीं करोती'त्यादितत्प्रकरणगतवाक्यपर्यालोचनया खननपुरीषादिसम्पादितस्थण्डिलप्रतिपादक इति निर्धार्यते । प्राणादिषु पञ्चजनपदस्य शक्तिरिति पक्षो नातीव समीचीनः । मनुजेषु शक्तस्य पञ्चजनपदस्य लक्षणया तत्र प्रयोगसम्भवे शक्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् प्राणादिष्वेकरूपशक्यतावच्छेदकाभावाच्च । अतः प्राणादयः पञ्चजनशब्देन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । तेषां च यद्यपि पुरुषभेदेन पंचभ्योऽधिकत्वमस्ति, तथापि वाक्यशेषोपात्तप्राणत्वाद्युपाधिभिः पंचत्वं द्रष्टव्यम् । केश्चित्त्विति । अस्मिन् पक्षे न वाक्यशेषानुकूल्यम् । नापि पंचजनपदस्य मुख्यार्थ-

त्त्वलाभ इत्यस्वारस्यं द्रष्टव्यम् । अन्यैरिति । अस्मिन् पक्षे पंचजनपदस्य मुख्यार्थत्वं लभ्यते । ननु, तेषां पंचभ्योऽधिकत्वात् कथं तत्र प्रथमश्रुतः पंचशब्दः। न हि तत्र प्राणादिग्रहणपक्ष इव वाक्यशेषेण पंचावच्छेदकानि उपात्तानीति चेत्, मा भूवन्। पंचजनशब्देन शक्त्या मनुष्येषूपस्थापितेषु तत्र पंचत्वोपपादनाय स्वबुद्ध्यैव कल्पनोपपत्तेः । इयमेव गतिः मन्त्रान्तरेष्वप्यनुसरणीया । तथाहि अथर्ववेदे तृतीयकाण्डे पंचमानुवाके समाम्नायते मन्त्रः—'यं त्वा होतारं मनसाभिसंविदुस्त्रयोदश भौवनाः पंच मानवाः वर्चोधसे यशसे सूनृतावते तेभ्योऽग्निभ्यो हुतमस्त्वेतदि'ति । अस्यार्थो वेदभाष्ये दर्शितः—हे अग्ने त्वा त्वां होतारं देवानाम् आह्वातारं मनसा अभिसंविदुः सम्यक् जानन्ति के त्रयोदश भौवनाः 'विश्वकर्मा भौवनस्स्वात्मनि सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकारे'त्यादि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा विश्वकर्मप्रभृतयः भुवनस्य ऋषेः पुत्रास्त्रयोदशसङ्ख्याकाः पंच मानवाः निषादपंचमाः चत्वारो वर्णा गन्धर्वा देवाः पितरो रक्षांसि असुरा इत्येके यं त्वामभिसंविदुः तस्मै वर्चोधसे तेजो धारयते यशसे यशस्विने सूनृतावते प्रियहितवचनयुक्ताय तेभ्यः प्रागुक्तेभ्यः भवद्विभूतिभ्योऽग्निभ्यश्च हुतमेतद्धविरस्त्विति 'यमाय हार्म्यमवपन् पंच मानवाः वैवस्वतो न तृप्यति पंचभिर्मानवै'रित्यादौ वेदान्तरगतेऽपि मन्त्रभागे पंचमा निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णा इति व्याख्यातारः। एतेषु सर्वेष्वपि मनुष्येषु रूढस्य मानवशब्दस्य श्रवणात्तेषां पंचत्वं बुद्धिकल्पितैः पंचभिरुपाधिभिः स्वीकृतम्, इहापि तथैवास्तु । एवं चात्रत्यपंचजनपदस्य मन्त्रान्तरगतमानवपदैकार्थ्यमपि लभ्यते । नन्वस्मिन्पक्षे पंचजनपदस्य मुख्यता लभ्यते । परं तु पंचत्वसङ्ख्या स्वबुद्धिकल्पितोपाधिना नीयमाना न स्वरसा स्यात् । प्राणादिग्रहणपक्षे तु वाक्यशेषतः पंचानामुपाधीनां सिद्धत्वात् पंचशब्दस्स्वरसेन व्याख्यातो भवति । प्रथमचरमश्रुतयोश्चान्यतरस्वारस्यहाने प्रसक्ते चरमश्रुतस्वारस्यमेव हातव्यम् । न चेह प्रथमश्रुतस्यापि पंचेतिशब्दस्य पंचजनार्थं प्रति विशेषणीभूतसङ्ख्यासमर्पकतया पंचजनपदानुसारेणैव नयनमुचितमिति वाच्यम् । यतः 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपती'त्यत्र विशेषणसमर्पकस्यापि चतुरितिपदस्य प्रथमश्रुततया 'प्राजापत्यस्सप्तदश शरावो नैवारश्चतुर्भवती'ति विकृतिविशेषेऽतिदेशतः प्राप्तस्य चतुर्मुष्टिपरिमितनिर्वापस्य करणे सप्तदशशरावपरिमाणस्य चरोस्सम्पादयितुमशक्यतया सङ्ख्यामुष्ट्योरन्यतरबाधे प्रसक्ते चतुस्सङ्ख्यानुग्रहमङ्गीकृत्य मुष्टिबाध एवाश्रितः । एवं प्रकृतेऽपि पंचसङ्ख्यानुग्रह एवास्त्विति चेत्, उच्यते—'चतुरो मुष्टीन् निर्वपती'त्यत्र हि चतुःपदोपात्ता सङ्-

रूया कारकविभक्तिसमभिव्याहारेण करणतयावगता न मुष्टिविशेषणम्, अपि तु निर्वापविशेषणम् । तथा च तत्र प्रथमश्रुतचतुःपदार्थसङ्ख्यानुसारेण मुष्टिवाभेऽपि नेह विशेषणीभूतया पञ्चत्वसङ्ख्यया पञ्चजनश्रुतेः प्राणादिषु लक्षणाङ्गीकर्तुमुचितेत्यन्येषामाशयः । चतुर्णां वर्णानां पञ्चमत्वेन निषादस्य तु ग्रहणमग्निसम्बन्धित्वसाम्यात् । तथा चान्यो मन्त्रवर्णः 'जना यदग्निमयजन्त पञ्च'ेति जनानामग्निसम्बन्धित्वेनैव पंचत्वं दर्शयति । अत्रेदमनभिमतबीजं सूत्रकृतः—वाक्यशेषपर्यालोचनया मन्त्रार्थनिर्णये सति न प्रकरणान्तरगतमन्त्रानुसार एषितव्यः । अपि च मन्त्रान्तरानुसारेण मानवपदैकार्थ्यायेह निषादपञ्चमानां चतुर्णां वर्णानां ग्रहणे वाक्यं निस्तात्पर्यं स्यात् । सर्वाधारस्य ब्रह्मणः यत्किंचिन्मानवाश्रयत्वप्रतिपादने कस्यचिदतिशयस्यालाभात् पञ्चजनपदेन वाक्यशेषगतप्राणादिग्रहणे अपेक्षितार्थसमर्पकतेति प्रागेवोक्तम् । न चैवमपि सर्वसत्ताप्रदस्य ब्रह्मणः 'प्राणस्य प्राण'मित्याद्युत्तरमन्त्रेण प्राणादिकतिचित्सत्ताप्रदत्ववर्णनं निस्तात्पर्यकमिति दोषः । 'आम्नातस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो- नाम्नातं पर्यनुयोक्तु'मिति न्यायेन प्राणादिपदश्रवणे सति तद्ग्रहणस्यावश्यकतया तैरेव 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन' इत्यत्र ब्रह्मक्षत्राभ्यामिव कृत्स्नप्रपञ्चग्रहणसम्भवात् एतदर्थप्रदर्शनार्थमेव 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इत्यत्राकाशश्चेत्याकाशपदेनाव्याकृताकाशो गृहीतः । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेणान्यत गृहीतमिति । क्वचिच्चेति । 'यत् पांचजन्यया विशेन्द्रघोषा असृक्षते'ति वाक्ये विशां तृतीयवर्णरूपाणाम् इन्द्रविषयं घोषं सृष्टवतां पाञ्चजन्येतिपदेन पञ्चजनोत्पन्नत्वकीर्तनात् मनुष्याः पञ्चजनपदेन विवक्षिता इति योग्यतया अवधार्यते । काण्वानां तु कथमिति । ननु, तेषामपि माध्यन्दिनशाखातोऽन्नस्य उपसंहारसम्भवात् न पञ्चत्वविरोध इति चेत्, सत्यम् । उपसंहारो नास्तीति कृत्वाचिन्तया परिहारं वक्तुमयमाक्षेपः ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥१३॥

सूत्रेऽसत्यन्न इति अन्ने अनुपसंहृते सतीति द्योत्यते । तत्प्रतिपादनार्थो भाष्ये असत्यपीत्यपिशब्दः प्रयुक्तः । तद्देवा इत्यत्र तत्पदं 'यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तत' इति पूर्ववाक्यगतं कालातीतत्वेन निरूपितं ब्रह्म परामृशति । अत्र च ज्योतिषामिति षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टं ज्योतिः पञ्चत्वसङ्ख्यापूरणाय गृह्यते । तत्र ज्योतिषां बहुत्वात् पञ्चभ्योऽधिकता स्यादिति शङ्कावारणार्थं सूत्रे ज्योतिषेत्येकवचनेन निर्देशः । तथा च ज्योतिष्ट्वैकीकारान्न सङ्ख्याधिक्यम् । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे इति । एतेनैकस्यैव मन्त्रस्य शाखाभेदेन

भिन्नार्थकत्वं कथमिति शङ्कापि निरस्ता । यथा एकस्यैव मन्त्रस्य विनियोगभेदेन अनेकार्थता भवति, तद्वदेकस्यैव मन्त्रस्याच्चपदसन्निधानतदसन्निधानाभ्यामर्थभेदोपपत्तेरिति । ननु, सिद्धान्ते प्राणादिषु पञ्चसु प्राणत्वादीनामुपाधीनां भिन्नत्वात् कथमेकमवच्छेदकं विना पञ्चत्वसङ्ख्यानिवेश इति चेत्, उच्यते—अन्नेन सह पञ्चत्वविवक्षायाम् उत्तरमन्त्राम्नातत्वं ज्योतिषा सह तद्विवक्षायां समभिव्याहृतमन्त्राम्नातत्वमेकमवच्छेदकमस्तीति न काचिदनुपपत्तिः ॥१३॥

॥ इति सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥३॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः॥१४॥

इतः प्राचीनैस्त्रिभिरधिकरणैः यत् प्रधानस्याशब्दत्वं 'मीक्षतेर्नाशब्द'मित्यत्रोक्तं, तत्र बाधकतया आपाततः प्रतीयमानानि कानिचिद्वाक्यानि तदबाधकानीति प्रतिपादितम् । इदानीं यद्वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमुक्तं, तत्र बाधकं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वमाशङ्क्य परिह्रियते अनेनाधिकरणेनेति दर्शयितुं वृत्तं सङ्कीर्तयन् प्रकृताधिकरणप्रतिपाद्यमाह—प्रतिपादितं ब्रह्मण इत्यादिना । नन्वानुमानिकाधिकरणारम्भगतेनेदं 'त्विदानीमवशिष्यत इत्या'दिना 'तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परस्सन्दर्भ'इत्यन्तेन भाष्येण कृत्स्नस्यानुमानिकाधिकरणमारभ्योत्तरस्य सन्दर्भस्य प्राधानिकाशब्दत्वाक्षेपनिवारकतया उक्तत्वात् कथं प्रकृताधिकरणस्य गतिसामान्याक्षेपपरिहारार्थत्वमुच्यत इति चेत्, उच्यते—प्रकृताधिकरणस्य न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यमिति भाष्यवाक्येन पारमेश्वरजगत्कारणत्वतदुपपादकगतिसामान्याक्षेपपरतायाः प्रदर्शितत्वात् पादारम्भभाष्यमधिकरणत्रयविषयं द्रष्टव्यम् । पादार्थस्तु पूर्वोक्ताक्षेप एवेति प्रागेवोक्तम् । नन्वस्मिन्नधिकरणे वेदान्तवाक्यानां परस्परविरुद्धार्थकत्वमाशङ्क्य परिह्रियते । नायमर्थस्समन्वयलक्षणसङ्गतः, अपि त्वविरोधलक्षणसङ्गत एव । न च स्मृतितर्कमतान्तराविरोध एवाविरोधलक्षणार्थः, न तु श्रुतिविरोधपरिहारोऽपि, स त्वत्रैव सङ्गतः । न हि परस्पराविरोधसमर्थनं विना वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो लक्षणार्थोऽनाकुलमवगन्तुं शक्यत इति वाच्यम् । तथासति वियत्प्राणपादयोरपि द्वितीयलक्षणे सङ्गतिर्न स्यात् । अपि तु श्रुत्यविरोधसमर्थनार्थयोस्तयोः प्रथमलक्षण एव कर्तव्यता स्यादिति चेत्, सत्यम् । प्रथमलक्षण एव सङ्गतयोरपि तयोः द्वितीयलक्षणे निवेशः प्रसङ्गसङ्गत्या । 'विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसमि'ति सूत्रेण परकीयमतस्य स्वस्वप्रक्रियायामेव परस्परविरोधात् परित्याज्यत्वे कथिते वेदान्तानामपि सृष्ट्यादिविषयाणां विरुद्धप्रक्रियत्वात्त्याज्यतेति

शङ्कायां प्रसक्तायां तयोः प्रवृत्तत्वात् अत्र स्वरसतस्सङ्गतयोरपि तयोः परैरुद्भावितो दोष उद्धर्तव्यः । स्वदर्शनेन तु बाधितत्वसामान्यादुपेक्ष्यं वेददर्शनमिति शिष्यशिक्षार्थं प्रासङ्गिकीमपि सङ्गतिमवलम्ब्य तत्र करणे सूत्रकृतोऽभिनिवेशः । अत्र वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयस्सम्भवति, नवेति संशय्य तदर्थं तेषामविरुद्धार्थत्वम्, उत विरुद्धार्थत्वमिति संशयः । पूर्वस्मिन्नधिकरणे अपेक्षाविशेषात् तुल्याम्नानस्यैव मन्त्रस्यार्थभेद इत्युक्तम् । तदस्तु, न त्वेकरूपस्यैव कार्यस्य सत्कारणत्वमसत्कारणत्वं च सम्भवतीति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः। 'स इमान् लोकानसृजते'ति लोकसृष्टिरुक्ता । लोकानेवाह—अम्भ इति । द्युलोकात् परस्ताद्विद्यमाना अम्मया लोका अम्भःपदप्रतिपाद्याः । अन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवीमरो याः पृथिव्या अधस्तात्ता आपः । ताः अप्छब्दप्रतिपाद्याः । तत् सदासीदिति । यदसत् पूर्वं स्थितं, तत् सद्भूत् किञ्चित्कार्योन्मुखमभूत् । तदेव सम्यग्वियदादिरूपेणाभवत् । तद्धेदं तत् पुरुषसृष्टत्वेन यत्पूर्ववाक्ये प्रतिपादितम्, इदं प्रत्यक्षादिसन्निहितं, तर्हि सृष्टेः प्राक्, अव्याकृतम् अनभिव्यक्तनामरूपात्मकम् आसीत् । तन्नामरूपाभ्यां नामरूपपञ्चाप्यव्यावृत्तिकं नामरूपविशिष्टं सदिति यावत्। व्याक्रियते अभिव्यज्यते । सत्यपीति । अनेनेत्थं सूत्रयोजना दर्शिता भवति—'न सङ्ख्ये'ति सूत्रात् नानाभावादिति पञ्चम्यन्तम् अतिरेकाच्चेति प्रकृतिमात्रमनुवर्तते । सा च यथायोगं विपरिणम्यते । अतिरेकश्च प्रकृते विरोधो विवक्षितः । तथा चायमर्थः—वियदादेः कार्यत्वे क्वचिदाकाशादिः क्रमः, क्वचित्तेजआदिः क्रमः, क्वचित् क्रमं विनैव सृष्टिप्रतिपादनमित्याम्नानस्य नानाभावात् अतिरेके विरोधे सत्यपि आत्मनः कारणत्वे विरोधो न विद्यते । सूत्रे चशब्दः अप्यर्थः । कार्यांशे आम्नानस्य विरोधाभ्युपगमेनैव परिहारं वदामः । वस्तुतस्तु तत्रापि विरोधो नास्तीति वियत्प्राणपादयोः स्पष्टं भविष्यतीति द्योतनार्थः । कारणत्वे इति सप्तम्यन्तम् । एवं 'कारणत्वेन चाकाशादि'ष्वित्यन्तेन सूत्रांशेन प्रतिज्ञां वाचयित्वा पुनः कारणत्वेनाकाशादिष्विति पदयोरावृत्तिमुपेत्य कारणत्वेनेति तृतीयान्तमुपेत्य हेतुमाह—कुत इत्यादिना । ननु, ज्ञानपदेन चिद्रूपता परमात्मनस्सिध्यति, न तु ज्ञानाश्रयत्वरूपं चेतनत्वमित्यत आह—परेण च तद्विपर्येण कामयितृत्ववचनेनेति । तथा च यः कामयते, स ज्ञानाश्रय इति तन्न्यथानुपपत्त्या चेतनत्वं सिध्यति । कामयितृत्वाक्षिप्तमपि चेतनत्वं 'स तपोऽतप्यते'त्यनेन पुनस्स्पष्टं श्रुत्यैव दर्शितम् । ज्ञानरूपस्यापि तत वृत्त्युपाधिकमुपपद्यत एव । अपरप्रयोज्यत्वेनेति । 'इदं सर्वमसृजते'ति स्रष्टृत्वं प्रकीर्त्य 'भीषास्माद्वातः पवत'इत्यादिना वाय्वादीनां तत्प्रयोज्यत्ववत् परमात्मनः किञ्चित्प्रयोज्यत्वाप्रति-

पादनात् अपरप्रयोज्यत्वमिति भावः । ननु, कार्यांशविगाने सति तन्निरूपितायाः कारणताया अपि विगीतत्वमवर्जनीयमेव । तथा च कथं कारणतायामविगीततेति चेत्, यदि हि कारणत्वविशिष्टत्वेनैव ब्रह्म वेदान्तप्रतिपाद्यं भवेत्, तदा खलु विगानमप्रामाण्यावहं भवेत्, न तु तथास्ति, अपि तु कारणत्वोपलक्षितं सत्यज्ञानाद्यात्मकं ब्रह्म तात्पर्यविषयः । कारणत्वादिप्रतिपादनं तु तत्प्रतीत्युपायमात्रम् । तथा च कार्यद्वारा कारणतायां विगाने सत्यपि यथा नानाव्याकरणैर्विलक्षणप्रक्रियारचनद्वारा शब्दानां साधुत्वे प्रतिपाद्यमाने उपायभूतासु प्रक्रियासु विरोधे सत्यपि तात्पर्यविषयीभूते परिनिष्ठितरूपे विरोधाभावात् नाप्रामाण्यम्, एवं वेदान्तेष्वपि भविष्यति । मृद्वत्‌ हेति । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्। यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा' इत्यादिभिर्दृष्टान्तैश्चोदितेत्यर्थः । सः मृदादिदृष्टान्तः आत्मनि बुद्धेरवतारायोपायः । परमार्थस्तु भिद्यत इति भेदः स नास्तीति । ननु, कारणीभूतस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मण एकरूपेण प्रतिपादनात् ब्रह्मस्वरूपबोधकेषु वाक्येषु विगानं नास्तीति हेतुरसिद्धः । कारणीभूतस्य वस्तुन एव क्वचिदसत्त्वप्रतिपादनात् कारणस्वरूपमसदिति प्रतीयते । तथा च शून्यवादः । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियेतेत्यकारणकार्योत्पत्तिप्रतिपादनात् स्वभाववादः प्रतीयते । शून्यवादिमते अभाव एव कारणं, स्वभाववादे तु न भावो, नाप्यभावः कारणमिति भेदः । अतस्तद्वाक्यविरोधः सद्रूपब्रह्मकारणवादिवाक्यानाम् । न च सत्कारणप्रतिपादकवाक्यानुसारेणासद्वादस्वभाववादोपोद्बलकानि यथाकथञ्चिद्योजनीयानीत्यत्र नियामकमस्ति । अतो विनिगमनाविरहादुभयोरपि निरर्थकत्वमस्तु । स्वाध्यायविधिपरिग्रहश्च हुंफडादिशब्दवज्जपपारायणादिपूपयोगात् भविष्यतीति पूर्वपक्षिण आशयमनुवदति —यत् पुनरिति ॥१४॥

समाकर्षात् ॥१५॥

भवेदेतदेवं, यद्यसत्कारणत्ववादिवाक्यापेक्षया कारणीभूतस्य ब्रह्मणः सत्यादिप्रतिपादकानां वाक्यानां प्राबल्यं न भवेत् । उपक्रमोपसंहाराद्यनेकलिङ्गैस्तेषां सत्यादिरूपब्रह्मनिरूपणे तात्पर्यमितीक्षत्याद्यधिकरणैः प्रतिपादितम् । तथा च तदुपक्रमोपसंहारान्तर्गताना'मसद्वा इदमग्र आसी'दित्यादिवाक्यानां तदनुसारेणैव नयनमुचितम् । तात्पर्योपेतानेकसत्कारणताप्रतिपादकवाक्येभ्यः तात्पर्यग्राहकोपक्रमादिलिङ्गरहितानां क्वाचित्कासत्कारणतावादिवाक्यानां दुर्बलत्वादिति परिहाराभिप्रायः । यद्यप्ययमर्थ ईक्षत्याद्यधिकरणव्युत्पादितैर्न्यायैः सिद्ध एव, तथापि जग-

त्कारणे प्रयुक्तानामसद्वादिपदानां व्याख्यानायायं यत्नः । 'तदप्येष श्लोको भवती'ति पूर्ववाक्ये सत्यादिरूपं ब्रह्म समाकृष्य 'असद्वा इदमग्र आसीदि'ति मन्त्राम्नानात् असत्पदमनभिव्यक्तनामरूपवस्तुपरमिति तैत्तरीयवाक्ये सूत्रं योजयित्वा 'असदेवेदमग्र आसीदि'ति छान्दोग्यवाक्येऽपि सूत्रं योजयति—एवैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापीति । ननु, 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यादौ नानभिव्यक्तनामरूपत्वेन कारणे असत्पदप्रयोगः, अपि तु यथाश्रुत एव शून्यवादद्योतकः । अन्यथा तद्वादस्याप्रसिद्धत्वेन छान्दोग्ये तद्वादानुवादपूर्वकं दूषणाभिधानमसङ्गतं स्यादित्यत आह—तद्धैक आहुरिति । मन्दमतिपरिकल्पितस्येति । असन्नेव स भवतीत्यस्यासद्वादद्योतकत्वासम्भवस्य दर्शितत्वादिति भावः । तथा च 'तद्धैक आहु'रिति श्रुतावेके मन्दमतय इत्यर्थो द्रष्टव्यः । व्याक्रियत इति कर्मकर्तरि लकार इति । अयं भावः—कर्मणः कर्तृत्वं सौकर्यसूचनाय विवक्ष्यते । यथा लूयते केदारः, भिद्यते कुसूलमिति । लुनाति केदारं, भिनत्ति कुसूलमिति प्रयोगे हि लूना भिदना च विभागविशेषानुकूलो व्यापारोऽभिधीयते । स च पुरुषनिष्ठः । विभागस्तु केदारकुसूलनिष्ठः । यदा तु अल्पेनैव पुरुषव्यापारेण विभागो निष्पद्यते, तदा विभागसुकरताद्योतनाय धातुना व्यापारांशं विहाय विभागमात्रं लक्ष्यते । तथा च विभागस्य केदारकुसूलगततया धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वात् तस्मिन् प्रयोगे तयोरेव कर्तृसंज्ञा प्राप्ता । सोऽयं कर्मकर्तेत्युच्यते । धातोः फलव्यापाररूपांशद्वयाभिधायितादशायां यत् कर्म, तत् कर्तेति व्युत्पत्तेः । तत्र छेदनाश्रयः केदारो भवति, भेदनाश्रयश्च कुसूलं भवतीत्यर्थपर्यवसाने लुनाति केदारः, भिनत्ति कुसूलमिति प्रयोगे प्राप्ते 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रेण धातोरंशद्वयाभिधायितादशायां यत् कर्म स्थितं, तत् यदा धातोः फललक्षकतया कर्तृसंज्ञं भवति । तस्मिन् प्रयोगे कर्मणि यत् कार्यं यगात्मनेपदादिकं, तत् भवतीति प्रतिपादयता लूयते केदारः, भिद्यते कुसूलमिति सिध्यति । इदं च सूत्रं यत्र लकारेण कर्तृप्रतिपादनं, यत्र च पुरुषव्यापारेण कर्मणि विकारः स्पष्टमुपलभ्यते, तत्रैव प्रवर्तते, न तु लकारं विनापि धात्वविवक्षायां, नापि दृश्यादिधातुप्रयोगे । दृशिस्थले पुरुषव्यापारेण ज्ञानेन कर्मणि घटादौ विकारस्यानाहितत्वात् । तथा च 'लूयते केदार' इत्यादौ विद्यमानस्यैव मुख्यकर्तुरविवक्षामात्रम्, एवमत्रापि विद्यमानस्यैव कर्तुः परमेश्वरस्याविवक्षामात्रं, न तु तदभाव एव । ननु, भिद्यते कुसूलमित्यादावविद्यमानेऽपि कर्तरि कर्मकर्तृप्रयोगोऽस्ति । न च तत्रापि भेदनकर्ता पुरुषो नियत इति वाच्यम् । यत्र चिरकालेन विश्लिष्टावयवं वर्षातपाद्यभावेऽपि कुसूलं भिद्यते, तत्रान्यस्य कर्तुरभावात् उभ-

यथापि कर्मकर्तृप्रयोगः । कृचिद्विद्यमानस्यैवाविवक्षा, कृचित्त्वविद्यमानतयैव । तथा च प्रकृते कर्तृकल्पनागौरववारणायाविद्यमानतैवास्येति चेत, न । उक्तोत्तरत्वात् । तथासति हि जगत्कर्तृप्रतिपादकानेकश्रुतिविरोधः स एष इह प्रविष्ट इति तच्छब्दानुकर्षणानुपपत्तिः, लौकिकनामरूपव्याकरणवैरूप्यकल्पना चेति । ननु, तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोग इति पक्षो न साधुः । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी'दिति पूर्ववाक्ये अव्याकृतमिति हि कर्मण्येव क्तप्रयोगः । न च तत्रापि कर्मकर्तृविवक्षा । तथासति अव्याकृतवत् आसीदिति क्तवतुप्रयोगापत्तेः । कर्मणि विहितक्तप्रयोगस्य 'कर्मवत् कर्मणे'ति सूत्रेण लकारेण कर्तुरभिधानविवक्षायामेव कर्मकार्यातिदेशस्य कृततया अप्रसङ्गात् । तत्समभिव्याहाराद्व्याक्रियतेत्यपि कर्मण्येव प्रयोग उचितः । एवंचसति 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यनेनैकार्थ्यमपि लभ्यते, इत्यस्वरसादाह—यद्वा कर्मण्येवेति ॥१९॥

॥ इति कारणत्वाधिकरणम् ॥४॥

जगद्वाचित्वात् ॥१६॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवाद इति । एवं तत्रोपाख्यायते—गार्ग्यो बालाकिर्नाम काश्यमजातशत्रुं राजानमुपेत्योवाच—'ब्रह्म ते ब्रवाणीति स चाजातशत्रुरुवाच सर्वेऽपि ब्रह्मवित्त्वेन प्रसिद्धाः ब्राह्मणाः जनकं प्रत्येव ब्रह्मोपदेशाय धावन्ति त्वं तु मामुपदेशयोग्यं सम्भावयन् मत्सकाशमागतोऽसि । अतो गवां सहस्रमस्मिन्वचने दद्म इति प्रतिज्ञाय बालाकिना आदित्यचन्द्रविद्युदादिगतेषु केषुचित् पुरुषेषूपदिष्टेषु तान् पुरुषान् स्वविज्ञाततत्तद्गुणोपदेशपूर्वकमब्रह्मत्वेन निरूप्य तावन्मात्रमुपदिश्य बालाकावुपरते एतावन्नु इति तं पृष्ट्वा एतावदेव मया ज्ञायत इत्युक्तवति तेन मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिं शिक्षयित्वा स्वयमुवाच 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य' इति एवमुपक्रम्य च उपसंहृतं 'य एवंविद्वान् सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येती'ति सर्वपाप्मप्रदाहादिकं च फलं मुक्तस्यैव, नान्यस्य । तथा च मुक्तिसाधनज्ञानविषयतया श्रुतः पुरुषः पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भो जीवो वेति पर्यवस्यति । तथा च हिरण्यगर्भाद्यतिरिक्तं ब्रह्मैव मुमुक्षुज्ञेयमिति 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादि'त्यादौ यद्व्यवस्थापितं, तदाक्षिप्तम् । यद्यप्यत्र पूर्वपक्षे आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वमेव हिरण्यगर्भस्य जीवस्य वा सिध्यतीति न सर्वजगत्कारणत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं तयोरतिव्याप्तं भवेत् । 'एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्येव श्रव-

णात्, तथापि प्राधान्येन मुमुक्षुज्ञेयत्वरूपं यत् ब्रह्मलक्षणं, तदतिव्याप्तं भवत्येव। उत मुख्यप्राण इति । नन्वनया कोट्या किं वायुविकारः पञ्चवृत्तिः प्राणो विवक्षितः, उत हिरण्यगर्भः । आद्ये मुख्यशब्द उपपन्नो भवति । तत्कोट्युपपादकतया परिस्पन्दलक्षणकर्मसम्बन्धित्वलिङ्गोपन्यासः प्राणश्रुत्युपन्यासश्च समञ्जसो भवति । ये चैत इत्याद्युत्तरवाक्येनादित्यादिपुरुषकर्तृत्वं तु लिङ्गतयोपन्यस्यमानं तत्र न सङ्गच्छते । मुख्यप्राणे तदसम्भवात् । द्वितीये तदुपपद्यते । हिरण्यगर्भे देवतास्रष्टृत्वस्य श्रुतिस्मृतिसम्मतत्वात् । मुख्यप्राणपदं परिस्पन्दलक्षणकर्मसम्बन्धित्वं प्राणश्रुतिश्च तत्रासमञ्जसम् । तस्मादनुपपन्नमिति चेत्, उच्यते—त्रिकोटिकोऽत्र पूर्वपक्षः । तत्र जीव इत्यनेन जीवसामान्यं, जीवविशेषो हिरण्यगर्भश्चेति द्वयं विवक्षितम् । मुख्यप्राण इत्यत्र तु पञ्चवृत्तिः प्राणो विवक्षितः । मुख्यप्राणपूर्वपक्षो ये चैत इत्यतः प्राक्तनेन वाक्येन दर्शितः । ननु, मुख्यप्राण इति पूर्वपक्षो न समीचीनः । तत्रादित्यादिदेवताकर्तृत्वस्यासम्भवादित्याशङ्कायां ये चैत इति वाक्येन हिरण्यगर्भपूर्वपक्षो दर्शित इति विभागः । हिरण्यगर्भे प्राणश्रुतिः परिस्पन्दलक्षणकर्मसम्बन्धित्वं च तदभिमन्तव्यप्राणद्वारकं द्रष्टव्यम् । इदानीं जीवसामान्यपूर्वपक्षमाह—जीवो वायमिति । 'यस्य वै तत्कर्मे'ति वाक्यं जीवे योजयति—तस्यापीति । ननु, कर्मशब्दः परिस्पन्दलक्षणे कर्मण्येव शक्तः, न तु धर्माधर्मयोः । अतः कथं कर्मपदेन धर्माधर्मयोर्ग्रहणमिति चेत्, उच्यते—'यदि ह वा अनेवंवित् पुण्यं कर्म करोती'ति पुण्ये 'न कर्मणा लिप्यते पापकेने'ति पापे च कर्मपदसामानाधिकरण्यश्रवणेन तत्रापि शक्त्युपपत्तेः । न च परिस्पन्दलक्षणकर्मजन्यत्वाल्लक्षणयैव तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । दर्शनश्रवणादिजनितानां पुण्यपापानां परिस्पन्दजन्यत्वाभावेन लक्षणया तद्ग्रहणासम्भवात् । अतस्तत्रापि शक्तिरिति भावः । एतेषां पुरुषाणां कर्तेति वाक्यं जीवसामान्ये सङ्गमयति—सोऽपि भोक्तृत्वादिति । जीवसामान्यग्रहणसाधकमाह—वाक्यशेषे चेति । कर्तुर्वेदानायोपेतमित्यादि । स वै वेदितव्य इति राजोक्त्यनन्तरमेवमाम्नायते—'तत उह बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्राम उपत्वायानीति तं होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमरूपमेव स्यात् यत्क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेदेहि व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामी'ति तं ह पाणावभिप्रपद्य प्रवव्राजतुस्तौह सुप्तं पुरुषमीयतुस्तं हाजातशत्रुरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्निति स इह तूष्णीमेव शिश्ये तत उहैनं यष्ट्या विचिक्षेप स तत एव समुत्तस्थावि'ति । तथा च बुबोधयिषयोपेतं बालाकिं प्रति सुप्तजीवस्यैव राज्ञा बोधितत्वात् स एवोपक्रान्तो वेदितव्यः पुरुष इत्यवगम्यते । ननु, यदि सुप्तो जीवो बोधनीयः, तर्हि मध्ये बृहन्नित्यादिपदैः कि-

मर्थमामन्त्रणमित्यत आह—आमन्त्रणशब्दाश्रवणादिति । प्राणादिव्यतिरिक्तस्य भोक्तृजीवस्य सर्वप्रसिद्धत्वाभावात् प्राण एव भोक्तेति भ्रमसम्भवात् तद्व्यतिरेकं वेदितव्यस्य भोक्तुः बोधयितुं बृहन्नित्याद्यामन्त्रणम् । बृहन्नित्यादिपदानि च प्राणप्रतिपादकानि भवन्ति । 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चे'ति श्रवणात् । 'प्राणो बृहन् किं मे वास इति प्राणेन पृष्टे आप इति होचुरि'ति प्राणसंवादे श्रवणात् पाण्डरा आपो वासो यस्य स पाण्डरवासा इतिव्युत्पत्त्या पाण्डरवासाः प्राणः । अथैतस्य प्राणस्यापश्शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति सप्तान्नब्राह्मणे चन्द्ररूपताश्रवणात् सोमराजत्वं प्राणस्य । तथा च यदि प्राण एव चेतनो भोक्ता स्यात्, तदानीं तस्य सुप्त्यावनुपरतव्यापारतया आमन्त्रणशब्दं शृणुयात्, तदश्रवणात् न प्राणश्चेतनः, अपि तु तद्व्यतिरिक्तश्चेतनो भोक्ता । स एव वेदितव्यः पुरुषः । तद्यथेति । श्रेष्ठी स्वामी स्वैर्भृत्यैर्भोगं प्राप्नोति, यथा वा स्वा भृत्या श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति पालयन्ति, एवमेष प्राज्ञः आत्मा प्रकृतो वेदितव्यः पुरुषः एतैरात्मभिः पूर्वोपन्यस्तैरादित्यादिपुरुषैर्भुङ्क्ते, एवमेवैत आत्मानः आदित्यादयश्चक्षुराद्युपकारद्वारा एतं पालयन्ति । ननु, यदि जीव एव वेदितव्यः पुरुषस्स्यात्, तदानीं क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वा एतदभूत् कुत एतदागादिति वाक्यैः जीवस्य सुप्तिः कुत्र, सुप्त्यनन्तरं यावत्प्रबोधं जीवश्च क्व तिष्ठति, प्रबोधसमये कुत आयातीत्युपेतं बालाकिं प्रति पृष्टे तेन च तदुत्तराज्ञाने राज्ञोत्तरितं—'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती'त्यादि मनश्च सर्वैर्ध्यानैस्सहाप्येतीत्यन्तं पुनश्च स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठेरन्नि'त्यादि, तदसङ्गतं स्यात् । जीवस्य निरूपणीयत्वे तमेव प्रतिपादयेत्, न तु तदधिकरणम् । उच्यते—क्वैष इत्यत्राद्यः प्रश्नो जीवस्य सुप्त्यधिकरणं किमित्येवंरूपः जीवपक्ष उपपन्न एव । सौषुप्तजीव एव हि वेदितव्य इत्यभिप्रायं राज्ञस्सुप्तपुरुषसमीपोपसर्पणम् । तत्र च जाग्रत्स्वप्नावपेक्ष्य सुषुप्तजीवस्य पाप्मास्पर्शरूपोऽतिशय इति बोधनार्थं तदाधारप्रश्नः । यतः तदाधारतया तासु तदा भवतीति हिता नाडीर्बोधयति । हिता नाम हृदयस्य नाड्य इति वाक्येन तासां प्रकृतत्वात् । हिता नाडीः प्रविष्टस्य च पाप्मसंस्पर्शाभावो दहरविद्यायां नाडीखण्डे समाम्नातः हिता नाडीः प्रक्रम्य 'यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशती'ति श्रवणात्, न तु जीवाधारः सुप्तौ प्रश्नेति बोधनार्थम् । तथासत्युत्तरे नाडीनामाधारतया बोधनासाङ्गत्यात् । तत्र तास्वित्यादि पश्यतीत्यन्तमाद्यप्रश्नस्योत्तरम्, 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति द्वितीय-

प्रश्नस्य सङ्ग्रहेणोत्तरं, तद्विवरणं 'तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीत्या'दिनेन्द्रियाणां सविषयाणां लयाधारतया क्रियते। सुप्तौ चेन्द्रियाणां लयो वृत्त्यभावः। विषयाणां लयः तत्कृतभोगाभावः। तथा चोत्तरपर्यालोचनया द्वितीयप्रश्नः क्वैतत्सविषयमिन्द्रियजातमभूदित्येतदर्थकः। तथा चोत्तरवाक्ये सविषयमिन्द्रियजातं सुप्तिदशायां जीव एव प्रलीनं भवतीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रतिपादितं भवति। इदमपि जीवलिङ्गमेव भवति। तत्राशङ्का—तथासति प्राणपदस्य कथं प्रयोग इति। तत्राह—प्राणभृत्त्वाच्चेति। तथा च श्रुत्यन्तरं 'स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवती'ति प्राणशब्दत्वं जीवस्य प्रतिपादयति। तृतीयप्रश्नोत्तरं अपि जाग्रदारम्भे इन्द्रियाणां जीवादेवाभिव्यक्तिरिति प्रतिपादनार्थं इति न प्रश्नप्रतिवचनवाक्यानां जीवपक्षे अनुपपत्तिः। हिरण्यगर्भपक्षे तु जीवस्य मान्याधारतया सुप्तौ यः प्राणशब्दोदितः, स बोध्यत इति सिद्धान्तिवदेव प्रायशो योजना प्रश्नप्रतिवचनवाक्यानाम्। ननु, यदि हिरण्यगर्भो वा जीवो वा वेदितव्यः पुरुषः, तर्ह्युपक्रमे 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्मसङ्कीर्तनम्, उपसंहारे च मुक्तिरूपफलकीर्तनमसङ्गतं स्यात्। अतः यो वै बालाक इति वाक्येऽपि पुरुषाणां कर्ता परमात्मैव प्रतिपाद्यते। यस्य वै तत्कर्मेति तु कर्मशब्दो योगेन क्रियत इति जगन्मात्रं प्रतिपादयति। तथा च सर्वजगत्कारणत्वं 'यस्य वै तत्कार्यमि'ति वचनभङ्ग्या प्रतिपाद्यते। अतः कथं पूर्वपक्षोऽत आह—तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इति। अयं भावः—'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति हि बालाकिना प्रतिज्ञातम्। तेन तु ब्रह्म नोक्तमेव। तच्च राज्ञैवोद्घाटितम्। तदुपन्यस्तानामादित्यादिपुरुषाणां ब्रह्मत्वख्यापनानन्तरं मृषा वै खलु बालाके मा संवदिष्ठाः ब्रह्म ते ब्रवाणीति। न च मृषावादिबालाकिवचनानुसारेण राज्ञोऽपि वाक्यं व्याख्येयमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति। उपकोसलविद्यायामग्निवाक्यानुसारेणाचार्यवाक्यव्याख्यानम् 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति अग्निभिरेवैकवाक्यतायाः कृतत्वादुपपन्नम्। ननु, राज्ञा बालाकिं प्रति मृषावादित्वमुद्घाट्य स्वयमपि ब्रह्मणोऽप्रतिपादने उपक्रमोऽत्यन्तनिरालम्बन एव स्यात्। किं कुर्मः। राजवाक्यपर्यालोचनया हि राजा अब्रह्मविदित्यवगम्यते। 'ब्रह्म ब्रवाणी'ति प्रतिज्ञायां बालाकिना कृतायां सहस्रमस्यां वाचि दद्म इति तावन्मात्रेण गुरुदक्षिणायाः प्रतिज्ञातत्वात्। न हि स्वस्यापि ब्रह्मवित्त्वे अयं मह्यं ब्रह्मोपदेक्ष्यतीत्युत्साहेन सहस्रदानप्रतिज्ञा सङ्गच्छते। यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता इति वाक्यमपि न ब्रह्मप्रतिपादनसमर्थम्। सर्वजगत्कर्तुः यत्किञ्चिदादित्यादिकर्तृत्वप्रतिपादनासामञ्जस्यात्। परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो व्यापके निरवद्ये चासम्भवात्। न च क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्देन कार्यमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्प्रतिसम्बन्धित्वेन

यस्येति तत्कर्तृत्वं सिध्यतीति सकलजगत्कारणत्वमेवानेन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । रूढिमपेक्ष्य योगस्य दुर्बलत्वेन प्रकृते यौगिकार्थमादाय कार्यमात्रग्रहणासम्भवात् । तथात्वे च 'यस्य वै तत्कर्मे'त्यनेनैव सर्वकर्तृतायाः लब्धतया एतेषां पुरुषाणां कर्तेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतो नात्र परमेश्वरः प्रतिपाद्यते । एवं च पूर्वाधिकरणेनास्य प्रत्युदाहरणलक्षणा सङ्गतिर्द्रष्टव्या । पूर्वत्र हि एकवाक्यगतसच्छब्दानुसारेण असच्छब्दो व्याख्यातः । इह तु वक्तृभेदेनैकवाक्यतया अभावान्न बालाकिवाक्यगतब्रह्मपदानुसारेण राजवाक्यं व्याख्येयमिति । उपक्रमो बाध्येतेति । न चोपक्रमस्य भ्रान्तबालाकिवाक्यान्तर्गतस्य मृषा वै खलु बालाके मा संवदिष्ठाः ब्रह्म ते ब्रवाणीति राजवाक्येनैव बाधो दर्शित इति वाच्यम् । तावता त्वं ब्रह्म न जानासि उपक्रान्तं ब्रह्माहं वक्ष्यामीति राजाभिप्रायकल्पनसम्भवात् । न च राज्ञोऽब्रह्मवित्त्वं सहस्रदानप्रतिज्ञया अवगतमिति वाच्यम् । ब्रह्मविदोऽपि राज्ञोऽन्योऽपि ब्रह्मवित् संवादकरणाय लब्ध इति हर्षेण पारितोषिकदानप्रतिज्ञाकरणसम्भवात् । एवमुपक्रमे ब्रह्मपदश्रवणात् उपसंहारे च मुक्तिफलश्रवणात् इह प्रबन्धे ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति या बुद्धिरभवत्, तदनुगुणतया आख्यायिकायोजनसम्भवे तद्विरुद्धतया आख्यायिकायोजनं न साधु । अपि च 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्तेति' वाक्यस्वारस्यपर्यालोचनयापि राज्ञा ब्रह्मोपदिष्टमित्यवगम्यते, इत्याह—कर्तृत्वं चैतेषामिति । स्वातन्त्र्येणेति । तथा चान्तर्याम्यधिकरणन्यायेन ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ग्राह्यमिति भावः । 'यस्य वै तत्कर्मे'त्यत्र कर्मशब्दो यद्यपि रूढ्या परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणः प्रतिपादकः, तथापि प्रकृते योगेन कृत्स्नमेव जगत् ग्राह्यम् । योगाद्रूढिर्बलीयसीत्युत्सर्गस्यैतत्पदसामानाधिकरण्येन बाधोपपत्तेः । एतत्पदेन ह्यसति सङ्कोचकारणे कृत्स्नमेव जगत्प्रतिपाद्यत इति मनसि निधाय तस्यान्यपरत्वं खण्डयति—यस्य वै तत्कर्मेत्यपीति । अप्रकृतत्वादिति । प्राधान्येनाप्रतिपादितत्वादित्यर्थः । असंशब्दितत्वादिति । यथाकथञ्चिद्वा पूर्वं शब्दतोऽनवगतत्वादित्यर्थः । न च पूर्वप्रकृतत्वाभावेऽपि यस्य वै तत्कर्मेति वाक्य एव प्रकरिष्यमाणत्वात् तद्ग्रहणं किं न स्यात् । प्रकरिष्यमाणपरामर्शकताया अपि असति प्रकृते सर्वनामसु व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । तथासत्येतत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । यस्य कर्मेत्येव विवक्षितार्थलाभसम्भवात् । लिङ्गवचनविगानाच्चेति । पुरुषाः पुल्लिङ्गबहुवचनाभ्यां निर्दिष्टाः । एतत्पदं त्वेकवचननपुंसकलिङ्गयुक्तमिति तात्पर्यम् । करोत्यर्थस्य क्रियासामान्यरूपस्य तत्फलस्य उत्पत्तिरूपस्य । प्रत्यक्षसन्निहितमिति । बुद्धिसन्निहितमिति यावत् । प्रकृतप्रकरिष्यमाणपरामर्शकत्वानुपपत्तौ च बुद्धिमात्रसन्निहितपरामर्शकत्वं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादौ

व्यवस्थापितमेव, तद्वत् प्रकृतेऽपि भविष्यतीति तात्पर्यार्थः। जगदेकदेशद्वारा कृत्स्नस्य जगतः प्रकृतत्वमप्यस्तीत्याह—जगदेकदेशभूतानामिति । ननु,यस्य वैतत्कर्मेत्यनेनैव सकलजगत्कर्तृतोक्त्या 'एतेषां पुरुषाणां कर्ते'ति पूर्ववाक्यं व्यर्थमेव स्यादित्यत आह—एतदुक्तं भवतीति । एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्यनेन हि यत्किञ्चिदादित्यादिकर्तृत्वं प्रथमतः प्रतिपाद्यते बालाक्युपदिष्टानामादित्यादिपुरुषाणां ब्रह्मत्वव्युदासाय । पुनश्च तावन्मात्रनिर्देशो न सर्वजगत्कर्तृत्वं निर्दिष्टं भवेदिति पुरुषकर्तुर्न ब्रह्मत्वनिश्चयो झटिति स्यात्, तन्माभूदिति । न केवलमयं पुरुषः आदित्यादीनामेव कर्ता, अपि तु सर्वस्य जगतः कर्तेति पुनर्निर्देशः । एतदर्थद्योतनार्थ एव यस्य वेति वाशब्दोऽपि । तथा च पूर्ववाक्योक्तमादित्यादिकर्तृत्वमपि कैमुतिकन्यायेन समर्थितं भवतीति न कस्यापि वैयर्थ्यम् । अपि च कर्मशब्दे परिस्पन्दगोचरधर्माधर्मगोचररूढ्योः परस्परं कलहे सति प्रतिबन्धाल्लब्धोन्मेषो योग एव भवति । अतो न रूढिप्राबल्यम् । न च 'यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ते'ति वाक्येन जीवस्य पुरुषकर्तृत्वे उक्ते तत् कथम्, उपादानापरोक्षज्ञानादिमत्त्वं हि तत् । न च देवेषु तादृशं कर्तृत्वं सम्भवतीति शङ्कायां जीवादृष्टारब्धत्वात् तेषां जीवः कर्तेत्युपचर्यत इति प्रतिपादनाय यस्य वैतत् कर्मेति वाक्यम् । तत्र धर्माधर्मरूढिरेव लब्धोन्मेषेति न परिस्पन्दरूढेरत्रावकाशः । तथा च कथमत्र योगो लब्धोन्मेषस्स्यादिति वाच्यम्। पुरुषाणां कर्तेत्यनेन हिरण्यगर्भे विवक्षिते न तस्य देवतादीन् प्रत्येव कर्तृत्वम्, अपि तु परिस्पन्दलक्षणं यत् कर्म, तदपि तदीयमेवेत्यधिकार्थबोधनाय। परिस्पन्दरूढेरपि लब्धोन्मेषत्वात् । तथा चेयमेव रूढिर्ग्राह्या, नेयमित्यत्र विनिगमनाभावेन कलहे सति योगोन्मेषोऽपि चल एव । अपि च कर्मशब्दस्य परिस्पन्दे वा धर्माधर्मयोर्वा न पृथग्रूढिराश्रयणीया । क्रियत इति कर्मेति योगेनैव तस्यापि ग्रहणसम्भवात् । यत्र हि योगेन रूढ्यर्थसङ्ग्रहः नास्ति, तत्रैव पृथग्रूढिराश्रीयते। यथा अश्वकर्णादौ। यत्र तु योगेनैव रूढ्यर्थसङ्ग्रहोऽपि, न तत्र पृथग्रूढिराश्रीयते । यथा प्रोक्षणीशब्दे। प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वादपां लाभे सति प्रोक्षणीशब्दस्य तत्र पृथग्रूढेरनङ्गीकारात् । तस्मादजातशत्रुवाक्यमपि स्वरसतः कार्यसामान्यकर्तृत्वलिङ्गात् परमेश्वर एव पर्यवस्यति। सूत्रस्य चायमर्थः—'यो वै बालाके' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यः पुरुषाणां कर्ता परमात्मा । कार्यसामान्यकर्तृत्वलिङ्गादि'त्यनुमानं मनसि निधाय तत्साधकमुच्यते—जगद्वाचित्वादिति। कर्मशब्दस्येति शेषः। क्रियत इति कर्मेति व्युत्पत्त्या कर्मपदेन कृत्स्नस्य कार्यरूपस्य जगतः प्रतिपादनात् उक्तहेतोर्नासिद्धिरिति भावः । एवंचसति यद्यपि 'जगद्वाचित्वादि' ति सूत्रोक्तहेतुरेव पुरुषाणां कर्तुः परमेश्वरत्वसाधको भवत्येव, तथापि भाष्ये प्रथमत उप-

क्रमोपन्यासः उत्तरसूत्रपर्यालोचनया सोऽपि हेतुर्लभ्यत इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१७॥

सर्वेषां भूतानामिति । अस्य श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमिति पदाभ्यामन्वयः । तयोरेव ससम्बन्धिकत्वात् । स्वाराज्यं स्वरिति स्वरूपभूतं सुखं, तत्र राजत इति स्वराट्, स्वेन राजते स्वप्रकाशः स्वराडिति वा, तस्य भावः स्वाराज्यम् । अत्र न सम्बन्धाकाङ्क्षा । यस्य वैतत् कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वादिति । तथा च कर्मशब्देन यौगिकार्थ एव ग्राह्य इति अत्रोपयुक्तो न्याय इहैव व्युत्पाद्यत इति न तेनास्य गतार्थता ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥१८॥

पूर्वं 'क्वैष एतद्बालाक' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनानां पूर्वपक्षयुद्भावितां जीवविषयां योजनामुपेत्य तत्सन्दर्भगतस्य जीवलिङ्गस्य सर्वात्मके ब्रह्मणि नयनं कर्तव्यमित्युक्तम् । अनेन सूत्रेण प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भोऽपि न स्वरसतो जीवं प्रतिपादयति । अपि तु जीवस्य सुषुप्तौ एकतापत्त्यधिकरणं परमात्मानमेव प्रतिपादयतीति प्रपञ्च्यते । पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यत इति । 'क्वैष' इत्यादिप्रश्नः तत्प्रतिवचनं च न सुषुप्तो जीव एव वेदितव्यः पुरुष इति निरूपणार्थम् । तथात्वे सुषुप्तजीवाधिकरणप्रश्नासाङ्गत्यापत्तेः । अतस्सुषुप्तजीवाधारनिरूपणार्थ एव स प्रश्नः । न च सुषुप्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि तदधिकरणप्रश्नो हितानाडीप्रवेशेन पाप्मासंस्पर्शगुणप्रतिपादक इत्युक्तम् । तथात्वे 'तासु तदा भवती'ति वाक्यानन्तरं पाप्मासंस्पर्शस्यापि प्रतिपादनं प्रसज्येत । न च तस्य शाखान्तरप्रसिद्धत्वादप्रतिपादनमिति वाच्यम् । तथात्वे नाडीप्रवेशस्यापि ततः प्रसिद्धिसम्भवात् सोऽपि न वर्ण्येत । यदि तु क्वैष इत्यादिप्रश्नत्रयानन्तरं 'तदुह न मेने गार्ग्य' इति गार्ग्यस्य श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यगोचराज्ञानोद्भावनाद्धितानाडीप्रवेशप्रतिपादनमिहावश्यकम् । तथात्वे पाप्मासंस्पर्शप्रतिपादनमप्यावश्यकमेव । अपि च पूर्वं वेद्यत्वेन पुरुषे उपक्षिप्ते क्वैष इति प्रश्नस्य पुरुषविषयत्वेन प्रधानसंबन्धोपपत्तौ न पुरुषाङ्गभूतनाडीविषयत्वं कल्पनीयम् । प्रश्नश्चायमधिकरणप्रधान इति स्पष्टमेव । तथा च पुरुषस्य वेदितव्यतयोपक्षेपात् प्रश्नस्य च सुषुप्तजीवाधिकरणविषयत्वात् प्रथमत एव इदं निर्णीयते — प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भोऽयं सुप्तजीवाधिकरणतया पुरु-

पप्रतिपत्त्यर्थं इति । तथाचायस्य प्रश्नस्य 'तासु तदा भवती'त्येतावदेवोत्तरं न भवति । नाडीनां वेदितव्यपुरुषत्वाभावात्, अपि तु 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'त्यन्तम् । तथात्रोपक्रमानुसारेणात्र प्राणपदं पुरुषपरम् । 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति श्रुत्यन्तरानुसाराच्च । 'तासु तदा भवती'त्येतत्तु सुप्त्यारम्भे हिता नाडीः प्रविश्यानन्तरं परमात्मप्राप्तिरित्यभिप्रायम् । तथा च बृहदारण्यके 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इति हितानाडीनां ब्रह्मप्राप्तिद्वारत्वमेव दर्शितम् । न च शयनप्रश्ने एकीभवतीत्युत्तरमसङ्गतमिति वाच्यम् । शयनशब्दार्थो हि स्थूलावस्थस्य जीवस्य लय एव, लयश्चैकतापत्तिरिति 'स्वाप्यया-दि'ति सूत्रे निर्णीतम् । 'क्व वा एतदभूदि'ति द्वितीयप्रश्नोऽपि सुप्तिदशायामिन्द्रियग्रामः क्वाभूदित्यर्थको न भवति । तत्र इन्द्रियग्रामस्य कर्तृत्वेनाश्रवणात्, अप्रस्तुतत्वाच्च । किं तु कैष इति पूर्ववाक्यात् एष इत्यस्यानुषङ्गे सति एष जीवस्सुप्त्यारम्भानन्तरं यावत्प्रबोधं क्वाभवत् । एतदिति क्रियाविशेषणं त्रिष्वपि वाक्येषु तुल्यम् । तृतीयप्रश्नोऽपि प्रबोधसमये एष जीवः कुत आगादिति प्रतिपादयति । न च यत्र सुप्तः, तत्रैव यावत्प्रबोधं स्थास्यति, प्रबोधसमये च तत एवोत्थास्यतीत्यर्थसिद्धम् । अतः पुनः प्रश्नो निरर्थक इति वाच्यम् । अर्थसिद्धस्याप्यर्थस्य शङ्काविशेषनिराकरणपूर्वकं प्रतिपादनाय पुनः प्रश्नोपपत्तेः । पुरुषाणां कर्तुरसंसारिणः परमात्मनो वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषो राज्ञस्सुप्तपुरुषोपसर्पणं हि जीवस्य सुप्तौ एकतापत्त्यधिकरणतया परमात्मानं बोधयिष्यामीत्येतदभिप्रायम् । तत्र प्राण एव चेतनस्य जीवस्य एकतापत्त्यधिकरणं न भवतीति प्राणस्याचेतनत्वसूचनेन ध्वनितम् । तथा च चेतनो जीवः सुप्तौ यत्र चेतने एकतां गच्छति, स एव वेदितव्यः असंसारिपुरुष इति बुबोधयिषया आद्ये प्रश्ने कृते संसारिणो जीवस्य असंसारिणा कथमेकतापत्तिरिति प्राप्तायाः शङ्कायाः निराकरणमभिप्रेत्य द्वितीयः प्रश्नः । अत एव द्वितीयप्रश्नस्योत्तरे 'तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती'त्यादौ उपाधिलयः सुप्तौ प्रदर्शितः । तथा च संसारित्वस्योपाधिकृतत्वादुपाधीनां च सुप्तौ लीनत्वात् स्वाभाविकैक्यप्राप्तौ न काचिदनुपपत्तिरिति परिहारो भवति । तृतीयप्रश्नस्तु यदि सुप्तावेकतां गतः परमात्मना जीवः, ततः पुनरुत्थानं न स्यात् । मुक्तवदिति शङ्कायाः परिहारार्थः । 'एवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्त' इत्युत्तरवाक्येन परिहारश्चेत्थं दर्शितो भवति—मुक्तावुपाधीनामात्यन्तिको लयो भवति, सुप्तौ तु संस्कारावशेषेण । तथा च संस्कारावशेषेण लीनानामुपाधीनां पुनरुद्बोधनसम्भवात् जीवस्य पुनः परमात्मनौपाधिको विशेषः सम्भाव्यत इति । अतो युक्तं प्रश्नस्य

जीवव्यतिरिक्तविषयत्वम्। 'अपि चैवमेक' इति सूत्रांशं विवृणोति—अपि चैवमेक इति। सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति चेति। अयं माध्यन्दिनपाठः। काण्वानां तु 'एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ती'ति पाठः। प्राणनिराकरणस्य मुख्यप्राणनिराकरणस्य बृहन्नित्यादिनामभिरामन्त्रणेन यथा प्राणव्यतिरेकबोधनं, तथा प्रागेवोदितम्। तावतापि प्राणव्यतिरेक उत्थापितस्य जीवस्यैव सिध्यति, न नु तदधिकरणस्येत्यत आह—अभ्युच्चय इति। सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणव्यतिरिक्तोपदेशस्य साक्षाद्बोधितव्यपुरुषत्वाभावेऽपि जीवैकतापत्तिप्रतिपादनद्वारा स तत्रोपयुक्तो भवत्येवेत्यभिप्रायः ॥१८॥

इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥५॥

वाक्यान्वयात् ॥१९॥

पूर्वमुपक्रमोपसंहारयोर्मध्ये च ब्रह्मकीर्तनात् बालाक्यजातशत्रुसंवादस्य ब्रह्मपरत्वं दर्शितम्। अत्र तूपक्रमोपसंहारपरामर्शेषु जीवस्यैव कीर्तनात् मैत्रेयीब्राह्मणं जीवपरमेवास्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षः क्रियते। ननु, मैत्रेयीब्राह्मणस्य उपक्रमे न जीवः, अपि तु ब्रह्मैवाम्नायते। अमृतत्वसाधनज्ञानविषयत्वरूपतद्धर्माम्नानात्। तथा ह्युपाख्यायते—याज्ञवल्क्येन प्रव्राजिष्य'तोद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि कात्यायन्या सपत्न्या सह तव वित्तसंविभागं करिष्यामी'ति मैत्रेयीं प्रति पृष्टवता मुमुक्षुणा पत्या सह चिरसंवासेन तत्परिचरणलब्धचित्तशुध्या च सञ्जातमुमुक्षया मैत्रेय्या वित्तसंविभागेन मया वित्ते लब्धे तेन किमहं साक्षादेवामृतत्वं प्राप्नुयाम्, उत परम्परयेत्यभिप्रायवत्या 'कथं तेनामृता स्यामि'ति पृष्टेन 'नेति होवाचे'ति वाक्येन वित्तेन साक्षात् स्वसाध्यकर्मद्वारा वा कथमप्यमृतत्वं नास्तीत्युत्तरिते मैत्रेय्याः प्रश्नः—'येनाहं नामृता स्यां, किमहं तेन कुर्यां, यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद, तदेव ब्रूही'ति। तथा चोपक्रमसामर्थ्यात् इदं तावदवगतं—यदमृतत्वसाधनज्ञानविषयः, तदिह प्रतिपाद्यमिति। षष्ठाध्यायगतमैत्रेयीब्राह्मणे च 'एतावदरे खल्वमृतत्वमि'ति उपसंहारेऽप्यवगम्यते। तथा च कथमुपक्रमोपसंहारयोर्जीवविषयत्वमिति चेत्, सत्यम्। अत्र हि पूर्वपक्षी ब्रह्मज्ञानस्यैवामृतत्वसाधनत्वमिति न मन्यते, अपि तु प्रकृतिविविक्तात्मज्ञानमपि मोक्षसाधनमिति तदीयाशयानुसारेण अमृतत्वसाधनोपक्रमोपसंहारौ न ब्रह्मैकपक्षपातिनाविति कृत्वाचिन्तया प्रवर्तितमिदमधिकरणम्। तथा च तद्व्यतिरिक्तलिङ्गबलाबलपर्यालोचनयेह निर्णयेन भवितव्यम्। तदभिप्रायेणैव भाष्ये पत्यादिगोचरप्री-

तियुक्तेन भोक्त्रोपक्रमो जीवकोटेरुत्थापक उक्तः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमीश्वरकोटेरुत्थापकमित्युक्तम् । ननु, पतिजायादिकं सर्वं भोक्तुर्जीवस्य प्रियमित्यर्थकस्सन् 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यन्तस्सन्दर्भो यदि जीवपरस्स्यात्, तदा 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिविधिविशेषो न भवेत् । तत्र हि आत्मनो दर्शनसाधनतया श्रवणादिकं विधीयते । तत्र च आत्मन एव प्रियत्वं व्युत्पादनीयं, न त्वात्मव्यतिरिक्तानां पत्यादीनाम् । अतः एवमस्यार्थो वर्णनीयः—पत्युर्जायाप्रीतिविषयत्वं तस्येष्टसाधनमिति प्रसिद्धमेव । तत्त्वहं जायायाः प्रियस्स्यामिति यः पत्युः कामो वर्तते, तदर्थं न भवति, अपि तु आत्मन ईश्वरस्य यः कामोऽयं पतिरेतद्दीयजायां प्रति प्रियो भवत्विति, तदर्थः । अत्र च कामशब्दो यदि भावसाधनः सन् इच्छामात्रपरः, तदा जायादिप्रीतिविषयत्वस्य तादर्थ्यं तद्विषयसाधनतामादाय द्रष्टव्यम् । यदा तु काम्यमानवस्तुपरत्वं, तदा अनुपपत्तिरेव नास्ति । तथा चायमर्थः—पत्यादीनां जायादिप्रीत्या यत् सुखं, तदात्मन ईश्वरस्येच्छया भवतीति तादृशीच्छेश्वरस्य स्वाराधकविषयैव भवतीति स्वेष्टसाधनजायादिप्रीतिप्रयोजकेश्वरानुग्रहासिद्धये ईश्वर एवाराधनीयः श्रवणादिभिरिति । तथा च 'न वा अर' इत्यादिसन्दर्भगतस्य आत्मपदस्य परमात्मपरत्वात् कथं जीवेन भोक्त्रोपक्रम इति मनसि निधाय शङ्कते—कस्मादिति । परिहरति—उपक्रमसामर्थ्यादिति । अयं भावः—आत्मपदं यद्यपि जीवेश्वरसाधारणं, तथापि न वा अरे इत्यादिवाक्येषु जीवपरमेव । पत्यादिसमभिव्याहारेण तत्प्रतिसम्बन्धिनो जायाद्यात्मन एव स्वरसत आत्मशब्दादुपस्थितेः । अपि चात्र वैशब्दश्श्रूयते । स च प्रसिद्धिद्योतकः । तथा च सम्बोध्यां मैत्रेयीं प्रति प्रसिद्धो योऽर्थः, स एव वक्तव्यः । न चेश्वरसङ्कल्पाधीना सर्वस्येष्टप्राप्तिरिति वेदाध्ययनरहितया मैत्रेय्यावगन्तुं शक्यते । सार्वत्रिकप्रसिद्धिद्योतकत्वसम्भवे च न कदाचित्कवैदिकमात्रप्रसिद्धिपरत्वमपि न्याय्यम् । तस्मादयमर्थः—सर्वमपि पत्यादिकम् आत्मनस्स्वस्य कामाय प्रियं भवति स्वेष्टोपयोगितया सर्वं प्रियं भवतीत्यर्थस्तु मैत्रेय्या अपि प्रसिद्ध एव । अत एव तदीयां दृष्टिमनुरुध्यैव 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवती'त्युक्तम् । अयं हि तस्य पर्यायस्याभिप्रायः—पतिव्रतायास्तवाहं पतिः सर्वेभ्यः प्रियः । सोऽपि तु स्वदोपतयैव प्रियः तवेति । अतः उपक्रमस्य तावत् जीवविषयत्वं स्वारसिकम् । न च तथासति दर्शनादिवाक्यैकवाक्यता न स्यादित्युक्तं युक्तम् । यस्मादात्मार्थतया सर्वं प्रियं भवति, अत आत्मन एव निरुपाधिकं प्रियत्वम् । न हि तस्य कदाप्यप्रियत्वम् । पत्यादीनां स्वास्मानिष्टापादक-

तादृशायामप्रियत्वम् । अतस्सोपाधिकाप्रियत्वं तेषामिति पत्यादिवाक्यार्थः पर्यवसितः। अमुमर्थं श्रुत्यन्तरमप्यनुवदति—'तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयः प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मे'ति । ततश्च निरुपाधिकप्रीतिगोचरतया आत्मैव 'द्रष्टव्यश्श्रोतव्य' इति एकवाक्यतायां न काचिदनुपपत्तिः । ननूपक्रमे आत्मपदमस्तु जीवपरम् । तथाप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिवाक्येषु आत्मपदं परमात्मपरमेवास्तु । न च तथासति पूर्वसन्दर्भस्य तत्रैकवाक्यता न स्यादिति वाच्यम् । यस्मादात्मार्थतया सर्वं प्रियं लौकिकं वैदिकं वा पत्यादिकं , तस्मादात्मनो निरतिशयप्रीतिसाधनं यत् श्रवणं मननं निदिध्यासनं परमात्मविषयं, तदेव सम्पादनीयमित्येकवाक्यतोपपत्तेरित्यत आह—प्रियसंसूचितमित्यादि । आत्मपदस्योपक्रमगतस्यैव दर्शनादिवाक्ये श्रवणप्रत्यभिज्ञया अर्थैक्यावगतेः न भिन्नार्थत्वमुचितम् । न च 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेदं सर्वं विदितमि' ति उत्तरपरमात्मलिङ्गसमभिव्याहृततया आत्मपदश्रवणात् तस्य परमात्मपरत्वे तत्प्रत्यभिज्ञानादिदमपि परमात्मपरमिति वाच्यम् । प्रथमश्रुतपत्यादिवाक्यगतात्मपदप्रत्यभिज्ञानानुसारात् द्रष्टव्यादिवाक्यगतस्यात्मपदस्य जीवपरत्वे अवधारिते चरमश्रुतात्मपदप्रत्यभिज्ञायाः अनादरणीयत्वात् । एतेभ्यश्शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः हेतुभ्यः समुत्थाय जन्म प्राप्य तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनुसृत्य नश्यति । इदं च वाक्यं जन्ममरणलिङ्गात् जीवपरमिति भावः । ननु, इदं वाक्यं प्रकृतद्रष्टव्यात्मविषयकं माभूदित्याशङ्क्याह — प्रकृतस्यैवेति । अत्र वाक्ये इदंपदस्य सर्वनामतया प्रकृतात्मपरामर्शकत्वात् महद्भूतपदाभ्याम् 'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् यदृग्वेद' इत्यादिवाक्यगतस्य महतो भूतस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च । निश्वसितवाक्ये च अस्येत्यस्य प्रकृतात्मपरामर्शकत्वात् षष्ठे च मैत्रयीब्राह्मणे तद्वाक्यस्थाने 'अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवे'त्येवं प्रकृतमात्मपदमेव श्रूयते । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । ननु, विज्ञातृपदेन विशिष्टज्ञानवान् सर्वज्ञः परमात्मापि वक्तुं शक्यत इति कथमिदं जीवासाधारणमिति शङ्कितुं युक्तम् । विज्ञानपदस्यान्तःकरणपरिणामभूतज्ञानविशेष एव रूढत्वात् अस्मिन्नेव प्रकरणे 'तदितर इतरं विजानाति तत् केन कं विजानीया'दित्यादौ जीवधर्मस्यैतेनाभिधानाच्च । तथा चोपक्रमोपसंहारैकरूप्येण वाक्यस्य जीवपरत्वेऽवधारिते मध्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिकमीश्वरलिङ्गतयावगम्यमानं यथाकथञ्चिद्व्याख्येयमित्याह—तस्मादिति । भोक्तृत्वादिति । यथा प्रधाने राजन्यवगते सर्वे अवगता एव भवन्तीति प्रधानभूतस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, एवमिदमपि वाक्यं स्तुत्यर्थमिति भावः । ननु, तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्जीवब्रह्मणोरभेदस्यावगततया जीवेश्वरानुयायिनश्चैतन्यस्यै-

कत्वाज्जीवधर्मा ईश्वरे वक्तुं शक्यन्त एवेति प्रत्यगभिन्नपरमात्मपरमेवेदं वाक्यं किं न स्यात्, न स्यात् । न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यपर्यालोचनया जीवब्रह्मणोरभेदोऽवधारयितुं शक्यते । आत्यन्तिकाभेदाभ्युपगमे भेदघटितस्योद्देश्यविधेयभावस्यैवासम्भवेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानां बोधकत्वैव न स्यात् । तस्मात् प्रकृतिविविक्तो भोक्ता जीव एव मुमुक्षुभिर्ज्ञेयतया मैत्रेयीब्राह्मणप्रतिपाद्य इति पूर्वपक्षः। अयं मैत्रेयीब्राह्मणसन्दर्भः परमात्मपर एवेति साध्यमध्याहृत्य वाक्यान्वयादिति सौत्रं हेतुं तत्र दर्शयितुमाकाङ्क्षामुत्थापयति—कस्मादिति । 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति' याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्येति । इदं कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् । श्रुतिस्मृतिवादा वदन्तीति । 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती'ति 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यत' इत्याद्याश्श्रुतयः, तदनुसारिण्यश्च 'ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वामृतमश्नुत' इत्याद्याः स्मृतयो निर्विशेषात्मज्ञानस्य मुक्तिहेतुतां वदन्ति, न तु साङ्ख्याभिमतप्रकृतिविविक्तात्मज्ञानस्य । प्रत्युत निर्विशेषात्मज्ञानादन्यस्य साधनतां वारयन्ति । अतोऽमृतत्वोपक्रमोपसंहारैकरूप्यान्निर्विशेषप्रत्यगभिन्नस्वरूपपरतैवास्य सन्दर्भस्यास्थेयेति भावः । तिष्ठतु तावदमृतत्वोपक्रमोपसंहारैकरूप्यम् । मध्यगतवाक्यपर्यालोचनयापि भोक्तृस्वरूपविलक्षणात्मपरतास्थेयेत्यभिप्रेत्याह—तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति । उपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसद्भावात् न तस्य गौणत्वमास्थेयमित्याह — न चैतदिति । इत्यादिनेत्यादिपदेन 'क्षत्रं तं परादात् लोकास्तं परादुः देवास्तं परादुः सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेदेदं ब्रह्म इदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि च भूतानि इदं सर्वं यदयमात्मे'ति वाक्यशेषो गृह्यते । तस्य तात्पर्यमाह—यो हीति । आत्मनोऽन्यत् स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावमिति । आत्मनोऽन्यत् ब्रह्मसत्तातिरिक्तसत्ताऽन्यत्र वचेत्यर्थः । अयमत्रोपपादनवाक्यस्याशयः—ब्रह्मविज्ञानेन वियदादिकं सर्वं कथं ज्ञातुं शक्यम् । न हि घटविज्ञानेन पटो विदितो भवतीति शङ्कायां परिहारो ब्रह्म तं परादादित्यादिना क्रियते । ब्रह्मविज्ञानेन वियदादिकं सर्वं तदा हि विज्ञातं न स्यात्, यदि घटपटयोरिव ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदः, न तु तदस्ति । किं तु ब्रह्मैवानिर्वचनीयाभिर्वियदाद्यवस्थाभिः तत्तत्प्रपञ्चात्मना अवस्थितं सर्वमित्युच्यते । तथा च ब्रह्मक्षत्रादिशब्दार्थोऽपि तत्तज्जात्यवस्थितपिण्डोपहितं ब्रह्मैव । यथेदं रजतमिति प्रयोगे रजतपदार्थो रजतावस्थोपहिता शुक्तिरेव ततश्च वियदादिप्रपञ्चे ।चिज्जडात्मरूपे सति ब्रह्मणि विदिते जडानामवस्थानामज्ञानेऽपि तदनुगतं ब्रह्म विदितमेव भवतीति । तथा च प्रतिज्ञाव्युत्पादनाय प्रवृत्ते 'ब्रह्म तं परादा'दित्यादिवाक्ये अन्यत्रेति

ब्रह्मत्ययः ब्रह्मक्षत्रादिसामानाधिकरण्याय द्वितीयार्थे द्रष्टव्यः । सार्वविभक्तिकत्वात् । तथा चान्यत्र प्रथमार्थे प्रयोगो भवति 'समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशा'दिति । अत एव 'इदं ब्रह्मेदं क्षत्र'मिति वाक्यशेषेऽपि पूर्वोक्तानां ब्रह्मक्षत्रादीनां सामानाधिकरण्यमेवात्मपदेन दृश्यते । ननु, सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपतानुगतांशमादाय व्युत्पादनीया । तत्र सर्वासु वियदाद्यवस्थासु अनुगतिः ब्रह्मणः कुतः सिध्येदित्याशङ्कायां 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत' इति 'स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः' इत्यादिवाक्यान्याम्नातानि । तत्राद्यपर्यायस्यायमर्थः प्रकृतोपयोगी ग्राह्यः—'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यनेन योऽर्थ उक्तः स यथा विस्पष्टो भवति, तथा व्युत्पाद्यते दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति । अत्राग्रहणेनेति पदमध्याह्रियते । दुन्दुभिपदं दुन्दुभिजनितशब्दसामान्यलक्षणार्थं हन्यमानपदमपि तत्तात्पर्यग्राहकम् । शब्दपदं दुन्दुभिजनितशब्दविशेषपरम् । ग्राह्यपदं तदर्थतात्पर्यग्राहकम् । तथा चायमर्थः—दुन्दुभिशब्दसामान्याग्रहणे तद्विशेषान् गृहणाय न शक्नुयात । एवं व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह—दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेति । दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणे तु शब्दः दुन्दुभिविशेषशब्दो गृहीतो भवति । एवं दुन्दुभ्याघातस्य वे ररसप्रधानो दुन्दुभिशब्दो दुन्दुभ्याघात उच्यते । तत्सामान्यस्य ग्रहणे तदवान्तरविशेषा गृहीता भवन्तीति तदर्थः । एवं वीणापर्यायेऽप्यर्थो द्रष्टव्यः । तथाचायमर्थस्सिद्धः—यस्मिन् गृहीते यत् गृह्यते, अगृहीते च न गृह्यते, तत्तेष्वनुगतं भवति । यथा दुन्दुभिशब्दसामान्यं तद्विशेषेषु, एवं सद्रूपे ब्रह्मणि गृहीत एव वियदादिविशेषा गृह्यन्ते । अतस्तत् तेष्वनुगतमिति व्याप्तिवाक्यमध्याहृत्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साङ्गत्यं द्रष्टव्यम् । तदिदमाह—दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्चेति । तथाच नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा गौणीति वक्तुं शक्यते । अत्र सर्वविज्ञानोपपादकतयोपन्यस्तं सर्वात्मत्वं स्वातन्त्र्येणापि ब्रह्मलिङ्गं भवत्येव । तद्धि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिषु ब्रह्मण एव प्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम् । द्रष्टव्यस्यात्मनो ब्रह्मत्वे जगत्कारणत्वलिङ्गमाह—अस्य महत इति । तस्यैव ब्रह्मत्वे सर्वलयकारणत्वं लिङ्गान्तरमाह—तथैकायनप्रक्रिययापीति । ननु एकायनप्रक्रियायां 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यादिना, एवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनमित्यन्तेन निश्वसितवाक्यानन्तरमाम्नातेन नदीसमुद्रदृष्टान्तपूर्वकं तत्तदिन्द्रियविषयाणां तत्तदिन्द्रियमायातनुमुक्तं, न त्वत्र कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य प्रकृतात्मायतनत्वमुक्तम् । अतः कथमेकायनप्रक्रिया तस्य ब्रह्मतां गमयेदिति चेत, उच्यते—एकायनप्रक्रिया प्रकृतात्मसम्बन्धिनी तावदवश्यमुपेया । तत्प्रकरणगतत्वात् ।

तत्प्रतिपादकयोर्निश्वसितसैन्धवखिल्यवाक्ययोः मध्यगतत्वाच्च । तथा च नदीनां समुद्रो लयाधिकरणत्वेन 'समुद्र एकायनमि'त्यत्र वाक्ये विवक्षितः। 'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाये'तिश्रुत्यन्तरार्थोद्बोधात् तदनुसारेण एवं सर्वेषां स्पर्शानामित्यादिदार्ष्टान्तिकवाक्यान्यपि लयप्रतिपादकानि विवक्षितानि । न च विषयाणामिन्द्रियाणि लयाधिकरणानीति त्वगादिपदैस्स्पर्शादीनां सूक्ष्मावस्था विवक्ष्यन्ते । अतीन्द्रियत्वसामान्यात् । तथाचैकायनप्रक्रियया नदीनां यथा समुद्रे विलयः, एवं स्थूलानां स्पर्शादीनां सूक्ष्मावस्थासु लयो भवतीति प्रतिपादितं भवति । अयं च सर्वोऽपि ब्रह्मणो लयाधारत्वे दृष्टान्तः । तत्र लयाधारत्वं व्युत्पादयितुं 'एवं सर्वेषामात्मैकायनमि'ति वाक्यमध्याहर्तव्यम् । एवं सर्वात्मत्वादिना ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वेन विकारित्वे निर्विकारत्वप्रतिपादकागमविरोधे प्रसक्ते सप्रपञ्चत्वस्यारोपितत्वप्रतिपादनार्था 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति षष्ठे मैत्रेयीब्राह्मणे श्रुतिः । तदर्थं संगृह्णाति—अनन्तरमित्यादिना। यथा सैन्धवपिण्डः बहिरन्तर्वा लवणरसातिरिक्तरसान्तररहितः, तथा आत्मापि बहिरन्तरं वा प्रज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपरहितः कृत्स्न एव ज्ञानस्वरूपः । तथा च षष्ठ एव मैत्रेयीब्राह्मणान्ते श्रूयते—'स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यत' इत्यादिना सर्वप्रपञ्चप्रतिषेधः । तथा च मैत्रेयीब्राह्मणमध्यगतः कृत्स्नोऽपि सन्दर्भोऽध्यारोपापवादाभ्यां भोक्तृस्वरूपातीतविशुद्धचैतन्यमात्रप्रतिपादनपर इत्युपसंहरति—तस्मात् परमात्मन इति ॥१९॥

इदानीमुपक्रमगतस्य भोक्तृनिर्देशस्य गतिं वक्तुं त्रिसूत्रीमवतारयति—यत्पुनरुक्तमित्यादिना ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥२०॥

अयमत्र परिहाराभिप्रायः—उपक्रमोपसंहारयोर्यद्यपि जीवप्रतिपादनं दृश्यते, तथापि न तदनुसारेण मध्यगतमनेकतात्पर्यलिङ्गोपेततया अन्यथा व्याख्यातुमशक्यं परमात्मप्रतिपादकवाक्यजातं लक्षणया भोक्त्रभिप्रायं व्याख्यातुं युक्तम्। तथा च उपक्रमादिगतं जीवप्रतिपादनमपि यदि परमात्मपरतया व्याख्यातुमयुक्तं भवेत्, तदा परं वाक्यभेद एवास्तु, न तु तदस्ति । जीवधर्माणां भोक्तृत्वादीनां परमात्मन्यपि विद्यमानतया भोक्तृत्वादिना परमात्मन एव निर्देशसम्भवात्। एतावति सर्वमतसाधारण्येन परिहारे स्थिते आश्मरथ्यकल्पितपरिभाषया प्रथममाह—अस्त्यत्र प्रतिज्ञेति । अभेदांशेनेत्यंशपदात् तन्मते जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ सूचि-

तौ ! न च तयोर्विरोधः । मृद्धटयोर्भेदाभेदौ हि दृष्टौ । अत्यन्ताभेदे हि कार्यकारणभाव एव न स्यात् । अत्यन्तभेदे च मृदेव घटो भवतीति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो निरालम्बन एव स्यात् । ब्रह्मणोऽपि जीवस्य भेदो 'नाहं सर्वज्ञ' इति प्रत्यक्षसिद्धः । अभेदश्च तत्त्वमसीत्यादिवाक्यसिद्धः । ततः प्रमाणबलात् मृद्धटयोरिव जीवब्रह्मणोरपि भेदाभेदावुपेयौ । तयोर्भावाभावरूपतया प्रसक्तस्य विरोधस्य परिहारार्थं त्ववच्छेदकभेद आस्थेयः । मृद्धटयोर्मृत्त्वेनाभेदः, घटत्वरूपावच्छेदकभेदाद्भेदः, जीवब्रह्मणोस्तु चिद्रूपत्वेनाभेदः, जीवत्वेश्वरत्वरूपावच्छेदकभेदाद्भेदः । एवं स्थिते द्रष्टव्यस्यात्मपदोदितस्य परमात्मनः स्वधर्मेणैवोपक्रमं विहाय यज्जीवधर्मेणोपक्रमणं नाहं सर्वज्ञ' इति लोकप्रतीत्या जीवब्रह्मणोर्भेदस्य सिद्धत्वात् ब्रह्मविज्ञानेन जीवविज्ञानासम्भवात् कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञेति शङ्का माभूदिति । जीवधर्मेण परमात्मोपक्रमे हि जीवधर्माणां ब्रह्मगतताप्रतिपादनात् शास्त्रीयस्तयोरभेदः सूचितो भवतीति प्रतिज्ञा समर्थिता भवति ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

एकस्यैव भेदाभेदौ विरुद्धौ । न हि मृद्धटयोर्भेदाभेदौ । घटो नाम पृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशिष्टं मृद्द्रव्यमेव । तत्र द्रव्यांशे अत्यन्ताभेद एव । तदालम्बनं च सामानाधिकरण्यम् । कार्यता तु प्रागसत्या पृथुबुध्नत्वाद्यवस्थया विशिष्टत्वेन । सा चावस्थात्यन्तभिन्नैव । तस्याश्च मृद्द्रव्येण तादात्म्याख्यस्वरूपविशेषसम्बन्धो भवति । अतस्तत्र भेदाभेदयोर्भिन्नधर्मिकत्वमेवास्थेयम् । अस्त्वेवं मृद्धटयोः । जीवब्रह्मणोस्तु प्रत्यक्षसिद्धभेदयोः तत्त्वमसीत्यभेदः प्रतिपाद्यत इति चेत्, अस्तु नाम । तथापि न तयोस्समानकालतामुपेत्यावच्छेदकभेदेन परिहारस्समाश्रयणीयः । शास्त्रीयस्यार्थस्य शास्त्रोक्तगत्यैव समर्थनीयत्वात् । शास्त्रेण च कालभेदतो विरोधपरिहार आश्रितः । 'आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥' इति श्रुत्यापि च मुक्तिकाल एव जीवस्य परेणैक्यमाम्नातमित्याह—श्रुतिश्चैवमिति । तथा च तत्त्वमसीतिवाक्यमपि भविष्यद्वृत्त्या अभेदपरं व्याख्येयम् । अत्र मते मुक्तिकालमभेदमाश्रित्य जीवत्वं परमात्मनः प्रागवस्थैव भवतीति भोक्तृत्वं भूतपूर्वगत्या परमात्मन्येव द्रष्टव्यमिति नोपक्रमविरोधः । कचिच्चेति । तथा च दृष्टान्तानुसारात् जीवेऽपि नामरूपादिकं धर्मिसमसत्ताकमिति भावः । एतेन भिन्नयोरेव द्रव्ययोः कथमभेद इति शङ्का निरस्ता । शास्त्रप्रामाण्यात् भिन्नानामेव समुद्रात् नदीनां तदैक्यस्य कालविशेषे दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥२२॥

तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं हि न भविष्यद्वृत्त्या व्याख्यातुं शक्यम् । तथात्वेऽपि नियामकाभावात् । न चोदाहृतवचनानुसारेण तथाकल्पनम् । 'आमुक्तेर्भेद एव स्या- दि'त्यागमवचनं विष्णुपुराण एव दूषितं—'परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥' इति । तत्रान्यद्द्रव्यं हीत्यादिवाक्यशे- षानुसारेण प्राग्भिन्नयोरेव सतोर्जीवपरमात्मनोरभेदाख्यो योगो भवतीत्येतत् मिथ्ये- ति हि पूर्वार्धार्थः प्रतीयते । न च नदीनां भिन्नानामेव सतीनां समुद्रेणैक्यं दृष्टान्त वाक्ये प्रतिपादितमिति वाच्यम् । यदि हि संस्थानविशेषो नदीशब्दार्थः, स समु- द्रसम्पर्कात् नष्ट एवेति कथमैक्यं, संस्थायिनां तु परमाणूनां न समुद्रेणैक्यम् । त- त्सम्पर्कदशायामपि भिन्नानामेवावस्थानात् । अतो यथा नदीनां समुद्रप्राप्त्या ना- मरूपपरित्यागः, एवं जीवस्यापि नामरूपपरित्यागः परमात्मप्राप्तावित्येतावदेव 'तथा विद्वान्नामरूपा'दित्यादिवचनार्थो ग्राह्यः । अतः नौडुलोम्युक्तगत्या भेदाभेदप्रती- त्योः विरोधः परिहर्तुं शक्यः । ननु, तर्हि वियदादिवज्जीवः परमात्मनः कार्यमस्तु, 'तत्त्वमसी'त्यादिसामानाधिकरण्यं तु सत्येव भेदे अभेदांशमादायेत्याशङ्क्याह— न चेति । सत्यपि कार्यकारणभावे न भेदाभेदौ, मृद्घटयोस्तदसम्प्रतिपत्तेरित्युक्तम् । प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारादिति । भेदो हि प्रत्यक्षादिसिद्धः, न श्रुत्या प्रति- पिपादयिषितः । अज्ञातार्थबोधनस्वरसत्वाच्छ्रुतेः । अतो 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्या- दौ भेदानुवादमात्रं 'नान्योऽतोऽस्ती'त्यादिवाक्यैः प्रतिषेधार्थम् । न च 'नान्योऽतो- स्ती'त्यादावत्यन्तमिति पदाध्याहारो युक्तः । तस्मात् भेदोऽनृतः, अभेदस्तु शास्त्र- प्रतिपाद्यः परमार्थ इत्येव व्यवस्थाश्रयणीया । जीवविषयकं लिङ्गान्तरं परमात्मनि योजयितुं उक्तामेव त्रिसूत्रीं पुनर्योजयति—यदप्युक्तमित्यादिना । नैष दोषः विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतदित्यादि । 'अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति चतुर्थे पाठः पर्यनुयोगवाक्ये । षष्ठे तु 'अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामी'ति पर्यनुयोगवाक्ये पाठः । 'स होवाच न वा अरे अहं मोहं ब्रवी- मि अलं वा अर इदं विज्ञानाये'ति परिहारवाक्यपाठश्चतुर्थे । 'न वा अरे अहं मोहं ब्र- वीमि अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती'ति षष्ठे परि- हारवाक्यपाठः । याज्ञवल्क्येनात्मनो विज्ञानघनत्वे कथिते न प्रेत्य संज्ञास्तीति विज्ञान- विनाशे च कथिते मैत्रेय्या पर्यनुयुक्तं—ज्ञानरूपस्यात्मन एव चेत् भूतनाशानुसारिन- श्वरत्वं, कथं तर्हि तस्य मोक्षफलभागिता । अतो 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'तिवाक्येनोक्तशङ्का- कलुषितान्तःकरणाया व्यामोहः ममाभवदिति तया पर्यनुयोगे कृते नाशकारणरहितो-

ऽविनाशी अयमात्मा उच्छित्तिशाली न भवति। न प्रेत्य संज्ञास्तीति मद्वाक्यं तु अन्तः-करणादिसंसर्गरूपोपाधिकृतत्वात् विशेषविज्ञानानां तल्लये विशेषविज्ञानानामभाव इत्यभिप्रायम् । अतो मद्वाक्यं तव विशिष्टज्ञानायालम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकत्वं विशेषविज्ञानानां च संसारदशायां तेषु सत्स्वेव द्रष्टृदृश्यदर्शनव्यवहारः, मोक्षे तदभावे द्रष्ट्रादिव्यवहाराभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोः सद्भावादिति 'यत्र हि द्वैतमिव भवती'-त्यादिनोत्तरसन्दर्भेण व्यवस्थाप्यते । तथा 'चैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाये' त्यादिसन्द-र्भो मोक्षदशायां परमात्माभेदाभिव्यक्तिपर इति न तद्वाक्यं निर्विशेषप्रकरणाननुगुण-मिति । काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेनेति । तस्यैव प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारित्वा-दिति भावः । अपि च तद्वाक्यं कर्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वं वदतोः आश्मरथ्यौडु-लोम्योः मते न प्रक्रमपर्यालोचनया योजयितुं शक्यमित्यभिप्रेत्य प्रक्रमसहितस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह—अपि चेति । अविद्याविषये अविद्यानिबन्धनायां द्वैताव-स्थायाम्। तस्याश्चाविद्यकत्वं 'यत्र हि द्वैतमिवे'तीवकारेण द्योत्यते। विद्याविषये विद्या-निबन्धनायामात्ममात्रपरिशेषावस्थायाम् । आत्ममात्रपरिशेषिता च विद्यावस्थाया-मित्येतत् 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छ-न्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवती' त्या-दिवचनैरवगम्येत । पारमार्थिकत्वमते इवशब्दो विद्यया आत्ममात्रपरिशेषिता च न भवेदिति भावः । भूतपूर्वगत्येति । मोक्षदशायां 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति पूर्व-वाक्येन विशेषविज्ञानाभावस्य उपक्षिप्तत्वादिति भावः । ननु, जीवेश्वराभेदप्रक-रणे 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादि'त्यतः पूर्ववाक्ये 'येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयादि'ति जीवात् भिन्नतया परमेश्वरः किमर्थं प्रतिपाद्यते । येनेश्वरेण जीव इदं सर्वं विजानाति, तं परमेश्वरं केन विजानीयादिति हि तदर्थः । तस्मादि-दं वाक्यमत्यन्ताभेदवादिनोऽननुगुणमिति चेत्, न । एतादृशशङ्कानिवृत्त्यर्थमेव हि उत्तरवाक्येनेदं वाक्यं व्याख्यायते । उत्तरवाक्ये हि विज्ञेयत्वं विज्ञातृपदोदितजी-वस्यैवाक्षिप्यते । तदनुसारेण पूर्ववाक्येऽपि विज्ञेयत्वेनाक्षिप्यमाणो जीव इति स्थिते येनेति तृतीया प्रथमार्थे भविष्यति । अथ वा येन विशुद्धसाक्षिणा अयं प्रमाता विजानातीत्यर्थो द्रष्टव्यः । न च पूर्ववाक्यानुसारेणोत्तरवाक्य एव विज्ञातृपदं परमात्मपरमस्त्विति वाच्यम् । तथासत्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । मत्पक्षे तु व्या-ख्यानरूपतया न वैयर्थ्यम् । एवंसति 'येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै त'दिति काठकमन्त्रे-णाप्यैकार्थ्यं लभ्यते । तत्र हि येन रूपादिकं जानाति, एतदेव त्वत्पृष्टमिति प्रति-पादिते यत्पदार्थः क इति शङ्कायामेतेनैव विजानाति किमत्र यत्पदार्थे ज्ञातव्यं

परिशिष्यत इति मध्यगतेन वाक्येन प्रतिपाद्यते।तत्रैतत्पदार्थः प्रत्यङ्ङेवापरोक्षत्वात् 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदि'ति पूर्वमन्त्रप्रस्तुतत्वाच्च सर्ववेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्य इति। शास्त्रेण हि जीवेश्वरयोरभेदे प्रतिपादिते प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्य यथाशास्त्रं व्यवस्था आस्थेया। तत्रावच्छेदकभेदेन कालभेदेन वा व्यवस्थायामाश्रीयमाणायां भेदनिषेधकवाक्यानां भेदनिन्दावाक्यानां च क्लेशः। आविद्यकत्वे तु भेदस्योच्यमाने न कस्यापि क्लेशः। अतः आविद्यकत्वात् भेदस्य न शास्त्रीयाभेदविरोधितेत्येव पक्षः समीचीनः। अपि चोपबृंहणानुसारेण भेदाभेदविरोधपरिहारसम्भवे स्वकपोलकल्पनया न किञ्चिदास्थेयम्। उपबृंहणं च भेदस्याविद्यकत्वेऽस्ति। तथा हि विष्णुपुराणे—'तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि तत्। विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः॥ सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः। भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैकस्सन् पृथक्पृथक्॥ एकस्समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत। सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत् आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥' 'तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः।' 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥' इति। न च जीवब्रह्मणोर्भेदं तात्त्विकमुपेत्यैवमादिवचनजातं क्लेशेन योजयितुमुचितम्। निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः सुनिश्चितार्थविज्ञानानुपपत्तेश्चेति। निरपवादत्वं शास्त्रीयापवादरहितत्वम्। सुनिश्चितत्वम् अर्थस्य युक्तिसम्भावितत्वम्। भेदाभेदविज्ञानं भेदनिषेधकशास्त्रेणापोद्यते। न च युक्त्या सम्भाव्यते स पक्षः। यन्मते संसारदशायामपि भेदाभेदौ, तेन वक्तव्यं—मोक्षदशायां भेदोऽनुवर्तते, न वेति। यद्यनुवर्तते, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिशास्त्रविरोधः। न चाभेदांशमादाय तदुपपत्तिः। तस्य ज्ञानात्प्रागपि विद्यमानतया ज्ञानानन्तरं तत्कथनवैयर्थ्यात्। यदि नानुवर्तते, तथासति ज्ञानबाध्यत्वेन मोक्षदशायामप्यनुवर्तमानतया पारमार्थिकेन स्वात्यन्ताभावरूपेणाभेदेन प्रपञ्चदशायां समानाधिकरणस्य भेदस्यानृततया न सिद्धान्ताद्वैषम्यम्। न च कालभेदेन भेदाभेदौ व्यवस्थिताविति पक्षोऽपि युक्तिक्षमः। तथा हि भिन्नस्याभेद इति वदता वक्तव्यं—किं स्थितस्यैव जीवस्य मोक्षदशायामभेदः, उत नष्टस्य। नाद्यः। सतो जीवस्य प्राग्भिन्नस्य मोक्षदशायामप्यभेदासम्भवात्। न हि घटपटयोर्भिन्नयोः प्राक् सतोः कदाचिदप्यभेदो दृष्टः। नापि नष्टस्याभेदः सम्भवति। असतो विद्यमानेनैक्यासम्भवात्। अतो जीवस्य ब्रह्मणा नित्यसिद्धोऽत्यन्ताभेद एषितव्यः। स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्चेति। 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव। स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥' इत्यादिवचनेषु विद्वान् स्थितप्रज्ञत्वेन निरूप्यते। प्रज्ञायाः स्थितत्वं च सुनिश्चितार्थविषयत्वं निरपवादत्वं चेति भावः। ननु, जीवो

यद्यशनायाद्यतीतब्रह्मस्वरूप एव सदा भवेत्, तदा तथा संसारदशायामप्युपलभ्येतेत्यत आह—न हि सत्यं ज्ञानमिति । बुद्धिरूपगुहाप्रविष्टत्वेन आवृतस्वरूपत्वात् संसारदशायां तथा नोपलभ्यत इति भावः । ननु, ब्रह्माभेदं स्वकित्यावृतत्वात् स नोपलभ्यत इति किमर्थं कल्प्यते । अभेद एव मास्त्वित्यत आह—न च ब्रह्मणोऽन्यदिति । प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य हि उपपादनं न्याय्यं, न त्वनुपपत्तिप्रतिभानमात्रेण तत्परित्यागो न्याय्य इति भावः । न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति । कृतकस्यापि नित्यत्वे ‘ यत्कृतकं, तदनित्यमि’ति न्यायेनासङ्गमनमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

ननु, ‘जन्माद्यस्य यत’ इति सूत्रेणैव ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वोपादानत्वे समर्थिते । अतो ब्रह्मोपादानत्वसमर्थनमत्र किमर्थं क्रियत इत्याशङ्क्य उपादानत्वमेव शङ्काविशेषनिराकरणपूर्वकमत्र व्यवस्थाप्यते । तथा चेदमधिकरणं जन्मादिसूत्रावशिष्टार्थकथनमिति परिहारं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यथाभ्युदयहेतुत्वादिति । जिज्ञासासूत्रार्थकीर्तनं जन्मादिसूत्रस्य शास्त्रादौ कर्तव्यतासूचनार्थम् । ब्रह्मजिज्ञासायां प्रतिज्ञातायां हि प्रमाणादिषु बहुषु विचार्येष्वपि अभ्यर्हितत्वात् स्वरूपमेव प्रथमतो निरूपितम् । अतो जन्मादिसूत्रं नाध्यायान्ते कृतम् । ननु, तर्हि इदमेवाधिकरणं तच्छेषत्वात् तत्समीपे कुतो न कृतं, ‘शास्त्रयोनित्वादि’त्यारभ्य कृतस्सर्वोऽपि विचारः उक्तलक्षणस्यासम्भवादिदोषनिरासार्थेव, न तु स्वातन्त्र्येणेति द्योतयितुम् । प्रकृत्यधिकरणस्याध्यायान्तकरणे हि कृत्स्नस्याप्यध्यायस्य लक्षणविचारोपक्रमोपसंहारान्तर्गततयोक्तार्थद्योतनं सुखेन भवति । शास्त्रयोनित्वादित्यारभ्य कृतस्य ब्रह्मप्रमाणविचारत्वेन स्वत एव प्रतिज्ञासङ्गतत्वात् किमर्थं जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणमुखनिरीक्षणमिति तु न शङ्कनीयम् । ‘ ब्रह्मविदाप्नोति, परम् अधीहि भगवो ब्रह्मे’त्यादौ ब्रह्मनिरूपणमुपक्रम्य ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्त’ इति लक्षणस्यैव प्रथममुपन्यासेन श्रोतव्य इति विचारविधेः लक्षणमुखेनैव ब्रह्म विचारणीयमिति नियमपर्यवसानात् । ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणादिति । ननु, यक्ष्य इतीक्षापूर्वकं यागकर्तुरेव यागं प्रति प्रकृतित्वं दृष्टम् । अनेककारणकत्वं तु जगतो निमित्तोपादानयोरभेदवादिनाप्युपेतम् । मायादृष्टादीनामन्येषामपि कारणानामुपगमात् । यथा च ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरमि’त्यादिशास्त्रादीश्वरत्वं प्रसिद्धं, तथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-

प्रतिज्ञानात् मृदादिदृष्टान्तैश्चोपादानत्वमपि शास्त्रेणैव प्रसिद्धम् । अतस्तदपि स्वीकर्तव्यम् । उपादानोपादेययोः सारूप्यानपेक्षा तु 'न विलक्षणत्वा'दित्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यते । कथं च 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिवचनानामुपादाननिमित्ताभेदप्रतिपादकानां निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानम्, उच्यते—यागादौ गुणे कर्तुरेवोपादानत्वे सत्यपि घटादिद्रव्यकर्तुः कुलालस्य घटं प्रत्युपादानत्वं न दृष्टम् । अतो 'द्रव्योपादानं यत्, तत् कर्तृभिन्न'मिति नियमस्तावत् सिद्धः । न चायं नियमः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादिनान्यथाकर्तुं शक्यते । न ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सिद्धान्तेऽपि यथाश्रुता आस्थातुं शक्यते । तथात्वे ब्रह्मविदो घटपटादिषु कुत्रापि संशयो न स्यात् । अतो विवक्षाविशेष आस्थेयः । तथा च अमात्यादिषु दृष्टेषु यो धनलाभः, स राजदर्शनेनैव भविष्यतीत्यभिप्रायेण राजनि दृष्टे सर्वे दृष्टा एव भवन्तीति प्रयुज्यते, तथा ब्रह्मदर्शनेन सर्वकामावाप्तेः ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदित'मित्युच्यते । अत एव 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञात'मिति अश्रुतत्वादिकीर्तनपूर्वकमेव श्रुतत्वादिकं प्रतिपाद्यते । नापि 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दिति वाक्यशेषे मृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनानां दृष्टान्तानामुपात्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि उपादानतयैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा व्युत्पादनीयेति निर्बन्ध आस्थेयः । मृत्पिण्डादीनां घटादिवत् मृदाद्यवस्थाविशेषत्वेन घटादिषूपादानत्वाभावात् कार्यकाले तत्तादात्म्येनैवानुवर्तमानस्य द्रव्यस्य उपादानत्वात् मृत्पिण्डादेरतथात्वात् । नापि मृत्पिण्डादौ विदिते सर्वं मृण्मयादिकं विदितं भवति । अतो दृष्टान्ताः स्थालीपुलाकन्यायेन व्युत्पादनीयाः । तस्मात् न छान्दोग्यगतैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिकम् उपादानतायां प्रमाणम् । अत एव मैत्रेयीब्राह्मणगतम् 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं विदित'मित्यादिकं नोपादानतायाम् आत्मनः प्रमाणम् । न चोत्तरवाक्ये तदुपपादकं सर्वात्मत्वमुपन्यस्यते । 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदे'त्यादिषु त्रल्प्रत्ययप्रयोगेण सर्वस्यात्माधिकरणताया एव व्युत्पादनात् त्रल्प्रत्ययस्य सप्तम्यर्थ एव स्वारस्या'दिदं ब्रह्मे'त्यादि 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यन्तेन वाक्यशेषेण सामानाधिकरण्यमपि सर्वस्यात्मना दृश्यत इति चेत्, उपक्रमानुसारेण तदप्याधाराधेयभावप्रतिपत्तिप्रतिपादनपरं लक्षणया भविष्यति । नापि दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैः तादात्म्यं प्रतिपाद्यते । यदि हि दुन्दुभिशब्दसामान्यज्ञान एव ज्ञायमानानां दुन्दुभिशब्दविशेषाणां तच्छब्दसामान्येन तादात्म्यं दृष्टमित्येवमर्थः तत्र स्वरसतोऽवगम्येत, तदा खलु तद्वाक्यं तादात्म्यव्युत्पादनोपयोगि भवेत् । न च सोऽर्थः तत्र स्वरसतः प्रतीयते । अध्याहारादिना तदर्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् । अयं हि तत्र स्वरसतोऽर्थः प्रतीयते—दुन्दुभौ हन्यमाने दुन्दुभिशब्दप्रतिरुद्धा अन्ये बाह्याश्शब्दा ग्रहीतुं न

शक्यन्ते । दुन्दुभौ तदाहन्तरि वा निरुद्धे ते शब्दा गृहीता भवन्तीति । अस्ति चास्यार्थस्य प्रकृतोपयोगः । यदि सर्वस्याधिकरणमात्मा, तदा तथात्वेन कुतो न गृह्यत इति शङ्कायां दुन्दुभिशब्दप्रतिरुद्धा बाह्याश्शब्दाः यथा न गृह्यन्ते, तत्प्रतिरोधे च गृह्यन्ते, एवमिन्द्रियाणां बाह्यविषयप्रवृत्तिरूपप्रतिबन्धकात् न तथात्वेन गृह्यते, तन्निरोधे गृहीतो भविष्यतीति प्रकृतोपयोगसम्भवात् । न चात्मनः सर्वाधिकरणत्वमनुपपन्नमिति शङ्कनीयम् । तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थमेव हि 'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति वाक्यं प्रवृत्तम् । तेन हि 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति स्मृत्यनुसारेण सर्वगतत्वं व्युत्पाद्यते । तथा च सर्वगतत्वादात्मनः सर्वात्मनीत्युच्यत इति । एवं चान्यत्रापि सर्वात्मत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वगतत्वमेवार्थ इति न तैरप्यात्मनः उपादानत्वं सिध्यति । एवं च यत्पूर्वाधिकरणे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वमाश्रित्य मैत्रेयीब्राह्मणस्य परमात्मपरत्वमुक्तं, तदाक्षिप्तं भवतीत्यस्याधिकरणस्य पूर्वेणाधिकरणेनाक्षेपिकी सङ्गतिर्द्रष्टव्या । तदैक्षत 'बहु स्यां प्रजायेये'त्येतदपि न मुख्यया वृत्त्या व्याख्यातुं शक्यम् । प्राप्तिसिद्धस्यैकस्य ब्रह्मणः बहुत्वजननयोः असम्भवात् । अतः 'प्रप्रजया पशुभिः मिथुनैर्जायते प्रजायते हवै प्रजया पशुभिः य एवं वेदे'त्यादौ यथा प्रजादीनामुत्पत्तिः स्वामिन एवोत्पत्तिरित्युपचर्यते, एवं जगत उत्पत्तिः तत्कर्तुरित्युपचर्यत इति नेदं वाक्यमुपादानत्वे प्रमाणम् । न च 'शृङ्गाच्छरो जायत' इत्यादौ पञ्चम्या उपादानत्वमर्थः, एवं 'आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यत्रापि पञ्चम्युपादानत्वविषया स्यादिति वाच्यम् । पुत्रात् प्रमोदो जायत इत्यादौ निमित्तत्वेऽपि पञ्चमीदर्शनेन उपादानार्थकत्वस्यैव नियतत्वाभावात् । न च 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति लयाधारत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते । नेदमुपादानादन्यस्य सम्भवतीति वाच्यम् । भूतले घटो ध्वस्त इति प्रतीत्या ध्वंसापरपर्यायस्य लयस्य उपादानादन्यत्रापि दर्शनेन तथानियमाभावात् । न च निर्विकारस्य उपादानत्वं सम्भवति । विकारोनामोपजनापायशालिन्यो घटपटाद्यवस्थास्तादात्म्यापृथक्सिद्धत्वाद्यपरपर्यायेण तार्किकाभिमतसमवायस्थानाभिषिक्तेन स्वरूपसम्बन्धविशेषेण विकाराश्रयो ह्युपादानमित्युच्यते । यथा मृत्तन्त्वादि । ब्रह्म च 'अस्थूलमनणि'त्यादिश्रुतिभिः 'कूटस्थमचलं ध्रुव'मित्यादिस्मृतिभिश्च निर्विकारमवगम्यते । न च विकारस्य मिथ्यात्वात् न निर्विकारश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । एवं हि विकाराश्रयत्वं उपादानत्वं मिथ्येति स्वीकारे पूर्वपक्षात् को विशेषस्स्यात् । नास्तित्वापरपर्यायत्वात् मिथ्यात्वस्य । अतो न ब्रह्मण उपादानत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्योपसंहरति—पारिशेष्यादिति । स्मृतिप्रसिद्धमिति । अत्र ब्रह्मणो निमित्तत्वं स्वीकृत्यैव पूर्वपक्षस्य प्रवृत्तत्वात् सेश्वरसाङ्ख्यस्मृतिपरः स्मृतिशब्दः । स च श्रुतेरप्युपलक्षणम् । श्रुताव-

पि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि'ति मायाशब्दितस्यैव जडस्य तत्त्वस्योपादानत्वमुच्यते। ब्रह्मणस्तु तदाधारत्वमात्रमुच्यते। 'प्रकृतिश्चे'ति सूत्रगतचकारार्थमाह—निमित्तकारणं चेति। प्रतिज्ञा तावदिति। यद्यपि ब्रह्मणि विदिते विशेषास्तत्तदसाधारणस्वरूपेणाज्ञाता एव भवन्ति, तदभिप्रायेणैव 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्युच्यते अश्रुतत्वादिकमपि। ब्रह्मविज्ञानेन श्रुतत्वादिकं तु उपादानतां विना नोपपादयितुं शक्यते। राजविज्ञानेनामात्यादिज्ञानवाक्यप्रकाराश्रयणे तु श्रुतत्वादिवचनमत्यन्तं बाधितं भवेत्। उपादानत्वे तु कार्यकोटौ ब्रह्मांशस्यापि प्रविष्टत्वात् सर्वशब्दार्थो ब्रह्मापि भवति। घटपटादिकार्यं हि नावस्थामात्ररूपम्, अपि तु अवस्थावदुपादानस्वरूपमेव। यथा हि घटसूक्ष्मावस्था मृच्चेत्यंशद्वयमुपादानकोटौ निविष्टम्, एवं घटस्थूलावस्था मृद्द्रव्यं चेत्यंशद्वयं कार्यकोटिनिविष्टम्। अत एव मृदेव घटोऽभवदिति लौकिकप्रत्ययः। तथा च ब्रह्मणि श्रुते मते विज्ञाते विशेषात्मना अश्रुतममतमविज्ञातमपि कार्यं कारणस्वरूपेण श्रुतं मतं विज्ञातं भवतीति वाक्यं मुख्यार्थकमेव भवति। उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्येत्युपादेयनिविष्टोपादानांशाभिप्रायेणोक्तम्। दृष्टान्तोऽपीति। प्रतिज्ञा तावत् मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैः उपपाद्यते। अतः सा प्रतीयमाने मुख्येऽर्थे उपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसत्त्वात् न लक्षणया अन्यथा व्याख्यातुं शक्यते। न च दृष्टान्ते मृत्पिण्डादीनां घटाद्युपादानत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मृत्पिण्डस्य घटं प्रत्युपादानत्वस्यावश्यकत्वात्। न च निमित्ततया तावन्यथासिद्धौ। मृत्पिण्ड एव घटः कृत इति अबाधितप्रतीत्या तयोरुपादानविषयत्वात्। न च कार्यकाले अनुवृत्तिरहितस्य मृत्पिण्डस्य कथमुपादानत्वं सम्भवतीति वाच्यम्। पिण्डत्वावस्थाया अनुवृत्त्यभावेऽपि तदाश्रयस्य द्रव्यस्य अनुवर्तमानत्वात्। न हि कार्यप्राक्काले उपादाने यावत्योऽवस्थाः सन्ति, तावतीनां सर्वासां कार्यकाले अनुवृत्त्या भवितव्यमिति नियमो वक्तुं शक्यते। तथासति तन्तूनामपि पटे उपादानता न स्यात्। कार्यप्राक्काले वियुक्तावस्थायाः तन्तुगतायाः कार्यकाले अनुवृत्त्यभावात्। अत उपादानोपादेयभावस्थले यथा कार्येण कासांचिदवस्थानां तिरोधानं, तथा कासांचिदवस्थानामुपमर्दोऽपीति स्वीकर्तव्यम्। पटेन हि निबिडवश्लिष्टेन तन्तुत्वावस्था तिरोधीयते। तदानीं तन्तव इति प्रतीतेरभावात्। दध्यादिना तु पयस्त्वाद्यवस्थोपमृद्यते। एवं घटादिना पिण्डकार्येण पिण्डावस्थोपमर्देऽपि तदवस्थाश्रयस्य द्रव्यस्य कार्यतादात्म्येन विद्यमानत्वात् नोपादानतायां काचिदनुपपत्तिः। एवं लोहमणिनखनिकृन्तनयोरपि द्रष्टव्यम्। न चैतावतापि मृत्पिण्डविज्ञानेन सर्वं मृण्मयं कथं विज्ञातं भवेदिति वाच्यम्। मा भूत्। सर्वशब्दस्य तत्तन्मृ-

त्पिण्डकार्यसाकल्यपरत्वात् । छान्दोग्यप्रतिज्ञादृष्टान्तावुपन्यस्य मुण्डकगतावुपन्यस्यति—कस्मिन्नु भगव इति । बृहदारण्यके तौ दर्शयति—आत्मनि खल्वर इति । स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति । दुन्दुभिदृष्टान्तो वाक्यान्वयाधिकरणोक्तरीत्या तादात्म्यप्रतिपादनद्वारा प्रतिज्ञोपपादको द्रष्टव्यः । न च 'ब्रह्म तं परादा'दित्यत्र आधाराधेयभाव उपन्यस्तः, न तादात्म्यमिति वाच्यम् । त्रल्प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकतया सन्दिग्धार्थस्य वाक्यशेषेण निर्णये द्वितीयार्थतायाः प्राप्तत्वात् । न च लोके सप्तम्यर्थे प्रचुरप्रयोगेण तादर्थ्यमेव शीघ्रं निर्णीयत इति वाच्यम । वाक्यशेषानुसारिनिर्णयसम्भवे लोकप्रसिद्धेरनादरणीयताया अत्राधिकरणे समर्थितत्वात् । अतस्सन्निहिततादात्म्योपयोगितया दुन्दुभिवाक्यस्य तदुपयोगिवाक्यान्वयाधिकरणोक्तरीत्यैवार्थो ग्राह्यः, न तु पूर्वपक्षोक्तरीत्या । तस्य प्रकृततादात्म्यवाक्यानाकाङ्क्षितत्वात् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतौ यत इत्यादिपञ्चमीबलादपि ब्रह्मण उपादानत्वमित्याह—यत इतीयमपीति । ननु, 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रेण जायमानस्य यो हेतुः, तस्यापादानसंज्ञा विधीयते। ततश्च 'अपादाने पञ्चमी'त्यनेन जायमाना पञ्चमी निमित्तोपादानसाधारणहेतुत्वमात्रवाचिका , न तूपादानकारणवाचिकेति चेत्, न । प्रकृतिपदस्य मायां तु प्रकृतिं विद्यात् 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि' त्यादिवेदवैदिकव्यवहारानुसारेणोपादानमात्रार्थकत्वात् 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रगतस्यापि तदर्थकत्वमावश्यकम् । अपि च यदि 'जनिकर्तुरि'ति सूत्रे प्रकृतिपदं हेत्वर्थकं स्यात्, तदा कारके इत्यनुवृत्तस्यास्मिन् सूत्रे अन्वय एव न स्यात् । 'कारक' इति हि सप्तमी निर्धारणे । निर्धारणं च तत्रैव भवति, यत्र सामान्यधर्मावच्छिन्नाद्विशेषधर्मावच्छिन्नस्य प्रथक्करणम् । यथा गोषु कृष्णा बहुक्षीरेति, न तु सामान्यधर्मावच्छिन्नात्तदवच्छिन्नस्यैव । नापि तदधिकधर्मावच्छिन्नस्यैव पृथक्करणं । न हि भवति गोषु गौर्बहुक्षीरा, नापि गोषु पशुर्बहुक्षीर इति । तदिह यदि प्रकृतिपदेन कारकहेतुर्विवक्षितः, यदि वा कारकाकारकसाधारण्येन हेतुमात्रं विवक्षितं, पक्षद्वयेऽप्यनन्वयः । आद्ये अभेदात् कारकेषु मध्ये यत् कारकमित्यनन्वयः । द्वितीये तु कारकेषु मध्ये यः कारकाकारकसाधारण्येन हेतुरित्युक्तौ अधिकवृत्तित्वाद्धेतुत्वस्यानन्वयः । तस्मात् प्रकृतिपदमुपादानकारणपरमित्येव स्वीकर्तव्यत्। तथा च क्रियान्वयिषु कारकशब्दोदितेषु मध्ये यदुपादानत्वेन क्रियान्वयि, तदपादानसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः । न चैवंसति 'पुत्रात् प्रमोदो जायत' इत्यादौ कथं पञ्चमी, धूमाद्वह्निमानित्यादौ वा कथं पञ्चमी । न हि प्रकृतिपदस्य हेतुपरत्वेऽपि ज्ञापकहेतौ पञ्चमी लभ्यते । 'तदशिष्यं

संज्ञाप्रमाणत्वादि'ति पाणिनिनिर्देशात्, तत्र पञ्चमी भविष्यतीति चेत्, तर्हि पुत्रा-
त् प्रमोदो जायत' इत्यादावपि उपादानत्वारोपेण पञ्चमी भविष्यति । आरोपि-
तार्थमादाय हि प्रत्यया उपलभ्यन्ते—व्यासः पाराशर्य इति । अत्र ह्यनन्तरापत्ये
गोत्रत्वमारोप्य यञ् प्रत्ययः । अथवा 'विभाषा गुणे स्त्रियामि'ति हेतुपञ्चमीवि-
धायके सूत्रे विभाषेति पृथक् क्रियते । तेन अगुणे स्त्रियां च प्रयोगानुसारेण हेतौ
पञ्चमी भविष्यति । ननु, महाभाष्ये 'शृङ्गाच्छरो जायते गोलोमभ्यो दूर्वा जायन्त'
इत्यादिषु प्रकृतिसूत्रोदाहरणेषु लोकबुद्धिसिद्धमुपादानकारणादुपादेयस्य विश्लेषमुपे-
त्य 'ध्रुवमपायेऽपादानमि'त्यनेनैवापादानसंज्ञायाः वक्तुं शक्यत्वा'ज्जनिकर्तुरि'ति
सूत्रं न कर्तव्यमिति प्रतिपादितम् । वैवक्षिको विश्लेषो निमित्तादपि सम्भवति ।
अतो 'ध्रुवमपाय' इत्यनेन यतो वा इत्यादौ निमित्तत्वविवक्षायामपि सम्भवत्यपा-
दानसंज्ञेति' चेत्, न । लौकिकानां विश्लेषबुद्धेरुपादानकारण एव प्रसिद्धतया नि-
मित्तकारणस्थले 'ध्रुवमपाय' इति सूत्राप्रवृत्तेः । नन्वेवमपि 'विभाषे'ति योगवि-
भागसिद्धैवेह पञ्चमी भवतु । न । कारकविभक्तेः प्रत्यक्षसूत्रसिद्धायास्सम्भवे योग-
विभागलभ्याया उपपदविभक्तेः स्वीकर्तुमयुक्तत्वात् । हेतुपञ्चमीविवक्षायामपि हेतु-
त्वस्य निमित्तोपादानसाधारण्येन सङ्कोचकप्रमाणाभावात् आनन्त्यस्योपपादनीय-
त्वाच्चोभयानुगतकारणतामात्रमेव प्रकृते पञ्चम्या विवक्षितमस्तु, न तु निमित्ततायामे-
व सङ्कोच इति ॥२३॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥२४॥

अभिध्यापदेनेक्षणं कामश्चेति विवक्षितम् । तावता कार्यानुकूलेक्षणादिशालि-
त्वेन परमात्मा कर्तेति सिध्यति । उपादानत्वं तु कथमित्याशङ्क्याह—बहु
स्यामिति । प्रत्यगात्मविषयत्वादिति । उपादानगोचरं हि कामनादिकं का-
र्यानुकूलं भवति । ततश्च जगत्सृष्ट्यनुकूलेक्षणादिविषयत्वं परमात्मन उपादानत्वं
गमयति । अपि चैकस्य परमात्मनः बहुत्वं विवक्षाविशेषेण वक्तव्यम् । तथा च
'प्रजायेय' 'तत्तेज ऐक्षत' 'इदं सर्वमसृजते'ति वाक्यशेषपर्यालोचनया तेज-
आद्यात्मनोत्पन्नस्य परमात्मनो बहुत्वमिति लभ्यते । न चानुपादानत्वे तेजआ-
द्यात्मना ब्रह्मैवोत्पन्नमिति वक्तुं शक्यम् । अतो बहुभवनमप्युपादानतां गम-
यतीति भावः । ननु, चोक्तमिदमुपचारतो भविष्यति पश्चाद्गृहपतिरिव स्वामिन
इति, अत्रोच्यते—छान्दोग्ये 'तदैक्षते'त्यादिकं ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामुप-
पादयितुं, तैत्तिरीयके 'सोऽकामयते'त्यादिकमानन्त्योपयोगितया सृष्टिप्रतिपादनपरम् ।
अतस्तत्र निमित्तत्वमात्रविवक्षा न युक्ता । उपादानस्य निमित्तादन्यस्य सत्त्वे ह्येक-

विज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यानन्त्यस्य चासङ्गतत्वापातात् । अत इदं वाक्यमात्मन एव निमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रतिपादयतीत्यत्रयोपेयत्वेन लक्षणां न सहते । अयुक्तं च स्वारसिकार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणम् ॥२४॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥२५॥

यद्धि यस्मात् प्रभवति, यस्मिंश्च प्रलीयते, तत्तस्योपादानमिति । ननु, भूतले घटलयेऽपि न भूतलं घटोपादानम् । न च यस्मात् प्रभवतीति भूतलव्यावृत्तिः ; निमित्तकारणेऽपि चक्रादौ लयसम्भवात् । उच्यते—नेहोत्पत्तिलयप्रतिपादनं निमित्तमात्रेण पर्यवस्यति । 'अनन्तवद्वै किल ते शालावत्य सामे'ति उपक्रमात् स एषोऽनन्त इत्युपसंहाराच्चानन्त्यव्युत्पादनार्थं 'सर्वाणि ह वा' इत्यादिवाक्यमाम्नायते । न चोपादानस्यान्यत्वे आनन्त्यं व्युत्पादयितुं शक्यम् । अत इहोत्पत्तिलयप्रतिपादनं निमित्तोपादानत्वोभयपरम् । अत एव प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चय इत्युक्तम् । आनन्त्यवाक्यैकवाक्यतापन्नतयैव विवक्षितार्थसाधकत्वेन न स्वत एव साधकत्वमिति भावः । ननूक्तार्थविवक्षायामुभयाम्नानादित्येव सूत्रयितुमुचितं, किमर्थं साक्षादिति पदमित्याशङ्क्याध्याहारेणाधिकार्थान्तरपरतया व्याचष्टे – साक्षादिति चेति । तथा च आकाशादेवेत्येवकारेण साक्षान्मूलकारणान्तरव्यावर्तनादिति अध्याहारेण तदर्थो द्रष्टव्यः । तेन च ननु, ब्रह्मणो निमित्तत्वे उपादानत्वे च सत्यपि कथमानन्त्यम् । तदतिरिक्तस्यापि मायाख्यस्योपादानान्तरस्य सत्त्वात । तस्य च ब्रह्मकार्यत्वाभावेन कथं ब्रह्मण आनन्त्यमित्याशङ्का निवर्त्यते । मायाया उपादानत्वेऽपि न मूलकारणत्वम् । स्वरूपलाभार्थमन्यानपेक्षं सत् यत् कार्यं जनयति, तन्मूलकारणम् । मायायाश्च परमात्मनि कल्पितत्वात् न निरपेक्षता । तथा च वियदादिवन्मायायाः ब्रह्मणि निषेधसम्भवात् आनन्त्ये न काचिदनुपपत्तिः । 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति 'इदं सर्वमसृजते'ति च श्रुत्यैव साक्षादुपादानत्वनिमित्तत्वोभयाम्नानात् इत्यपि सूत्रस्यार्थान्तरं द्रष्टव्यम् ॥२५॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥२६॥

ननु, स्वयमितिपदेन कृञर्थस्य स्वनिष्ठताद्योतनात् कर्तृत्वम्, आत्मानमिति द्वितीयया स्वस्यैव कार्यतेति द्योतनेन प्राप्तस्य कर्तृकर्मविरोधस्य परिहाराय यथा देवदत्तः पण्डितमात्मानं करोतीत्यत्र प्राक्सिद्धस्यैव कर्तुर्देवदत्तस्य पाण्डित्यरूपावस्थाश्रयत्वेन कर्मत्वम्, एवं पूर्वसिद्धस्यैवात्मनो वियदादिविकाराश्रयतया कर्मत्वे वक्तव्ये उपादानत्वं वियदादिषु सिद्धं भवतीति 'परिणामादि'ति सूत्रांशेन प्रतिपा-

च्यते । विकारः परिणामः अन्यथाभाव इत्यनर्थान्तरम् । ब्रह्म च 'अस्थूलमनण्वि'-त्यादिश्रुतिवाक्यैः 'कूटस्थमचलं ध्रुव'मित्यादिस्मृतिवचनैश्च सर्वविकारवर्जितमवगम्यते । अतः कथं परिणामादित्युच्यते । केचिदाहुः— सृष्टिवाक्यपर्यालोचनया आत्मन उपादानत्वमवगम्यते । उपादानत्वं चापृथक्सिद्ध्या विकाराश्रयत्वम् । निर्विकारत्वं च श्रुतिष्वाम्नायते । अत उभयविरोधपरिहाराय सृष्टिवाक्येष्वात्मादिपदानां मायाऽव्यक्ताजादिपदैः प्रतिपादिता या दैवी शक्तिः, तद्विशिष्टेश्वरपरत्वमुपेयते । तथा च विकारित्वाख्यमुपादानत्वमव्यक्तरूपविशेषणांश एव पर्यवसति । विशेष्यभूतस्यात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादनेन तदंशे चाधादिति । तैस्तु वाचोयुक्त्यन्तरेण सेश्वरसाङ्ख्यपक्ष एव व्यवस्थापितो भवति । प्रकृत्यंशस्यैवोपादानत्वोपगमात् । अपि च सृष्ट्यादिवाक्येष्वात्मब्रह्मादिपदानां प्रकृत्या विशिष्टलक्षणापि न न्याय्या । कथं च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति विशुद्धात्मानं प्रस्तुत्याम्नाते 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादौ प्रकृतविशिष्टात्मलक्षणालक्षितेऽपि विशिष्टात्मनि पञ्चम्यर्थस्योपादानत्वस्य विशेष्यांशे स्वरसतोऽन्वितस्य विशेषणांशपर्यवसानकल्पनमपि न स्वरसम् । तस्मान्नेयं कल्पना श्रुतिस्वारस्यानुरोधिनी । अन्ये तु यथा प्रकृतेरुपादानत्वम्, एवमात्मनोऽप्युपादानत्वम् । उभयोपादानत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । परं तु आत्मनो विकाराश्रयत्वं परम्परया, प्रकृतिः साक्षादेव विकारिणी । आत्मा तु विक्रियमाणप्रकृत्याश्रयतया विकारी । तथा च श्रुतिः—'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि'ति । न च तथासति परमात्मन उपादानत्वं न स्यादिति वाच्यम् । न ह्यपृथक्सिद्ध्या विकाराश्रयत्वम् उपादानत्वमित्यत्र साक्षात्सम्बन्धेन विकाराश्रयत्वं विवक्षितम् । येन परम्परया विकाराश्रयस्योपादानत्वं न स्यात् । गौरवेण साक्षात्त्वस्यानिवेशात् । निर्विकारश्रुतिस्तु साक्षाद्विकारित्वं निषेधति । अतो नोभयवचनविरोध इति । एवं हि 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिवचनानां स्वारस्यं परित्यक्तमेव स्यात् । उत्सर्गतः साक्षात् सम्बन्ध एव हि तत्र प्रतीयते । न चौत्सर्गिकस्य तस्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि'ति वचनानुसारेण मायाद्वारकत्वमास्थेयमिति वाच्यम् । न हि तत्रोपादानत्वं मायाद्वारकमित्यवगम्यते, अपि तु प्रकृतिमायाश्रयत्वमात्रम् । ततश्च प्रतिज्ञाद्यनुरोधादुपादानत्वं 'मायां त्वि'ति श्रुत्यनुरोधात् प्रकृत्याश्रयत्वं चेत्यस्तु, न तूपादानत्वमपि परम्परयाश्रयणीयम् । न च निर्विकारत्वश्रुत्यनुसारेण उत्सर्गतः प्राप्तं साक्षात्त्वं परित्यज्यत इति वाच्यम् । श्रुतिद्वयस्वारस्यानुरोधेन विकारमिथ्यात्वकल्पनोपपत्तेः । अपि च श्रुतिप्रतिपादितयोर्विकारित्वनिर्विकारत्वयोः श्रुत्याद्यनुसारेणैव विरोधपरिहारसम्भवे न श्रुत्यस्वारस्यापादकं किञ्चित् स्वयं कल्पनीयम् । श्रुतिश्च विकारमिथ्यात्वं प्रतिपा-

दयति वाचारम्भणमित्याद्या, एवं पुराणमपि—'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्स्थितम् ॥' इत्यादिना । ततश्च विकारस्य मिथ्यात्वात् न स्वाभाविकनिर्विकारत्वविरोधितेत्येव श्रुतिस्मृत्यनुयायिभिः परिहार आस्थेयः । पूर्वमात्मकृतेरिति हेतुसाधकतया 'परिणामादि' ति सूत्रांशो व्याख्यातः । इदानीमात्मन उपादानतायामेव तं हेतुं व्याचष्टे—परिणामादिति वा पृथक्सूत्रमिति । सच्च त्यच्चाभवदिति । ननूपादानेनोपादेयस्य तादात्म्यमुत्पत्त्यैव । इह तु सृष्ट्यनन्तरमनुप्रविष्टस्य तादात्म्यमाम्नायते । 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुतेः । अतः कथमनया श्रुत्योपादानत्वं प्रतिपादनीयमिति चेत्, उच्यते —उपक्रमे हि 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेती'ति स्रज्यात्मना बहुभावः परमात्मनोऽवगतः । स एवेदं सर्वमसृजत । यदिदं किं चे'त्यादिना स्पष्टं प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यम् । तथा चेदं सर्वमसृजतेत्यनेनापञ्चीकृतभूतात्मना बहुभाव उक्तः । 'तदेवानुप्राविश'दित्यत्र तु पञ्चीकृतमहाभूतात्मना । न हि व्यापिनः परमेश्वरस्य तत्तद्वस्तुतादात्म्यं विना अन्यः प्रवेशः सम्भाव्यते । 'सच्च त्यच्चाभव'दिति तु भौतिकात्मना बहुभावपरम् । एवं च मुख्ययैव वृत्त्या सामानाधिकरण्यसम्भवेन 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इति स्मृतिमनुसृत्यैव गौणं सामानाधिकरण्यमाश्रयणीयम् । प्रत्युत स्मृतावेव समित्युपसर्गश्रवणात् सम्यक्तादात्म्येन सर्वमाप्नोषीत्येव व्याख्यातुमुचितम् ॥२६॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

स्त्रीयोनेरपीपि । न च तावता योन्येकदेशस्य शोणितस्यैव गर्भं प्रत्युपादानता भवेत्, न त्ववयविन्या योनेरिति वाच्यम् । यथा हि तन्त्वेकदेशनिष्पन्नस्य खण्डपटस्य तन्तूपादानत्वम्, एवं योन्येकदेशनिष्पन्नस्यापि गर्भस्य योन्युपादानत्वोपपत्तेः । योनिष्ट इति । हे इन्द्र ते निषदे अवस्थानाय योनिः स्थानमकारीत्यर्थः । यथोर्णनाभिरिति । गृह्णते गृह्णाति ग्रसतीत्यर्थः । ननूर्णनाभिश्चेतनः तन्तूनां सृष्टौ ग्रासे च निमित्तमेव । उपादानं तु तच्छरीरैकदेशभूता लालेव । अतः कथमूर्णनाभिदृष्टान्तानुसारेण योनिशब्दस्योपादानपरतेति चेत्, न । लोके ह्यूर्णनाभितच्छरीरयोर्न भेदग्रहोऽस्ति । अतो लोकदृष्टिमाश्रित्य शरीरस्योपादानता चेतनेन तादात्म्यापन्नस्यैवेत्यूर्णनाभिरपि भवति लोकदृष्ट्योपादानम् । अत एव विवेकिदृष्ट्या दृष्टान्तान्तरमुपात्तं—'यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ती'ति । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति—यत्पुनरुक्तमिति । यथा हि घटादिषु कार्येषु सर्वकर्ता एकः कश्चिदाश्रीयते अप्रसिद्धोऽपि लौकिकानां प्रमाणबलात्, एवं लोके कर्तुरुपादानस्य च भेदः प्रसिद्धोऽस्तु ना-

म, तथापि तां प्रसिद्धिं शास्त्रेण बाधित्वा उपादानाभिन्न एव वियदादिषु कर्तोपेय- त इति भावः ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याताः ॥ २८ ॥

सूत्रैरेवेति । यद्यपि काणादादिपक्षोऽपि सूत्रैरेव एतेन सर्वे इत्यादिभिर्निराक्रियते, तथापि साङ्ख्यनिराकरणार्थं या युक्तय उक्ताः, प्रायशस्ता एव तन्निराकरणाय कैश्चित् सूत्रैरतिदिश्यन्ते । साङ्ख्यं प्रति तु बहूनि युक्त्युपदेशरूपाणि सूत्राणि प्रणीयन्ते निराकरणायेत्यस्ति विशेषः । प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनेति । मल्लो बाहुयुद्धविशारदः, तेषु प्रधानमल्लनिबर्हणं जयकामेन प्रथमं कर्तव्यम् । तस्मिन् निगृहीते हि दुर्बलानामितरेषां मल्लानां जयस्सुकर इति न्यायः । किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन्प्रतिभायादिति । न्यग्रोधफलमत आहरेति इदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इति आसामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्यैव सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य'मिति । अत्र दृष्टान्ते 'न किञ्चन भगव' इति असत्त्वोपक्षेपपूर्वकं न्यग्रोधोत्पत्तेः प्रतिपादनाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि असदेव कारणं प्रतिभाति । अणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठतीत्यणूनां दृष्टान्ते कारणताप्रतिपादनाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि स य एषोऽणिमेत्युक्तत्वादणुकारणतावादः प्रतिभाति । अणिमेति भावप्रत्ययार्थाविवक्षा सिद्धान्तिनोऽपि समाना । न च तथासति ब्रह्मकारणताप्रतिपादकवाक्यविरोधः । कल्पभेदेनोभयकारणत्वस्याविरोधादिति । तेषामपि प्रधानवादवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । अयं हि सन्दर्भः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमात् मध्ये च सदेवेत्यादिपरामर्शात् स आत्मा तत्त्वमसीत्युपसंहाराच्च अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधनपरः । अतः प्रधानार्थानुसारेण दृष्टान्तवाक्यस्यार्थो ग्राह्य इति न किञ्चन भगव इत्यणिम्न इति च दुर्विभाव्यसूक्ष्मतापरम् । एवंहि सत्युपक्रमाद्यविरोधो भवति । अन्यथा तद्विरोधः स्यात् । एवमन्यत्रापि वाक्येषु विद्यमाना अण्वादिशब्दाः परमात्मनि सूक्ष्मताभिप्राया द्रष्टव्याः । पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयतीति । तद्द्योतकता त्वभ्यासस्य वैदिकसम्प्रदायागता । तथा च श्रुतिषु अध्यायादिसमाप्तौ पदाभ्यासो दृश्यते—'तद्धास्य

विजज्ञाविति विजज्ञाविति' 'तं स्कन्द इत्याचक्षते तं स्कन्द इत्याचक्षते' 'ओङ्कार एवेदं सर्वमोङ्कार एवेदं सर्व'मिति ॥ २८ ॥

इति

श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भूमानन्दसरस्वतीश्रीचरणानुग्रहलब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासीन्यादिगुणरत्नखचितयातिकुलोत्तंसश्रीमद्रामानन्दतीर्थमुखारविन्दनिर्गतशारीरकसूत्रभाष्यार्थस्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जनसुहितस्य श्रीमदद्वैतानन्दस्य कृतौ शारीरकभाष्यव्याख्यायां प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥

हरिः ॐम् ।

श्रीः

